

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ॥

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां व्यायवीजानां महाभाष्ये निबद्धम् ॥
असम्भवाद्ये माम्नीय्यापुस्तान इव सोष्ठवात् ॥

प्रत्ययः । ३ । १ । १ ॥

“अधिकारेण”त्यस्य प्रयोजनमाह

यदित्विति ॥ (कै)

अनेकस्येति (कै)

प्रत्यासत्त्याश्रयणे तिपः पकारेण व्याख्याश्रये “तप्तनप्तनयनाद्य”
(७।१।४५) इति तपः पकारेणेत्यर्थः । एवं च गौरवातिव्याख्यादि-

प्रत्ययः ॥ प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियते व्यापक्षमसमाप्तेः ।
स्यादेतत् । अक्षरपक्षोपाधिविकारागमानामपि तर्हि संज्ञा स्यात् ।
हरतेर्दृतिनायपोः पञ्चौ । हरतेरिति प्रकृतिः । दृतिनाययोरित्यप-

“प्रत्ययः” ॥ इह यदि सर्वानेव संज्ञिनः स्वरूपेण निर्दिष्ट्य संज्ञा
विधीयते सन् प्रत्ययः कथं प्रत्ययः कथं प्रत्यय इति ततो गौरवं स्यात् ।
अथ सप्तप्रत्यय इति सप्तः सप्तशब्दादारभ्य कपः पकारेण प्रत्याहाराश्रये-

दोषपरिहारायाधिकार एव कर्त्तव्यस्तथा च प्रकृत्यादिष्वतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ तमाक्षिपति

नन्विति । (कै)

विधीयमानस्य सनास्य सनादेः प्रथमान्ततया प्रत्यय इत्यनेन सामानाधिकरण्यादेकवाक्यतया संज्ञासंबन्धः । अन्येषां तु विभक्तित्वादाक्यभेदेनैव संज्ञासंबन्ध इति भावः ॥ सम्भवत्येकवाक्यत्व एव । वाक्यभेदो दोषो तत्त्वसम्भव इति समाधत्ते

नैतदिति ॥ (कै)

ननु विभक्तित्वात्कथं प्रत्यय इत्यनेन तेषां संबन्ध इत्यत आह

विभक्त्यन्तरेति ॥ (कै)

ननु सनादिविधानार्थत्वात्प्रकृत्यादेरप्रधानतया संज्ञा न भविष्यतीत्यत आह

सनादीति । (कै)

अन्यत्राप्रधानत्वेऽप्यत्र संस्कार्यत्वलक्षणस्वार्थत्वे विरोध इति भावः ॥ ननु प्रकृतीनां प्रत्ययविधावुद्देश्यतया तासामेव संज्ञाया-

पदम् । पञ्चावित्युपाधिः । हनस्तच्चेत्यादिर्विकारः । अपुञ्जतुनोःपुगित्या-
गमः । नन्वेषां प्रत्ययत्वे सति किं स्यादिति चेत् । ष्ट्यण् । प्रकृतिप्रत्यययोः
परस्परपेक्षं परत्वं पर्यायेण स्यात् । शब्दान्तरपेक्षं वा प्रकृतेः । उपपद-

णात्र वा प्रदेशान्तरे वा संज्ञा विधीयेत् तदानेकस्य प्रकारस्य सम्भवात्स-
न्देहः स्यात् । तथाहि । प्रत्यासत्तिन्याय आश्रीयमाणे सिपः प्रकारेण
स्याद् व्याप्तौ तु तप् तनप् तनयनाच्चेति तनपः । स्यादेतत्, व्याप्तिरेवाश्र-
यिष्यते, अथ च तनपः प्रकारेण प्रत्याहारो न भविष्यति ज्ञापकात्, यदय

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

(प्रत्ययः । १ । २ । १ ।)

मप्युद्देश्यत्वं न्याय्यं न तु प्रत्ययानामिति चेन्न । समानविभक्तिकत्वेन प्रत्ययानां कृप्रोद्देश्यतया विभक्त्यन्तराध्याहारेण प्रकृत्यादौनामपि तत्सम्भवादित्यभिमानः ॥ ग्लाघादिविशेषणस्य प्रत्ययसंज्ञा कुतो नोद्भावितेत्यत आह

उपाधिशब्देन चेह तुल्यन्यायत्वादिति । (कै)

प्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रकृत्या तुल्यन्यायत्वमित्यर्थः । एवं चोपाधिषु तदुद्भावेनैव विशेषणेऽप्युद्भावितावेति भावः ॥

तदन्तवाच्यः । (कै)

प्रत्ययान्तवाच्य इत्यर्थः ॥

समानशब्द इति । (कै)

प्रयोगे भिन्नशब्दबोधतादृशायां समानाधिकरणशब्दबोधो योऽसौ प्रत्ययान्तशब्दवाच्यः सनुपाधिवाच्यते इत्यर्थः । यथा पञ्चालानां विषयः पाञ्चालानां विषयः पाञ्चाल इत्यत्र देश इति । हरिरित्यादौ च आदिः पशुः । नानार्थत्वात्सन्देहवारणाय इति ।

स्यापि परत्वं स्यात् । उपसर्जनपूर्वमिति तु राजपुरुषादिषु सावकाशं परत्वात्परस्त्रेयनेन बाध्यते । ननु सुखिधौ प्रातिपदिकाधिकाराद्राजपुरुषत्वादौ कथं सावकाशतेति चेत् । सत्यम् । एवमपि समाससंज्ञाविरहस्यन्ते

‘मिच्च एकाचोऽप्यत्ययवच्चे’त्यमः प्रत्ययवद्भावं प्राप्ति, अन्यथा षष्ठेऽपि प्रत्ययसंज्ञायापारादमोऽपि स्वत एव प्रत्ययत्वात्तदुद्भावो नातिदेश्यः स्यादिति । तन्न, तत्र ह्यमिति द्वावर्त्तते ततश्चाप्रत्ययप्रतिबद्ध ‘अथैतोम् प्रसो’ रित्यादिविशिष्टं कार्यं यथा स्यादिति सोतिर्देशः स्यात् । नन्वेव-

हरिः श्वेत्पादौ विशेषनियमार्थाय स्पष्टप्रतिपत्तये वा कश्चित्
समानाधिकरणशब्दप्रयोगोऽप्याभ्यामपकर्षादीनामुपाधित्वव्यावृत्तिः
स्नाधादिव्यावृत्तिश्च ॥

स्नाधादीति । (कै)

आदिना “धातोः कर्मणः समानकर्तृकादि” (पा-३।१।७)
त्यादि । अत एव तदसमानाधिकरणमेव गार्गिः पारस्नाघते
इति पदान्तराभिधापञ्च तदप्रयोगे च कुतोऽसाधुत्वमेव ॥

अर्थविशेष उपाधिः (कै)

इत्यादिकात्यायनवचनमिति न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां
वाचस्पतिमिश्राः ॥

न च प्रकृत्यादीनामिति । (कै)

न च प्रातिपदिकत्वाभावः फलं “द्योप्प्रातिपदिकादि” (पा
४।१।१) त्यादाबुद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तत्त्वज्ञापनात् ॥ ननु प्रकृति-
संज्ञायाश्चेत्युपपदस्याभावात् प्रकृत्यादयोऽवधिविशेषा उपादानेऽपि
सन्निधानात्मनादेरेव परे भवन्त्वित्यत आह

उपपदस्य परत्वं स्यादेव । तथा च भोक्तुं व्रजतीत्येव स्यात् न तु व्रजति
भोक्तुमिति । उपाधेस्तु अर्थत्वेन परत्वासम्भवेऽपि तदाचकशब्दस्य परत्वं
नियतं स्यात् । आद्युदात्तत्वं च स्यात् । अङ्गसंज्ञा तु विधानाय सा । न च

मपि प्रत्ययग्रहणमनर्थकम् अम्बदिति वक्तव्यम्, अतः प्रत्ययग्रहणात्प्रत्यय-
प्रयुक्तमपि कार्यमतिदेश्यमिति प्रतीयते तद्व्यापकमुक्तार्थस्य भविष्यति,
एवमप्यम आगमत्वात्पुगादिवदप्राप्तेः प्रत्ययत्वातिदेशः स्यात्, अस्तु वा
व्यापकमेवमपि कुत एतद्व्याप्तिराभ्युपगम्यते न पुनः प्रत्यासत्तिरिति । किञ्च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५
(अ. ३ । पा. १ । आ. १) (प्रत्ययः । ३ । १ । १ ।)

न चेति । (कै)

युगपदिति शेषः ॥

समासे इति । (कै)

नित्यासमास इत्यर्थः । लौकिके प्रयोगे पौर्वापर्यस्य नियमा-
भावादुपाधिरपि परत्वाभाव इत्यन्वयः ॥ तच्च हेतुमाह

स्थितस्यैवेति । (कै)

तद् रूपसाधुत्वस्यैव विधेयत्वमिति भावः ॥

विधायकत्वाभावादिति । (कै)

परत्वादिविधायकत्वाभावादित्यर्थः ॥ तद्विधायकत्वेऽप्याह

अर्थस्य चेति । (कै)

यथा स्वमिति तेषामनवकाशत्वेन बाधकत्वमिति भावः ॥

पर्यायेणेति । (कै)

यौगपद्ये हि विरोध इति भावः ॥ सनादीनां परत्वबोधने-

प्रकृत्यादयः कुतश्चिद्विहिता अतो न प्रकृत्यादि परेषु पूर्वस्य तत्प्राप्तिरिति
प्रागुक्ता एव दोषाः । विकारागमयोरपि यथायथं परत्वमाद्युदात्तत्वं
तयोः परतः पूर्वस्याङ्गत्वं च स्यादिति दुष्टोऽयं प्रत्ययाधिकारः । अत्राहुः ।
प्रकृत्यादीनां सनाद्युत्पत्तौ निमित्तत्वेनोपादानात् पारार्थात् स्वसंस्कारं

यथान्यासादौरवं स्थितमेव सन्नित्यस्याधिकस्य करणात्, अतो गौरवात्ति-
प्रसङ्गपरिहारायाधिकारेणैवं संज्ञा विधीयते तदाह । 'प्रत्ययशब्दः
संज्ञात्वेनाधिक्रियत इति' । कारक इति तद्विशेषणमधिक्रियते स्वादिषु
कपर्यन्तेषु प्रकृतिरियमधिक्रियत इतिवत्प्रत्ययशब्दः संज्ञाधिक्रियत इति,

नैव सूत्रोपपत्तौ सन्ध्यादेर्विभक्तिविपरिणामादिनार्थान्तरावगति-
मनुपपन्नमित्यत आह

शब्दान्तरापेक्षमिति ॥ (कै)

प्रकृत्यपेक्षन्विति (कै)

तासां पञ्चम्यन्तलादिति भावः ॥ ननु राजादीनामपि प्राति-
पदिकादिति निर्दिष्टत्वात् प्रत्ययसंज्ञायां परस्मैत्यस्य प्राप्तौ कथम्
“उपसर्जनं पूर्वम्” इत्येतत्सावकाशत्वमत आह

भोक्तुं व्रजतीति । (कै)

अत्र समासाभावेनोपपदस्य परत्वं स्यादिति भावः ॥ अर्थे
परत्वासम्भवस्योक्तत्वादाह

उपाधिवाचिन इति ॥ (कै)

स्वरान्तरमिति (कै)

योऽनवकाशस्तद्विषये मा भूत् । सावकाशविषये तु स्यादिति
तात्पर्यम् ॥ न च प्रातिपदिकाद्धातोरित्यनेन सर्वप्रकृतिनिर्देशा-

प्रति न प्रयोजकत्वम् । यथा यो ऽश्वे स देवदत्त इत्युक्तेनाश्वस्य देवदत्ता
संज्ञा । किं च हरतेर्दृतिनाथयोः कर्मनोरुपपदयोः पशौ कर्त्तरि इन्द्रप्रत्ययो
भवतीति वाक्यार्थपर्यवसाने कथं प्रकृत्यादीनां संज्ञाप्राप्तिः । न च आहत्य-

वस्तुव्ये संज्ञात्वेनेति वचनमनर्थभेदात् । तथा ह्ययमत्र कर्मकरत्वेनाधिकृतः,
अयमत्र कर्मकरोधिकृतः, नार्थभेदोक्तिः किन्तु कर्मकरोधिकृत इत्युक्ते यः
कर्मकरः सोऽधिकृतो रूपान्तरेणेत्यपि गम्यते, कर्मकरत्वेनेति पुनरुच्यमाने

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

(प्रत्ययः । ३ । १ । १ ।)

तदंगे सावकाशविषयो दुर्लभ इति वाच्यम् । स्वरान्तरगतं
नित्यत्वं वाधित्वा पर्यायः स्यादित्यत्र तात्पर्यात् ॥

सिद्धेति । (कै)

ठकि लोप इत्यनुवादेन ठको विध्यनुमानवदिहायनुवादेनैव
प्रकृतिविधानानुमानमिति भावः ॥ ननु कुतश्चित् पूर्वस्मादिधि-
र्नास्तीति कथमङ्गत्वमत आह

आक्षेपादिति । (कै)

तथा च पूर्वोद्देशेन परत्वेन तेषां विधानमिति भावः ॥

पूर्वाक्षेपेऽपि परत्वे इति । (कै)

अनुमितो विधिः सामान्यत एव । पूर्वोद्देशेन तु परत्वमात्र-
विधानम् । वस्तुतोः ठगादेर्मानान्तरेणासिद्ध्या भवतु तद्विधानु-
मानम् । प्रकृत्यादीनां तु मानान्तरेण सिद्धतया तद्विध्यनुमानमेव
दुर्लभमिति भावः ॥

ते च ह्रस्वादिभ्यः प्रत्ययसंज्ञका इति द्वितीयं वाक्यं कल्प्यम् । मानाभावात्,
गौरवपराहतत्वाच्च । यत्तु सनादीनामप्यसतां संज्ञानुपपत्तेः वाक्यभेदेनैव
संज्ञा विधेया । ततश्च यथा एकेन सनादीनां विधिरपरेण संज्ञाविधिः ।
एवं प्रकृत्यादीनामपि स्यादेवेति । तन्न । वृद्धिसूत्रशेषे वर्णितया रीत्या

तस्यैवाकारस्याधिकृतत्वं गम्यते, अधिक्रियते, विनियुज्यते, सूत्रकारेण,
'यान्सनादीननुक्रमिष्यामः', अनुक्रमेण विधास्यामः, सूत्रकाराश्रयमायस्य
वृत्तिकारस्यैतद्वचनं, यदि तर्ह्यधिकारेण संज्ञा क्रियते प्रतियोगमुपस्थाना-
त्यक्त्युपपदोपाधिविकारागमानामपि प्राप्नोति 'ह्रस्वतेर्दृतिनाययोः पश्यौ

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

ठगाद्यः प्रत्ययसंज्ञामवन्ति ते च प्रत्ययेभ्यः शब्दान्तरेभ्यो वापरे भवतीत्यत्र परशब्दस्य धर्मिप्रधानतया परत्वविशिष्टानां तेषामेवविधानं शाब्दं प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन तु देशमात्र-विधानम् ॥ अत एव सर्वोऽपि विशेषविधिरेव प्राप्ताप्राप्तन्यायेन तु कस्यचित् गुणविधित्वमिति मीमांसकाः । न हि “यस्मात्प्रत्ययविधिरिति” (१ । ४ । १३) त्यत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायलभ्य-विधेयत्वमेव गृह्यते इत्यत्र मानमस्तीत्यङ्गसंज्ञाप्रयोजनमेव । विधिग्रहणसामर्थ्याग्रयविधिग्रहणो लभ्यविधेयत्वस्य ग्रहः । स्त्री इयतीत्यादौ इदं निरूपिताङ्गत्वस्य दुर्वारत्वेन व्यावर्त्याभावा-दिति चेत् । न । भनक्तीत्यादौ दीर्घवारणाय विधिग्रहणस्याव-श्यकत्वादित्याशयात् ॥

भूतविभक्त्या (कै)

सिद्धत्वबोधकविभक्त्या । न तु भिन्ने वाक्ये स्वसंस्कारं प्रति-प्रयोजकता स्यादेवेत्यत आह

सप्रत्ययो भवतीत्यादिकमेण संज्ञाविशिष्टस्य संज्ञिन एकवाक्येनैव विधि-सम्भवात् । न ह्यद्विदा यनेतेत्यादौ नामधेयसम्बन्धलाभाय विध्यावृत्तिं मन्वते न्यायविदः । अभ्युपेत्य ब्रूमः । संज्ञापरं द्वितीयं वाक्यमपि गुप्तिज्किदभ्यः

हरतेरिति प्रकृतिः दृतिनाथयोरित्युपपदं पञ्चावित्युपाधिः, ‘हनस्त चे’
त्याविर्विकारः, अपुत्रतुनोः षुगित्यागमः, सत्यां च संज्ञायां प्रकृतिप्रत्य-
ययोः पर्यायेण परस्परपेक्षं परत्वं स्यात् शब्दान्तरापेक्षं वा प्रकृतेः
प्रकृत्यपेक्षं तु प्रत्ययस्य, उपपदस्यापि परत्वा ‘दुपसर्जनं पूर्वं’ मित्येतद्वाज-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६
(अ. ३ । पा. १ । आ. १) (प्रत्ययः । ३ । १ । १ ।)

वाक्यभेदेनापीति । (कै)

द्वितीयवाक्यस्यापि गुप्तिज्किङ्क्षो यः सन्स प्रत्यय इत्येवं रूप-
स्यैव स्वीकारेण तच्चापि भूतविभक्त्या निर्देशात्पारार्थमेव प्रकृत्या-
दीनामिति भावः ॥ तेषामेव तां प्रतिप्रयोजकत्वे हेतुमाह

संज्ञासंबन्धेति । (कै)

न च द्वितीयवाक्ये योग्यविभक्त्या विपरिणामः । योग्यविभक्ति-
निर्दिष्टेषु मनादिषु चारितार्थादिति भावः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

द्वयोश्चेति । (कै)

प्रत्ययसंज्ञायाः संज्ञित्वेन प्रत्ययापेक्षत्वात् प्रकृत्याद्यपेक्षयामपि
प्रकृत्यादीनां प्रत्ययविधौ निमित्तभावेनोपचीणानां संज्ञां प्रत्यपेक्षा-
भावात्प्रत्ययसंज्ञा नेत्यर्थो “निमित्तिकार्यार्थत्वाद्” (भा) इत्यनेन
प्रतिपादित इत्यर्थः । उभयसंबन्धस्य न्याय्यतरत्वादित्यभिमानः ॥
वस्तुतस्तु गुपादिभ्यः सन्प्रत्ययः परो भवतीत्येव विशिष्टस्य संज्ञिन
एकवाक्यतया विधिसम्भवाद् भिन्नवाक्यत्वे मानाभावान् न प्रकृत्या-

सन्प्रत्यय इत्यादिरूपमेव । तथाच विरुद्धविभक्त्याविरुद्धानां प्रकृत्यादीनां
प्रथमान्तेन प्रत्यय इत्यनेन सामानाधिकरण्यं सम्भाव्येव । न च द्वितीय-
वाक्ये प्रकृत्यादीनां विभक्तिविपरिणामेन प्रथमा कल्या योग्यविभक्ति-

पुरुषादिषु सावकाशं बाधित्वा परत्वं स्यात्, यत्र समासाभावादुपसर्जनं
पूर्वमित्यस्याप्रसङ्गस्तत्रोपपदस्य परत्वं स्यात्, एवं च सति भोक्तुं व्रजती-
त्येवमेव निव्यं स्यात्तु व्रजति भोक्तुमिति, उपाधेरप्यर्थस्य परत्वासम्भ-
वेऽपि तदाचिनः प्रयोगानियमे प्राप्ते परस्वेति नियमः स्यात्, आद्यदातृत्वं

दीनां संज्ञा । नञ्बुद्धिदा यजेतेत्यादौ नामधेयसंबन्धलाभाय वाक्यभेदं मन्यते न्यायविदः । तत्रोद्भिदसंज्ञाविशिष्टस्यैव चागस्य विधानात् । शब्दार्थयोरभेदाच्च नान्वयो योग्यता नापि लक्षणा । अन्यथाऽसतः संज्ञा उपपत्तिवद् आद्युदात्तस्यापि विधानासम्भवात् प्रत्ययस्वरस्य तासेर्वृत्तिसंनियोगशिष्ट इति “शुटः प्रथमस्येति” (२ । ४ । ८५) सूत्रशेषस्य भाष्यविरोधः । यदैव तासिः प्रवर्तते तदैवौदात्तत्वयुक्त इति कैयटः ॥ किञ्च संज्ञिनमुद्दिश्य संज्ञाविधाने पूर्वं बुद्धिविषयस्य संज्ञेत्यर्थस्य पूर्वोच्चारितः संज्ञी सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञाक्रियते सतो हि कार्थिणः कार्थेण भवितव्यमित्यादिभाष्यसम्मतत्वेऽपि प्रकृते अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादिवत् संज्ञाविशिष्टविधाने बाधकाभावात् । अयमेव निमित्तिकार्यार्थत्वादिति भाष्यस्यार्थः । अयं भावः । निमित्तिनोर्निर्ज्ञातत्वात्तेनैकवाक्यतया विशिष्टविधिसम्भवः । निमित्तिष्वन्वये तु वाक्यभेद आयतीति वाक्यभेदभिया न तैस्तस्याः संबन्ध इति ॥

निर्दिष्टेषु सनादिषु संज्ञायास्वरितार्थत्वात् । एवं च । आद्यवाक्ये सनादीनामेव अपूर्वविधानविषयतया प्राधान्यम् । एवं च द्वितीयेऽपि संज्ञिनमपेक्षमाणा संज्ञा पूर्वत्र प्रधानतया । क्लृप्तमेव गृह्णीयात् न त्वप्रधानमपि । नन्वेवमपि विकारागमानां विधेयतया प्राधान्यात्संज्ञा

च यथायथं स्वरान्तरं बाधित्वा स्यात्, अङ्गसंज्ञा तु विधानप्रतिबद्धा न चेह प्रकृत्यादयः कुतश्चिद्विधीयन्त इति न सा प्रकृत्यादिषु परतः पूर्वस्य प्राप्नोति । ननु च प्रतियोगमुपस्थानेऽपि वाक्यभेदप्रसङ्गात्प्रकृत्यादीनां संज्ञा न भविष्यति । तथाहि । हरतेर्द्वितित्वाद्ययोः कर्मणोऽप्यपदयोः पश्यौ कर्म-

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः । ११
(अ. ३ । पा. १ । आ. १) (प्रत्ययः । ३ । १ । १ ।)

प्रतिपादकानामिति । (कै)

अर्थप्रतिपादकत्वेन लोकप्रसिद्धानामित्यर्थः ॥

उपायभावेनेति । (कै)

काल्पनिकप्रकृतिप्रत्ययविभागमुपायत्वेनाश्रित्यान्वाख्यानानादित्यर्थः ॥

तदनुगुणेति । (कै)

तत्र निमित्तित्वानुगुणप्रथमा अन्याः प्रायेण निमित्तित्वानुगुणा
इत्याहुः ॥ वङ्गेषु निर्धारणे उत्तरोनुपपन्न इत्यत आह

किं यदिति । (कै)

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादित्यस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादित्यनेन
पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह

प्रत्ययसंज्ञेति । (कै)

पूर्वं प्रत्ययसंज्ञाया आकाङ्क्षामङ्गीकृत्य प्रकृत्यादीनां निरपेक्ष-
त्वात् संज्ञाभाव इत्युक्तम् इदानीं तु प्रत्ययसंज्ञाया अपि गुणभूतेषु

दर्शयति चेत् । मैवम् । अन्यर्थसंज्ञाविज्ञानात् प्रतियन्त्यनेनार्थमिति हि
प्रत्ययः विकारागमौ त्वनर्थकौ । न चैवमवेः क इत्यादीनां समासान्तानां च
प्रत्ययसंज्ञा न स्यात् अनर्थकत्वादिति वाच्यम् । स्वार्थिका अपि प्रकृत्यर्थ-

रौन् प्रत्ययो भवतीत्येकं वाक्यं, ते च हरत्यादयः प्रत्ययसंज्ञका इति
द्वितीयं, सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेयते । नैतदस्ति । सनादीना-
मप्यसतां संज्ञानुपपत्तेर्वाक्यभेदेनैव संज्ञा विधेया ततश्च सनादीनामेकेन
वाक्येन विधिरूपरेण संज्ञाविधिः, एवं प्रकृत्यादीनामपि प्राप्नोति तत्राह ।
'प्रकृत्यपपदेत्यादि' । अयमभिप्रायः । प्रकृत्यादीनां सनाद्यत्यक्तौ निमित्त-

आकाङ्क्षा नास्तीति प्रतिपाद्यत इति विशेष इति भावः । वाक्य-
भेदभिर्या तैस्तस्या असंबन्ध इति प्रागुक्तं तेन तु तत्रान्वयप्रसक्त्यभाव
एवोच्यते इति विशेष इति तत्त्वम् ॥ भाष्ये

को यातीति । (भा)

उत्तरस्य वैकल्पिकत्वादप्रयोगः ॥

उभयोः संप्रत्ययो भवतीति । (भा)

तत्र कथयितुः संप्रत्ययत्ययस्तन्मूलकप्रयोगः । तथात्राप्याचार्यस्ते-
नैव तात्पर्येण प्रयुक्तवान् । शिष्याणां च तथैव बोध इति भावः ॥

प्रयोजनकृतमिति । (कै)

प्रयोजकत्वकृतां प्रेरणाकृतमित्यर्थः ॥ भाष्ये

यथापुनर् (भा)

इत्यव्ययम् अस्तुपुनरित्यर्थः ॥

नार्थवन्त एवेति सिद्धान्तात् । यत्तु कल्पनामात्रमेतदिति । तन्न । प्रकृति-
प्रत्ययार्थविभागस्य सर्वस्यापि काल्पनिकत्वाविशेषात् । नैषा कल्पना
शास्त्रकृतसम्मत इति चेन्न । द्वितीयेति सूत्रे पूरणार्थात्त्वार्थे अग्रप्रत्ययस्यापि
पूरणार्थतायाः भगवतैवोक्तेः । इहापि प्रत्यायन्त इति व्युत्पत्त्यन्तरमप्याश्रित्य

त्वेनोपादानात्पारार्थात्त्वसंस्कारं प्रति प्रयोजकत्वाभावो यथा यः पीठे स
देवदत्त इति पीठस्य देवदत्तसंज्ञा न भवति । ननु सनाद्युत्पत्तिवाक्ये प्रथमे
तेषां पारार्थ्यं न द्वितीये संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपादनपरे वाक्ये, ततश्च
संज्ञासंम्बन्धप्रतिपत्तौ सत्यां स्वार्थतापि सम्भवत्येव । तन्न, द्वितीयमपि वाक्यं
संज्ञाविधानपरमेवरूपमेव गुप्तिज्किञ्चिद्व्युत्पत्तिः सन् प्रत्यय इति, ततश्च तत्रापि
भूतविभक्त्या निर्देशान्निमित्तत्वात्पारार्थ्यं स्थितमेव । किञ्च योग्यविभक्त्य-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १३
(अ. ३। पा. १। व्या. १) (प्रत्ययः । ३। १। १।)

किं कृतमिति । (भा)

प्रेरकत्वाभावादिति भावः ॥ अपूर्वोपदर्शमात्रेण कथं प्राधान्य-
मत आह

तदर्थत्वादिति । (कै)

तन्निष्पादकत्वादित्यर्थः ॥

प्रयोजकत्वादिति । (कै)

प्रयुज्यत इति प्रयोजकः प्रयोज्यस्तस्मात् निमित्तित्वादित्यर्थः ॥

प्रधानत्वाच्चेति । (कै)

अपूर्वोपदेशादित्यर्थः ॥

योग्यतासम्भवादिति । (कै)

समानविभक्तिकत्वरूपयोग्यतासम्भवादित्यर्थः ॥

न हि परत्वनिमित्तेति । (कै)

तद्भाष्ये इत्यर्थः ॥

तथा हि । (कै)

मति व्यापकाभावेन व्याप्याभावः सिध्येदिति भावः ॥

प्रकृत्या अभिव्यज्यमानार्थत्वं स्वार्थिकानामस्तीति भाष्यकैयटयोः स्वीका-
राच्च । न चैवं विकारागमयोः सम्भवति । प्रकृत्यवयवतया तदर्थं
एवोपक्षयात् । अपि चाप्रयोजनाभावान्नामीषां संज्ञा । न च परत्वमेव

भावाच्च न प्रकृत्यादीनां संज्ञा, प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तस्य वा संज्ञामम्बन्धं
'दृढिगादैच्' स्वरूपं शब्दस्येति, न च द्वितीये वाक्ये योग्यविभक्त्यध्याहारेण
संज्ञा भवितुमर्हति योग्यविभक्तिनिर्दिष्टेषु सनादिषु चरितार्थत्वात्,

अपि तु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वमिति । (कै)

इदं चिन्त्यम् राजपुरुष इत्यादौ प्रत्ययत्वाभावेऽपि पुरुष-
पदस्य परत्वदर्शनात् ॥

अकचामिति । (कै)

अकचः प्रत्ययत्वफलं प्रत्ययस्यादितीयम् (७ । ३ । ४४) ॥

परविज्ञानमिति । (कै)

परश्चेति परिभाषाप्रत्ययसंज्ञाचास्या लिङ्गम् । प्रत्ययसंज्ञकः
परो भवतीत्यर्थ इति भावः ॥

अन्तरङ्गत्वात्स्थानीति । (कै)

आन्तरतम्येनेत्यर्थः । आद्युदात्तत्वं तु तद्यादौ चरितार्थमिति
भावः ॥

साहीति । (कै)

प्रत्ययविधानेन परत्वेन प्रतिबद्धेत्यर्थः ॥

प्रयोजनम् । यथा विकाराणां स्थानसम्बन्धस्य आगमानामवयवत्वेन
सम्बन्धस्य च प्रतिपादनात् । न चाद्युदात्तत्वं प्रयोजनम् । आगमानामनु-
दातत्वविधानात् । यत्र तु प्रयोजनं लभ्यते तत्रेष्टुत एवागमस्यापि प्रत्यय-
त्वम् । यथा अमः शकारस्येत्यसंज्ञार्थमिति । इदं त्ववशिष्यते । हनस्त्वधः,

उपपदसंज्ञा तु सप्तमीनिर्दिष्टस्य विधीयमाना युक्तं यद्वाक्यभेदेन योग्य-
विभक्त्यध्याहारेण च भवतीति । किं च प्रधानेतरसंनिधौ प्रधाने कार्य-
संप्रत्ययो भवति यस्य चापूर्वविधानं तत्प्रधानम् अतः प्रथमवाक्ये तावत्सना-
दीनामेव प्राधान्यं द्वितीयेऽपि संज्ञासंज्ञिनमपेक्षमाणा यत्पूर्ववाक्ये प्रधानत-

शकारस्येत् संज्ञार्थमिति । (कै)

अत एव ढण्ह इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । अमः सशकारस्तु
स्वाभलोप इत्यत्र विशेषणार्थ इति भावः ॥ नन्वेवं “परविज्ञाना-
दिति” (भा) पञ्चमी अनुपपन्ना हेतुत्वाभावादत आह

फलमपीति । (कै)

भाष्ये “न च विकारागमाः परे” इत्येव पाठः । न उत्तरं
“सम्भवन्ती”त्यपपाठ इत्याशयः । अत्राहुः । प्रत्यय इत्यादीनां
त्रयणामप्यधिकारत्वेन प्रतिसूत्रमुपस्थितौ एकवाक्यतया युगपदेव
त्रयाणां विधानस्य न्याय्यत्वेन नान्योऽन्यं प्रत्यन्योऽन्यस्योद्देश्यता
न्यायेति कथं प्रत्ययसंज्ञायाः परत्वं फलं कथं वाद्युदात्तत्वमिति ।
अत एव लुटः प्रथमस्य (२ । ४ । ८५) इत्यादिसूत्रस्य भाष्या-
विरोधस्तस्मादयमर्थः । स्थानषष्ठादिभिर्देशाकाङ्क्षाया विकारादी-
नामभावेन पर इत्यस्यासंबन्धे सन्नियोगशिष्टन्यायेन प्रत्यय
इत्यादीनामप्यसंबन्ध इति ॥

नाभिनभं च, विरागविरङ्गश्चेत्यादावादेशानां संज्ञा स्यात् अर्थवत्त्वादिभेद-
त्वेन प्राधान्यात् योग्यविभक्तिकत्वाच्चेति । संज्ञाप्रयोजनं तु स्थानिन आदेशेन
निर्वर्तितत्वेन शब्दान्तरापेक्षया परत्वमस्तीति तस्मात्कर्तव्योऽत्र यत्न इति

यावगतं तदेवापेक्षते न तु पारतन्त्र्यादप्रधानमिति सिद्धमियम् । एवमपि
विकारागमानां प्राप्नोति, नैष दोषः, महती संज्ञा क्रियते ऽन्वर्थसंज्ञा
यथा विज्ञायेत प्रतिजन्यनेगार्थमिति प्रत्यय इति, न च विकारागमाभ्या-
मर्थं प्रतियन्ति । यद्येवमिवैक इत्यादीनां समासान्तानां च न स्याद, न ह्य

परविज्ञानाद् (भा)

इत्यस्य तत्सन्नियोगशिष्टत्वादित्यर्थः । कश्चित्तु दण्ह (७ । ३ । ८९) इत्यादि निर्देशान्नयामयोरिति (७ । ३ । ४५) ज्ञापकाच्च सन्नियोगशिष्टन्यायामित्यत्वेन प्रवर्त्तत एव संज्ञेति दिक् ॥ एतदेव ध्वनयन्विकारागमेषु परश्चेत्यस्याप्रवृत्तिं प्रश्नमुखेनोपपादयति भाष्ये

• किं पुनरिति ॥ (भा)

पूर्वोदितस्येति । (कै)

स्थानसंबन्धस्यावयवसंबन्धस्य चेत्यर्थः ॥

आनन्तर्यसंबन्धे इति । (कै)

धातोरिति पञ्चमीनिर्देशेन परविधानमुपपद्यत इति भावः ॥
ननु धातोरित्यनुवृत्त्याकारोऽनुवृत्त्या च वाक्यभेदेन प्रत्ययस्यापि
विधानं स्यादत आह

श्रुतयोरेवेति ॥ (कै)

मन्वनुवृत्तप्रकृतेरपि विभक्तिविपरिणामेन षष्ठ्यन्तविशेषणतया
केयं प्रत्ययविधिरत आह

हरदत्तः । अत्रेदं वक्तव्यम् । हनस्सेत्यादिचकार्त्वे न प्रत्ययसंज्ञामात्रस्यानु-
कर्षणार्थः । अधिकारादेव तल्लाभात् । किन्तु संज्ञिविशिष्टस्य । एवं च
तेनैव निराकाङ्क्षा संज्ञा कथं वधादिभिः सम्बध्येत । क्षेमप्रियमद्रेस्सेत्यादौ तु

षामन्वयव्यतिरेकाभ्यां कश्चिदर्थाऽवधार्यते तदभावेऽपि केवलाया एव
प्रकृतेस्तदर्थावगमात् । यदप्युच्यते ऽनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति
स्वार्थे एवैषामर्थ इति तदपि कल्पनामात्रम्, अन्वयव्यतिरेकगम्यत्वादर्थ-

प्रकृतिप्रत्ययेति ॥ (कै)

ननु हन्तिना धातुविशेषणात् कथं धातुमात्रात्मसङ्गोऽत आह

हन्तेरिति ॥ (कै)

भाष्ये

यः स्वमर्थमिति । (भा)

प्रत्यायकत्वं च शब्दस्य स्वार्थविषयमेव गृह्यते योग्यत्वादित्यर्थः ॥

पूर्वोपात्तेति । (कै)

यौगिकार्थस्य शब्दस्य संज्ञात्वेन विनियोगकाले शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वाङ्गीकारेण पूर्वोपात्तयौगिकार्थत्यागादित्यर्थः । संज्ञानां कृत्रिमत्वात्तस्य पूर्वोपात्तत्वं बोध्यम् । प्रकारान्तरम् । अन्यत्र शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि महासंज्ञाविषये तादृशार्थ-वच्छब्दस्यैव तत्त्वमित्यादि ॥

शित्वादिसामर्थ्यादावुक्त्या संज्ञालाभः । किं च नभं विरक्तमिति द्वितीयान्तं न तु प्रथमान्तम् । असावमुमादेशं कथ्यते इत्याशयेन प्राचां व्यवहारात् । उक्तञ्च प्रातिशाख्ये । असावमुमिति तद्भावमुक्तमिति । समानाक्षरमन्तस्य समङ्गत्वं स्वरोदयमिति च । ऋकोयणचोति तदर्थः एवं स्थिते नभविरक्तयोः

वत्त्वस्य । इतरेतदश्रयत्वं च भवति, सति प्रत्ययत्वे स्वार्थं विधानं स्वार्थं विधानाच्चार्थवत्त्वे सति प्रत्ययसंज्ञेति, एवं तर्हि प्रयोजनाभावान्न भविष्यति । तथाहि । तेषां स्थानवशां संबन्धस्यावयवसंबन्धस्य च प्रतिपादनात्परत्वं तावन्न सम्भवति, आगमाणां चानुदात्तत्वविधानादाद्युदात्तत्वस्यासम्भवः, सति तु प्रयोजने आगमस्यापि अमः प्रकारस्येत्यसंज्ञार्थं भवत्येव संज्ञा । अथ

दुरुत्तरत्वादिति । (कै)

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाच्यद्योत्यार्थाभावनिस्रयेन तेषामर्थवत्त्वा-
भावे शङ्किते प्रकृत्यर्थ एवास्याप्यर्थ इत्यसदुत्तरमित्यर्थः । स्वार्थं
इत्यस्य चार्थराहित्ये एव तात्पर्यमिति भावः ॥ कादीनां केनापि
प्रत्याप्यमानत्वाभावात् कर्मव्युत्पत्तावपि कथं तेषां प्रत्ययत्वमर्थस्यैव
तु तत्राप्नोतीत्यत आह

अभिधेयेति । (कै)

अभिधानं शब्दः । एकस्य शब्दस्य कथमुभयसाधनत्वमित्यत आह

एक एवेति ॥ (कै)

निपातनादिति । (कै)

वस्तुतोऽसम्भावितव्यर्थान् प्रत्यय इति वक्तुमुचितम् ॥

प्रत्ययस्येति । (कै)

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैवार्थवत्त्वं नागमानामिति भावः ॥
बधनभविरङ्गाद्यादेशानामपि न स्वीयार्थप्रत्यापकता किं तु

संज्ञया सह विरुद्धविभक्त्यवरोधोऽपि स्पष्ट एवेति दिक् । अथ सनः स
शब्दादारभ्य कपः प्रकारेण सपिति प्रत्याहारमाश्रित्यसप्प्रत्यय इत्येव
कुतो गीतमिति चेन्न । प्रत्यासत्त्या सपिः प्रकारेण ग्रहणापत्तेः । व्याख्या तु

‘हनश्च वधः’ ‘नाभिनभश्च’ ‘विराग विरङ्गश्चे’त्यादौवधादीनामनेकाला-
मादेशानां संज्ञा कस्मान्न भवति, सम्भवति हि तेषु परत्वं प्रयोजनं, यद्यपि
स्थानिन आदेशेन निवर्त्तितत्वान्न तदपेक्षं परत्वं शब्दान्तरापेक्षया स्यादेव
परत्वं यद्योक्तं प्राक् गुणादिषु अर्थवत्त्वं च तेषामस्ति विधेयत्वात्प्राधान्यं च

स्थान्यर्थप्रायकतैव । अत एव कोशादौ तेषां पृथगर्थानिर्देशः ।
अत एव च नभ्यशब्दादपि नाभिशब्दप्रकारिकस्तदर्थबोधो नाभि-
हित इति । न तु कदाचिदपि नभहित इति । येऽपि शास्त्रा-
नभिज्ञास्तेऽपि वृद्धव्यवहारान्तथैव प्रतिपत्तिः । एतदर्थमेव भाष्ये
स्वमर्थमित्यत्र स्वमिति पदोपादानं स्थानिनो नष्टत्वादन्येन
प्रत्याप्यमानार्थकोऽपि नेति दिक् ॥

तप्तनप्तनयनास्तेति तनपः । तस्माद्यथान्यासमेवास्तु । संज्ञाप्रयोजनं तु कर्तव्य
इत्यादौ धातोरङ्गसंज्ञाप्रवृत्तावाङ्गो गुणः । यत्तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं फलमिति ।
तदापाततः । आद्युदात्तस्तेत्यधिकारमाश्रित्य तस्य सुसाधत्वात् ॥

योग्या च विभक्तिः, अतः सर्वथा वधादिषु सञ्ज्ञागिवृत्तये यत्रः कर्तव्यः
'कर्तव्यं करणीयमिति' । अत्र प्रत्ययसञ्ज्ञायां धातोरङ्गसञ्ज्ञा, अङ्गस्य
गुणः । अनन्तरमपि सनादिकर्मतिक्रम्य व्यवहितोऽपि तद्यदादिखदाहृतः,
तत्राद्युदात्तादेरपि प्रत्ययकार्यस्य सम्भवात् सनादौ तु नित्यवरेण धातुसरेण
च तद्वाध्यते ॥

परश्च । ३ । १ । २ ॥

पञ्चमीति । (कै)

परशब्दाध्याहार एव व्याख्यास्यते न तु पूर्वशब्दाध्याहारो
गापोष्टम् (३ । १ । ८) इत्यादावपि षष्ठा आनन्तर्यार्थत्वेन
धातोरिति पञ्चम्या पूर्ववदेव परशब्दाध्याहार इति भावः ॥

अध्याहारेणेति । (कै)

तदर्थघटितवाक्यार्थेऽस्य एकदेशस्य वृत्तिस्त्रौकारेणेत्यर्थः ।
एवम् पूर्वशब्दाध्याहारेणेत्यपि व्याख्येयम् । पूर्वशब्देति व्याख्यानं
दुर्ज्ञेयमिति भावः ॥

आनन्तर्यस्येति । (कै)

ह्रस्वोऽनन्तरा (१ । १ । ७) इत्यादौ तस्याव्यवहितपर्यायत्वा-
दित्यर्थः । प्रत्ययनियमेऽन्येषां परदेशनियमस्यालाभादभिमतं
देशनियमं दर्शयति

परश्च ॥ अयमधिकारः परिभाषा वा । लिङ्गवती चेयम् । लिङ्गं तु
प्रत्ययसंज्ञा । गुप्तिङ्किदभ्यः सन्नित्यादौ अपादाकृत्वासम्भवादिग्योगलक्षण-
पञ्चमी तत्र परः पूर्वा वेत्यनियमेनाध्याहारे प्रसक्ते पर एवेति नियमार्थ-

“परश्च” ॥ ‘अयमप्यधिकार इति’ । न केवलं प्रत्यय इत्ययमेवेत्यपि
शब्दार्थः । ‘योगे योग उपतिष्ठत इति’ । अनेन परिभाषातो धिकारस्य
भेदको धर्मो दर्शितः, परिभाषा हि न प्रतियोगमुपतिष्ठते किन्वेकदेश-
स्थितैव सर्वशास्त्रे व्याप्रियते । ‘परश्च स भवतीत्यादि’ । अनेनेहस्याया

बहुजेवेति ॥ (कै)

पञ्चमीनिर्देशे मध्यशब्दाध्याहारासम्भवादाह

षष्ठीति ॥ (कै)

ब्रीहिशाख्योः ठग् (५ । २ । २) इत्यादौ अव्ययसर्वनाम्नाम्
(५ । २ । ७१) इत्यादौ प्राक्टेरित्युपादानं विना ठेः प्राक्-
विधेरसिद्धेः कथं नियमोऽत आह

अन्यथेति । (कै)

मध्यश्च तच्च टिप्राग्रूप एव शाख्यो व्याख्यानादित्यभिमानः ॥

केचित्तु । (कै)

“प्राक्टेरि”त्यावर्त्य नियमो व्याख्येय इत्याहुः ॥ प्राक्टेरि-
त्युपादानात् कथं मध्यमाचापेक्षो नियमोऽत आह

मध्यमाचेति ॥ (कै)

मध्यान्तरे इति । (कै)

ब्रीहिशब्द रेफेकारयोरीकारहकारयोर्मध्ये च स्याद् इति
भावः ॥ सामान्यनियमाश्रयणे तदुपस्थिति वीजमाह

मिदम् । गापोष्टगित्वादौ षष्ठीनिर्देशेऽपि आनन्तर्यरूपमवधार्यस्य पूर्वपरयो-
रविशेषादनियमस्तुल्य एव । स्यादेतत् । विभाषासुपोबहुच्पुरस्तादिधे-
तन्नियमार्थमस्तुबहुजेव पुरस्ताद्भवति नान्य इति । ततश्च बहुचि पूर्वत्वस्य

एषास्याः परिभाषायाः प्रत्ययविधौ सर्वत्र व्यापारो दर्शितः, लिङ्गवती चेयं
परिभाषा प्रत्ययसङ्गता च लिङ्गम् । ‘धातोर्वेति’ । क्रियावाचिन्याः प्रकृते-
स्तिष्ठन्तादेरप्यपलक्षणमेतत् । प्रातिपदिकादेति’ । अक्रियावाचिन्याः प्रकृ

यन्मध्यसामान्यमिति ॥ (कै)

नन्वत्र चदेशनियमे बहुजादीनां नियतदेशत्वं न स्यात् ।
किञ्च देशनियमासम्भवः प्राधान्येन प्रत्ययनियमस्यैव युक्तत्वा-
दित्यभिप्रेत्यभाष्ये

एवमपीति ॥ (भा)

तदाश्रयमाह .

बहुजकचोरिति ॥ (कै)

नन्वेवं “देशोनियम्यत” इति भाष्यमनुपपन्नमत आह

प्रत्ययनियमेऽपीति ॥ (कै)

ननु देशनियमेऽप्रधानसङ्कोचः प्रत्ययनियमे प्रधानसङ्कोचस्तत्र
प्रधानसङ्कोचापेक्षयाऽप्रधानसङ्कोचस्य न्याय्यत्वेन देशनियम एवोचित
इति चेन् न । “आगन्तूनामन्तेनिवेशय” इति न्यायेन तदप्य
एवैवकारनिवेशात् “कर्मणि द्वितीयेत्यादौ” (२ । ३ । २) सूत्र-
कारस्य प्रधानसङ्कोचकप्रत्ययनियम एव तात्पर्याच्च । किञ्च लोकेऽपि

नियतत्वादित्यः प्रत्ययः पर एव भविष्यति । न चैवमपि षष्ठीनिर्देशेषु
मध्यशब्दाध्याहारेण मध्येऽपि प्रसङ्ग एवेति वाच्यम् । अथयसर्वनाम्नामित्यनेन
अकमेव प्रकृतिमध्ये नान्य इति नियमात् । न च बहुजैव पुरस्तादकजैव

तेरिदमुपलक्षणं, तेन उगपोरपि ग्रहणम् । ‘तैत्तिरीयमिति’ । तित्तिरिणा
प्रोक्तमधीते, ‘तित्तिरिवरतन्नुखण्डिकोखाच्छण्’ ‘कन्दो ब्राह्मणानि च
तद्विषयाणि’ ‘तदधीते तद्वेद’ ‘प्रोक्तास्तुक्’ ब्राह्मणकुलस्याभिधेयत्वात्प्रस-
क्तत्वम् । ‘वकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थ इति’ । अन्यस्य समुच्चेत्यस्या-
भावत् । ‘तेनेति’ । अन्यथा बहुलवचनस्य सर्वापाधिव्यभिचारार्थत्वाद्-

(अ. ३।पा. १।आ. १)

(परस्म. ३।१।२।)

प्रधानस्य राजादेरेव स्थाननियमादिदृश्यते राज्ञाचैवस्थेयमित्यादि-
प्रकारेणेति दिक् ॥ भाष्ये

स कदाचित्पूर्वः कदाचित्पर इति । (भा)

प्रतिषिद्धं लक्षणभेदाद्विनिगमनाविरहाद्वा ॥

तस्मादिति । (कै)

“ते प्राक्धातोरि” (१। ४। ८०) त्यादौ । उत्तरांशविकलाया
इव परस्येति कृतेऽपि व्यवहितप्रयोगवारणाय प्रकृते एवोत्तरांश-
विकलाया इव च सूत्राभावे षष्ठांशविकलायाः प्रकृतिरिति
गूढोभिप्रायः ॥ षष्ठमभिप्रायमजानानः शङ्कते भाष्ये

सतस्तत्रेति ॥ (भा)

कार्यं शब्ददर्शनाश्रयेण वैषम्यमित्याह

यत्रेति ॥ (कै)

उत्तरस्येति । (कै)

षष्ठीनिर्देशादिति भावः ॥ स्वाभाविके परत्वे किं तस्मादित्यु-
त्तरस्येत्यनेनेत्यत आह

मध्ये इति नियमे बहुजकचोर्नियमो न लभ्येतेति वाच्यम् । देशनियमार्थ-
योरपि वाक्ययोः बहुजकचोर्देशसम्बन्धप्रतीत्या निराकाङ्क्षतया तयोर्दे-
शान्तरसम्बन्धे मानाभावात् । विकल्पस्यानेकदोषदुष्टत्वाच्च । न चाकमेव

यादिषु परत्वस्यापि विकल्पः सम्भाष्येत, इह ‘गुप्तिक्लिन्यः सन्नि’ त्यादौ
दिग्योगलक्षणा पञ्चमी, तत्र पूर्वः पर इति वा दिक्शब्दस्याश्रयणादि-
नियमेनाध्याहारे सत्यनियमेन प्रयोगप्रसङ्गे नियमार्थमिदं पर एव प्रत्ययो

नित्या इति ॥ (कै)

नन्वेकस्याः षष्ठ्या अर्थद्वयपरत्वं कथमित्यत आह

प्रदेशेष्टिति । (कै)

तत्र तत्रोपस्थितं भिन्नं भिन्नमेवेत्यर्थः ॥

उत्तरस्य भावो भवतीति । (कै)

भाष्ये परतः स्वादित्यनेन सूचितप्रत्ययः परो भवतीत्यनेनास्य
समानार्थत्वादिति भावः ॥

निर्देशेति । (कै)

सुधुनिर्देशे इत्यर्थः ॥ ननु प्रत्ययस्थानियतदेशत्वे पूर्वमपि
प्रत्ययप्रयोगे साधुत्वं स्यादत आह

अयमर्थ इति । (कै)

एवं च परस्य सतः प्रत्ययसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्परशब्दाध्याहारे
आवश्यके अन्याध्याहारे मानाभावान्नान्यदेशस्य साधुत्वमिति
भावः ॥

प्राक् टेरिति नियमे प्रत्ययान्तरं टिप्राग्भागरूपमध्यविशेषे मा भूत् ।
मध्यान्तरे तु स्यादेवेति वाच्यम् । लज्जसिद्धये मध्यसामान्यापेक्षानियमा-
भ्युपगमे बाधकाभावात् । किञ्च गुप्तिगुक्तिद्वय इत्यादौ भ्यासादीनां परत्व-

न पूर्व इति, 'गापोष्टगि'त्यादौ षष्ठीनिर्देशेऽप्यान्तर्यसंख्ये षष्ठी विज्ञाना-
दान्तर्यस्य च पूर्वत्वेऽपि भावादनियमप्रसङ्ग एवेति तत्रापि नियमार्थमेव ।
नैतदस्ति प्रयोयनं, विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्त्वित्येतन्नियमार्थं भविष्यति,
बहुजेव पुरस्ताद्भवति नान्यः प्रत्यय इति, ततश्च बहुचि पूर्वत्वस्य नियत-
त्वादन्त्यः प्रत्ययः पर एव भविष्यति, षष्ठीनिर्देशेऽपि मध्यशब्दाध्याहारेण

अनियतदेशा भवत्विति । (कै)

अभ्युपगमवादेनोक्तम् । भवत्वित्यस्य प्रसज्यतामिति वार्थः ।
“परस्मैति” (३ । १ । २) सूत्राकरणलाघवाय उरोधात्प्रत्यय-
संज्ञासम्भवत्यप्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदेन विधयेति तात्पर्यम् ॥

तदेवेति । (कै)

“धातोः” “प्रातिपदिकादि”त्याद्यापत्तेस्ततः पर एव भवि-
ष्यति । ततः परस्यैव वा संज्ञेत्यादीत्यर्थः ॥ पूर्वं प्रयोजनानुक्तेर्वा-
शब्दं भाष्यकृत्तर्ह्यर्थं व्याचष्टे इत्याह

वेति ॥ (कै)

शास्त्रेण दृष्टानामेव लोपविधानात्कथमत्यन्तापरदृष्टतेत्यत आह

परेणेति ॥ (कै)

ननु परतोत्पन्नस्यैव प्रत्ययत्वेनापृक्तत्वप्रयुक्तलोप इति पूर्व-
भूतानान्तलोपो नापि माधुत्वमत आह

तेषामिति । (कै)

ततश्च परस्य मतः प्रत्ययसंज्ञेति नियमाप्राप्त्या पूर्वोत्पन्नस्यापि
लोपादिसिद्धीत्यर्थः । अपृक्तसंज्ञा कदाचित्प्रत्ययत्ववतोऽप्येति भावः ॥

दर्शनेन अङ्गसंज्ञासूत्रे प्रत्यये इति सप्तमीबलेन च उगाण्यातिपदिकादित्यादौ
परशब्दाध्याहारे निश्चिते तदैकरूप्याय प्रत्ययविधिपरायामयाध्यायां न

मध्येऽपि प्रसङ्ग इति चेन्न, ‘अव्ययसर्वनामामकच् प्राकटे, रितिनियमाद्
अकजेव प्रकृतिमध्ये भवति नान्य इति, नैतदेवं, यदि तावदेवं नियम
बहुजेव परस्तादकजेव मध्य इति ततो बहुजकघो नियमो न स्यात्, अथ

न तु पूर्वभूतेति । (कै)

तथाचाग्निचीत्यपि कदाचित्स्यादिति भावः ॥

न हि तेष्विति । (कै)

एवं चोत्तरस्येत्यस्य तत्रासंबन्ध इति भावः ॥ परस्येत्तस्य करणे तु तस्मामर्थ्यात्परत्वबुद्धिविशिष्टो बोद्धः । क्विवित्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥ नन्वत्यन्तासतामुत्पत्तिर्लोपो वा किमिति विधीयत इत्यत आह

केवलमिति । (कै)

प्रसक्तादर्शनस्यैव लोपत्वेन प्रसक्तत्वबुद्धये उत्पत्तिबोधनमिति भावः ॥

णित्कार्यम् एव परभूतेति । (कै)

किति णिति पिति कृतीत्यादीनां परसप्तमीत्वादिति भावः ॥

यदेति । (कै)

यद्विषये इत्यर्थः । एकविषये आवृत्त्या नानादेशविधाने मानाभावात् । युगपत्तु दिग्वाचकद्वयेनान्वयाम्भवः ॥ “एवं पक्षे

पूर्वादिपदान्तराध्याहारो न्यायः तत्किं परस्येति सूत्रेन । उच्यते । प्रयोग-
नियमार्थमिदं, पर एव प्रत्ययो न केवल इति । अन्यथा प्रत्ययार्थमात्र-

बहुचपुरस्तादेव अकज्मध्य एवेति ततो देशस्यानियतत्वात्तत्र प्रत्ययान्तरं
स्यादेवेति सर्वथानियतप्रसङ्गः । किञ्च अकजेव प्राक् टेरित्येवं नियमे प्राक्
टिः प्रत्ययान्तरं माभूत् मध्यान्तरे तु स्यादेव मध्यविशेषाश्रयत्वान्नियमस्य ।
न च ‘तस्मादित्यन्तरस्ये’त्यनया परिभाषयात्र परत्वं सिद्ध्यति यत्र हि

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

(परस्व । १ । १ । २ ।)

इत्यस्यापि विषयविशेष इत्यर्थः । अन्यथासङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव स्पृश इत्यपिमग्न्यसङ्गतिः । प्रकारान्तरेण व्याख्याने तदसङ्गतिः ॥
विषयविशेषमेवाह

स्पृश इति । (कै)

अत्रैकस्य स्पृश एव लक्ष्यत्वाच्च लक्ष्यभेदेनापि लक्षणावृत्तिः ।
एवं च कित्सामर्थ्येनोत्तरस्य बौद्धो भावो भवतीत्यर्थो वक्तुं
शब्दपरग्रहणभावेऽपीत्याशयः ॥ भाष्ये

अपरभूतानामिति । (भा)

न परभूता अपरभूता इति न विद्यन्ते परभूता एषामिति
चार्थः । तेन केवलप्रत्ययानां केवलप्रकृतीनां चेत्यर्थः ॥ तदेतदुक्तं

अप्रत्ययिका (भा)

इत्यादिना भाष्ये । प्रकृतिरर्थाभिधाने कर्त्तव्ये प्रत्ययिकापि
प्रयुज्यमाना दृश्यत इत्यर्थः । तथा च तेषां लोके दृश्यमाना नाम
साधुत्वप्रतिपादनाय “परस्वेति” सूत्रमिति भावः ॥ भाष्ये यो
बभ्रुर्मण्डुर्लम्कः स देवदत्तः केत्यर्थः । देवदत्तस्तु नोदाहरणम् ।

विवक्षायां किमस्य द्वयसमित्याद्यपि प्रयज्येत । यदि तु प्रकृतिविशेषो-
द्देशेनैव प्रत्ययस्य विधानात्केवलो न प्रयोज्यत इति ब्रूये । एवमपि प्रकृत्यर्थ-

प्रागेव सतः कस्य चित् किञ्चिद्विधीयते यथा पदात्परयोगपादादौ
वर्त्तमानयोर्युष्मदस्मदोवाभावौ भवत इति स तस्या विषयः, इह तु
प्रागसन्त एव सनादयो विधीयन्ते न तेषां सम्बन्धि किञ्चित्, प्रत्ययमञ्जैव
तेषां कार्यमिति चेन्न, एवमपि प्रागुत्पत्तिर्निवारिता स्यात्, तथाहि ।

अन्यथा वाभ्रव्यादिषु प्रयोक्तव्येषु बभ्रुरित्यादिप्रपुञ्ज्यते इति कथनवत्
देवदत्तिरिति प्रयोक्तव्ये देवदत्त इत्यपि भाष्ये वक्तव्यं स्यात् कचि-
त्तथापाठं दृष्ट्वाद्याचष्टे

देवदत्तादय इति । (कै)

बभ्रुरित्यादौ प्रकृतिसुप्रत्ययोर्दयोरपि प्रयोगात्कस्यासाधुत्व-
मुच्यते इत्यत आह

तदपत्ये इति ॥ (कै)

नन्वभेदोपचाररूपलक्षणप्रयोगे साधुत्वनिश्चयात्कथमस्यासाधुत्व-
मिति शङ्कते

नन्विति । (कै)

नायमभेदोपचारेण प्रयोगः ॥

मृत्यादेरपि । (कै)

प्रतिपत्त्यापत्तेरित्युक्ताशयः । अभेदोपचारं विनोपगुसंबन्धपत्य-
मित्यर्थप्रतिपिपादपिषया प्रयुक्ता केवलाप्रकृतिस्तथाप्रयुक्तकेवल-
प्रत्ययस्यासाधुरित्याह

मात्रविवक्षायां केवला प्रकृतिः प्रयुज्येतैव । यथा पचपठइति । अतः
प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमार्थमिदम् । आपदत्वनिर्वृत्तेऽस्वायं नियमः ।

असतां सनादीनां संज्ञाविधिरनुपपन्न इत्येकेन वाक्येन सनादीनां
विधिर्द्वितीयेन च तेषामेव संज्ञाविधिरित्यङ्गीकरणीयं, ततश्च द्वितीये वाक्ये
सतः कार्यमिति कृत्वा परिभाषोपस्थानेन प्राक् प्रयुक्तानां मञ्जैव केवलो
न स्यादत्यस्मिन्वनियतदेशैव स्यात्, प्रथमवाक्ये परिभाषानुपस्थानात् ।

*तस्मादिति ॥ (कै)

“बहुवचनान्तवद्” इत्यनेन तच्च बहुसंबन्धप्रत्ययमित्यर्थविषय-
लक्षणां दर्शयति

अनेनासाधुत्वमिति । (कै)

उक्तरीत्यापत्यार्थबोधविवक्षायां बहुवचनस्य प्रमाणमित्यर्थे
द्वयसंज्ञाचस्येत्यर्थः । अयंभावः । “समानेर्धे चाख्याते नन्वाख्यातस्य
निवर्त्तक” इत्युक्तेस्तत्रार्थे प्रत्ययपरस्य साधुत्वकथनात् केवलप्रकृत्या-
देरसाधुत्वमिति रघूणामित्यादौ तु तदपत्ये रघुत्वारोपेण रघुत्वेनैव
रूपेण तेषां बोधान्नासाधुत्वम् । तत्संबन्धप्रत्ययमित्यर्थे हि अनुसमा-
सयोरेव साधुत्वमिति सूत्रार्थात् । वभुमण्डू गर्गादौ लमको नडादि-
चपकादिषु । प्रागुक्तपङ्क्तिभिः परत्वे सिद्धे “परस्मै”त्येतत्प्रत्ययः
परो भवत्येवेति नियमार्थं तेन केवलप्रकृतेर्न प्रयोगो नापि केवल-
प्रत्ययस्येति सिद्धं भाष्ये असाधुत्वोपपादकं परस्मैत्यस्योदाहरणत्वोप-
पादकञ्च ॥

‘सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्तद्धितेन विना यदि ।

वभ्वादयः प्रयुज्येरन्नपत्ये नियमो भवेत् ॥

तदेतत्तत्रतत्रोच्यते । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय इति
अपदं न प्रयुज्यीतेति च । अपरिनिष्ठितं न प्रयुज्यीतेति तस्यार्थ इत्युक्तम् ।

स्यादेतत्, । ‘गुप्तिञ्चिन्त्यः सन्नि’ त्यादावेकैव पञ्चमी सा चैकमेव
दिक्शब्दमध्याहरेत् तत्र पूर्वः परो वेति संशये पूर्वशब्दाध्याहारे
द्वितीयस्य वाक्यस्य स्वसंभङ्गः स्यात्, गुपादिभ्यः परः सन् प्रत्ययमवज्ञो

अवृत्तिजा इति । (कै)

एकार्थीभावरूपवृत्तिविषयाभावेऽपि जाता उच्चारिता वृत्ति-
जद्वयमादिसदृशाः प्रमाणार्थका बहुसदृशमङ्गादिवाचि बहुशब्द-
वत्तद्वयमादयोऽपि साधवः स्युरिति तद्वारणार्थं “परस्मै”ति इति
भाष्यार्थः । बहुजपेक्षयाभिन्नार्थत्वादस्तु बहुशब्दस्य तद्वयमादयोऽपि
साधवः स्युरिति तद्वारणार्थं “यदा”स्य साधुत्वम् । एषां त्वर्थान्तर-
वृत्तित्वाभावात् साधुत्वमेवेति भावः ॥ तदाह

अवृत्तिजा अपि भ्रान्त्येति । (कै)

तत्सदृशानुपूर्वीकत्वात्तदर्थकत्वभ्रान्त्येत्यर्थः । प्रत्ययः पर एवेति
नियमे अर्थतः शब्दतश्च यः प्रत्ययमजातीयः स पर एवेत्यर्थेनास्या-
साधुत्वं बोध्यम् । अन्यथाऽस्य प्रत्ययत्वाभावेन कथं नियमेनासाधुत्वं
बोध्येत । एतेन प्रकृत्युद्देशेनैव प्रत्ययानां विधानात्केवलप्रत्ययस्या-
साधुत्वे सिद्धे कथमिदं परस्मैत्यस्य प्रयोजनमित्यपास्तम् ॥

यत्किञ्च भाष्ये बहुमण्डुर्लमक इत्यादीनामपशब्दत्वमुक्तम्, यच्च पदमङ्ग्यां
तारतम्यादिशब्दानाम् । तत्सर्वं ज्ञातृशक्तत्वमनादृत्य प्रयुक्तेषु बोध्यम् ।

भवतीति हि तस्य खरस्तः प्राप्तोर्थः स च पूर्ववाक्ये पूर्वशब्दाध्याहारे
सति भग्नः स्यात्, अतस्तत्परिरक्षणाय परशब्द एवाध्याहरिष्यते,
भवतु वोत्पत्तिरनियतदेशा पश्चात्तु सत एव परस्य यत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञादि-
शास्त्रकार्यं तन्नान्यदेशस्य यद्देशस्य च शास्त्रीयं कार्यं तद्देशोन्यदेशं
निवर्त्तयिष्यति विशेषशास्त्रान्वितत्वेन तस्यैव साधुत्वादिति, अस्त्वेवमथ
क्तेषु प्रत्ययसंज्ञैव न भवति ‘शमेः खः’ शङ्खः ‘कण्ठेष्ठः’ कण्ठ इत्यादिषु
तेषु कथं परत्वं द्वितीयवाक्यव्यापाराभावात्, परतो वा कथं भवानपि

अन्येत्विति । (कै)

अत्र पक्षे बहोरपि द्वयसादितुल्यत्वेन दृष्टान्तत्वापत्तिरित्य-
रुचिः । धातोरिच्छायां वा सन्प्रत्ययसंज्ञो भवतीत्यर्थे प्रधान-
बाधस्यान्याय्यत्वेनाप्रधानं संज्ञाया एव विकल्पः स्यात् । न च स
दृष्टपरग्रहणे तु तस्मादर्थ्याप्रधानन्यायबाधेन सन् एव विकल्प इति
“वा वचने चे”त्यादिभाष्यस्य तात्पर्यार्थः ॥ तमुपपादयति .

तस्मादित्युत्तरेति । (कै)

परस्मैत्यस्य सत्त्वेऽपि अप्रधानत्वात्परत्वस्यैव विकल्पः स्यादिति
दूषयति

न त्वचेति ॥ (कै)

नियतत्वादिति । (कै)

तथा च तद्विकल्पो नेष्ट इति भावः ॥

इष्यते हि गोणीशब्दस्य गवि गोणीसादृश्यशक्तिभ्रमाभ्यां प्रयुक्तस्य साध्व-
साधुत्वव्यवस्था । अत एव बङ्गच इम इति सूत्रे गघुशब्दस्य तदपत्त्यै लक्ष-

हि यः प्रत्ययः स पर इति प्रत्ययपूर्वकं परत्वं परिभाषते, सत्यं, परिभाषा-
पक्षे न स्यात्परत्वम् अधिकारपक्षे तु प्रत्ययत्वपूर्वकं परत्वं न भवति किं तु
परत्वविशिष्टस्यैवोत्पन्नस्य पश्चात्प्रत्ययसंज्ञा, इह तु बङ्गलवचनात्प्रत्ययत्वा-
भावेऽपि परत्वमविरुद्धम्, एवमपि नार्थ एतेन बङ्गलवचनादेव परत्वमेवात्र
व्यवस्थास्यते, एवं तर्हि प्रयोगनियमार्थमिदं पर एव प्रत्ययो न केवल
इति, अन्यथा प्रत्ययार्थमात्रविवक्षायां केवलोऽपि प्रत्ययः प्रयुज्येत यथा
किमस्य द्वयसं किमस्य मात्रमिति, यथा वा प्रकर्षविवक्षायां तत्तत्समा

तस्मादिति वचनाच्चेति । (कै)

तेन सूत्रेण इतरस्येत्यस्याप्युपस्थितावेकार्थकशब्दद्वयेन नित्यं परत्वस्य बोधनेन पश्चात्तद्विरुद्धाविकल्पस्तस्य बोधयितुमशक्य इत्यर्थः ॥ भाष्ये

वा पर इत्येतदभिसंबध्यत इति (भा)

यः परः स वा भवतीत्यर्थः ॥

तस्या एवेति । (कै)

प्रधानत्वेन प्रत्ययविकल्पस्यान्याय्यत्वादिति भावः ॥

प्रत्याख्यात इति । (कै)

मत्त्वेऽपि न संज्ञायाविशेषणं तद्विकल्पानिष्ठेः । परस्येति मत्त्वेऽपि परत्वविकल्पाभाववत् तच्च सामर्थ्यात् वृत्त्या वाकाबाधभ्रमनिवृत्त्यर्थं स न एव विशेषणं वा ग्रहणं ध्वनितश्चेदं “सामर्थ्यानां प्रथमादि”ति (४ । १ । ८२) सूत्रे भाष्ये इत्यपि बोध्यम् ॥

अथ साधुत्वं हरदत्तेनोक्तम् । प्रकृतसूत्रेऽपि नो खल्वारभ्यमाणमप्येकलक्षणाया प्रयोगं निवारयितुमर्हतीत्युक्तन्तेनैव । अत एव तारतम्यमित्यस्य

तारतम्यमिति, ननु सर्वत्र प्रकृतिविशेषं निर्दिश्यैव प्रत्ययो विधीयते तत्र पूर्वाक्त्या नीत्या परत्वविरुद्धैव विधानमिति नास्ति केवलस्य प्रयोगः, एवमपि प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगः स्यादेव यथा पञ्च वृद्धोति, यत्र पुनस्तभयं विविक्षितं प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थश्च न तत्र केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगप्रसङ्गः, न केवला प्रकृतिः प्रत्ययार्थमभिधातुं समर्थेति, लक्षणाया समर्थेति चेत् न खल्वारभ्यमाणमप्येकलक्षणाया प्रयोगं निवार-

प्रयोगनियमार्थमिदमिति । (कै)

प्रयोगनियमार्थमेवेदमित्यर्थः । कश्चित्तुतथैव पाठः ॥ भाष्ये

प्रत्ययपरैवेति । (भा)

सामर्थ्यात्प्रत्ययो नित्यं सदा परः प्रयोक्तव्य इत्यर्थे तेन नियम-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ ननु पर एव स्यादिति नियमे वभ्रुरित्यादेरपि
साधुत्वं स्यात् इति चेत्तपरः स्यादेवेत्यर्थात् ॥ तद्धनयन्याचष्टेति

नित्यं पर इति । (कै)

वा कदाचित्परो न प्रयोजयतीति तेनोभयनियमफलसाम-
इति भावः ॥

—

शब्दपरस्यार्थे लक्षणाया साधुत्वं कैयटेन साधकतमङ्गरणमिति सूत्रे
ध्वनितमिति दिक् ॥

यितुमर्हति, अतः केवलप्रकृत्यर्थविवक्षायां केवला प्रकृतिर्मा प्रयोजीति
सूत्रारम्भः, च शब्दस्वावधारणे, प्रत्ययः परो भवत्येव न तु कदाचिन्न
भवतीति वचनव्यक्तिः, आपदत्वनिवृत्तेश्चायं नियमः, निवृत्ते तु पदे तावदेव
प्रयुज्यते, अपत्याद्यर्थान्तरविवक्षायां तु तस्मादपि प्रत्ययान्तरं भवति ॥

आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ॥

एते त्रयोप्यधिकाराः । यत्तु परश्चाद्युदात्तश्चेत्यनयोः परि-
भाषात्वमुक्तम् । तत्र लिङ्गाभावात् । न च प्रत्ययसंज्ञैव लिङ्गम् ।
एकवाक्यतया त्रयाणामपि विधानेनान्यतरस्याभ्यन्तरलिङ्गत्वायोगात्
सहविधानं वाचैव सूत्रे भाष्ये ऽप्ये स्पष्टतरम् ॥ भाष्ये

अन्तोदात्तो मा भूदिति । (भा)

अस्वरकाश्च उच्चारणाभावेऽपि आद्युदात्तत्वनियमो न
स्यादित्यर्थः ॥

नैतदिति । (भा)

अस्वरकोच्चारणाभावादनियतान्तोदात्तत्वादौ प्राप्ते

आद्युदात्तश्च ॥ अयमप्यधिकारः परिभाषा वा प्राप्तवत् । तित्तिरिणा
प्रोक्तमधीते तैत्तिरीयं ब्राह्मणकुलं, तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छृणु ।
छन्दोब्राह्मणानिच तद्विषयाणि । तदधीते तद्वेद । प्रोक्तास्तुक् । आद्यन्ना-
दिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिध्यर्थम् ॥ इह गीष्वाब्द उदात्तः । स्यादेतत् ।
अस्वरकस्याच उच्चारणासम्भवात् सर्व एव स्वरविधिर्नियमार्थः । तत्र चित

“आद्युदात्तश्च” ॥ इहास्वरकस्याच उच्चारणासम्भवात्सर्व एव स्वर-
विधिर्नियमार्थः, तत्र ‘चित’ एवान्त उदात्तः, गित्येव मध्य उदात्तः, तिदेव
स्वरितः सुप्पितावेवानुदात्तौ, दूरात्सम्बन्धावेवैकश्रुत्यमिति, स्वगन्तराणा-
मन्यत्र नियमात्पारिशेष्यादाद्युदात्त एव प्रत्ययो भविष्यति नास्वरको
नाप्यन्यस्वरकस्तत्राह । ‘अनियतस्वः प्रत्ययप्रसङ्ग इति’ । अनियतः स्वरौ यस्य

चित (भा)

इत्यादि । चित एवेत्यादिनियमार्थः । प्रत्ययविषयैर्नियमैरन्धेषु
स्वरेषु प्रतिबद्धेषु अस्वरकोच्चारणसम्भवादुदात्त एव भविष्यतीति
किमनेन सूत्रेणेति भावः ॥ ननु लोके त्रैस्वर्यनियमाभावे नास्वर-
कस्याप्यच उच्चारणमस्येव । उदात्तादीनामभावस्यैकश्रुतित्वात् ।
एकश्रुतेरतिरिक्तत्वे तु सापि स्यादिति कथमाद्युदात्तत्वसिद्धिर्न
च दूरात्संबुद्धावेव सापिनियता विभाषाच्छन्दसौत्यादेर्वैपर्थायत्तैः ।
तेनात्रापि पाक्षिकाः तस्या दुर्वारत्वमिति चेन्न लोके त्रैस्वर्यपक्षे
वेदे चाद्युदात्तार्थमिदं सूत्रं नियमैः सिद्धत्वाद्भ्यर्थमिति भाष्या-
श्रयात् पक्षे लोके एकश्रुतिरिष्टैवेत्याहुः ॥

अनियतस्वरेति । (कै)

पूर्वनियमे तु चितोन्त्यस्वरा व्यावृत्त्या नियतशास्त्रार्थानापत्त्या
इष्टा विरोधादावृत्त्योभयविधनियमे मानाभावाच्चान्तोदात्त एव
चिदित्येव नियमः स्यादित्यन्यत्रानियमः स्याद् इत्यर्थः ॥ भाष्ये

एवान्तोदात्तः रित एव मध्योदात्तः । तदेव स्वरितः । मृषितावेवानु-
दात्तौ । दूरात्सम्बुद्धावेवैकश्रुत्यमिति स्वशान्तगणानन्यत्र नियमात्पारि-
शेष्यात्प्रत्यय आद्युदात्त एव भविष्यति नास्वरकः, नाप्यन्यस्वरकः तत्किमनेन
सूत्रेनेति चेन्मैवम् । उक्तगीत्या आद्युदात्तत्वमपि जिनत्यादिस्त्रित्यादौ

सोनियतस्वरः, स चासौ प्रत्ययश्चानियतस्वरप्रत्ययः यस्य प्रसङ्गे प्रत्ययो-
ऽनियतस्वरो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः । अनियतस्वरप्रसङ्ग इति पाठे
त्वनियतस्य स्वरस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । अयमभिप्रायः । आद्युदात्तत्वमपि
जिनत्यादिर्नित्यमित्यादौ नियतत्वात् स्याद् अन्यत्रानियमः स्यादेव यथाय

संज्ञासन्नियोगेनेति । (भा)

अत्र करणे चयाणामप्यधिकारत्वादेकवाक्यतया चितयविशिष्ट-
तव्यादेर्विधानात् । अन्यत्र करणे तु प्रत्ययानुवादेन विधानात्सं-
नियोग इति भावः ॥

द्विराद्युदात्तग्रहणमिति । (भा)

प्रत्ययस्य चेति करणेऽपि तस्याद्युदात्तग्रहणात् लघुत्वमिति
भावः ॥

तदादेराद्युदात्तत्वमिति । (भा)

तदादेरिति तत् पुरुषः । तदनस्येति बह्व्रीहिः ॥

उत्पन्नः प्रत्यय इति । (भा)

प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति यदि भाषाया अनुवादविषयत्वादिति
भावः ॥ तदुध्वनपन् व्याचष्टे

नियम्येत । किञ्च त्वदुक्तनियमे चिदादीनामनियमः स्यात् । अतश्चितोक्त
एवेत्यादि व्याख्येयम् । ततश्च कृणादीनामनियतस्वरत्वं स्यात् । अपि च
रित्येवेति नियमेन्यत्रोपोत्तमरूपमध्यविशेष उदात्तो मा भूत् । मध्यान्तरं
तु स्यादेव । सामान्यापेक्षानियमे च व्याख्यानमेव शरणीकरणीयं स्यात् ।
तस्मात्सूत्रारम्भ एवोचितः । स्यादेतत् । जिनत्यादिर्नित्यम्, प्रत्ययस्य च

नियमो नास्ति । किञ्च त्वदुक्ते नियमे चिदादीनामनियमः स्याद् अतश्चितोक्त
एव तित्स्वरित एवेत्यादिकं तत्रतत्र नियमस्वरूपमाश्रणीयं ततश्च प्रत्यय-
स्यानियतस्वरत्वमेव स्यात् । किञ्च रित्येवोपोत्तममुदात्तमित्यपि नियमे-
ऽन्यत्रोपोत्तममुदात्तं मा भूद् मध्यान्तरं तु स्यादेव मध्यविशेषाश्रयत्वा-
न्नियमस्य, तस्माद्ये एकाचः प्रत्ययास्तेष्वनियतस्वरप्रसङ्गे वचनमिदमुदात्तार्थं

उपद्यमान एवेति । (कै)

तथा चेह करणे प्रत्ययस्थानुवाद्यत्वाभावाच्च परिभाषोपस्थिति-
रिति भावः ॥

ज्जित्यादिरिति । (कै)

ज्जिदन्तस्य ज्जिति परे पूर्वस्य वाद्युदात्तविधायकः ॥ ननु
प्रत्ययस्येत्यनेन सिद्धे ज्जित्यादिरिति सूचं संस्मिन्नेव तदादित-
दन्तग्रहणाभावस्य ज्ञायकं किं न स्यादिति चेन्न । प्रथमे ज्जित्यादि-
रिति सूचे विरोधोपस्थित्यभावेनोत्तरकाणिकप्रत्ययस्येत्यस्य बोध
एव तदुपस्थित्या तत्रैव तदभावकल्पनेत्याशयात् प्रातिपदिकान्तो-
दात्तत्वमिति स्वरविधौ सङ्गातः कार्यार्थस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वादनु-
दात्तत्वं सर्वस्येति तात्पर्यम् । पूर्वप्रयोजनस्य ज्ञायकेन खण्डनादाह

तर्ह्यर्थ इति ॥ (कै)

अन्यथेति । (कै)

षष्ठे सूचकरणे इत्यर्थः । तस्मादागमानुदात्तत्वसिद्धये इह
वचनमिति भावः । एतदुत्तरं भाष्यमेकदेश्युक्तिम् ॥ भाष्ये

कसार्वधातुकमनुदात्तम् । सुप्पितौ चेति षष्ठ एव सूच्यताम् । एवं स्वर-
प्रकरणे पाठात्सन्दर्भशुद्धिः । अद्युदात्तनुदात्तशब्दयोस्तत्रत्ययोरेवोपजीव-
नास्त्वाद्यं च । नन्वेवं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य स्वरः स्यात् । इह

ये पुनरनेकाग्रः प्रत्ययास्तेषु देशस्याप्यनियमः प्राप्नोति कदा चिदादेः कदा
चिन्मध्यस्य कदा चिदन्यस्येति तेषु वचनमिदमुदात्तार्थं तत्राप्यादेवदा-
त्तार्थमिति । किमर्थं पुनः प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनायं स्वर उच्यते, न 'ज्जि-

वक्ष्यामीति । (भा)

व्याख्यास्यामि ज्ञापकादित्यर्थः ॥

अन्यचेति । (कै)

शेषनिधातेनागमानुदात्तत्ववादी ॥

के पुनः (भा)

इत्यस्य शेषनिधातेन यत्र न सिध्यति ते के इत्यर्थः । त्वन्
दृजन्तत्वे ङित्वेति चित इति षोदात्तत्वे शेषनिधातेन सिद्धेराह

लुडिति ॥ (कै)

षष्ठाध्याये प्रत्ययस्य चेति सूत्रकरणवादी उत्तरति भाष्ये

इट् । लवितेति । (भा)

तद्धनयम् व्याचष्टे-

तासिभक्तत्वादिदुदात्त इति । (कै)

एवञ्च लवितेत्यादौ उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वसिद्धि-
रागमानुदात्तवचनस्य षष्ठसूत्रवादिमते फलम् इत्यर्थः ॥ अपरः
फलं नास्तीत्याह भाष्ये

तु क्रियमाणे आद्युदात्तस्त्वस्य प्रतियोगमुपस्थाने सत्युत्पद्यमान एव
तथादिदुदात्तः एवं तिषादिगुदात्तः । अतः प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन स्वरो
विधीयत इति चेत् । मैवम् । षष्ठत्वेऽपि ज्ञापकेन तदन्तर्विधिनिरास-

व्यादिर्नित्यं' प्रत्ययस्य च लसार्वधातुकमनुदात्तं सुप्पितौ चेति स्वरप्रकरण-
एवोच्येत । एवं हि प्रकरणमभिन्नं भवति, किञ्च द्विराद्युदात्तग्रहणं
द्विगुदात्तग्रहणं न कर्तव्यं भवति । स्यादेतत् । तत्र क्रियमाणे प्रत्यय-

इट् तावन्न प्रयोजयतीति । (भा)

षष्ठतृतीययोरन्यतरत्र पाठेऽपि अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवाद्युदात्तत्व-
प्रवृत्त्या ततः शेषनिघातेनेटोऽनुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरसिद्धे-
रित्यर्थः । परोऽन्तरङ्गत्वमप्यन् स्वमते परत्वेन पूर्वमिडागमं
स्थापयितुम् आह

इदमिह (भा)

इत्यादिना परत्वादिडागम इत्यन्तेन ॥ अपरः स्वाशयं प्रकटयति

अन्तरङ्गस्तर्हीति । (भा)

पृष्ठे सूत्रकरणेऽपि ज्ञापकात्तदादिविध्यभावेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वं
स्वरे पश्चादिटि उदात्तनिवृत्तिस्वरे शेषनिघातसिद्धे उदात्तत्वं
निष्कलमिति भावः ॥

उत्पत्तिसन्नियोगेनेति । (भा)

उत्पत्तिमात्रं निमित्तत्वेनेत्यर्थः । नेदं भाष्यं तृतीये सूत्रमिति
पक्षे उपक्रमोपसंहारविरोधात् । अतएव लवितव्यमित्यपि न

सम्भवात् । तथाहि । प्रत्ययस्य चेत्यत्र न तदन्तर्विधिर्निर्णयादिरित्या-
रम्भात् । सुप्पितौ चेत्यत्रापि न, धातोर्गित्याद्यारम्भात् । यदि हि प्रत्यया-
न्तस्यानुदात्तत्वं स्यात्तर्हि धातुप्रातिपदिकयोरन्तोदात्तविधिर्निर्विषय एव

ग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य स्वरः प्राप्नोति, इह तु क्रियमाणो नायं दोषो
भवेद् उत्पन्नो हि प्रत्ययस्तदाश्रयाणां तदन्तविध्यादीनां निमित्तं भवति न
वृत्त्यद्यमानः, न खल्वुत्पद्यमानो घट उदकाहग्गादीनां निमित्तमवकन्यते
ततश्चाद्युदात्तस्वेत्यस्य प्रतियोगमुपस्थाने सति उत्पद्यमान एव तदादिगा
द्युदात्तो भवति, एवं तिबादिर्नुदात्त इति दोषाभावः, अतः प्रत्ययसंज्ञा-

(आद्युदात्तस्य । ३ । १ । ३ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

फलम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं स्वरप्रवृत्तेः इष्टिधौ प्रकृतिप्रत्ययोभयाश्रयणे
बीजम् आह

अङ्गस्येति । (कै)

अङ्गसंज्ञानिमित्तस्येत्यर्थः । एवञ्च तस्या उभयाश्रितत्वादस्यापि
तत्त्वमिति भावः ॥ एवं शेषनिघातेनागमानुदात्तत्वमिति वादिना
षष्ठे सूत्रारम्भवादिनं प्रति आगमा उदात्तवचनस्येष्टः प्रयोजनत्वाभावे
सर्वत्र प्रयोजनान्तरमाह

सीयुट् तर्हीति । (भा)

अनवकाशत्वेऽप्यस्येव विशेषविहितत्वस्य बलवत्त्वप्रयोजकत्वादाह

परत्वादेति । (कै)

आदेशनिमित्ताद्युदात्तत्वस्य यात इत्यादिरवकाशः अपिषीष्टे-
त्यादौ असर्वधातुकानुदात्तत्वात्सीयुट्सावकाशः प्रकृते उभयप्रसङ्गे
परत्वात्सीयुडित्यर्थः । सावस्थापान्तु न स्वरसंस्थानकत्वात् । न च
पूर्वं सीयुटि अनिर्दिश्यमानत्वासमुदायस्य व्यवहितत्वाअनिर्दिश्य-

स्यात् । यत्र हि प्रत्ययानुदात्तो याति वृत्तानित्यादौ तत्रैव प्रकृतिस्वरः
श्रूयते । यातो यान्ति वृत्तत्वं वृत्ततेत्यादौ तु सतिशिष्टेन प्रत्ययस्वरेण
बाध्यते । तस्मात् षष्ठे सूत्रकरणमेवोचितमिति चेत् । मैवम् । गोपायति

सन्नियोगेन स्वरो विधीयत इति । तत्र, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं अनित्यादि-
बदात्तो भवतीत्याह, तज् ज्ञापयति प्रत्ययस्य चेत्यत्र न तदन्तविधिर्भवती-
त्यनुदात्तत्वमपि तदन्तस्य न भविष्यति, धातोरन्त उदात्तो भवतीत्यादेः
प्रकृतिस्वरस्य विधानसामर्थ्यात् । यत्र ह्यनुदात्तः प्रत्ययो याति वृत्ताभ्या-
मित्यादौ तत्र प्रकृतिस्वरः श्रूयते यातो यान्ति वृत्तत्वमित्यादौ सतिशिष्टेन

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४१

(अ. ३। पा. १। आ. १)

(अद्युदात्तश्च । ३। १। ३।)

मानस्येत्यादेशाप्रवृत्तिरेवस्यादिति वाच्यम् । धातोरित्यस्य विहित-
विशेषणत्वाङ्गीकारेण व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेः । एवं च तृतीये एत-
सूत्रपाठेऽपि आगमा उदात्तत्ववचनमावश्यकम् इत्याह भाष्ये

क्रियमाणेऽपीति । (भा)

यद्यपीति वादीनां प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेन सिद्धम् । तथापि
अधिकृतस्यासंबन्धे मानाभाव इति प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनेत्युक्तम् ।
परस्येत्यस्याप्यत्र संबन्धे बाधकाभावः । धातोः परत्वस्यापि सत्त्वात् ।
न च तृतीये सूत्रे कस्य स्थाने इडुदात्तो भवतीति उत्पत्तिकाल
एव स्वरविधानादमुवादविषयाया यदागमा इति परिभाषाया
अप्रवृत्तागमविशिष्टस्योदात्तत्वाप्राप्त्योच्चार्यमाणस्येह एवाद्युदात्तत्वे
सीयुः शेषनिघातेन सिद्धिरिति वाच्यम् । आगमसन्निधाने
विधीयमानस्यापि तस्य प्रत्ययसंज्ञाविशिष्टे एवाद्युदात्तत्वं च तत्स-
न्नियोगेन विशिष्टे एवेत्यभिमानात् । अन्यथा तावत् एव पृथक्

धूपायतीत्यत्र उत्पत्तिसंनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते ततः सनाद्यन्ता इति
धातुत्वे धातोरित्यन्तोदात्तो भवति । यदि तु स्निग्यादिर्नित्यम्, प्रत्ययस्य
चेत्युच्येत । तदा परत्वाद्धातुस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधेत । सूत्रस्य सूत्रान्तरेण
निमाने फलं वाच्यम् । सुप्पितौ चेत्यस्य षष्ठे न्यासोऽप्यनुचितः । तथासति

प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन बाध्यते, यदि च प्रत्ययान्तस्यानुदात्तत्वं स्याद् निर्विषयं
धातुप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं स्यात् । इदं तर्हि प्रयोजनं लवितव्यमित्यादौ
प्रत्ययोत्पत्तिकाल एवाद्युदात्तत्वे कृते पश्चाद्भवन्निबन्धनुदात्तो यथा स्यात्,
अन्यथा लूतव्यं इति स्थिते आद्युदात्तत्वं श्रुष्टान्तप्राप्त्या ऽनित्यम् इह तु
स्वरभिन्नस्य प्राप्नोति उभयोर्नित्ययोः परत्वादिति कृते तस्य प्रत्ययगङ्गा

(आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

प्रत्ययत्वे सीयुङ्क्तस्याङ्गत्वं स्यात् । तथा च तदन्तस्यापि अवि-
षीङ्गामित्यादौ गुणः स्यात् ॥

इटोऽदित्यकारस्येति । (कै)

अत्र स्वरितत्वं नाशङ्क्यम् औपदेशिकप्रत्ययत्वाभावाद् द्वित्वाच्च ॥

भाष्ये

यदयं यासुडिति । (भा)

न च परस्मैपदेषु इति ङित्कत्वादस्यादेशोत्तरं प्रवृत्त्या पूर्वमेव
अन्तरङ्गत्वात् परत्वाद्वा प्रत्ययाद्युदात्तत्वे ततो यासुट्स्वरको वा
स्यात् शेषनिघातेनानुदात्तो वेति चरितार्थमुदात्तग्रहणं कथं
ज्ञापकमिति वाच्यम् । परस्मैपदेऽदित्यस्य विषयसप्तमीत्वमाश्रित्य
सावस्त्रायामेव पासुटि ततो ङादेशे तन्निमित्तकाद्युदात्तत्वे यासुटः
षिद्धे उदात्तग्रहणं ज्ञापकमित्याश्रयात् ॥ भाष्ये

तदन्तविधेर्दुर्वारत्वात् । यत्तुक्तं प्रकृतिस्रविधानं ज्ञापकमिति । तन्न ।
आत्ते श्वेत इत्यादौ नसार्वधातुकमात्रस्यानुदात्तत्वे सति धातुस्वरस्य
सावकाशत्वात् । प्रातिपदिकान्तोदात्तस्यापि अमिमान् अमीनामित्यादौ
ऋक्षनुङ्भ्यां मतुण्, नामन्यतरस्यामिति स्वरसिद्ध्यर्थत्वात् । तत्र छान्तो-
दात्तादित्यनुवर्तते । तमश्याममधुमन्तमित्यादौ मा भूदिति । भित्वा

योगे यङ्गो सति इट एवाद्युदात्तत्वं स्यात् । एतदपि ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं
'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चे'त्याह तज्ज्ञापयति आगमा अनुदात्ता
इति, अन्यथा चिनुयातामित्यादौ यासुटः प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमित्य-
नर्थकं तत्स्यात्, ननु पिदर्थमेतत्स्यात्, अन्यथा चिनुयादित्यादौ पिङ्गक्तो
यासुडनुदात्तः स्यात्, यद्येतावत्प्रयोजनं स्याद् यासुट् परस्मैपदेषु भवति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४३

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

(आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३)

शक्यमेवं लब्धुमिति । (भा)

एवं रीत्येदं लब्धुं शक्यं नत्वपूर्वं वचनमेवेत्यर्थः ॥

यद्येव वचनादिति । (भा)

तस्मिन्नितिपरिभाषासत्त्वे विषयसप्तम्यनुचितेति भावः ॥

अथापीति । (भा)

उक्त आशयः ।

आगमैस्तु । (भा)

इत्ययं दोषः । षाष्ठवादिमते इत्याह

आरम्भे त्विति । (कै)

तृतीये आरम्भे त्वित्यर्थः ॥

प्रत्ययसंज्ञेति । (कै)

लावस्थायी मीयुडादावप्याद्युदात्तत्वं केवलस्यैवेति पूर्वजाता अपि
शेष निघातो नानुदात्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ एवं च तस्यानुदात्तत्वाया-

---

प्रकरणं सोढ्वा गौरवं चेह सूत्रेण फलं धातुस्वरस्तद्वृत्तदन्ताग्रहणं
स्थितम् ॥ न चास्तु फलान्तरमपि । तथाहि । भवितव्यमित्यादौ प्रत्ययो-
त्पत्तिकाल एवाद्युदात्तत्वे कृते पश्चाद्वृत्तिट् अनुदात्तः सिध्यति । अन्यथा
तु भू तव्य इति स्थिते आद्युदात्तत्वं शब्दान्तरप्रात्या ऽनित्यम् इट् तु

अपिच लिङ् भवतीति पित्तमेव प्रतिषेधेत् । अवश्यं चैतज्ज्ञापकमाश्रय-
णीयम् अन्यथा प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्ववधावपि लविषीयेत्यादौ
लावस्थायामनञ्कत्वादसति स्वरे विशेषविहितत्वात्परत्वाच्च सौषट् कृते
पश्चात्तादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वमित्यानुपूर्व्या सौषट् एव स्याज् ज्ञापकाश्रयणे

(आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

गमानुदात्तत्ववचनमनावश्यकमिति तात्पर्यम् । अङ्गमञ्जा तु न ।
 तस्यां यदागमा इति न्यायेन विशिष्टस्यैव प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणात् ।
 एवं च यासुटोऽपि शेष निघातेनानुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तग्रहणस्य
 चारितार्थेन ज्ञायकासंभवोऽपि ध्वनितः । एवं च क्वविषीयेत्युदा-
 हरणविषया “क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे”
 इत्यादिरेकदेश्युक्तिरसङ्गतेति बोध्या ॥ ननु द्वितीये सूत्रमतेऽपि
 अनुदात्तं पदमित्यस्य परिभाषात्वात्तेनैकवाक्यतायामाद्युदात्तविधि-
 काले सन्निहितानामेव तेन विघातविधानात्पश्चात् सन्निहितस्येतो
 निघाताप्राप्तेरागमानुदात्तत्ववचनमावश्यकमिति चेन्न । चिनुत
 इत्यादौ ओरनुदात्तत्वसिद्धयेऽसन्निहितस्यापि तेन निघातावश्य-
 म्भावेन पदग्रहणं परिमाणार्थमिति वक्ष्यमाणया रीत्या न्यायसिद्ध-
 त्वेन च तस्मिन्नेव वचनस्यानावश्यकत्वात् । न चैकपदे विशेषविधिं
 विना द्वयोर्दुदात्तयोरभावाद् उदात्तस्वरितयोरभावाच्च अस्वर-
 कस्याच्च उच्चारणाभावादनुदात्तत्वमेवेति वाच्यम् । एकश्रुतिविषये

स्वरभिन्नस्येत्युभयोरनित्ययोः परत्वादिष्ठि कृते तस्यैव प्रत्ययाययवत्वादुदा-
 त्तत्वं स्यात् । मैवम् । यासुदुदात्तवचनेन आगमा अनुदात्ता इत्यस्यार्थस्य
 ज्ञापितत्वात् । न च चिनुयादित्यादौ पिङ्गक्ते यासुटि चरितार्थमुदात्तवचनं
 कथं ज्ञापकमिति वाच्यम् । एवं हि उदात्तोऽपि चेत्यपह्नाय अपि चेत्येव

तु सीयुडनुदात्तः इटोदित्यकार उदात्तो भवति, कथं भवति, यावता
 सीयुटि कृते ऽकारस्य विशिष्टमादित्वं, नैष दोषः । यासुट उदात्तवचनं
 ज्ञापकं प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति, अन्यथा
 चिनुयातामित्यादौ यासुटः प्रत्यायादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमित्यनर्थकं तत्

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

(आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ।)

उक्तस्वररहितस्याप्युच्चारणसत्त्वात् । एकश्रुतिशास्त्रस्य विध्यर्थत्वे
सम्भवति नियमार्थत्वासम्भावाच्च । अत एवानुदात्तं पदमित्यस्य
चारितार्थं चिनु इत्यत्र शेषनिघाताप्रवृत्तिस्तु हेरचङ्गीत्यस्या-
स्त्युद्रादित्पादौ चारितार्थेन प्रकृतेऽन्तरङ्गमपीति न्यायेन स्वरात्
पूर्वं स्वरः प्रवृत्त्या स्वरैकवाक्यता यच्च उदात्तपदमित्यस्या-
वृत्तेरिति बोध्यम् । “आगमा अनुदात्ता (भा ३ । १ । ३)” इति
न कर्त्तव्यं किं तु ते अविद्यमानवदित्येव कार्यमित्याह षाष्ठ्यादौ
भाष्ये

आगमा इति ॥ (भा)

लवितेत्यस्य लुङन्तत्वे ढजन्तत्वे वा अन्तोदात्तत्वेन स्वरित-
प्राप्त्यभावादाह

तृनन्तत्वादिति ॥ (कै)

कृतं त्विति । (कै)

सत्यविद्यमानवत्त्वे तद्रहितप्रत्ययस्यैवाद्युदात्तत्वे शेषनिघाते-
नागमानामनुदात्तत्वं सिद्धमिति भावः । शेषनिघातप्राप्तानुदात्त-

मृयात् । अपिच लिङित्युक्त्या हि सार्वधातुकमपिदिति ङित्वमपि सिध्य-
त्येव । अवश्यस्योक्तश्रापकं त्वयाप्यादर्तव्यम् । अन्यथा प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगे-
नाद्युदात्तविधावपि भविषीयेत्यादौ स्वर्गो न सिध्येत् । तत्र हि लावस्याया-

स्यात् । किञ्च लवितव्यमित्यादौ पूर्वमाद्युदात्तत्वे सत्यपि पश्चाद्भवन्नित्-
क्रिमित्यनुदात्तो भवति, शेषनिघातेन, नायं शेषनिघातस्य विषयः,
स्वरविधिशेषत्वात्तस्य, यस्मिन्पदे यस्यामवस्थायां यस्याच्च उदात्तः स्वरितो
वा विधीयते तस्मिन्पदे तस्यामवस्थायां सन्निहितमजन्तरं निहन्यतइत्यर्थः,

व्यावृत्तये उदात्तग्रहणं च चरितार्थमिति दिक् । एवं आगमानु-
दात्तत्वं न तात्तीयसूत्रफलं षाष्ठेऽपि ज्ञापकेन सिद्धत्वादित्यभि-
मार्जनैकदेशी उत्तरवार्त्तिकस्य वा शब्दं तर्ह्यर्थे व्याचष्टे

आद्युदात्तस्य तर्हीति । (भा)

प्रागुक्तकैयटध्वनितरौत्या ज्ञापकसम्भवे तु आगमानुदात्तत्व-
रूपं प्रयोजनं स्थितमेव ॥ ननु ङीबुत्पत्तेः प्रागेवाण आद्युदात्तत्वे
कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धो भवत्यत्राह

विभज्येति ॥ (कै)

बहिरङ्ग इति । (कै)

तेन विभज्यान्वाख्यानेऽपि न दोष इति भावः ॥ अथवाङ्ग-
स्येत्यादिचिन्त्यं संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्य शास्त्रे ऽनाश्रयणादित्युक्तम् ।

पूर्वमेयादेशो ङीबिति । (कै)

योपधत्वान्ङीषिति भावः ॥ भाष्ये

मनस्कत्वात्प्रत्ययसूत्रे असति परत्वाद्विशेषविहितत्वाच्च सौयुटि कृते
पश्चाज्ज्ञादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं सौयुट एव स्यात् । ज्ञापकाश्रयणे तु सौयुड-
नुदात्तः । इटोदित्यकार उदात्तः । न च तित्त्वात्स्वरितत्वं शङ्क्यम् ।
तकार उच्चारणार्थो न त्वत्संज्ञकः । इत्संज्ञाभ्युपगमपरो वृत्तिग्रन्थस्तु

न चायं प्रकारोत्र सम्भवति । इह तर्हि सुध्ने भवा खौघ्नौ प्रत्ययसन्नि-
योगेनाय उदात्तत्वे सति ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धो भवति, अन्यथा
खौघ्न ई इति स्थिते प्रत्ययस्य चेत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा परत्वादस्येति
लोपे कृते उदात्तनिवृत्त्यभावात् स्यात्, न वा बहिरङ्गत्वान्नित्यत्वात् ।

न तावदिति । (भा)

जित्स्वरमिव प्रत्ययस्वरमपि बाधित्वा परत्वादस्वरकस्यैवलोपे
श्रौत्सी कंसिकीत्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो न प्राप्नोतीति भावः ॥

प्रतीक्षते इति । (भा)

लोपोत्तरमपि प्रत्ययलक्षणेन तत्प्रवृत्तेरिति भावः ॥

ठच इति । (कै)

अत्रेदं चिन्त्यम् । अकारविशिष्टस्य प्रत्ययत्वे तस्यान्तगतस्यादि-
कादेशे आद्युदात्ते प्राप्ते ऽन्तोदात्तादेशार्थं तत्सार्थक्यम् । व्यञ्जन-
मात्रस्य प्रत्ययत्वे तत्राद्युदात्तत्वाप्राप्त्या तद्विषयाद्युदात्तस्येत्यस्य
सामर्थ्यात्तदादेशे प्रवृत्ताय तौ तद्वाधाय तत्सार्थकं स्पष्टमेवेति
कथमस्य ज्ञापकत्वं प्रत्यया अकारविशिष्टास्तत्र व्यञ्जनमात्रस्य
व्यञ्जनान्त इकाद्यादेश इति पक्षस्तु “टस्येक” इति सूत्रस्य भाष्य-
यन्थकत्वं न तात्तीयसूत्रफलं षाष्टेऽपि ज्ञापकेन सिद्धत्वादित्यभि-

ष्यत्रत्यभाष्यादिविरोधात्, भक्षीयतवगाधस इत्यन्तोदात्तलक्ष्यविरोधाच्च
प्रामादिक इति नविभक्तौतुस्मा इत्यत्रावोचाम । नन्वेवमपि सीयटि कृते
आकस्यादित्वं विच्छिन्नं तत्कथमुदात्तत्वमिति चेत् । यामुट् उदात्तवचनेन
प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्य आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति ज्ञापितत्वात् ।

लोपो हि ङीप् उदात्तमपेक्षते सगस्तु निरपेक्षः, अथर्वं चात्रान्तग-
मेवाश्रयणीयम् अन्यथा कंसेन क्रीता ‘कंमाट्टिठन्’ टित इति ङीप्
कंस ठ ई इति स्थिते अग्नित्यादिग्नित्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा परत्वादस्येति
लोपः स्यात् ततश्च नित्स्वरे लोपेन बाधिते प्रत्ययसञ्ज्ञामन्त्रियोगेन
विधीयमानमाद्युदात्तत्वमकारस्य स्थितमिति तस्य लोपे ङीप् उदात्त-

(आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

मार्जनैकदेशी उत्तरवार्तिकस्य वा शब्दं तदर्थं व्याचष्टे “आद्युदात्तस्य तर्हीति” प्रागुक्ता कैयटध्वनितरीत्या ज्ञापकसम्भवे तु अ बिरुद्धः ॥ नैषादकर्षुक इत्यत्र ह्रस्वा सिद्ध्याऽसंगतस्य गौरवप्रसक्तस्य किं चात्रापि व्यञ्जनस्य प्रत्ययत्वे तदेकतापन्नस्य तत्र फलाभावादादेशोत्तरं तत्रैव स्वरप्रवृत्तिरुचिता । अकारविशिष्टस्यापि प्रत्ययत्वे तस्याद्युदात्तत्वे तत्स्थाने अन्तरतम्यादाद्युदात्त एवैकादेश इति ज्ञापकोपन्यासे फलं विन्यमिति दिक् ॥

तत इति । (कै)

कित्स्वरस्य यस्येति लोपेन बाधे एतस्य प्रत्ययस्वरप्रवृत्ता च प्रवृत्तौ च दोष इति भावः ॥ भाष्ये

एतस्याच्च सत्यामित्यादि । (भा)

एवं चाद्युदात्तस्य वा लोपार्थमिति खण्डितम् ॥

तर्ह्यविद्यमानवद्भावमात्रज्ञापनेनोपक्षीणं लिङ्गमागमानामनुदात्तत्वां न ज्ञापयतीति चेत्, वाचनिकं तर्हि तदस्तु । तथा च भाष्यम् । यद्येवं वचनादद्यापि ज्ञापकादागमा अनुदात्ता भवन्तीति । अवश्यं च त्वयापीदं वाच्यम् । भवितव्यमित्यादौ पूर्वमुदात्तत्वे सत्यपि पश्चाद्भवन्निट् ज्ञापकश्च वचनं वाचनिकमित्यनुदात्तो भवेत् शेषनिघातेनेति चेत् । नायं शेषनिघातस्य

निवृत्तिस्वरः स्यात् । ननु च ठवश्चित्कारणात्पूर्वमिकादेशस्ततः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति नास्त्युदात्तलोपः, इह तर्हि उत्से जाता ‘उत्सादिभ्योञ्’ ङीप्, उत्सञ्चइ इति स्थिते चित्स्वरं बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे पूर्वोक्तया नीत्या ङीप् उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । नैष दोषः, अनित्यगोहि प्रत्ययस्वरस्यापवादः, न चापवादविषय उत्सर्गाभिनिविष्टत तत्र तावदत्र

इदानीं प्रपत्यसंज्ञेति । (कै)

अनेन हि पूर्वप्रयोजनभिदानीमाहेत्यर्थो लभ्यते स तु न युक्तः । एषामप्यग्रे भगवता खण्डनात् ॥

यथा न्यासे त्विति । (कै)

अत्र पादे हि विप्रतिषेधो न्यायो भवति । षाष्टपादे हि धातोरित्यस्य पूर्वत्वात्पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

यथानुदात्ता प्रकृतिः समत्वमिति । (भा)

न तु प्रातिपदिकप्रत्यये सर्वत्र चारितार्थाद्यथानुदात्ते स्यादित्यर्थमिति चेन्न । प्रकृतेरुदात्तस्वरितवत्त्वे प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं प्राकृतिस्वरनिमित्तकशेषनिघातप्राप्त्या तदर्थवादत्वमस्य वाच्यम् । एवं च

विषयः । स्वरविधिषेधत्वात्तस्य । यस्मिन्पादे यस्यामवस्थायां यस्या च उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तस्मिन्पादे तस्यामवस्थायां सन्निहितमनन्तरं निहिन्यते इत्यर्थः । न चायं प्रकारोत्र सम्भवति । तस्मादिदोनुदात्तत्वं नात्र सूत्रारम्भस्य फलमिति स्थितम् । इदं तर्हि फलं सुप्ते भवा स्त्रीधौ, अथ उत्पत्तिवैलायामेवोदात्तत्वे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरणा ङीबुदात्तः । अन्यथा स्त्रीधौ ई इति स्थिते प्रत्ययस्यचेत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे

प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति अपवादं त्विनत्वसं प्रतीक्ष्यत इति कुत उदात्तलोपः, इह तर्हि अत्रैरपत्यम् 'इतस्त्वानिञ्', इति ठक्, आयन्नादिषूपदेशिवचनं स्वरसिद्धार्थमिति प्रत्ययस्वरगात्पूर्वमेयादेशः, ङीप्, आत्रेयई इति स्थिते तद्धितस्य कित इति स्वरं बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न प्राप्नोति तस्मादन्तरङ्गत्वमेवाश्रयणीयम्, एवं च स्त्रीधौयत्रापि अन्तरङ्गत्वादेव सिद्धमियमिति नार्थ एतदर्थेन

(आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

बाध्यसामान्यचिन्तायां धातोरित्यस्यापवादः स्यादिति शङ्का-
वारणाय तदुक्तेः ॥

नान्यत्रेति । (कै)

तथा च तित्स्वर एव परः स्यादिति भावः ॥ कार्येत्यचोभय-
प्राप्तिं दर्शयति

तत्रैकादेशस्येति ॥ (कै)

प्रत्ययसंज्ञा संनियुक्तेति । (कै)

ननु षाष्टन्यासेऽपि आपिकृते धातुसंज्ञातः परत्वात् पूर्वं विषय-
भेदात्तत्समकालमेव वा प्रत्ययस्वरप्रवृत्तौ पश्चात्प्रवर्त्तमानस्य सति-
शिष्टत्वमस्त्येवेति चेत्सत्यं संज्ञास्वरयोर्विषयभेदेन विरोधाभावात्
परत्वाप्रवृत्तेः । यौगपद्यमपि न ज्ञानयौगपद्यामम्भवात् ॥

कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरो न लभ्येतेति चेत् । मैवम् । परस्यापि यस्येति
लोपस्य ङीबुत्पत्तिमपेक्षमाणस्य अन्तर्गङ्गेण स्वरेण बाधात् । तवापि हि
आत्रेयीशब्दे इयमेव गतिः । तथाहि । अत्रेगप्रत्यम् । इतश्चानिञ इति
ठक् । आयन्नादिषु उपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति प्रत्ययस्वरात्पूर्वमे-
यादेशः । टिट्ठेतिङोप् । आत्रेय ई इति स्थिते तद्धितस्य कित इति स्वरं

प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदावचनेन, इदं तर्हि प्रयोजनं गोपायति
धृपायति उत्पत्तिमन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे पश्चा 'त्सनाद्यन्ता धातव' इति
धातुसंज्ञाया धातोरित्युदात्तत्वं भवति, यदि तु अन्तित्यादिर्नित्यं
प्रत्ययस्य चेयुर्थेन परत्वाद्धातुस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधेत । स्यादेतत् ।
अनुदात्तस्य तर्ह्यत्र प्रदेशं कर्माणि किं प्रयोजनं, स्यादेतत् । कार्यशब्दा-

स्वीत्वापेक्षेति । (कै)

वस्तुतः शब्दशास्त्रत्वादर्थ्याधिक्यापेक्षाकृतं बहिरङ्गत्वमप्रयोजक-
मिति भाष्याशयः । कार्येत्यस्य विभज्यान्वाख्यानं इदम् ॥ भाष्ये

पदस्य स्वरितत्वमिति । (भा)

अनुदात्तं पदमित्यनेनैकवाक्यत्वादिति भावः । एवं च वर्ण-
समूहरूपपदसापेक्षत्वात्स्वरितत्वं बहिरङ्गमित्यभिमानः ॥

परिमाणार्थमिति । (भा)

पदत्वं यावद्भवति यावतश्च भवति तावत् तावति च संनिहित-
मेव वर्जं सर्वमनुदात्तं भवतीत्यर्थ इति भावः । निनयत् समुदायस्य

बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिभूगो न स्यात् । तस्मान्नेदं
फलमिति स्थितम् । अस्तु तर्ह्यनुदात्तं स्यात् प्रदेशे कर्गो फलान्तर्गम् ।
तथाहि । पितृत्वगतिवत्त्वापि चितृत्वस्यपि पितृत्वगात् ॥ कार्यशब्दाद्वापि
स्वरितत्वात्प्रागेकादेशे कृते तस्य पूर्वप्रत्यन्तवद्भावात्तित्वगः प्राप्नोति परं
प्रत्यादिवद्भावात्पितृत्वस्य परत्वात्स्वरितो भवति । यदि तु लसार्वधातुक-
मनुदात्तम्, सुप्पितौ चेत्त्यस्येत तर्हि परत्वादनुदात्तत्वं स्यात् । एवम्

द्वापि स्वरितत्वात्प्रागेकादेशे कृते तस्य पूर्वप्रत्यन्तवद्भावात्तित्वगितस्य
प्राप्नोति, परं प्रत्यादिवद्भावात्पितृत्वस्य, परत्वात्स्वरितो भवति । यदि तु
लसार्वधातुकमनुदात्तं सुप्पितौ चेत्त्यस्येत परत्वादनुदात्तत्वं स्यादिति ।
तन्न । अत्र हि टाबुत्यन्तरपि प्रागेव स्वरितो भवति सत्यपि वा
टापि स्वरितैकादेशयोक्तभयोनित्ययोः परत्वात्स्वरितत्वे कृते आन्तर्यतः
स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति । इदं तर्हि व्याख्यानं यङ-
साण्यैकादेशे कृते पितृत्वस्य प्राप्नोति चितृत्वस्य परत्वाच्चितृत्वगो भवति

न स्वरप्रवृत्तिकालेऽसंनिहितस्य च सिध्यतीति बोध्यम् । अत एव धातोरित्यादिनास्यैकवाक्यतेति दिक् ॥

सामान्यग्रहणेति । (कै)

द्वानुबन्धकत्वसंपादनद्वारेति भावः । एवं च शेषनिघातद्वाराया उदात्तत्वसिद्धये एवात्रास्य सूत्रस्य पाठः । आगमा अनुदात्तार्थं वेत्येवोपक्रमोक्ता सिद्धा युक्तिः । वचनान्तरकरणे गौरवम् । ज्ञापकं तु नास्तीति पूर्वमेव निरूपितम् ॥

आम्बद्येत्यत्र यङःस्वाप्येकादेशे कृते पितृवरात्परत्वाच्चित्त्वरो जायते । तदपि विपरीतं स्यादिति चेत् । मैवम् । कार्येत्यत्र हि टाबुत्पत्तेः प्रागेव स्वरितोभवत्यन्तरङ्गत्वात्स्यपि वा टापि स्वरितैकादेशयोस्तभयोरनित्ययोः परत्वात्स्वरिते कृते आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरित एव भवति । आम्बद्यायामपि चापस्वित्करणसामर्थ्यादेव चित्त्वरो भविष्यति । सामान्यग्रहणे चित्त्वमुपक्षीणमिति चेन्न । एवं हि टापप्रकरण एव यङ इति सूत्रयेत् ॥

अन्यत्र क्रियमाणे पितृवरः स्यात्, अत्रापि चापस्वित्करणसामर्थ्यादेव चित्त्वरो भविष्यति, सामान्यग्रहणाविघातार्थं हि चकारे टापप्रकरण एव यङ्गुप विदधोत, एवं तर्हि तदेव तस्मिन्प्रयोजनं तदन्तविधिर्भाभूदिति । यदुक्तं प्रकृतिज्ञ रस्य विधानसामर्थ्यादिति, तत्र आस्ते श्वेत इत्यादौ लसार्वधातुकमात्रस्यानुदात्तत्वे सति धातुस्वरस्य सावकाशत्वात्, प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वमपि अग्निमान् वायुमान् अग्नीनामित्यादौ ऋष्यनुङ्भ्यां मतुम् 'नामन्यतरस्या'मिति स्वरसिद्धयर्थं स्यात्, अथ ह्यन्तोदात्तादिति वर्तत इत्यलमिति कर्कशेन क्षोदेन ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५२
(अ. ३। पा. १। व्या. १) (गुप्तिज्जिह्वः सन् । ३। १। ५।)

गुप्तिज्जिह्वः सन् । ३ । १ । ५ ॥

परच्चे चिकित्स्य इति व्याधिप्रतीकारादावेव व्यवहाराद्गु-
प्तादेर्निन्दादावेव व्यवहारात् । गुप गोपने कित निवेतनं इति
प्रयोगाच्च । विचिकित्सा तु संशय इत्यादि कोशबलाच्चार्थ-
विशेषोपहितेभ्य एव सन्निति बोध्यम् ॥ वेदे चिकित्सतीति परस्मै-
पदप्रयोगदर्शनादाच्च

गुप्तिज्जिह्वः सन् ॥ एभ्यः परः सम्प्रत्ययः स्यात् । धातोः कर्मण
इति सूत्रे वायहृणं विभज्य त्रिसृत्राशेषतया सम्बध्यते । सा च स्थ-
स्थितविभाषा, तेन प्रथमसूत्रद्वये अर्थविशेषोपहितेभ्य एव धातुभ्यः
सन् । स च विशेषो मुनित्रयेण साक्षादनुक्तोऽपि वृत्तिकारादिभिरप-
निबद्धः । तत्र गुपेर्निन्दायाम् । जुगुप्सते । तिजेः क्षमायाम् । तितिक्षते ।
कितेर्थाधिप्रतीकारे अपनयने नाशने निग्रहे च । चिकित्सति वैद्यः ।
क्षेत्रियश्चक्षेत्रे चिकित्स्य इति सूत्रे वृत्तिग्रन्थः । क्षेत्रियाणि तृणानि
सस्यार्थं क्षेत्रे जातानि किञ्चित्स्यानि अपनेयामि विनाशयितव्यानि वा ।
तथा क्षेत्रियः पारिदारिकः । परदारः परक्षेत्रं तत्र चिकित्स्यो निग्रही-
तव्यः । विपूर्वः संशयेऽपि, विचिकित्सति मे मनः । विचिकित्सा तु

“गुप्तिज्जिह्वः सन्” ॥ ‘गुप गोपन इति’ गुप व्याकुलत्वे गुपू
रक्षणे इत्येतयोस्तु ग्रहणं न भवति तिजिना सह गणे पठितस्यानुदात्तेन
एव गुपेरिहापि ग्रहणात् । ‘प्रत्ययसंज्ञा चाधिकृतैवेति’ । का पुनरत्र
विस्मरणाशङ्का, किं त्वन्वर्था प्रत्ययसंज्ञा ऽनर्थकस्य गुपादिसनो न
स्यादित्याशङ्काने निवार्यते, अधिकारसामर्थ्यादनर्थकस्यापि भवतीत्यर्थः ।

अनुक्रमेति । (कै)

अत्राग्रहणे सूत्रे एव तदभाव आशङ्केति तन्निवारणायेत्यर्थः ॥

भाष्ये

अनुदात्तेत्करणं किमर्थमिति ॥ (भा)

वार्तिकेऽनुबन्धकरणमित्युक्तिर्दानशानोर्वृत्युक्तस्वरितत्वबोधनाय ।
यत्तु वृत्त्यादौ बधेरण्यनुदात्तेलमुक्तं तत्र मानञ्चित्यम् । भाष्यविरो-

संशयइत्यमरः । अर्थान्तरे तु गोपयति हेतुमस्मिच् । तेजयति । संकेत-
यति । हेतुमस्मिच् चुगादिणिज्वा । भ्रवादौ चुगादौ चानयोः पाठादिति
न्यासकारः । वस्तुतस्तु सर्वत्र चुगादिणिजेव न तु हेतुमस्मिच् इत्यनुपदमेव
स्फुटीकरिष्यामः । इह गुपितिजिभ्यां सन्नन्ताभ्यां कथं तडित्याशंक्य
अवयवे ह्यचरितार्थं लिङ्गं सामर्थ्यात्समुदायस्य विशेषकमिति भाष्ये
समर्थितम् । युक्तं चेत्तत् । आदौ अनुदात्तेत्सु गुप गोपने तिज निशान
इत्यनयोः पाठात् । मैत्रेयस्तु तत्रैव गुप गोपनकुत्सनयोरिति पपाठ ।
एषां च नित्यं सन् । तथा च भाष्यम् । नैतेभ्यः प्राक्सन आत्मनेपदं
नापि परस्मैपदं पश्याम इति । एवं च गोपते तेजत इति स्वाम्युक्तः केव-
लात्तडः प्रयोगः प्रत्युक्तः । नन्वेवं गोपयति तेजयतीति णिजन्तेपि
तडुप्रसङ्गः । सन्नन्ते तडं प्रवर्त्य अनुदात्तेत्वं चरितार्थमिति चेत् । णिचि
प्रवर्त्यतां न तु सनीति विपरीतं कुतो नेति चेत् । अत्रोच्यते । भिन्नार्था

अन्वर्थता त्वर्थवदनर्थकसम्भवे ऽर्थवतो ग्रहणहेतुः, निन्दादयस्तु गुपादी-
नामर्थो न सन्, अन्यथा गुपादीनामानर्थक्यप्रसङ्गात् । धातूनां चानेकार्थत्वं
तत्र तत्र दृश्यते, प्रत्ययास्तु स्वार्थिका अपि भवन्ति समासान्तादिवत् ।
'जुगुप्सत इति' । धातोरित्येवमनभिधानादस्य सनो ऽनार्द्धधातुकत्वादि-
दभावः । 'निन्दा क्षमेति' । प्रायिकमेतदुपाधिवचनं, तथा च 'क्षेत्रियच

धस्य । एवं कितेः परस्मैपदित्वेऽपि भाष्यानुग्रहः चिन्त्यः ।
वैदिकपरस्मैपदिप्रयोगास्तु कान्दसत्वादपि सुसाधाः । लोके त्वात्म-
नेपदमेवोचितम् । एवं च वधेरपि स्वरितत्वं परस्मैपदित्तमेव
वोचितमिति वदन्ति ॥

केवलेभ्य इति । (कै)

सनन्ते प्रतीयमानार्थवृत्तिभ्य इत्यर्थः । तदर्थंवृत्तिनामेवानु-

धातवो भिन्ना एव । एवं च निन्दाक्षमादौ यत्राय सन्निष्यते तदुपहिताः
सानुबन्धा भ्वादयो भिन्ना एव यत्र तु णिजिष्यते तत्रानुबन्धका एव
चुरादौ बोध्याः । अवयवे कृतं लिङ्गमिति भाष्यस्यायमेवाशयः । स्पष्टं
चेदं पूर्ववत्सुन इति सूत्रे पदमञ्जर्याम् । एवञ्च भ्वादिभ्यो हेतुमस्मिन्निति
प्रागुक्तन्यासग्रन्थो ऽसङ्गत एव । अत्राभरणकारः । गुपादिसूत्रे गुप्तिज्-
किन्मानित्युपक्रम्य गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थमिति भाष्ये वार्तिके
चोक्तत्वात्किंतिः परस्मैपदिषु पठितोऽप्यत्मनेपदो बोध्यः । न च गुपादि-
ष्विति बद्धवचनं वक्ष्यमाणमान्वधाद्यपेक्षमिति वाच्यम् । भाष्ये विशिष्य
कितेरप्युपक्रमादित्याह । एतदनुमारी वर्धमानोऽपि स्वाश्रयं कश्चिकित्सतु
इति खगडनस्य व्याख्यावसरे चिकित्सतामिति तु युक्तमित्याह । माध-
वस्तु नन्तन्ते । अनेकमहाग्रन्थविरुद्धत्वात् । तथाहि । धातुपाठे ताव-

परक्षेत्रे चिकित्स्य' इत्यत्र ग्रन्थः, अथ वा क्षेत्रियाणि तृणानि सम्यार्थं
क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि, अथ वा क्षेत्रियः पार-
दारिकः, परदाराः परक्षेत्रं, तत्र चिकित्स्यो निगृहीतव्य इति, मंशयेऽपि
दृश्यते तद्यच्चिकित्सन् य एवं विद्वान्विचिकित्सति तच्छ्रुवान्त्वधिर्यचिकित्स-
दिति च । 'अन्यत्रेति' । अर्थान्तरवृत्तेर्द्धात्वन्तरादित्यर्थः । एतच्च 'पूर्ववत्सुन'
इत्यत्र निपुणतरमुपपादितम् । 'गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थमिति' ।

दात्तत्वादिति भावः ॥ अत एवार्थान्तरे नानुबन्धकत्वमिति
वृत्तादावुक्तम् । भाष्ये

न चैतेभ्य इति । (भा)

सनन्ते प्रतीयमानार्थवृत्तिभ्य इत्यर्थः ॥

दयमुदात्तेत्यठितः वृत्तिकारोपीह परस्मैपदमुदाजहार । कैयटोप्याह ।
क्रमदर्शनाय कितिः पठितो न त्वयमनुदात्तेदिति । हरदत्तोप्याह कितिस्तु
परस्मैपदीति । स्वामी काश्यप इन्द्रस्वेत्यादयोपीत्यमेव प्रत्यपीपदन् ।
तस्मात् श्रीहर्षोक्तिरेव युक्ता वर्धमानोक्तिरयुक्तेति दिक् । तथा च
प्रयुज्यते । तस्य चिकित्सतो भ्रम एवं विद्वान्विचिकित्सतीत्यादि । सनो
नकारः स्वरार्थः । धातुस्वरस्तु न भवति नित्कारणसामर्थ्यात् । यत्स्तोतारं
जिघांसति सतिसखायम् । न चार्धधातुके अतोलोपेन भाव्यम्, सार्व-
धातुके तु श्रपा सहेकादेशेन । तथा च सनोकारो मास्तिवति चेन्न ।
दित्सधित्सादिभ्य एकाच्त्वे यङ्प्रसङ्गात् । दित्स्यन्धित्स्यमित्यत्र ण्यत्प्रसङ्गश्च ।
कास्यनेकाजग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमिति वार्तिकस्य प्रत्ययग्रहणमपनीयाने-
काजग्रहणं कर्त्तव्यमित्येवंपरत्वेन दित्साच्चकइत्याद्यसिद्धापत्तेश्च । एतेन
सन्यङोरिति सप्तमीं व्याख्याय प्रतीक्षति, अटाद्यतेइत्यादौ तु सन्य-

एतदपि तत्रैवोपपादितं । गुपादिष्विति बहुवचनं मान्धधादिसूत्राभिप्रायं,
कितिस्तु परस्मैपदी, तथा चानन्तरमेव प्रयोगा दर्शिताः, सनो नकारः
स्वरार्थः, नित्कारणसामर्थ्याद्धातुस्वरो न भवति, यत्स्तोतारं जिघांसति
सखायं, विशेषणार्थश्च, 'अज्भनगमां सनि' 'हनेः सः' हंस इत्यत्र मा
भूत् 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यामात्', सुषुपिष इन्द्रमित्यत्र मा भूत्, 'सन्य-
ङो'रित्यत्रापि लिटि धातोरित्यतो धातोरित्यनुवृत्तेर्यद्यपि ढणादिभ्यः से

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५७

(अ. ३ । पा. १ । आ. १)

(गुप्तिज्किञ्चः सन् । ३ । १ । ५ ।)

नापि परस्मैपदमिति । (भा)

वध दान्शानभिप्रायेणेदम् ॥

यचावयवे इति । (कै)

भाष्ये अवयवे कृतमित्यस्य निष्फलं चेदिति शेषो बोध्यम् ॥

डोरकारोच्चारणसामर्थ्याद्वित्वमिति वदन्तः प्रसादकारादयः परास्ताः ।
उक्तरीत्या अकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात् । न्यामहमदत्तादियथास्तु
सन्यडोर्वित्वमपि फलमित्येवं पराः । ते च षष्ठौ व्याख्यानमेव गृहीत्वा
योज्या इति दिक् ॥

ऽप्रसंगो हंसो वत्स इत्यादौ तु स्यादेवोणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे, अकारस्तु
प्रतीषिषतीत्यत्र प्रतिपूर्वादिणः सन् विहिते 'अजादेर्द्वितीयस्ये'ति
सशब्दस्य द्विवचनं यथा स्यादेवमर्थः, यथेयं नामधातुनामिति वक्तव्यं
पुत्रौयिषिषति, अन्यत्र त्वार्द्धधातुके ऽतो लोपः, सावधातुके श्वा मर्ह-
कादेश इति नास्ति विशेषः ॥

मानवधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्या- सस्य । ३ । १ । ६ ॥

ननु परत्वादित्थे दीर्घं प्राप्ते कथमवर्णस्य दीर्घोऽत आह

सामान्येति ॥ (कै)

भाष्ये

उत्पत्तिसन्नियोगेनेति । (भा)

ननु धातुमात्रोद्देशेन सन् सन्निमित्तकाभ्यामोद्देश्यकश्च दीर्घ इति कथन्तयोः सन्नियोग इति चेन्न बोधसन्नियोगेन तु प्रत्यय सन्नियोग इत्यभिमानात् ॥

मानवधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ एभ्यः सन्स्याद् अभ्यासस्य इकारस्य दीर्घश्च । अत्रापि पूर्ववदर्थविशेषोपहितेभ्यः सानुबन्धेभ्यो नित्यः सन् । अर्थान्तरोपहितानि तु धात्वन्तराणि चुभादौ बोद्धव्यानीति निष्कर्षः । तत्र मानेर्विचारे, मीमांसते । ननु ज्ञानार्थान्मानेवत्तरसूत्रेणैव खगच्छ । मैवम् । दीर्घविधानार्थमिदमवार्थं चास्यावश्यकत्वात् । धातो-

“मानवधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य” । अत्र मानवधो अनुदात्ततौ शेषौ स्वरितेतौ । ‘अभ्यासस्य चकारस्य दीर्घो भवतीति’ । ‘सन्त्यत’ इतीत्ये दीर्घो भवतीत्यर्थः । ननु विशेषविहितो दीर्घः सामान्यविहितमिच्चं बाधित्वा स्वर्णस्यैव प्राप्नोति, आपकात्सिद्धं, यदयं ‘दीर्घो ऽकित’ इत्यत्रा- कित इत्याह, तज्ज्ञापयति नाभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभाव इति, तद्धि यंयम्यत इत्यादौ नुक्कि कृते मा भूदिति, यदि चाभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावः स्यात्ततो विशेषविहितत्वाद्नुक्कि कृते ऽनजन्तत्वादेव न

वचनादभ्यासमिति । (भा)

एवं च सन्नियोगपदासिद्ध इति भावः । अत एव पूर्वं विशेष-
विधित्वेनैव बाधकत्वमुक्तं कैयटेनेति केचित् । परे तु तदोघ-
सन्नियोगेनानैमित्तिकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं बोध्यत इति वदन्ति । “न
प्रतीचते इति” (भा) किं तु विशेषविधित्वादन्तरङ्गत्वादा बाधत
एवेति भावः ॥

नवाभ्यासविकारेष्वपवादिति । (भा)

अपवादपदं बाधकोपलक्षणम् । एते च यत्रान्यतरप्रवृत्त्युत्तर-
जन्यतरस्य प्रवृत्त्ययोग्यत्वाभावस्तत्रैवेदमिति परास्तम् ॥

रित्यविधानाद्वि सनोऽत्र नार्धधातुकत्वमतो नेट् नेट् । यत्तु उत्तरतन्त्रे
वाचस्पत्यादौ मीमांसाशब्दो माङ् मान इत्यस्यान्वयत्पन्न इत्युक्तम् ।
तस्यायमाशयः । इह संप्रकृतिस्तत्तावदात्मनेपदार्थाच्चुगादिकाद्विज्ञेवेति
स्थितम् । तत्र मानपूजायामित्यादिवृत्तिकारणस्यो भङ्गा व्याख्येय एव न
हि तस्मादयं सन् । एवं स्थिते संप्रकृतिगनुदात्तेकैवेत्यत्र मानाभावात्,
डिदेव सास्तु । तुक्सूत्रे निपात्यतां मुंडमिश्रादिसूत्रे हलिकल्योऽदन्तत्ववत् ।
न च वैयाकरणानामुपायेष्वग्रहः । उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता
इत्युक्तेः । न चैवं सनिर्मामेतीसप्रसङ्गः । आदिसाहचर्येऽपेक्षासंन्येव

१ “उत्तरतन्त्रे वाचस्पत्यादौ” अनुसन्धेयम् ॥

भविष्यति दीर्घः किं प्रतिषेधेन, अत एव ङोङोक्तत इत्यादौ ऋसत्वे
चते गुणो भवति, अन्यथा नबाध इत्यादौ चरितार्थं ऋसं पापस्यत
इत्यादौ चरितार्थो दीर्घः परत्वाद्वाधेन, अपर आह । सूत्रोपात्त एवार्था
वृत्तिकारेणोक्त इति कथमभ्यासस्येति पदच्छेदः, अभ्यासस्य विकार
अभ्यासः स चेत्येव, तथाहि । लोपस्य तावदभावरूपत्वादादेशो विधातु-

६०

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

(मानवधदान्शान्भ्यो दीर्घस्वाभ्यासस्य ।

(अ. ३। पा. १। व्या. १)

३।१।६।)

एतच्चेति । (कै)

यंयस्यत इत्यादौ नु किम् अजन्तत्वाभावाद् दीर्घाप्राप्तौ चरि-
कर्त्तीत्यादौ रिको रौग्विधिसामर्थ्येन तदप्राप्तौ व्यर्थमकित इति
प्रकृतार्थज्ञापकमित्यर्थः । तेन यथा योगां पूर्वमुत्सर्गप्रवृत्तावपवाद-
प्रवृत्तिः । अपवादप्रवृत्तावपि वा पुनरुत्सर्गप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥
यद्यपि ईयाच इत्यत्राच इत्यस्य वैयधिकरणेनान्वयेऽपि न क्षतिः
तथापि सामानाधिकरण्यस्य न्याय्यत्वादाह

तद्विधानात् इति । वधेऽस्त्वित्तविकारे । बीभत्सते दानेरार्जवे । दीदांसते ।
शानेर्निशाने । निशानन्तीक्ष्णीकरणं, शीशांसति । शीशांसते । चुरादीनां
तु मानपूजायाम् । मानयति । बधबन्धने बाधयति । दानअवगुण्ठने दान-
यति । शान तेजते शानयति । अत्र सम्प्रकृतिभूतौ मान्वधी अनुदात्तेतौ
शेषौ स्वरितेतौ । चुरादयस्त्वननुबन्धाः । ननु त्रयाणामर्थभेदाद्भेदोस्तु
शानेस्तु शिचसुनोरर्थक्यात्कथं भेद इति चेत् । धुनाति धुनोत्यादीनामिवेति
गृह्याण । स्वादेनत् । इह दीर्घश्रुत्या अच इत्युपस्थितं तच्चेदभ्यासेन
विशेष्यते तदा अभ्यासस्याचो विधीयमानो दीर्घा हलादिशेषात्प्राक्
स्यात् । अचा अभ्यासविशेषणे तु अजन्तस्याभ्यासस्य विधीयमानो
हलादिशेषं प्रतीक्षतां ततोधिकस्य प्रतीक्षायां कारणाभावात् विशेष-
विहितत्वाच्च समनन्तरमेव भवन् वधेऽस्त्वित्यस्य शेषाणां ऋक्स्य च बाधकः

मशक्यः, यदि च ऋक्स्य दीर्घत्वं स्यात् तद्वितनिर्देशोऽनर्थकः स्यात्,
दीर्घश्रुत्या 'ऽचस्वे' त्युपस्थानादजन्तस्य दीर्घविधानादीर्घस्य ऋक्स्य वा
दीर्घा विशेषाभावात्तस्मादित्वमेव तद्वितेन प्रत्याप्यते, अथवा सन्याहृत्य
विहितस्य विकारस्य ग्रहणं तदाह । 'अभ्यासस्य चेकारस्येति' । 'सर्वशेष
इति' । न केवलं तस्यैवापि तु पूर्वयोरपि द्वयोरित्यर्थः । 'तेन कश्चिन्न

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(मानवधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यामस्य ।

३ । १ । ६ ।)

अजन्तस्येति ॥ (कै)

ईशाचो ऽभ्यामस्य दीर्घस्योतोऽभ्यामस्येति पक्षद्वयेऽपि सूत्रभेदो
दूषणम् ॥ ननु तद्धितेन ह्रस्वग्रहणे बधिर्यावर्त्य तत्र फलाभावेन
ह्रस्वाभावादत आह

ह्रस्वस्येति ॥ (कै)

अत्र न चाभ्यासविकारेष्वित्येव समाधानयुक्तम् ॥

स्यात् । ततश्चाभ्यासे आकारः श्रूयेत नत्वौकार इति चेत्सत्यम् । अत
एव अभ्यासस्येतिच्छेदः कृतः । अभ्यासस्य विकार आभ्यासः स चैत्वमेव ।
तथाहि लोपस्तावन्न विकारः । लोपागमवर्णविकारश्च इति पस्पशायां
द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशाविति वार्तिके च एथगुपादानात् । अभाव-
स्यादेशविधानायोगाच्च, अच इत्युपस्थितेच्च । यदि तु ऋम्यस्य स्यात्तार्ह
तद्धितनिर्देशो व्यर्थः स्यात् । तस्मादित्वमेव तद्धितेन प्रत्याख्यते । यदा ।
सन्धाहृत्य विहितस्य विकारस्य ग्रहणमस्तु । तदेतदभिसन्धाय व्याख्यातं
प्राक् अभ्यासस्यविकारस्येति । अथ वा दीर्घाकित इत्यत्राकिद्रुहणेन
अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधक भावो नास्तीति ज्ञाप्यते । तद्धि यंयम्यते
रंरंम्यतइत्यादौ नुकि कृते मा भूदिति कृतं, विशेषविहितेन नुका अन-
जन्तत्वादेव दीर्घो न भविष्यतीति किं तेन । अत एव ङोऽङ्यते तेचौ-
क्यतइत्यादौ ऋस्वे कृते गुणो भवति । अन्यथा बन्धाधे इत्यादौ चरितार्थं
ऋस्वत्वं पापच्यतइत्यादौ परितार्थं दीर्घः परत्वाद्वाधेत ॥

भवतीति' । अर्थान्तरवृत्तिभ्यो धात्वन्तरेभ्य इत्यर्थः । एतच्च 'पूर्ववत्सुन'
इत्यत्रोपपादितं, मानयतीत्यादयश्चुगादिण्यन्ताः । निश्चान इति ण्यन्तादेव
पचाद्यच् । 'मानेर्जिज्ञासायामिति' । यद्येवं ज्ञानार्थवृत्तेर्मानेवत्तरसूत्रेणैव
सन् सिद्धः, सत्यं, दीर्घविधानार्थं वचनमिडभावार्थं च । 'वधेर्वैरूप्य इति' ।
चित्तस्य दुर्गन्धादयनुभवनिमित्तो विकारो वैरूप्यम् । 'ज्ञानेर्निश्चान इति' ।
निश्चानं तीक्ष्णीकरणां, यत्रैवायं पठितः ज्ञान तेजन इति तत्रैवत्यर्थः ॥

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां
वा । ३ । १ । ७ ।)

(अ. ३ पा. १ । आ. १)

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३ । १ । ७ ॥

शब्दस्य धातोः कर्मत्वसमानकर्तृकत्वसम्भवात् सूत्रे सामाना-
धिकरणानुपपत्तिः । ताभ्यां वार्तिकोक्तधातुग्रहणप्रत्याख्यातानुप-
त्तिश्चेत्यत आह

अर्थद्वारक इति ॥ (कै)

नन्विच्छायामिति समासान्तत्वात् कर्मण इत्यादिना तथा
योग्यमितीच्छारूपेऽर्थे धात्वन्तरार्थकर्मणस्तेन समानकर्तृकादपि
सन् स्यादत आह

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ इषेः कर्म तेनैव च
समानकर्तृको यो धातुः तस्मादिच्छायामर्थे सन्पृथग्यो वा स्यात् । धातोः
कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे अर्थद्वारके बोध्ये । अर्थस्यापि ते इषिनिरूपिते एव

“धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा” ॥ कर्मत्वसमानकर्तृ-
कत्वयोः क्रियापेक्षत्वाद्विच्छायाश्च प्रत्ययार्थत्वेनापि तावच्छ्रुतत्वात्तदपेक्षे
एव ते विज्ञायेते इत्याह । ‘इषिकर्म यो धातुरिषिणैव समानकर्तृक
इति’ । ‘अर्थद्वारकमिति’ । धात्वर्थस्य कर्मत्वासमानकर्तृकत्वाच्च धातु-
स्तथा व्यपदिश्यते न स्वरूपेणेत्यर्थः । किं कारणमसम्भवात्, यद्यपि
करोतिमिच्छतीत्यादौ धातोः स्वरूपेणापि कर्मत्वसम्भवस्तथापि न तस्य
स्वरूपेणार्थद्वारेण वा समानकर्तृकत्वं सम्भवति, किं चात्र श्रित्वा
निर्देशात्स्वरूपपरत्वं सन्प्रकृतेस्तु लोकाव्युत्पत्त्यनुसारेणार्थपरत्वमेवातः सुष्ठूक्तं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६३
 (प्र. ३ । पा. १ । आ. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां
 वा । ३ । १ । ७ ।)

ते चेति । (कै)

सन्निधानादिभक्तिविपरिणामेन न तयोरपि विशेषणमिति
 भावः ॥ न केवलं सन्निधानादेव तयोरिच्छापेक्षत्वं किन्तु प्रकृतिप्र-
 त्ययार्थयोः सामर्थ्यानुपपत्त्यापीत्याह

एवं चेति ॥ (कै)

वार्त्तिकावतारणायैति (कै)

उपकृत्यप्रयोजने दर्शिते तत्सिद्धिस्तदन्तरेणापि भवतीति
 वार्त्तिकेन दर्शयितुं शक्यत इति भावः ॥ सोपमर्गव्यावृत्तिभिर्न
 फलमित्याह

न तु क्रियान्तरनिरूपिते । इच्छायामित्यस्य सन्निधानात् । कर्तुमिच्छति
 चिकीर्षति । धातोः किम् । सन आर्द्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन
 यथायथामिद्गुणौ स्तः । अन्यथा जुगुप्सत इत्यादाविव न स्याताम् ।

धातोर्र्थद्वारकं विशेषणमिति, इच्छायाः क्रियायाः कर्मभूत इच्छयैव
 समानकर्तृकोऽर्थो यस्य धातोस्तस्मात्सन् भवतीत्यर्थः । 'चिकीर्षति जिह्सी-
 र्षतीति' । कृद्दभ्यां सन् 'इको भलि'ति कित्त्वम्, अज्भनगमां
 सनो'ति दीर्घः 'ऋत इडातोः' 'हलि चे'ति दीर्घः सनः षत्वं, द्विर्वचनं,
 हणादिशेषः, ऋस्वः, 'कुहोश्चुरिति' चुत्वं ककारस्य चकारः, हकारस्य
 भकारः, 'अभ्यासे चर्च'ति जप्त्वं जकारः, 'सनाद्यन्ता धातव' इति
 धातुसंज्ञायां णडादिः । 'धातुग्रहणं किमिति । कर्मणः समानकर्तृका-
 दिति वचनाद्वाक्यान् भविष्यति, नच्चेतदभयं वाक्यार्थस्य सम्भवति
 सुबन्तादपि पुत्रमिच्छतीत्यादौ असमानकर्तृकत्वात् भविष्यति यत्रापि
 समानकर्तृकत्वं गमनमिच्छति आगममिच्छतीत्यादौ तत्रापि क्यञ् बाधको

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. ३। पा. १। आ. १)
वा। ३। १। ७।)

धातुरेचेति । (कै)

प्रकृष्टस्येच्छाविषयत्वप्रतीतिर्विषयमामानाधिकरण्यात् । कट-
सामानाधिकरण्याद् भीष्मदेः कर्मत्वमिवेति भावः ॥ भाष्ये

प्राचिकीर्षदिति । (कै)

यद्यपि लब्धपि द्विवचने दोषः । तथाप्यट्कृतमधिकं दोषं वक्तुं
लङ्मुदाहृतः ॥

सङ्घातेनेति (कै)

धातुपदाभावे विशिष्टस्यैव इच्छाविषयत्वेन कर्मत्वात्तदाचका-
देवमन् प्रसङ्ग इति भावः ॥ सुबन्तार्थस्यापि कर्मत्वात्ततः
सन् स्यादत आह

कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीत्यर्थे जिगमिषतीति मा भूत् । समान-
कर्तृकात्मिकम् । देवदत्तकर्तृकं भोजनमिच्छति यत्तदत्तः । इच्छायां किम् ।
कर्तुं जानाति । वाचनान्नाद्यमपि । न च समानकर्तृकेषु तुमुनिति

भविष्यति । यद्यपि पुत्रमिच्छतीत्यादौ असमानकर्तृके क्यच् सावकाशः,
तथापि चिकीर्षतीत्यादावसुबन्ते सावकाशं सन् सुबन्तेषु समानकर्तृकेषु
परत्वाद्वाधिष्यते, यत्रापि क्यच् प्रतिषिध्यते क्यचि मान्ताद्यप्रतिषेध
इति, कर्तुमिच्छतीति, तत्रापि काम्यच् बाधकः, छ्याप्प्रातिपदिकेष्वपि
खट्वाकुमारीपुत्रादिषु न समानकर्तृकत्वमासनशयनादौ त्वकर्मत्वं, नहि
छ्याप्प्रातिपदिकं कर्माभिधायि विभक्त्यभिधेयत्वात्कर्मादीनां, धातोरपि
तर्हि न स्यात्, अथ तत्र वस्तुतो धात्वर्थस्येच्छया व्याप्यमानत्वात्कर्मत्वं,
प्रातिपदिकादपि स्यात्, अथात्र कर्मरूपानभिधानात् स्याद्धानोऽपि न

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६५
 (अ. ३ । पा. १ । आ. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिष्वायां
 वा । ३ । १ । ७ ।)

एतदिति ॥ (कै)

तद् ध्वनयन्नाह भाष्ये

कर्मणः समानकर्तृकादिति ॥ (भा)

प्रतिषेध इति ॥ (भा)

दृजकाभ्यामित्यादिः । याजकादित्वात्समास इत्यन्ये ॥

धातुरेवेति । (कै)

सङ्घातेन विशिष्टक्रियावगतावपि विशेष्यस्यैव कर्मत्वं प्राधान्या-
 दिति भावः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह

यथोक्तमिति । (कै)

प्रधानस्यैव कर्मत्वमित्यत्रार्थे दृष्टान्तोऽयम् । यद्यपि तत्र
 तद्विशेषणेऽपि सा शक्तिरिति तात्पर्यन्तथापि समानाधिकरण-
 विशेषण एव । तथोपसर्गार्थस्तु व्यधिकरण इति दिक् ॥

अथापि विशेषस्येति (कै)

पाठः । धात्वर्थगतविशेषरूपस्योपसर्गोऽर्थस्येत्यर्थः ॥ कश्चित्तु

तुमुन्विधानसामर्थ्यादेव वाक्यं सिद्धमिति वाच्यम् । चिकीर्षितुमिच्छती-
 त्यत्र चरितार्थत्वात् । न ह्यत्र सनः प्रसङ्गः । सन्नन्ताच्च सन्निति वक्ष्य-

स्यादिति समानं वचः, एवं तर्ह्यसमानकर्तृकत्वादेवात्र न भविष्यति
 श्रयनासनादौ हि प्रकृत्यर्थस्यैव समानकर्तृकत्वक्रियारूपत्वाद् न प्रत्य-
 यार्थस्याक्रियारूपस्य, क्रियारूपस्य सिद्धता नाम यो धर्मस्तत्र धनादय
 इति स्मरणात् । तिष्ठन्तादपि यत्र गत हेतोः पाकमिच्छतीत्यत्रार्थ

६६ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. ३।पा. १।आ. १)
 वा । ३।१।७।)

विशेषणस्येति । (कै)

पाठः । तत्राप्ययमेवार्थः ॥

समुदायस्याकर्मत्वादिति । (कै)

ननु प्रतिष्ठासत इत्यादौ प्रसमभिव्याहारे गतेरेव प्रतीयमान-
 त्वात् सैव कर्मेति धातुग्रहणाभावे तत्प्रतिपादकात्सोपसर्गादेव
 स्यादिति चेन्न । तत्रापि आदिकर्मद्योतकतायाः प्रशब्दे भूवादि-
 सूत्रे भाष्ये उक्तेः । भाष्ये

धात्वधिकारेऽपीति । (भा)

मन्वस्यात्परितत्वादधिकारपदप्रयोगो युक्त इति चेन्न ।
 नेदमधिकारपदं स्वरितपरं किन्तुकरणपरः । अधिकः कार
 अधिकारः । धातोरित्यस्याधिकस्य करणेऽपीत्यर्थः ॥

अवयवस्याकर्मत्वादिति । (कै)

कर्मत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वादित्यर्थः ॥ अवयवषष्ठ्यां समुदायस्य
 कर्मत्वेऽपि न दोष इत्यत आह

मायत्वात् । आशङ्कायामुपसंख्यानम् ॥ कूलं पिपतिषति । आ सुमूर्धति ।
 शङ्गे पतिष्यति कूलम् । शङ्गे मरिष्यतिचेत्यर्थः । आशङ्का सम्भावना

पक्षतीक्ष्णीति न भवति तत एव हेतोः सन्नपि न भविष्यति, तदेवं न
 धातुमपहाय क्वचिदपि प्रसङ्ग इति प्रश्नः । 'सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भू-
 दिति' । अन्यथा सङ्घातस्य विशिष्टक्रियावचनत्वात्तत एव सस्यात् ततश्च
 सन्नन्तत्वेन तस्यैव धातुत्वात्तत एव लङ्प्रसर्गात्पूर्वा ऽङ्गागमः प्राप्नोति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६७
 (अ. ३ । पा. १ । आ. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां
 वा । ३ । १ । ७ ।)

षष्ठां त्विति ॥ (कै)

अनुपसर्गान्नेति । (कै)

न स व्यपदेशिवद्भावो ऽग्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वाद् इत्याहुः ॥

तस्मादिति । (कै)

तेनाचार्येण तयोः पृथक्त्वेन कल्पनात् क्रियावाचिनाञ्च
 धातुत्वादुपसर्गरहित एव क्रियावाचीति निर्णय इत्यर्थः । पार्थक्य-
 कल्पनाफलञ्चाडादिव्यवस्था समानकर्तृकादित्यनेन क्रियावाचकादेव
 मनो विधानमिति न तद्विशिष्टात्मनिति भावः ॥

कर्मत्वे च सतीति । (कै)

कर्मत्वाद्विद्योतकत्वाद्विभक्तेरिति भावः ॥

कर्मविशेषादिति । (कै)

क्यजादीनामपेक्षार्थिभावे एव प्रतेः मनभावे तदभावाच्च
 क्यजादीनां सावकाशनेति भावः ॥ एतेन काताद्यभावे सम्-
 स्यादित्यपास्तम् ॥ तद्धनयञ्चाह

तद्विशिष्टक्रियावचनात्त्वार्थे मल्लिति कैयटादयः । शंकाविशिष्टयोः पतन-
 परणयोर्लङ्यवर्त्तमानत्वान्वये स्वर्गा ध्वस्त इत्यादाविव विश्लेषणीभूतशंकायां

ननु लिङ्यप्युपसर्गस्य द्विवचनप्रसङ्गो दोषः शक्यो दर्शयितुं, सत्यम्,
 अट्प्रसङ्गमप्यपरं दोषं दर्शयितुं लङ्गुदाहृतः । ननु धातुर्देव विशिष्ट-
 क्रियावाचो उपसर्गस्तु सन्निधिमात्रेणोपकारको न तु कस्य चिदर्थ-
 स्याभिधानेन, यथा भुङ्क्तेत्यत्र भुजिरेवाभ्याहारे वर्तते आत्मनेपदं तु

६८

महाभाष्यप्रदीपोद्घातः ।

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. १ । पा. १ । आ. १)
वा । ३ । १ । ७ ।)

यच्च चेति ॥ (कै)

लक्षणाश्रयेति । (कै)

बोधूणां लक्षणैकचतुष्कलादिति भावः ॥ भाष्ये

आत्मेच्छायामिति । (भा)

मा भूतादिति शेषः ॥

साध्यस्यैवेति । (कै)

साध्यत्वेन प्रतीयमानस्यैवेत्यर्थः ॥

'साध्यता प्रतीयते इति । (कै)

सा च न कारकाजानिकावच्छेदिकेति भावः ॥

साधनाश्रय इति । (हरिः)

कर्मत्वलक्षणव्यत्याश्रय इत्यर्थः ॥

क्रियाणामेव साध्यत्वात् । (हरिः)

साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् ॥

---

१ निबर्त्ये वा विकार्ये वा प्राप्ये वा साध्यताश्रयः ।

क्रियाणामेव साध्यत्वात् सिद्धरूपोऽभिधीयते ॥

वर्तमानत्वपयवसानं बोध्यम् । प्रत्याख्यानं तु, यो यदिच्छति स तस्य
पूर्वरूपाणि करोति यथा देवदत्तः कटं चिकीर्षुः पूलादीन्युपादत्ते ।

कर्तरि, अथ चान्तरेणात्मनेपदं नाभ्यवहानो गम्यते तद्वदुपसर्गसन्निधाने
धातुरेव विशिष्टां क्रियामाह, ततश्चार्थद्वारेके कर्मत्वसमानवर्तकत्वे अपि
धातोरेव न सङ्घातस्य, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं धातुरेव च क्रियावाची,
कथं यो हि मन्यते सङ्घातः क्रियावाचीति क्रियमाणेपि तस्य धातु

महाभाष्यप्रदीपोद्घोसः । ६८
 (अ. ३ । पा. १ । व्या. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां
 वा । ३ । १ । ७ ।)

सिद्धरूपः । (इतिः)

सिद्धत्वेनैव स प्रतीयत इत्यर्थः ॥

तुमुनन्तस्येति । (कै)

अव्ययकृत इति वचनात्तस्य लाध्यरूपभावाभावाभिधायिते-
 त्यर्थः ॥ तुमुन इच्छावाचकत्वाभावादाह

तुमुन्निमित्तेनेति । (कै)

“समानकर्तृकेषु तुमुन्” (३।३।१५८) इत्यत्रेच्छार्थेऽप्यन्यनु-
 वृत्तेस्तस्य सन्निमित्तत्वत्तदाह

भाव इति । (कै)

सनस्तुनोपपदत्वम् । महासंज्ञाविरोधात् ॥ नन्वनस्य सिद्धरूप-
 भावाभिधायित्वेन कथं कर्तृसम्बन्ध इत्यत आह

धातुवाच्येति । (कै)

भाष्ये

द्योत्ये तस्मिन्निति । (भा)

वृत्त्या शब्दजन्यबोधविषये इत्यर्थः ॥

एवं कूलस्यापि लोष्टविशरणादीन्युपलभ्य पतनेच्छाधारोप्यते । यदा ।
 सन्विधायके सूत्रे इच्छाशब्दो गौणमुख्यसाधारणः । गौणमुख्यन्यायस्तु

ग्रहणे योत्र धातुर्न तस्मादुत्पत्तिः प्राप्नोति अकर्मत्वादसमानकर्तृत्वाच्च,
 एवं मन्यते प्रशब्दसन्निधौ तावत्प्रकर्षाग्नौ विप्रधौ गम्यते, न च प्रकर्ष-
 मपि धातुरेवाच्ये, प्रशब्दस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, सति चैवं समुदायस्यैव
 कर्मत्वं, न ह्यसौ करोत्यर्थमात्रेण सन्तुष्यति नापि प्रकर्षमात्रेण, न चैवं

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. ३ । पा. १ । आ. १)
वा । ३ । १ । ७ ।)

वृत्तीति । (कै)

तुमुनन्ते विग्रहवाक्ये समानकर्तृकत्वे तुमुनो विधानात्समान-
कर्तृकत्वप्रतीतेर्युक्तं समानकर्तृकत्वविषयमनो विग्रहवाक्यम् ।
भावविषयलुङ्गन्ते तु तदनिश्चयान्नतत्वनो विग्रहवाक्यमिति नाम
न शब्दात्मनुत्पत्तिरिति भावः ॥

नह्यत इति । (कै)

विग्रहेतरप्रतीतेर्न ह्यासनशब्दगर्भं समानकत्वप्रतीतिं योग्यं
विग्रहवाक्यमस्तीति तदभावात्ततः सनोऽनुत्पत्तिरेवानुमीयते इति
भावः । पक्ष्यामीच्छति देवदत्त इत्यादौ तिङ्स्यादिति तु नापाद्या
कर्ममात्रबोधकत्वाभावात् । अतिरिक्तस्य कर्त्रादेरपि भावादित्याहुः । अनन्तात् क्रान्तेऽविशेष दृष्ट्वाह

केवलस्येति ॥ (कै)

यदात्विति (कै)

सङ्गन्तुमिच्छतीति विग्रहवाक्यस्य सन् प्रकृतिधातुगर्भस्य सम्भ-
वादिति भावः ॥ नन्व“नभिधानादिति” भाष्यम् उपपन्नं समान-

लक्ष्यानुरोधात्स्वरितत्वाच्च नाश्रीयते । अत्र भाष्यम् । श्लेषमान्मतुबर्थी-
याच्छ्लेषिको मतुबर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिध्यते ॥

योत्र धातुस्तस्मादनुत्पत्तिप्रसङ्गः, तस्यापि कर्मत्वात्, तथा च कटं
करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयमिति समुदायचिकीर्षायामपि भीष्मादिभ्यो
द्वितीया भवति तेषामपि कर्मत्वात् । नन्वेवमपि यथा जनपदसमुदायो
जनपदग्रहणेन न गृह्यते तथा कर्मसमुदायस्याकर्मत्वात्समुदायादुत्प-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७१

अ. ३ । पा. १ । आ. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां
वा । ३ । १ । ७ ।)

कर्तृकत्वादेशोत्पताङ्गीकारेण तदभावे तस्य द्योत्यत्वे प्रमाणाभावात्
स्यागतिकगतित्वाच्चेत्यत आह

इच्छाया इति । (कै)

स विषयत्वादित्यर्थः । करणाद्याकाङ्क्षा तु न नियतेति भावः ॥
शान्तिन्यायाश्रयणेऽपि समाधत्ते

इह नित्यानामिति । (कै)

तत्र समानकर्तृकत्वादिप्रकारकबोधो नोक्तव्युत्पत्तेरेव । न हि
तत्र व्याकरणमेव शक्तिग्राहकमस्ति इति भावः ॥ ननु प्रत्या-
गत्या कर्मबोधकात्प्रत्ययेऽङ्गपरिमाणं ज्ञातमेवेत्यत आह

इच्छायां वेति ॥ (कै)

न कर्तव्यमेवेति । (कै)

उत्तरसूत्रकर्तव्यम् आत्मन इत्यत्रैवकार्यं तद्विच्छायामात्मन
इत्यस्य कर्तृत्वेनान्वयस्य कृपत्वादन्तरङ्गत्वाच्च धानावपि तेनैतेन
सम्बन्धेनान्वयः । एवं च प्रसक्त्योभयकर्तृत्वेकत्वं एव प्रवृत्तिरिति
भावः ॥ धातुशब्दोच्चारणेनेत्यस्य फलमाह

अयं श्लोक इह सूत्रे मतुब्बिधौ च भाष्ये पठितः । अस्माभिस्तु चतुर्थे
शेष इति सूत्रे ज्ञापितोयमिति तत्रैव व्याख्यास्यते । एतद्व्याख्यानपराः

त्तिर्न भविष्यति, यत्र तर्हि समुदायस्यैव कर्मत्वं तत्र कथं यथा प्रस्था-
तुमिच्छति प्रतिष्ठामत इति, अत्र हि तिष्ठतीति गतिनिवृत्तिः प्रती-
यते प्रशब्दसन्निधौ तु गतिस्तत्र यथा जिगन्निषतीत्येकमेव कर्म तद-
दत्रापि ततश्च समुदायादेव स्यात्. यद्येवं योत्र धातुः कथं ततः मतु.

(धानोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. ३ । पा. १ । आ. १)
वा । ३ । १ । ७ ।)

तथा चेति ॥ (कै)

क्रियाविशेषस्य । (कै)

विशिष्टक्रियायाः ॥

प्रक्रमात् । (कै)

बोधनात् ॥

विशिष्टैवेति । (कै)

उपसर्गद्योत्यार्थविशिष्टैवेत्यर्थः ॥

साधनेन । (कै)

तत्तत्प्रयुक्तकार्येण ॥

निवर्त्यते । (कै)

उत्पन्नबोधविषयी क्रियते ॥

उत्पन्ना । (कै)

उत्पन्ना बोधा ॥

अन्यत उत्पन्नेन । (कै)

उत्पन्नबोधेन ॥

प्रकृतसूत्रस्य कैषट्हरदत्तादिग्रन्थाः पाश्चमिकभाष्यविरुद्धा इति तत्रैव
वक्ष्यते । इह सन्प्रसङ्गादन्योप्यनिष्टः प्रत्ययो वारितः । प्रकृतोपयुक्तं तु

नक्ष्यसौ कर्म, कर्मण इति नैषा धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी, किं
तर्हि षष्ठी कर्मणोवयवाद्धातोरिति, चिकीर्षतीत्यादावपि केवलस्यापि
व्यपदेशिवद्भावेन कर्मावयवत्वम्, एवमप्यसमानकर्तृत्वान्न प्राप्नोति धातु-
मात्रस्याक्रियावाचित्वात्, अतः समानकर्तृकादित्यपि षष्ठ्यर्थे पञ्चमीति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७३
 (अ. ३ । पा. १ । आ. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छाया
 वा । ३ । १ । ७ ।)

तथाप्यसतीति । (कै)

कर्मण इत्यस्य कर्मबोधकादित्यर्थः स्यादिति भावः ॥

उत्पत्तिविशिष्टाया एव क्रियाया इति । (कै)

विशिष्टाया एव क्रियाया धातुमात्राद्बोधोत्पत्तिमाश्रित्येत्यर्थः ।
 एवं च फलान्तरत्वादविरोध इति भावः ॥

अथवेति । (कै)

साधनसम्बन्धोत्तरमपि उपसर्गसम्बन्धे इच्छत्यर्थकमन् सम्बन्धा-
 पेक्षयान्तरङ्गत्वात्पूर्वमुपसर्गसम्बन्धोऽत एव न विशेष्याश्लाभेनेच्छाया
 निवृत्तिरित्यभिमानः ॥

व्याप्तिग्रहणायेति । (कै)

व्याप्तिलाभायेत्यर्थः ॥ बङ्गलक्षसम्बन्धलाभायेति यावत् ॥ परे
 तु गतिसूत्रे वक्ष्यमाणभाष्यकैयटरीत्योपपदमतिङिति सूत्रोक्त-
 रीत्या च पिपठिषतीति सिध्युत्तरमुपसर्गयोगेन सर्वमिद्वेधातु-
 ग्रहणानर्थक्यमेव युक्तं यत्सोपसर्गं कर्मत्वेव सिद्धात्कृतेः । तस्य
 चोपसर्गार्थविशिष्टधात्वर्थः समानकर्तृकादित्युक्त्या मनन्तकारकेणास्य
 सन्तान्न सनिध्यत इति । सरूपइत्येव । सारूप्यं चात्र सादृश्यं तच्चार्थ-
 हारकं तेन चिकीर्षितुमिच्छतीतीच्छामन् स्वार्थमन्नन्तान्
 व्याख्येयं, तदेवं सङ्घातनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणमिति स्थितम् । 'कर्मण इति
 क्रिमिति' । जिगमिषतीत्यादौ प्रयोगे प्रत्ययवाच्याया इच्छायाः कर्म-
 पेक्षायां प्रत्यामत्या प्रकृत्यर्थ एव कर्म प्रत्येक्ष्यते, यद्यपि क्रिया कर्मण-
 मप्यपेक्षते स्फुटतया त्विच्छायाः कर्मपेक्षेति सेव प्रकृत्यर्थेन पुंयिष्यते

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. ३ । पा. १ । आ. १)
वा । ३ । १ । ७ ।)

सम्बन्धे साध्यत्वप्रतीतावुपसर्गसम्बन्धात् । अत एव न विशेष्यांश-
लाभेच्छानिवृत्तिः । इतर इदमबुध्वाशङ्कितवान् “सोपसर्गस्य
कर्मत्वे” इत्यादि । तत्र एकदेशिनः “कर्मण” इत्यवयवषष्ठीत्युत्तरम् ।
यदि कैयटरीत्या अनुत्पत्तेः पूर्वमुपसर्गसम्बन्धः स्यात्तदात्रैव धातु-
पसर्गयोः समासो दुर्वार इति उपपदमतिङितिसूत्रस्य भाष्यविरोध
इत्याहुः ॥

व्याघाताभावादिति । (कै)

व्याघातः प्रतिबन्धः ॥

सन्विधावपि । (कै)

वा वचनानर्थक्यं चेत्यनेन तदुपस्थितेर्वक्ष्यमाणत्वादाह

अथ वा धातुरेवेति । (कै)

पृथगुपस्थितस्य यत्रेतरायेनासमापेक्ष इति भावः । एवं चानु-
पसर्गस्य कर्मत्वमित्यत्यन्तमसङ्गतमिति भावः ॥

वृत्तेरिति । (कै)

नमु स्वपरविधित्वाभावात्समर्थपरिभाषानुपस्थितौ कथमस्यै-
कार्थीभावविषयत्वमिति चेन्न । भाष्यप्रामाण्यादस्याप्येकार्थीभाव
एव प्रवृत्तेरिति भावात् ॥

स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते । एतच्च न्यायसिद्धम् । तथाहि ।
लक्ष्यवशादिह जातिः पदार्थः तत्र च सकललक्षणां प्रवर्त्तत इति सन्प्रकृतेः

नार्थः कर्मग्रहणेनेति प्रश्नः । ‘गमनेनेच्छतीति’ । अस्यां विवक्षायां
गमेर्मा भूदित्यर्थः । असति हि कर्मग्रहणे सत्यामपीच्छायाः कर्मापे-

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः । ७९
 (अ. ३ । पा. १ । षा. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिष्वायां
 वा । ३ । १ । ७ ।)

प्रत्ययसंज्ञाया इति । (कै)

परत्वस्यापीदमुपलक्षणम् आद्युदात्तश्चेत्यस्य त्वेति विषये न
 सम्बन्धो नित्वादिति बोध्यम् । अत्रापि समर्थोपनिष्ठत इत्यर्थे
 वार्त्तिकसंमतिदर्शयन् तावदुदाहरति भाष्ये

तुमुनन्तादेति ॥ (भा)

वचनसामर्थ्याच्चेति । (कै)

अत एव चोपपदाभावेऽपि तुमुन् वृत्तिविषये इति बोध्यम् ॥

वहिरङ्गत्वादिति । (कै)

मन् मन्त्रियोगेन विधानात् । वहिरङ्गत्वं लुक् इति भावः ॥
 वस्तु तस्तु सुप्तमुनोर्लुकि पदत्वेनैकदेशविकृतन्यायावतारः । तत्त्वप्रत्य-
 भिज्ञाभावात् । अर्थविकारान्नापि स्यान्निवद्भावः । तुमुनन्तस्य
 षष्ठ्या निर्दिष्टत्वाभावात् ॥

दृष्टसिद्धय इति । (कै)

अनेन सर्वे शङ्कभासा निरस्ता इत्याहुः ॥

प्राक् तदन्तप्रकृत्यसम्भवान्तदन्तात्प्रत्ययस्य प्रसङ्ग एव नास्तीत्याहुः । एवं
 तु यस्मिन् एयन्तात्सुनि बोभयिषयिषतीत्यादि शङ्कनां लखेनं विनश्यते ।

क्षयां यथैतद्वाक्यं भवति गमनेनेच्छतीति तथासन्नपि स्यादिति भावः ।
 'इच्छायामिति किमिति' । शब्दवैशादिसूत्रे यत्कारण इति तदिहैवास्ति,
 अभिधानशक्तिस्वाभावाच्च कारणविशेषइच्छायामेव मन् भविष्यति नम
 इप्रभृतिभ्यः पूजादाविव काजिति प्रश्नः । 'कर्तुं जानातीति' अन्तर्गतं

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. ३ । पा. १ । आ. १)
वा । ३ । १ । ७ ।)

आशङ्केति । (कै)

सा च प्रयोक्तृधर्मः । शङ्का कुलं पतिष्यतीत्यर्थावगमात् ॥

तद्विशिष्टेति । (कै)

तद्विषयत्वविशिष्टेत्यर्थः ॥ आत्मनेपदप्रयोगे बीजमाह

द्युतादिष्विति (कै)

“रलोव्युपधादिति” कित्वाहुणाभावः । सम्भावनाविषयलोठने
विध्यत्वप्रतीतेराह

वर्तमानसामीप्य इति ॥ (कै)

भाष्ये

एवं मन्यते चेतनावत इति । (भा)

वक्ष्यमाणेनाभिप्रायेण मन्यत इत्युक्तिः ॥

कार्यणेति । (कै)

इच्छानुमिति जनकं कार्यरूपं लिङ्गं तुल्यमित्यर्थः ॥ न
विच्छाया अचेतने बाधात् कथं बाधितविषयानुमितिरत आह

तस्मादाचनिकः सन्नन्तात्तदभाव इत्येव सारम् । इह यो ग्रामं गन्तु-
मिच्छति तस्य यद्यपि ग्रामो न स्वरूपेणोक्तः ग्रामो मे स्यादिति । तथापि

शरणो नैवं प्रतिपाद्येतेति भावः । ‘वावचनाद्वाक्यमपि भवतीति’ । ननु
‘समानकर्तृकेषु तुमुन्नि’ति तुमुन्विधानसामर्थ्यादेव वाक्यं भविष्यति, अस्ति
तस्यावकाशः चिकीर्षितुमिच्छतीति, नह्यत्र सनः प्रसङ्गः, सन्नन्तान्न
सनिध्यत इति वक्ष्यमाणत्वात् । धातोरिति विधानादित्यादिना धातु-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७७

(अ. ३ । पा. १ । आ. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां
वा । ३ । १ । ७ ।)

वास्तवेति । (कै)

वास्तवं सत् ब्रह्म । वास्तवमसत् प्रपञ्चः । तदनपेक्ष्यव्यवहार-
मात्रेण सम इतरस्येवास्या अपि तेन सत्यकार्येणानुमानमिति
भावः । बालकादेरयुक्कवचाद्यारोहणं कुर्वतो मर्त्तुमिच्छत्ययमिति
व्यवहरति लोक इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

शून्यास्त इति । (भा)

प्रमताच्चा इत्यर्थः ॥ शून्याच्चा इति पाठे विषयाग्राहि चक्षुष
इत्यर्थः ॥

यदिच्छानिमित्तकमिति । (कै)

बुद्धिपूर्वकप्रवृत्त्यादिकमित्यर्थः ॥

तिङन्तार्थेनेति ॥ (कै)

क्रिययेत्यर्थः ॥ भाष्यस्थोपमानशब्दस्य सादृश्यमित्यर्थ इति
भावः ॥ केचित्तु तिङन्तेनोपमानबोधो नास्तीति भाष्यार्थमाहुः
तदुपपादयति

गम्यमानतारूपेणोद्य एव । अत एव ग्रामो जिगंस्यते जिगमिषितव्यः
जिगमिषितः सुजिगमिष इति सन्नन्ताद्ग्रामे कर्मणि लादयो भवन्ति ।

यद्वयस्य प्रयोजनान्तरं दर्शयति । 'न पूर्वत्रेति' । तथा च जुगुप्सत-
इत्यादाविडभावः । 'आशङ्कायामिति' । आशङ्का सम्भावना प्रयोक्तृधर्मः,
तद्विशिष्टक्रियावचनात्त्वार्थ प्रत्ययः । 'कृन् पितृषतीति' । कृन्स्या-
चेतनत्वादिच्छाया असम्भवः । 'आ मुमृषतीति' शुनश्वेननल्पेपि जीवि-

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. ३ । पा. १ । आ. १)
वा । ३ । १ । ७ ।)

क्रियाया इति ॥ (कै)

सिद्धरूपतया प्रतीयमानस्य वस्तुन इदन्तदिति परामर्शविषय-
त्वाद् उपमानत्वं भवति नान्यस्येत्यर्थः ॥

इदन्तदिति । (कै)

परामर्शाभावादित्यस्योपमानत्वाभाव इति शेषेण समन्धः ॥
तथा परामर्शाभावे हेतुमाह

साध्यैकेत्यादिना ॥ (कै)

तथा परामर्शाभवेऽपि कुतो न स इत्यत आह

इदं तदिति । (कै)

अत्र शब्दशक्तिस्वभावो वस्तुशक्तिस्वभाव एव वा वीजम् ॥ अत्र

उपमानोपमेयभावस्येति । (कै)

उपमेयग्रहणं चिन्त्यम् । अत्रियवदधौत इत्यादौ क्रियाया
उपमेयत्वस्येष्टत्वादिति बोध्यम् ॥ कथं तर्हि रोदितीव गायती-
त्यादिप्रयोगोऽत आह

मनं प्रति कर्मत्वमप्यस्येव । अत एव ग्रामं ग्रामाय वा जिगमिषतीत्यत्रग
गत्यर्थकर्मणीति द्वितीयात्तुर्थो भवत इति भाष्ये स्थितम् । एवं च ग्रामो

तस्य प्रियत्वादग्राध्याय्यभिभवेपि तिर्यच्त्वान्मर्तुमिच्छा न भवतीति, शङ्के
प्रतिष्यति कूलं, शङ्के मरिष्यति श्वेत्यत्रार्थः । प्रत्याख्यानं तु यो यदि-
च्छति स तस्य पूर्वरूपाणि करोति, यथा देवदत्तः कटं चिकीर्षुः
सन्नहति मञ्जुकीलपृष्ठादिकं चादत्ते, कूलस्यापि च पूर्वरूपाणि दृश्यन्ते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७६
 (अ. ३ । पा. १ । आ. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां
 वा । ३ । १ । ७ ।)

द्वयशब्देति । (कै)

अत्र वाक्ये तु शब्दद्वयफलं चिन्त्यम् ॥

अधारोपः । (कै)

उत्प्रेक्षा ॥ निजन्तार्थस्योपमानत्वाभावे युक्त्यन्तरमप्याह

परिपूर्णेनेति । (कै)

समाप्तत्वादिति । (हर्गिः)

पातस्य सम्पूर्णत्वादित्यर्थः ॥

आतिः । (हर्गिः)

पक्षविशेषः । एवञ्चैकस्यां क्रियायां भेदासम्भवात् नोपमानो-
 पमेयभावः । भिन्नजातीयोपासु तु साधारणधर्मरूपसादृश्यासम्भ-
 वास्योपमानत्वं तदाह

भिन्नेति । (कै)

समानताजीयास्वपि यथा न तथोक्तम् । तथा वै श्येनो

१ येनैव हेतुना हंसः पततीत्यभिधीयते ।

आतौ तस्य समाप्तत्वादुपमार्थो न विद्यते ॥ हर्गिः ॥

गमनं चेत्युभयमिषेः कर्म शक्यं च क्षुद्रपक्षन्तुमिति पस्पशायां भाष्यस्य
 तत्रत्यकैयटस्य च पर्यालोचनया क्षुत् उपहननं चेत्युभयं शक्यं कर्मति
 लोष्टाः शीयन्ते भिदा जायन्ते, श्वानः खल्यपि सुमूर्ध्व एकान्तशीलाः
 स्थूलाक्षाश्च भवन्ति, तदिह पूर्वरूपवर्णनादिच्छाधारोप्यते इच्छत्येवायं
 य एवमिच्छाविनाभूतानि पूर्वरूपाणि कर्माणि, गौणमुख्यन्यायस्य क
 चिह्नस्यापेक्षया नाश्रीयते ततश्चाधारोपितेच्छाश्रयः प्रत्यय इति । 'विश्वे-

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. १ । पा. १ । अ. १)
वा । १ । १ । ७ ।)

निपत्यादत्ते एवमयं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते इत्यादौ यद्वर्मवच्छेन-
कर्तृकमादानं तद्वर्मवदेतत्कर्तृकमादानमिति वाच्यार्थेऽवगते
यत्तद्भामैक्यमापन्नं तं धर्मं निमित्तीकृत्य श्येनयागयोः पश्चात्सादृश्य
बोध इति न तत्र क्रिययोरुपमानोपमेय भाव इति बोध्यम् ॥

इच्छासदृशेऽपीति । (कै)

• पूर्वव्यवहारादिच्छां तत्राणङ्गीकृत्य प्रत्यय इत्युक्तम् । इदानीं
तु इच्छासदृशेऽर्थे प्रत्यय इति भेदः ॥

वैचित्येणेति । (कै)

चेतनेषु मनुष्येष्वपि नानाजातौयव्यवहारदर्शनादिति भावः ॥
सर्वत्र परिणामदर्शने चेतनाधिष्ठानं विना च तदसम्भवात् । सर्वस्य
तदधिष्ठितत्वं ज्ञायत इति तात्पर्यम् ।

मन्यत इति । (कै)

कुलमपि निपातनादिति तद्भावः ॥

यगभावश्चेति । (कै)

भावे शस्य सत्त्वाद्यकः प्राप्तिरिति भावः ॥

शविकरणस्यैवेति । (कै)

गमिसाहचर्येणाकारविकरणस्यैवेषधहादिति भावः ॥ तौदादि-

स्थितम् । एवं च गन्तुमिच्छते शक्यते चेति प्रयोगे ग्रामो ग्रामं चेत्यु-
भयमपि विवक्षाभेदेन साधु । प्रथमान्तस्य हि इषिप्रक्रिया कर्मत्वेन

षणं किमिति । इच्छाग्रहणं किमित्यर्थः । 'श्रैषिकादिति' । सन्प्रसङ्गा-
दन्योपनिष्ठः प्रत्ययो वार्यते, श्रेषाधिकार्गविहितः श्रैषिकः मतुबर्थे भवो

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

८१

(अ. ३ । पा. १ । आ. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिष्वासां
वा । ३ । १ । ७ ।

कस्येव स्त्रियामिच्छेतिनिपातनात्कथं यस्येत्यादिना समाधानमत
आह

अर्थविशेष इति । (कै)

यस्येति भाष्यस्य यदर्थकस्येत्यर्थः । लोके कान्तिशब्दस्य
शोभायां प्रसिद्धत्वादाह

कान्तिः कामनेति ॥ (कै)

यामस्य गतिकर्मत्वङ्गमेरिषिकर्मत्वं च स्पष्टमेवेति कथं मन्देह-
स्तत्राह

क्रियाद्वयेति । (कै)

चक्रमणादिकामस्य अनुद्देश्यकगमनादिकामस्य अन्यस्य याम-
प्राप्तिकामस्य इषिकर्मत्वं च इति उभयोरिषिकर्मत्वे यामस्य
गतिकर्मत्वाभावं मन्यमानस्य बोधमिति भावः ॥

परस्येति । (कै)

गम्यपेक्षेयेत्यर्थः । यदर्थक्रियानिरूपितं यत्कर्म तस्मिन्नेव कर्मणि
ततो धातोर्लाघुत्पत्तिर्याप्येत्यर्थः ॥ नन्विषेकभयकर्मचे कदाचित्
गमनरूपे कर्मणि प्रत्यये दृश्यते यामङ्गन्तुमित्यपि स्यादत आह

शब्दोन्वयः । गमिना त्वार्थः । द्वितीयान्तस्य तु गमिं प्रति कर्मत्वं शब्दम् ।
इषिशकौ प्रति तु विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं, विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेष-

मतुवर्थोयः, गङ्गादेराकृतिगणत्वाच्च, मतुपोर्था मतुवर्षः, सोम्यास्तौति
मतुवर्षिकः । 'अत इतिठनौ' । शेषिकप्रत्ययान्ताच्चेधिकः मरूपप्रत्ययो
नेष्टः, तद्यथा । शालायां भवो घटः शालीयः, तत्र भवमुदक पुनश्चो

८२ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. ३ । पा. १ । आ. १)
 वा । ३ । १ । ७ ।)

इष्यते ग्राम इति । (कै)

ग्रामार्थत्वादिति ग्रामप्राप्त्युद्देश्यकत्वादित्यर्थः । अत एव गमनस्य
 स्रोतोनुद्देश्यत्वादप्राधान्यन्तदाहः

अप्राधान्यादिति । (कै)

एतेन युगपदुभयोरभिधानं स्यादिति परास्तम् ॥

भिन्नकक्षयोरिति । (कै)

प्रधानाप्रधानयोरित्यर्थः ॥ नन्वेवं कदाचिदप्रधान एव स्यादत

आह

प्रधाने इति । (कै)

न त्वेवमपि गमिनिरूपितकर्मत्वस्यानभिधानान्ततो द्वितीया-
 स्यादेवेति पूर्वोक्तप्रयोगापत्तिर्दुर्वारित्यत आह

इषिक्रिषया इति । (कै)

एतेन युगपदुभयग्रामस्य शाब्दान्वयामम्भवात् कदाचिदिषौ
 कदाचिदुभौ शाब्दान्वयः । तत्र यदा यत्र शाब्देऽन्वयस्तदा तत्र
 विभक्तिरिति । इष्यते ग्रामोगन्तुम् इष्यते ग्रामङ्गन्तुमित्युभयमपी-

णान्तरमिति वा बोध्यम् । एते न इषिष्णुकी च द्विकर्मकौ भाष्ये
 स्थिताविति माधवग्रन्थो व्याख्यातः । किन्तु एतदुपप्लब्धेन अयाचितारं

न भवति, विरूपस्तु भवत्येव, अहिच्छत्रे भवमाहिच्छत्रं, तत्र भवमा-
 हिच्छत्रीयम्, अणन्तच्छो भवति, तथा दण्डोऽस्यास्तीति दण्डिकः, 'अत
 इनिठनौ' सोऽस्यास्तीति पुनस्तत्र भवति, विरूपस्तु भवत्येव दण्डिमती
 सेनेति । 'सनन्ताग्र सनिष्ठतइति' सरूप इत्येव, सारूप्येण चात्र सादृश्यं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८३

(अ. ३ । पा. १ । आ. १) (धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां
वा . ३ । १ । ७ ।)

यत इति परास्तम् एवं तर्हिगमेर्यामः कर्म इषेरुभे कर्मणीति
भाष्यविरोधात् कस्य किं कर्मत्याद्युपक्रमभाष्यपर्यालोचनयास्यापि
भाष्यस्य पृथक् प्रयोगे उभयत्र यामस्यावृत्त्याशाब्दान्वयपरत्वज्ञाभात् ।
तथा सति कदाचित्कर्मयामः यामः कर्मकदाचिदुभाविषेरित्येव
स्पष्टत्वाय वदेदिति दिक् ॥ नन्वेकस्या इच्छाया उक्तावपि इच्छा-
न्तराभिधानाय द्वितीयः सन् भविष्यतीत्यत आह

इच्छाया एकत्वादिति (कै)

तत्तद्भाष्ये विषयेच्छात्वेनैक्यादिति भावः । इच्छाविषयेच्छा-
यान्तु न प्रत्ययः । इच्छाविषयेच्छाभावादित्यभिमानः । न चेच्छा-
विषयेच्छाभावात्कथमत्र सनित्यत आह

कश्चिदालस्यादौति ॥ (कै)

तुमुन् ण्वुष्ठावितितुमुनो भविष्यति विधानात् कथं सर्वकालः
प्रत्ययस्तत्राह

समानेति ॥ (कै)

तत्प्रवृत्तेः । (कै)

तत्तत्प्रवृत्तेः ॥

नहीति श्लोके देवदेवस्य शक्तिकर्मत्वं यदुपपादितं तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या
हि सुतां ग्राहयितुमिति द्वयं कर्मास्तु गृह्णातिकर्तुस्तु शक्तिकर्मतायां
कः प्रसङ्गः ॥

जड्यते तच्चार्थद्वारकमिति इच्छासनन्तादिति पूर्वोक्त एवार्था भवति,
एतच्च न्यायसिद्धम् । तथाहि । जानौ पदार्थे समुदाये सत्प्रवृत्तं प्रवर्तते

(धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां (अ. ३ । पा. १ । आ. १)
वा । ३ । १ । ७ ।)

तत्प्रत्ययान्तेति । (कै)

सनादिप्रत्ययान्तेत्यर्थः ॥

न्यायानुवादोऽयमिति । (कै)

अनुवादफलं वान्यत्र व्यक्तिपक्षाश्रयणे नत्वादिसिद्धिः । घटत्वत्व-
मित्यादौ अनुवादेनाचैव तदाश्रयणबोधनादित्याहुः । परे तु
“आर्द्धधातुक” इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या जातौ परत्वाश्रयत्वाभाव-
वत्तदबधित्वाभावात् । वृद्धादित्यादिजातिपक्षे आश्रयितुन्तुशक्यत
इति वचनमेवेदम् अत एव त्वान्तत्वमिद्विरित्याहुः । शब्दकृत-
सादृश्यग्रहणे व्यावर्त्यासम्भवादाह

तच्चार्थेति ॥ (कै)

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजौभट्टकृते महा-
भाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयाध्यायस्य
प्रथमपादे प्रथमाह्निकम् ॥

इति षष्ठ्यन्तश्रीयकाश्रयपगोश्राप्पन्नचटुं पाध्यायवंशमसुद्धवबहुवस्त्रभग्नमप्रिचिते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोतविषमपदव्याख्याने तृतीयस्य प्रथमाह्निकम् ॥

ततश्च तत्प्रवृत्तेः प्राक् तत्प्रत्ययान्तप्रकृत्यसम्भवात्तदन्तान्नास्ति तत्प्रत्यय-
प्रसङ्गः, इह यो ग्रामं गन्तुमिच्छति तस्य यद्यपि ग्रामो न स्वरूपेणोद्यो
ग्रामो मे स्यादिति तथापि गम्यमानतारूपेण सौपीष्ट एव, ग्रामो
जिगंस्यते, जिगमिषितः, जिगमिषितव्यः, सुजिगमिष इति इच्छावा-
चिनः समन्तात् ग्रामे कर्मणि लादयो भवन्ति, गमिं प्रति कर्मत्वं ग्रामस्य
स्पष्टमेव, अत एव ग्रामं जिगमिषति ग्रामाय जिगमिषतीति गत्यर्थ-
कर्मणीति द्वितीयाचतुर्थी भवतः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

...००...

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

—•—

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तैर्यदर्शना ।
सर्वेषां नायकीजानां महाभाष्ये निबन्धनं ॥
अलक्ष्यगाधे गार्भाचार्योक्तान् इव मौष्ट्यात् ॥

—•—

सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ।

वक्ष्यमाण इति । (कै)

केषां चित्रयोजनानामन्यथासिद्धिरूप इत्यर्थः ॥

पश्चादिति । (कै)

एवं चान्तरङ्गत्वात्प्रत्ययस्वरकर्तृवान्यथासिद्धिरुक्तेत्यर्थः ॥ ननु
यत्किञ्चिदनुबन्धयुक्तस्य ग्रहणे तद्विरहितस्य ग्रहणाभावो वचन-
मन्तरापि सिध्यतीत्यत आह

सुप आत्मनः क्यच् ॥ कर्मण इच्छायां वेति वर्तते । इधिकर्मणा
एषिष्ठसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थं क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् । आत्मनः
पञ्चमिच्छति पुत्रीयति । आत्मशब्दोत्र पर्यायवृत्तिपरः स्वशब्दपर्यायो

“सुप आत्मनः क्यच्” ॥ अत्रापौष्कायामित्यनुवृत्तं कृत्तुदपेक्षमेव
सुबन्तस्य कर्मत्वं विज्ञायत इत्याह ‘इधिकर्मणा इति’ । आत्मशब्दोऽयं

स एवेति । (कै)

उच्चारित एवेत्यर्थः । वचनसामर्थ्यात्सावधारणो बह्व्रीहिराश्री-
यते । एतदित्यादावपि शब्दघटितस्य स आश्रीयत इति भावः ।
ह्यनुबन्धकत्वात्तस्य ग्रहणे न ग्रहणमिति तात्पर्यम् ॥ अथात्मग्रहणं
किमिति इच्छापेक्षया कर्त्तरिषष्टीति प्रश्नः न तु कर्मणीति ।
तथा सति राज्ञः पुत्रमिच्छतीत्यादावपि प्रसङ्ग इति भावः ।
शेषषष्ठ्यामपि साक्षात्सम्बन्धेनान्वये दोषस्तदवश्य इत्यत आह

सुबन्तेति । (कै)

आत्मशब्दः स्वपर्याय एषितपरः । आत्मनः पुत्रं परस्य दातु-
मिच्छन्तीत्यादौ तु न दोषः । इयमाणरूपस्यात्मसम्बन्धित्वाभावात् ॥

इच्छेति । (कै)

परसम्बन्धसुबन्तार्थेच्छायामित्यर्थः ॥

कर्त्तरीयं षष्टीति । (भा)

अनेनैवसम्बन्धेनेच्छायां तदन्वयात् ॥ परम्परासम्बन्धस्तु न
षष्ठ्यर्थस्तदाह

गृह्यते न तु चेतनमात्रवचनः । तथात्वे हि स इच्छां विशेषयेत् सुबन्ते
वा । आद्येपि आत्मन इति कर्त्तरि षष्टी चेत् आत्मा चेदिच्छतीति तर्हि
पर्यवस्येत् । तथा च व्यर्थविशेषणता । नह्यनात्मा इच्छति । कर्मषट्ठां तु

परव्यावृत्तिवचनः स्वशब्दपर्यायो गृह्यते न चेतनद्रव्यवचनः, स हि
गृह्यमाण इच्छया वा सम्बध्येत सुबन्तेन वा, तत्रेच्छया सम्बन्धे कर्त्तरि

(अ. ३ । पा. १ । आ. २) (सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ।)

क्रियाकारकसम्बन्धस्येति । (कै)

अन्तरङ्गत्वं साक्षात्सम्बन्धत्वम् । अत एव सुबन्तविशेषणत्वेन परिहारः ॥

एधितारमिति । (कै)

स एवात्मपदार्थ इति भावः ॥ भाष्ये

एवमात्मका हिंसा इति । (भा)

एवं स्वभावा हि परस्मैव दुःखमिच्छन्ति इत्यर्थः ॥

दुःखमिति । (कै)

पापवाचिनाऽघशब्देन तत्फलं दुःखं लक्ष्यत इति भावः ॥
दुःखीयतिसुखहेतोरित्यादिप्रयोगास्तु वास्तवदुःखस्य मुख्यत्वभ्रमेणे-
च्छाया बोधाः ॥ भाष्ये

विध्यर्थं भविष्यतीति । (भा)

ननु सुबित्यस्याभावे प्रादिपदिकात्सुवन्ताच्च भविष्यतिविशेषा-
न्तत्र “नः क्ये” इत्यस्य नियमार्थत्वे नान्तेभ्यः प्रातिपदिकादत्यन्तौ
न लोपो न स्यात् । विध्यर्थत्वे तु वाच्यतीत्यादौ सुवन्तादत्यन्ति
पक्षे जस्त्वादिपदकार्यं स्यादिति चेन्न धातोः कर्मण इत्यतः कर्म-

अश्वक्षीरेति सूत्रं न सङ्गच्छेत । क्षीरादिभ्यः क्यचो दुर्लभत्वात् ।
द्वितीयेपि व्यर्थविशेषणतैव । परस्यापि हि इष्टमाणाः चेतनसम्बन्धी
भवत्येव । तस्माद्यथोक्तमेव साधु । स्वस्य यत्सुबन्तमित्यत्र तु कस्य स्वस्येत्य-

षष्ठी, आत्मन इच्छायामात्मकर्तृकायामिच्छायामात्मा चेदिच्छतीत्यर्थः
स्यात्, ततश्चात्मग्रहणमनर्थकं स्यात्, सर्वविहेच्छा आत्मकर्तृका तस्या-

(सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. १)

ग्रहणमनुवर्तते तत्र च धातुरूपं कर्मपरिनिष्ठितत्वप्रयोजकप्रत्यया-
न्तत्वानाक्रान्तमतस्तत्साहचर्यात्तादृशस्यैव कर्मणो ग्रहणात् ऽसुबन्ते
प्राप्तेरिति भाष्याशयात् ॥ भाष्ये

धातोर्माभूदिति । (भा)

तिङन्तात् न शङ्कितः तस्य कर्ममात्रप्रतिपादकत्वाभावात् ॥
ननु महान्तं पुत्रमिति विग्रहेऽपि क्यचि सन्नहदिति समासे
आत्वे च महापुत्रीयतीत्येव भाष्यमिति तदा न भवितव्यमिति
कथमत आह

यद्यवेति ॥ (कै)

परस्परस्येति । (कै)

अन्यत्रैकार्थीभावमापन्नयोर्निष्कृष्य परस्परेण सामर्थ्याभावादिति
भावः । वस्तु तस्तु विशिष्टैकार्थीभावाभावेऽप्येकार्थीभावमात्रेण
समासस्य समर्थसूत्रादिभ्यभाष्यसम्मततया आत्वं भवत्येव । स्वरे न
भेदः । सति शिष्टतया समासस्वरेण पुत्रीयतौकारोदात्तत्वरूप
इति भाष्याशयः ॥

पेक्षायां इच्छया गवितुः संनिधापितत्वात् तस्यैवेति लभ्यते न चैवमपि
आत्मनः पुत्रं परस्य स्वामिनमिच्छतीत्यत्र प्रसङ्गः । सुबन्तस्यात्मसम्बन्धित्वा-
दिति वाच्यम् । तद्वत् यथायथंचिदात्मसम्बन्धित्वं विवक्षितम्, किं तर्ही-

स्तद्धर्मत्वात्, सुबन्तसम्बन्धे तु देवदत्तस्य पुत्रमिच्छति यज्जदत्त इत्यत्रापि
प्रप्नोति परस्यापि ह्यौघमाणा आत्मन गवेष्टो भवति तस्याप्यात्मत्वात्,
अनर्थकं चात्मग्रहणं स्याद् यावन्त्याभावात्, वृत्तस्य जलमिच्छति गव .

तदा न भवितव्यमिति । (भा)

भाष्ये क्यचेति शेषस्तथा च स्वरेऽनिष्टमिति भावः ॥

तदा च प्राप्नोतीति । (भा)

क्यजितिशेषः ॥

नैतत्सुवन्तमिति । (भा)

समुदायः कर्मेति भावः ॥ प्रत्येकं कर्मत्वे कर्मसमुदायस्याकर्म-
त्वादेवाप्रसङ्ग इति बोद्धुममानाधिकरणानामेकेन सम्बन्धिनाऽयो-
गादिति नार्थः । अद्वैतविशिष्टस्य राज्ञः पुरुषेण सम्बन्धात् ।
अत आह

मध्ये इति । (कै)

निर्द्वारणे षष्ठीति भावः ॥

व्यमाणां रूपं आत्मसम्बन्धित्वेन यदेष्टे तदा प्रत्ययः । इह त्वात्मैयत्वेन
नेच्छा किन्तु परस्वामित्वेनेति न दोषः । सुवग्रहणं पदविधित्वार्थं, तेन
समर्थपारिभाषोपस्थानान्महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादौ सापेक्षान्न भवति ।
अन्यथा महान्तं पुत्रीयतीति स्यात् । न च सुवग्रहणं विनापि कर्मणा

दायाः पादमिच्छतीत्यादौ यत्राचेतनार्थं किं चिदिष्यते तद्वावर्त्यमिति
चेत्, न । तत्रापि चेतनस्यैव परमशोधितत्वात्, सर्वमेव हि भोग्यं चेतना-
नामेव शेषभूतं खट्वाद्याः पादमिच्छतीत्यत्रापि यस्य तत् खट्वादिकमुप-
भोग्यं तदर्थमेव तदिष्यते खट्वादिकं तु तस्यैव द्वारमात्रम्, अतः परया-
वृत्तिवचन एवात्मशब्दस्तत्रापि यदीच्छया सम्बन्धः स्यात् पूर्ववत्कर्तृभि-
षणाभावाद्यहणमनर्थकं स्यात् सर्वस्या रावेच्छाया एषितकर्तृकत्वादिति

अयोगादिति । (कै)

इच्छत्यादीनामिति शेषः ॥

त केवलस्येतीति । (कै)

स विशेषण प्रयोगविषये इति भावः ॥

यस्य च सामर्थ्यमिति । (भा)

वाक्ये व्यपेक्षारूपमित्यर्थः । तदभावादेव तत् मूलक एकार्थी-
भावो नेति भावः ॥

गुणेचेति । (कै)

इदं चित्यम् । तस्मात् प्रातिपदिकममुदायस्याप्रातिपदिकत्वेन
समुदायात्तत् स्यात् । किं च महान्तं पुत्रमित्युभयत्रेष्टद्वितीयोप-
पत्तिरेवेति तत्त्वम् ॥ भाष्ये

इत्यनेनैव पदविधित्वं लभ्यतामिति वाच्यम् । यत्र हि पदस्यासाधारणं
रूपमाश्रयिते स पदविधिः कर्मत्वं तु अपदेपि दृश्यते । धातोः कर्मण
इति यथा । कथं तर्हि कर्मण्यप्यित्यादौ पदविधित्वमिति चेत् । उपपद-
संज्ञायाः अन्यर्थत्वबलादिति गृह्याण । महापुत्रीयतीति तु महापुत्र-

सुबन्तेन सम्बध्यते, सुबन्तात्कर्मणा इच्छायामभिधेयायां क्यञ् भवति तच्चे-
त्सुबन्तमात्मनः स्वस्य सम्बन्धि भवति, कस्य स्वस्येव्यपेक्षायामिच्छया
एषितुः सन्निधापितत्वात् तस्यैवैषितुरात्मनः सम्बन्धि इति विज्ञायते
तदाह । 'एषितुरेवात्मसम्बन्धिनः सुबन्तादिति' । न चैवमात्मनः पुत्रं
प्रसूय दासमिच्छतीत्यत्रापि सुबन्तस्यात्मसम्बन्धित्वात्प्रसूयः नात्र यथाकथं-
चिदात्मसम्बन्धित्वविवक्षितं किं तर्हि इष्टमाणामेव रूपमात्मसम्बन्धित्वेन
यदेष्टते तदा प्रत्ययः । 'पुत्रीयतीति' । 'क्यञ्चि चे' तीत्यम् । 'सुप इति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१

(अ. ३ । पा. १ । व्या. २)

(सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ।)

यदि पुत्रो नेषिकर्मेति । (भा)

यतः पुत्रो नेषिकर्मैत्यर्थः ॥ ननुभयं कर्मेति वाच्ये पुत्र
एवेत्यनुपपन्नमत आह

तस्यैवेति । (कै)

प्रधानत्वादिति वक्तुं युक्तम् ॥

सामानाधिकरण्यनिबन्धनेति । (कै)

समानाधिकरणविशेषणस्य विशेष्यसमानशक्तिकत्वादिति भावः ॥

एकस्येति । (कै)

सुराग्रहणेन पदविधित्वात् समर्थपरिभाषोपस्थितेरिति भावः ॥

व्यपेक्षेति । (कै)

विशेषणेन व्यपेक्षाविशेष्येणैकार्थीभाव इत्यर्थः । इदमेव
सुवग्रहणस्य फलमिति बोध्यम् ॥

मिच्छतीति विग्रहे बोध्यम् । आत्मनः किम् । राज्ञः पुत्रमिच्छति पुत्रो-
द्दितः । नन्वसामर्थ्यादेवात्र न भविष्यतीति चे, तर्ह्य् आत्मनः पुत्रमिच्छती-
त्यत्रापि न स्यात् । ननु लौकिके विग्रहे आत्मन इति प्रयोगेपि अलौकिके

किमिति । कर्मण इति वचनात्तिष्ठन्तादप्रसङ्गः, नहि तिष्ठन्तं कर्म,
धातोश्चाप्रसङ्गो विशेषविहितेन सना बाधितत्वात् । इयाप्प्रातिपदिका-
दुत्पत्तावपि न कश्चिदोषः 'नः क्य' इति पदसंज्ञाविधानात्, तच्च
क्रियमाणे सुवग्रहणे नियमार्थं नान्तमेव क्ये पदमिति, तदेव इयाप्प्राति-
पदिकादुत्पत्तौ विध्यर्थं भविष्यति । नन्वमति सुवग्रहणे इयाप्प्राति-
पदिकात्सुबन्ताच्चेत्यतश्चमविशेषात्ततश्च 'नः क्य' इत्येतद्यद्येवं नियमार्थ-

स विशेषणानामिति । (भा)

सापेक्षोपलक्षणम् ॥ अत एव ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यत्र
ऋद्धपदेनापि न समास इत्याशयेन शङ्कते भाष्ये

मुण्डयतिमाणवकमिति । (भा)

एतेन मुण्डस्य गुणशब्दत्वान्माणवकस्य द्रव्यशब्दत्वान्तस्यैव
विशेष्यताया न्याय्यत्वेन मुण्डस्य कथं सविशेषणत्वमित्यपास्तम् ॥

अनुमानादपीति । (कै)

साध्वनुमानादित्यर्थः ॥ अपि नासाधुस्मरणसङ्ग्रहः । वस्तुतो-
ऽपभ्रंशानामपि वाचकत्वमपि नाग्राह्यम् ॥ भाष्ये

एतस्माद्धेतोरिति । (भा)

“अपशब्दः स्यादिति” (भा) हेतोर्वृत्तिर्नेति । “न ब्रूमः” किं
तर्हि “अगमकत्वाद्” इति हेतोरित्यन्वयः ॥ तदेवाह

प्रक्रियावाक्ये केवलात्पुत्रशब्दात् क्यञिति चेत्तर्हि तथैव परकीयपुत्रे-
च्छायामपि स्यादिति गृह्यमाण । किञ्च पुत्रशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वान्ना-
सामर्थ्यम् । अपि च । यत्रार्थादेव परकीयत्वं गम्यते तत्र परस्येति

मथापि विध्यर्थम् उभयथापि दोषः, नियमार्थं हि वाच्यतीत्यादौ प्राति-
पदिकात्सुबन्ताद्योत्पत्तौ यद्यपि दोषभावो नकारान्तेषु प्रातिपदिका-
दुत्पत्तिपक्षे नलोपो न स्यात्, अथ तेषु प्रातिपदिकादुत्पत्तौ विध्यर्थम्,
एवं सति वाच्यतीत्यादौ सुबन्तादुत्पत्तिपक्षे जगत्त्वादिपदकार्यं स्यात्,
अतः सुबन्तादेव यथा स्यात्प्रातिपदिकान्मा भूदिति नियमार्थं सुव्यङ्ग्यं
कर्तव्यमेव, एवं तर्हि ममग्रहणाद् ऽयाम्प्रातिपदिकादप्रसङ्गः, सुबन्तमेव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३

(अ. ३ । पा. १ । व्या. २)

(सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८)

सिद्धानामिति । (कै)

अर्थप्रत्यापनायान्यामाधूनामिवास्य प्रयोगाभावात् किं तन्नि-
वृत्त्यर्थेन वचनेनेत्यर्थः ॥ भाष्ये

यत्र च गमकमिति । (भा)

मुण्डयतीति प्रयोगे मौण्डस्य किर्यारूपत्वेन कारकांशे नित्य-
सापेक्षतया गमकत्वमिति भावः ॥

कर्माभावेति । (कै)

लकारवाच्यसाधनानामेव प्रश्नादिति भावः ॥ नन्वेवं “कामि
साधनानीति” (भा) प्रश्ने भाव इत्युत्तरममङ्गुतं तस्य किर्यारूपस्य
साध्यत्वेन साधनत्वाभावादत आह

भावस्य चेति । (कै)

लकारनिमित्तमेव साधनशब्देनोच्यत इति भावः ॥

प्रयोगाभावात्स्पष्टैवातिव्याप्तिः । अघमिच्छतीति यथा । न हि कश्चिदा-
त्मनो ऽघमिच्छति । क्यचः ककारो नः क्ये इति सामान्यग्रहणार्थः । लोप-
इत्युक्ते हि सामसु साधुः सामन्यः अत्रापि स्यात् । चकारस्तद्विघातार्थः ।

हि कर्माभिधायि पञ्चकपक्षेपि द्योतकविभक्त्यपेक्षितत्वात्, तदेवं सुबन्त-
मपहाय न क्वचित्समङ्ग इति मत्वा प्रश्नः । वाक्यादिति । पदसमृद्धा-
दित्यर्थः । ‘महान्तं पुत्रमिच्छतीति’ किं च स्याद्यद्यत्र स्यात्, प्रत्ययार्थं
गुणभूतयोर्महत्पुत्रशब्दयोरसति परस्परसम्बन्धे समासो न स्यात्, तथा
च तस्मिन्बन्धनमात्रं न स्यात्, किमिदानीं न भवति महापुत्रीयतीति,
भवति, यदैतद्वाक्यं भवति महान्यत्रो महापुत्रः महापुत्रमिच्छतीति,

नियतविषयाया इति । (कै)

कर्मविशेषेणैकार्थीभावादित्यर्थः ॥ अत एव न कर्मान्तरेणा-
न्वयः । शतपुरुषो भार्याया इति वदिति भावः ॥

वाक्य एवेति । (कै)

क्यजुपचारस्य नियमेनोपमानविषयत्वेऽपि उपमानस्योपमेयसापे-
क्षत्वात्कर्मद्वयसङ्गाव इति भावः । तत्र मुख्यं कर्म अयमेव उपमानेन
उपमेयसमानशक्तिकत्वात्कर्मत्वव्यवहार इति तस्यान्तर्भूतत्वेऽपि न
क्षतिरिति तात्पर्यम् । उपमानपुत्रकर्मक उपमेयमाणवककर्मक
इति बोधः ॥ ननु मुण्डयतीत्यत्रापि द्वयोः कर्मत्वं मुण्डं करोति
माणवकमिति विग्रहे दर्शनात् इति कथमत्र प्रश्न इत्यत आह

मुण्डगुणेति । (कै)

मौण्डस्य कर्मत्वे सति तस्याश्रयसापेक्षत्वेनासामर्थ्यप्रसङ्गात् । मुण्ड-
गुणविशिष्टद्रव्यस्यैव कर्मत्वमभ्युपेयन्तस्य च धात्वर्थेऽन्तर्भाव इति
भावः ॥ विशेषस्यापि कर्मत्वस्वीकारेऽसामर्थ्यमिति शङ्कते भाष्ये

स्वरस्तु प्रत्ययसूत्रेण धातुसूत्रेण वा सिद्धः । अकारस्तु यद्यपि न श्रवणार्थः,
आर्धधातुकेषु लोपात्सार्वधातुकेषु श्रूपा गतार्थत्वात् तथापि गुणवृद्धि-

---

अथ क्रियमाणेऽपि सुब्यहणे कस्मादेवात्र न भवति प्रत्ययग्रहण-
परिभाषया समुदायस्यासुबन्तत्वात्, किं पुनरयं कर्मणोः समुदाय आहो-
स्वित्समुदायः कर्म, किं चातः, यदि कर्मणोः समुदायो न कर्कयहणेन
गृह्यत इति समुदायादप्रसङ्गः, अथ समुदायः कर्म अवयवाद् द्वितीया न
प्राप्नोत्यकर्मत्वात्, एवं तर्हि कर्मणोरेवायं समुदायः सब्यहणं तु यदत्र

ननु चेति । (भा)

विषयविभागोक्तिमुण्डशब्दादेर्णिचि गमकत्वं क्यच्यगमकत्वमिति
विषयविभाग इत्यर्थः ॥

मौण्ड्यमेवेति । (कै)

वृत्तौ मुण्डशब्दो भावप्रधान अत एव भाष्ये

न हि माणवकत्वं क्रियत (भा)

इत्युक्तम् । तस्य च वृत्तौ साध्यावस्थस्यैव भावात्क्रियारूपत्वेन
कारकांशे नित्यसापेक्षत्वाद्गमकत्वमित्यदोषः । धर्मिपरत्वे हि गुण-
विशिष्टद्रव्यस्य उत्पादनेनासामर्थ्याद्वृत्तिर्न स्यादिति भावः । वस्तुतो
नित्यसापेक्षत्वाभावेऽपि गमकत्वे वृत्तिर्न भवत्येवेति बोध्यम् ॥

एकस्यैवेति । (कै)

मुण्डस्यैवेत्यर्थः ॥ मौण्डस्वरूपतदर्थस्यैवोत्पद्यमानत्वादिति भावः ॥

माणवकपदार्थस्य सर्वथा करोत्यर्थतया योग्यत्वमेवेति बोध्यम् ॥

निषेधार्थः सः । तथाहि । समिधं दृषदं वेच्छति समिध्यति दृषद्यति ।
ततो गुल् अतोलोपः यस्य हलः, यस्य विभाषा । समिधकः । दृष-
दकः । अत्रालोपस्य स्थानिवद्भावात्पुनरेति गुणो ऽत उपधाया इति

कर्म तस्मान्मा भूदिति, अथ क्रियमाणेऽपि सुब्रह्मणे कस्मादेव तस्मान्न
स्यात् सुवन्तमेव हि तत्, असामर्थ्यात्, कथमसामर्थ्यं, सापेक्षगममर्थं
भवतीति, अक्रियमाणे पुनः सुब्रह्मणे नाशं पदविधिर्भवति, यत्र हि
पदस्यैवासाधारणं किञ्चिद् पमाश्रितं स पदविधिः, कर्मग्रहणं तु न
पदस्यैवासाधारणं धातोः कर्मण इत्यपदेऽपि दृष्टत्वात् । अन्ये त्वाहुः ।

द्वितीयस्मात् । (कै)

माणवकशब्दात् ॥ ननु माणवको विग्रेष्यस्तत्सामानाधिकरण्यात्
मुण्डात् द्वितीयेति युक्तं न तु विपरौतमत आह

गुणप्रधानेति । (कै)

परिच्छेद्यपरिच्छेदकनात्र इत्यर्थः । परिच्छेद्यममानशक्तिकत्वं
परिच्छेदकस्येति भावः । एवं च वाक्येऽपि मुण्डस्यैव करोति योग
इति भावः ॥ तदाह

माणवकादय इति । (कै)

यद्यपि वाक्ये मुण्डशब्दो धर्मिपरस्तथापि तस्य सामान्यशब्द-
त्वात् तद्विशेषाकाङ्क्षायान्तदन्तरेऽपि माणवकस्य न साक्षात्करोति
युक्तत्वमिति बोध्यम् । एवं चात्र वृत्तौ कटोऽपि कर्म भौष्मादयो-
ऽपीति न्यायो नास्त्येवेति तात्पर्यम् ॥ ननु तस्य करोति योगाभावे
कथं वृत्तौ माणवकस्य कर्मत्वं कथञ्च द्वितीयान्तत्वमत आह

वृद्धिश्च न भवति । किञ्च मृदमिच्छति मृद्यति । मृद्यतेरन्तोयत् । अतो-
लोपादि पूर्ववत् । मृद्यम् । यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । अपि च, पुत्री-
यतीत्यादौ श्रपोनुदात्तता स्यात् । श्रपा सहेकादेशे तु स उदात्तो भवति ।

समुदायस्यापि कर्मत्वमवयवयोश्च महत्वविशिष्टस्य पुत्रस्येष्ट्यमाणत्वादिति
तेषां समुदायादवयवाच्च मा भुदिति सुब्रह्मणम् । 'राज्ञः पुत्रमिच्छ-
तीति' नन्वसामर्थादेवात्र न भविष्यति, कथमसामर्थ्यं, सापेक्षमसमर्थं
भवतीति, यत्र तर्ह्यन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परस्येति गम्यते
तत्र मा भूद्यथा ऽघमिच्छति न्यसर्गमिच्छतीति, नहि कश्चिदात्मनो-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६७

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(मुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ।)

मुण्डयतेश्चेति । (कै)

मौण्डस्वरूपक्रियाश्रयत्वात् कर्मत्वमिति भावः ॥ एवं च कृत-
पूर्वोक्तमिति बहुत्तिरिति तत्त्वम् ॥ ननु बलीवर्दत्वस्य क्रियमाण-
त्वासम्भवादाह

बलीवर्दमेवात्मसम्बन्धित्वेनेति । (कै)

बलीवर्दशब्दस्य चित्रादिपरत्वे तु न शङ्कापि ॥

प्रयोगो न भवतीति । (कै)

राजपुरुषो देवदत्तस्येत्यादाविवाहामथ्यादिति भावः ॥

उभयोः कर्मत्वे इति । (कै)

इषिनिरूपिते इति शेषः ॥

अपि च मृद्यतेरनेकाच्त्वाद्यङोनुत्तिराम्प्रत्ययश्च फलमिति दिक् । क्यचि
मान्ताद्यथानां प्रतिषेधः ॥ मान्तस्याव्ययं चेति द्वन्द्वः । तेन तत्प्रकृतिकं
लक्ष्यते । मान्तप्रकृतिकादव्ययप्रकृतिकाच्च सुबन्तान्न क्यञित्यर्थः । यथाश्रुतं
तु पुत्रमिच्छतीत्यादौ क्यञ् न स्यात् काविच्छति कानिच्छतीत्यादौ च
स्यात् । इदमिच्छति स्वरिच्छति । गोममानाक्षगनान्तादित्येके । गमि-
च्छति गथति । वान्तो यि प्रत्यये । दधीयति मधूयति । अकृत्स्नार्वेति
दीर्घः । कर्त्रीयति हर्त्रीयति । गौडकृतः । गज्जीयति । तर्जीमति । नः
क्ये, पदत्वान्नलोपे क्यचिच्चेतीत्वम् । न लोपः सुप्त्वेति नियमानामिद्व-

घमिच्छति । 'ककार इत्यादि' । स्यादेतत् 'नः क्य' इत्यत्रापि मा
कारि ककार इति, यद्येवं मामसु साधुः सामन्थ', अत्रापि प्राप्नोति ।
'चकारस्तदविघातार्थ इति' । स्वरस्तु प्रत्ययस्वरंगा मिद्धो भ्रातृस्वरंगा वा,
अकारस्तु दृषदमिच्छति दृषद्यतेर्गर्गल् 'अतो कोपः,' 'यस्य हलः,' 'कस्य

सापेक्षत्वादिति । (कै)

मुण्डस्य माणवकसमानाधिकरणविशेषणमिति सापेक्षत्वमिति
भावः ॥ एतावता ण्यन्ते गमकत्वं वाच्यगमकत्वमिति दर्शितम् ॥
भाष्ये

माणवकस्थमसाविति । (भा)

एवं च तद्वारा माणवकस्येच्छाविषयत्वं च तत्करोत्यर्थविषयत्व-
मपीत्यभिमानः ॥ यद्यपीषिफलेच्छाश्रयत्वं तस्य वक्तुं युक्तं न तु
करोति फलोत्पत्त्याश्रयत्वं तस्येति “उभयोः करोति” युक्तत्वाभाव
स्तथापि विशेषापेक्षेण तस्यापि तदाश्रयत्वमित्यभिमानेनैकदेशिनः

त्वम् । अस्मिन्पक्षे वाच्यति मृद्यतीत्यादि न सिद्धेदिति नायं स्थितः पक्ष
इत्याहुः । कुन्दसि परेच्छायामपि ॥ जहियोनो अघायति । मात्वा वृका-
अघायवो विदन् । ज्ञापकात्सिद्धम् ॥ यदयं क्यचि प्रकृतेरौत्ववाधनार्थम्
अन्वाधस्यादित्याकारं प्राप्ति न हि कस्मिदात्मनो अघमिच्छति । न
चाचारक्यजर्थं तत् । कुन्दसि अघशब्दादाचारे क्यचो ऽदर्शनात् । उदा-
हृतस्थले इच्छार्थस्यैव प्रतीतेरित्याहुः । क्यजन्तेषु प्रकृत्यर्थो यद्यपि कर्म
तथापि तस्य धात्वर्थान्तर्भावात् जीवतिमृद्यतीत्यादिवदकर्मक एवेच्छाक्य-
जन्तः । अतोस्माद्धावे कर्तरि च लादयः । आचारक्यजन्ते तु पुत्रादेरुप-
मानकर्मणो धात्वर्थान्तर्भावेऽपि क्वात्रादेरुपमेयकर्मणोऽनन्तर्भावात्तस्मि-
न्कर्मणि लादयो भवन्त्येव । पुत्रीयते क्वात्रः, पुत्रीयितव्य इत्यादि यथा ।

विभाषा’ दृषदकः, अत्रातो लोपस्य स्थानिवद्भावा ‘दत्त उपधाया’ इति
वृद्धिर्मा भूत् । मृदमिच्छति मृद्यति मृद्यतेरचो यत्, अतो लोपादि
पूर्ववत्, मृद्यं, ‘यतो ऽनाव’ इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति, पुत्रीयतीत्यादौ
च श्रुता सहैकादेश उदात्तो भवति । ‘क्यचि मान्ताद्ययप्रतिषेध इति’ ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६

(अ. ३। पा. १। व्या. २)

(सुप आत्मनः क्यच्। ३। १। ८।)

शङ्केयम् । एवं च मुण्डपदार्थस्य विशेषापेक्षत्वेनासामर्थ्यं वृत्तावुभय-
त्रापि मुण्डशब्दो धर्मिपर इति तद्भावस्तमभ्युपेत्यपरिहरति

एवं तर्हीति ॥ (भा)

गुणवचनाः (भा)

इत्यत्र गुणप्रवृत्तिनिमित्तका इत्यर्थः ॥

सापेक्षा इति । (भा)

अपरिशेषविषयविशेषमापेक्षा इत्यर्थः ॥ ननु मुण्डो नित्य-
मापेक्षः । अन्यथा वा । नाद्यः । राजपुरुषादौ सावकाशस्यापि

श्लेणायते काक इत्यत्र उपमानकर्तुरन्तर्भावेऽपि उपमेयकर्तरि लो भवति,
तद्वत् । ननूक्तरीत्या मुण्डं करोति मुण्डयति मानवकमिति न सिध्येत् ।
शिजन्ते मौण्डगुणविशिष्टत्वेनैव कर्मान्तर्भूतं न तु माणवकत्वादिना
विशेषेणोति । यदि तर्हि तथैव मुण्डमिच्छति मुण्डयति माणवकमित्यपि
स्यात् । सापेक्षत्वेनासामर्थ्यान्न क्यजिति चेत्तर्हि तत एव शिजपि न स्यात् ।
तस्मात्किञ्च्यचोर्विशेषो वक्तव्य इति चेत् । उच्यते । तत्कारोतीति शिच
सिद्धे मुण्डमिच्छति पुनर्विधानं सापेक्षेभ्योपि यथा स्यादित्येवमर्थमेव ।
क्यच् तु निरपेक्षेषु चरितार्थ इति स्पष्ट एव विशेषः । यद्वा । कण्वादि-
वत् मुण्डादयो द्विविधाः । धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र सौत्र एते
विशिष्टक्रियावचना धातवः तेभ्यश्चुरादिवत्त्वार्थं शिच् । प्रातिपदिकानां तु

मान्तग्रहणं प्रातिपदिकस्य विशेषणं न सुबन्तस्य, तेन पुत्रमिच्छतीत्यादौ
क्यञ् भवति काविच्छति कानिच्छतीत्यादौ च न भवति । 'उच्येनोच्येति' ।
अधिकरणप्रधानयोरप्यनयोगाधेये यदा वृत्तिस्तदा कर्मत्वं गोसमानाक्षर-
नान्तादित्येके, गोशब्दात्समानाक्षरान्तान्ताच्च क्यञ् भवतीत्येके मन्यन्ते ।

समामस्य गुरुकुलादौ प्रवृत्तिवदत्रापि क्यजापत्तिः । नान्यः ।
णिचोऽप्यनापत्तेः । अत्रापेक्षे चारितार्थादिति ॥

नैष दोष इति (भा)

वचनादिति भाष्यस्य तत्करोतीति मिद्धे वचनसामर्थ्यादित्यर्थं
इति भावः ॥ न च तत्करोतीत्यनेन प्रातिपदिकादुत्पत्तेः
सुबन्तादुत्पत्त्यर्थमिदमावश्यकं विशेषाभावात् । णिचि भत्वाच्च ॥

सौचा इति । (कै)

उत्तरसूत्रस्य धातुग्रहणस्य पूर्वमपकर्षादिति भावः ॥ भाष्ये

विग्रह एव । माणवकं मुगडं करोतीति । अथवा मुगडयतीत्यत्र कमिति
विशेषाकाङ्क्षा अनुभवसिद्धा । मुगडस्यैव वा शुद्धेन करोतिनान्वयः । मौगड्य-
विशिष्टेन तु माणवकस्य । यथा गां दोग्धि पय इति शुद्धस्य दुहेः पूर्वं
गत्रा सम्बन्धः । पश्चात् गोदुहिना पयसः । क्यचप्रत्ययस्तु अनभिधानान्न
भवति माणवकं मुगडीयतीत्युक्ते मुगडमिवाचरतीत्यर्थान्तरमेव गम्यते ।
तदुक्तं हरिणा । सदपीच्छाक्यचः कर्म तदाचारक्यचाहृतम् । वाक्यवाच्य-
मतोऽथक्तेर्यथाभ्यासः क्रमादिष्विति ॥ अस्यार्थः । सदपि न्यायतः सम्भवद-
पीच्छाक्यचः कर्म वाक्यवाच्यं माणवकं मुगडमिच्छतीत्येवंरूपेण बोधनीयम्,
न तु क्यजन्तेन । यत आचारक्यचा हृतं निरवकाशौक्यतम् । तदर्थस्यैव
निरुद्धेः । आचारक्यचाहरणे वाक्यवाच्यत्वे वा हेतुमाह । अतो यक्तेरिति ।

अकारादयो दश समानाक्षरास्तत्र लृवर्णान्तस्य ऋकारान्तस्य च प्रातिप-
दिकस्याभावादेकारात्पूर्वेषां सप्तानामचां यलगम् अस्मिन्यक्षे वाच्यतीत्यादि
न सिद्ध्यति, तस्मान्नायं स्थितः पक्ष इत्याहुः । अत एवास्य वृत्तावनुपन्यासः ।
'पदे ष्छायामिति' । शेषषष्ठाः समासो न कर्तव्यः, सुबन्तद्वारकश्च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १०१
(अ. ३ । पा. १ । आ. २) (सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ।)

न चैवेति (भा)

शङ्का ।

क्रियावचनता (भा)

इत्युत्तरमिति व्याचष्टे

यद्यपीति ॥ (कै)

यथा कण्ड्वादय इति । (कै)

तथाच धातुभ्यो णिच्प्रादिपदिकेन वाक्यमिति भावः ॥ भाष्यं
परिहारान्तरमाह

अतोऽस्मात् क्यचो व्यतिरेकाचार्यस्यैव प्रतीतः । अतो वाक्यादिच्छा-
कर्मणः प्रतीतेरिति वा । यथा क्रमादिषु गत्यर्थेषु अभ्यासः पौनःपुन्यं
वाक्येनैव गम्यते न तु यडा । कौटिल्यं निरुद्धः । उक्तं च प्रकीर्णकाण्डे ।
सदपीच्छाक्यचः कर्म्य वाक्यण्व प्रयुज्यते । पसिद्धेन हृतः शब्दो भावगर्हा-
भिधायिना ॥ अभ्यासे तुल्यरूपत्वान्न यङन्तः प्रवर्तते, इति ॥ एतन्न
यथेति क्रमादिषु यथा वेदादिविषयोभ्यासो व्यज्यते तथा वाक्ये इच्छाक्यचः
कर्मत्वार्थः । अथवा ऽभ्यासक्रमादिस्वित्थं कं पदम् । अभ्यासेन वर्णक्रमादि-
विषयाभिव्यक्तिर्भवति तथा वाक्येन कर्मत्वविषयाभिव्यक्तिरित्यर्थ इति
विवरणस्यत्युक्तम् । अत्र भाष्यं क्यजन्तस्य इष्टः एव इष्ट्यन्त एव इत्यः इयो
वियङ्गा निराकृताः । तस्यापमाश्रयः । यद्यपि वृत्तिवाक्ययोरन्यन्तसमाना-

परस्परैक्या सम्बन्धः, परस्य सुबन्तार्था या इच्छा तस्यामित्यर्थः ।
'अघायव इति, 'क्याच्छन्दसी'त्युप्रत्ययः, अघायस्यादित्यात्मम्, एतदेव
क्यचि परत आत्वविधानं ज्ञापकं कन्दसि परेच्छायामपि क्यञ्
भवतीति, नहि कस्यिदात्मनौघमिच्छति, न चाप्यागक्यञ्, कन्दस्य

मुण्डविशिष्टेन वेति ॥ (भा)

ननु पक्षद्वयेऽपि पूर्वं करोतेर्मुण्डसम्बन्धः पश्चान्माणावकस्य
सम्बन्ध इति प्रतीतेः को विशेषोऽत आह

पूर्वस्मिन्निति ॥ (कै)

अथवा नेदमुभयमिति (भा)

परिहारे इत्यर्थः ॥ तत्र पूर्वकर्मविशेषस्यानपेक्षणाद् असम्बन्ध
उत्तरत्र त्वपेक्षायामपि वहिरङ्गत्वान्तत्पूर्वसम्बन्ध इत्युच्यत इति
विशेष इत्यर्थः ॥

यकता नास्तीत्यदूरविप्रकर्षणैव सर्वत्र विग्रहस्तथापि सुसदृशसम्भवे मन्द-
सदृशोपादानमन्याय्यम् । इच्छाक्यजन्तस्य चाकर्मकतया कर्मप्रत्ययान्तैर्वि-
ग्रहोऽनुचितः । निरर्थकाधिकारापवृत्तेरिति । अत एव बाङ्गलकात्कर्मणि
क्लिबन्तस्य श्रीशब्दस्य श्रीयते इत्येव विग्रहो न्याय्यो न तु अयन्त्येतामिति
कर्त्रर्थतिङन्तेनेति मान्याः । यदि तु कर्तरि क्तिप् तर्हि अयतीत्येव विग्रह
इत्यन्यदेतत् । एवं च अयन्त्येतामित्यत्र किं शब्दाशुद्धिरर्थाशुद्धिर्वेत्यादि-
वचनमत्रत्यभाष्यापर्यालोचनमूलकत्वादुपेक्ष्यम् ॥ अथ नामधातुषु प्रतिसृजे
लेशतः प्रक्रिया व्युत्पाद्येत ॥ पुत्रीयतीत्यादौ अलौकिके प्रक्रिया वाक्यं
सन्धिकार्यरहितात्पुत्र अमित्यस्मात्क्यचि सुपो लुक् अन्तरङ्गानपीति
न्यायात् । ततः क्यचिचेतीत्वम् । अश्वस्यति । वृषस्यति । क्षीरस्यति ।

घशब्दचादारे क्यचो ऽदर्शनात् । अथास्मात्क्यजन्तास्तत्कृत्यस्तत्खलर्था
भवन्तः क्व भवन्ति, यथायोगं भावे कर्तरि च, न तु कर्मणि, प्रकृत्यर्थ-
विशिष्टाया नियतविषयाया इच्छायाः क्यजन्तेनाभिधानं न सा वस्तुन्तर-
विषयीकरोति, अतो जीवत्यादिवदकर्मकः क्यजन्तः, आचारक्यजन्ते

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

१०३

अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ।)

गवा पूर्वमिति । (कै)

प्रधानव्यापारेणाप्यभानत्वादिति भावः ॥

पश्चात्विति । (कै)

विशेषणव्यापारेणाप्यभानत्वादिति भावः । अन्तस्थितवस्तु-
विभागानुकुलव्यापारो हि दुहेरर्थः ।

मौण्ड्यविशिष्टस्तु माणवकेनेति । (कै)

मौण्ड्यद्वारेत्यर्थः ॥

लवणस्यति । अश्वत्थीरवृषलवणानामात्मप्रीतो क्यचोत्यमुगागमः । अत्रात्म-
प्रीतावित्यपनीय अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् । क्षीरलवणयोर्लालसायामिति
वक्ष्यते । तेनाद्ययोरुदाहरणयोरश्ववृषयोर्मैथुनायेच्छतीत्यर्थः । अन्येतु
परित्यक्तप्रकृत्यर्था मैथुनेच्छेवार्थ इत्याह । तथा च कालिदासः । इति रामो
वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास तामिति । निघण्टुश्च, वृषस्यन्ती तु कामु-
कीति । इतश्चोरपि, टणातिरेको ऽभ्यवजिह्वीर्षातिरेको लालसा । तेन
क्षीरलवणेच्छायां लालसारूपायामित्यर्थलाभात् क्षीरलवणं अतिशयेन
अभ्यवहर्तुमिच्छतीत्यर्थः । अत्र प्रकृत्यमुगकारयोः सवर्गगीर्षं बाधित्वा
अतोऽगुण इति पररूपम् । अकारोऽस्वागुणं तु पूर्वसूत्रोदाहरणो ब्राह्मणास
इत्यादौ कृतार्थम् । तथा सवर्गप्रातिपदिकभ्यो लालसायाममुग वक्ष्य
इत्यनकारान्तादमुकि दव्यस्यतीत्यादौ च । मुगमुको च दधिमधुभ्यामेव स्तः ।

तृपमानकर्मणः पुत्राटिरन्तर्भावेपि उपमेयस्यच्छात्रादेः नन्तर्भावात्त-
स्मिन्कर्मणि लाटयो भवन्त्येव पुत्रीत्यन्तच्छात्रः पुत्राधिक्य इत्यादि, यथा
श्येनायते काक इति उपमानकर्तृरन्तर्भावेपि उपमेयकर्तरि लो भवति
तदन्त, इह च माणवकं मुण्डं करोति मुण्डयति माणवकं मुण्डन्त माणवको

व्यापार इति । (कै)

मापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादिसूत्रारम्भ सामर्थ्यादित्येवं रूपो धातव
इत्येवं रूपो वा नेदमुभयमित्यादिरूपो वेत्यर्थः ॥

गमकत्वादिति । (भा)

अयं भावः । एवं वृत्तौ मुण्डशब्दो भावप्रधान इत्युक्तन्यायेन
मचेतिनृतचातिः क्यजनुवृत्तौ तु धर्मिपर एवातस्तत्र नेच्छाक्य-
जसामर्थ्यात् । अत एव क्यजन्तात्तस्मादावारार्थप्रतीतिरेव तदाह

भाष्ये दधिस्यति मधुस्यतीत्येवमर्थमित्युक्तेरित्येके । अन्ये तु सर्वप्रातिपदि-
केभ्य इत्येके इति सर्वग्रहणाद्ब्रह्मवचननिर्देशाच्च सर्वत्र स्तः । एवमर्थमिति
तूदाहरणान्तराणामप्युपलक्षणमिति वदन्ति । अश्वनोदकधनेभ्यः क्यचि
अश्वनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु इत्यश्वनधनयोरीत्वापवाद
आत्वम् उदकस्योदनादेशश्च । अश्वनायति सद्यो भोक्तुमश्वनमिच्छतीत्यर्थः ।
बुभुक्षाया किम् । अश्वनीयति । आन्तरिकालिकमश्वनमिच्छतीत्यर्थः । उद-
न्यति । पातुमुदकमिच्छनीत्यर्थः । उदकीयति । स्नानाद्यर्थमुदकमिच्छती-
त्यर्थः । धनीयति । सत्यपि धने भूयोपीच्छतीत्यर्थः । धनीयति । दरिद्रः सन्
धनमिच्छतीत्यर्थः । केचित्तु अश्वनादिप्रकृत्यर्थमनपेक्ष्य केवलं बुभुक्षादीनेव
क्यजन्तस्यार्थान् मन्यन्ते । तथा च निघण्टुः । उदन्या तु पिपासा ढडिति ।
भारविश्व । किमु धनं धनायितुमिति । गार्ग्यमिच्छति गार्गीयति । अत्र

मुण्डयितव्यो माणवक इति, एणन्तो धातुर्मुण्डग्रगुणविशिष्टद्रव्यमात्रमन्त-
र्भावयितुं शक्नो न तु माणवकादिकं विशेषमिति तस्य धातावनन्तर्भा-
वात्तत्र लादयो भवन्ति, यद्येवमनेन हेतुना क्यजन्तादपि प्राप्नोति,
माणवकं मुण्डमिच्छति मुण्डीयति माणवकं मुण्डीयते माणवक इति,

सदपौति । (हरिः)

न्यायतः स भवदपौत्यर्थः ।

आचारक्यचा हृतम् । (हरिः)

निरवकाशौकृतम् । निरुद्धतया तदर्थस्यैव प्रतीतेरिति भावः ॥
अतस्तदाक्यवाच्यमेव माणवकं मुण्डमिच्छति इत्यनेनैव बोधनीयं
न तु क्यजन्तेन । तत्र हेतुमाह “व्यक्तेः” इत्यर्थः ॥ यथा
क्रमादिधातुषु अभ्यासः पौनः पुन्यं वाक्येनैव गम्यते न तु यङा
तत्प्रकृतिकस्य कौटिल्ये निरुद्धेरिति भावः । अन्यचोक्तं हरिणा—

क्यच्योश्चेति हलउत्तस्य आपत्यकारस्य लोपः । उपार्धभीयति । उपर्ध-
भीयति । उपास्कारोयति । उपस्कारोयति । अत्र वासुप्यापिप्रलेरिति
वृद्धिविकल्पः । पक्षे गुणः । न च पक्षे ऋत्यक इति प्रकृतिभावः शङ्कनीयः ।
वा सुपीत्यत्र हि उपसर्गादृतिधाताविति सम्पूर्णमनुवर्त्तते । तत्र यक्क्रिया-
युक्ता इति न्यायेनोपसर्गग्रहणादेव धाताविति लब्धेऽनर्धातुग्रहणं योगवि-
भागेनाधिकविधानार्थं सत्प्रकृतिभावं बाधत इति षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् ।
उपगताऋभीयका अमुन्देशम् उपर्धभीयको देशः । इह गुणप्रकृतिभावो
न तु वृद्धिः । गमिष्यत्युपसर्गत्वेऽपि सुन्धातुं प्रत्यतथात्वात् । न चोपसर्गाद-
ध्वन इत्यादाविव प्राद्युपलक्षकत्वम् । तत्रैवात्र मुख्ये बाधकाभावात् । ऋष-
भस्य समीपमुपर्धमं तदिच्छति उपर्धभीयति । अत्रापि गुणप्रकृतिभावो न
तु वृद्धिः पूर्ववत् । स्यादेतत् । धातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये चिकीर्षिते उपसर्गः

नात्र क्यचा भवितव्यमसामर्थ्यात्, कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति,
यिजपि तर्हि न प्राप्नोति । स्यादेतत् । नोभौ करोतियुक्तौ मोगश्च
माणवकश्च नहि माणवकत्वं क्रियते ततश्च मुण्डं करोतीत्यत्रैवार्थे मुण्डय-
तीति यिजत्यद्यते मुण्डं करोति माणवकमित्यत्र वाक्येऽपि मुण्डस्यैव कर्मत्वं

“सदपीच्छाक्यचः कर्म ^१वाक्य एव प्रयुज्यते ।

^२प्रसिद्धेन इतः शब्दोभावगर्हाभिधापिना ॥

अभ्यासे तुल्यरूपोऽपि न यङन्तः प्रवर्तते ।

इति ॥ एतेन वेदादिविषयोऽभ्यासो यथा क्रमादिषु व्यज्यते इत्यर्थः । यद्वा विमर्गरहितपाठेन अभ्यासेन वर्णक्रमादिविषयाभिव्यक्तिरित्यर्थो विवरणकारोक्तो ऽपास्तः । एतदेवात्र मुख्यं समा-

१ “तदाचारक्यचा हृतम्” इत्यपि दृश्यते ॥

२ “वाक्यवाच्यमतो व्यक्तेर्यथाभ्यासः क्रमादिषु” इत्यपि दृश्यते ॥

एथक क्रियन्तइति तावद्वक्ष्यते । उदमनायत उन्मनाय गतः उन्मिनायिषते इति अट्छप्द्विर्वचनानि तथा स्युरिति । एवं चेहापि ऋषभशब्दादेव क्यच् । तेन उपार्धभीयत् । उपर्धभीय्य । उपेन प्रादिसमासः । उपर्ध्वभीयिषतीत्यादि सिध्यतु, वृद्धिस्तु कुतो नेति चेन्न । ऋषभीयतेरिह सुव्धातुत्वाभावात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया हि उपर्ध्वभशब्दोत्र सुबन्तः न तु केवल ऋषभशब्दः । तदिह यः सुबन्तो नासौ धात्ववयवः यस्व धात्ववयवः नासौ सुबन्तः । किञ्चोपसर्गत्वाभावादपि न वृद्धिः । अत एव त्यबर्थं प्रादिसमास इत्युक्तं न तु गतिसमास इति । न च सोऽपि ज्ञान्तेनासामर्थ्यात्त्वयमिति वाच्यम् । प्रकृत्येकदेशद्वारकस्य विशिष्टेन सामर्थ्यस्य कृत्यु सर्वत्र वाच्यत्वात् । न चोक्तरीत्या सुव्धातुत्वाभावे यथेष्टद्विर्वचनं न सिध्येदिति वाच्यम् । नामधातुत्वस्यैव तत्र प्रयोजकत्वात् । ऋकारमिच्छति ऋकारी-

तत्सामानाधिकरण्यात् माणवकाद् द्वितीयोत्पत्तिः, तदेवं मानवकादयो मौण्ड्यस्याधारविशेषपरिपादनार्थमुपादीयमानाः करोतियुक्ता न भवन्ति, यदा पुनरुभौ करोतियुक्तौ भवतो न भवति तदा वृत्तिः, तद्यथा बलीवर्द्धं करोति तं च मुगुं करोति मुगुयति बलीवर्द्धमिति विज्ञानभवति, यद्येवमने-

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ।)

धानमिति ध्वनयितुमस्य पुनरुल्लेखः । एवं च मुण्डादिसूत्रं प्रपञ्चार्थमेवेति बोध्यम् ॥ नन्वकर्मकत्वात्क्यजन्तात्कर्मणि प्रत्यया नेति प्रागुक्तमिव तत्किमथेहेत्यनेनोच्यत इत्यत आह

इच्छाक्यजन्तादिति ॥ (कै)

कर्मणोऽभिधानायेति । (कै)

पुत्रेति प्रथमान्तस्थेष्टशब्दसामानाधिकरण्यात्कर्मत्वसङ्गावेऽपि तस्य तदाचकत्वाभावात् ततः क्यचि तेन कर्मणोऽनभिधानादिति भावः । एवं सर्वत्राभिधानविषये बोध्यम् ॥

यति उपर्कारीयतीत्यत्र वासुपीति वृद्धिः प्राकलप्रकृतिभावस्येत्यभयं न भवति । ऋतीति तपरकरणात् । उस्त्रामैच्छत् औस्त्रीयत् । औंकारीयत् । आऊठ ओठः, औठीयत् । अत्र अस्यपदान्तात् ओमाडोस्तेति पररूपं प्राप्तम् आटस्तेति पुनर्वृद्धिविधानार्थेन चशब्देन बाध्यते । तथा च षष्ठे वार्तिकम् । उस्योमाड्वाटः प्रतिषेध इति । उसि ओमाडोश्च परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः । स्यादेतत् । उक्तवार्तिके आड्यणम् औठीयदिति तद्वाच्यं चासङ्गतम् । उपसर्गाणां एयक्कारणस्य ज्ञापितत्वात् । न च सन्ध्यभावविषयकमेव तदिति वाच्यम् । उपर्षभीयतीत्यत्र तदभावापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । माधवादियस्यविरोधात् । अत्राहुः । तत्रोपसर्गस्वरूपमविकलं एयक् प्रतीयते स ज्ञापकस्य विषयः । इह तु आड् उकारेण सहेकादेशेन लथेति ओकारात्पूर्वमाद् । तस्य अन्तवद्भावकत्वाड्यपदेशेन ओकारेण सह प्राप्तं

नैव हेतुना क्यजपि न प्राप्नोति, यदि चाधारत्वेनापि माणवकोपेक्ष्यते पुनरपि सापेक्षता । किं च यदि न माणवकः करोतियुक्तः कथं तत्र लकार उत्पद्यते मुण्डयते माणवक इति, कस्यायं न्यायो न माणवकः करोतियुक्त इति, नक्षसौ मौण्डयमात्रेण संसृज्यति माणवकस्यमसौ मौण्डयमभिनिर्वर्त-

दृष्टशब्देति । (कै)

एवं च तत्सामानाधिकरण्यात् तदर्थगतकर्मत्वस्य साक्षात्कर्म-
वाचिना केनाभिधानात् प्रति सुवन्तस्य कर्मत्ववाचित्वाभावात् ततः
क्यजिति भावः ॥

निर्मुक्तेति । (कै)

इतरसामानाधिकरण्याज्जातकर्मभावाय न तु स्वत इत्यर्थः ॥
निर्मुक्तेति पाठे स्ववाच्यतया त्यक्तकर्मभावस्येत्यर्थः ॥

स्वशब्देनोक्तत्वादिति । (भा)

भाष्यस्य स्वकर्मत्वं तदाचकशब्देन केन कर्मत्वोक्तेः । पुत्र इत्यस्य
सुवन्तस्य कर्मत्ववाचकत्वाभावाच्च भवितव्यं तदर्थं क्यचेत्यर्थः ॥

पररूपं वृद्धिं मा बाधियेति वार्तिके आङ्ग्रहणम् । उक्तवार्तिकभाष्यग्रन्थ
एव च ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे प्रमाणमिति । एवं स्थिते आ इतः एतः ।
ऐतीयत् । एतियित्वा । एतित्तीयिषतौत्यादि द्रष्टव्यम् । प्र ऐतीयतीति
स्थिते एडिपररूपं बाधित्वा प्राप्तमेत्येधतीति वृद्धिं ओमाडोश्चेति पररूपं
परत्वाद्वाधते । प्रेततीयति । आगतकृत्ष्यः धा ईषदृश्यो वा अर्श्यः । प्रादि-
समासः । अर् गुणः । अर्श्यमिच्छति अर्श्योयति अर्श्योयत् । अत्र गुणस्य
अन्तवद्भावेन आङ्त्वादोमाडोश्चेति पररूपं प्राप्तं परत्वात्तदाधित्वा सवर्ण-
दौर्घः प्राप्तः सोपि आटश्चेति पुनर्वृद्धिविधानार्थेन चकारेण बाध्यत इति
केचित् । तन्न । रूपे विशेषाभावात् । पुनर्विधानस्य पररूपवाधेनोपक्षीण-

यति ततश्च स्वरूपेणाक्रियमाणोपि माणवको मुण्डरूपेण क्रियते, इष्यते च
तदेवं सति यदि णिञ् भवति क्यजपि स्याद् अथ क्यज् न भवति णिजपि न
स्यादिति समानं वचः, एवं तर्हि मुण्डादयो गुणवचाना, गुणवचनाश्च

यदा क्रियाफलस्येति । (कै)

तथाच विग्रहे फलस्य विग्रेष्यतया पुत्रौयतौत्यादौ व्यापारस्य विग्रेष्यतयाभिन्नार्थत्वाच्च तदर्थेऽयं क्यच् किन्तु पुत्रमिच्छतौत्यत्रार्थ एव कर्मणि च फलस्य विग्रेष्यत्वमिष्टः पुत्र इत्यादौ सामानाधिकरणानुरोधेनावश्यमङ्गीकार्यमिति भावः ॥

कर्मण इति । (कै)

कर्मसंज्ञाप्रयोजकस्येत्यर्थः । वस्तुत इयं व्याख्या इह भवन्त इतिमते उचिता । कर्मण इत्यस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकस्येत्यर्थ इत्येव

त्वाच्च । अत एवोस्योमाङ्स्त्विति वार्तिकेन पररूपमेव निषिद्धमिति दिक् । अर्थीयतौत्यस्य प्रादिपूर्वत्वे प्रक्षीयति । अत्र ओमाङोस्तेति बाधित्वा परत्वात्प्राप्तः सवर्णदीर्घः चकारेण पुनः पररूपविधानाच्चेति माधवः । अरमिच्छति अरौयति । रौङ्कृतः । अलमिच्छतौत्यत्रापि इदमेव रूपं सावर्ण्यात् । तपरकरणादीर्घस्य न रौङ् नापि कृत इत्वम् । अधातुत्वात् । ऋयति । हेष्मब्दमिच्छति हेयति गामिच्छति गयति । गयिता । अतो लोपे क्यस्यविभाषेति हल उत्तरस्य क्यप्रत्यययकारस्य प्राप्तो लोपः सन्निपातपरिभाषया न भवति । अगयीत् । वदव्रजेत्यत्र हल्ग्रहणस्य हलसगुदायस्य प्रतिपत्त्यर्थत्वेपि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्य हलन्तत्वाभावाच्च वृद्धिः । रैयति ग्लायति ग्लायिता । श्लिङ्गति । श्लिङ्गिता । श्लिङ्गिता । अश्लिङ्गीत् । अत्र हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाच्चेटीति

सापेक्षाः उच्यन्ते च णिच् सो वचनात्सापेक्षेभ्योपि भविष्यति, क्यच् पुनरनपेक्षेभ्यः पुत्रादिभ्यः सावकाश इति माणवकं मुण्डमिच्छतौत्यादौ सापेक्षेभ्यो न भविष्यतीति, यद्यप्ययमपि णिच् गुणमात्रकरणविवक्षायां सावकाशः

तद्वाख्योचिता अग्रिम मतदये तु वस्तुतः कर्मत्वविशेषो यस्तदाचका-
दिति सूत्रार्थ इत्याशयः ॥

इह भवन्त इति । (भा)

सर्वत्र वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वमेव । विचगुरित्यादिविग्रहेऽपि
विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासात् तत्त्वमिति तदाशयः ॥ भाष्ये

मान्ताव्ययेति । (भा)

मान्तत्वं न सुबन्तविशेषणं पुत्रौयतीत्यादेरसङ्गत्यापत्तेः । किन्तु
मान्तप्रकृतिकेत्यर्थकं तेन कमिच्छतीत्यादावपि नेति बोध्यम् ॥

निषेधाच्च । अत्र होठ इति ठत्वं न । नः क्ये इति नियमेनापदान्तत्वात् ।
अत एव गोदुह्यतीत्यत्र दादेरिति घत्वं मित्रदुह्यतीत्यादौ वाङुहेति तद्धि-
कल्प उपानह्यतीत्यत्र नहोघ इति धत्वम् अनुदुह्यतीत्यादौ वसुसंस्थिति
दत्वं च न । पुरमिच्छति पूर्यति । हलिचेति दीर्घः । यत्तु अधातुत्वान्न दीर्घ
इति माधवेनोक्तम् । तन्न । पिपत्तः क्विपि उदोषपूर्वस्येत्युत्वे रपरत्वे च
निष्पन्नस्य पुरशब्दस्य धातुत्वानपायात् । कथमन्यथा पूः पूभर्यामित्यादौ
दीर्घः । कथं च ऋक्पूरब्धः पूः सर्वयोरित्यादिनिर्द्देशा इति दिक् । एवं
गिरमिच्छति गीर्तति । अत्रापि गिरतेः क्विपि ऋत इत्ये रपरत्वे प्राग्व-
दीर्घः । गीर्यिता । गिरिता । क्यस्यविभाषेति यकोपपक्षे हल्परत्वाभावात्
दीर्घः । वीरिति पदस्य विधीयमानोपि न नः क्यइति नियमेनापदत्वात् ।

मुण्डयत्ययं नापितः प्रवीणो मौण्ड्यकरण इति तथापि तत्करोतीति सिद्धे
णिचि पुनर्विधानमिदं सापेक्षेभ्योपि यथा स्यादित्येवमर्थमेव, यद्वा द्विविधा
मुण्डादयो धातवः प्रातिपदिकानि च तत्र सूत्रे धातव उपात्तास्तेभ्यः
स्वभावत एव विशिष्टक्रियावचनेभ्यो णिञ्भविष्यति प्रातिपदिकानां तु

तच्च लृवर्णेति । (कै)

यद्यप्यनुकरणे लृकारान्तम् लृकारान्तं च सम्भवति तथापि
तच्च क्यच्ः प्रयोगदर्शनाभाव इत्यर्थः ॥

कृकारान्तस्य चेति । (कै)

असम्भवादित्यपकर्षः । वस्तुतस्तद्दृशानुकरणस्यैव लोके प्रयुज्य-
मानस्याभाव इति तात्पर्यम् ॥

स्वरिच्छतीति तु वाक्यमेव न तु क्यच् । मान्ताद्यपेभ्यः प्रतिषेधात् ।
चतुर्यति । दिव्यति । अनयोरधाकुत्वाद्वलिचेति दीर्घे न चतुर्दिव्यब्दौ हि
चतेररमिति सूत्रेण दिवेर्द्धिविरिति न्यासोहितसूत्रेण च व्युत्पन्नौ । व्युत्प-
त्त्यन्नावेव वा । उभयथापि धातुत्वाभावः स्पष्ट एव । यत् प्रक्रियायां हलि-
चेति दीर्घः दिवमिच्छति दीव्यतीत्युक्तम् । तदप्रामाणिकमेव । तथा च
हलिचेति सूत्रे काशिका, धातोरित्वेव । दिवमिच्छति दिव्यतीति । यत्
दिवेर्गौणादिके क्विपि दिव्यब्दो धातुरेवेति व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्य प्रक्रिया-
ग्रन्थः । व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्य तु काशिकेत्यविरोध इति प्रसादकतोक्तं,
तत्तुच्छम् । क्विवन्तत्वे ऊठः प्रसङ्गात् भाष्यविरोधाच्च । दिवसौदिति सूत्रे
हि अक्षर्युरित्यत्र अतिव्याप्तिमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वादाक्षिप्य निरनुवन्ध-
कपरिभाषया उगिदधामिति सूत्रादधातुग्रहणासुवृत्त्या चेति द्वेधा समा-
हितम् । उभयथापि त्वत्पक्षे असङ्गतिः स्पष्टैवेति दिक् । तमिच्छति
तद्यति । यद्यति । प्राण्यतीति प्राण् । प्राण्यति । अहयति । रोमुपौति

विग्रह एव माणवकं मुण्डं करोतीति । अथ वा नेदं यगपदुभयं भवति
वाक्यं च प्रत्ययश्च ततश्च मुण्डयतीति द्रव्यमात्रं प्रतीयतं तत्र विशेषार्थिना
विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः, अथ वा मुण्डस्यैव मुद्धेन करोतिनाऽन्वयः मौग्य-
विशिष्टेन तु माणवकस्य यथा गां दोग्धि पय इति मुद्धस्य दूहेऽपुं

मतमेदेति । (कै)

तथा चेदं मतमवचित्यस्त्विति भावः ॥ अन्ये तु अनन्तेभ्यो
गोसमानाक्षरेभ्य एव अनुनासिकान्तेभ्यस्तु नान्तेभ्य एवेत्यस्यार्थः ।
अत एव रैशब्दात् क्यच्छान्दम इत्युक्तं स्थानेऽन्तरतमसूत्रे भाष्ये ॥
वाच्यतौत्यादौ च न दोषः । वाच्यतिसुच्यतौति च नः क्य
इति सूत्रे भाष्ये प्रयुक्तमित्याहुः ॥

रत्वापवादो रेफः । स च नलोपे कर्तव्ये असिद्धो नेति वक्ष्यते । उञ्जो-
क्षिप् उत् । तमिच्छति । उञ्जयति । ककुभति । मृडं परिवृडं वाचक्षाण-
मिच्छति । मृष्यति । परिव्रज्यति । याविस्रवदित्यतिदेशात्परिवृडे कृत्कारस्य
रेफः । बुद्धेः क्षिप् । भुत् । तमिच्छति बुध्यति । त्वां मामिच्छति त्वद्यति
मद्यति । अतित्वामतिमामिच्छति । अतित्वद्यति अतिमद्यति । प्रत्ययोक्त-
रपदयोश्चेति त्वमौ । यवामावां वेत्यादिविग्रहे युष्मद्यति अस्मद्यति ।
अतियुष्मद्यति । अत्यस्मद्यति । उखां पश्यान् च आचक्षाणमिच्छति
अस्थति । पश्यति । मरत्यति । अदस्यति । पयस्यतौत्यादि ॥

गवाभिसम्बन्धः पश्चात् गोदुहिना पयसः, क्यच् प्रत्ययस्त्वनभिधानात् भवति
मायवकं सुखीयतौत्युक्ते मायवकं सुखमिवाचरतीत्यर्थान्तरमेव प्रतीयते
तदेवमिच्छायाजन्ताङ्गावे कर्त्तरि च लादय इति स्थितम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

११३
(काम्यच्च । ३ । १ । ६ ।)

काम्यच्च । ३ । १ । ६ ॥

ननु च स्यादिना पाठे सूत्रभेदः स्यादत आह
अन्तेऽपौति । (कै)

नियमार्थतयादिपाठफलं सम्पन्नमित्यर्थः ॥

काम्यच्च ॥ उक्तविषये काम्यच् स्यात् । एत्रमात्मन इच्छति एत्रका-
म्यति । सुपयात्मनः क्यच्काम्यच्चाविति वक्तव्ये उत्तरत्र द्वयोरनुवृत्तिर्मा-
भूदित्येवमर्थो योगविभागः । न चैवमपि सन्निहितत्वात्काम्यजेवोत्तरत्र
सम्बध्येतेति वाच्यम् । इह चकारेणानुवृत्तस्य क्यच उत्तमार्थत्वात् ।
सुपयात्मनः काम्यच क्यच्चेति तु सूत्रयितुं युक्तम् । काम्यचः ककारस्य
इत्संज्ञा न । फलाभावात् । न च कितिचेति निषेधः फलम् । अधातुवि-
हितत्वेन आर्द्धधातुकत्वाभावादेव गुणाप्राप्तेः । वाक्काम्यतीत्यत्र सम्प्रसारणं
फलं स्यादिति चेन्न । षष्ठान्ते भौगाहृत्ये तत्त्वनिपातनेन धातोः स्वरूपग्रहणे
तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति ज्ञापयिष्यमानत्वात् । तत्प्रत्ययो धातुसंशब्दनेन
विहितः प्रत्यय इति प्राञ्चः । स्वरूपग्रहणं च नेह षट्कृग्रहिकयोपादा-
नम् । तथा सति वृत्तस्युभयामित्यादावनुदात्तस्यचर्दुपधस्येत्यमागमप्रस-
ङ्गात् । किन्तु यतकार्यं धातुं न व्यभिचरति तत्रेयं परिभाषोपतिष्ठते ।
तथा च स्वरूपग्रहणं नाम धातोरेवाश्रयणं तच्च यथा कथञ्चिदित्यास्तां

“काम्यच्च” ॥ किमर्थो योगविभागो न सुपयात्मनः क्यच्काम्यचा-
वित्येकयोग एव क्रियेत, एवं हि चकारो न कर्त्तव्यो भवति तत्राह ।
‘योगविभाग इत्यादि’ । एकयोगे हि सति उत्तरसूत्रे द्वयोरप्यनुवृत्तिः
स्यात् । ननु योगविभागेऽप्यानन्तर्यात्काम्यच एवानुवृत्तिः प्राप्नोति, नैष
दोषः । चकारोत्र क्रियते न क्यचोत्कर्षणार्थः, तदनुकर्षणस्य चेतरेव
प्रबोजनमुत्तरत्रानुवृत्तिर्यथा स्यात् काम्यचस्तु योगविभागसामर्थ्यादननु

वाक्काम्यतीति । (कै)

किपि प्रच्छति वार्त्तिकेन किप्दीर्घसम्प्रसारणानि । अस्य प्रयोगस्य सत्त्वे दृढं मानं चिन्त्यम् ॥

तावत् । चकारस्तु भाष्यवार्त्तिकयोः प्रत्याख्यातः । न्यामकारह्रस्वमाध-
वास्तु पुत्रकाम्यतीत्यादौ सतिप्रियमपि स्वस्वरं बाधित्वा धातुस्वरो
यथा स्यादित्येतदर्थं चित्करणमित्याहुः । तत्, प्राडिवादमात्रं मुनिवचन
विरोधेन स्वप्नेक्षितस्वरस्यानादत्तव्यत्वादिति मुह्यदयैर्विभाव्यताम् । पुत्र-
काम्यता । पुत्रकाम्यीति । इह यस्यह्यङ् इति न भवति । अनर्थक-
त्वात् । यम्येति हि सङ्घातग्रहणादर्थवद्ग्रहणेनानर्थक्यमिति वक्ष्यते । अत
एव प्रयतौ पुत्रकाम्येति सिध्यति । इहान्तर्वर्तिन्या विभक्त्या पदत्वाद्य-
थायोगं पदकार्याणि । यश्चास्त्वाम्यति । सत्त्वं विसर्गः । सोपदादाविति
सत्वम् । स्वः काम्यति । सोपदादावनव्ययम्येति वचनात्सत्त्वाभावः ।
अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वात् । इषिणा
कर्मत्वेन योगः । गीः काम्यतीत्यादौ । रोः काम्य इति रोरेव विसर्जनौ-
यस्य काम्ये सत्त्वनियमात्सत्त्वाभावः । सर्दिष्काम्यति । सत्त्वं बाधित्वा इणः
ष इति षः । अयं च सत्त्वापवादतया यत्र तत्प्रसङ्गस्तत्रैव । तेनोच्चैः
काम्यति गीः काम्यतीत्यादौ न भवति । पुंस्काम्यति । अत्र पुंसः संयोगा-

वृत्तिः । 'प्रयोजनाभावादिति' । अग्निकाम्यतीत्यादौ गुणनिषेधो न प्रयो-
जनम्, अनाद्धधातुकत्वादेव गुणस्याप्रकृतात् 'विजुपे कन्दमि' उपयट्, उप-
यजमिच्छति उपयट्काम्यतीत्यत्र न सम्प्रसारणं प्रयोजनं, यजादिभिः कितो
विशेषणात्, यजादिभ्यो यो विहितः किदिति, वाक्काम्यतीत्यत्रापि धातोः
सङ्गप्रसङ्गे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानान्न सम्प्रसारणं प्रयोजनम् । 'चकारा-
दित्यादेति' । के चिद्वगचक्षते, अन्तेस्य चकारोनर्थकः, धातुस्वरेणैवान्तो-
दास्यत्वस्य सिद्धत्वात्, स आदौ कर्त्तव्यः, अथ वा अन्तोऽपि कृतो नियमार्थ

पूर्वः परिहारेति । (कै)

यजादिभ्यो विहित इत्यर्थः । क्यच् अमित्यवस्थायां काम्यच् प्रवृत्तेर्नायं वच्यादिभ्यो विहितः काम्यचक्षित्करणानर्थक्यमिति वार्तिकविरोधेन पुत्रकाम्यतौत्यादौ मति शिष्टस्य स्वरं बाधित्वा चित्स्वर एव यथा स्यादिति चित्तमिति हरदत्तोक्तमपास्तम् ॥

न्तलोपे एमः स्वयमपरइति कृतं निर्वर्त्य सम्प्रस्कानां सो वक्तव्य इति सत्ववचनान्नास्ति विसर्जनौय इति न धत्वम् । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं भवत्येव । किं काम्यति । अनुस्वारपरसर्वनविकल्पौ ॥

उपमानादाचारे ॥ उपमानात्कर्मणः सुवन्तादाचारार्थं क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति एत्रीयतिच्छात्रम् । विष्णुपति द्विजम् । अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् ॥ प्रासादीयति कुश्यां कुटीयति प्रासादे । इहोपमेये सप्तमीश्रवणादुपमानमपि सप्तम्यन्तमेवेति कर्मत्वाविवक्षया सूत्रेणासिद्धे वार्तिकागमः । सूत्रवार्तिकयोस्तभयोरप्युदाहरणे क्यच् प्रत्ययस्य आचारमात्रमर्थः । प्रकृतेस्तु वृत्तिविषये एकत्र स्वार्थकर्मकाचरणसदृशमर्थः । अपरत्र स्वार्थाधिकरणकाचरणसदृशम् । तच्च प्रत्ययार्थेऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थं भूताचरणक्रिया तु उपमेया । सा च बाह्याभ्यां कर्माधिकरणाभ्यां सम्बध्यते ॥

संपद्यते चिदेवायं व्यपदेष्टव्यो नानुबन्धान्तरेणेति, तेनान्ते कृत आदित्यफलसंपादनादादितः संपद्यतइति । अस्य तु सुप आत्मनः क्यच् काम्यच्चेति द्विचकारकनिर्दृष्टाश्रयेण चकारादित्वं वर्णयन्ति, चित्करणं तु पुत्रकाम्यतौत्यात्र सति शिष्टमपि स्यस्वरं बाधित्वा चित्स्वर एव यथा स्यादिति ॥

“उपमानादाचारे” ॥ कुश इत्युपमेये सप्तमीश्रवणादुपमानमपि सप्तम्यन्तमेवेति कर्मविवक्षायामेतत्प्रयोगसम्भवादचनागमः । कुशामिति तु युक्तः पाठः ॥

कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ॥

एकवाक्यतोपपादकं

सन्नियोगेनायम् (भा)

इत्यादि । एतावतैवैकवाक्यतेति व्यवहारः । एतेन विधेया-

कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् । सान्तस्य तु कर्तुरलोप्यस्येति लोपो वा स्यात् । प्रत्ययविकल्पना-
त्यक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपविकल्पस्तु व्यवस्थितः । ओजोऽप्यरसोर्नित्य-
मन्येषां तु विकल्प एवेति । कुष्ण इवाचरति । कुष्णायते कथं तर्हि
क्षीरोदीयन्ति सद्यः सकलजलधयो वासुकीयन्ति नागा इति । क्षीरोदमिव
आत्मानमाचरन्तीत्यर्थे उपमानादाचारइति क्यच् । ओजायते । ओजः-
शब्दोत्र वृत्तिविषये तद्वति वर्तते । अप्सरस इवाचरति अप्सरायते ।
यशायते । यशस्यते । विद्यायते । विद्वस्यते । इह सूत्रे चकारोन्वाचये ।
तेन कर्त्तुः क्यङ् सर्वत्र भवति । यत्र तु सकारः सम्भवति तत्र लोपोपि ।
सेति च पृथक्कदं लुप्तमलौकिकम् । तेन कर्त्तुर्विशेषणान्तदन्तविधिः । अतो
हंसायतइत्यादौ सलोपो न । सान्तेष्वपि लोपो व्यवस्थितः । तथाच
वार्तिकम् । ओजोऽप्यरसोर्नित्यमिति । एवं स्थिते ओजसोऽप्यरसो नित्यं
पयसस्तु विभाषयेति काशिकायां पयोग्रहणं ओजोऽप्यरोभिन्नसकारान्त
स्योपलक्षणार्थम् । एतेन यशः प्रभृतेर्नैव भवतीति यत्तु प्रक्रियायां

“कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च” ॥ ‘आचार इति’ । तेन तदपेक्षमुपमानस्य
कर्तृत्वं विज्ञायतइति भावः । ‘सलोपश्चेति’ । यद्ययं चण्डः समुच्चयवृ-
र्गश्चेत यदेकमेव वाक्यं स्यात् क्यङ्सलोपौ भवत इति ततश्च यत्रैव सलो-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

११०

(अ. ३ । पा. १ । आ. २) (कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ।)

नेकत्वात्कथमेकवाक्यतेति परास्तम् इत्याहु रिति ॥ अत एवोप-
क्रमभाष्ये

पयायते (भा)

इत्यत्रैव क्यङ्स्यात् मलोपमनियोगशिष्टत्वादिति शङ्कायां

सुपूर्वस्य मनसो नित्यामिति तदपाणिनीयम् । भ्राम्यतः परस्ताः । यस्तु
विदस्यमानः शास्त्रे ऽधिकारीति वाचस्पतिग्रन्थव्याख्यावसरे कल्पतरुकारै-
रुक्तम् । विदस्यमान इति लोहितादिडागभ्यः क्यप्ति । तल्लोहिता-
देराकृतिगणत्वेन प्रौढिवादमात्रम् । वस्तुतस्तु क्यङेवायं न तु क्यप् ।
लोहितादिसूत्रे नायं हलन्तादिधीयते इति वदद्भिर्भाष्यकारैर्हलन्तात्त्रय-
धोनङ्गीकृतत्वात् । कथमन्यथाक्यस्यविभाषेत्यत्र सामान्यग्रहणार्थं ककारं
प्रत्याचक्षीरन्नित्यवधेयम् । अर्चिर्वाचरति अर्चिष्यते । नः क्य इति
नियमेन पदान्तत्वाभावात्षत्वम् । त्वयते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु
युष्मद्यते । अस्मद्यते । कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीव गौरीव
गुर्वीवाचरति हरिणायते । गौरायते । गुरुयते । क्यङ्मानिनोश्चेति
पुंवत् । सपत्नीवाचरति सपत्नीयते । अत्र पुंवद्भावो नेति न्यासकारः ।
यदाह नित्यंसपत्न्यादिष्वित्यत्र समुदायोच्चारणं पुंवद्भावबाधनार्थमिति ।
तदेतद्युक्तिविरुद्धं भाष्यविरुद्धं च । तथाहि । समुदायनिपातनं रूपायं
समानस्य सभावार्थं चेति न त्वदुक्तार्थश्चापकम् । तथा तसिलादि-
ष्विति सूत्रे भाष्यकारः । सपत्नीशब्दाच्छिवाद्यणि भस्याठइति पुंवद्भावे
सापत इति प्रापय्य अठग्रहणमपनीय अनपत्यइति विवक्षया परिणहृत्य

पस्तत्रैव क्यङ्पि स्याद् अजायत इति, इह तु न स्यात् श्येनायते काक
इति, अतो ऽन्वाचये चशब्दे वाक्यभेदश्चाश्रयणीयः, अविशेषेणोपमाना-
त्कर्त्तुः क्यङ् भवति यत्र तु सकारः सम्भवति तत्र तस्य लोप इति तदिद-

११८ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 (कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. २)

तत्प्रयोगाभावरूपं समाधानमनभिधायान्यदेव समाधानं कृतम् ।
 क्रियावचनत्वस्य धातुगणमध्ये तत्तदर्थविशिष्टानां पठितत्वादेव
 सिद्धत्वादाह

गार्ग्यायण्या अपत्ये तु कुत्सिते गोत्रस्त्रियाः कुत्सपेनचेति गाप्रत्यये
 गार्ग्यायण इति स्यात् गार्ग्य इति चेष्टतइति दोषमुद्धाव्य भस्याठइति
 ययान्यासं स्थापयित्वा नित्यं सपत्न्यादिष्विति ममुदायनिपातनं परिहार-
 त्वेनानभिधाय शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दात् शार्ङ्गारादिङीनन्तात् शिवाद्यणिति
 सापत्नशब्दं साधितवान् । शिवादिषु समानः पतिर्यस्या इति व्युत्पादितस्य
 समानस्वामिकाभिधायिनो भाषितपुंस्कस्य केवलयोगिकत्वाद्गृहणं नेष्ट-
 मिति तदाशयः । एवं स्थिते तस्मात्त्रिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तमपद-
 लक्षणे ण्ये सापत्य इति भवति । भावकर्मणोः पत्यन्तलक्षणे यकि
 सापत्यमिति सुञ्जातुवृत्तौ माधवः । तस्मात्क्यङ्गपि प्रकृतिभेदेन सपत्ना-
 यते सपतीयत इति द्वयमपि साधु । यत्तु पा रक्षणे इति धातौ माधवे-
 नोक्तम् । भावकर्मणोः पत्यन्तलक्षणे यकि सापत्यम् । अभाषितपुंस्क-
 त्वात्पुंवद्भावो नेत्यादि । तत्तु विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तकं पति-
 शब्दमाश्रित्य । इतरत्तु स्वामित्वमात्ररूपमित्यविरोधः । एवं च शिवादौ
 नित्यस्त्रीलिङ्गस्यापि योगरूढस्य ग्रहणात्सापत्नशब्दो द्युर्थः सपतीयत इति
 च तृतीयमपि रूपं साध्वित्यवधेयम् । युवतिरिवाचरति युवायते । यत्तु
 ङाप्सूत्रभाष्ये युवतितरेत्युदाहरणात् यौवनं जातिः । अन्यथा जातेष्वेति
 निषेधाभावात्तसिलादिष्विति पुंवद्भावः क्रियेतेति । तन्न । वयसो अनित्यत्वेन

मुत्कम् । 'अन्वाचयश्रियुः सलोपस्तदसम्भवेपि क्यङ् भवतीति' । 'श्येना-
 यतइति' 'अकृत्यार्वाधातुकयोदीर्घः' । 'सलोपविधावपीति' । सलोपस्या-
 न्वाचयश्रियुत्वेन वाक्यभेदे सत्ययमपि गुणो भवतीत्यर्थः । अपिचशब्देने-

आचारेति ॥ (कै)

भाष्ये

अजातित्वात् । कथमन्यथा अचः परस्मिन्निति सूत्रे युवजानिरिति भाष्यं सङ्गच्छत । युवतितरेति तु भाष्यनिर्दिष्टादेव न पुंवदिति कंयटे स्पष्टम् । पट्वौ च मृद्वौ च पट्वौमृद्वौ । ते इवाचरति पट्वौमृद्वौषते । पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वाभावात् पुंवत् । पाचिक्कायते । नकोपधायाः । चतुर्थीयते । संज्ञापुरण्योश्च । खौघ्नोयते । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे । काषायायते कथ्या । रक्तार्थत्वान्नेह पुंवद्भावनिषेधः । खादिरस्य विकारः खादिरी । पलाशादिभ्यो वेति विकारे अणञोरन्यतरस्मिन् ङीप् । खादिरायते इत्यादि । आचारेवगन्भक्लौबहोडेभ्यः क्त्विवा ॥ क्यङ्पवादो-यम् । पक्षे वा ग्रहणात्क्यङ्पि । गन्भ धार्यम् । क्लौव अधार्यम् । होङ् अनादरे । एते पचाद्यजन्ताः । अघो ङकारस्य इहैव वार्तिके अनुदात्त-त्त्वानुनासिकत्वे प्रतिज्ञायेते । तेन क्त्वन्तादात्मनेपदं सिध्यति । क्त्वन्मि-योगेनानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात्क्यङ्पक्षे इत्संज्ञा न भवति । स्यादेतत् । उक्तधातूनामनुदात्तेत्यादवगन्भते क्लौबन्तं होङते इति सिद्धम् । तेभ्य एव पचाद्यजन्तेभ्यः क्यङि अवगल्भयात इत्यादि । न च अवगल्भत इत्यादीनां धाष्ट्यादिकमेवार्थः स्यात् न त्वाचार इति वाच्यम् । धातूनामनेकार्थत्वे-नाचारार्थताया अपि लाभात् । तत्किमनेन वार्तिकेनेति चेत् । मत्तम् । अवगल्भाच्चक्रे क्लौबाच्चक्रे होडाच्चक्रे इत्यत्र प्रत्ययान्तत्वादाम् यथा स्यादि-त्येवमर्थमिदं वार्तिकम् । अवगल्भेति किम् । अनुपमर्गादपमर्गान्तर-

तद्दर्शयति क्यङ् विधौ तावत्सम्बद्धान्ते वाक्यसंपादनाय एवं सलोपविधाव-पीति । 'ओजायनइति' । ओजः शब्दो वृत्तिविषये तद्वति वर्गते । ओजसोऽपुंसोर्नित्यं पयसस्तु विभाषयेति' । अन्यस्य तु यशःप्रभृतैर्न

न चैवं चार्था इति । (भा)

अस्य धातुपाठ इति शेषः ॥ “अर्था” इत्यस्य सर्वे अर्था इत्यर्थः ॥

विविष्टाश्च क्यङेव यथा स्यात् । गल्भायाश्चक्रे इति माधवादयः । प्रक्रियायां तु अवेत्यपह्वाय केवलस्य पाठः । तदनुगामिप्रसादादियग्रश्च प्रामादिक एव । धातुभ्य एव लिटि तु जगल्भे चिल्लीवे । जुहोते । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः । न केवलमवगल्भादिभ्य एव किन्तु सर्वेभ्य एव आचारे किञ्चित्त्व इत्यर्थः ॥ पूर्ववार्तिकन्तु अनुबन्धासंगर्गं स्थितमेव । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बध्यते । तेन पदत्वाभावादुदाहरणेषु पदकार्याणि न । कृष्ण इवाचरति कृष्णाति । अतो गुण इति । शपा सह पररूपम् । एतेन चर्म वाचरति चर्म-
तीति प्रक्रियाग्रन्थः परास्तः । अपदान्तत्वेन नलोपायोगात् । कथमन्यथा इहैव शपा सह पररूपं स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् । इह द्वितीयवार्तिके वाग्रहणं नानुवर्त्यम् । प्रातिपदिकविषयकेणानेन कृष्ण सुबन्तविषयस्य क्यङो भिन्नविषयत्वादेव बाधस्याप्रसाङ्गादचनद्वयप्रामाण्यादिकल्पोपपत्तेश्च । पूर्ववार्तिकेऽपि एतत्सिद्धक्लिबनुवादेनानुबन्धासङ्गमात्रे तात्पर्यस्य भाष्ये स्थितत्वेन प्रातिपदिकविषयता वाग्रह्यवैयर्थ्यं चेति तत्त्वम् । तस्य सुबन्त-
विषयत्वे हि अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वात् गल्भतेः संयोगान्तलोपो दुर्वारः । अथ क्लिबन्तेषु रूपाणि लेशत उदाक्रियन्ते । अ इवाचरति । अति । अतः । अन्ति । णि अचोऽञ्जितीति वृद्धौ आत औणः । औ । तथा च कश्चिदस्य अकाविति हरदत्तः । माधवस्तु ण्यलोपाविति वचनास्मलि वृद्धिं

भवतीत्येके, नेति वयम् । ओजोप्सरस्यतिरिक्तस्य सकाशान्तस्योपलक्षणार्थं पयोग्रहणम् । अत एव सलोपो वा, ओजोप्सरसोर्नित्यमिति सामान्येन वार्त्तिकं तेन यशायते यशस्यतइत्याद्यपि भवति । सलोपोप्सरस एवेत्ययं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १२१
(अ. ३ । पा. १ . आ. २) (कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ।)

क्रियावचनतेति । (कै)

तादृशक्रियेत्यर्थः ॥

बाधित्वा अतोलोपाच्चकेत्युदाहरणम् । तन्मतेऽपि अशब्दस्य औ । अतुः ।
उः । सर्वत्रात्र द्विवचने अतोलोपादन्तरङ्गत्वादतोगुणे पररूपत्वे तस्याङ्
ग्रहणेन प्राप्तादतोलोपात्परत्वादभ्यासग्रहणेन ग्रहणादत आदेरिति
दोषः । आतोलोपइटिचेत्यालोपः किति । णलस्तु औ वृद्धिः । स्यादेतत् ।
इह प्रत्ययान्तत्वादामा भाव्यम् । न च काम्यनेकाज्ग्रहणमिति वार्तिकेन
प्रत्ययग्रहणस्थानेनेकाज्ग्रहणस्य कृतत्वात्प्रत्ययान्तेभ्योऽप्येकाज्भ्य आस्रेति
वाच्यम् । चुलुम्पादीनामप्रत्ययान्तानां संग्रहार्थमनेकाज्ग्रहणमधिकं
कर्तव्यमित्येतावन्मात्रपरतयापि कार्तिकस्य कृणार्थत्वे सौत्रस्य प्रत्ययग्रह-
णस्यापनयने कारणाभावात् । अत एव वार्तिककृता चुलुम्पाद्यर्थमित्युक्तं न
त्वेकाज्निवृत्त्यर्थमिति । अत एवावगम्भाच्चक इत्यादि भाष्याद्युदाहृतं
सङ्गच्छते । न हि तत्रानेकाचत्वमस्ति । आत्मनेपदार्थमनुबन्धासङ्गस्य
निर्विवादत्वात् अत एव स्वामास स्वासृकारेति प्रक्रियाकारोदाहृतं
निर्वाधमिति चेत् । मैवम् । हरदत्तादिग्रन्थेषु कषब्दादशब्दाद्वागादिभ्य-
श्चाचारक्लिबन्तेभ्य एकाज्भ्योपि प्रत्ययान्तत्वादाम् स्यात् । चुलुम्पादिभ्यश्च न
स्यात् । अतो व्याप्तग्रन्थिपिपिङ्गाय प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थाने
अनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थकतया वार्तिकस्य व्याख्यानत्वात् माधवा-
दिभिर्गपि तदनुसारेणाव रूपाणामुदाहृतत्वाच्च यत्तु चैतत् । काम्यनेकाज्-

तु पक्षो भाष्येपि न स्थितः । 'सलोपविधौ कर्तुर्गिति स्थानघट्टी संपद्य-
तइति' । प्रत्ययविधौ यत्पञ्चम्यन्तं तदेव लोपेन सम्बन्धे ऽर्थादिभक्तिविप-
रिणामो भवतीति षष्ठ्यन्तं संपद्यतइत्यर्थः । 'तत्रालोन्त्यस्येति नियमे
सतीति' । सकारेण कर्तुर्विशेषणान्तदन्तविधिविज्ञानान्तदर्थमेव च सेति

गम्यते (भा)

इत्यस्य लौक इति शेषः । अनिर्दिष्टार्थधातूनामेवानेकार्थत्व-
मित्येतद्भाष्यार्थम् । अन्ये वाक्ये इति वार्त्तिक इत्यर्थः ॥

ग्रहणमिति वार्त्तिकाक्षरस्वरसात् । अन्यथा हि अनेकाच उपसंग्रहान-
मित्येव ब्रूयात् । न तु प्रत्ययशब्दावरुद्धकास्युत्तरभागमनेकाचं निवेशयेत् ।
आगन्तूनामन्ते निवेशस्य न्याय्यत्वात् । तुलुं पाठ्यर्थमिति वार्त्तिकशेषस्वरसो
ममाप्यनुकूलोत्तीति चेत् । न । तदपेक्षया उपक्रमस्य प्राबल्यात् । न चैवं
गल्भादावाम् न स्यादिति वाच्यम् । तेषां क्षिप्तुन्नियोगेन एकाचत्वेपि
पूर्वमनेकाचत्वात् । कास्यनेकाच इत्यत्र भूतपूर्वगतेराश्रयणात् । आचारे-
वगल्भत्यादिवार्त्तिकस्यैव च भूतपूर्वगत्याश्रयणे प्रमाणत्वात् । तद्धि आम्प-
त्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमिति भाष्यादौ स्पष्टम् । इह आपकस्य
सामान्यविषयत्वे घटपटप्रभृतिभ्यस्तत्त्वगोतिष्यन्तेभ्यः । क्षिप्चेति कौ तत
आचारकौ लिटि आपा भाष्यम् । गल्भादिविशेषमात्रविषयत्वे तु नेत्यन्य-
देतत् । इदं त्ववशिष्यते । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्षिपि परस्मैपदे
प्राप्ते आत्मनेपदप्रवृत्त्या चरितार्थं वचनं कथमाप्नोति साधयेदिति ।
अत्रोत्तरम् । वाक्याभ्यनुज्ञानार्थं कृतस्यापि इच्छासनि वाग्रहणस्य पूर्व-
सूत्रद्वये व्यवस्थापकत्वमाश्रित्य गुपादेर्निन्दाक्षमादिष्वेव सन्नान्यत्रेति यथा
सिद्धान्तितं तथेहापि तद्वन्नेनैव सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्षिप् गल्भादेर्न
करिष्यते इति परस्मैपदनिवृत्तिस्तावत्सिद्धा । आत्मनेपदमपि स्वतन्त्र-

एथक् पदं लुप्तषष्ठीकं, क्वचिदलोभ्यनियमे सतीति पाटः, तत्र सूत्रैकदेशा-
नुकरणात्समासेपि विभक्तेर्लुगभावो यथास्यवामोयमिति । 'आचार-
इत्यादि' । क्यङ्पवादोऽयं, गल्भ धाट्, कौड अधट्, हीडृ अनादरे,
एते पचाद्यगन्ता ण्यन्ते, तस्य चाकरस्य वाक्ये णुदात्तत्वानुगासिकत्व

अकारस्येति । (कै)

ननु क्तिप् इकारस्यैव उदात्तत्वम् उतासिकत्वं च प्रतिज्ञायतां किमनेनानुबन्धत्रयकरणेनेति चेन्न । अश्वतीत्यादावप्यात्मनेपदाद्य-
यतः अतिरिक्तकृष्यकरणे तु गौरवमिति भावः ॥ भाष्ये

धातुभ्यां ऽस्त्यव । आचारार्थताप्यनेकार्थत्वात्सुलभा । तथा च वचनस्य
नान्यत्र चरितार्थतेति आपकत्वं सुस्थमेव । एव च सकलमहायश्विविबद्धं
स्वामासेति प्रकियोदाहरणं न अद्वेयमिति स्थितम् । इणो अयतेर्वा
णिजन्तात्क्तिप्चेति क्तिप् आययतीत्याः । आयमाचक्षाण आः स
इवाचरति आति । यमरमेतादसकौ । आसीत् । आसिष्टाम् । एका-
देशस्य पूर्वान्तत्वात्स्तिङ्गविशिष्टपरिभाषया च माक्षेचाचरति मालाति ।
अमालासीत् । अमालासिष्टाम् । अमालासिष्टि अमालात् अमालाः ।
अत्र हल्ङयादिलोपस्तु न भवति । डोसाहचर्यादापोपि सोरेव लोप-
विधानात् । कविरिव कवयति । कवयाश्चकार । आशौर्लिङि कवीयात् ।
सिचिबृद्धिरित्यत्र ऋतइद्धातोऽरित्यतो धातोऽरित्यनुवृत्तेर्धातुरेव यो धातु-
रिति विज्ञानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटहरदत्तौ । तन्मते गुणे
अकवयीत् । वर्धमानोऽप्येवम् । माधवस्तु इकपरिभाषागम्भपक्षे धात्वनु-
वृत्तेः कैयटेन प्रदर्शितत्वादिगन्ते नामधातावपि वृद्धिमिच्छति । तन्मते
अकवायीत् । विरिव वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत् । अवायीत् ।
इरिव अयति । इयाय । इयतुः । इयः । इययिथ । इययः । इय ।

प्रतिज्ञायेते, तेन क्तिवन्तादात्मनेपदं भवति, वावचनात्किपा मुक्ते क्यङ्
भवति, क्तिष्प्रयुक्तयोगेनानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् क्यङ् पक्षे इत्संज्ञा न
भवति । किमर्थं पुनरिदं यावता गल्भादयो धातव एवानुदात्तेतः पश्यन्ते,
तेभ्यो गल्भतइत्यादि मिद्वाति एतंभ्य एव पञ्चाद्यजन्तभ्यः क्यङि अवगल्भा-

आत्मनेपदार्थान् (भा)

इत्यादेराम् विषये क्तिप्पनियोगेनेति शेषः ॥

इयाय । इयिव । इयिम । अत्र कित् सर्वणदीर्घे कृते इयङ् । यदा । दीर्घात्परत्वेनोत्तरखण्डे एरनेकाच इति यण् । गुणवृद्धिविषये तु अथायोर्द्विवचनेचोति स्थानिवत्वात् । एदैतोर्द्वित्वमभ्यासद्वस्वः । अभ्यास-
स्यासवर्ण इतीयङ् । एदैतोर्पि स्थानिवत्त्वादिकारस्य द्वित्वमिति पक्षे तु सर्वणदीर्घात्परत्वादुत्तरखण्डस्य पुनर्गुणवृद्धौ । ततोभ्यासस्येयङ् । लङ्गो-
रिव लङ्गयति । लङ्गयाञ्चकार । ओरिव अयति । शिञ्चाय । शिञ्चि-
यतुः । शिञ्चियुः । उरिव । अवति । अवाञ्चकार । इनादेस्त्याम् ।
कुरिव कवति । चुकाव । भूरिव भवति । बुभाव । बुभूवतुः । अचिञ्-
धात्वित्त्ववङ् । गुणवृद्धिविषये तु ताभ्यां बाध्यते । पितेव पितरति ।
पितराञ्चकार । आर्शीर्लिङ् रिङ्प्रयग्लिङ्क्षति रिङादेशः । पित्रियात् ।
नेव नरति । ननार । एवाचरति अरति । पाघ्रेत्यादौ नाथं गृह्यते ।
अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन धातुपाठस्यस्यैव ग्रहात् । एवञ्चास्मादृ-
शब्दास्तिटि ऋच्छत्युतामिति न प्रवर्तते । तत्र धात्वभ्यासयोः सर्वणदीर्घे
धातुग्रहणेन ग्रहणादृकारान्तलक्षणे गुणे अरतुरित्यादौत्येके । अन्येतु
अभ्यासग्रहणेन ग्रहणादुरदत्वं हलादिः शेषः । अत आदेरिति दीर्घः ।
आतोलोप इटिचेत्यालोपः । अतुः । उरिति प्रत्ययमात्रमवशिष्यत
इत्याङ् । इरिवाचरति इवति । अनभिव्यक्तपदार्थत्वेन शिञ्चिद्रुसभ्य

यतइत्यादि, यद्यपि धाञ्छादावर्थे गल्भादयः पद्यन्ते तथाप्यनेकार्थत्वाद्वा-
त्नाम् अवगल्भइवाचरतोत्यत्रार्थपि तएव वर्त्तिष्यन्ते, सत्यम्, अवगल्भां-
चक्रइत्यादौ प्रत्ययान्तत्वादाभ्यथा स्यादित्येवमर्थं क्विब विधीयते । अथ
यदा धातुभ्य एव लिङ्बुधीयते तदा कथं भवितव्यम् अवजगल्भे विचि-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१२५

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(कर्त्तुः क्यङ् सजोपसृ. ३ । १ । ११)

आसंख्यामीति । (भा)

तद्गुणविशिष्टवर्णान्तरं प्रक्षेपेणोपदेक्ष्यामीत्यर्थो ऽत एवेत्संज्ञा ।
अन्यथा क्लीवादीनां पचाद्यजन्तानां किवर्थमनुवादेनोपदेशाभावा-

इति चङोभावात्सिचि अद्रावीत् भूविवाचरति भवति । अत्र गातिस्थेति
न प्रवर्तते । अभावीत् । अभाविष्टाम् । अभाविषुः । बुभावेत्यादि ।
एवं पिबतेर्विचि पाः । ततः क्विपि पात्राध्येति गातिस्थेति च न प्रवर्तते ।
पाति । अपामीत् । एवं प्रतिपदोक्तानामन्येषामपि इहाप्रवृत्तिरुन्नेया ।
कथं तर्हि बुभ्रवतुरिति प्रागुवङ्दाहृत इति चेत् । धातुत्वप्रयुक्तोसौ न तु
भूत्वप्रयुक्त इत्यवधेहि । एरिवाचरति । पगति । पपार । पपगतुरित्यादि ।
अयं पृश्नानुकरणं धात्वन्तरं न पुनः क्रयादौ जुहोत्यादौ वा पठ्यमान
इति आ इयुश्च न भवति । किति लिटि ऋक्त्वृत्युतामिति ऋकारान्त-
लक्षणे गुणः । शृदृप्राप्तिरिति ऋक्त्विकल्पस्तु न भवति । अनभिषक्त-
पदार्थत्वात् ऋरिनाचरति । अरति । अभास्यकार । इजादेष्टेत्याम् ।
लृहवाचरति । अलति । लिटि द्विवचनम् । लृवर्णस्य दीर्घाभावात्स-
वर्णदीर्घाभावः । उत्तरखण्डस्य यणि अभ्यासभ्योरदत्त्वादेव । आल ।
आलतुरित्यादौति भाधवः । तत्र यणीति किद्विषयं पितुः तु गुणवृद्धौ
बोध्ये । सवर्णदीर्घाभाव इति तु गुणवृद्धिस्थले भवतु नाम । अवर्णस्य
लृकारं प्रत्यसवर्णत्वात् । गुणवृद्धोः स्थानिवद्भावेन लृकारद्विवचनेपि
सवर्णदीर्घात्परत्वेन पुनरुत्तरखण्डे गुणादिप्रवृत्तः । न चान्तरङ्गत्वात्सवर्ण-

क्लोने विजुहोहे इति । अन्ये तु धातुभ्य एव क्विब् विधीयइति वदन्त
एतानि रूपाणि न सम्भवतीत्याहुः । तदयुक्तं भाष्यविरोधात् । भाष्य-
कारस्तावत्सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेन सिद्धिमाशङ्कते न तर्हीदानीमित्या-
दिना, नहि धातुग्रहणे सति तेन सिद्धिमाशङ्कोपपद्यते । वार्त्तिककारोपि

(कर्त्तुः क्यङ् सङ्गोपसङ्गः । ३ । १ । ११ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. २)

त्मानस्यप्रश्लेषे तु तस्य मानान्तरेण सिध्यभावाद् उपदेश एव ।
तद्विशिष्टस्य क्लीवादेरप्युपदेश एवेति अनुवन्धानामेकान्तत्वे

दीर्घः । अभ्यासस्यासवर्ण इत्यस्य निर्विषयतापत्तेः । न च इयति इयृत
इत्यादिगवकाशः । एवं ह्यभ्यासस्यर्त्तावित्येव ब्रूयात् । न च एषेरियेष ।
ओणेरुवोणेत्यवकाशः । भाषायामिजादेरित्याम्ययस्योचितत्वात् । कृन्दसि
तु' तन्वादीनामुपसङ्ख्यानान् त्रियम्बकं सुवर्ग इत्यादिवदियङुवङोरूपपत्ते-
स्तथापि लृवर्गस्य दीर्घाभावादिनि माधवोपन्यस्तो हेतुर्मङ्गल एव ।
होतृकार इत्यादाविव ऋकारस्य दुर्वागत्वात् । तथा च ऋण्ढ्यात्किपीव
एकदेशस्य धातुग्रहणेनाभ्यासग्रहणेन वा ग्रहणमिति मतभेदेन । अरतुः ।
अरुः । अतुः । उगिति रूपद्वयमेवोचितम् । लृतिलृवेति षाष्ठवार्तिक-
विधेयस्य वर्णान्तरस्य प्रवृत्तौ तु लृअतुः लृउरित्युचितम् । सर्वथापि अलतुः
अलुरिति माधवोदाहृतं दुरुपपादमेवेति विभाव्यतां भाष्यज्ञैः । हेगिवा-
चरति हयति । जिह्वाय । अहयीत् । यान्तत्वान्न वृद्धिः । एरिवाचरति
अयति । इजादेरित्याम् । अयाञ्चकार । नेटीति वृद्धिनिषेधान्मा भवा-
नयीत् । गौरिवाचरति गवति । अपदान्तत्वादवङ्पूर्वरूपे न स्तः । जुगाव ।
अगबीत् । अगावोत् । अतोह्लादेरिति वा वृद्धिः । ओकारात् । अवति ।
अवाञ्चकार । मा भवानवीत् । है । रायति शिराय । नौ । नावति ।
नुनाव । औ । आवति । आवञ्चकार । गोधुगिवाचरति गो दोहति ।
पयइवाचरति पयति । पयाय । लुङि यान्तत्वाद्वृद्धभावात् । अययीदिति
भाधवः । अत्रेदं वक्तव्यम् । अयपयहयधातुषु क्विपि चेति क्विपि अत् पत्

सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति वदन् गल्भादिष्वपि प्रातिपदिकग्रहमेव मन्यते,
न केवलं गल्भादिभ्य एवापि तर्हि सर्वेभ्य एव प्रातिपदिकेभ्य इति हि
तस्यार्थः । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यत्र सर्वेभ्य इति वक्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणात्

(अ. ३ । पा. १ । आ. २) (कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ।)

करणमाधने उपदेशशब्दे च न दोषो ऽत एव च प्रत्ययान्तादामो
मित्तेन विशेष इति ह्रस्वनद्याप इति सूत्रभाष्यं सङ्गच्छते ।

इत् इति तावत्त्वयैवोदाहृतम् । आचारक्लिप् तु अकृत्वात्तुगागमो मा
भूत् । यकारस्तु कथं न लुप्येत । तस्मात्कशब्दवदेवात्र रूपमुचितम् ।
द्यौरिवाचरति देवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम् । फलेर्गौ
क्लिप् चेति क्लिप् । तत आचारक्लिप् । फलति । यद्भुक्ति पम्फल्यते ।
अपम्फालीत् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादभ्यासस्य नुगिति चरपलोखेति
सूत्रे न्यासविस्तगौ । यद्यपि प्रतिपदोपात्तेष्वभिव्यक्तपदार्थानामेव ग्रहणं
तथापि उत्पत्त्यात इति सूत्रे अत इति तपरनिर्देशेन दीर्घनिवृत्त्यर्थं
क्रियमाणेन इहास्यापि ग्रहणं ज्ञाप्यत इति तदाशयः । इदमिवाचरति
इदामति । यडिव याडति । अग्निव आगति । राजेव राजानति । अनु-
नासिकस्य क्लीति दीर्घः । यत्तु कस्मिञ्जलादिः कूडिद्धातोरेव सम्भवतीति
तत्साहचर्याद्धातुविहित एव क्लिप् गृह्यत इति आचारक्लौ नानेन दीर्घ
इत्याह तन्न । अस्य क्लिपः ककारस्यात्रैव सामान्यग्रहणार्थत्वात् ।
पकारस्य च तद्विधातार्थत्वात्साहचर्यस्य च सर्वत्रानियामकतायाः दिन्ति-
श्चतुरिति कृत्वोर्थग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । एतेन इह क्लिपि अनुबन्धयोः
फलं चिन्त्यमिति वदन्त्यासकारः प्रत्युक्त इति दिक् । एवं च पथिमथ्यभुक्तां
परमप्युपधागुणं बाधित्वान्तरङ्गत्वादीर्घं सति पथीनति मथीनति ऋभुक्षी-
णतीत्यादि बोध्यम् । इदं च माधवादिमतमनुसृत्यानुनासिकान्तानां दीर्घः
प्रपञ्चितः । अपरं मतं कृत्वेव दीर्घो न त्वाचारक्लिपि साहचर्यस्य नियाम-

प्रातिपदिकादेव क्लिब् विधीयते न सुबन्तात् तेन पदत्वाभावादश्वतीत्य तो
गुण' इति श्रुत्या पररूपं भवति, विधुर्वि शब्दाभ्यां क्लिपि श्रुति गुणे 'यडः
पदान्तादती' ति न भवति, विधवति, भवयति, राजनतीति नलोपो न

(कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

अन्यथा गल्भादिह्रस्वन्तप्रकृतिके विशेषः स्यात् । अन्यह्रस्वन्तेभ्यस्वा-
चरक्किप्नेति तदाशयः ॥

कत्वेनापि क्वचिदाश्रयणात् । न चैवमनुबन्धवैयर्थ्यम् । वेरपृक्तस्येत्यत्रास्यैव
ग्रहणं मा भूदिति ककारासङ्गात् । पित्वसामर्थ्यात् प्रकृतिः सर्वानुदात्तेति
केषाञ्चिन्मतस्य न्यासग्रन्थे स्पष्टत्वात् । युक्तं चैतत् । कौमारव्याकरणसंवा-
दात् । तत्र हि क्यङ् एव वैकल्पिको लोपो विहितो न तु क्विपः । तत्र
च क्विबाश्रयस्य दीर्घस्याप्रसङ्गात् । गुणे सति पथेनति मथेनतीत्याद्युदा-
हृतम् । न्यायसाम्येन ऋःश्रुडिञापि अस्य क्विपो ऽग्रहणात् । द्यौरिवा-
चरति देवतीत्यपि माधवोदाहृतमस्मिन्पक्षे निर्वहति । बलोपस्य भाष्ये
प्रत्याख्यानात् । अत एव पदमञ्जरीं बहुषु पस्तकेषु गगनतीति ऋस्वपाठः
सङ्गच्छते । अत एव च न पदान्तसूत्रे प्रतिदीर्घ इत्यत्रोपधायां चेति
दीर्घ इति काशिकापि सङ्गच्छते । आचारक्विबन्तादिच् प्रत्यय इति
तदाश्रयात् । चर्मवाचरति चर्मतीति प्रक्रिया तु अत्रापि पक्षे अशुद्धैव ।
नलोपपररूपयोः पदान्तपदान्तत्वप्रयुक्तयोः समावेशस्य दुर्घटत्वादिति
दिक् । अप्रसिद्धा ये ह्रस्वन्तास्तेषां कारितगौ कृते टिलोपे च णिलोपे च
तद्ध्रस्वन्तत्वमुच्यताम् ॥ मठं मखं कफं रथं चाचक्षाणः कुर्वन् वा मठ् ।
मक् । कप् । रत् । स इवाचरति । मठति । मखति । कफति । रथती-
त्यादिक्रमेण यथालक्षणाप्रयुक्तेष्वप्युच्यमित्यर्थः । प्रकृतमनुसंगमः ॥

भवति, वाचतीत्यादौ तु कुत्वश्रत्वादि न भवति, येषां सर्वप्रातिपदिकेभ्यः
क्विपमिच्छन्ति तैरपि गल्भाद्यनुक्रमणं कर्त्तव्यगात्मनेपदार्थाननुबन्धा-
नासंख्यामीति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १२८
 (अ. ३ । पा. १ । आ. २) (भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ।
 ३ । १ । १२ ।)

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ।

३ । १ । १२ ॥

ननु भृशादीनां हल्घटितानामेव सत्त्वात्तत्रैव प्राप्नोतीत्यस्य
 व्यावर्त्याभाव इत्यत आह

हलेति । (कै)

आवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेनैवेति भावः । अन्यथा हि सर्वत्र
 हलो लोपः स्यादित्यापादयेदिति आशयः ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ॥ अत्राच्चेरित्येकवचनं भृशाद्यवय-
 वापेक्षं सौत्रो वा वचनव्यत्ययः । पर्युदासात्सदृशग्रहः । अमृततद्भाव-
 विषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् । हलन्तानां त्वेषां लोपोपि
 स्यात् । अभृशो भृशो भवति भृशायतं । चण्डोऽन्वाचये न तु सन्नियोगे ।
 अजन्तानां गणे पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अच्चेरिति यदि प्रमत्तप्रतिषेधः
 स्यात्तर्हि असमर्थममामो वाक्यभेदस्य स्पष्ट एव किं च भवतियोगे

“भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः” । लोपविधौ भृशादिभ्य इति
 पञ्चमी स्थानवशा विपरिणम्यते, हला च भृशादयो विशिष्यन्ते, तत्र तदन्त-
 विधौ सति हलन्तानांलोपो विधीयमानो भृशायत इत्यादावहलन्ते न
 भवति तदाह । ‘हलन्तानां च लोप इति’ । एवं च स्पष्टमेव प्रतीयते-
 ऽन्वाचये चण्ड इति, सन्नियोगे हि विज्ञायमाने ऽहलन्तानां पाठोऽनर्थकः
 स्यात् । ‘अच्चेरिति प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति’ । तेनैकवचनमुपपद्यत इति

भृशा आलोका इति । (कै)

अचिकालोका इत्यर्थः ॥ भवत्यर्थे चेरभिधानेन चिनोक्तत्वा-
दित्यसङ्गतमित्यत आह

चिसहचरितेनेति ॥ (कै)

भाष्ये

डाजन्तादपीति । (भा)

क्यबितिशेषः ॥ वचनप्रामाण्यस्य क्यप्प्रवृत्तत्वे तु क्यबन्तसमभि-
व्याहारभवतेरपि प्रयोगः स्यादत आह

चेर्विधानादनुप्रयुज्यमाने न भवति नैव उक्तार्थत्वात्क्यङो ऽप्रसक्तौ निषेध-
वैयर्थ्यम् । अतः पर्युदास एवोचितः । तथा च नञिवयुक्तन्यायेन सादृश्य-
लाभादभूततद्भावविषयेभ्य इत्युक्तं, तेनेह न । क्व दिवा भृशा भवन्ति । ये
रात्रौ भृशा नक्षत्रादयः ते दिवा क्वपदेशे भवन्तीत्यर्थः । इह सुमनस्
उन्मनस् दुर्मनस् अभिमनस् इति पठ्यते । तत्र शङ्क्यते । समासात्क्यङि
विशिष्टस्य धातुत्वादटल्यबद्धिर्वचनेषु दोषः । तथाहि । सुमनायत ।
उदमनायतेत्यादीष्यते । असुमनायत । औन्मनायतेत्यादि प्राप्नोति । तथा

भावः । 'किमर्थे पुनरिदमुच्यत इति' । अचेरित्येतदधिकृत्य प्रश्नः ।
'तेनेति' । अनुप्रयुज्यमानेन भवतिनेत्यर्थः । न च भवतेरनुप्रयोगं बाधित्वा
क्यङ् भवितुमर्हति, अच्यन्तेषु सावकाशत्वात् । किञ्च भवतेरभावे चेऽपि
निवृत्तिप्रसङ्गः तद्योगे तस्य विधानात्, कथं तर्हि डाजन्तात्क्यष् भवति
यावता डाजपि भवतियोगे विधीयते, अत्र परिहारं वक्ष्यति ह्यभ्यन्ति-
भिरिव क्यषापि योगे डाज् भवतीत्येतदेव व्यापकमिति । 'तत्सदृशप्र-
तिपत्त्यर्थं तर्हीति' । नञिवयुक्तन्यायेन च्यन्तसदृशा भृशादयः कथन्नाम

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १३१
 (अ. ३ । पा. १ । आ. २) (भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ।
 ३ । १ । १२ ।)

अप्रयुक्ते इति ॥ (भा)

भवत्यर्थेति । (कै)

कृभ्वस्तियोग इत्यस्य डाज्विधावनुवृत्तस्य तदर्थयोगे इत्यर्थः ।
 चिविधौ तु शब्दयोग इत्येवार्थ इति भावः । कृभ्वस्तियोग
 इव क्यब् योगेऽपि डाजितिज्ञाप्यत इति वृत्तिगन्धस्यापीदमेव-
 तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

अक्रियमाणमिति । (भा)

अभूततद्भावग्रहणमित्यर्थः ॥

सुमनाय्येत्यादौ ल्यबिष्टः । सु उद् इत्यादीनां क्लान्तशरीरप्रवेशे तु तद्वाति-
 रिक्तपदाभावादसति समासे ल्यपो ऽभावात्सुमनायित्वेत्यादि प्राप्नोति ।
 तथा क्यङन्तात्सुमनन्तस्य प्रथमस्यैकाच्चा द्वित्वे सुमनायिष्यते इत्यादि
 प्राप्नोति । सुमिमनायित इत्यादीष्यते । अत्राङ्गः । चुरादिषु संग्राम युद्ध
 इति पठ्यते स न पाठ्यः । संग्रामशब्दाद्युद्धवाचिनः तत्करोतीत्येव शिचः
 सिद्धेरिति तत्पाठो नियमार्थः । धातुसंज्ञानिमित्तः प्रत्ययः सोपसर्गा-
 च्छेद्वति संग्रामयन्तेरेव नान्यस्मादिति । ज्ञापनार्था वा सोपसर्गात्सङ्घाता-

प्रतीयेरन्निति अग्रन्तपर्युदासः क्रियते सादृश्यं चाभूततद्भावविषयत्वेनेत्याह ।
 अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्य इत्यादि । 'भृशायत इत्यादि' । अजन्ता-
 नामकत्सर्वधातुकयोरिति दोषः, हलन्तानां तु लोपः । असुमनाः सुमना
 भवति सुमनायते, दुर्मनायत इत्यादि । 'भृशीभवतीति' । इदानीमेवोक्तं
 नास्त्यत्र प्रसङ्ग इति तस्मादचर्यविषयं प्रत्युदाहरणं प्रदर्शनीयं क
 दिवा भृशा भवन्तीति । ये गार्वा भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क प्रदृश्ये

नञिवयुक्तमिति (भा)

न्याये इव युक्तमिति दृष्टान्तार्थम् अन्यस्मिंस्तत्सदृशे इत्यनेना-
भेदैऽपि सादृश्यमस्तीति सूचयति ॥

प्राक् प्रकृतेः पाठेन प्रत्ययार्थविशेषणत्वपक्षोऽसम्भावितोऽन
आह

यदेति । (कै)

समस्तासमस्तत्वाभ्यां पक्षद्वयसम्भव इति भावः ॥ असुमनाः
सुमना भवतीत्यर्थस्य क्यङन्तात्प्रतीतेः समास एवावश्यकोऽत आह

ज्ञातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये विधित्सिते उपसर्गः पृथक् क्रियन्ते । परिशिष्टा-
देव तु प्रत्यय इति । संग्रामशब्दो हि चुरादौ पठ्यमानः सोपसर्गः संघात
एव न तूपसर्गसदृशावयवम् आलुथ्याप्तावितिवच्छब्दान्तरम् । तथा च
वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पो भवति । सङ्घातपाठफलं तु असंग्रामयत
श्रुतः । संग्रामयित्वा । सिसंग्रामयिषत इत्यादि । ततश्चोक्तरीत्या नियमो
ज्ञापनं वा निष्कृष्टं फलमिति । अत्र हरदत्तः । अतुदात्तेदयं संग्रामयति-
रिच्यते । ततश्च आत्मनेपदार्थं गल्भत्यादौनामिवानुबन्धासंज्ञार्थः पाठः

भवन्तीत्यर्थः । इह मनःशब्दः सोपसर्गः पठ्यते सुमनस् दुर्मनस् अभिमनस्,
उन्मनस्, अत्र किं सोपसर्गात्सङ्घातात्प्रत्ययो भवत्याहो सिदुपसर्गरहिता-
न्मनस्शब्दादेवेति विचारः, तदर्थं च किमुपसर्गः प्रकृत्यर्थविशेषणं
सुमनश्शब्दाद् दुर्मनःशब्दादिति उत प्रत्ययार्थविशेषणं सुभवतौ दुर्भवतौ
अभिभवतौ उद्भवताविति, कथं पुनर्मनश्शब्देन सह पठित उपसर्गः
प्रत्ययार्थविशेषणमाशङ्कते, तद्विशेषणत्वे हि प्रागभवते, पठ्यते, नैव शक्यः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १३६
 (अ. ३ । पा. १ । व्या. २) (भृशादिभ्यो भुव्यञ्जेर्लोपश्च ह्रस्वः ।
 ३।१।१२।)

मनः शब्दश्चेति ॥ (कै)

तदर्थे ऽन्वयादीनामेव साधुत्वान्नचरणार्थेऽपि प्रकृतिमात्रस्या-
 साधुत्वं स्यादत आह

अन्ये त्विति । (कै)

असुमनाः सुमना भवतीत्यर्थस्तु पञ्चदशे ऽप्यर्थ इति भावः ॥

मनः कर्मेति । (कै)

मनः कर्तृशोभनं कर्मप्राप्नोतीत्यन्वयः ॥

प्रकृतेः । (कै)

प्राक् आट् एव ॥ असमस्तत्वसमस्तत्वाभ्यां पञ्चदशोपपत्तेरुक्तत्वेनाह

स्यादिति कथं नियमो ज्ञापकं वा भवेदिति । न चानुबन्धासञ्जनार्थे पाठे
 ग्राम युद्ध इत्येव पठ्येत । संश्लिष्टस्तु द्योतकः प्रयोगदर्शनवशादेव लभ्यते ।
 यथा इडिकोरधिः । तस्मादिदिशिष्टपाठः प्रागुक्तफलक एवेति वाच्यम् ।
 एवं हि यथा इडिकोरधेः पूर्वमाट् न भवति तथाम्यापि न स्यादिति ।
 अत्र साधवः । अस्यानुदात्तेत्वमपाणिनीयमिति पाठस्यैतदर्थतया न ज्ञाप-
 कभङ्ग इति । एतत्तु संग्रामयतिरनुदात्तेद्वोद्धव्य इति कैयटेन विवक्ष्यते ।

प्राग्भवतः पठितुम्, एवं हि सर्वत्र एव भृशादिभ्य उपसर्गविशिष्ट एव
 भवत्यर्थे प्रत्ययः स्याद् मनश्शब्दादेव च विशिष्टेर्थाद्भ्यतइत्येवमर्थो
 मनश्शब्देन सह पाठः स्यात्, तत्र यदा मनश्शब्देन स्वादीनां वज्रब्रीहिस्तदा
 प्रकृत्यर्थविशेषणं ते भवन्ति, यदा त्वसमस्ता एव तदा प्रत्ययार्थविशेषणं,
 मनश्शब्दश्च वृत्तिविषये तद्वति वर्तते मनस्वी सुखं भवतीत्यादावर्थ क्यप्
 प्रत्ययः, प्रात्यर्धस्य वा भवते 'राष्ट्रमाहेति' विकल्पितमिच्छोत्र विषये यद्वा

(भृशादिभ्यो भुवच्चेर्लोपश्च हलः ।

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

३ । १ । १२ ।)

प्रकृतेरेवेति । (कै)

अवयवसम्बन्धे षष्ठीप्राप्तश्चावयवान्तरपेक्षयेति भावः ॥ बङ्ग-
ब्रौह्मिविवक्षयैवमुक्तमित्याशयः ॥

न चेदेवं जायते विचारणा । (भा)

इत्यस्य समस्तत्वासमस्तत्वाभ्यामिति शेषः ॥

समासाभावादिति । (कै)

क्लान्तेन समासाभावादित्यर्थः । अनजपूर्वे समासे विद्यमानस्य
क्लो ल्यबिति सूत्रार्थ इति भावः । तत्राट् द्विवर्चनयोरनिष्टदेशे
प्राप्तिः ल्यपस्त्वसिद्धिरेवेति भावः ॥ भाष्ये

यदपि हरदत्तेन सिद्धान्तितं मनःशब्दस्य स्वादिभिर्न समासः किन्त्वसमस्ता
एवैते प्रत्ययार्थविशेषणम् । मनःशब्दस्य वृत्तिविषये तद्वति वर्त्तते । मनस्वी
सुष्ठु भवतीत्यादिगर्थे इति, तदपि प्रभौपरिवृट् इत्यत्र परिवृट्माचष्टे
इति णिचि क्त्वाप्रत्यये कृते परिवृट्कथ्येति ल्यब् भवतीति भाष्यकारादिभि-
र्वक्ष्यमाणेन विरोधात्पराहृतमेव । नह्यत्रेव तत्रापि प्रत्ययार्थविशेषणत्वं
सम्भवति । कथं तर्ह्यह इत्यर्थसिद्धिरिति चेत् । अत्रोच्यते । चुरादौ

तेन मनः कर्म शोभनं प्राप्नोतीत्यादिगर्थो भवति, तत्राद्ये पक्षे-
ऽडाड्ल्यब्द्विवर्चनेषु दोषः, अट्, स्वमनायत, दुग्मनायत । आट्,
अभ्यमनायत उदमनायत । उपसर्गस्यापि क्यङन्ते धातावन्तर्भावात्ततः
पूर्वमडाटो प्राप्तः, परौ चेष्येते, ल्यप्, सुमनाय, अभिमनाय, उपसर्गस्य
क्त्वान्ते ऽनुप्रवेशात्तद्यतिगिक्तपदाभावादसति समासे ल्यपोभावात्सुमना-
यित्वेति स्यात्, द्विवर्चनं, क्यङन्तात्सनि कृते उपसर्गस्य सनन्तेऽनुप्र-

अवश्यं संग्रामयतेरिति । (भा)

संग्रामयतेः सोपसर्गाद् यथा उत्पत्तिर्भवति तिङ्गं तथा-
णिजुत्पत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः । अवश्यमित्यनेन चास्य फलान्तरमपि
सूचितम् । तच्च समः पूर्वमट् । अन्यथा तत्करोतीत्यनेन सिद्धे
तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तद् ध्वनयन् उदाहरति

असंग्रामयतेति । (कै)

यद्यपि संग्रामशब्दे संग्रब्देनोपसर्गस्तथापि सोपसर्गादित्यस्य
सोपसर्गसमानाकारादित्यर्थो बोध्यः ॥ ननु प्रातिपदिकाद्धात्वर्थं
इत्येव णिच्सिद्ध इति चेन्न । प्रजयतौत्यादावुपमारहितस्यैव धातु-

पक्ष्यमानं संग्रामेत्येतत्प्रातिपदिकम्, अतिस्तुम् इति सन्नधिकारे ग्रमेरा
चेति व्युत्पादनात् । न तु धातुः । तस्य च तत्करोतीति पूर्वप्रक्रान्तेन
गणमृत्वेण णिचि सिद्धे तत्सन्निधौ अनुबन्धासङ्ग एव फलं गलभादिवत् ।
एवं स्थिते युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे वृत्त्य-
भावात्सामर्थ्यात्संग्रामशब्दोक्तमर्थ एव । तत्र च संग्रामाति विशिष्टस्य
धातुत्वमपि सुलभम् । मनाद्यन्ता इति सूत्रेण विधीयमानायाः संज्ञायाः

वैशात्तस्य द्विर्वचने सति सुसुमनायिषते अविभिमनायिषतइति स्याद्,
सुमिमनायिषते अभिमिमनायिषतइति चेष्टते, न च दोषः । चुगादौ
संग्राम युद्धइति पक्ष्यते स न पाक्ष्यः । संग्रामशब्दाद् युद्धवाचिनः 'तन्
करोति तदाचष्ट' इत्येव णिचः सिद्धनात्, पक्ष्यमानस्तु ज्ञापयति
सोपसर्गात्सङ्घाताद्धानुमज्जानिमित्तकप्रत्यये विधित्सिते उपसर्गाः पृथक्
क्रियन्ते परिशिष्टादेव तु प्रत्यय इति, संग्रामशब्दो हि सोपसर्गः

ताया दृष्टत्वेनात्रापि तद्रहितलिङं तस्यैव धातुत्वबुद्धिवारणाय
तत्सत्त्वात् । प्रकृते तु विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वेनोपदेशात् । स्वादीनां
वाचकत्वाच्च विशिष्टस्यैव धातुत्वापत्तिरित्याश्रयात् ॥ तदाह

ग्रामशब्द एवेति । (कै)

अनेनेतरद्योतकसाम्यं बोधितम् ॥

सामान्यत इति । (कै)

क्रियावाचकयुक्तानां क्रियाविशेषद्योतकत्वस्य दृष्टत्वेन अत्रापि
युद्धक्रियाद्योतकत्वमनुमीयत इत्यर्थः ॥

प्रकृतिप्रत्ययसङ्घाते विश्रान्तेः । एतेन इडिकोः प्रतिदन्दिः परास्तः । तत्र
हि पाठापेक्षा धातुसंज्ञा विशिष्टं न स्पृशतीति वैषम्यात् । एवं च संग्रा
मेति विशिष्टपाठो ज्ञापयति उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयो-
जकीभूते प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियत इति । तच्चाजहत्स्वार्थाणां वृत्तौ
स्वोत्तरभागेन धातुसंज्ञानिमित्तप्रत्ययप्रकृतिभूतेन समानार्थकमिति तद-
घटितविशिष्टार्थेनापि क्लान्तेन सह समर्थत्वात्कुगतीति सूत्रेण प्रादियहा-
त्मसम्यत इति परिवृढयेत्यादिसिद्धिः । अत्रजिगल्भिषते । अवागलभत ।

सङ्घात एव चुगादावपि पठ्यते न तृपसर्गसदृशावयवं शब्दान्तरं तथा
च 'वा पदान्तस्ये'ति परसवर्णविकल्पो भवति, अन्यथा स न स्यात्,
स एवमर्थः पठ्यते असंग्रामयत अरुः संग्रापयित्वा सिसंग्रामयिषन
इत्यादि रूपं यथा स्यादिति, ततश्चोक्तस्यार्थस्य ज्ञापकः नियमार्थी
वा धातुसंज्ञाहेतुः प्रत्ययः सोपसर्गाद्यदि भवति संग्रामशब्दादेवेति ।
ननु चात्रानुदात्तेदयं संग्रामयतिरिच्यते ततश्चात्मनेपदार्थमनुबन्धमा-

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः । १३७
 (अ. ३ । पा. १ । आ. २) (मृशादिभ्यो भुवश्चेर्लोपश्च इजः ।
 ३ । १ । १२ ।)

उपसर्गसहशानर्थकेति । (कै)

अनर्थकत्वमात्रं निषिध्यते तत्सदृशोनिपात इत्यर्थः । इदं
 चिन्त्यमुपसर्गसमानाकारत्वेन निपातत्वादनर्थकस्यापि निपातस्य
 प्रातिपदिकत्वेन सुबन्तत्वात् ॥

तच्चेति । (कै)

तत्र वर्त्तमानो यो ग्रामशब्दस्तस्मादित्युक्तिमामर्थ्येन सम्पूर्वाङ्गवि-
 श्यति णिच् तद्विशिष्टादेव च तिङ्भविष्यतीति भावः ॥

नियमार्थ इति । (कै)

संग्रामयतेरेव सोपसर्गाद्यथातिङुत्पत्तिस्तथाप्रत्ययोत्पत्तिः ।
 अन्यस्मात्तु सोपसर्गाद्यथातिङुत्पत्तिः न तथाप्रत्ययोत्पत्तिरिति
 नियमार्थस्तत्फलितमाह

अवगल्भेत्यादावपीयमेव गतिः । न चैवमुस्योमाङ्क्षाट इति बाळवार्तिकेन
 औडीयदिति तद्वाक्येण च सह विरोधः । आपकस्य सजातीयविषयतया
 श्रूयमाणे पूर्वपदे प्रवृत्तिः न त्वादेशेनापहृते इति लोकारात् । अत्र च
 भाष्यवार्तिकधातुवृत्त्यादिग्रन्था अनुकूला इति गुणगृह्यैर्विभाष्यताम् । एवं
 च प्रमाणयित्वा विचारयित्वेत्यादयः केषां चित्प्रयोगाः ग्रामादिका एव ।

संख्यामीति पाठः स्यादिति कथं आपको नियमार्थो वा भवेत् ।
 स्यादेतत् । अनुबन्धामञ्जनार्थं हि पाठे ग्राम यद्वाद्येव पठितव्यं संशब्दस्य
 द्योतकः प्रयोगदर्शनादेव लभ्यते इडिकोरिवाधिः, नियमार्थस्तु संग्रामेति
 पाठ इति, एवमपि यथा इडिकोरधेः पूर्वमण् न भवति तथा-
 ऽस्यापि न स्यात्, तस्माद् द्वितीयः पक्ष आश्रीयते, यद्येवं यथा

१३८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(अशादिभ्यो भुवच्चेर्लोपश्च हनः ।

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

३ । १ । १२ ।)

प्रत्ययोत्पत्ताविति । (कै)

प्रत्ययोत्पत्तिकाले पृथकरणेऽपि सामर्थ्यात्तद्विषयके लक्षणे सुबन्तादित्यंशे यस्माद्विहितस्तदादीत्यंशाप्रवृत्त्याप्रत्ययोत्पत्तौ न दोष इति भावः । पृथक् करणं च जातममासाभावः । अत एव सुमना-
य्येत्यादौ पुनः क्लान्तेन समासेऽन्वयमिद्विरिति ज्ञेयम् । ननु प्रत्ययार्थविशेषणपक्षोऽसङ्गतः । तत्र मनस्वीसुष्ठुभवतौत्याद्यर्थे भूते तद्भावाभावादत आह

प्रत्ययार्थेति । (कै)

एवं चैतद्विरोधादेवप्रत्ययार्थविशेषणपक्षोऽसङ्गत इति भावः ॥

अत एव प्रशस्यमाचष्टे आपयति । ज्ञापयतीति अज्यावदाहरन्तः सुधा-
करादयः । अपयति जपयतीत्युदाहरन्तः शाकटायनादयश्च प्रक्रियारत्ने
निराकृताः । प्रशब्दस्य पृथक्करणेन प्रशस्यशब्दादेव गिजुत्पत्त्या अज्ययो-
रप्राप्तेः । अत एव माधवादिभिः प्रशस्ययतीत्येव स्वीकृतम् । एतेन प्राह-
षमाख्यत् अपप्रावत् । वीरुधमाख्यत् अविबौरदित्याद्युदाहरन्तो धातु-
चन्द्रोदयकारादयः परान्ताः । संग्रामयतेः पाठेन आपितस्यायस्य
उस्योमाङ् ल्वाट इति घासुभाष्यवार्तिकबलेन अनित्यताज्ञापनमाश्रित्य कथं
श्रेणायत इति आचारार्थस्य क्यडोक्तत्वादाहः प्रयोगो न भवति तथा
स्वादीनामपि न स्यात् तद्विशिष्ट एवार्था क्यडोविधानाद् युक्तमेकोप-
सर्गेण विशिष्टार्थे क्यडुत्पद्यतइति तस्य तेनाभिधानम्, इह पुनरनेकेन
तत्र मनायन इत्युक्ते संदेहः स्यात् सुभवतौ दुर्भवतौ वेति तत्रामंडहा-
र्थमुपसर्गः प्रयोक्तव्यः, अयं तर्हि दोषः, मनःशब्दात्क्यडि कृते मना-
यतइत्यस्य तिङन्तस्य स्वादेरतिङन्तादुत्तरस्य निघातः प्राप्नोति, पक्षान्तरे

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

११६

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ।

३ । १ । १२ ।)

सङ्ग्रामयविरनुदात्तेदिति । (कै)

सङ्ग्रामयुद्धे इत्यत्राकारस्यानुदात्तत्वानुनामिकत्वे प्रतिज्ञाते अवयवे च तस्याचारितार्थात्समुदायविशेषकतेति भावः । न त्वकारस्यानुदात्तत्वानुनामिकत्वप्रतिज्ञाने तत्सामर्थ्यादुच्चारणकालाव्यवहितोत्तरकाले इत्वे लोपे उपस्थितमान्तग्रामशब्दस्य तदन्तस्य वा लोके युद्धे वर्त्तमानत्वाभावेन युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इत्यनुवादां सम्भवेन सम्पूर्वस्याल्लाभ न च सङ्ग्रामयुद्धे वर्त्तते ततश्च णिजित्यर्थं विशिष्टपाठस्यावश्यकत्वेन कथं नियमार्थत्वमिति चेन्न द्वितीयमकार-

चिदा समर्थनाया इति दिक् । भृशादयस्तु स्नां कण्ठपाठानुरोधेन माधवीये उदाहृताः । तद्यथा । भृशायते । चपलायते । मन्दायते । पण्डितायते । रेहायते । रेहशब्दो रेहमि निर्घणत्वे भिक्षाभिजायस्य च निवृत्तौ वर्त्तत इति गणवृत्तिः । तपायते । तपस्वन्द्रः समुद्रश्च वेहायते । वेहद्गर्भे पिघातिनी । अधगायते । अधगो मूर्खः पुष्करश्चेति गणवृत्तिः । ओजायते । वेर्चायते । ओजोवर्चःशब्दौ वृत्तिविषये तद्वति वर्त्तते रेष्वायते । रेफः-सरोष इति गणवृत्तौ । दर्मनायते । सुमनायते । उन्मनायते । उत्सुका-

तु सुमनायत इत्यादि तिङन्तं संपद्यत इति तद्वति गिक्ताभावान्निघाताभावः, एवं तर्हि भृशादिषूपसर्गस्य पराङ्गवद्भावं वक्ष्यामि सुबामन्वितइत्यस्यानन्तरं भृशादिषूपसर्गइति, इहापि तर्हि प्राप्नोति अभिभृशायते सुभृशायत इति, यदि नेष्यते मनस्यूपसर्गइति वक्ष्यामि मनशब्दो परत उपसर्गस्तस्यैव परस्य मनसशब्दस्याङ्गवद्भवति स्वरे कर्त्तव्यइति, एवं च देवदत्तः सुमनायत इत्यादौ उपसर्गस्यापि 'तिङ्ङतिङ्' इति निघातो भवति, योप्याह सुमनशब्दात्प्रत्यये विधित्सितउपसर्गः पृथक् क्रियते

१४० महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 (भृशादिभ्यो भुवश्चेर्लोपश्च हलः । (अ. ३ । पा. १ । आ. २)
 ३ । १ । १२ ।)

प्रस्लिष्यतस्या उदात्तत्त्वानुनासिकत्वे प्रतिज्ञेये इति तच्चात्पर्यात् ।
 अत्रानुदात्तत्वे मानं चिन्त्यं भाष्यप्रयोगस्य पाक्षिकात्मनेपदेनो-
 पपत्तेः ॥ भाष्ये

एवं तर्हि भृशादिषूपसर्गस्येति । (भा)

भृशादिषु पठितस्योपसर्गस्येत्यर्थः । तेनाभिभृशायते इत्यादौ
 न निघातः । देवदत्तः सुमनायत इत्यादौ च सोरपि तिङ्तिङ्
 इति निघातः ॥

यते । श्वायते । वृहायते । तान्तावेतौ । सुबामन्त्रितइत्यत्र पनस्युपसर्गस्य
 पराङ्गवद्भाव उपसंरूपेयः । तेन सुपनायत इत्यादौ तिङ्तिङ् इति
 निघातो न भनति, देवदत्तः सुपनायत इत्यादौ मोपसर्गस्य निघातश्च
 भवतीति प्रकृतसुत्रस्य भाष्यपर्यालोचनया लभ्यते । अमी श्लोका गणपा-
 ठस्था भृशादयः गणवृत्तौ तु वृहच्छब्दो न पठ्यते । भद्रशब्दस्तु पठ्यते ।
 कन्धरशब्दश्च त्यचोभ्यन्तरे स्थूलतन्वाभा असंयुक्ता स्वायुः कन्धरा । तद्वान्
 कन्धरः । मत्वर्थ अर्श आदिभ्योच् ॥

परिश्रिष्टादेव प्रत्यय इति तेनापि स्वरे पराङ्गवद्भावो वक्तव्य एव, तदेवं
 प्रत्ययार्थविश्लेषणं स्वादयः मनस्शब्दादेव केवलात्प्रत्यय इति स्थितं,
 यदि तु सामान्येन आपकमिष्यते सङ्गतात्प्रत्यये विधित्सिते उपसर्गाः
 पृथक् क्रियन्त इति नात्रैव, यथा 'प्रभो परिवृठ' इत्यत्र वक्ष्यते
 परिवृठमाचष्ट इति णिच् क्ताप्रत्यये कृते परिवृठ्येति ल्यब् भवतीति,
 ततो आपकान्तरं मृग्यं, क्षन्तव्यं च किं चिदुद्यम्याभिधानं
 सूरिभिरित्यपरम्यते ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यषः। ३। १। १३॥

भाष्ये

गुणवृद्धीति । (भा)

गणरत्नपठितेगन्तेभ्यस्तत् प्राप्तिः । पित्र्येयतिरोऽयस्येति लोपः ॥
ननु किङ्तीति निवृत्तौ असूयेत्यपि सिद्धमत आह

लोहितादिडाज्भ्यः क्यषः ॥ लोहितादिभ्यां डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष्-
म्यात् । वा क्यषः । लोहितायति । लोहितायते । अत्र अच्चेरित्यनुवृत्त्या
अभूततद्भावविषयत्वं लभ्यते । तच्च डाचो न विशेषणम् । असम्भवात् ।
अलोहितो लोहितो भवतीति विग्रहः । पटपटाति पटपटायते ।
कृम्यस्तियोगं विनापि क्यषो डाजन्तादिधानसामर्थ्यादेवेह डाच् । भवत्यर्थं
विधीयमानेन क्यषा उक्तार्थस्य भवतेहि प्रयोगायोगान् । अत्र वार्तिकम् ।
लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणीति ॥ आदिशब्दप्रत्याख्यान-
परमेतत् । लोहितशब्दात्पञ्च पद्यमानानि नीलहस्तिमन्त्रपेनदासमन्द
इत्येतानि षट् भृशादिषु द्रष्टव्यानीत्यर्थः । क्यषः ककारश्चकारावपि प्रत्या-

“लोहितादिडाज्भ्यः क्यषः” ॥ ‘पटपटायतीति’ अव्यक्तानुकर-
णादिति डाचि विवक्षिते ‘डाचि बहुलं हे भवतः’ इति द्विवचनं, ततो
डाच् पटपटा इति स्थिते ‘नित्यमाम्नेडिते डाची’ति पटच्छब्दस्य
यन्तकारो यश्च पङ्कः पङ्कास्तयोः पङ्कपं पङ्काः, ‘लोहितडाज्भ्यः
क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणीति’ वार्तिकं तदेतत्पठिताभिप्रायं न पुनर-
नेमादियद्गणं प्रत्याख्यायतइत्याह । ‘यानि पद्यन्तइति’ । निद्राककणा-
क्षपाशब्दा वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते, अनिद्रो निद्रायान् भवति,

यदौति ॥ (कै)

उत्तरमिति । (कै)

असूयया धनेच्छया च यजामहे इति श्रुत्यर्थः । अपत्यया-
न्ताबन्तादिभक्तः कान्दसो लुगिति भावः ॥

अथवेति । (कै)

पक्षे प्राणैर्वसुभिश्च यजामहे इत्यर्थः ॥ भाष्ये

क्यातौ । तथाहि । ककारो गुणवृद्धिनिषेधार्थो नेति स्पष्टमेव । अप्रसक्तस्य
प्रतिषेधायोगात् । नापि नःक्य इति सामान्यग्रहणार्थः । नान्तादविधा-
नात् । नापि अपत्यस्य च तद्वितेनाति क्यचयोस्तेति । अपत्यादविधा-
नात् । नापि क्याच्छन्दसाति । याच्छन्दसात्यं व सवचत्वात् । युक्तं चैतत् ।
शकुनम्भरणमिति । कण्ठवादिद्यगन्तादपि दर्शनात् । नापि लोहितायत
इत्यत्र अकृत्सार्वति दार्धप्रवृत्त्यर्थः । तत्र कडितीयस्याननुवृत्तेः । नन्वनु-
वृत्तिरावश्यकौ उरयाष्टषाण्येवमर्थमिति चेत् । इह हि तृतीयास्थाने
मुपां सुलुगिति यादेशः । स च कान्दसः । तत्र च ऋसोपि कान्दस एव
भविष्यति । उपगायन्तु सापत्नयो गार्भण्य इति वत् । नापि क्यस्य विभा-
षेत्यत्र सामान्यग्रहणार्थः । हल इत्यनुवृत्तेः । न ह्ययं हलन्तादस्ति । न च

अकरुणः करुणावान्भवति, अकृपः कृपावान् भवतीत्यत्रार्थे प्रत्ययः,
अपरिपठितेभ्यस्तु क्यधेव भवतीत्यस्योपपादनम् । 'आकृतिगणश्चायमिति'
कुत इत्यत आह । 'तथा चेति' । क पुनः सामान्यग्रहणार्थः ककारः ।
'क्यचयोस्तेति' । आपत्यस्येति वर्तते, न चायमापत्यादिष्यते, इह तर्हि
'क्यस्य विभाषा' हल इति वर्तते, न चायं हलन्तादिष्यते, इह तर्हि
'क्याच्छन्दसि' एतद्याच्छन्दसाति वक्तव्यं भुरण्, स्तुरण्, रिति कण्ठादि-
द्यगन्तादपि यथा स्यादिति, 'वा क्यध' इत्येतद्वा यादित्येवास्तु, न चैवं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१४३

(अ. ३। पा. १। आ. २) (लोहितादिडाज्भ्यः क्यषः। ३। १। १३।)

नार्थः किङ्त्ग्रहणेनेति । (वा)

अत एव ज्यादादीयम इत्याद्याङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापकत्वं सङ्गच्छते ॥

नियमार्थमिति । (कै)

ननु नियमार्थत्वेऽपि पाश्यामभ्यादिशब्देभ्य आचारक्लिबन्तेभ्यः
पक्षे तङ्स्यात्तद्वावृत्त्यर्थं वकारोच्चारणमिति चेन्न । एतद्भाष्यप्रामा-

वा क्यष इति विशेषणार्थः वायादित्येव सूत्रणात् । न चैवं पाशादिभ्यो यः
पाश्या अत्र प्रसङ्गः सामान्यविहितानां तिङां नियमार्थं हि तत्प्रकरणम् ।
न च पाशादियान्तात्तिङः सन्ति । नन्वाचारक्लिबन्तात्सन्तीति चेन्न ।
टापा व्यवधानात् । पूर्वस्मादपि विधौ णकादेशस्य स्थानिवद्भावात् । न च
दगडबध्यादिशब्देभ्य आचारक्लिबन्तेभ्यो ऽतिप्रसङ्गः शङ्क्यः । तत्र दगडादिभ्य
इति सूत्रेण यदेव विधीयते । शीर्षच्छंदाद्यद्येति पूर्वसूत्राद्यदनुवृत्तः । न तु
यप्रत्यय इति पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव षकारोऽपि व्यर्थः । स हि
वा क्यष इत्यत्र विशेषणार्थः क्यच्छन्दसि क्यस्य विभाषेत्यादौ सामान्यग्र-
हणाविघातार्था वेति फलं सम्भाष्यते । तच्च सर्वं दृष्टितमेव । तस्मादादि-
शब्दं कषौ च हित्वा लोहितडाज्भ्यो य इति भाष्ये स्थापितम् । यदि तु
सभाया यः सभ्यः । स इवाचरतीत्यादेशाचारक्लिबन्तस्याभिधानमस्ति ।

‘पाशादिभ्यो यः’ पाश्या, अत्र प्रसङ्गः, सामान्यविहितानान्तिङां नियमार्थं
प्रकरणं, न च पाशादियात्परस्मैपदमात्मनेपदं वा प्राप्तमस्ति, अथाप्या-
चारक्लिबन्तात्सम्भवेद्, एवमपि वा यष इत्येवान्तु तत्राह । ‘नः क्यइति’ ।
ककारमनुबन्धमामञ्जतः सूत्रकारस्याप्याकृतिगणत्वमभिप्रेतमित्याह ।
‘नह्यीति’ । भाष्ये त्वादियग्रहणप्रत्याख्यानपरमेव वार्तिकं व्याख्यातं,
ककारोऽपि प्रत्याख्यातः, कथं पुनः पटपटायतीति क्यषयोगे डाज् भवति,
यावता कृष्णस्तिर्योगे स विधीयते, तत्राह । ‘कृष्णस्तिरिगिवेत्यादि’ ।

(लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्ः। ३। १। १३।) (अ. ३। पा. १। आ. २)

येन मूलभूतानुबन्धमन्यदा निमित्तमादायाचारकिबन्ते एतत्प्र-
करणाप्रवृत्तेः । अनभिधानादौदृशे विषये आचारकिपोऽभाव
एवेत्यन्ये ॥ भाष्ये

भृशादिष्वितराणीति । (भा)

ननु अभूततद्भावे

तर्हि वा यष इति सूत्रतां, षकारमात्रं वास्तु । अवशिष्टं तु व्यर्थमेव ।
वृत्तिकारस्तु वार्तिकस्यार्थमन्यथा मन्यते । तद्यथा । न किलानेनादियद्वयं
प्रत्याख्यायते । किन्तु यानि पठितानि नीलादीनि षट् तेषामेव इतोपकृत्य
भृशादिषु निवेश उच्यते । अपठितानां तु क्यषेव, तानि चाकृतिगणत्वा-
स्तभ्यन्ते । आकृतिगणत्वे आपकं तु नः क्य इति सामान्यग्रहणार्थः क्यष्ः
ककारः तदविघातार्थः यकारश्च, न हि पठ्यमानेषु लोहितादिषु नान्तः
कश्चिदस्ति तानि आकृतिगणसिद्धानि गणवृत्तिकारः सञ्जग्राह । लोहित-
श्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च । मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः कण्ठ्या नित्य-
चर्मणीति । निद्राकण्ठादयः वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते । निद्रायति
निद्रायत इत्यादि । तदेतत्सर्वं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् । किञ्च लोहित-
डाज्भ्य इति वदतो वार्तिककारस्यापि आदिशब्दप्रत्याख्यानमभिप्रेतमिति

भवत्यर्थे क्यष् विधीयते स भवतिप्रयोगे न भवति तेनैवोक्तत्वात्तस्या-
र्थस्यातो भवतेरप्रयोग एव क्यष् भवितव्यं, यदि च क्यष् योगे डाज्
न स्याद्डाजन्तात्क्यब्धिधानमनुपपन्नं स्यादिति भावः । अथ किमर्थं 'वा
क्यष्' इति सूत्रमारभ्यते, य क्यष् चेति चकारोत्र कर्त्तव्यः, लोहितादिभ्यः
क्यष् भवति चकारात्क्यष् च, तत्र क्यष्पक्ष आत्मनेपदं क्यष्पक्षे
परस्मैपदमिति सिद्धमिष्टम्, अहो सूत्रदर्शी देवानांप्रियः यदिदमपि
न दृष्टं 'क्यष्मानिनोस्ते'ति, इह तर्हि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गवि-

क्यङ् क्यप् तु तदभाव इति (कै)

तदभावे पदद्वयार्थमावश्यकमादिग्रहणमिति चेन्न । अत्राप्यच्चे-
रित्यनुवर्त्यास्यापि अभूततद्भाव एव प्रवृत्तेः । अत एव नित्यात्मने-
पदार्थं भृगादिपाठ इत्युक्तम् ॥

अपठितेति । (कै)

तेन चर्मायति चर्मायते इत्यादिवृत्त्याद्युक्तममङ्गतम् । “नाग्रं
हलन्तादिधौयते” इति भाष्योक्तं चेति बोध्यम् ॥

स्पष्टं लभ्यते । अन्यथा हि लोहितादित्येव ब्रूयात् अत एव विदस्य मान
इत्यत्र लोहितादिडाग्न्यः कथयति कल्पतरुग्रन्थो वृत्तिकागरीत्या
सम्भवन्नपि भाष्यविरुद्धत्वात्प्रौढवादमात्रमिति क्यङ् विधातवोचाम ।
स्यादेतत् । क्यप् चेति सूत्रमस्तु चात् क्यङ् । तत्र क्यप्पक्षे परस्मैपदम् ।
क्यङ् पक्षे स्वात्मनेपदमिति वाक्यध इति सूत्रं मान्त्विति चेत् । मैवम् ।
प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति लोहिनीशब्दात् कथयि
लोहिनीयति लोहिनीयत इति रूपद्वयमिष्यते । क्यङ् तु क्यप्मानिनो-
श्चेति पूर्ववद्भावे सति लोहितायत इति स्यादिति फले भेदात् ॥

श्लिष्टस्यापि ग्रहणमिति लोहिनीशब्दादप्ययं क्यप् भवति, सति चैवं
क्यङन्तादात्मनेपदं कथयन्तात्पर्यसंपदमिति विज्ञायमाने आत्मनेपदपक्षे
‘क्यप्मानिनोश्चे’ति पूर्ववद्भावे सति अलोहिनी लोहिनीभवति
लोहितायतइति प्राप्नोति, अद्य पुनः कथयन्तादात्मनेपदं विकल्पितं
लोहिनीयते लोहिनीयतीतीत्यं सिद्ध्यतीति स्पष्ट एव फलभेदः ॥

कष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ॥

कष्टशब्दाच्चतुर्थ्यन्तात्क्रमणे ऽर्थे क्यङित्यर्थेऽर्थविशेषो न लभ्येत
तदर्थं निपातनमित्याह

विधाविति ॥ (कै)

भाष्ये

क्रमणे नार्तव इति । (भा)

यद्यत्र अनार्जवमेव क्रमणशब्दार्थः । तदा कष्टाय क्रमणे कुटिलो
भवति इत्यर्थः स्यात् । न चायमर्थः कष्टायत इत्यतो गम्यते । किं
च सचादिभ्य इति वार्त्तिकभाष्ये “सचादिभ्य इति किमर्थं कुटि-
लायानुवाकाय क्रामतो”त्युदाहरणे कुटिलायेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ कष्टं कृच्छ्रम् । कृच्छ्रगहनयोः कष इति कृच्छ्र इड-
भावः । तेन च तत्त्वरणां पापं कर्म लक्ष्यते । क्रमणमुत्साहः, वृत्तिसर्गताय-

“कष्टाय क्रमणे” ॥ ‘चतुर्थीसमर्थादिति’ । सङ्गतार्थः समर्थः,
चतुर्थी समर्थ इति तृतीयासमासः, प्रत्ययार्थेन क्रमणं न सह सङ्गतार्थत्वं
यस्य चतुर्थीकृतं तस्मादित्यर्थः, एतच्च कष्टायेति निर्देशादेव लभ्यते,
क्रमणशब्दस्य पादविहरणे प्रसिद्धत्वात्तत्रैव प्रत्ययो भा विज्ञायीत्याह ।
‘क्रमणे ऽर्थेऽनार्जवइति’ । अनार्जवं कुटिल्यम् इह त्वनार्जवशब्दोना-
करणरूपे क्रमणे पर्यवस्यत्यर्थात्, किं पुनः क्रमणमुत्साहः, यथा
व्याकरणाध्ययनाय क्रमते उत्सहतइत्यर्थ इति व्याख्यातम् । ‘कष्टाय

किं चतुर्थ्यन्तेभ्य इति । (कै)

किमर्थम् अनार्जवयुतं पन्थानं गच्छतीत्यर्थकम् । अजः कष्टं क्रामतीत्युदाहरणं भाष्ये दत्तममङ्गलं स्याद् अनार्जवरूपे कर्मणेऽवृत्तं तदङ्गं विकलत्वात् तस्मादनार्जवे इत्यस्यानृजविषये कर्मणे इत्यर्थः । स्वार्थिकाणां त्वार्जवशब्देन तत्पुरुषः । एवं चानृजौ वर्त्तमानात् कष्टशब्दात्कर्मणेऽर्थं क्यडित्यर्थः फलति । कष्टाय कर्मणे क्रामतीत्यस्य च कष्टम् अनृजकर्मकर्तुं गच्छतीत्यर्थः । अनृजं चायं तेन पापार्थककष्टशब्दात् प्रत्यय इत्यर्थं लाभार्थं निपातनम् । तेन दुःखपर्यायाद् दुःखं अनुभवन्तु क्रामतीत्यर्थेन ॥ एतदेव ध्वनयन्

कष्टाय कर्मणे इति । (भा)

कर्मपदं प्रयुक्तम् । अत एव सूत्रार्थव्याख्यानोत्तरम् “अत्यल्पमिदमुच्यते कष्टायकर्मणे इति मन्त्रादिभ्यः क एव चिकीर्षायामिति वक्तव्यमिति”त्युत्तरभाष्यं सङ्गच्छते । चिकीर्षायां गम्यमाना-

नेष्विति सूत्रे हि सर्ग उत्साह इत्युक्तम् । तदयमर्थः । चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यड स्यात् । कष्टाय कर्मते । कष्टायते । पापं कर्म कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः । । मन्त्रकृत्कष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कगवचिकीर्षायामिति वक्त-

कर्मणे कर्मते इति । ‘कृच्छ्रगहनयोः कष’ इति कृच्छ्र इडभावः, कृच्छ्रं दुःखम्, इह तु तत्कारणं पापं कर्म, कृच्छ्रं पापं कर्म कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः । वृत्तिसर्गत्यात्मनेपदं, प्रायेण तु परस्मैपदं पठ्यते, तत्र पापं कर्म कर्तुंकामः कुटिलमाचरतीत्यर्थः, अनुत्साहत्वात्परस्मैपदम्, ‘अत्यल्पमिदमुच्यते इति’ सर्वलक्ष्यामंग्रहात्, कथं तर्हि वक्तव्यमित्याह । ‘मन्त्र-

यामित्यर्थः । न च चिकीर्षीत्याह एव तस्यागम्यत्वे कामतीति परस्मैपदप्रयोगानुपपत्तिः । गमनरूपक्रमणपदार्थनोत्साहस्य गम्यत्वेऽपि क्रमेस्तदर्थत्वाभावात् । नव्यैस्तु वृत्तिसर्गत्यादौ कृप्तोत्साहार्थत्वमेवाश्रित्यचिकीर्षाया एवोत्साहरूपायाः प्रत्ययार्थत्वमाश्रित्य क्रमत इत्यात्मनेपदं प्रयुक्तं तद्भाष्यविरुद्धम् ।

अनार्जवमेव क्रमणमिति । (कै)

अनृजुविषयमेव क्रमणमित्यर्थः ॥ तद्धनयन्वक्ष्यति

अनार्जवयुक्तं पन्थानं गच्छतीत्यर्थ इति । (कै)

अपर आहेत्यनेन च परस्परं वाक्यानां व्याख्येय व्याख्यानभावो गम्यते इति न कश्चिद्विरोधः ॥

व्यवस्थितेति । (कै)

अनभिधानादिति तत्त्वम् ॥

व्यम् ॥ कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापपर्यायाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदेन विग्रहः । सत्रायते । कक्षायते । कृष्टायते । गहनायते ॥

कक्षेत्यादि' । अस्मिन्पक्षे द्वितीयान्तेभ्यः प्रत्ययः चिकीर्षां प्रति कर्मत्वात् । 'कण्वचिकीर्षायामिति' । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यायमर्थनिर्देशः, कण्वं पापं, सत्रादयो हि वृत्तिविषये पापपर्यायान्तेभ्यश्चिकीर्षायां प्रत्ययः, पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदेन विग्रहः । 'अजः कष्टं कामतीति' । क्रमिरत्र पादविहरणे वर्तते, कष्टं गहनदंशं कामति गच्छतीत्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०६

(अ. ३ । पा. १ । आ. ०)

(कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ।

३ । १ । १५ ।)

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ।

३ । १ । १५ ॥

भाष्ये

अवगौर्णस्य वा मन्य इति । (भा)

मन्यो मथनं तच्चोद्गौर्णस्य चर्वणम् । अन्यस्याशनकपमस्तु
चक्षणम् इत्युक्त्वा उद्गौर्णविषये एव प्रयोगस्तदुपपादयति

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ॥ कर्मण इति पञ्चमी रोमन्थतपो-
भ्यामित्यनेन सामानाधिकरण्यात् । प्रत्येकं सम्बन्धात्वेकवचनम् । वर्त्तीति
ण्यन्तादृष्टेः ण्यासश्चोयुजिति युचि प्राप्ते अत एव निपातनात् क्तिन् ।
चरतेः स्वस्यदादित्वाद्भावे क्तिप् । रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां यथासङ्गं वर्त्ति-
चरोऽर्थयोः क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्त्तयति रोमन्थायते । हनुचलन इति
वक्तव्यम् ॥ हनुचलनेनात्र चर्वितस्य मुखप्रदेशे आकृष्य चर्वणं लक्ष्यते । नेह
कौटो रोमन्थं वर्त्तयति । अपानप्रदेशान्निःसृतं द्रव्यम् । कौटो वर्तुलं

“कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः” ॥ कर्मण इति पञ्चमी
रोमन्थतपोभ्यामित्यनेन सामानाधिकरण्यात्, प्रत्येकसम्बन्धात्वेकवचनम् ।
‘वर्त्तीतीति’ । ण्यन्तादृष्टे ‘ण्यासश्चोयुजि’ ति युचि प्राप्ते ऽस्मादेव
निपातनात् क्तिन्, युजपि भवति वर्त्तना, चर्वणं चर्, संपादित्वाद्भावे
क्तिप् । ‘हनुचलनइति’, हनुचलनमहचर्चितं चर्वितस्य मुखप्रदेशे
आकृष्य चर्वणं तच्चेत्यर्थः । ‘कौटो रोमन्थं वर्त्तयतीति’ अवगौर्णमपा-
दानप्रदेशान्निःसृतं रोमन्थाख्यं द्रव्यं वर्त्तयति कृत्तं करोति गुलिकां

१५०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(कर्मणो रोमशतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ।

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

३ । १ । १५ ।)

सहचरितमति ॥ (कै)

अश्रातीत्यर्थ इति । (कै)

वर्त्तुल्लं करोतीत्यर्थः ॥

क्यङन्तेनेति । (कै)

एवं च तत्र प्रयोगाभावात् किं तन्निवृत्त्यर्थेन यत्नेनेति भावः ॥

—

करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ । अपानप्रदेशान्निःसृतमश्रातीत्यर्थ इति तु कैयटो व्याख्यत् । तपस्यति, इह तड् प्राप्तः । तस्मात्तपसः परस्मैपदं चेति वक्तव्यम् । एवं च नमोवरिव इत्यादि सूत्र एव तपःशब्दः पठितुमुचितः । तथा तु न कृतमित्येव ।

करोतीत्यर्थः, नात्र हनुचलनमस्ति । 'तपसः परस्मैपदं चेति' । एवं च नमोवरिव्यादिसूत्रे तपःशब्दः पठितव्यस्तथा तु न कृतमित्येव । इह तपस्यते लोकं जिगीषरमेरिति कान्दसत्त्वादात्मनेपदम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः २५२
(अ. ३।पा. १।आ. २) (सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ३।१।१८।)

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ।

३।१।१८ ॥

भाष्ये

सुखं वेदयत इति । (भा)

सुखप्रसाधादिना देवदत्तस्य सुखं प्रसाधको वेदयत इत्यन्वयः ॥
यद्यप्यन्तरङ्गत्वात् कारकत्वेन वेदनायामन्वयो न्याय्यः तथापि
सामर्थ्यात्सुखादिभिरन्वय इत्याह

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ कर्तृ इति पृथक्पदं लुप्तमस्तीकम् । वेदना
ज्ञानम् । विद चेतनाख्याननिवासिष्वित्यस्माच्चरादिगण्यन्तात् भावे ण्यास-
अन्त्यो यच् । घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति औपसङ्गख्यानिको वा । कर्तृत्वं च
श्रुतवेदनक्रियापेक्षम् । तदयमर्थः । वेदनक्रियायाः कर्तृग्राधेयभावेन सम्ब-
न्धिभ्यः सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थं क्यङ् स्यात् । सुखं वेदयते सुखा-

“सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्” ॥ ‘वेदनायामिति’ । विद चेत-
नाख्याननिवासिष्वित्यस्माच्चरादिगण्यन्ताद्धावे ‘ण्यासअन्त्यो यच्,’ घट्टिव-
न्दिविदिभ्यश्चेत्यौपसंगख्यानिको वा । ‘वेदनायामर्थेऽनुभव इति’ । प्रत्यक्ष-
ज्ञानमनुभवः, यद्यपि वेदनाशब्दो ज्ञानमात्रवचस्तथापि कर्तृग्रहणेन
सुखादीनि विशेष्यन्ते, कर्तृगतानां च सुखादीनां वेदना ऽनुभवरूपेवेति
मत्त्वैवमूहं, क्रियापेक्षं कर्तृत्वं वेदनासंनिधानात्तदपेक्षमेव विज्ञायते,
कर्त्रा च सुखादीनि विशेष्यन्ते न वेदना, व्यभिचाराभावात्, सर्वत्र
हि वेदना वेदयितुरेव भवति तदेतदाह । ‘वेदयितुश्चेत्कर्तृः सुखादीनि

(सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ४ । १ । १८ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. २)

वेदनाया इति ॥ (कै)

समस्तस्यान्यत्रान्वयासम्भवादाह

सुपां सुलुगिति । (कै)

वेदनाशब्दे विदत्वेनेति चौरादिकण्ठान्तादण्यश्रन्येतियुच् ॥

नान्यदौयेति । (कै)

मुखप्रसाधादिना लिङ्गेति भावः ॥

यते । कर्तृग्रहणं किम् । सुखं वेदयते प्रसाधको राज्ञः । अयं वेदिः आकु-
स्मीयः । एवं च वेदयतीति केषां चित्परस्मैपदपाठः प्रामादिकः । अत्र
लोकगणकारः । सुखदःखगहनकृच्छ्राः तृपालीकप्रतीपकरणाश्च । कृपणः
मोह इतीमे सुखादयो दण्डगणे पठिताः ॥ मोहं सहनमभिभवो वा ।
गणभ्रममहोदधौ तु आसृशब्दोपीह पश्यते ॥

भवन्तीति' । आश्रयाश्रयिभावलक्षणाश्च सम्बन्धो न अन्यजनकभावल-
क्षणाः, एवं च कर्तृग्रहणं लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम् । 'वेदयतइति' ।
आ कुस्मादादात्मनेपदीत्यधिकारे वेदिः पठितः, एवं च प्रत्युदाहरणे
परस्मैपदपाठः प्रमादतः, प्रसाधको ऽभ्यङ्गादेः कर्त्ता संप्रसाध्यमानस्य
नेत्रविकारादिना सुखमनुमानतो जानाति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १५३
(अ. ३ । पा. १ । आ. २) (नमोवरिविचित्रदः क्यच् । ३ । १ । १६ ।)

नमोवरिविचित्रदः क्यच् । ३ । १ । १६ ॥

नमस्य शब्दस्य प्रकृत्यन्तरत्वेऽपि नमः शब्दात् क्यचोविधानेन
तद्योगे चतुर्थी स्यादत आह

नमस्यतीति । (भा)

निपात एवेति । (कै)

अव्ययलोपलक्षणमेतत् । अन्यथा मात्राप्रभृतीनीत्यनेन हज्
योगे एव स्वार्थम् एतं च निपातत्वविधानादत्र तदभावे क्यज-
सङ्गतिः स्यादत आह

अर्थवत्त्वादिति । (कै)

अस्य गुड्डकृत्वेन वृत्तेर्जहत्स्वार्थत्वादिति भावः ॥

इत्यर्थाङ्गीकारेणेति । (कै)

अनेनैतत् सूचयति नायमर्थाऽतः प्रतीयते किं तु वरिवस्य-
शब्दादिभ्यः सपर्यादिमात्रप्रतीतिवदस्मात् पूजामात्रप्रतीतिरित्याद्य

नमोवरिविचित्रदः क्यच् ॥ कर्मण्यग्रहणमनवृत्तं अभिधानशक्तिस्वाभा-
व्यात् । इह क्रियाविशेषपरम् । तेन नमसः पूजायां वरिवसः परिचर्यायां
चित्रद आश्चर्यं क्यच् स्यात् । नमस्यति देवान् नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थः ।

“नमोवरिविचित्रदः क्यच्” ॥ ‘कर्मण्यविशेषे पूजादाविति’ । कर्मण्य
इति सामान्यानुवृत्तावप्यभिधानशक्तिस्वाभाव्यादिविशेष उपलभ्यत इति
भावः । ‘नमस्यति देवानिति’ । नमःस्वन्तिस्वाहेति चतुर्थी न भवति,

(नमोवरिविचित्रोः क्यच् । ३ । २ । १६ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. २)

एव समाधिरत्र युक्तोऽयं त्वेकदेशिन इति करणपदानुवृत्त्या क्रियासामान्ये विधावपि प्रयोगवशादेव तद्विशेषप्रतीतिर्भविव्यतीति किमेतैरित्यत आह

करणग्रहणस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

साधने तव्यदादय इति । (भा)

भावोऽपि क्रियारूप एवेति भावः ॥

शब्दान्तरेति । (कै)

स्वार्थिकत्वात् क्यजाद्यन्तानां द्रव्यवाचित्वेऽपि शब्दान्तरवाच्य क्रियाकारके तव्यादौनामुत्पत्तिः स्यादेवेत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तो वृत्तमित्यादि ॥

तव्यादयस्त्विति । (कै)

एवं च धातुसंज्ञाविधानमेवैषां वाचकत्वे मानमिति भावः ॥

भाष्ये

अथवाऽधातव एवेति । (भा)

क्रियावचनाय वेत्यर्थः ॥

वरिवस्यति गुरुन् । शुश्रूषत इत्यर्थः । चित्रयते । विस्मयत इत्यर्थः । विस्मा-
ययत इत्यन्ये । तथा च मायामृगं प्रकृत्य भट्टिगाह । ततश्चित्रयमाणो-
ऽस्ताविति । अत्र चित्रो डित्कारणादवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं

प्रत्ययार्थे गुणीभूतस्य नमःशब्दस्य निष्कृष्य सम्बन्धाभावात्, अथ वा
नमस्यति नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थस्तत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिव-
जोयसीति द्वितीयैव भवति । एवं च नमस्करोति देवानित्यादावपि

(अ. ३ । पा. १ । व्या. २ । (नमोवरिवस्त्रिषुः क्यच् । ३ । १ । १८)

कः खल्वपीति । (कै)

पचादौनामर्थरहितानामेव पाठात् ॥

क्वचिदर्थानिति । (भा)

अनेकान् क्वचित्त्वैकमित्यर्थः ।

एवमप्यर्थादेशनमिति । (भा)

नममः पूजायामित्याद ।

बुध्येरनिति । (भा)

निवृत्तप्रेषणात्स्वार्थं णिच्चा बुध्येरन्नित्येव क्वचित्पाठः ॥

भवतीति वाच्यम् । तथा सति क्यजन्तादात्मनेपदम् । न चेवं शब्दवैरादि-
सूत्रे चित्रशब्दोऽपि पठ्यतां क्यडेव तड भविष्यतीति वाच्यम् । तथा सति
हि क्वचिच्चेति इत्वं न स्यात् । तस्मात् क्यजेव कार्यो ऽित्वं च ॥

द्वितीयैव भवति । 'परिचर्यायामिति' । परिचर्या शुश्रूषा । चित्रोयत
इति' । अवयवकृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति क्यजन्ता-
दात्मनेपदं भवति, 'क्वचि चे'तीत्यम्, एतदर्थमेव च शब्दवैरादिसूत्रे
चित्रशब्दो न पठितः । 'चित्रोयत इति' । विस्मयत इत्यर्थ इत्येके,
विस्मापयतइत्यर्थ इत्यन्ये, तथा च भट्टिकाणे मायामृगं प्रकृत्य भवति
ततश्चिचोयमाणोऽसौविति ॥

(मुखमिश्रस्रज्जालवणव्रतवस्त्रहलकल-
कृततूत्तेभ्यो णिच् । ३ । १ । २१ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

मुखमिश्रस्रज्जालवणव्रतवस्त्रहल- कलकृततूत्तेभ्यो णिच् ।

३ । १ । २१ ॥

मुखमिष्य निर्देशादेवाकारान्तनिर्णयेन प्रश्नानुपपत्तिरत आह

किमिकारेति ॥ (कै)

भाष्ये

इमाविति । (भा)

समानार्थावित्यर्थः ॥ यद्यप्यकारान्तयोरेव ग्रहणेऽपि तयोर्निय-
मार्थत्वादिकारान्ताभ्यां णिजभावेन सर्वदोषपरिहारोऽस्ति तथाप्ये-
कदेश्याह भाष्ये

मुखमिश्रस्रज्जालवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूत्तेभ्यो णिच् ॥ एभ्यो दशभ्यः
कञ्चर्थे णिच् स्यात् । मुखं करोति मुखयति । मिश्रयति । स्रज्जयति ।
जालयति । व्रताद्भोजने तन्निवृत्तौ च ॥ पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । वस्त्रा-
त्युमाच्छादने । संवस्त्रयति । इह भोजनतन्निवृत्तौ व्रतशब्दस्यार्थः । समा-
च्छादनं तु वस्त्रशब्दस्य । प्रत्ययस्तु कञ्चर्थः । श्रूयते च भोजने व्रतशब्दः ।

“मुखमिश्रस्रज्जालवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूत्तेभ्यो णिच्” ॥ किम-
र्थमिदं, न प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव सिद्धं, न च तत्करोतोत्यादिना तत्र
धात्वर्थनियमः क्रियते राजानमतिक्रान्तवानत्यहराजदित्यपि वर्णनात्,

याविति । (भा)

एवं च एतत्सजातीयानुपूर्वोक्तानामेतदर्थकानाञ्चोदलकतयोरे-
वेति प्रकारान्तरेणाप्येकदेश्युक्तित्वमस्यानुपदं वक्ष्यते ॥ भाष्ये

वृद्धिरपिनित्येति । (भा)

कार्यमात्रमिति भावः ॥

वाचनिकमिति । (कै)

शब्दान्तरस्येति वचनमिति भावः ॥ वस्तुतस्तदपि न्यायसिद्ध-
मित्याह

यदस्य पयोव्रतं भवति । आत्मानमेव तद्धर्धयति त्रिव्रतो वै मनुरासीत् ।
द्विव्रता असुराः । एकव्रता देवा इति । पस्पशायां च । शक्यक्षानेन अमां-
सादौन्यपि व्रतयितुमिति । अयमेव व्रतशब्दो दर्शादिवद्विपरीतजङ्गणया
तन्निवृत्तौ वर्तते । संवस्रयति प्रावारमित्यत्र प्रावारमाणादयतीत्यर्थ इति
माधवः । हलादिभ्यस्त्रिभ्यो यङ्गो प्रत्ययः । हलिं गृह्णाति हलयति । कलिं
गृह्णाति कलयति । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूक्तानि विहन्ति वितूक्त-
यति । तूक्तं केश इति श्रीभट्टः । जटीभूताः केशा इति न्यासः । पापमिति
वैजयन्ती । स्यादेतत् । प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे इत्येव सर्वमिदं सिद्धम् । न
च तत्करोतीत्यादिना तत्र धात्वर्थनियमः । राजानमतिक्रान्तवान् अत्यगरा-
जदित्यादेरपौष्टत्वात् तत्किं मुण्डादि सूत्रेणेति चेत् । अत्राहुः । मुण्डयति
माणवकं मिश्रयत्यन्नं स्रज्जयति वस्त्रं जवणयति व्यञ्जनमिति सापेक्षेभ्योपि

मुण्डं करोति माणवकमित्यादौ सापेक्षेभ्योपि णिञ् यथा स्यादित्ये-
वमर्थं प्रपञ्चार्थं वा, हलिकल्योस्त्वदन्तत्वनिपातनार्थमन्यथा हलिह
कलिह इति स्थिते 'ऽचोऽङ्गत्वात्' ति वृद्धिः प्राप्नोति णाविकृतिरिति

(मुगडमिश्रपलङ्गालवशावतः स्तद्वलकल- (अ. ३ . पा. २ . आ. २)
कृततस्तेभ्यो णिच ३ १ । २१ ।)

अथवेति प्राप्तौ सत्यामिति । (कै)

अत्र त्वभयोरनित्ययोः परत्वादन्त्यस्यैव वृद्धिर्न त्वपधाका-
रस्येति भावः । तदनाम्यायापि समाहितमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ ननु
पूर्वमन्यवृद्धिप्राप्तमपि लोपे उपधावृद्धिप्राप्तिरिति नैकस्या अनि-
त्यत्वमिति शङ्कते

यद्यपौति ॥ (कै)

भिन्नस्वभावेति । (कै)

भिन्नस्थानिकेत्यर्थः । वस्तुतो “अचोऽङ्गितौ”त्यस्य लोपेन
वाधेऽपि “अत उपधाया” इत्यस्याप्रवृत्तिरेव स्थानिवत्त्वेन वाच्या ।
“अचोऽङ्गितौ”त्यस्य चानित्यत्वं लोपे कृतेऽप्राप्त्यैवेत्याशयेनाह

णिजर्थमिदम् । हलिकल्योस्त्वत्वनिपातार्थम् । तथा च वातिकम् । हलि-
कल्योऽदन्तानिपातनं सन्वद्धावप्रतिषेधार्थमिति । तथाहि । हलि इ
कलि इ इति स्थिते अचोऽङ्गितौति वृद्धिः प्राप्नोति णाविष्टवदिति
टिलोपश्च । तत्र लोपः शब्दान्तग्राह्या अनित्यः । वृद्धिस्तु टिलापे सत्य-
प्राप्तेः । उभयोऽनित्ययोः परत्वाद्वृद्धौ कृतायां एकारस्य आयादेशात्पूर्वमेव
परत्वात् वागादाङ्गस्य बलायस्त्वाच्च लोपेनायलोपाऽयम्भवतीति सन्वद्धावृद्धौ-
तिसन्वद्धावः स्यात् । दीर्घा इति दीर्घश्च । न च टिलोपस्य अचः परस्मि-
न्नितिस्थानिवद्धावात्तेन व्यवधानात्त दोष इति वाच्यम् । चङ्परे णौ यदङ्गं
तस्य योऽभ्यासो लघुपङ्गः तस्य सन्वत् लघोर्दीर्घश्चेति हरदत्तादिभिः पुरस्कृते
कैयटेनैकौयमततयोपन्यस्ते व्याख्याने स्थानिवद्धावस्याकिञ्चित्कारत्वात् ।

टिलोपश्च, तत्र लोपः शब्दान्तग्राह्या अनित्यः । वृद्धिस्तु टिलापे कृते-
ऽप्राप्त्यैवतुभयोऽनित्ययोः परत्वाद्वृद्धौ कृतायामेकारस्य लोपस्तत्राग्लोप्यङ्गं
भवतीति सन्वद्धावृद्धौ तिसन्वद्धावः स्यात्, ‘दीर्घा लघो’रिति दीर्घश्च,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१५६

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(मुग्धाभिप्रलक्षणावगात्रतवस्त्रहलकल-
कृततस्तेभ्यो णिच् । ३ । १ । २१ ।)

तत्त्वतस्त्विति ॥ (कै)

न्याय्येति । (भा)

पूर्वाक्त्यर्थः ॥ परेतिदम्भायं लेकदेश्युक्तिः । भिन्नलक्षणाया
भिन्नस्थानिकाया वृद्धेर्नित्यलोकेः । मिद्वान्युक्तित्वाभावात्कृते लोपे
स्थानिवद्भावेन वृद्धेरप्राप्तरपि तदक्तेस्तदुक्तित्वाभावात् । अत एव
णौचडीति सूत्रे लोपस्य शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेर्लोपोत्तरमप्राप्त्योभयो-
रनित्ययोः परत्वाद् वृद्धिरित्याशङ्क्य नाग्लोपीति सूत्रे ग्रहणाद्
वृद्धेर्लोपो बलायानिति मिद्वान्तित्वेनात्रत्यायेकदेश्युक्तित्वं स्पष्ट-
मेवोक्तम् । इदमेवाभिप्रैव मप्रमे कैयट आह

षड् परे णौ यस्तत्र तत्र परतो योभ्यासः तस्येति भाष्यकैयटमतेऽपि अभ्या-
सस्य टिलोपाद्यनन्तरं जातत्वेन आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गात् ।
अल्पनिपातनं तु यद्यपि परत्वाद्वृद्धिस्तथापि अग्रेव लुप्यत इति सम्बद्धाव-
दीर्घा न भवतः । एवं च बलिपटप्रभृतिभ्यो णिचि अवीबलत् अपीपट-
दिति भवति न त्वबलदपपटदिति स्यादेतत् । णौचडीत्यत्रत्यभाष्येण
सहैतद्विरुध्यते । तत्र हि वृद्धेर्लोपो बलायानिति स्थितम् । यत्किं चेत्तत्,
शब्दान्तप्राप्तौ सत्यामपि कृताकृतप्रसङ्गित्वभावेण क्वचिन्नित्यत्वाभ्युपग-
मात् । यदाह । भवोक्तो नित्यत्वादित्यादीति । आपकं चात्र नाग्लोपि-
शासिति सूत्रे अगिति प्रत्याहारगृहणम् । तथाहि । अवर्णान्तिष्ववर्णापधेषु
कृत्वर्णान्तिषु च वृद्धावप्यवर्णा एव लुप्यन्ते । तत्र अलोपिनां नेत्येव वाच्यम् ।
इवर्णोवर्णान्तयोस्तु वृद्धो कृताग्रामोकारो लुप्यते न लक । न च स्वामि-

अल्पनिपातनं तु यद्यपि परत्वाद्वृद्धिस्तथाप्यग्रेव लुप्यत इति सम्बद्धावो
न भवति तदाह । 'हलिकल्योऽदन्तत्वनिपातनं सम्बद्धावप्रतिषेधार्थ-

१६०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(मुगडमिअणलक्षणवगात्रतवस्त्रहलकल-

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

कृततस्तेभ्यो णिच् । ३ । १ । २१ ।)

अनाश्रित्यज्ञापकमत्वनिपातनमुक्तम् । (कै)

ज्ञापकाश्रयणमेव तु व्याय इति ॥

प्रातिपदिकाद्यात्वर्थे इति । (ग-रु)

चुरादिगणसूत्रमिदमिति भावः ॥

तत्करोतीति । (कै)

हेतुमति च (३ । १ । ० ६) इत्यत्र वार्त्तिकादिदङ्गणसूत्रमप्रामा-
णिकमत एव सत्यापेति (३ । १ । ० ५) सूत्रे पाशादिग्रहणं चरितार्थं
वार्त्तिके करोतिर्धात्वर्थोपलक्षणन्तेनात्यरराजदित्यादीनां सिद्धिः ।
सत्यापेति सूत्रेऽनुवृत्तकरण इति वक्तव्यम् ॥

नमाख्यत् असखामत् । गोमिनमाख्यत् अजुगोमत् प्रादुराख्यत् अपप्रा-
दत् । यादृशमाख्यत् अययादत् । तादृशमाख्यत् । अतताददित्यादौ यत्र
वृद्धेरप्रसङ्गादिको लोपस्तत्र ऋस्त्वनिवृत्तये अग्रग्रहणमिति वाच्यम् । अन-
भिधानात्तत्र णिच् एवानुत्पत्तेः । एवञ्च भाष्यकारेण ज्ञापकत्वस्य समर्थ-
नादवसीयते । न चैवमपि खग्विणमाख्यदमखजदित्यत्र विन्मतोर्लुकि उप-
धाया वृद्धौ ह्रस्वनिवृत्त्यर्थं अग्लोपग्रहणं स्यात् अस्ति ह्यत्राभिधानम् ।
टेरित्यत्र भाष्ये खजयनायदाहृगणादिति वाच्यम् । एवमपि खजयतीत्यत्र
वृद्धभावस्य सिद्धान्तसम्मतत्वेन टेरित्यत्र भाष्यकारेण खजयतीति
निर्देशादङ्गवृत्त इति परिभाषया वा वृद्धेरप्रसङ्गेन ऋस्त्वभाविन्या उप-
धाया एव अभावात् अतः प्रत्याहारग्रहणे ज्ञापकं वृद्धेः पूर्वं टिलोप

मिति । उपलक्षणमेतत्, 'दीर्घो लघो'मिति दीर्घाभावाय च, दीर्घो
लघोरित्यत्राप्यनग्लोपइति वर्त्तते, एवं च बलिपटुप्रभृतिभ्यो णिचि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६१

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(मुगडाभिन्नप्लुतावयववशात्तवस्तुलकल-
कृततूत्तेभ्यो णिच् । ३ । १ । २१ ।)

धात्वर्थानियम इति । (कै)

एवं च धात्वर्थमात्रे विधानार्थः स्यात् । करणे इति च
धात्वर्थमात्रोपलक्षणं स्यात् । अत एव वर्मणा संवर्मयतीत्यादि
सिद्धिरिति भावः ॥

सापेक्षेभ्योऽपौति । (कै)

अथमभ्युच्चय इति सुप आत्मन (३।१।८) इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ।

५

इति । तत्त्वमिहोच्यते वृद्धौ सत्यां टिलोप इतीति चेत् । अत्र माधवः ।
परत्वाद्वृद्धिरिति मुख्यः पक्षः । वृद्धेर्लोपो बलीयानिति तु प्रौढिवाद-
मात्रमित्येकं मतम् । तद्विपरीतं मतान्तरम् । भाष्यद्वयप्रामाण्याद्वृद्धे पूर्वं
पश्चाद्वा कामचारेण टिलोप इति अपपटत् अपौपटदिति रूपद्वयमपि
साध्विति चापरं मतमिति मतत्रयमपि सुब्धातुवृत्तावपनिबद्धवान् ।
तत्रायं मतं हरदत्तस्य द्वितीयं कैयटस्य तृतीयं त्वन्येषामिति विवेकः ।
एतद्वृत्तावपनिबन्ता तु करिष्यते । अयं च भेदो णिभिन्नविषय एव । णिचि
तु ण्यलोपाविति विप्रतिषेधादिभिरुक्तं स्यात् । उपवादत्वाद्वा प्रागेव णिलोपः ।
उपधाङ्गत्वे सन्वद्भावदीर्घयोश्च णेर्णिचोत्पसङ्ख्यानाण्याकृतिनिर्देशाद्वा
अबीवददित्येव रूपमिति सप्तमे वक्ष्यामः । प्रकृतमनुसरामः । मुगडादिस्तु च
केषां चिद्व्यहणं प्रपञ्चार्थं मुगडादयः सर्वेपि सत्यापपाशेत्यत्रैव पठितुं
युक्ताः । एवं हि एकवाक्यता लभ्यते । द्विग्व्यहणं च न कर्तव्यमिति
लाघवम् । तथा तु न कृतमित्येव ।

अबीवदपौपटदिति भवति, न त्वबबलत् अपपटदिति, सत्यापपाशेत्यत्र
मुगडादयः पठितव्यास्तथा तु न कृतमित्येव ।

(धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभि- (अ. ३ । पा. १ । आ २)
व्याहारे यङ् । ३ । १ । २२ ।)

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभि- व्याहारे यङ् । ३ । १ । २२ ॥

इहेति । (कै)

यथा पूलादीनाम् । समभिव्याहारस्योत्तरा तेन क्रियाया
विशेषणानुपपत्त्या प्रश्न इत्यर्थः ॥

एककालस्येति । (कै)

एकदेशस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ ननु दिवेर्विजिगौषाक्रीडाद्यने-
कार्यत्वदर्शनादाह

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिव्याहारे यङ् ॥ एकाच् हलादिः
समभिक्रियमाणक्रियावृत्तिर्यो धातुः तस्मात्स्वार्थे यङ् स्यात् समभिव्या-
हारेण पौनःपुन्यं भृशार्थो वा । यद्यपि विप्रकीर्णानां एकत्र राशीकरणं
समभिव्याहारशब्दस्य मुख्योर्थः । तथाप्यसौ धान्यादीनामेव सम्भवति । न

“धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिव्याहारे यङ्” ॥ हलादेर्गति विशेष-
णानुपपत्तिरिति बहुव्रीहिः । ‘क्रियासमभिव्याहारे वर्त्तत इति’ । समभि-
क्रियमाणायां क्रियाया हि वर्त्तत इत्यर्थः । अनेन समभिव्याहारस्य प्रकृति-
विशेषणत्वं दर्शयति, क्रिया हि धातुवाच्या, समभिव्याहारविशिष्टापि क्रियैव
भवति, अतः प्रकृतिविशेषणत्वमेव युक्तं, यथातिशयेन मुक्तोपि मुक्त एवे-
त्यतिशायनं प्रकृत्यर्थस्तद्वत् । ‘तस्माद्यङ्प्रत्ययो भवतीति’ । क, अनिर्दि-
ष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति तत्रैव, समभिव्याहारे व्योत्ये प्रकृत्यर्थसमभि-

महाभाष्यप्रणीतोद्घोतः ।

१६३

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभि-
व्याहारे यङ् । ३ । १ । २२ ।)

युगपदिति ॥ (कै)

ननु विषयभेदात्कर्तृभेदाच्च पाकादीनां नानात्वेन कथमेकै-
वेत्यत आह

सा चेति ॥ (कै)

एतद्व्याप्तमेव साध्यत्वमित्याह

साध्यैकेति । (कै)

अत एव भवद्विरास्यत इत्यादौ बहुवचनं नेति भावः ॥ अधि-
श्रयणादीनां नानात्वादाह

तु धातुवाच्यायाः क्रियायाः । अमूर्तत्वात् । अतो गौणोर्थो गृह्यते । स
च न प्रत्ययस्य वाच्यः । प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यतापत्तेः किन्तु द्योत्योर्थः ।
अत एव टाबादयस्तत्तादयश्च स्वार्थिका एवेति निरुक्तः पश्याः । यदा
तु प्रकृत्यर्थप्राधान्यमौत्सर्गिकं आख्यात इव टाबादिष्वपि त्यज्यते तदा
टाबादयो बाचका इत्यपि पक्षः सम्भवत्येव । स्वीकृतस्यायं निष्ठादिविधौ

द्विष्यमाणत्वद्योतनावेत्यर्थः, यथा प्रकृत्यर्थस्यातिशयद्योतनाय तत्तादयस्त-
द्वत्, । इह विप्रकीर्णानां पदार्थानां मूर्त्तानामेककालानामेकत्र गणनीक-
रणं समुदायभावापत्तिर्मुक्त्यः समभिहारो यथा पृलादीनां, धातुवाच्या तु
क्रियैकैव, यद्यपि दिवःक्रीडाविनिगीषाव्यवहराद्युत्तिष्ठतिकान्तिगतिस्वित्थ-
नेकार्थो दिविः पश्यते तथापि न युगपदनेकमर्थमाचष्टे किं तर्हि प्रयोगभे-
देन, यद्यपि चाश्रयभेदाद्विषयभेदाच्च भिद्यते पाको अन्य एव हि देवदत्त-
कर्तृकः पाको अन्य एव चान्यकर्तृको अन्यसौदनस्य पाको अन्य एव तंजा-
दीनां, तथापि धातुना निवृत्तभेदैव सा प्रत्याख्यते, अत एव भवद्विरास्यत
इत्यादौ बहुवचनं न भवति, न खलु कर्तृभेदः क्रियाव्यक्तिभेदेन व्याप्तः,

(धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभि- (अ. ३ । पा. १ । आ. २)
 ह्यहारे यङ् । ३ । १ । २२ ।)

अधीति युगपदिति । (कै)

उत्पन्नविनाशित्वादिति भावः । अमूर्त्तत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥
 भाष्ये “कोऽयमि”त्यस्य किमर्थकोऽयमित्यर्थः ॥ “मालाभिहारे”
 कर्मधारयः ॥ “उत्पलाभिहारे” षष्ठौतत्पुरुषः ॥

बुद्धीति । (कै)

अनेकासां सकलानाम् अवयवक्रियाणां बुद्धिविषयत्वेन यौगपद्य-
 मिति भावः । बुद्धौ युगपदवस्थानमत्र समभिहार इति बोध्यम् ॥

भाष्येपीति तत्रतत्र स्फुटम् । पुनः पुनरतिशयेन वा पच्यति पापच्यते ।
 दीर्घोक्ति इति दीर्घः । देदीप्यते । गुणो यङ्लुकोरिति गुणः । ननु
 क्रियासमभिहारे चेति वार्त्तिकेन नित्यवौष्णयोरिति वा पदद्विवचनमिह
 कुतो नेति चेन्न । यङैव क्रियासमभिहारस्य द्योतितत्वात् । न चैवं
 लुनीहिलुनीहीत्यत्रापि न स्यादिति वाच्यम् । केवलेन लोटा तुल्यरूपो
 हि क्रियासमभिहारे लोट्समभिहारं द्योतयितुं सहायतया द्वित्वम-

एकफलावच्छिन्नामेकामेव क्रियां कुर्वत्वपि बहुषु पचन्तीति दर्शनात्,
 तदेवं धातुवाच्या समूहरूपा प्रधानक्रियैकैवेति समभिहाराभावः, अधि-
 श्रयणारीणां तु गुणक्रियाणां युगपदेकधातुवाच्यत्वेऽपि क्रमजन्यत्वादुत्पन्नाप-
 वर्गित्वेन युगपदवस्थानाभावादमूर्त्तत्वाच्च समभिहाराभावः, तदेवं मुख्यस्य
 समभिहारस्य धात्वर्थविषये ऽसम्भवादौघो ऽदृश्यते तद्दर्शयति । ‘पौनः
 पुन्यं भ्रष्टार्थो वेति’ । द्रव्याणां द्रव्यान्तरैरव्यपेताणां समभिहारो भवति,
 तथा क्रियाणामपि क्रियान्तरैरव्यपेतानामेतदुभयं भवति, तत्र प्रधानक्रि-
 याणां पौनः पुन्यं समभिहारः पुनःपुनरनुक्रीयमासविषयं हि तत्, प्रधा-
 नक्रियैव च पुनःपुनरनुक्रीयते ऽवयवक्रियाणां तु भ्रष्टार्थता समभिहारः,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६५

(अ. ३ । पा. १ । आ. २) (धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभि-
हारे यङ् । ३ । १ । २२ ।)

प्रधानेति । (कै)

पौनःपुन्येन तस्या एवानुष्ठानादिति भावः । अत्रापि समभि-
हारो बौद्ध एवेति बोध्यम् ॥ क्रियाया जातित्वरूपसामान्यत्वा-
सम्भवादाह

साधारणीति । (कै)

सकलावयवसाधारणौत्थः ॥ तदाह

समूहरूपेति ॥ (कै)

गुणभूतैरिति । (कै)

क्रमजन्यनाम् अधिग्रहणादौनां बुद्ध्या प्रकल्पितो यो भेद-
स्तद्रूपसमूहस्तीरेव गुणभूतैरवयवैः सह क्रियेत्युच्यत इत्यन्वयः ॥
ननु प्रकृतः कटं देवदत्त इत्यादौ कथं भूते न इत्यत आह

पेक्षते । अन्यथा संग्रहापत्तेः । यङ् तु द तथेतिवैषम्यात् । धातोरिति
किम् । आर्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन ब्रूवोवर्षित्यादि सिध्यति ।
एकाचः किम् । पुनःपुनर्जायते । हलादेः किम् । भृशमीक्षते । यङो
डित्वं बोध्यते मरीमृज्यतइत्यादौ गुणवृद्धिनिषेधार्थम् । न चैवमवयवे

बुद्धिगोचरानेकसकलावयवक्रियाविषया हि सा । 'पापय्यत इति' । 'दीर्घो
ऽकित' इति दीर्घः । 'देदीप्यत इति' । 'गुणो यङनुक्तोः' यङैव समभि-
हारस्य द्योतितत्वात् 'क्रियासमभिहारे हे भवत' इति वा नित्यबोधयो'
रिति वा द्विवचनं न भवति । 'धातोरिति किमिति' । अन्यस्य क्रियास-
मभिहारे वृत्त्यसम्भवात्प्रः । 'भृशं प्राटतीति' । अत्र धातृपसर्गसमुदा-
यस्य विशिष्टक्रियावचनत्वात्ततो यङ् स्यात् ततश्चोपसर्गस्य द्विवचनं स्यात्,

१६६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभि-

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

व्याहारे यङ् । ३ । १ । २२ ।)

समूहः स इति । (कै)

तथा भूतः उद्धृतावयवः समूहिषु अवयवेषु प्रतिभेदं प्रत्येकम् ॥

अभेद इति । (कै)

बुद्धिकृताभेदेऽपौत्यर्थः ॥

तस्याश्चेति । (कै)

पदव्यवधानेन फलोत्पत्तिस्तस्या इत्यर्थः ॥

अनन्तरमिति । (कै)

अव्यवधानेन फलोत्पादिकां प्रधानां क्रियामाहुः । अन्यासां तु तादर्थ्यात्तदात्मता गौणो व्यवहार इत्यर्थः ॥

चरितार्थस्य समुदायं प्रत्यविशेषकत्वात् यङन्तादात्मनेपदं न स्यादिति वाच्यम् । डिदन्ताद्धातोस्तदिति अनुदात्तङित इति सूत्र एव प्रपञ्चितत्वात् । भृशं शोभते भृशं रोचते इत्यत्रानभिधानाद्यङ् नेति भाष्यम् । कथं तर्हि यच्च दीप्तौ शुभ शोभायामिति धातुव्याचक्षाणः धातुवृत्तिकारैः रोचयते शोशुभ्यते इत्यदाहृतमिति चेत् । भाष्ये भृशार्थोपादानात्

यदि सोपसर्गसङ्घाततस्यैव क्रियासमभिहारे वृत्तिः, प्रपापञ्चत इत्यादौ यङ् न प्राप्नोति योत्र धातुः स न क्रियासमभिहारे यच्च क्रियासमभिहारे न स धातुरिति, तस्माद्धातुरेव समभिहारविशिष्टक्रियावाची, उपस-
गस्तु सन्निधिमन्त्रेणोपकारकः, ततश्च सङ्घातात्प्राप्त्यभावाद्वाच्ये धातुग्रह-
णेन, यत्र तर्हि सङ्घातेनैव विशिष्टा क्रियोच्यते प्रतेष्टीयत इति, अत्र हि केवलस्तिष्ठतिगतिनिवृत्तिवचनः प्रपूर्वेण तु सङ्घातेन गतिक्रियैवोच्यते यथा जङ्गम्यत इति, अत्राप्यनेकार्थत्वाद्धातूनां तिष्ठतिरेव गतौ तन्निवृत्तौ च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६०

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभि-
हारे यङ् . १ . १ . २२ ।)

विजातौयेति । (कै)

यथा द्रव्याणां द्रव्यान्तरैरव्यवहितानां समभिहारस्तथा क्रिया-
णामपि क्रियान्तरैरव्यवहितानामेव स इत्यर्थः ॥

पुनःपुनर्वेति । (कै)

भाष्ये समूहरूपायाः क्रियायाः कालभेदाद्भेदेऽपि सातात्या-
त्वेव ॥

पुनःपुनरनुष्ठौयत इति । (भा)

बुद्ध्या पौनः पुन्यमिति तात्पर्यम् ॥

पौनःपुन्ये भवत्येवेत्याशयेनेत्याहुः । शोभत इति शब्दिकरणस्योदाहरणा-
त्तौदादिकस्य च उ भवत्येवेति धातुचन्द्रोदये सूचिसूत्रिमृग्यव्यर्थशृणुं
ग्रहणम् । सूच पेश्यन्ते । सूत्र अवमोचने । मृत्र प्रसवणे चुरादिष्यन्ताः ।
अट गतौ । ऋगतौ । अश्र भोजने अश्र व्याप्तौ । हयोऽपि ग्रहणम् ।
अत्र आद्यानां त्रयाणां अनेकान्त्वात् ततोन्त्येषां अहलादिच्वात्, उर्गो-

वर्त्तते, उपसर्गस्तु सन्निधिमात्रेणोपकारक इति धातोर्गत्यन्तिरविवक्षा
तस्मादार्धधातुकसञ्ज्ञार्थं धातुग्रहणं, तेन 'ब्रूवो वचि' रित्यादि भवति
आनुषङ्गिकी त्वधातुनिवृत्तिः अथ कथं यदन्तादात्मनेपदं भवति, कथं
च न स्यात्, णितो धातोर्मात्मनेपदमुच्यते, यथात्र धातुर्न स णिन् नञ्चयं
समुदायस्यानुबन्धः, यस्तु णित्प्रत्ययो नामौ धातुः, यत्र चावयवे कृतं लिङ्ग-
मचरितार्थं तत्र समुदायस्य विशेषकं भवति, अयं ङकारस्तु वेभिद्यत
इत्यादौ गुणनिषेधादौ चरितार्थः कश्चिदाह, क्रियाममभिहारे यङि-
त्यकारेण प्रसिध्यते स आनुदात्तोऽनुनासिकः प्रतिज्ञायते, तत्रानुदात्तत्व-
मवयवे ऽचरितार्थं समुदायस्य विशेषकं भवति, 'अनुदात्तेतस्य हलादे'

(धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभि- (अ. ३ । पा. १ । आ. २)
 व्याहारे यङ् । ३ । १ । २२ ।)

धातुरेवेति । (कै)

क्रियासमभिव्यहारे इत्यस्य समभिहित्यमाणक्रियावाचकादि-
 त्यर्थ इति भावः । क्रियाबोधकादित्यर्थोऽपि संभाव्येतेत्युत्तरम् ।
 सन्निति । एवं चार्धधातुकसंज्ञार्थं धातुग्रहणमित्याद्यपि तत्रत्यमत्र
 बोध्यमिति ध्वनितम् । तत्फलं च सोसूच्यत इत्यादौ णिलोपः ॥

प्रयायच्यते इति । (कै)

सूचं तु केवले धातौ चरितार्थमिति भावः ॥ एकाञ्चलादि-
 ग्रहणप्रत्याख्यानादाह

तेस्तु अनेकास्त्वादहलादित्वाच्चाप्राप्तौ वचनम् । तत्र उगोतिर्वक्ष्यमाणेन
 गुणवद्भावेनापि सिद्धम् । सोसूच्यते । सोसूच्यते । सूचिसूचौ अदन्तौ
 चुरादिणिच अतोलोपः । यङ् णिलोपः द्वित्वं हलादिः शेषः । अभ्या-
 सस्य गुणः । अभ्यासात्परस्य षत्वं तु न भवति । अनादेशत्वात् । न चेमौ
 षोपदेशौ । अदन्तत्वेनानेकाचत्वात् । षोपदेशलक्षणे हि मेकसृवादिप-
 र्यदासात् सत्त्वादृश्यं एकाचत्वं विवक्षितमिति निष्कर्षः । सोसूच्यते

रित्येतच्च न भवति जुचङ्गम्यदन्त्येतच्च चङ्गम्यदन्त्यग्रहणास्त्रिङ्गादिति, स
 वक्तव्यः । अथ कथं ऋतेरीयङन्तादात्मनेपदं भवति, सोपि हि उकागो
 गुणनिवृत्तौ चरितार्थ इति, स चेद् ब्रूयात्तस्याप्यादित इकार ईकारो वा,
 अनुदात्तः प्रस्निध्यत इति प्रतिब्रूयादेनमिकारे नुम्प्रसज्येत ईकारे 'श्रीदितो-
 निष्ठायामितीगनिषेधः स्यादिति । नैष दोषः । नुम्भिधौ 'गोः पादान्त'
 इत्यतो ऽन्तग्रहणमनुवर्त्तते, तेनान्ते इकार इत्सञ्ज्ञको येषां तेषां नुम् ।
 'श्रीदितोनिष्ठायामि' त्वत्राप्येकाच इति वर्त्तते । सत्यं, प्रतिविहितमायु-
 क्ता मुधा पुनरयं प्रयास, क्तथाहि । अनुदात्तङित इत्यत्र न धातुग्रह-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६६

(अ. १ । पा. १ । आ. २)

(धातोरेकाचो हलानि क्रियासमभि-

व्याहारे यङ् । १ । १ । २२ ।)

यथान्यास इति ॥ (कै)

वचनेन वचनप्रत्याख्याने लाघवाभावादाह

कार्यान्तरेति ॥ (कै)

इङुपयहस्य फलत्वेन हेतुत्वाभावादाह

फलस्य चेति ॥ (कै)

प्रेरणात इति । (कै)

अथ, कः कितौति इट् प्रतिषेधः ॥

इति वेति । (कै)

वस्तुतस्तदार्त्तिकस्य लोङ्विषयतवेति लोङ्विधायके वक्ष्यते ॥

सोमृच्यतइति भाष्योदाहरणं ह्यत्र प्रमाणम् । धोपदेशलक्षणो णकाच्चत्वं
विशेषणं देयमिति वदतो माधवस्याप्ययमेवाशयः । सोमृच्यत अटाद्यते ।
अजादेर्द्वितीयस्यति द्यष्टाष्टस्य द्वित्वं सन्त्यदोरिति षष्ठीति वक्ष्यमाण-
त्वात् अर्ण्यते । गुणातिमयोगाद्योर्यदिचेति गुणः । यष्टाष्टस्य द्वित्वम् ।
न च नन्दाःसंयोगादय इति रेफस्य द्वित्वानिधेयः । पकापस्य नायं

णमस्ति ततः किमिदन्ततो भवति प्रत्ययमेव पितमाश्रित्यात्मनेपदं सिद्धं
भवति, न चैवमणिश्रियद् अबोचदिद्यादौ चपभ्यामपि प्रसङ्गः, प्रागेव
विकरणेभ्यो ऽनुदात्तपित इत्यतत्प्रकरणं प्रवर्तते ऽन्यथा वर्त्तत इत्यादौ
विकरणव्यवधानान्नियमो न स्यात्, यथा च प्रागेव विकरणेभ्यो नियमः
प्रवर्तते प्रवृत्ते तु नियमे विकरणा इति तथा तत्रैव प्रतिपादितमित्यलमि-
यता । 'सुचिसृचीत्यादि' । सुच्यादिभ्यो यङ् वक्तव्यः, किमर्थं, सुच्यादीना-
मनेकाजर्थमशादीनामहलाद्यर्थमुगोतिस्त्वेनेकाजर्थमहलाद्यर्थं च । 'सोमृ-
च्यत इति' । सृच पेशुन्ये, सृचावभोचने, सृच प्रखवणे घृणादिगुणताः,

१७०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभि- (अ. ३ । पा. १ । आ. २)
 याहारे यङ् । ३ । १ । २२ ।)

भवत्येवेति । (कै)

नित्यवौषयोरित्यनेन ॥

सामान्येति । (कै)

लोडन्तार्थः सामान्यम् अनुप्रयोगार्थस्य कर्त्ताद्यालिङ्गितत्वा-
 द्विशेषः । अन्यथार्थभेदाभावेन धातुसम्बन्धाभावात् प्रत्ययो दुर्लभः
 स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

लोड् भवति विप्रतिषेधेनेति । (भा)

पुनःपुनर्लवनाभिन्न वर्त्तमानं लवनमित्येवं विवक्षायां धातु-
 सम्बन्धस्य सत्त्वादुभयप्राप्तिः ॥ ननु विप्रतिषेधाश्रयो लोट् भाव्यं

निषेध इति षष्ठे वृत्तिकारोक्तेः । न चेत्तदप्रामाणिकम् । प्रकृतसूत्रस्थस्य
 अर्ण्यत इति भाष्यस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् । अशाश्यते । उर्णोनूयते ।
 उर्णञ् आच्छादने । नोपधोयम् । तस्याष्टमिकं णत्वम् । तस्यासिद्धत्वान्न-
 शब्दस्य द्वित्वं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यनित्यम् । उभौ साम्यास्येति
 सिद्धात् । स्यादेतत् । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । अत्र यडा लोट्-

अत्र णिलोपोऽपि यङ् आर्द्धधातुकत्वे प्रयोजनम् । 'अटाच्यते' । अट पट
 गतौ, 'अजादेर्द्वितीयस्ये' तिद्यशब्दस्य द्विर्वचनम्, । 'अर्ण्यत इति' । ऋ
 गतौ 'गुणोर्त्तिसयोगाद्योः' 'यङि चे'ति गुणः, 'अन्ताः संयोगादय' इत्यत्र
 यकारपरस्य प्रतिषेध इति वचनाद्रेफस्य द्विर्वचनम् । 'अशाश्यत इति' ।
 अश्रोतेरश्रेष्ठ ग्रहणमित्यागमः । 'प्रोर्णोनूयत इति' । उर्णञ् आच्छादने
 नोपधोयम्, आष्टमिकं तु णत्वं तस्यासिद्धत्वान्नशब्दस्य द्विर्वचनम् । ननु
 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' । स्यादेतत् । आष्टमिकं तु द्विर्वचनमभिप्रेत्य
 तदुच्यते यथा घौजठदित्यत्र ठत्वादौनामसिद्धत्वाद्धत इत्येतद् द्विरुच्यते
 इति । तत्र, एवं हि षपिभूतो द्विरुच्यत इति वक्ष्यमाणं व्याह्रयेत, एवं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१७१

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभि-
व्याहारे यङ् । ३ । १ । २२ ।)

स्वार्थिकत्वाद्भोत्तरम् एते तेनैव भाव्यमिति किमुच्यते भवति
चेतीत्यत आह

मृशार्थेति ॥ (कै)

तत्रैकतरार्थं धातुसम्बन्धे यङ् हत्वा परार्थं धातुसम्बन्धे
लोडिति भावः ॥

लोडश्चेति । (कै)

विधादिष्वपि लोटो विधानाद् इति भावः ॥

बाध्यत । अन्तरङ्गो हि यद् क्रियासमभिहारमात्रापेक्षत्वात् । लोट् तु
बहिर्गङ्गः क्रियामेदाश्रये धातुसम्बन्धे भावकर्मकर्तृषु विधानात् । तथा
लोड् सावकाशोपि कः ? अनेकाचि अत्रादौ च । जागृहिजागृहीत्येवायं
जागर्ति ईक्षस्वैक्ष्मेत्येवायमीक्षत । अत्राङ्गः । वेत्यनुवर्तते । यदा न यङ्
तदा लोट् भविष्यति ।

तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचन इत्येतदनित्यम्, 'उभौ साभ्यामस्ये' ति
लिङ्गात्, अन्यथा 'ऽनिते' रिति णत्वं कृतं तस्य सिद्धत्वात्सिद्धस्य द्विवं-
चने सति सिद्धं स्यात्प्राणिनिषतीति, इह कस्मात् भवति लुगीहिलुगी-
हीत्येवायं लुभातीति, भवत्येव. लोलृयत इति लोट् तर्हि न प्राप्नोति यडा
बाधितत्वात्, अन्तरङ्गो यद् क्रियासमभिहारमात्रापेक्षत्वात् लोट् तु
बहिर्गङ्गः क्रियामेदाश्रये धातुसम्बन्धे भावकर्मकर्तृषु च विधानात्, साव-
काशश्च लोट्, कोवकाशः, अनेकाजहलादिष्व, जागृहिजागृहीत्येवायं
जागर्ति, ईक्षस्वैक्ष्मेत्येवायमीक्षत इति, एवं तर्हि वेत्यनुवर्तते पक्षे यङ्,
यदा न यङ् तदा लोट् भविष्यति । यङोकारो ऽटाद्यत इत्यादौ द्विवच-
नार्थः ।

(नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् । ३ । १ । २४ ।)

नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो

भावगर्हायाम् । ३ । १ । २४ ॥

उत्तरयोरिति । (भा)

यदस्वरमाद्धातोरेकाच इति सूत्र एवेदं वार्त्तिकमिति लभ्यते ।
तेनेतः पूर्वं नित्यमित्यादिसूत्रद्वयं लेखकप्रमादात् । तत्राद्यविषयं

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ गतौ वर्त्तमानाद्धातोः कौटिल्ये एव द्योत्ये
यङ् स्यात् न तु क्रियासमभिहारे । क्रमु पादविक्षेपे इम गतौ ।
चङ्क्रम्यते । दङ्क्रम्यते । अवधारणार्थान्नित्यग्रहणाच्चेह भृशं क्रामति ।

“नित्यं कौटिल्ये गतौ” ॥ धातोरिति वर्त्तन्तं गताविति तस्य विशेषणं,
गतौ वर्त्तमानाद्धातोरिति, ‘कौटिल्य इति’ । सन्निधानाद्गतिविषयमेव
कौटिल्यं गम्यते । ‘चङ्क्रम्यते दङ्क्रम्यते इति’ । क्रमु पादविक्षेपे, इम मीम्

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ एभ्यो यङ् स्यात्
धात्वर्थगर्हायां द्योत्यायाम् । लुपृच्छेदने । षद विशरणादौ । यस्तु
आडः सदिः पद्यर्थ इति चौरादिको ण्यन्तः स इह न गृह्यते एकाच

“लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्” ॥ लुपृच्छेदने,
बहुल विशरणान्यवसादनेषु, आडः सदिः पद्यर्थ इत्यस्य तु चौरादिक-
ण्यन्तस्य एका च इत्यस्यानुवृत्तेरग्रहणं, चर गत्यर्थः, जप जल्प व्यक्तायां

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१७३

(अ. ३ । पा. १ । व्या. २) (नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३)

(लुपसदचरणपञ्चमदहदशगृह्णो भावगर्हायाम् । ३ । १ । २४ ।)

नित्यग्रहणानर्थक्यमिति । द्वितीयविषयं क्रियासमभिहारे चेति
तथैव भाष्ये उदाहरणादिति सुधियो विभायन्तु ॥

नासाविति । (कै)

कुटिलं पन्थानं कामतौत्यर्थप्रत्ययादित्यर्थः ॥

ननु यथा वडवाया वृषे वाच्ये इत्यनेन अपत्ये प्राप्तस्ततोपलक्ष्य विधीयते ।
यथा वा जीतः क्लो भुते प्राप्तः ततोपलक्ष्य वर्त्तमाने विधीयते । एवं-
मत्रापि धातुमात्रात् क्रियासमभिहारे यङ् विहितो गतिवचनात्
कौटिल्य इति तत्रकौटिल्यन्यायेनैव बाधः सिद्धः । सत्यम् । अत एव
नित्यग्रहणं भाष्यवार्तिकयोः प्रत्याख्यातम् ॥ पप्रक्षार्थम् । मालिन्या

गतौ, नुगतोनुनासिकान्तस्य, योऽनुप्रायस्य ध्वनि गतागतानि करोति
सकुटिलां गतिं सम्पादयन्नैवमुच्यते, नित्यग्रहणमनर्थकमनभिधामादेव
वाक्यं न भविष्यति । न हि चङ्गम्यत इति वृत्तस्य कुटिलं कामतौति वाक्यं
शक्नोति गमयितुं, संशयो हि वाक्याद्भवति, किं गतिकौटिल्यमुत वक-

इत्यनुवृत्तेरिति हरदत्तन्तश्चिन्त्यम् । प्रकृतियहणे ग्राधिकस्याप्राप्तेः ।
अन्यथा लुपादेरपि हेतुस्यन्तस्य वाङ्गीयतया सदेरेवोपन्यासे बाधा-
भावाच्च । चर गतौ । जप व्यक्तायां वाचि । जभी गात्रविनामे । दह
भस्मीकरणे । अत एव दृश्यति निपातनात् यङ्लुकि नलोः । दन्दश्रुति ।

वाचि, जभी जभि गात्रविनामे, दह भस्मीकरणे, दंश दशने, अनु-
नासिककोपनिर्देशो यङ्लुक्पुन्यनुनामिकलोपार्थो दन्दश्रुतीति, गृ निग-
रणे तुदादिः, गृ शब्दे क्वादि, तत्राकारान्तविकरणेन साहचर्यादायस्य
ग्रहणमित्येकं, द्वयोरपौत्यपरे । 'धात्वर्थगर्हायामिति' । भावशब्दो धात्वर्थं
वर्त्तत इति दर्शयति । 'गहितमिति' । क्रियाविशेषणं, तेन भावगर्हाच्च

(नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ९)

(लुपसदचः जपजभदहदशमृभ्यो भावगर्हायाम् । ३ । १ । २४ ।)

अर्थान्तरे पथि । (कै)

तत्रकौटिल्यन्यायेनेति चिन्त्यमिदम् । विशेषविहितेन सामान्य-
विहितस्य बाध उत्सर्गापवादस्थले इत्यत्रैवायं दृष्टान्तो मिदचो-

उपस्योक्तयतीत्यादौ सापेक्षादुत्पत्त्यर्थं च । धात्वर्थे इत्यविशेषोक्तावपि
स्वभावलभ्योर्थविशेषो वृत्तिकारादिभिर्निर्दिश्यते । तद्यथा । सत्यमाचष्टे
सत्यापयति । सत्यं करोतीति तु भाष्यम् । अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः ॥
आपुग्वचनसामर्थ्याद्विलोपो न । अर्थापयति वेदापयति । एकैव सिद्धे
आकाशोच्चारणमन्यतो विधानार्थं तेन लिखापयतीत्यादि सिद्धमिति
कश्चित् । तन्न । एगेव कश्चित् इति भाष्यविरोधात् । तस्मात्लिखा-
पयतीत्यपप्रयोग एवेत्याहुः । पादौ प्रक्षालापयतीति गृह्यप्रयोगस्तु

हृदयत्वनिबन्धनं जिह्वाचरणमिति, वृत्तौ तु गतिकौटिल्यमेव नियतं,
गम्यते कौटिल्यमात्रप्रतिपादने च वाक्यं निवारयितुमशक्यमनियुक्तं चात-
त्याह । 'नित्यग्रहणं विषयनियमार्थमिति' । गतिकौटिल्यं विषयः, तत्रैव
यद् यथा ग्यादित्येवमर्थमित्यर्थस्तदाह । 'गतिवचनान्नित्यं कौटिल्य एव

गृ निगरणे, तुदादिः । गृ शब्दे क्रमादिः । तत्र अदन्तविकरणसाह-
चर्यात्तदादेरेव ग्रहणमित्येके । द्वयोरपीत्यन्ये । गर्हितं लुप्यति लोलुप्यते ।
सासद्यते । चक्षुर्यते । चरणलोप्येति नृक् । उत्पश्यतः । हलिचेति
दीर्घः । जप्न्यते जप्न्यते । दन्द्यते । दन्द्यते । जपादीनां

गम्यते, गर्हितत्वं तुच्छेदनस्य निषिद्धव्यादिविषयत्वात्, 'लोलुमदौ हृण-
च्छंदौ नखखादौ च यो नर' इति । एवमुत्तरत्रापि यथा सम्भवं गर्हितत्वं
भेदेन द्रष्टव्यम् । 'चक्षुर्यते इति' 'चरणलोप्येति' नृक्, 'उत्पश्यतः,'
'हलि चेति' दीर्घः, जप्न्यत इत्यादौ 'जपजभदहदशमृपञ्चां चेति'
नृक् । 'निजेमिल्यत इति' । 'ऋत इडातोः,' रपरत्वं, द्विवचनम्, अभ्या-

(अ. ३ । पा. १ । आ. २) (नियं कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ।)
 (लुपसदचरणपञ्चभद्वदशम्यो भावगर्हायाम् । ३ । १ । २४ ।)

न्यात् (१।१।४ ७) सूत्रे भाष्ये उक्तो “न हि विशेषानुवादेन सामान्यानुवाद इति बाधे दृष्टान्तो लौकिकोऽस्ति नाप्येतद्विषये नियमेन तत्प्राप्तिरस्ति तस्माच्चकारेण क्रियासमभिहारे चेत्यत्रापि

क्रन्दोवदृषयः कुर्वन्तीति समाधेय इति ह्रस्वदत्तादयः । पाशं विमुञ्चति विपाशयति रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायति उपवीणयति । तलेनानुकुणाति अनुत्तलयति तृणाग्रम् । अनुकुणाति अनुघट्टयतीत्यर्थे इति हरदत्तः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभियानि अभिषेणयति उपसर्गात्संभोतीति धत्वम् अभ्यषेणयति । प्राक्स्मितादङ्गवायेपीति धत्वम् त्वच संवरणे, ऐसिमंज्ञायामिति घः । त्वचं

भवतीति । व्यवच्छेद्यं दर्शयति ‘न तु क्रियासमभिहारे इति’ । ननु यथा ‘वड्वाथा वृधे वाच्य’ इत्यप्ये प्राप्तिस्ततोपलक्ष्य विधीयते यथा वा ‘जीतः क्लो’ भूते प्राप्तिस्ततोपलक्ष्य वर्तमाने विधीयते, एवमत्रापि धातु-मात्रात्क्रियासमभिहारे यद्विहितो गतिवचनात् तु कौटिल्य इति,

चतुर्थासंभ्यासस्य अपञ्चभद्वदशमपञ्चासंभिति नुक् । निर्जगित्यंत ऋत इडातोः इपरत्वं द्विचनम् । अभ्यासस्य गुणः जेगिर य इति स्थिते योयडीति लत्वम् न च परत्वाद्गलितेति दीर्घः । तस्यासिद्धत्वात् । लत्वे कृते ५३ विहितनिमित्तत्वादीर्घः भावेति किम् । साधनगर्हायां

सस्य गुणः, जेगिर्य इति स्थिते ‘यो यडी’ति लत्वं च प्राप्नोति ‘हलि चे’ति दीर्घश्च तत्र दीर्घस्यासिद्धत्वात्तत्वे कृते विहितनिमित्तत्वादीर्घाभावः अन्ये तु ‘न मु न’ इत्यत्र नेति योगविभागेनासिद्धत्वं बाधित्वा दीर्घ कृतं लत्वमिच्छन्ति, नात्राप्तवाक्यमस्ति । ‘गर्हायामिति किमिति’ भावस्येत्यत्र तद्धर्मविशेषो लप्यत इति प्रश्नः धर्मविशेषानुपादाने प्रश्नंसायामपि

१७६ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 (नित्यं कौटिल्ये गतौ ३ । १ । २३ ।) । (अ. ३ । पा. १ । आ. २)
 (लुपसदचः जपत्रभदहदणगृभ्यो भावगर्हायाम् । ३ । १ । २४ ।)

विशेषामप्रत्ययादित्यस्य मन्वन्धाद् मृगञ्जपतीत्याद्यर्थविशिष्टस्य
 यङन्तादप्रत्ययादित्यर्थ इत्याहुः ॥

गृह्णाति त्वचयति । टिलोपस्य स्थानिवत्त्वादुपधादृद्धिर्न । उक्तादेव
 धातोः क्विपि हलन्तात्तत्करोतीति गौ त्वाचयतीत्युपधादृद्धिर्भवत्येव ।
 प्रकृत्यैकाजिति टिलोपाभावः । तस्मात्स्त्रे त्वचेत्यकारो विवक्षितो न तु
 सत्यापेतिवदुच्चारणार्थ इत्यवधेयम् । वर्मणा सन्नहति संवर्मयति । वर्गं
 गृह्णाति संवर्णयति चर्गैरवध्वंसयति अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थे ।
 चोऽयति । चिन्तयति ॥

तत्रकौगिडन्यायेनैव बाधः सिद्धः, यथा वा विवक्षितार्थानभिधानाद्वाक्यं
 न भवति तथा समभिहारावगमादत्र प्रत्ययो न भविष्यति, अथैवमपि
 वचनापेक्षा वाक्यनिवृत्तावपि वचनमपेक्षस्व, तदेतन्नित्यग्रहणं चिन्त्यप्रयो-
 जनम् ॥

मा भूत् । मन्त्रं जपति वृषलः । अत्र स्वरवर्णादिभ्रंशाभावाद्गर्हा
 नास्ति । कर्त्राख्यं साधनं तु गर्हितं श्रुद्रस्य वेदे अनधिकृतत्वात् ।
 नित्यग्रहणमवधारणार्थमिहानुवर्तते । तस्य व्याख्यानं प्रत्याख्यानं च
 पूर्ववत् ॥

स्यादित्याह । 'साधु जपतीति' । 'जपति वृषलो मन्त्रमिति' । अत्र
 स्वरवर्णादिभ्रंशाभावाद्भावगर्हा नास्ति वैदिकमन्त्रजपं प्रति श्रुद्रस्यानधि-
 कारात् साधनभावे गर्हितः, यस्य खल्वीदृशी गतिः श्रुद्रस्य वेदमुप-
 षदणवत्स्त्रपुजतुभ्यां श्रोतप्रतिपूरणम् उच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीर-
 भेद इति नासौ जपितुमर्हति । 'नित्यग्रहणमित्यादि' । पूर्ववदेत-
 द्वाख्येयम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१७७

(अ. ३ । पा. १ । आ. २) (सत्यापपाशरूपवौणातल्लोकसेनालोमत्व-
चवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ।)

सत्यापपाशरूपवौणातल्लोकसेना- लोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ॥

सर्वत्र सामर्थ्यादेव टिलोपवारणं नानामतोपन्यासो व्यर्थोऽत
आह

आचार्येति ॥ (कै)

अविधौ पुक्मिद्धये आह

सत्यापपाशरूपवौणातल्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो
णिच् ॥ एभ्यो णिच् स्यात् । सत्यादिभ्यश्चान्तिभ्यः प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ
इत्येव सिद्धे सत्यस्यापगर्थं वचनम् । अन्यथा प्रपञ्चार्थम् । मालिन्या
उपश्लोकयतीत्यादौ सापेक्षादत्यन्तयं च । धात्वर्थ इत्यविशेषोक्तावपि
स्वभावलभ्योर्थविशेषो वृत्तिकागादभिनिर्दिश्यते । तद्यथा । सत्यमाचष्टे
सत्यापयति । सत्यं करोतीति तु भाष्यम् । अर्थवेदसत्यानामापगवक्तव्यः ॥

“सत्यापपाशरूपवौणातल्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो
णिच्” । सत्यापत्यकार उच्चारणार्थः । ‘सत्यमाचष्टे इति’ । । ननु भाष्ये
सत्यस्य कृज्यापक्, सत्यशब्दान्कृञि करोत्यर्थं णिञ्भवति आपक्च, सत्यं
करोति सत्यापयतीत्यक्तम्, सत्यं, कृजग्रहणमनापे प्रदर्शनार्थं वा करो-
तिर्द्रष्टव्य इति मन्यते । ‘आपगवक्तव्य इति’ । आपगवचनसामर्थ्याद्विक्रियोपो

(सत्यापपाशरूपवीणातल्लोकसेनालोमत्व- (अ. ३ । पा. १ । आ. २)
चवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ।)

तत्रेति । (कै)

प्रातिपदिकाणिजिति भावः । यद्यप्यत्रापि टिलोपप्राप्तिरस्ति
तथापि दूषणं तदसद्भावात्तदनुपन्यामोऽनर्थकं स्यादिति ॥ न च
टिलोपबाधनद्वारादृष्टिमिथ्यमेतद् इति वाच्यम् । अन्यादे-
शाकारविधानमामर्थ्येनैव टिलोपविधिमिद्धे आगमलिङ्गककारो-
च्चारणमामर्थ्येन वृद्धेरपि बाधः स्यादित्यभिमानः ॥ भाष्ये

आपुग्वचनसामर्थ्याद्विज्ञोपो न । अर्थापयति वेदापयति । पुक्त्रैव सिद्धे
आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थं तेन लिखापयतीत्यादिसिद्धमिति
कश्चित् । तन्न । पुगेव करिष्यत इति भाष्यविरोधात् । तस्मात्लिखा-
पयतीत्यपप्रयोग एवेत्याहुः । पादौ प्रक्षालापयतीति गृह्यप्रयोगस्तु
कन्दोवदृष्यः कुर्वन्तीति समाधेय कति ह्रस्वत्तादयः । पाशं विमुञ्चति
विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायति । उपवीणयति ।
तूष्णेनानुकुष्णाति अनुतलयति ढगाग्रम् । अनुकुष्णाति अनुघट्टयतीत्यर्थः
इति ह्रस्वत्ताः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभियाति

न भवति, कश्चित् वृत्तावेवायं ग्रन्थः पठ्यते, अथ कथं पुनः शब्दापयेदिति,
कन्दोवदृष्यः कुर्वन्ति । एतेन प्रक्षालापयेदिति गृह्यप्रयोगो व्याख्यातः ।
'पाशादिमोचन इति' प्राधिकोयमर्थनिर्देशः, अन्यत्रापि भवति, अन्यथा
विपाशतीति विशब्दस्य प्रयोगो न स्यात्, विशब्दविशिष्टस्यैव मोचनस्य
व्यर्थत्वात्, यथाचारकचक्यः प्रयोगो न भवति, एवमुपवीणयतीत्यादा-
वपि इदृशं, तूलं ढगाग्रं तेनानुकुष्णाति अनुघट्टयतीत्यर्थः, अनुगृह्णातीति
तु पाठे न।समाचोनेर्थः । 'अभिवेणयनाति' । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१७६

(अ. ३ । पा. १ । व्या. २) (सत्यापपाशरूपवौद्यातृल्लोकसेनालोमत्व-
चवर्मवर्गचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ।)

एवं तर्ह्यापुगिति । (भा)

न त्वच पचे चडि णौ चडौति (७।४।१) ब्रह्मनापत्तिः ॥

आपुकि प्राप्नोतीति । (कै)

फलभेद इति चेन्न लुब्धस्थानभिधानात् ॥

अभिधेययति । उपसर्गात्प्रनोतीति षत्वम् । अभ्यधेययत् । प्राक्स्ति-
तादङ्यवायेपीति षत्वम् । त्वच संवर्गो, पुंसिसंज्ञायामिति घः । त्वचं
गृह्णाति त्वचयति टिलोपस्य स्यानिवत्त्वादुपधादृद्धिर्न । उक्तादेव
धातोः क्विपि हलन्तास्तत्प्रनोतीति णौ त्वाचयतीत्युपधादृद्धिर्भवत्येव ।
प्रकृत्यैकाजिति टिलोपाभावः । तस्मात्सूत्रे त्वचेत्यकारो विवक्षितो न
तु सत्यापेतिवदुच्चारणार्थ इत्यवधेयम् । वर्मणा सन्नद्यति संवर्मयति ।
वर्गं गृह्णाति संवर्णयति । चूर्णं वध्वंसयति अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः
स्वाधे । चोरयति । चिन्तयति ॥

षत्वम् । अकारान्तस्त्वचशब्द इति । त्वच सम्बन्धादित्यस्माद्भातोः पुंसि
संज्ञायामिति घः । 'अवध्वंसयतीति' । विक्रमतीत्यर्थः । प्रातिपदिकाद्धा-
त्वर्थइत्येव सिद्धे सत्यस्यापगुविधानार्थं वचनमन्येषां प्रपञ्चाय, मानिन्यो
क्षपल्लोकयन्तीत्यादौ सापेक्षभ्यो यथा म्यादित्येवमर्थे वा, कथं पुनर्विमोक्ष-
नादिरर्थो ऽनिर्दिष्टो लभ्यत इत्यत आह । 'स्वाभाविकत्वादिति' । 'प्रत्य-
यार्थो निर्दिश्यत इति' सूत्रकारेणानिर्दिष्टोपि प्रत्ययार्थो व्याख्याकारे-
र्निर्दिश्यत इत्यर्थः ।

हेतुमति च । ३ । १ । २६ ॥

हेतुमच्छब्दार्थज्ञाने सन्देहस्योपपादपितुं शक्यत्वादाह

कचिमस्येति । (कै)

तस्यैव व्याख्यानं कचित्पारिभाषिकस्येति तत्प्रयोजको हेतु-
रित्यस्येत्यर्थः । उक्तष्टेन निरुद्धे प्रेरणं आद्यम् । विपरीतं द्वितीयम् ।
प्रयोज्यव्यापारानुकूलमाचरणं तृतीयम् । यथा भिन्नवासय-
तीत्यादौ ॥

पाकाद्यपेक्ष इति । (कै)

तद्विषयत्वात् प्रेरणाया इत्यर्थः ॥

हेतुमति च ॥ हेतुः कर्तुः प्रयोजकः तद्व्यापारः प्रवर्तनारूपो
हेतुमान् तस्मिन्वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेन ।
यज्ञदत्तनिष्ठविक्षिप्तानुकूलव्यापारविषयिणः । प्रवर्तना देवदत्ताश्रयेत्यर्थः ।
प्रवर्तनानेकधा । प्रेषणमध्येषणं तत्समर्थाचरणं चेति । भृत्यादेर्निष्कृतस्य
प्रवर्तना प्रेषणम् । आज्ञेत्यर्थः । गुर्वादराराध्यस्य प्रवर्तना अध्येषणम् ।
प्रार्थनेत्यर्थः । तत्समर्थाचरणमपि बहुधा अनुमतिरूपदेशोऽनुग्रह इति ।
तत्र यस्यानुमतिं विना क्रिया न निष्पद्यते सोऽनुमतिमात्रे प्रयोजकः ।

हेतुमति च ॥ लोके फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुरित्युच्यते, तस्य
यद्वाग्ये ऽध्ययनेन वसतीत्यत्रापि प्रसज्येत, हेतुमद्वयं चानर्थकं स्यात्, कथं,
करण इति वर्तते तस्य विशेषणं हेतुमतीति, करणं क्रिया सर्वेव च क्रिया
हेतुमतीति किं विशेषणोपादानेन, ननु शब्दोपात्ते हेतौ यथा स्यादित्येव-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१८१

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(हेतुसति च । ३ । १ । २६ ।)

न तु तदर्थेति । (कै)

तच्चिमित्यर्थः । हेतुरस्यास्तीति विग्रहेण हेतुत्वनिरूपकस्य
तत्कार्यपाकादेरेव प्रतीतेस्तत्रैव णिच स्यादित्याह

पाकादेरेवेति ॥ (कै)

तच्चैवार्थे इति । (कै)

नचान्यप्रयुक्तः पक्षतीत्यर्थे प्रतिपादनाय णिच् । णिजन्तेन तादृ-
शार्थाप्रतीतेरिति भावः ॥ एवमपि हेतुसम्बन्धिकार्यरूपार्थाभि-
धायिना हेतुमच्छब्देन कथं प्रेरणोच्यतेऽत आह

यथा राजादिः । वैद्यादिस्तु ज्वरितः कषायं पिबेदिति उपदेशमात्रेण
प्रवर्तकः यस्तु केदं चिन्निधायितं पलायमानं रुगादि मोपि हन्तृ-
नुराहकत्वात् प्रयोजक एव । तदिह अथप्रकरणदिगम्या अमी
विशेषाः । सर्वानगतं प्रवर्तनासामान्यं तु णिचोर्थः । स च णिचः शक्य
इति मुख्यः पक्षः । द्योत्य इति पक्षान्तमप्याकरे स्थितम् । यद्यपि हेतु-
शब्दस्य ससम्बन्धिकत्वात् हेतुमानित्युक्तेयं प्रति प्रयोजकत्वं स एव लभ्यते ।
यथा पितृमानित्युक्ते पुत्रः । तादृशस्यैव कर्ता कारकाधिकारे हेतुसं-
ज्ञोक्तेः क्रिया च । तथा च पक्षः पाकस्य वा हेतुमत्त्वं युक्तम् । तथापि
करणे इत्यधिकाभात् नेह कर्ता गृह्यते । प्रत्ययैवोक्तत्वाच्च न पाकः ।

मर्थमेतस्याद्यथा 'समस्तृतीयायुक्तादि'त्यत्र अयमाणायां तृतीयायामात्म-
नेपदं यथा स्यात्तदर्थयोगमात्रे मा भूदित्येवमर्थं तृतीयायुक्तयद्वयम्, एवं
तद्यच्चति विरोधे कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणं युक्तमिति ।
'तत्प्रयोजको हेतुश्चे'ति यस्य संज्ञा विहिता तस्यैव पाणिभाषिकस्य ग्रहण-
मिति मत्वाह । 'हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजक इति' । 'तदीय व्यापार

तस्मादिति (भा)

सम्भः पाकाद्यपेक्षो हेतुव्यपदेशो येन स चासौ हेतुलोप-
लक्षितस्यासौ प्रयोजकस्य तस्याधो व्यापार इति विग्रहः । तत्रयो-
जक इत्यत्रापि कारके इत्यधिकारात् । णिजुत्पत्तेः प्राक् हेतुल-
स्याभावाद्धेतुलोपलक्षितेत्युक्तम् । स च व्यापार एव करणे इत्यधि-
कारादिति भावः । तत्र मतुपः साधुत्वं तु हेतुः कर्त्तास्येत्यर्थेनेति
भाष्यकृदेव वक्ष्यति । पञ्चदशोपपादनपूर्वकं प्रत्यर्थेनेति वक्तव्ये प्रत्य-
यार्थविशेषणेत्युक्तेरर्थमाह

पदेति ॥ (भा)

प्रत्ययार्थविशेषणम् । (भा)

इत्यस्य प्रत्ययार्थपरिच्छेदकमित्यर्थः ॥

किन्तु पाकपक्षपेक्षया यो हेतुस्तदीयव्यापार एव स्वभावतो लोके णिजर्थ-
तया प्रसिद्धो हेतुमच्छब्देनोच्यते इति सिद्धान्तः । एवं च हेतोरित्येव सूत्रं
युक्तम् । हेतोः करणे व्यापारे णिजित्यर्थः । तथा तु न कृतमित्येव । इह
यद्यपि फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वादिस्मित्यनुकूलव्यापारत्वस्य च प्रेषणा-
दावपि सुलभत्वात्तस्यापि पञ्चार्थतामाश्रित्य णिचो द्योतकतेति वर्णितं
भाष्यादौ तथापि प्रौढवादमात्रमेतत् । तथाहि । अधिश्रयणादिरेव
व्यापारविशेषः पचेरर्थः । न तु ततः प्राचीनोपि कथय्याद्यवस्थायां

इति' । प्रवर्त्तना, तस्यास्त्ववान्तरभेदमाह । 'प्रषण्णार्थव्यापारलक्षणे इति' ।
भृत्यादेर्निष्कृतस्य प्रवर्त्तना प्रेषणमाज्ञेत्यर्थः । गुर्वादिराराध्यस्य प्रवर्त्तनाध्ये-
षणं प्रार्थनैत्यर्थः । आदिशब्देन तत्समर्थाचरणं गृह्यते, तच्च वङ्गधा भिद्यते
ऽनुमतिव्यपदेशो ऽनुग्रह इति, तत्र यस्यानुमतिमन्तरेणार्थो न निर्वर्त्तते

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

१८३

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।)

प्रकृतिविशेषणेति । (भा)

भाष्ये प्रकृत्यर्थविशेषणमित्यस्य प्रकृतेरर्थद्वाराविशेषणमित्यर्थ इत्यभिमानः । वस्तुतः प्रकृत्यर्थस्य पाकादेर्विशेषणमित्यर्थः ॥ द्योतकद्योत्यार्थस्य विशेषणत्वनियमाद् धातोः शब्दस्य प्रागुक्तहेतु-
मत्वासम्भवादाच्च

हेतुमदर्थेति । (भा)

हेतुमदर्थविशेषणकार्याभिधायिन इत्यर्थः ॥ भाष्ये

विषयसप्तम्योऽपीति । (भा)

प्रमाणे इत्यादेस्तद्विषयकबोधजनकं प्रातिपदिकमित्यादिक-
मेवार्थ इत्याहुः ॥ हेतुमच्छब्दस्य प्रेरणापदत्वात् कारकोपादान-
मित्यंगगतमत आह

पचतौत्यप्रयोगात् । अन्यथातिप्रसङ्गात् । क्वाचित्कप्रयोगस्य भाष्यत्वेना-
प्युपपत्तेश्च । पचतिपाचयत्योरर्थवैलक्षण्यस्य अनुभवसिद्धत्वाच्च । अणौ
कर्तुर्गौ कर्मत्वमित्यादिष्ववस्थाभ्युपगमाच्च । प्रणाययति अभिषावयती-
त्यादौ उपसर्गस्य प्रकृत्यर्थगतिविशेषद्योतकत्वे शास्त्रधत्वे स्तः । णिच्चा
सम्बन्धे तु नेत्यवृत्ते स्फुटत्वाच्च । अतोऽत्र पक्षे नातीवाभिनिवेष्टव्यम् ।
स्यादेतत् । प्रवर्त्तनामात्रस्य णिजर्थत्वे णिचो लोडादीनाञ्च पर्यायप्रसङ्गः ।
ततश्च एष्टु मां भवानिति वक्तव्ये णिजपि प्रयज्येतेति चेत् । कर्त्तुः

तस्य राजादेरनुमत्या प्रगोक्तत्वं, वैयादेस्तु मुस्तापर्यटकं पिबेज्ज्वरित
इत्याद्युपदेशेन प्रवर्त्तकत्वं, यः पुनः केन चिज्जिघांसितं पलायमानं निगणञ्चि
निगडश्च हन्यते तत्र निगोडा हन्तुर्गुणहं करोतीत्यनुगुणेण तस्य प्रवर्त्त-
कत्वं, सर्वस्यासं विशेषः प्रकारादिमस्यः, सर्वत्रानुगतं प्रवर्त्तनामात्रमेव तु

कारकशब्देनेति ॥ (कै)

अन्वयव्यतिरेकाश्रयेति । (कै)

पञ्चभिर्हलैः कृषतीत्यादौ पञ्चभिर्हलैरित्यस्यानन्वयात् वाच-
कान्तराभावाच्च धातोर्लक्षणेति भावः ॥

कर्त्ताभिधीयते इति । (कै)

बाहुलकात्कर्तर्येन इति भावः । तनूकरणस्य धात्वर्थत्वं विना
तत्कर्त्तरि कथं प्रत्ययः स्यादिति तदर्थोचिप्रमिति बोध्यम् । यदि
इदं तद्वत् तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेव भवतीति भाष्येऽन्वयः ॥
“अस्त्वित्”त्यनेन तत्पक्षोपपत्तिः सूचिता तामाह

प्रयोजको हि हेतुः प्रैषविषयस्तु नाद्यापि कर्तृत्वेनावधारितः । तथा च
प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता प्रवृत्तिर्गिजर्थः । केवला तु लोडर्थ इति विवेकः ।
उक्तं च । द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोड् विधियते । सक्रियस्य प्रयो-
गस्तु यदा स विषयो गिच इति । किञ्च प्रयोक्तृधर्मः प्रयुक्तिर्लोडर्थः ।
अनियतकर्तृका तु गिजर्थः । पचेति हि वक्तृरेव प्रेरणा गम्यते । पाचय-
तीत्यत्र तु वक्तृभिन्नस्य । तत्करोतीत्युपसंख्यानम् । सूत्रयत्याद्यर्थः । गण-
पाठसिद्ध एवायमर्थः उपसंख्यानेनापि प्रदर्शितः । इह करोतीत्यत्र
प्रकृत्यर्थमात्रं विवक्षितं न प्रत्ययार्थः । तेन गण्यन्तात् भावकर्मणोः भूत-
भविष्यतोः द्वित्वबहुत्वयोश्च लः सिध्यति अयं गिच् प्रातिपदिकादेव न

गिजर्थः । ननु यथा पितृमानित्युक्ते यं प्रति पितृत्वं स एव गम्यते तथा-
त्रापि यं प्रति हेतुत्वं स एव हेतुमानिति युक्तं कं च प्रति हेतुत्वं तत्प्रयो-
जक इति वचनात्कर्त्तारं प्रतीति प्राप्तं कारक इत्यधिकारात्क्रियापेक्ष-
त्वाच्च कारकभावस्य यस्मिन्त्यापारे प्रयोजकरूपेणोपयुज्यते तमेव प्रति,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१८५

अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।)

विनापीति ॥ (कै)

द्योतको णिञ्नास्तीति । (कै)

कृषतीत्यादौ तु पञ्चभिर्हलैरिति एकान्ते तूष्णीमामीनत्वा-
दिकं च तद्योतकमिति भावः ॥

एवमुक्तप्रेषितेति । (कै)

प्रकृतिविशेषणपक्षे शब्दान्तराभिहितद्योतनाद्यैव णिञ्गृप्ति-
रिति भावः ॥

हेतुमद्विशेषणत्वादिति । (कै)

प्रयोजकव्यापारविषयत्वादित्यर्थः । हेतुमतीत्यस्य विषयसम्प्रसो-
त्वादिति भावः ॥

शब्दान्तरेति । (कै)

वाचकशब्दान्तरेत्यर्थः ॥

तु सुबन्तादिति साधवः । यत्कश्चैतत् । सुप इत्यधिकारस्येह विष्णुत्वात् ।
किञ्च चुगादिषु क्त्वं पठ्यते प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे वङ्गलभिकृत्तश्च । तत्करोति
तदाचष्टे । तेनातिक्रामति । कर्तृकरणाद्वात्वर्थे इति । अस्यार्थः । प्राति-
पदिकाद्वातोरर्थविशेषरूपे वाच्ये णिञ्च स्यात् । इच्छानोव चास्मिन्
वङ्गलं कार्यं स्यादिति । कूलमूलद्वययति उत्कलयति । अस्यैव प्रपञ्चः
तत्करोतीत्यादिः । एवञ्च प्रातिपदिकादित्युपक्रमान्नेदं सुबन्तादिधायकम् ।

स च प्रयोज्यव्यापारोधिभ्रयणादिः सर्वसाधनसाध्यो विस्मृत्यादिर्वेति
तद्योरेव हेतुमत्त्वं यत्कं न पुनः प्रयोजकव्यापारस्य, न हि तत्रासौ प्रयोजक-
रूपेणोपयुज्यते किं तर्हि कर्तरूपेण यथा काष्ठस्य पाकापेक्षं करणत्वं न तु

यदा चेति । (कै)

पद्यादिभिः पाकानुकूलत्वेन द्वयोरप्यभिधानमिति मते इदं
भाष्यमिति भावः । एवं चोभयोरपि व्यापारयोः समकक्षत्वेन वि-
षणविशेष्यभावानापन्नतयोरपि कर्त्तृः प्राधान्यमिति इदम् ।
अत एवात्रपक्षे प्रयोज्यस्य कर्मत्वं नापादितं प्रयोज्यव्यापारस्य विशेष-
णतयाऽबोधेन तस्य फलत्वाभावेन फलाश्रयत्वाभावात् । गत्यादि-
सूत्रं चैतत्पक्षे विध्यर्थमेवेति बोध्यम् । परेत्वेवं हि प्रकृत्यर्थविशे-
षणमिति भाष्याचरामङ्गतिस्तस्मात्प्रवर्त्तना प्रयोज्या पाकः पक्षेऽर्थः ।
तच्चान्यानधीनत्वलक्षणार्थं प्राधान्यं प्रयोजकव्यापारस्य शब्दं च
प्रयोज्यव्यापारस्येत्युभयाश्रययोः कर्त्तृत्वं “स्वतन्त्रः कर्त्तृ”त्यत्रोभय-
विधप्राधान्यस्यापि विनिगमनाविरहेण गृह्यात् । एवं च पृथन्तोत्तर-
त्वेन पर्यायेण द्वयोरप्यभिधानापत्तिरिति भाष्याशयः ॥

तथा च प्रकृतवार्त्तिकमपि तत्समानार्थकत्वात्तथैव तेनातिक्रामतीत्येतत्
कर्त्तृकरणद्वयस्यैव प्रपञ्चः । कर्त्तृग्रहणञ्च करणस्यैव विशेषणं करणत्वेन
लोके प्रसिद्धानां चक्षुरादीनामेव ग्रहणमिति शङ्काव्युदसनाय । अन्यथा
चक्षुषा पश्यति चक्षयतीत्यादावेव स्यात् त्वं करिभिस्त्ववध्नाति अवक-
रयतीत्यादौ । एवञ्च तत्तेनेतिशब्दौ कर्मकरणयोरुपलक्षकौ करणस्य
कर्मणश्च समर्पकात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । सुबन्तादत्यन्तौ तु हस्तिनाति-

व्यक्तनापेक्षं तदपेक्षं तु कर्त्तृत्वमेव, उच्यते । णिच् प्रकृतिभूतेन धातुनै-
वाभिधीयते सोऽर्थस्तेन फलाभावात्तत्र णिच् भविष्यति । ननु पचतीत्युक्ते
न ज्ञायते किं स्वयमेव पचति उनान्येन प्रवर्त्तिन इत्यतोऽन्येन प्रवर्त्तिनस्येयं
प्रवृत्तिरिति द्योतनाय णिञ् भवतु, एवं तर्हि हेतोरिति वक्तव्यं करण

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१८०

(अ. ३। पा. १। अा. २)

(हेतुमति च । ३। १। २६।)

प्रधानकर्त्तरौति । (भा)

प्रकृतिभूतण्यन्तार्थकर्त्तरौत्यर्थः । प्रयोष्यकर्त्ता तु पथ्यर्थस्य न
तु ण्यन्तार्थस्येति । ण्यन्तप्रकृतिकत्वेन तदभिधानमिति भावः ॥

प्रधानकर्त्ता । (भा)

स्वप्रकृत्यर्थप्रधानव्यापाराश्रयरूपः कर्त्तृत्यर्थः ॥

अप्रधानमिति । (कै)

णिच्प्रकृत्यर्थप्रधानव्यापाराश्रय इत्यर्थः ॥

अव्यतिरिक्त इति । (कै)

प्रयोजकव्यापारवाचकातिरिक्तवाच्य इत्यर्थः । णिच्सदर्थकत्वे
तु प्रयोजककर्त्ता न गत्यर्थकर्त्ता किं तु ण्यन्तकर्त्तेति न दोष
इत्याहुः ॥ ननु प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽपि कथमचात्मनेपदं हि
सारूपप्रयोष्यव्यापारस्यैव व्यतिहारो न तु णिच्वाच्यप्रयोजकव्यापा-
रस्य सोऽत आह

कामति व्यतिहस्तयतोऽन्त्यादौ णौ सुपो लोपे टिलोपे च कृतं अन्तर्वर्त्ति-
विभक्त्या पदत्वाज्जगत्वं स्यात् । न च टिलोपस्य स्थानिवत्त्वम् । अज्ज-
नादेशत्वात् । हरदत्तस्तु सुबन्तास्त्रिचमभिप्रेति । यदाह तदिति
द्वितीयान्तोपपन्नमिति । न चास्मिन्पक्षे पदकार्यप्रसङ्गः । इदमदिद-
तिदिष्ट्या भसंज्ञया पदत्वस्य बाधात् । अत एव हि पटिष्ठ इत्यादौ

इत्येव, हेतोः करणं व्यापारेऽभिधेये णिच् भवतीत्यर्थः । तथा तु न कृतं,
का गतिरिदावौ सूत्रस्य, अभिधानस्वाभाष्यमत्र हेतुः, स्वभावतो हि णिच्
प्रत्ययः प्रयोजकव्यापारमाचष्टे तेन पाकाद्यपेक्षया णौ कर्त्तृहेतुत्वपदेशः

प्रयोजकव्यापारस्य व्यतिहार इति ॥ (कै)

तद्व्यापारेणोक्षिततमत्वादिति । (कै)

तद्व्यापारप्रयोज्यव्यापाररूपफलाश्रयत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये

तस्य प्रयोजकस्य । (भा)

तस्मिन्प्रयोज्ये । एतेन स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्परत्वेनान्तरङ्गत्वेन
प कर्तृत्वमेवेत्यपास्तम् । अन्तरङ्गादपि प्रधानकार्यस्य लोके बलव-
त्ताया दर्शनादिति भावः ॥

एकधातुवाच्यत्वादिति । (कै)

एकप्रकृतिकधातुवाच्यत्वादित्यर्थः ॥ ननु प्रयोज्यस्य अर्थ-
व्यापारापेक्षया कर्मत्वेऽपि यामादेर्गन्धर्थनिरूपितमेव कर्मत्वमत-
चाह

सुबन्तादिभूति जगत्त्वादिपदकार्याप्रवृत्तिः । किञ्च स्रग्विणमाचष्टे । स्रजय-
तीत्यादौ माधवमतेष्वेव गतिः । सुबन्तादुत्पन्नयोर्विन्मतोर्लुकि तत्प्रकृतेः
सुबन्तत्वात्प्रत्ययलक्षणोऽप्यपदकार्यप्रसङ्गस्य स्पष्टत्वात् । तदिह मतमेदेन
प्रातिपदिकात्सुबन्ताद्वा णिजिति स्थितम् । आद्यपक्षेऽपि यथाकथञ्चित्प्रा-
तिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणाद् उगाबन्तादपि भवति । अत एव
णविभुवदित्यत्र भाष्ये इष्टवदित्यतिदेशस्य पुंवद्भावटिप्पण्यदिनोप-
विन्मतोर्लुगर्थमिति पुंवद्भावोऽपि प्रयोजनतयोक्तः । इदञ्च दिङ्मात्रं न

स हेतुत्वेनोपलक्षितो यस्यास्तीत्येवं प्रयोजकव्यापार एव मतुपोच्यते, अत्र
नो पक्षौ सम्भवतः, हेतुमतीति प्रकृत्यर्थनिर्देशो हेतुमति यो धातुर्वर्तत
इति, प्रत्ययार्थो वा, हेतुमति करणे ऽभिधेये णिज् भवतीति । ननु पक्षति
वाच्यमतीति च अक्षमर्थान्तरं गम्यतं तत्त्वयमस्य प्रकृत्यर्थत्वं शङ्कते ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१८६

(अ. ३ । पा. १ । व्या. २)

(हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।)

ण्यर्थस्यैवेति ॥ (कै)

प्राधान्याद् (कै)

इत्यादि उत्तरदेशसंयोगे ण्यर्थस्यापारजन्यतायापि सत्त्वादिति भावः ॥ प्रतियन्त्रवाचिकरोत्यपेक्षया सुट्षष्ठ्योर्विधानविशिष्टे षष्ठ्य-
प्राप्तिरेव कथमुक्तेत्यत आह

सुट्त्विति । (कै)

कर्मणिविधानादर्थमापेक्षा षष्ठौ “उपात् प्रतियन्त्रे” इति सुट्-
धातुस्वरूपापेक्ष इति भावः ॥

तस्याप्राधान्यादिति । (कै)

कृत्प्रकृत्यर्थकर्त्तादौ हि तत्र षष्ठौ कृत्प्रकृतिस्य ण्यन्ता । एवं च
तदर्थकर्त्तर्येव स्यान् न तु णिच्प्रकृत्यर्थकर्त्तरि । अप्राधान्यं च
कृत्प्रकृत्यर्थकर्त्तृत्वमेवेति बोध्यम् ॥ नियमत्वे उपपत्तिमाह

तु परिगणनमिति षष्ठु एवाकरो स्पष्टम् । उदाहरणानि तु प्रपञ्चयामः ।
एनीमाचष्टे एतयति । हरिणीमाचष्टे हरितयति । न चात्र पुंवद्भावस्य
इष्टानि विशिष्ट्याविधानात्कथमितिदेश इति वाच्यम् । विशेषातिदेशे
सामान्यस्याप्यतिदेशात् । वसिष्ठवदत्र वर्त्तितव्यमित्युक्ते हि ब्राह्मणत्वं
सामान्यनिबन्धनमप्यतिदिश्यतएव । तथेह भसंज्ञानिमित्ततद्वितत्वप्र-
युक्तः पुंवद्भावोपीत्यदोषः । नन्वेतयतीत्यादौ टिलोपेन डौपि निवृत्ते

उच्यते । इह हि कः पक्षेः प्रधानार्थो यासौ तदुल्लानां विवक्षितः, अधि-
व्यवसायीनां तु तादर्थ्यात्तदवच्छेदेन पक्ष्यता, यो हि यानार्थमुदक्त्वाह-
रति विवक्षायं च काष्ठान्वाहति शीतं चापनेतुमयं समिन्धे नासौ पक्ष-

यथार्थस्येति ॥ (कै)

परत्वादिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वादपजीव्यत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

प्रधानेति । (कै)

सर्वापेक्षया प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वात् । न चोद्देश्यतालक्षण-
मार्थं प्राधान्यं प्रयोज्यव्यापारस्यापि अन्यानधौनत्वलक्षणार्थप्राधा-
न्यस्य प्रयोजकव्यापारेऽपि सत्त्वात् । शब्दशस्त्रे शब्दप्राधान्यस्यैव
मुख्यत्वाच्चेति भावः ॥

गुणेति । (कै)

प्रेषणे कर्मतां प्राप्तोऽपि पदार्थः कर्मसंज्ञायानियमादप्राप्या
गुणक्रियायां स्नातन्त्याच्च स्वधर्मेण कर्तृत्वेनाभिधीयत इत्यर्थः ॥

तत्सन्निभयोगश्चिह्नत्वान्नकारोऽपि निवर्त्यताम् । तथा च टिलोपेनैव गतार्थत्वे
किमर्थं पुंवद्भावोऽपि पृथक् प्रयोजनतया भाष्ये गणित इति चेत् । अत्र
कैयटः । सन्निभयोगश्चिह्नपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनायेदं तेन हेनेयः
श्येनेय इत्यत्र बस्येति लोपे कृतेऽपि नकारो न निवर्तते इत्याह ।
हरदन्तस्तु फलान्तरमपि मतान्तरत्वेनाह । इडविडमाचष्टे ऐडविडयति ।
दरदं दारदयति । इडविडशब्दो जनपदस्य क्षत्रियजातेषु वाचकः ।

तौत्थुषंत, तत्त्वस्य हेतोः, विस्मितिं प्रति तादर्थ्याभावात् तदवच्छेदाभा-
वाच्च, अतन्तादर्थ्यादेवाधिस्ययणादीनां पथ्यर्थता, तदस्ययोकव्यापारोऽपि
तादर्थ्यादेव पथादिवाच्यो भविष्यति, खिज् प्रत्ययस्तु द्योतकस्तथा च यो-
ऽप्येकान्ते तूष्णीमासीनो भक्तबोजवजीवर्द्धः प्रतिविधत्ते स उच्यते पञ्च-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १६१
(अ. ३। पा. १। आ. २) (हेतुमति च । ३। १। २६।)

स्वातन्त्र्येणेति (कै)

पाटेऽपिकर्तृत्वेनेत्येवार्थः ॥

ग्रामः प्रकृत्यर्थस्येति । (कै)

गमेः सकर्मकत्वेनावश्यकर्मापेक्षत्वात् । अर्थस्य कर्माकाङ्क्षायाः
प्रयोज्यकर्मणाशान्तत्वाच्चेति भावः ॥

साधनविशिष्टा क्रियामसौ प्रेष्यते । (भा)

इत्यत्र कथं द्विकर्मकत्वं कथं च प्रयोज्ये कर्मणि अकार
इत्यत आह

प्राप्नोतीति । (कै)

तथा च प्र पूर्वं इषिः प्राप्स्यर्थः । तस्मात्प्रत्ययान्तात्कर्मणि प्रत्यये
प्रेष्यत इतीति भावः ॥

तस्माज्जगदपदशब्दात् क्षत्रियादञ्, दक्षशब्दात् क्षत्रमगधेत्यञ् । अण्यो-
स्तद्वाजसंज्ञा तेतद्वाजा इति सूत्रेण, अजादीनामापादपरिसमाप्तेस्तद्वि-
धानात् । अतस्तेतिङ् । अकाररूपस्य तद्वाजप्रत्ययस्य स्त्रियां लृगिति
हि सूत्रार्थः । ततश्च इडविद् ददत् स्त्री । ण्डविडो दारदश्च पुमान् ।
पुंवदचनेन च स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दे ऽतिदिष्टे सिद्धमियम् । न चैवं गोत्रत्वेन
जातिव्याज्जातेत्येति पुंवद्भावनिषेधः शङ्क्यः । औपसंख्यानिकस्य नायं

भिर्हलैः कृषतीति, तदेवं पक्षद्वयसम्भवे यथाद्यः पक्ष आश्रीयते ततो
यथा प्रकृत्यभिहिते णिञ् भवति एवमुक्तप्रेषितादिशब्दाभिहितेपि स्याद्
उक्तः करोति प्रेषितः करोतीति, हेतुमदिषयत्वात्करोत्यर्थस्य, प्रत्ययार्थ-
पक्षे वृत्तार्थत्वास्मिन्नभावः । नैष दोषः । प्रयोक्तव्यापारस्य द्योतनाय

प्राप्नोतीत्यर्थ इति (कै)

पाठे प्रेष्यति पदस्य खोक्तस्येदमर्थकथनं न तु भाष्ये तथापाठ
इति भ्रमितव्यम ॥ भूतपूर्वत्वस्यानुपपत्तेराह

प्रधानचरेऽपीति । (कै)

कृतप्रकृतिघटकधात्वर्थकर्त्तर्यपीत्यर्थः । तत् सूचस्यकृद्ग्रहणमा-
वृत्त्येतदर्थकमपीति भावः ॥

अपित्विति । (कै)

एवं चाभेर्न कदाचिदपि ण्यर्थविशेषणतेति भावः ॥ भाष्यसम्प-
त्तेन कैयटोक्तेन प्रयोज्यव्यापारस्यैवेत्येवकारेण तु तदभिमुख्यद्यो-
तकत्वाभाव एवाभेर्लभ्यत इति बहवः । यद्यपि पूर्वं प्रमाणे द्वयसच-
शेषे सम्भूत इति सप्तमीनिर्देशस्योभयथापि दर्दनाद्विचार उपपा-
दितस्तथापि अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिदानीविचार आक्षिप्यत इत्याह

निषेध इति वक्ष्यमाणत्वात् । न चैवमप्यजादौगुणवचनादेवेत्युक्तेरिह न
एवाभ्यामसम्भवेन कथं तद्वदित्यतिदेश इति वाच्यम् । नह्यीहानि दृष्टस्यै-
वातिदेशः किन्तु सम्भावितस्य । अन्यथा अतिराजयतीत्यादौ टिलोपो न
स्यात् । नन्वस्मिन्पक्षे गेनेयः श्यनेय इति कथं सिद्ध्यदिति चेत् । अत्र
साधवः । अनन्यथासिद्धमपि गेडविडयतोत्याद्यदाहृत्य एतयति श्येतयतो-
त्यादाहरन् भाष्यकारः सन्नियोगाग्रिमपरिभाषाया अनित्यत्वं चापयतो-

विनिवृत्तधीयते तस्य स्वशब्देन द्योतितत्वाद्योत्याभावान्न भविष्यति । इह
तर्हि पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेन, द्वयोः कर्त्रोर्लिङाभिधानं प्राप्नोति
धातुवाच्यव्यापारे हि कर्तरि लो भवति पक्षिणा च प्रयोजकव्यापारे

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः । १६३
(अ. ३ । पा. १ । आ. २) (हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।)

अन्वयेति ॥ (कै)

भाष्ये

व्यक्तमर्थान्तरङ्गम्यत इति । (भा)

व्यक्ताव्यक्ताभ्यां परस्मादिति शेषः ॥ विहितेः प्रधानार्थत्वे
युक्तिमाह

तदर्थत्वादिति । (कै)

विहितिपक्षं फलावहितपूर्ववर्तिव्यापारोपक्षणम् । स्पष्टं
चेदम् उपपदं स्वयं वक्ष्यति तद्धनयन्माह

तदनन्तरञ्चेति ॥ (भा)

तथा प्रेषणादिरपौति । (भा)

विक्रियस्तुकूलत्वेनेत्यर्थः । वस्तुतः प्रवर्तनाप्रयोज्येत्येवं तस्य
विशेषणान्यायः ॥

त्याह । वस्तुतस्तु पुंवद्भावस्यैकाक्षु टिलोपस्याभाषितपुंस्केषु च चारिता-
र्थेऽपि एतयतीत्यादावन्तरङ्गत्वेन पुंवद्भाव एव ज्ञाप्यः सिद्धस्य प्रत्ययविधा-
वित्युक्तत्वेन प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात् । अत एव नकाररहित-
प्रयोगसिद्धिः । न चात्र टिलोपेऽपि सन्नियोगाग्रियन्यायेन नकारनिवृत्तिः
सुखमेति वाच्यम् । उक्तन्यायेन नकारनिवृत्तौ कर्तव्यायामचःपरस्मिन्निति
स्थानिवद्भावस्य दुर्वारत्वात् । अत एव पक्षेद्राण्यो देवता अस्येति पक्षेद्र
इत्यादौ स्थानिवद्भावेनानुगादिश्रवणं प्राप्तं स्थानिवद्भावनिवेधार्थं क्लृप्तं-

ऽप्यभिधीयते प्रत्ययस्तु द्योतक इति धातुवाच्यव्यापारत्वसाभात् कर्त्रोरपि
साम्यमिति द्वयोरप्यभिधानं प्राप्नोति पाचयतो देवदत्तयज्ञदत्ताविति,
प्रत्ययार्थपक्षे तु प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य स्वार्थस्य प्राधान्यात्तस्यैव कर्त्तरि

१६४ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(हेतुमति च । २ । १ । २६ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. २)

सम्भावनेति । (कै)

उपसम्वादाशङ्कयोश्चेति सूत्रभाष्यपटितेनोपसम्वादाशङ्कयोर्क्षि-
त्तित्यनेन तचाशङ्कोत्प्रेक्षासम्भावनाप्युत्कटकोटिकाशङ्कवेति बोध्यम् ॥
भाष्ये

तदभिसन्धिपूर्वकम् (भा)

इत्यस्य तद्विशेषणभूतमिति शेषः ॥

अपरिहारादिति (कै)

युक्तं तथापि स्वपक्षो दृष्ट इति शेषः । दोषाणामुक्तत्वादिति
भाष्यार्थ इति भावः ॥

अथवेति । (कै)

अथ पक्षे सर्वं पक्षार्थः स्यादिति आविष्कर्त्तृमेवेति भाष्यार्थ
इति भावः ॥

गुपधेति वार्तिके लुग्यहणमिति भाष्यवार्त्तिकेदौ स्पष्टम् । अत एवा-
भ्यासेकारसहितमेतदिति रूपं सिद्धम् । टिलोपे तु प्रक्रियादशायां
परिनिष्ठिते रूपे वा ऽवर्गापगत्वाभावेन स्थानिवद्भावानतिपत्तावृत्तरूपा-
सिद्धिः । न चास्त्योपस्यापि स्थानिवद्भावः । तस्य ङीनिमित्तत्वेपि णिज-
निमित्तत्वादिति ध्येयम् । एधमाचष्टे प्रथयति । चङि वृद्धेः पूर्वं टिलोप
इति पक्षे अग्लोपित्वात्सम्बन्धवृत्तेः अप्रथयत् । परत्वादृद्धौ

णकारः, इह च गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोजकव्यापार-
स्यापि गमिवाच्यत्वादव्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थानां कर्त्तरि क्तः
प्राप्नोति प्रयोज्यस्य तु कर्मत्वात्तद्वेद्यते, उक्तं हि 'एषन्ते कर्त्तृन् कर्मन्'

प्रयोज्यव्यापारेति । (कै)

प्रयोज्यव्यापार उपसर्जन यस्येति विग्रहः । लोके प्रयोज्यप्रयो-
जकयोर्गुणप्रधानभावावगतेस्तद्व्यापारयोरपि तत्त्वमेवोचितम् ॥ ननु
फलानुकूलत्वेन समकक्षतया बोध उचितः । एवं वाचकतापक्ष
इव द्योतकतापक्षेऽपि द्वयोर्व्यापारयोर्गुणप्रधानभावेनेवोपस्थितेः
प्रधानकर्त्तुरेव तेनाभिधानमिति । अप्रधाने कर्त्तरि तृतीयादि-
भवति । परे तु द्योतकत्वात्तस्य विशेषणतैवोचितेति भाष्योक्त-
दोषानुद्धारः । अत एवास्य पक्षस्य भाष्ये प्रत्यर्थविशेषणशब्देनोक्तः
किं च अन्तात्प्रत्ययस्तत्प्रकृत्यर्थकर्त्तरिसामर्थ्यादित्यवश्यं वाच्यमेत-
त्पक्षे । एवं च प्रयोज्ये कर्त्तरि तृतीयेव लकारोऽपि दुर्वारः ।
दुष्टादीनामप्रधाने कर्मण्यपि लादिस्त्रीकारेण लादिविधौ
कर्त्तृकर्मणो प्रधानाप्रधानन्यायाप्रवृत्तेरुचितत्वाच्च । वाचकत्वे तु न
दोषः । प्रयोज्यस्य अन्तप्रकृत्यर्थकर्त्तृत्वेऽपि अन्तकर्त्तरि अन्ता-
त्प्रत्ययानुत्पत्तेः । एवमन्ययोरपि दूषणत्वमेवेत्याहुः ।

आवादेशात्पुंस्त्वे टिलापे अग्लोपित्वादपिप्रयत् । पक्षद्वयमपीदं मुगद-
मिश्रेति सूत्रे प्रपञ्चितम् । एवं मृदुमावष्टे अदयति । अममदत् । अमि-
मदत् । अग्रयति कग्रयति द्रढयति एषां चडि सर्वथाप्यग्लोपित्वात् ।
अवमग्रत् । अचकग्रत् । अदद्रढत् इत्येकमेव रूपम् । परिब्रढयति ।
अत्रोपसर्गस्य एयक्करणात्पर्यव्रढयत् पर्यव्रढत् । एयं मृदुं भृशं चैव कृशं

इति । इह च व्यतिच्छेदयन्ते व्यतिभेदयन्ते ऽव्यतिरिक्तो हिंसार्थ इति
कृत्वा प्रयोजकव्यापारव्यतिहारविवक्षायांमपि 'न गतिहिंसार्थेभ्य' इति
प्रतिषेधः प्राप्नोति, तदेवमाद्ये पक्षे दोषदर्शनाद् द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह ।

१६६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

शिष्येति । (भा)

प्राधान्येनोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारार्थक एव गत्यर्थ इति
भावः ॥

अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति बोध्यव्यमिति । (कै)

सोऽपि प्रागुक्तयुक्तैव प्रधानभूतप्राणवियोगानुकूलव्यापारार्थक
शब्देति भावः ॥

प्रयोजक इति । (कै)

तथाच पारिभाषिकस्यैव हेतोर्यहणमिति भावः । वस्तुतस्तु
कोमन्वर्थ इत्यस्य क्रियाकारकादिरूपप्रयोजकव्यापार इत्यर्थः ।
कचिमाकचिम न्यायेन हेतुसंज्ञाविधानसामर्थ्येन च तस्यैव ग्रहणं
भविष्यतीति तत्प्रश्नानौचित्यात् ।

हेतुः कर्त्तास्येति । (कै)

प्रयोजकव्यापार एवेत्युत्तरम् ॥ प्रयोजकस्य पारिभाषिकहेतु-
त्वेऽपि साध्यानुरोधेनाह भाष्ये

च वृद्धमेव च । परिपूर्वं वृद्धस्यैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥ कविं पटु वा
आचष्टे कवयति पटयति । अचकवत् । अचीकवत् । अपपठत् । अपोपठत् ।
कुमारीमाख्यत् । अचुकुमारत् । अत्र एकमेव रूपम् । सन्वद्धुनौति
दीर्घानघोरिति च सूत्रे चउपरे णौ परे अच्चा अव्यवहितं यज्ञश्च तस्मि-
न्परे योभ्यासः तस्येति कैयटादिसम्प्रते सूत्रार्थं यदत्राभ्यासात्परं तच्च न

‘तस्मिन्नभिधेय इति’ । किं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थावसायः, न च
पचति पठति गच्छतीत्यादावन्तरेण द्विचं क्व चिदपि प्रयोजकव्यापारो

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

१८७

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।)

हेतुनिर्देशश्चेति । (भा)

पारिभाषिकेऽपि लक्ष्यमिद्विमाह

नावश्यमिति ॥ (भा)

तदाशयमाह

तत्समर्थेति ॥ (कै)

भाष्ये

ब्रवीति । (भा)

अनेन तादृशशब्दप्रयोग एव मुख्याप्रवर्तनेति सूच्यते ॥ ननु
प्रश्रुतक्रियाकर्तृतया कस्यचित्सिध्यभावात् प्रयोज्यस्याभावे प्रयोजक-
स्याप्यभावात् कथं णिच्शङ्का तत्राह

प्रष्टेति । (कै)

भावीति शेषः ॥ समानार्थत्वाद्युपपन्नोऽणिचोरप्रसङ्गेराह

तच्छब्दपरिणाममिति दीर्घत्वस्याप्रसङ्गात् । चङ्परे यौ यदङ्गत्वात्
योभ्यासो णिच्परः तस्येति ह्रस्वत्तादिपक्षेऽपि कुमारौशब्दस्य पूर्वङ्गावेन
वृद्धावप्यम्लोपित्वात् । नदीमाख्यत् अननददित्यादि । ननु कैयटमते
येनान्यवधानमिति न्यायेन एकव्यञ्जनव्यवहिते अजीह्रदित्यादौ मन्व-
द्भावोक्तु नाम । अचिच्छणदित्यादौ तु कथमिति चेत् । अमस्मरदित्या-
दावित्वाभावार्थमत्स्मृदृत्वरेति अत्वविधानेन संयोगव्यवधानेऽपि भवतीति

ऽवसीयते, उत्पन्ने तु णिचि प्रतीयते ऽतस्तदर्थत्वमेव युक्तं, पञ्चभिर्ह्रस्वैः
कृतवतीत्यत्र त्वनेकार्थत्वाद्भातृणां कृषिरेव प्रतिविधानेऽपि वर्तत इतियुक्तं न
पुनस्तदर्थत्वेन सर्वत्र प्रकृत्यर्थत्वं, नन्वपि पक्षे पाञ्चमत्तोदकं देवदत्तो

पृथक् विषयत्वादिति । (कै)

वस्तुतस्तु लोडन्ते प्रयुज्यमानलोडन्तशब्द एव प्रयोजक-
व्यापारः तस्य सत्त्वाणिच् स्यादिति प्रश्नाशयः । पर्यायस्य प्रश्नविष-
यत्वे लोटोक्तत्वात् प्रेषणस्य णिज्भविष्यतीत्युत्तरभाष्यासङ्गतिः । न
हि पर्याये लोटोक्तत्वमस्ति पर्यायो नाम कदाचिल्लोडेव कदाचिणि
ञेवेत्याकारः । तत्तूक्तः करोतीत्यत्रोक्तन्यायेनात्रापि णिचो ऽप्राप्या
भवदुक्तव्याख्याने भाष्यासङ्गतिरिति चेन्न लोडन्तशब्दप्रयोगरूपप्रयो-
जकव्यापारस्य लोडवाच्यत्वमित्यभिमानेन शङ्कामत्वात् । लोटो-
क्तत्वादित्युत्तरस्य चायमाशयः । सप्रेरणात्वेन लोड् वाच्य एवेति ।
एतच्च विधिनिमन्त्रणेति सूत्रे उपपादयिष्यते । मतुपायां च
निपुणतरमुपपादितम् ॥

न कर्त्तति । (कै)

तच्च प्रश्नक्रियाया अभावादिति भावः ॥

चापनात् । ऊढमाख्यत् औजठत् । ऊढिमाख्यत् औजिठत् । कर्तार-
माचष्टे करयति । भर्तारं भरयति । दोग्धारन्दोहयति । तुच्छन्दसीति
दृष्ट्वालोपोपि गावतिदिश्यतइत्येके । अन्येतु क्न्दस्युपदिष्टोमौ गावपि
क्दस्येवातिदिश्यतां नाम भाषायान्तु कथं भवेत् । तस्माद्विलोपे कर्त्त-
यतीत्याद्येव रूपमित्याहुः । त्वां मां वा आचष्टे त्वापयति । मापयति ।

यश्चदत्तेनेत्यत्र ल्यर्थस्य प्राधान्यात्तेन व्याप्यमानस्य प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा
प्राप्नोति, गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति नियमान्न भविष्यति, इह तर्हि ग्रामं
गमयति ग्रामाय गमयतीति अतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा मत्वर्थकर्म-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६६

(अ. ३। पा. १। आ. २)

(हेतुमति च। ३। १। २६।)

कुतस्तद्विशेष इति । (कै)

तूष्ठीमास्त इति (भा)

भाष्यं कैमतिकन्यायोपलक्षणं बोध्यम् ॥

आधीयमानम् । (कै)

विधीयमानमित्यर्थः । एतेन लोटा कर्तृत्वस्याभिधानात्कथम-
कर्तृत्वमित्यपास्तम् ॥ तदपपादयति

यस्तु प्रवृत्तेति । (कै)

अस्य विध्यर्थकलोकादिप्रयोगं विनापीत्यादि ॥ प्रवृत्तक्रियो-
ऽपि श्रेष्ठाय प्रेर्यत एव भाष्ये

अभिसम्बन्ध इति । (भा)

बुद्धिकृतोऽभिसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ भाष्ये

न चासौ प्रकृत्यतीति । (भा)

लोडन्तप्रयोगकृतप्रेरणां विनेत्यर्थः ।

इह प्रत्ययोत्तरपदयोस्वेति एकार्थयोर्यद्वादस्तदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ । अतो-
गुणइति पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाद्विलोपे वृद्धौ एगित्येकं मतम् । वस्तुतस्तु
परादप्यन्तरङ्गस्य बलीयस्त्वात्पररूपत्वे प्रकृत्यैकाजिति टिलोपाभावाद्-
पधावृद्धौ त्वादयति मादयतीत्येव रूपमिति बहवः । प्रकृत्यैकाजित्येत-
त्प्रत्याख्यानभाष्यन्तदाहणविशेषे ऽन्यथासिद्धिरित्येतावन्मात्रपरम् । तद्य-

शीति द्वितीयाचतुर्थी न प्राप्नोतः । नैष दोषः । ग्रामोत्र गमेरेव कर्म
ग्रामकर्मकं गमनं कुर्विति प्रैषार्थः, इह तर्हि एधो दकस्योपस्कारयतीति
व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति 'क्षणः प्रतियत्न' इति वृद्धौ न प्राप्नोति, छट् तु

बुद्धीति । (कै)

बुद्ध्या विषयौकृतस्यैव सर्वत्र बोधात् । प्रकृते च क्रियाया एव कर्तृत्वस्यापि तथाभूतस्यैव विधानमिति भावः ॥

आधीयमानत्वादिति । (कै)

विधेयत्वादित्यर्थः । द्रव्यमात्रस्य कर्तृत्वरहितस्य प्रयोगः प्रैषः ॥

दुर्वलेति । (कै)

ईदृशकर्तुरपि यदि हेतु मंजासूत्रे यद्वणमिति भावः ॥

पार्श्विकत्वात् । (कै)

पर्यायेणाजायमानत्वात् । एतद्भाष्यनिष्कर्षः प्रागेवोक्तः । कैय-
टोक्तव्याख्याने हि लोद्धिगिष्टे तद्वारणेऽपि तदुक्तरीत्याशङ्कितता-
त्पर्यविषयस्य पर्यायस्यावारणाच्चिन्त्यमिदम् ॥ नन्वेवं णिच्लोटोः
समावेशाभावे आसयेत्याद्यनुपपत्तिरत आह भाष्ये

था । वृत्तिकारोदाहृतं मध्ये प्रेष्ठादय आभासूत्रेण सिद्धाः । तस्यागेपि
अेष्ठवदकारोच्चारणसामर्थ्यात् । इष्टमेयः स्वनेकाचोप्यवशिष्टस्य नेष्यते ।
टिलोपो भाष्यकारेण प्रवृत्ते विन्मतोर्लुकि लुकोपवादभूतस्य तस्मि-
न्पक्षे प्रवर्तनात् । कनिष्ठादाविदंतुल्यं लोपस्य प्रवर्तनात् । कैयटमाध-
वादियस्यास्तेहानुकूला इति वक्ष्यामः । अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिमकत्वा
त्वदयति मदयतीत्यन्ये प्रतिपन्नाः युवामावां वा आचष्टे । युष्मयति

करोतिधातुमात्राश्रयत्वास्मिन्नुत्पत्ता अपि तस्य रूपस्य भावात्सिद्ध्यति,
अत्राप्येधोदककर्मके करोत्यर्थे प्रयुज्यत इति षष्ठी भविष्यति, इह तर्हि
अभिधावयतीति कतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इत्युपसर्गात्सुनोतीति षत्वं न

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
- NEW SERIES, No. 1268.

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।
MAHABHĀṢYAPRADĪPODDYOTA

BY
NAGEṢA BHATTA
EDITED BY
PAṆḌIT BAHUVALLABHA GASTRI.
VOL. IV. FASCICULUS II.

CALCUTTA :
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.
1911.

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,
AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

Mr. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,
 AND Mr. OTTO HARRASSOWITZ, Bookseller, Leipzig, Germany.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	Rs. 1	14
Aitarāya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	14	6
Aitareyalocana	...	3	0
*Anu Bhāshya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	2	8
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	8	12
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	...	0	10
Aṣṭavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	8	2
Avadāna Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-8. Vol. II, Fasc. 1-8 @ 1/ each	...	16	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	...	1	14
Bauddhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	3	12
Bhāṭṭa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	...	4	6
Bauddhastotrasaṅgraha	...	2	0
Bṛhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Bṛhadharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Ori Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	...	1	14
Qatadūṣaṇi, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	14
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	8	0
Qatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	...	3	2
Qatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-14 @ /10/ each	...	8	12
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	26	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each	...	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/	...	1	4
Olokavartika, (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	...	8	12
*Qranta Sūtra of Qāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	...	10	0
Ori Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	2	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Ditto Aśārasāra, Vol. II, Fasc. 1-4	...	3	2
Gobhiliya Grhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each	...	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	...	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	...	2	0
Ditto Grihya Saṅgraha	...	0	10
Haralata	...	1	14
Karmapradīp, Fasc. I	...	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	...	17	8
Madana Pīrijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12; Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	...	10	6
Ditto Vol. IV, Fasc. 1 @ 1/4	...	1	4
Manuṣikā Saṅgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/4/ each	...	9	0
*Mīmāṃsā Darśana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	...	6	4
Nyāyavārtika, Fasc. 2-6 @ /10/ each	...	2	2

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

२०१

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।)

यत्र च द्वितीय इति । (भा)

प्रयोजकोऽपि ण्यर्थो यदान्यापेक्षया प्रयोज्यो भवति तदा तयोः
समावेश इत्यर्थः ॥ ननु प्रयोजकव्यापारस्य पञ्चभिर्हलैरित्यनेनैव
द्योतितत्वात्तद्योतनाय कृषन्ति इत्यादिव्यर्थमत आह

अस्मयति । युवावां द्विवचने इत्यत्र यद्यपि द्विवचने इत्यथग्रहणं तथापाह
युवावो न स्तः । विभक्तिपरत्वाभावात् । प्रातिपदिकादेव हि णिजिति
माधवादयः । सुबन्तादिति ह्रस्वदत्तपक्षेऽपि अन्तर्ज्ञानपीति न्यायेन विभ-
क्तेर्लुकापहारात् । त्वामतिक्रान्तमतिक्रान्तौ वा अतित्वाम् । अति-
त्वान् । अतित्वान् आचष्टे अतित्वयति अतिमयति युष्मदस्मदो-
रेकार्थत्वेन प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमा । अन्तर्ज्ञानत्वात्पूर्वरूपं तत्स्थि-
लोप इति माधवः । तच्चिन्त्यम् । उपसर्गस्य पृथक्करणेन प्रकृत्य-
काजिति प्रकृतिभावात् । तस्मादतित्वादयति अतिमादयतात्यव बोध्यम् ।
अत्रापि पररूपात्पूर्वे गित्यत्वाद्दुलोप इति मते अतित्वापयति अतिमाप-
यति । युवामावां युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्तमतिक्रान्तावतिक्रान्तान्वा आचष्टे
अतियुष्मयति अत्यस्मयति । इदानीं गत्यन्तात्स्वपि कस्यिद्विशेष उच्यते ॥
तत्र त्वां मा वा आचष्टे इति आख्येयैको त्वाप माप् त्वाद् माद् त्वद् मद्
इति प्रागुक्तमतभेदेन त्रिधा प्रातिपदिकानि । युवामावां युष्मानस्मान् वा
आचष्टे इति आख्ययस्यानेकत्वे त्वमयोऽभावात्सौ टिलोपे को णिलोपे
कोष्ठापृक्तलोपे युष्म अस्म इति मान्ते प्रातिपदिके भवतः । तवः स्वादयः ।
तत्र प्रातिपदिकाष्टकादापि विभक्तानां यथायथं स प्रथमयोगम्, प्रमोन,

प्राप्नोति, अथात्राद्यभिधवं कुर्वित्युपसर्गविशिष्टे प्रकृत्यर्थे प्रयुक्तिरिति
सिद्धं षत्वं, यदा तु गृह्यन्तेनैवोपसर्गस्य संबन्धस्तदा षत्वं भवति न चेति
चिन्त्यम्, इह तर्हि भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्य

कश्चिदिति ॥ (कै)

तत्रेति । (कै)

एवं च प्रयोजकव्यापारस्यात्र प्रतीतेस्तद्वोधनाय णिच्स्यादिति
भावः ॥

अनेकार्थत्वादिति । (कै)

प्रतिविधानम् । तत्र धात्वर्थः फलानुकूलत्वेन स एव चाकर-
णस्य च फले एवान्वयः । भाष्ये तत्कर्मण्यस्य कृष्यर्थफलमित्यर्थः ॥

आद्ये च प्रयोज्यस्य कर्मत्वे दृष्टापत्तिः । गतिबुद्धौति सूत्रं तु

भ्यसोभ्यम्, पञ्चस्या व्यत्, एकवचनस्य च, यष्मदस्मद्भ्यांङमोऽण, साम आक-
मिति सूत्रसप्तकेन विहिता आदेशा भवन्ति । एवं यष्मदस्मदोङनादेशे,
द्वितीयायाश्च, प्रथमायाश्च द्विवचनेभाषायामिति त्रिसूत्र्या विहितमात्रं
योऽचीति यत्वं च भवत्येव । शेषेलोपस्तु आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ
परतोन्त्यलोप इति व्याख्याने भवत्येव । शेषण्यस्य मान्ताच्चेषपरत्वमा-
श्रित्य टिलोप इति व्याख्याने तु न भवत्येवाख्येयस्यानेकत्वे । तत्र हि शेषे
लोपेनापहृत्य मान्तात्पर्यं गाविष्टुवदित्यतिदिष्टेन टिलोपेनैवापहृतम् ।
आख्येयैको तु भवत्येव प्राक् टिलोपाभावात् । टिलोपं स्वीकृत्य पुका
पान्तत्वमिति मते तु न भवत्येव । अत्रादौ यत्वविधानादात्वं हलादावेव
पर्यवस्यति । त्वाहौमौ, ययवयौजमि, तुभ्यमहौडयि, तमवमौडसौति
चतुःसूत्रीविहिताः प्रकृत्यादेशास्तु आख्येयैको न भवन्त्येव मपर्यन्ताभा-
वात्, आख्येयद्वित्वबहुत्वयोस्तु वैकल्पिका । तथाहि मपर्यन्तस्येत्यत्र

कर्त्तरि कृद्यांगलक्षणा षष्ठा न प्राप्नोति अप्रधानत्वात्, तृतीयावद्भविष्यति,
तद्यथा पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्त्तर्यप्रधानेपि तृतीया
भवति व्याप्तेस्तथा षष्ठापि मविष्यति, अथेह कथं णिज भवति भिक्षा

नियमस्य मजातौयापेक्षत्वादप्यन्यन्ते एव व्यावर्त्तकमन्ते तु तत्राग्नि-
रेव नेति दिक् ॥

णिजभाव इति । (कै)

द्योतकतापक्षेऽप्युपपदेनैव द्योतितत्वाद् द्योतकणिचोऽभाव इति
भावः ॥ वस्तुतो द्योतकत्ववादिनो वचनारम्भद्योतकसमुच्चयदर्शनाद्
वाचकत्ववादेन तत् खण्डनमिति तत्त्वम् ॥ प्रयोजकव्यापारफलस्य
कर्त्तृगामित्वात्क्षपेरात्मनेपदमाशङ्क्य आह

मान्तस्येत्येव सिद्धे परिग्रहणसामर्थ्याद्युपलक्ष्यदोर्मन्तत्वावस्थायां नादेशा
इत्येकं मतम् । परिग्रहणाभावे मान्तस्यैव स्यात् । सति तु तस्मिन्
मान्ते ततोधिके च भवतीति मतान्तरम् । उभयमिदं तस्मिन्नेव सूत्रे
व्युत्पादयिष्यते । मतभेदाच्चेह फलितो विकल्पः । तत्र आख्येयद्वित्वे
सुजम्भेऽस्य परत्वात् त्वाहादिप्रवृत्तावपि औ अम् इत्यादिषु वचनान्त-
रेषु विभक्तिपरत्वाद्युवाचो एकस्मिन्मते स्त एव मतान्तरे तु न त्वाहा-
दयो नापि युवाविति विवेकः । अथ रूपाणि, आख्येयंके सौ त्वां
माम् । वृद्धिर्नेतिवादिनान्तु श्रुतेलोपे त्वं मं श्रुतेलोपायिलोपः । स
चाचक्षाणे न प्रवर्त्ततइति पक्षेऽप्याख्येयंकेस्येव दान्तयोगित्युक्तम् । यान्त-
योस्तु पक्षे त्वयम् । मायम् । इत्थं सङ्गलनया त्रीणि, औऽपि त्वां मामि-
त्येकमेव । प्रथमायाश्च द्विवचनइत्यात्वं जसि साविव त्रीणि श्रुतेलोपस्य
यान्तयोः पाक्षिकत्वात् । अम्औटोः त्वां माम् । जसि त्वान् मान्
द्वितीयायाश्चेत्यात्वम् । औऽपि । त्वाया माया । अद्वौ तु त्वया मया

वासयन्ति कारीषोमिगध्यापयतीति, कथं च न स्यात्, अचेतनत्वात्,
चेतनावत एतद्वति प्रेषणमध्येषणमिति, नैष दोषः । नावश्यं स एव
वासं प्रयोजयति य आहोव्यनामिति, योपि तृष्णौमामौनस्तत्समर्थमाच-

विभाषेति । (कै)

सा च प्राप्तविभाषति भावः ॥ तद्विषये एव

प्रश्नेपेति । (कै)

अविपर्यायपदेनेष्टप्रयोगसिद्धिरेव न तु विपर्येतप्रयोगव्यावृत्ति-
रित्यर्थः ॥ भाष्ये

तदिति । (भा)

प्रातिपदिकोपलक्षणं प्रातिपदिकादित्यर्थः ॥ कर्मत्वाद्यन्तर्भावे
नैवैकार्योभावो लोकव्यवहारात् । करोतीति वद्धात्वर्थोपलक्षण-
त्वेनाश्वेनातिक्रामत्यश्वयतौत्यादिसिद्धम् । एवं च “प्रातिपदिका-
द्धात्वर्थ” इत्यादिगणसूत्राणि प्रचिन्तानि । धातुपाठे सूत्र मूत्र-
धातू चेति बोध्यम् । तत्सत्त्वे तेनैव सिद्धे वार्त्तिकमफलं स्यात् ।

त्वभ्यां माभ्या त्वाभिः माभिः । डयि अम् शेषलोपः वृद्धिपक्षे आतोधा-
तोरित्यालोपः त्वं मम् । पक्षे त्वायं मायम् । त्वाभ्यां माभ्याम् । त्वाभ्यम्
माभ्यम् । भ्यमि शेषलोपः । अभ्यमादेशपक्षे तु शेषलोप आलोपे च
त्वभ्यं मभ्यम् । अवृद्धिपक्षेऽप्येवम् । मान्तपक्षे त्वयभ्यं मायभ्यम् । तच्च
भ्यामि अवृद्धतपरिभाषया बद्धवचने भक्त्येदित्येत्वं न । त्वत् मत् । शेषे
लोपे वृद्धिपक्षे आलोपः । त्वायत् मायत् । त्वाभ्यां माभ्याम् । त्वत्
मत् । त्वायत् मायत् । त्वाम । त्वाय माय त्वायोः मायोः । अवृद्धौ तु
त्वयोः मयोः । त्वाकं माकम् । त्वायाकं मायाकम् । त्वायि मायि ।
त्वायोः मायोः । अवृद्धौ तु त्वयि मयि । त्वयोः मयोः । त्वासु मासु ।
एवञ्च । आख्येयैकोत्र सुजसोश्चतुर्थ्यां भ्यमि च त्रयम् । टौसडिटाम्भ्यस्सु

रति सोपि वासं प्रयुङ्क्ते, भिक्षाश्च प्रचराश्च व्यञ्जनवत्यश्च लभ्यमाना वासं
प्रयुज्यन्ते, तथा कार्शोषोऽग्निर्निर्वात एकान्ते सुप्रज्वलितः श्रौतकृतमध्ययन-

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।)

सुख्योस्तदज्ञानकल्पनापेक्षया मदक्तस्यैवौचित्यात् । एवं च मुण्ड-
मिश्रेति सूत्रस्यैकैयटः चिन्त्य एवेति बोध्यम् ॥

लक्ष्ये इति । (कै)

व्याकरणशब्दः कर्मण्युङ्क्त इति भावः ॥

लक्षणममुदाये वेति । (कै)

अष्टाध्यायोरूपेऽर्थे करणन्युङ्क्तः स इति भावः ॥

यदा तु लक्षण एवेति (कै)

प्रतिसूत्रं व्याकरणशब्द इत्यर्थः ।

यदेति । (कै)

व्यपदेशिवद्भावाद्यनाश्रयणे इत्यर्थः ॥

रूपे द्वे निश्चिनुष्वेकमत्यतः ॥ इदं त्ववधेयम् । कृतः कर्तव्यसंज्ञायामिति
विशेष्यनिघ्नतोत्तेमाच्चक्षाणस्य कौबत्वं सृजसोऽसर्वनामस्थानत्वेन भत्वादा-
तोधातोर्गित्यालोपे त्वं भमित्येव रूपम् । अट्ठिवादिनां सम्बोधने णप्-
कृत्वादिति हल्मात्रलोपे हे त्व हेम् । स्वात्वं तु टाप् प्राप्तः । सन्निपात-
परिभाषया समाधेयः यत्तु केवले समाधानद्वयम् अलिङ्गत्वाद्विज्ञोपादेति
तदिह न भवतीति दिक् अथाख्येयद्वित्त्वे रूपाणि । सो त्वं अहम् ।
प्रकृत्यादेशाभावे यधं असम् । शेषलोपस्याप्यभावे यधम् असम् इत्थं
त्रीणि । युवाम् आवाम् । युषाम् असाम् । जमि । यूयं वयम् । युष्म-
असम् । युष्मम् असम् अम्बोऽटोः युवाम् आवाम् । युषाम् असाम् ।
यवान् आवान् । युषान् असान् । युवया आवया । युष्या अस्या । युवा-
भ्याम् आवाभ्यां, युषाभ्याम् असाभ्याम् । युवाभिः आवाभिः । युषाभिः

विरोधनमुपद्रवमपनयन् अध्ययने ऽनुकूलो भवति, तत्र यथानुमतिरपदे-
शानुग्रह इत्येतेषु णिञ् भवति तथा ऽत्रापि भविष्यति, यद्यप्यनुमत्यादिषु

करोतीति । (कै)

करोत्यर्थाभिधायौत्थः ॥

सूत्रेति । (कै)

सूत्रे वृत्तिर्वाध्या ॥ भाष्ये

व्याकरणेन सामर्थ्यमिति । (भा)

तच्चन्यफलाश्रयत्वरूपमित्यर्थः ॥ नित्यशब्ददर्शने सूत्रयतीत्य-
त्रावयवार्थाभावाच्चकैव नास्तौत्याह

एतच्चेति ॥ (कै)

आख्यायत इति । (कै)

बाहुलकात्कर्मणि ल्युङ्भावः । ल्युटि हि आख्यानक्रियायां
कर्मत्वं न स्यात् ॥

स्ताभिः । तुभ्यं मल्लम् । यषम् असम् । युष्मम् अस्मम् । यवाभ्याम्
आवाभ्याम् यषाभ्याम् असाभ्याम् । यवभ्यम् आवभ्यम् । युष्मभ्यम्
अस्मभ्यम् । भ्यमादेशपक्षे तु युष्मभ्यम् अत्र सयोगान्तलोपो न भाष्ये भल
इत्यनुवर्तनात् । अगनुवृत्तिपक्षे तु युङ्भ्यम् । अस्मदस्तु स्कोरिति सलोपे
अम्भ्यम् । शेषेलोपे तु ओभ्यम् । यवत् आवत् । यषत् असत् । युष्मत्
अस्मत् । यवाभ्याम् आवाभ्याम् । यषाभ्याम् । असाभ्याम् । भ्यसिङ्सि
च त्रीणि । तव मम । यष अस । युष्म अस्म । यवयोः आवयोः ।
युष्यो । अस्योः । यवाकम् । आवाकम् । यषाकम् । असाकम् । युष्मा-
कम् । अस्माकम् । यवयि आवयि । युष्मि अस्मि । यवयोः । आव-
योः । युष्मोः । अस्मोः । युवासु आवासु यषासु असासु । एवञ्च चतुर्थ्यां
प्रयोज्यव्यापारोद्देशेन प्रवृत्तिरिह तु न तथा तथाप्यनुक्रमाचरणमेव प्रयो-
जकव्यापारत्वेनाध्यारोप्यते, इह कश्चित्कांक्षिदाह पृच्छतु मां भवान्

णिच् इति । (कै)

कृतो या प्रकृतिरिति तु नोक्तम् । प्रत्ययसङ्घेनेन कृदन्ततयाने-
नातिदेशेन च षष्ठीप्रसङ्गात् । राजागमनमित्यादौ राज्ञः कर्त्तृतया
राजानमिति द्वितीयानापत्तेः । तदयमर्थः । णिच् प्रकृतेर्यथा
आख्यानक्रियायां कारकता । तथा कंसादेरप्येति तदाह

यथेति ॥ (कै)

नन्वेवमडाद्यव्यवस्थेत्यत आह

प्रकृतिवद्भावातिदेशेनेति । (कै)

अप्रकृताविव प्रकृतिवद् अत्र प्रकृतिशब्देन कृतः प्रकृतिः तस्यां
यथा कंसादेरनन्तर्भावस्तथाकृदन्तप्रकृतिकृण्णिजन्तेऽप्येत्यर्थः ॥ नन्वेवं

भसि चत्वारि व्याख्यानं द्वे तथान्यतः । मृजमड्डमड्मिभ्यस्त्वाभि च
चौणि निश्चिनु ॥ अथाख्येयवज्जले रूपाणि । त्वम् अहम् । युष्म
असम् । युष्मम् । अस्मम् । युषाम् अमाम् । ययं वयम् । युषम् अमम् ।
युष्मम् अस्मम् । युषाम् अमाम् । युषान् अमान् । युष्या अस्या । युषा-
भ्याम् असाभ्याम् । युषाभिः असाभिः । तुभ्यं मत्तुम् । युषम् असम् ।
युष्मम् अस्मम् । युषाभ्याम् । असाभ्याम् । युषभ्यम् अमभ्यं युष्मभ्यम् ।
युड्भ्यम् अमभ्यम् औभ्यम् । युधत् अमत् युष्मत् अस्मत् युषाभ्याम्
ससाभ्याम् । उषत् असत् युष्मत् अस्मत् । तव मम । युष अस ।
युष्म । अस्म । युय्योः । अम्योः । युषाकम् अमाकम् । युष्माकम् ।
अस्माकम् । युष्यि अम्यि । युय्योः । अम्योः । युषाम् अमाम् ।

अनुयुक्तां मा भवानिति, तत्र प्रष्टा प्रयोज्यस्तस्य प्रेरकः प्रयोजक इति
तद्भाष्ये णिच् प्राप्नोति, एकविषयत्वाच्च णिचो लोडादीनां च पर्याय-
प्रसङ्गः नैव दोषः । कर्त्तः प्रयोजको हेतुगित्युक्तां प्रयोज्यस्यात्र न कर्त्ता

पुष्पेण योजयतौ- (कै)

त्यत्रापि द्वितीयापत्तिरत आह

वत्करणादिति ॥ (कै)

क्वचिदिति । (कै)

पुष्पयोगेऽपौत्यत्र च प्रकृतेरिव प्रकृतिवदित्येव अपनीयमिति भावः । एवं च द्वितीयाद्यन्तत्वाय पृथक्त्वाय चातिदेशद्वयमाश्रयणीयं भवति वैकृष्यं च भवतीति गौरवम् । अतः प्रकृतिवच्चेत्यस्य कृत्प्रकृतेर्हन्त्यादेर्ण्यन्तत्वे यथा कारकं द्वितीयाद्यन्तं धातावनन्तर्भूतञ्च तथेत्यर्थ उचितः । प्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यत्र कृतेरेव ग्रहणेनात्रापि तथैवौचित्याच्च । पुष्पेणयोजयतौत्यत्र च न दोषः ॥

एवञ्च, ङसिभ्यसाम्स्व द्व रूपे चतुष्ठा भ्यसि तु त्रयम् । सुजस्डिङस्स्व च तथाख्येयभूम्येकमन्यतः ॥ इह सर्वत्र प्रकृत्यादेशयत्वात्वशेषलोपेषु कर्तव्येषु शिक्तोपो न स्थानिवत् क्वां लुप्तत्वादिति दिक् । श्वानमाचष्टे प्रावो यति । श्वन् इ इति स्थिते शाविष्ठवदित्यतिदेशेन द्वौ टिलोपो प्राप्तौ टेरित्येकः नस्तद्धित इत्यपरः । तत्र प्रकृत्येकाजिति प्रकृतिभावो येननाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैवेति तस्मिन्निवृत्तेऽपि नस्तद्धित इति भवत्येव । तत इष्ठवदित्यतिदिष्टया भसंज्ञयैव वकारस्य सम्प्रसारणे वृद्धावावादेशः । न च दविष्ठ इत्यादौ इष्ठनि ओर्गुणाः पूर्वस्य दृष्ट इति इहाप्यतिदिश्येतेति वाच्यम् । तस्मिन्कर्तव्ये सम्प्रसारणाटिलोपयोगसिद्धवदन्नेत्यसिद्धत्वात् । अन्ये तु ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ नान्तलक्षणाटिलोपात्परत्वाट्टेरित्येव प्रवर्त्तते ।

न ह्यसौ सम्प्रति पृच्छति तस्मात्तस्य निर्व्यापारत्वात् कारकत्वमेव नास्ति कुतस्तद्विशेषः कर्तृत्वं, कर्तृत्वमेव हि तस्य विधीयते प्रश्रक्रियायां

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः २०६
(अ. ३ । पा. १ । आ. २) (हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।)

प्रकृतिप्रेति । (भा)

कृत्प्रकृतेः प्रत्यापत्तावपि राजन्शब्देन लोपनिवृत्तिः कथ-
मिति चिन्त्यम् । वस्तुतः प्रकृतिवत् कारकमित्यतिदेशात् पृथक्
करणेन समासाभावेनापदत्वात्तन्निवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ अथ

प्रकृतिवच्चेति (भा)

चः कारकमित्यनन्तरं बोध्यः । प्रकृतिवत्कारकच्चेति ॥ तेन
तद्वत्कार्यमपि अतिदिश्यते तेन घातयतीत्यादौ कृत्वतत्वे सिध्यतः ।
अन्यथाधातोः स्वरूपग्रहण इति परिभाषया न स्याताम् ।
केचित्तु उभयत्रापि प्रकृतिपदेन हेतुमण्यन्तप्रकृतिः । हेतुमण्य-
न्तश्च प्रत्यामन्त्योपस्थितकृत्प्रकृतिप्रकृतिक एव ।

तच्चेह प्रकृतिभावेन निवृत्तम् । नस्तद्धित इति तु इच्छन्ति कापि न
वृत्तमिति तस्येहानतिदेशात् । सम्प्रसारणपूर्वत्वयोः मुनयतीति रूप-
माहुः । न च टिलोपयोराभीयत्वेन अन्योन्यस्यासिद्धत्वात्कथं विप्रतिषेध
इति वाच्यम् । विप्रतिषेधे आभीयमसिद्धत्वं नास्तीति वक्ष्यमाणत्वात् ।
विदांसमाचष्ट इत्यत्र णौ टिलोपे विदयतीति दौर्गाः । अत्र सम्प्रसारणा-
भवाच्चिन्त्य इत्यात्रेयः । अङ्गवृत्तपरिभाषया चिन्त्योद्धारो बोध्यः । सम्प्र-
सारणे वृद्धाववादेशे च विदावयतीत्येके । अन्ये तु विदयतीत्याहुः ।
तथाहि । नित्यत्वाद्विलोपात्प्राक् सम्प्रसारणान्ततोन्तङ्गत्वात्पूर्वरूपे पञ्चा-
द्विलोपः । न च टिलोपस्यापि नित्यत्वम् । शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यत्वात् ।

कर्त्ता भवेति यथा राजा भव यध्यस्वेति राजत्वमेव विधीयते तत्र तदेवं
प्रयोग्योऽकर्त्तेति प्रयोजकोपि न हेतुः, किमिदानीं पूर्वमेव कर्त्तः मतः

प्रत्यापत्तिः । (भा)

प्रत्यभिज्ञाता च तत् सूत्रे तत्रत्यकार्यसत्त्वे च भवतीति ।
अनेनैव कारकवहिर्भावो बधादेशनिवृत्तिः । कुत्वतत्वादिकञ्च
सिद्धम् ॥ नन्वेवं प्रत्ययलक्षणेन हृदन्तत्वात्कंसादेः षष्ठौ स्यादतः

प्रकृतिवच्चकारकमिति । (भा)

यदिभक्त्यन्तं तत्र तादृशमत्रापौत्यर्थः । एवं चावृत्तिकल्पना न
कुत्रापि प्रत्यापत्तिशब्दस्य च प्रत्यभिज्ञाविषयतयापत्तिः स्थिति-
रित्यर्थः । न तु नष्टस्य पुनः प्रादुर्भावः प्रत्यापत्तिः । अत एव

ननु सम्प्रसारणमात्रेण न शब्दान्तरप्राप्तिः किन्तु पूर्वरूपेण । यस्य च
लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति चेन्न । यस्यचेत्यस्य
असार्वत्रिकतायाः ह्रस्वत्तादिभिरुक्तत्वात् । उदञ्चमाचष्टे उदौचयति ।
अत्र उपसर्गस्य पृथक्कारणात् क्लिबन्तात् लुप्तनकारादच्छब्दास्मिन् । प्रकृ-
त्यैकाजिति टिलोपाभावे इष्टुर्वादित्यतिदेशेन भवे अच इत्यल्लोपे प्राप्ते
तदपवाद उद ईदितौत्वम् । चडि तु उदंचिचत् । अत्र गिलोपस्य
द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवत्त्वादजादेर्द्वितीयस्येति चिशब्दस्य द्वित्वम् । अङ्ग-
त्वाट् वृद्धिः । ल्यपि लघुपूर्वत्वाभावेन अयादेशाभावामिलोपे उदौच्य ।
प्रत्यञ्चमाचष्टे प्रतीचयति । अत्राच इत्यल्लोपः । चाविति पूर्वपदस्य
दीर्घः । चडि चिशब्दात्पूर्वमटि यणादेशं प्रत्यचिचत् । इकोऽसवर्ण इति
प्रकृतिभावपक्षे प्रति अचिचत् । ल्यपि प्रतीच्य । सम्यञ्चमाचष्टे समी-
चयति । चडि । अस्यचिचत् । समि अचिचत् । समीच्य । तिऽरोञ्च-

प्रयोजको हेतुः, यद्येवं व्यर्था प्रयुक्तिः, अथाप्यपरतिशङ्कया क्वचित्प्रयुक्ते-
रर्थवत्त्वं तथापि यत्राप्रवृत्ततो बलादिना प्रवर्त्यते तत्र गिज् न प्राप्नोति,
न ब्रमः प्रवृत्तप्रवर्त्तन एव गिजिति किं तु प्रवर्त्तितोपि प्रयोज्यो यत्र

रात्रिं विवासयति मृगान् रमयतीत्युदाहरणविषयवचने प्रकृति-
प्रत्यापत्तिवचः सङ्गतिरन्यथा तत्र प्रकृतेरादेशानपहारात्प्रत्यापत्ति-
व्यवहारासङ्गतिः स्पष्टैव कारकवद्भावश्च तस्याः फलमित्याहुः ॥

यद्यप्यत्र सन्नियोगेति । (कै)

एवं च तदनित्यत्वज्ञापकं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचोऽत्रत्यमिति
बोध्यम् ॥ भाष्ये

संज्ञाभूतानौ- (भा)

त्यस्य प्रसिद्धानीत्यर्थः ॥ भाष्ये

राजानमागमयतीति । (भा)

एवं च देवदत्तपाकमाचष्टे इत्यर्थे देवदत्तेन पाचयतीत्येव ।
गतिबुद्धीतिनियमेन देवदत्तस्य कर्मत्वाभावात् ॥

तीति तिर्यङ् । तिरसस्तिर्यङ्नापि इति तिर्यादेशः । तमाचष्टे तिराययति
इष्टवद्भावेन टिलोपेनाच्चतरपहारे वृद्धस्यायौ । न चात्र अस्तेतेर्लोपात्
तिरसस्तिरिः कथमिति वाच्यम् । अलोपे इति हि अच इति विधी-
यमाने लोपे तिर्यादेशो वार्यते । तस्यैवानन्तरत्वात् । इह तिरिक्कारस्य
वृद्धस्यायोः कृतयोरकृतयोर्वा लोपः प्राप्तो ऽङ्गवृत्तपरिभाषया न भवति ।
यद्वा चिणोर्लुङ्नायेन प्रथमप्रवृत्तटिलोपस्य असिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वात्
पुनष्टिलोपो न । अत एव तिरिः स्थानिवत्त्वेनाश्रयत्वात् अव्ययानां
भमात्रे इति प्राप्तोपि टिलोपो न भवति, एवं यस्येति लोपोपि
न भवति । परया वृद्ध्या बाधादा । चङि अग्लोपित्वेन उपधाङ्गस्यो

प्रवर्त्तत एव न तु विवर्त्तते तत्र णिञ्भवति, अनुवर्त्तमाना प्रयुक्तिः प्रयो-
ज्यप्रवृत्तौ हेतुर्न मध्ये विच्छिन्ना, अतः प्रयोज्यप्रवृत्तिवेलायामपि बुद्धौ

दृश्यर्थेति । (भा)

दृक् कथादिभ्य इति दृशिः साधुः ॥

मृगान् रमयतीति । (भा)

एतेन मृगरमणशब्द आखेटे कृढ इत्यपास्तम् ॥

प्रवृत्तिर्भवतीति । (कै)

आख्यानविषयेत्यर्थः ॥

इत्येतच्चेति । (कै)

प्रयोगानुसारादिति भावः ॥

यावदिति । (कै)

रात्रिरूपकालेनात्यन्तसंयोगः । कथासंख्याने कर्मेति भावः ।

आरात्रिविवासशब्देन तावत्पर्यन्तकथा सञ्चयन् इति बोध्यम् ॥

न । अतितिरायत् । सह अक्षतीति सध्यङ् । सहस्यसन्निः । सध्यक्ष-
माचष्टे सध्याययति । अससध्ययत् । पूर्ववत्पुनष्टिलोपो न । स्यादेतत् ।
यदि तिरिसध्योरिकारे टिलोपस्याप्रवृत्तौ चिणोलुङ्ग्यायेनासिद्धत्वं
मूलम् । तर्हि कुमारीमाचष्टे कुमारयतीति न सिध्येत् । तत्रापि इष्ट-
वद्भावेन प्रवृत्तस्य पुंवत्वस्य तेनैव कुमाराकारलोपे असिद्धत्वापत्तेरिति
चेन्मैवम् । अतिदिश्यमानानाङ्गार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश इत्यभ्युपग-
मात् । पुंवत्वस्य च भस्याढे तद्धित इति आभीयेभ्यः प्रागेवोत्पत्तेः । अत

विपरिवर्तमाना सैव प्रवृत्तिहेतुस्तस्यामेव च दशायां शिञ्वाच्यो भवति
तदेवं प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रयुक्तिर्गिजर्थः केवला तु जोडर्थ इति विवेकः,
उक्तं च ।

काशात्यन्तसंयोगे (भा)

गम्यमाने इत्यर्थः । वसेरकर्मकतया गतिबुद्धीति राचेः कर्मत्वं
हेतुमण् णिचि तददिहापि बोध्यम् ॥ भाष्ये

प्रापौति । (भा)

सम्पदादित्वेन भावक्विवन्तात्सप्तमी ॥

भूप्राप्ताविति । (कै)

सम्भावयत इत्यस्य प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

उभयप्राप्ताविति । (कै)

नियमेन चन्द्रमसः प्रतौतेरुभयप्राप्तिः । वस्तुतः सहयोगेऽच

एव भाष्यकारेण लोहिनीमाचष्टे लोहितयतीत्युदाहृतम् । विष्वद्यस्य-
माचष्टे विष्वद्राययति । देवद्यस्यमाचष्टे देवद्राययति । विष्वग्देवयो-
स्वेति चकारात् सर्वनाम्नोऽद्यादेशे सर्वद्राययति । अदसोद्यादेशे अमुमु
आयति । अदमुष्याययति अदद्राययति । चङि । अजादित्वात् द्विती-
यस्य द्वित्वम् । अक्षोपित्वान्नोपधाङ्गत्वः । आमुमुमुआयत् । आददमु-
आयत् । आददद्रायत् । आद्ये पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति मत्वस्या-
सिद्धत्वाभावः । इमाचष्टे आययति, प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाट्टि-
लोपाभावे वृद्धौ आयादेशः । चङि उपधाङ्गत्वे द्वितीयस्य द्वित्वे माभ-
वानाययत् । न च द्वित्वे कर्तव्ये णौ कृतं स्थानिवदिति वृद्धाटः
स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम् । स्थानिरूपस्य यत्र द्विर्वचनं लभ्यते तत्र हि तत् ।
इह तु णेरेव द्विर्वचनमिति माधवः । वस्तुतस्तु अधिकोर्सेदित्यत्र
अतिथ्याप्तिं वारयितुमोः पुयङ्गुतीति ज्ञापकस्य सजातीयविषयतामाश्रित्य

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे एच्च्आदेशोऽङ् विधीयते ।

सक्रियस्य यदा प्रैषस्तदा स विषयो णिच, इति ।

तृतीयाकर्तव्यः । प्रयोगाभावेनोभयप्राप्तेरभावात् । मतान्तरोक्ते
प्रकृतिवदित्यस्यार्थेऽपि न दोषः । हेतुमण्डिचि गत्यादिनियमात्
तृतीयाया एव पुष्येणेत्यत्र प्राप्तेः ॥

नातिदेशिके इति । (कै)

णिच्प्रकृत्यर्थकर्तृत्वादतिदेशेऽपि णिजर्थकर्तृत्वातिदेशाभावाच्च
तदुत्तरलेनास्याभिधानमित्यर्थः ॥

सूर्यमुद्गमयतौ (भा)

त्यादौ आदित्यस्य प्रयोज्यत्वाच्चेन देवदत्तस्यापि तत्सजातीय-
ताध्वननाद्धेतुतेत्यनुपपन्नमत आह

अवर्णावदुत्तरखण्ड एव स्थानिवद्भावप्रवृत्तिरिति द्विर्वचनेऽचीतिसूत्र एवावो-
चाम । स्पष्टश्चेतदेवमुरदितिसूत्रे रक्षितपदमङ्ग्यादिष्वपि । उत्तरखण्ड-
स्यावर्णवत्त्वापि न प्रयोगपर्यवसायिन्येवेत्याग्रहः किन्तु प्रक्रियावस्थागतापि ।
तेन औजिष्ठदपीप्यदित्यत्र द्विर्वचनोत्तरकालं टिलोपेन लोपः पिबतेरि-
त्यनेन च उत्तरखण्डे अवर्णापहारेपि न क्षतिः । भुवमाचष्टे भावयति ।
चडि अबीभवत् । णौकृतस्य स्थानिवत्वात् भूषण्यस्य द्वित्वम् । पुन-
रुत्तरखण्डे वृद्धावौ ऋसः । ततः सन्वद्भावे ओः पुयण्जीतीत्यम् ।
दीर्घो लघोरिति दीर्घः । नन्विह भू इत्यस्य द्वित्वे सत्युत्तरखण्डे वृद्धात्वं
ऋसत्वानि प्रवृत्तानि । एवञ्च अभ्यासस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वात् तस्य
सन्वद्भावेन पुयण्णक्षणे इत्येककर्तव्ये णौचडीति ऋसस्य अचःपरस्मिन्निति
स्थानिवत्त्वे अलघुपरत्वात्कथमित्वमिति चेत् । उच्यते । ओः पुयण-

किं च प्रयोक्तृधर्मः प्रयुक्तिर्लोड्यर्थः, अनियतकर्तृका तु प्रयुक्तिर्णि-
जर्थः । 'तत्करोतीत्युपसंख्यानमिति' । तदिति कर्मपरमेतत्, तेन द्विती-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२१५

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।)

देवदत्तविषयान्यस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

स्वतन्त्रस्य प्रयोजक इति । (भा)

स्वाभिप्रेतमात्रोद्देशेन प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तक इत्यर्थः ॥

एवं प्रयोजयती (कै)

त्यस्य च स्वाभिप्रेतोद्देशेन प्रवृत्तं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः । स्वाभिप्रेत-
मात्रोद्देश्यकप्रयोज्यनिष्ठप्रवृत्त्यन्कूलस्थापारवत्त्वं हि प्रयोजकत्वमिति

जीतोत्वस्य सन्वदतिदेशस्य च आरम्भसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावस्येहाप्र-
वृत्तेः भ्रुवमाख्यत् अभुभवत् । अत्र यः अवर्गपरो यण् नासावभ्या-
सात्परः । यश्च परः पवर्गः नासाववर्णात्पर इति इत्यभावः । अशि-
अयत् । णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वेन श्रिण्डस्य द्वित्वम् । हेण्डमाख्यत् ।
अर्जाहयत् । गाम् अजृगवत् । रायम् । अरौगयत् । नावम् । अनून-
वत् । स्वश्वम् । स्वाश्वत् । स्वराचष्टे । स्वयति । अव्ययानां भमात्रे
इति टिलोपः । प्रकृत्यैकाग्रिति प्रकृतिभावस्तु येतनाप्राप्तिन्यायेन आन-
न्तर्याच्च टेरित्यस्यैव टिलोपस्य नान्यस्येत्युक्तम् । णौ कृतत्वेन टिलोपस्य
स्थानिवत्त्वात् स्वरण्डस्य द्वित्वे असस्वादित्येकं । अजादेशस्यैव स्थानि-
वत्त्वं, अयं त्वज्जलादेश इति स्थानिवत्त्वाभावात् स्विण्डस्य द्वित्वचने
असिस्वादित्यन्ये । कङ्कनाचष्टे भावयति । अत्रेयस्य यिट्चेति इष्टनि
विहितत्वात् बहुर्भूभावः । यिडागमस्तु न भवति गावित्युपमेये सप्तमी-
श्रवणेन इष्टुर्वादिति उपमानादपि सप्तम्यन्तादितिः । तेन इष्टनि परे
पूर्वस्य यत्काये तस्यैवातिदेशो नत्विष्टनः कार्यस्याप्राप्तिरिति सिद्धान्तात् ।

यान्तात्प्रत्ययः करोतीत्यत्र प्रकृत्यर्थमात्रं विवर्द्धितं न प्रत्ययार्थस्तेन ग्यन्ता-
द्भावकर्मणोर्भूतभविष्यतोर्द्वित्वबहुत्वयोश्च लो भवति । 'सुन करोति सुत्र-

फलितं सर्वत्र स्वशब्देन प्रयोजका एवं प्रयोगाभिप्रेतमात्रोद्देश्यक-
प्रवृत्त्याश्रयत्वं प्रयोज्यत्वं तदेव च स्वतन्त्रत्वं न चेत्सूर्ये इति भावः ॥

समाधत्ते भाष्ये

स्वतन्त्रेति । (भा)

स्वतन्त्रप्रयोजकस्य हि हेतुत्वम् अयञ्जनतथेत्यप्रयोजको हेतु-
रिति चेदित्यर्थः ॥

प्रातिपदिकस्येति वचनस्य प्रत्ययकार्यानतिदेशार्थत्वाच्च टेरिति सूत्रे
कैयटेन भवयतीत्युदाहृत्य यिट्सन्नियोगश्लिष्टत्वाद्भूभावस्य यिट्भावे
अस्याप्यभावात् । बह्वयतीत्येकीयमतत्वेनोपन्यस्तम् । इरदत्तेन तु सोप-
पत्तिकत्वात्तत्रैव प्राबल्यमिति मान्यमानेन बह्वयतीति स्वपक्षत्वेनोक्ता
भावयतीत्येकीयमतेनोक्तम् । अत एव पुरुषकारोपि भावयतीति चिन्त्य-
मित्युक्तम् । वस्तुतस्तु कैयटपक्ष एव प्रबलः । तथाहि । इष्टवदिति
कार्यातिदेशः । कार्यस्यैव प्राधान्यात् । तथा च इष्टवद्वचनमेव प्रकृतौ
दृष्टानामिह विधायकमिति तदेव भूभावं विधत्ते, तथा च सन्नियोगा-
भाव एव । चान्द्रकौमारशाकटायनेषु तु इष्टानि पुंवेति बह्वोरेव यकं
विधाय भूययतीति स्वीकृतम् । स्थूलमाचष्टे स्थवयति । दूरं दवयति ।
युवानं यवयति । ऋक्षयति । क्षेपयति । क्षोदयति । अत्राद्येषु गणस्य
अचोष्णयतीति वृद्धिः प्राप्ता । अङ्गवृत्त इति वा प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे
बहुलमिति बहुलग्रहणादा न भवति । यवतिशब्दादपि इष्टानि लिङ्ग-
विश्लिष्टपरिभाषया स्थूलदूरेति यणादिपरलोपादेः सत्त्वास्मावपि तदति-
देशात् यवयतीत्येव रूपम् । यदा पुंवद्भावे कृते यणादिपरलोपात्तदेव

यतीति' इह व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति वाक्ये द्रव्यरूपं सूत्रं सूत्रशब्दे-
नोच्यते तत्र व्यपदेशिवद्भावेन व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठी वृत्तौ तु व्याकरणं

प्रवृत्तिर्ह्युभयत्रानपेक्षेति । (भा)

प्रयोज्यप्रवृत्तिरुभयत्रापि प्रयोजकाभिप्रेतमात्रपेक्षा तन्मात्रानु-
द्देश्यकेत्यर्थः ॥

उभयत्रानपेक्ष्यैव किञ्चिदिति । (भा)

किञ्चिदित्यस्य प्रयोजकाभिप्रेतमात्रम् । किञ्चिदनपेक्ष्यैवोभयो-
र्देवदत्तादित्ययोर्भवतीत्यर्थः । तस्मान्मात्रांशेन निवेश्य अन्यथा-
णिजनवकाश इति भावः ॥ तदेव व्युत्पादयति

रूपम् । शीकरव्यतिकरमशीचिर्भिदूरयत्यवनतं विवस्वतीति कालिदास-
प्रयोगस्तु चिन्त्य इति शुधाकरादयः । वस्तुतस्तु दूरमयते दूरात् तं
करोतीति समाधेयम् । अग्निरग्नमाचष्टे अग्नयति अत्रातिदेशादिनो
लुक् । प्रकृत्यैकाजिति टिलोपो न । अत उपधाया इति वृद्धिस्तु
अङ्गवृत्त इति न भवतीति भाष्ये स्थितम् । गोमन्तमाचष्टे गावयति
मनुब्लुकि अचोडिगतीति वृद्धिः । चडि अग्नोपित्वात्सुन्दित्वदीर्घत्व-
योरभावे अमसृजत् । अजुगवत् इत्यादि । युवानमन्त्यं वाचष्टे कनयति,
युवाल्पयोः कनन्यतरस्यां, पक्षे यवयति । युवतिमन्त्यां वेति विग्रहे-
प्येवम् । अन्तिकमाचष्टे नेदयति । वाठमाचष्टे साधयति । अन्तिक-
वाठयोर्नेदसाधौ । प्रशस्यमाचष्टे प्रशस्ययति । इह प्रशस्यस्यश्च, न्यचेति
अन्यौ न भवतः । उपसर्गस्य एचकारणादिति माधवः । यत्तु शुधाकरेण
आपयतीत्युदाहृतम् । यच्च शाकठायनेन अयतिज्ययतीति । तत्सर्वं
भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । वृद्धमाचष्टे न्याययति । अयच्च ज्यादेशः वर्षा-
देशेन सह विकल्पते । प्रियस्थिरेति प्रादयः । प्रियमाचष्टे प्रापयति ।

सूत्रयतीति प्रत्ययार्थभूतकरोत्यर्थाभिधायी सूत्रशब्दः सम्पद्यते, उक्तं हि
'परार्थाभिधानं वृत्तिरिति । तेन सत्त्वभावो निवृत्त इति सूत्रस्थाकरण-

नेह कश्चिदिति । (भा)

सत्यामपि प्रेरणायामिति शेषः । सनिन्द उपालम्भः परिभा-
षणान्तदाह

दण्डनादिका इति । (कै)

अनेन सर्वत्र स्नेष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकमित्युक्तम् ॥ भाष्ये

स्थिरं स्थापयति स्फिरं स्फापयति । उरुम् वरयतीति सुब्धातौ
माधवः । ऊर्णधातौ तु वृद्धिं स एवोदाजहार । बज्जलं बंद्ध्यति । गुरुं
गभयति । वृद्धं वर्षयति तृप् दृःत्वं तदाचष्टे त्रपयति । दीर्घं द्राघ-
यति वृन्दारकं वृन्दयति इति इष्टतद्भावोदाहरणप्रपञ्चः ॥ प्रकृत-
मनुसंगमः । सूत्रङ्गोति सूत्रयति । इह व्याकरणस्य सूत्रङ्गोतीति
वाक्यं द्रव्यरूपं सूत्रं सूत्रशब्देचोच्यते । लक्ष्यलक्षणसमुदायस्य व्याकरण-
शब्दार्थः । तयोरंशांशिभावात् षष्ठी । वृत्तौ तु सूत्रशब्दो ऽनर्थकः
करोत्यर्थपरो वेति पक्षद्वयेऽपि सूत्रस्य पदार्थकदेशत्वात् न तेन व्याकरणं
सम्बध्यते । किन्तु करोत्यर्थनैवेति व्याकरणं सूत्रयतीति द्वितीयैव
भवति । तत्रापि सम्बन्धसामान्यविवक्षायां मातुः स्मरतीतिवत् षष्ठी
भवत्येवेति दिक् । आख्यानान्कृतस्तदाचष्टे इति णिच् कृत् प्रकृति-
प्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् ॥ आख्यायत इत्याख्यानम् । बाज्जल-
कात्कर्मणि ल्यट् । आख्यानशब्देन च तदभिधायी शब्दो गृह्यते अर्थ-
कृदन्तत्वासम्भवादिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु करणे ल्यट् । कंसवधमाचष्टे
कंसं घातयति । इह कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कंसवध
इति कृदन्त आख्यानशब्दः । ततो द्वितीयान्तात्प्रातिपदिकाद्वा णिच् ।

योरभिसम्बन्धो निवर्त्तते ऽस्ति च व्याकरणस्य करोतिना सामर्थ्यमिति
द्वितीया भवति, यदि तु व्याकरणं सूत्रं करोतीति वाक्य एव सामानाधि-

कुर्वतः प्रयोजक इति । (भा)

प्रयोजकाभिप्रेतमात्रोद्देशेनैव कुर्वतः पुंसः प्रयोजको दृश्यते यथा
गुरुः शिष्यानश्चयने प्रवर्त्तयति इत्यादौ तद्वत्सूर्यस्यापि इति
भावः ॥

प्रयोज्यार्थ इति । (भा)

प्रेरणान्यप्रवृत्त्याश्रयः प्रयोज्यः तस्य प्रेरणया कोऽर्थः । प्रयो-
जनं किम् इति प्रश्नः । उत्तरमाह

कृतो ऽप्रत्ययस्य लुक् तस्यैव या प्रकृतिः हन् इति, तस्याः विका-
परित्यागेन स्वेनैव रूपेणावस्थानम् । यद्यपि कृतो लुकि कृते तत्सन्नि-
योगशिष्टस्य वधादेशस्य निवृत्तिः सिद्धैव । हनश्चवध इति सूत्रेण हि
अप्रत्ययवधादेशो सन्नियोगशिष्टो तथापि सातायोगमाचरे, भीतया
योजयतीत्यत्र कृत्वस्यासन्नियोगशिष्टत्वेन तन्निरवृत्त्यर्थे प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचन-
मिति केयटहरदत्तमाधवादयः । वस्तुतस्तु निमित्तापायन्यायेनैव तस्मिन्
स्तस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिदम् । नह्येदं वचनं नापि न्याय इति वदद्भिर्गपि
अकृतवृहपरिभाषायाः तत्स्थानापनायाः परस्मैकृतत्वात्तस्या एवानित्यत्व-
मनेन ज्ञाप्यतइति निष्कर्षः । इदञ्चाचयगमिन्निति सूत्र एव परस्मैकृत-
स्माभिः । एवञ्च कंसहन इ इति स्थिते अङ्गमज्ञा धातुमज्ञा च
कंसविशिष्टस्यैव प्राप्ता ततश्चाटद्विवचनयो दोषः स्यात् अत उक्तं प्रकृति
वचकारकमिति अस्यार्थः प्रकृतिर्हन्तुमिति च प्रकृति षष्ठान्तादिति
वधादेः कृदन्तस्य यत्कारकं कंसादिकं तस्य कृत्प्रकृतेर्हन्त्यादेः हेतुमत्ता
धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यद्रूपं तदेव भवतीति अत एव राजगमन-

करणं तदा माणवकं मृगं करोति माणवकं मृगयतीतिवद् व्याकरणं
सूत्रयतीत्यतस्मिद्धं, सूत्र अवमोचने सूत्र प्रसवण इति चगादौ पाठादेव

यदभिप्रायेषु सज्जन्त इति । (भा)

प्रेरकाभिप्रायेषु सज्जन्ते तदभिप्रायं ज्ञात्वा तन्निवर्तयति यद्
एष एव प्रयोज्यस्य प्रेरणार्थ इत्यन्वयः । एवं च क्रियायां स्वाभि-
प्रायोद्बोधफलकन्तद्ज्ञापनमेव प्रेरणाफलमिति भावः ॥ अभि-
प्रायपदेन तत् फलमुच्यते तदाह

माचष्टे राजानमागमयतीत्यत्र नकारश्चवणमप्युपपन्नम् । अनेन चाति-
देशेन कारकस्य धातावनन्तर्भावे लब्धे तद्वातिरिक्तादध्यादेरेव णिच् ।
एतेन कंसमजीघ्रतदित्यर्द्धद्विर्वचने यथाभिमतं सिध्यतः । नन्वेवमपि
होहन्तेरिति हनस्तोचिसल्लोऽगति च कुत्वतत्वे न प्राप्नुतः धातोः
स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानादिति चेत् । अत्र हरदत्तमाधवा-
दयः । प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः । कारकमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः ।
कार्यशब्दस्याध्याहार्यः हेतुमस्मिन्प्रकृतौ यादृशङ्कारकं तथेहापि,
यादृशञ्च तत्र कार्यम् अर्द्धद्विर्वचनतत्त्वकुत्वादिति तदपीह तथैवेत्यर्थः । इह
च अर्द्धद्विर्वचने अतिदेशद्वयेनापि सिध्यतः । असङ्कीर्णोदाहरणान्तु
द्वितीयादिकं कुत्वतत्वादिकञ्चेति विवेकः । इह कंसवधमुदाहरणादि-
निरुद्धोपाख्यान एव णिजिति नाग्रहः । किन्तु प्रतिपादनमात्रम् । तेन
राजागमनमाचष्टे राजानमागमयति । यद्यपीह कृत्यकृतौ राजा कर्ता-
सीत् । तथापि गमेर्हेतुमसौ गतिबुद्धीति कर्मोभूतः । तदच्चेहापि ।
राजानमित्यस्य प्रकृतिभागो यद्यपि अन्तर्वर्त्तिन्या षष्ठा प्रत्ययलक्षणेन
पदम् । तथापि नकारश्चवणं भवत्येव रूपातिदेशबलात् देवदत्तपाक-
माचष्टे देवदत्तेन पाचयतीति तृतीयैव भवति । गतिबुद्धीति नियमेन

सूत्रयतीति सिध्यति, अनेकार्थत्वाच्चार्थान्तरे ऽपि भविष्यति, गणपाठसिद्ध
एव त्वर्थ उपसंख्यानानेनापि प्रदर्शितः । आख्यानादिति वाक्यं आचष्टे ।

ईदृशौ (भा)

इत्यादिना ॥ तदाह

निमित्तेभ्य इति । (ह्रिः)

स्वभूतिमाधनत्वज्ञापकप्रेरणादिभ्य इत्यर्थः ॥ ननु स्वभूतिफल-
कप्रवृत्तौ प्रयोजकाभिप्रायानुरोधोपि किमर्थं इत्यत आह

अभिप्रायेति ॥ (ह्रिः)

ननु शिष्यादीनां स्वार्थमिदूये गुर्वाद्यभिप्रायानुरोधेऽपि सूर्यस्य
तदनुरोधे मानाभावः । फलाभावश्चेति चेन्न । अभिप्रायः सम्पत्ति

कर्मत्वापहारे कर्तृत्वस्यैव स्थितमितिदिक दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ मृगाणां
रमणं मृगरमणम् । कर्तृष्वपि समासः । तदाचष्टे मृगान् रमयति ।
यदा प्रतिपाद्यकर्तृकदर्शनात्प्रमाख्यातं तदत्र शिञ्जिष्यते नान्यादित्येदथं
वचनम् । वेद्यमाख्यातस्त्वा वृत्तिः सा यदि दृश्यर्थः तेन स्वयं मृग-
रमणमनुभवन् अन्यस्मिन् दर्शयितुमाचष्टे इत्यस्मिन्निषये मृगान् रमय-
तीति प्रयोगः । यदा तु अचष्टे दृष्टं मृगरमणं ग्राममेत्यान्यस्मा
आचष्टे एवं तत्र मृगा रमन्तइति तस्मिन्माख्यातं बोधनीये मृगरमण-
माचष्टे इति वाक्यमेव भवति । अत्र कैयटादयः दृश्यर्थायामेवेति
नियमो मृगरमणादिविषयक एव । न तु सार्वत्रिकः । तेन राजा-
गमनादौ दृश्यर्थप्रवृत्त्यभावेऽपि शिञ्जिष्यत्येवेत्याहुः । ओपस्य कालान्त-
संयोगे मर्यादायाम् । इह व्याख्यानादिति न सम्बध्यते । शेषं पूर्ववत् ।

‘आख्यानात्कृदन्तादिति’ । आख्यायत इत्याख्यानं, ‘कृत्यल्युटो बहुलमि’
ति कर्मणि ल्युट्, यत्किञ्चिदाख्यायते तत्सर्वं राजागमनादिकमप्याख्यानमि-
हाभिप्रेतं न कंसवधनलोपाख्यानादिकमेव संज्ञाभूतम्, कृदन्तादिति

मात्रेण । तदुद्देश्यकप्रवृत्त्याश्रयत्वादिरूपप्रयोज्यप्रयोजकभावाधारो-
पेणेतितात्पर्यात् ॥

भाष्यकारवचनादिति । (कै)

भाष्यप्रयोगादस्यानुदात्तेत्सपि पाठोऽनुमौयत इति भावः ॥

ननु चिरहते कंसे इत्युक्त्या प्रयोजकव्यापारस्य वर्तमानकालत्वा-
भावो नोक्त इत्यत आह

सन्निहितया व्याख्यानक्रियया सह कालस्य साकल्येन सम्बन्धे बोधनीये
णिच् । मर्यादावचनस्याङो लोपश्चेत्यर्थः । उदाहरणान्तु विवसनं विवासः,
अतिक्रमणं घञ् गात्रोर्विवस इति कर्तृषया समासः । ततः आङ्-
मर्यादाभिविध्योरित्याङासहाय्ययीभावः । आगात्रिविवसमाचष्टे रात्रिं
विवसयति । यावद्गात्रेऽतिक्रमणं तावत्कथाः कथयतीत्यर्थः । वसि-
क्रियायां कर्तृभूतया रात्रेर्हेतुमत्सौ तत्कर्मत्वं वसेः कर्मकत्वात्तद्वदत्रापि
णौ कर्मत्वं गात्रमित्यस्य लुप्तधशान्तत्वेन प्रकृतिभागस्य पदत्वे इको-
सवर्ग इति पार्त्तिकः प्रकृतिभावः प्राप्तः पूर्ववद्गुपातिदेशान्निवर्त्तते ।

कृद्ग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणांमिति कंसवधराजागमनसूर्यो-
द्गमनादेरपि कृदन्तत्वम् । ‘प्रकृतिप्रत्यापत्तिरिति’ । कृतो या प्रकृतिः सा
विकारपरित्यागेन स्वेनैव रूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः । ‘प्रकृतिवच्च कारक-
मित’ । यत्तत्र कृदन्ते सन्निहितं कारकं तत्प्रकृतिवद्भवति कृत्प्रकृतेः शुद्धे
णिच् यादृशं भवति तादृशमस्यापि ण्यन्तस्या भवतीत्यर्थः । ‘कंसं घातय-
तीति’ हन्ते ‘हन्स्य वध’ इत्यप् प्रत्ययो वधादेशश्च, हननं वधः कंसस्य
वध इति कर्मणि षष्ठा समासः, ततो णिच्, कृतो लुक्, प्रकृतेः प्रत्या-
पत्तिर्वधादेशपरित्यागेन हन्तिरूपेणावस्थानं, यद्यप्यत्र सन्नियोगश्रियाना-
मन्यतराभावादुभयोरप्यभाव इत्येव वधादेशनिवृत्तिः सिद्ध्यति तथापि

चिरप्रवृत्तेति । (कै)

कंसकृष्णयोर्वध्यघातकभावस्य चिरप्रवृत्तत्वेन तत्प्रयोजकव्यापार-
स्यापि तत्त्वमेवेति भावः ॥

कंसाद्यनुकारिणाम् । (कै)

कंसादिमदृशानाम् ॥ भाष्ये

इहाख्येयं णिच्प्रकृत्या अनुपात्तमपि अर्थादुच्यते । तदाचकस्तु भारत-
कथामित्यादि शब्दो नेह प्रयोक्तव्यः । तत्समभिव्याहारे हि मति
णिजेव नोत्पद्यते अनभिधानात् । अत्र च प्रमाणां वक्ष्यमाणां भाष्य-
कारीयं प्रत्याख्यानमेव । नहि फलभेदे प्रत्याख्यानं सम्भवति । प्रत्या-
ख्यानपक्षे च कथामित्यादेर्यथा न प्रयोगस्तथा प्रत्याख्यानावसर एव
स्फुटीभविष्यति । तथाप्रकृतिवक्षकारकमित्यस्य पूर्वोक्ते विपर्येतक्रमा-

पुष्टेण योगं जानाति पुष्टेण योजयतीत्यत्र कुत्वस्यासन्नियोगश्रितृत्वान्तन्नि-
वृत्तिर्न सिद्ध्यतीति प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम् । अथ कथं कंसमघातयत्
राजानमगमत् यावता कंसवधराजागमनशब्दाभ्यां णिचि विहितेऽङ्ग-
संज्ञा नामधातुत्वं च तयोरेव स्यातां ततश्चाङ्गद्विर्वचने अपि तयोरेव
स्यातां, नैष दोषः । प्रकृतिवक्षकारकमित्युक्तं कृत्प्रकृतेष्व मुद्धे णिचि
विहिते कंसादिकारकं कोदृशं भवति धातावनन्तर्भूतं द्वितीयाद्यन्तं
तेनात्रापि तादृशेनैव रूपेण भवितव्यं, तेन राजानमागमयतीत्यत्र गणोपा-
भावोऽप्युपपन्नो भवति, एवमपि कंसं 'घातयतीत्यत्र 'हो हन्तेर्ण्णिमेष्टि'
ति कुत्वं 'हनन्तो घिस्रलो' रिति तत्त्वं च न प्राप्नोति, किं कारणं धातोः
स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते, एवं तर्हि प्रकृतिवक्षकारकमिति
चकारो भिन्नक्रमः कारकमित्यस्यानन्तरन्द्रवृत्त्यः, कार्यशब्दस्याध्याहार्यः
एतदुक्तं भवति कृत्प्रकृतिहन्त्यादिस्तस्याः मुद्धे णिचि यादृशं रूपं भवति

प्रत्यक्षं कंसं घातयन्तीति । (भा)

तादृशेनैव वासुदेवेनेत्यर्थः ॥

उद् गूर्णा इति । (भा)

गूरी उद्यमने इत्यस्य रूपम् । एवं च चित्रलेखका अपि

आहारव्याख्यानेपि भाष्यकारीयप्रत्याख्यानं प्रमाणमितिदिक् । चित्र-
करणे प्रापि ॥ व्याख्यानादिति विहाय शिष्टं सम्बध्यते । कृतन्ता-
दाश्चर्यकरणे गम्यमाने प्राप्नोत्यर्थे णिच् स्यात् कल्लुगादि पूर्ववत् ।
उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं प्राप्नोति सूर्यमुद्गमयति ।
इह उज्जयिन्या माहिष्मती दूरदेशस्थेति तावन्तो देशस्य प्रागुदयाद-
तिक्रमणाश्चर्यकरणम् । प्रकृतिवच्चकारकमिति सूर्यस्य पृथग्भावः ।

तथा ऽस्यापि ण्यन्तस्य भवति कार्यं च तद्वदेव भवतीति, एतेनाङ्द्विर्वचने
अपि व्याख्याते । 'बलिबन्धमिति' । बन्धनं बन्धः बलेर्बन्धौ बलिबन्ध,
पूर्ववत्कर्मणि षष्ठाः समासः, शेषं पूर्ववत् । 'राजागमनमिति' । अत्र
कर्तरि षष्ठाः समासः । 'राजानमागमयतीति' । अत्र कृत्यकृत्यौ राजा कर्ता
तस्य गमेः मुद्धे णिचि गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा भवतीत्यस्मिन्नप्यौप-
संख्यानिके णिचि तथैव कर्मसंज्ञा भवति, इह तु देवदत्तपाकमाचष्टे इति
णिचि विहिते देवदत्तेन पाचयतीति भवति, नहि देवदत्तस्य मुद्धे णिचि
कर्मसंज्ञास्ति गत्यर्थादीनामेवेति नियमात् इह तु मृगरमणमाचष्टे
मृगान् रमयतीति यदा प्रतिपाद्यस्य दर्शनार्थमाख्यानं तदा णिजिष्यते
नान्यदा, तत्र यदा ऽरण्यस्यो रममाणान्मृगान्प्रतिपाद्यमाचष्टे एतस्मि-
न्नवकाशे एवं मृगा रमन्तइति तदा तस्य प्रतिपाद्यदर्शनार्था प्रवृत्तिरिति
णिज् भवति, यदा तु ग्रामे मृगरमणमाचष्टे तदा तत्र मृगाणामसम्भवात्
तद्दर्शनार्था प्रवृत्तिरिति मृगरमणमाचष्टइति वाक्यमेव भवति, एतच्च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२२४

(अ. ३ । पा. १ । अ. २)

(हेतुमति च । ३ : १ । २६ ।)

चित्रस्थं कंसं तादृशेनैव कृष्णेन घातयन्तीत्यर्थः ॥ ग्रन्थिकपदे
“अत इतिठनाविति(५।९।११५)ठन् ॥

‘शब्दग्रन्थगङ्गेति । (भा)

शब्दः कथकमुखोच्चार्यमाणः । ग्रन्थस्तद्धस्तस्यपुस्तकरूपः । गङ्गे

१ शब्दगङ्गमात्रम्, शब्दगङ्गकः, शब्दग्रन्थगङ्गः, शब्दग्रन्थनमात्रम्,
शब्दग्रन्थगङ्गः, अत्र भाष्ये एते पाठभेदाः ॥

संग्रामयतेरेव सोपसर्गादित्युक्तेरुक्त्वस्यापि पृथकरणम् । सूर्यस्य हेतु-
मस्मिन् कर्मत्वात् इहापि कर्मत्वे सूर्यमुदगमयदित्यादि । नक्षत्रयोगे
णि ॥ नक्षत्रयोगवाचिनः कृतन्ताज्जानात्यर्थे णिच् । शेषं प्राग्वत्
पृथेण योगः कर्तृकर्मकः योग इत्यर्थः । पृथो हि चन्द्रमसं यनास्मि
सन्दध्नाति । इह कर्मणोपि गम्यमानत्वादुभयप्राप्ताविति नियमात्कर्तरि
षष्ठभावे ढ्ढाया । अतर्द्धायेनादशेनमिच्छतीतिवत् । पृथयोगं जानाति
पृथेण यजैर्यति । यजेः कर्तुः पृथस्य गत्यादिकर्तृस्वनन्तर्भावेण हेतुमस्मि

मृगशृमणादिविषयमेव राजागमनादौ त्वयदापि भवति । ‘अङ्गोप इति’ ।
अत्राख्यानादिति न सम्बध्यते, मर्यादाया य आकाङ्क्षस्य लापो भवति
कृष्णगित्यादि पूर्ववत् । ‘आररात्रिविवास इति’ विवसनं विवासां-
स्तिक्रमणं, रात्रेर्विवासा रात्रिविवासः कर्तरि षष्ठाः समासः, ततः ‘आः
मार्यादाभिविध्यो’ रित्यव्ययीभावः, यावद्रात्रेस्तिक्रमणं तावत्कथाः कथय-
नात्यर्थः । वसेरकर्मकत्वादुतिबुद्धीत्यादिना रात्रेः कर्मसंज्ञा हेतुमणिचि
भवति तददस्मिन्नपि णिचि भवति । ‘रात्रिं विवासयतीति’ । ‘चित्रो-
कर्ये प्राप्नोति’ । तदित्येव, चित्रोकरणाभास्यकरणं, प्रापि प्राप्नोत्यर्थं
चित्रोकरणे गम्यमाने तत्प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे णिच भवति, कृष्णगित्यादि-

मनुष्यमहातः । न तत्र कस्यदपि कंसादिबुद्धिविषय इत्यर्थ
इत्याहुः ॥

तेऽपि । (भा)

यन्यिका अपि ॥

न कर्मता किन्तु कर्तृत्वमेवति । इहापि तथा, तेन तृतीयेव । इदञ्च
व्याख्यानात्कृत इत्यादि वार्तिकजातं भाष्यवार्तिकयोरेव प्रत्याख्यातम्
तदीयलक्ष्यजातस्य आरोपेणापि सूत्रपादत्वात् । तथाहि । कंसं घात-
यतीति तावदारोपः । ये हि कंसाद्यनुकारिणां गटानां व्याख्यानो-
पाध्यायाः ते कंसानुकारिणां गटं सामाजिकैः कंसबुद्ध्या गृह्येतं तादृ-
शेनैव वामुदेवेन घातयन्तीव । येऽपि चित्रं व्याचक्ष्वे इयं मधुरा
अयं प्रासादः अयं भगवान् वासुदेवः प्रविष्टः इत्यादिक्रमेण, तेषां

पूर्ववत् । 'सम्भावयत इति' । भू प्राप्तावात्मनेपदी, उज्जयिन्या माहिष्मता
विदूरे देश इति तावतो देशस्य प्रागुदयादतिक्रमणमाश्रयम् । 'सूर्यमुद्र-
मयतीति' । प्रकृतिवच्च कारकमिति सूर्यशब्दस्य एवकारणं, संग्रामयतेरेव
सोपसर्गादिति न्यायादुक्तस्यपि एवकारणम्, अत्रापि सूर्यस्य हेतुम-
त्सिचि कर्मत्वादस्मिन्नपि णिचि कर्मत्वम् । 'नक्षत्रयोगे चोति' । तदित्येव-
ञ्च जानात्यर्थं नक्षत्रयोगे यत्कर्तृदन्तं वर्तते तस्मात्तज्जानातीत्यस्मिन्नर्थे
णिञ् भवति, कृष्णगित्यादि पूर्ववत् 'पुष्ययोगमिति' । पुष्येण चन्द्रमसो
योगः पुष्ययोगः, पुष्येणेति कर्त्तरि तृतीया, 'उभयप्राप्तौ कर्मणी'ति
नियमात् षष्ठौ न भवति । 'चन्द्रमस इति' । नियमेन गम्यमानत्वादुभय-
प्राप्तिः, पुष्यो हि चन्द्रमसं युनक्ति सम्बध्नाति तत्र यजेर्गत्यादिष्वनन्तर्भा-
वादणौ कर्त्तुः पुष्यस्य शुद्धे णिचि कर्तृत्वमेवेत्यस्मिन्नपि णिचि कर्तृत्वा-
त्तृतीया भवति । 'पुष्येण योजयतीति' । लकारस्तु प्रधान एव कर्त्तरि
भवति यथा शुद्धे णिचि, तत्तद्धौदं वक्तुं वक्तव्यं, वक्तव्यम् इह तावत्सूर्यमुद्र-

बुद्धौर्व्याचक्षणा इति । (भा)

तदैश्वर्याणीत्यर्थः ॥ तानि कथयन्तो ग्रन्थिकाः (कथकाः)
बुद्धिविषयान् सतो विद्यमानात् कंसादीन् प्रकाशयन्ति ओद्बुद्धौ
समर्पयन्तीत्यर्थः ॥ अविद्यमानत्वेन बुद्धिविषयत्वे हेतुमाह

तथैव । वैपि ग्रन्थं वाचयन्तः कंसवधमाचक्षते ग्रन्थिका नामतेति
तत्तत्पदार्थविषयकनिश्चयोत्पादनात्तान्ताः क्रिया निर्वर्तयन्तीव । तथा च.
स्पष्ट आरोपः । किञ्च गच्छ हन्यते कंसः गच्छ घानिष्यते किं गतेनेह
तेन हतः कंस इत्यादिषु निरुद्धेषु व्यवहारेषु तवाप्येषैव गतिः ।
नह्यत्र शिष्यविधिः किञ्चिदुपकरोति । उक्तोदाहरणेषु शिष्यप्रवेशा-
भावात् । उक्तञ्च शब्दोपहितरूपांश्च बुद्धेर्विषयताङ्गतान् । प्रत्यक्षमिव

मयतीति यो यस्य प्रवर्त्यः स तस्याभिप्रायं निर्वर्तयति गन्तुश्चायमभि-
प्रायो माहिषायां सूर्योद्गमनं सम्भावयेयमिति, तं च सूर्यो निर्वर्तयति
एतदेव प्रवर्त्यस्य प्रवर्त्यत्वं यदुत प्रवर्तयितुमभिप्रायसम्पादनं, नहि
कश्चित्परो ऽनुगृहीतव्य इति प्रवर्तते सर्वस्मै स्वभूत्यर्थं, ये तावदेते गुरुन्
शुश्रूषन्ते तेषां प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यति परत्र चाभ्युदेशाम इति
प्रवर्तन्ते, दासाश्चापि भक्तं च लप्स्यामहे परिभाषाश्च न गो भविष्यन्तीति
प्रवर्तन्ते, यः सनिन्द उपालम्बस्तत्र स्यात्परिभाषणं, शिल्पिनोपि मित्राणि
च गो भविष्यन्ति वेतनं च लप्स्यामहे इति प्रवर्तन्ते, यद्यप्यत्र सर्वत्र
तत्तदुद्देशेन प्रवृत्तिः सूर्ये तु न, तथाप्यभिप्रायसंपत्तिमात्रेण प्रयोज्यप्रयो-
जकभावाध्यारोपेण शिञ् भविष्यति, इह च कंसं घातयतीति ये तावदेते
कंसघातानुकारिणां नटानां व्याख्यानोपाध्यायान्ते कंसानुकारिणां नटं
सामाजिकैः कंसबुद्ध्या गृहीतं तादृशमेव वासुदेवेन घातयन्ति, येषु चित्रं
व्याचक्षते ऽयं मधुराप्रसादो ऽयं कंसो ऽयं भगवान्वासुदेवः प्रविष्ट एताः

‘आतश्च सतो व्यामिश्रिताश्चेति । (भा)

सो हेतौ यतो विरुद्धपक्षाश्रिता दृश्यन्ते इत्यर्थः । न ह्यती-
तत्वबुद्धौ तत्सम्भवतीति भावः । तत्कालमृते स्वपक्ष इव “वर्णा-
न्यत्वं पुष्यन्ति”पुष्टं कुर्वन्ति दधतीत्यर्थः ॥ तत्रैव युक्त्यन्तरमाह

१ आतश्च सतः व्यामिश्रा हि दृश्यन्ते इति-व्यामिश्रिताश्च-इत्यपि
पठो दृश्यन्ते ॥

कंसादीन् साधनत्वेन मन्यत, इति ॥ एवं राजानमागमयतीत्यादावपि
बोध्यम् । राजानमानयतीत्यादौ हि शिञ्जभावात्तत्राप्येव गतिः । रात्रिं
विवासयतीत्यत्रापि विचित्रकथाख्यानेन रात्रिरनेनेव गमितेति आरोपः ।
निशान्तिनायेत्यादौ च तत्राप्येव गतिः । सूर्यमुद्रमयतीत्यत्रापि प्रयोज्य-
प्रयोजकभावाद्धारोपः तदालम्बनन्तु माहिष्मत्या रुयोद्गमनं लभेयेत्येवं-
रूपस्य देवदत्ताभिप्रेतार्थस्य निर्वर्त्तिरेव । यो हि यस्य प्रवर्त्यः स
तस्याभिप्रेतं निर्वर्त्तयति । तत्र स्वभूत्यर्थं प्रवर्तमाना अपि शिष्यादयो
गुर्वभिप्रेतमपि उद्दिश्यन्त्येव । सूर्यस्तु न देवदत्ताभिप्रेतोद्देशेन प्रवर्तत-

कंसकर्षिणो ऽप्येव एते उद्गूणा निघातिताश्च प्रहारा अयं हतः कंसो
ऽयमाकृष्ट इति तेषां चित्रगतं कंसं तां शूनव वासुदेवेन घातयन्ति,
चित्रेपि हि तद्गुह्येव पश्यताम् । एतन् चित्रलेखका व्याख्याताः, येषां
ग्रन्थं वाचयन्तः कंसवधमाचक्षते काथिका नाम तेषां त्यक्तिप्रभृताविनाशा-
त्कंसादीन् वर्णयन्ति तेषां वर्णमः श्रोतॄणां बुद्धिस्थाः प्रत्यक्षवद्भवन्ति
चित्तमपि तेषां तदात्मकमिव भवति, अत एव व्यामिश्रिताश्च भवन्ति,
नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः, केचित्कंसभक्ताः के चिद्वासुदेवभक्ताः
वर्णान्यत्वं खल्वपि पश्यन्ति, केचिद्रक्तमुखाः केचित्कालमुखाः त्रेकाल्यमपि
लोके नश्यन्ते, कथायां वा व्यमानायां हि वक्तागो भवन्ति गच्छन्त्येव

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ।

२२६

(अ. ३ । पा. १ । आ. २)

(हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।)

चैकाल्यं खल्वपीति । (भा)

एवं च बुद्धिविषयः स तथैव सर्वोऽपि व्यवहार इति भावः ॥

‘शब्देति । (हृग्ः)

शब्दसर्पितबुद्धिविषयबधादेरित्यर्थः ॥

इति नागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्द्योते
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीय-
माह्निकम् ॥

इति वङ्गदेशीयकाश्यपगोत्रोत्पन्न-चट्टोपाध्यायवंशसमद्भुव-बहुवक्त्रभ-
ष्मविशेषिते महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतविषयमपदव्याख्याने
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

१ शब्दोपहितरूपांस्तु बुद्धेर्विषयता गतान् । प्रत्यक्षमिव कंसादीन्
साधनत्वेन मन्यते ॥ हृग्ः ॥

इति वैषम्यम् । तथापि अभिप्रेताग्रसम्पत्तिमात्रेण आगोपे न काचित्
क्षतिः । एवं पृथगे योजयतोऽप्यत्रापि ज्योतिःशास्त्रपरिष्कारेण पृथ-
योगस्य सर्वाङ्गप्रत्यादिष्कारात् योजयतीति तत्रागोप ।

कंसो गच्छ घानिष्यते कंसा, किं गतेन हतः कंस इति तदेवं कारिकापि
बुद्धिस्थेन वामुदेनेन घानयति श्रोतापि ॥

शब्दोपहितरूपांस्तु बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ।

एवं राजानमागमयतीत्यादावपि यथासम्भवं द्रष्टव्यम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां नाशबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलङ्काराधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौम्यात् ॥

कण्वादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ॥

कण्वादिधातुभ्यो यकि गुणनिषेधकतया कस्य चारितार्थादाह
द्वैविध्यमिति ॥ (कै)

प्रातिपदिकत्वमात्रं तु प्रष्टामन्यते

कण्वादिभ्यो यक् ॥ एभ्यो धातुभ्यो यक् स्यात्त्वार्थः । कण् ।
कण्ठयति । कण्ठयते । न च कण्वादीनि प्रातिपदिकान्येवेति वाच्यम् ।
गुणनिषेधार्थेन यक्ः कित्त्वेन तेषां धातुत्वसिद्धेः । न चैवं धातोरित्यनुवृत्तेर्वै
यर्थ्यमिति वाच्यम् । प्रातिपदिकानां वारणीयत्वात् । न चैते धातव
एवेति वाच्यम् । कण्वादिषु केषां चिद्विधपाठेन प्रातिपदिकत्वसिद्धेः ।

“कण्वादिभ्यो यक्” ॥ यदोमे कण्वादयो धातव एव स्युस्ततो
वायङ्मननुवर्तते वा न वा, अनुवृत्तौ यगभावपक्षे कण्वादिषु सत्सु कण्-
वतीत्याद्यनिष्ठं प्रसज्येत कण्ठरित्यादि च न स्यात्, धातोः सुवभावात्,

उपस्थिप्यते इति । (कै)

तत्समाधानेनैव ककारप्रयोजनमप्युक्तमेव भवतीति भावः ॥

यदेति । (कै)

प्रातिपदिकान्येवेत्यर्थः । केवलधातुपक्षे तु वा वचने क्रियमाणेऽपि कण्ठवतीत्यनिष्टप्रसङ्गः । कण्ठावित्यादावुवङादिप्रसङ्ग-
इति भावः । न च प्रातिपदिकान्येव सन्तु । अथ च सूत्रे
करण इत्यनुवर्तते कण्ठनकरोतीत्यर्थे यको ऽन्यदात्वभावः । तेन
कण्ठावित्यादेः सिद्धिः । यगन्तेभ्यस्तु न क्तिप् अनभिधानात् तेन

यदि हि धातव एव ते स्युस्तर्हि वाग्रहणं निवर्त्य नित्यो यगिति
तावदास्येयम् । अन्यथा शबादौ कण्ठवतीत्याद्यनिरूपप्रसङ्गात् । एवं
स्थिते ऋक्षान्तादपि यकि मन्त्यतीत्यादिवदकृत्सार्वति दीर्घत्वे कण्ठ-
यतीत्यादिसिद्धेः किं दीर्घपाठेन । तस्मात् कित्त्वदीर्घाभ्यां आपकाभ्या
धातवः प्रातिपदिकानि चेति द्विविधाः कण्ठवादय इति स्थितम् । उक्तस
भाष्ये । धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासङ्गनादपि ॥ आह चायामिमं दीर्घं
मन्ये धातुर्विभाषित इति । तत्र धात्वधिकारात् धातुभ्य एव प्रत्ययः स
च नित्य इति सिद्धान्तः । स्यादेतत् । एषां प्रातिपदिकत्वमेवास्तु त्यज्यता
दीर्घपाठः प्रत्ययस्य कित्वञ्च । नचैवमकृत्सार्वति दीर्घ इति विधेयमान
इह न स्यादिति वाच्यम् । तत्र द्वितीयस्य निवृत्तः । न चैवमुक्त्या धृणा-
येत्यादावतिप्रसङ्गः । तस्य कान्दसत्वात् । न च यको नित्यत्वे कण्ठरिति न

क्तिवन्तात्सुपसम्भवेपि कण्ठरिति न वेदनामात्रं गम्यते कर्त्तरि क्तिपो विधा-
नात्, संपदादित्वाद्भावे क्तिब् भविष्यति, एवमपि कण्ठौ कण्ठः, अथि
अधात्वित्त्ववङ् प्राप्नोति, कण्ठा कण्ठे 'नोङ्धात्वो'रिति विभक्त्येवदात्त-

(कण्ठादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

नोवङ् सहितः प्रयोगः । एवञ्च वा वचनं किमर्थमिति वाच्यं
मुख्यतौत्यादावतो लोपानापत्तेः ॥

क्लिपा । (कै)

सम्पदादिक्लिपा ॥

यथेष्टमिति । (कै)

वौष्पायां “यथा सादृश्य” इत्यव्ययीभावः ॥ एकवचने कुतो
नोदाहृतमित्यत आह

कण्डूयेति (कै)

क्लिपि कौलुप्तं न स्थानिवदिति निषेधादिति भावः ॥

सिद्धेदिति वाच्यम् । कण्डूयशब्दात्सम्पदादित्वाद्भावे कौ अल्लोपे लोपो-
योरिति यलोपे च तत्सिद्धेः । न च यलोपेल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं शक्यम् ।
नपदान्तेति निषेधात् । न चैवमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् स्यादिति वाच्यम् ।
सति स्थानिवत्वे अकारान्तस्यैव धातुतेति पूर्वदले उवङोप्राप्तेः । तर्हि यङ्
स्यादित चेत् । अस्तु, तस्य उठ् करिष्यते । न च ऊठि कर्तव्ये अल्लोपस्य
स्थानिवत्वेन क्लिप्पत्वं नान्तीति वाच्यम् । वकारस्य आदिष्टादचः पूर्वत्वात् ।
ननु स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमस्त्येव । न च तस्याशास्त्रीयत्वा-
द्भातिदेश इति माधवोक्तं दुक्तम् । अनादिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रित्य कर्तव्यस्य
अचःपरस्मिन्नत्यतिदेशस्य शास्त्रीयतया स्थानिवत्सूत्रेण अतिदेशातिदेशस्य
दुर्वारत्वात् । अन्यथा नपदान्तेति सूत्रे सर्वग्राह्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति

निषेधः स्यात्, मन्तुर्वङ्गुरित्यत्र च तुक् प्रसङ्गः, अथ नानुवर्त्तते कर्त्तरिति
न सिध्यति, यगत्तात्सम्पदादित्वाद्भावे क्लिप्यल्लोपयलोपयोः कृतयोर्भवि-
ष्यति, न चैवमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् प्रसङ्गः, कौ लुप्तं न स्थानिवादिति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २३३
(अ. ३ । पा. १ । आ. ३) (कण्ठादिभ्यो यक् । ३ । १ । २० ।)

अथापौति । (कै)

तदसार्वत्रिकं किन्तु कौ विधौ नेत्येव सार्वत्रिकमिति भावः ।
इदं प्रौढ्या । आदिष्टादिति कौ विधिमिति निषेधादित्यऽपि
बोध्यम् ॥

अत एवेति । (कै)

आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादेवेत्यर्थः ॥

पुनरुवङ्नेति । (कै)

लक्ष्ये लक्षणस्येति त्यागादित्यपि बोध्यम् ॥ न चानादिष्टादचः
पूर्वत्वं स्थानिवद्भावेन लभ्यम् । वस्यादेशत्वाभावात् । उवङ् आदेश-

चेन्न । स्थानिदारकस्य अनादिष्टादचःपूर्वत्वस्य असार्वत्रिकतायाः प्रागेव
निर्णीतत्वात् । अत एव ऊठि कृते पुनरुवङ् न । यदा कौ लुप्तं न स्थानि-
वदिति निषेधाद्यगोव मास्तु । नन्वेवमपि कण्ठावित्याहो मंयोगपूर्वकत्वेन
ओःसुपीत्यस्याप्रवृत्तौ उवङ्स्यादिति चेत् । अस्तु, क्षिपः प्रत्ययलक्षणोऽणोऽं
करिष्यामः । तस्मात् प्रातिपदिकान्येवैतानि दीर्घकित्वे च निष्फले इति
चेत् । मैवम् । उवङो बहिरङ्गत्वेनासिद्धतया ऊठो दुर्बलत्वात् । किञ्चोष्ठा-
रीत्या हि कण्ठरितिवत् मन्तृगित्यादि स्यात् मन्तृगित्यादि न च मिद्वेत् ।
अथ धातोःकर्मण इत्यतो वाग्रहणमनुवर्तत तर्हि यद्यपि मन्तृगित्यादि
ङ्गत्वं सिद्धं तथापि कण्ठरितिवदङ्गोपयलोपाभ्यां मन्तृगित्यपि स्यात् ।
तथा यगनुत्पत्तिपक्षे मन्तृगित्यादिवत् कण्ठरित्यपि स्यात् । किञ्च सुखा-

वचनात् । ननु च कौ विधिं प्रति स प्रतिषेधः, अन्यथा लवमाचक्षाणो
लोहित्यत्रकौलुप्तस्यगोः स्थानिवत्त्वाभावेपि णो कृतस्य टिलोपस्य स्थानि-
वत्त्वाद्गुणं न स्यात्, अत्रोत्र स्थानिवत्त्वे सत्युवङ् स्यादेव, अस्तु, ऋः ऋडि-

(कण्ठादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

त्वेऽपि तस्य कार्याभावात् । न च सर्वे सर्वपदादेशा इति कण्डू
इत्यस्य कण्डुवादेशे तस्य स्थानिवत्त्वादनादिष्टादचः पूर्वत्वेन तस्य
कण्डूय इत्यादेशे कार्ये स्थानिवत्त्वं सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रित्याचः
परस्मिन् इत्यस्याप्रवृत्तेः । अत एव खरादिग्रहणस्य व्यवहितसाधा-
रणपूर्वत्वग्रहणज्ञापकता आकरोक्ता सङ्गच्छते । न च प्रातिपदि-
कानौत्यपक्रम्य भाष्ये वा वचनात् यदा कण्ठादीनि प्रातिपदिका-

दिभ्यो यप्रत्यये तस्य अनाद्धधातुकत्वादतोलोपाभावे अकृत्स्नार्थेति दीर्घं
सुखायतीत्यादि स्यात् । मुख्यतीत्यादि चेष्यते । अथ हलन्तमेव पश्येत,
तर्हि सुखं दुःखमित्यकारान्तं न सिध्येत् । तस्माद्यथान्यासमेव मनोरमम् ।
नन्वेवमपि प्रातिपदिकैः कण्ड्वौमन्तुरित्यादि यद्यपि सिद्धं तथापि
यगन्तेभ्यः कौ अनियं स्यादेव । तद्यथा । कण्डूयतेः कण्ड्वौ कण्डुवः ।
मन्तूयतेः मन्तूः सुखादेः सुगित्यादि हलन्तम् । नैष दोषः । यगन्तेभ्यः क्तिप्
एवानुत्यक्तेः । उक्तं हि भाष्ये । नैतेभ्यः क्तिप् द्रक्ष्यतइति । कथन्तर्हि
कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति नयदान्तसूत्रे उक्तमिति चेत् । क्यजन्ताक्त्व-
पत्यिवेहि तत्र च कण्ड्वावित्युवडिष्ट एव । एवं प्रातिपदिकादाचार-
क्त्वन्तात्क्यउत्तादा क्तिप्यपि बोध्यम् । स्यादेतत् । कण्ठादयः प्राति-
पदिकान्येव यथान्यासं दीर्घाश्च सन्तु । ककारस्तु त्यज्यतां वाग्रहणश्चानु-
वर्त्यताम् । यगन्तात्क्विपोनभिधानश्च आवयोस्तुल्यं तत्किं कण्ठादीनां

त्यूट् करिष्यते, न चोष्पि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वं, तस्य कौ विधित्वाद् आदि-
ष्टादचः पूर्वत्वाच्च, अत एवोठि कृते पुनस्तवडोप्रसङ्गः, एवमपि कण्ठौ
कण्ठः कण्ठा कण्ठे, धातुविधिः प्राप्नोति, मन्तुर्वङ्गुरिति च न सिद्धति
यकि दीर्घं कृते मन्तुर्वङ्गुरिति स्यात्, अथ प्रातिपदिकान्येव, तत्रापि

नीत्यादिना स्वयं तथैव व्याख्यानाच्चाक्षोपस्य स्थानिवत्त्वेऽपि तत्र परे
पूर्वस्य कण्डू इत्यस्य धातुत्वाभावादुवङोऽप्राप्त्याऽसङ्गतोऽयं कैयटः ।
स्पृष्टं चेदं लोपो व्योरिति (६ । १ । ६६) सूत्रे कैयटे इति वाच्यम् ।
अतिदेशेनाकारे मत्यपि अवणाभावेन तस्य लौकिकसत्त्वाविरहात् ।
किन्नपुष्कश्चदृष्टान्तमूलकेन प्राग्दीव्यतोऽणिति सूत्रभाष्योक्तेनैक-
देशविकृतन्यायेन कण्डू इत्यस्य धातुत्वमित्यभिमानात् ॥

धातुत्वेनेति चेत्, उक्तरीत्या सुख्यतीत्याद्यसिद्धेः, प्रातिपदिकात्प्रत्यये
तस्यानार्द्धधातुकत्वेन सुखायतीति स्यादिति हि स्पष्ट एव दोषः । यत्तु
कौमुद्याम् । कृञर्थं यक् स्यात् । धातवः प्रातिपदिकानि चेति कण्ड्वादयो
द्विविधाः । कण्डं करोति कण्डयते । नामधातुत्वाद्यप्येवं द्वित्वे प्राप्ते
कण्ड्वादेस्तृतीयस्य इत्युक्तं तदेतत्पूर्वमाकरविरुद्धमनेकदोषयुक्तञ्च ।
तथाहि । कृञर्थ इति व्याख्यानेन करणे इत्यस्यानुवृत्तिर्लभ्यते तच्च व्यर्थं
धात्वर्थमात्रस्यानुवृत्तिं विनापि लाभात् । ततोतिरिक्तस्य चानन्वयात् ।
एवञ्च कण्डं करोतीति विग्रहप्रदर्शनमप्ययुक्तम् । नामधातुत्वादिति च
सुतरामशुद्धम् । धात्वधिकाराद्धातुभ्य एव यगिति सिद्धान्तात् । अथ
प्रातिपदिकादेव यकमभ्युपैषि तर्हि लडादौ कण्ड्वतीत्यादि स्यात् । अथ
प्रातिपदिकान्येव कण्ड्वादौनीत्यभिप्रेषि तर्हि सुख्यतीत्यादि न सिद्धेत् ।
द्विविधाः कण्ड्वादय इति स्तोत्रविरोधश्च । आकरविरोधश्च स्पष्ट

वाग्रहणाननुवृत्तौ स एव दोषो यो धातुपक्षे, अनुवर्त्ततां तर्हि वाग्रहणा
सन्तु च प्रातिपदिकान्येव तत्राप्ययमर्थः ककारो नानुबन्धस्थो भवति
अनार्द्धधातुकत्वादेव गुणो न भविष्यति, नैवं शक्यम्, इह हि सुख्यति
दुःख्यति मगध्यतीत्यतो लोपो न स्याद् अनार्द्धधातुकत्वादेव, न च व्यञ्ज-

तत्रेति । (कै)

औजसनिमित्तक उवङ् प्राप्नोति । एकदेशविकृतन्यायेन कण्डू
इत्यस्य धातुत्वात् न चैतन्निमित्ते उवङि अलोपस्य स्थानिवत्त्वम्
कौ लुप्तमिति निषेधादिति भावः ॥ भाष्ये

ह्रस्वस्य पितौति । (भा)

ह्रस्वोच्चारणमामर्थाद्दीर्घाभावं मन्यते तद्ध्वनयन्नाह

ह्रस्वयलोपौ चेति ॥ (भा)

अन्तरङ्गत्वादिति । (भा)

अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येवेति भावः ॥

एवंत्यास्तां तावत् । मान्यास्तु अनेकदोषदुष्टमपीमं प्रक्रियाप्रघट्टकं कथस्मि-
त्समर्थयन्ते । तद्यथा । प्रातिपदिकान्येव कण्ठादयः तेभ्यश्च वैकल्पिको
यक् इति पक्षेणाद्यं ग्रन्थः । अत एवोक्तं क्षजर्थ इति विगृहीतश्च कण्डू
करोतीति च । नहि धातुभ्यो यकि प्रातिपदिकभ्यो वा नित्ये यकि अयं
विग्रहः सम्भवति । एवं च नामधातुत्वादित्याद्यपि सम्यगेव । कथन्तर्हि
द्विविध्यमुक्तमिति चेत् । यगन्ताः सन्तो धातवः । केवलास्तु प्रातिपदिका-
नीत्याशयात् । यदा यगन्तधात्ववयवेषु तेषु धातुशब्दो गौणः । प्रत्यय-
सदसङ्गावाभ्याम् अवस्थाभिदाद् द्विविध्यम् । न चैवं मुख्यनीत्यादौ अतोलोपो
न स्यादिति वाच्यम् । यकः कित्त्वेन आवश्यकत्वात्ताववाच्चाद्ध धातुकत्वस्यैव
ज्ञापनात् । अत एव द्विविधा इत्येवोक्तं न तु धातुभ्य एव यगिति । तदिदं

नान्त एव शक्यः पठितुं यगभावपक्षेऽपि तथा प्रयोगप्रसङ्गादत उभये
कण्ठादय इत्याह । 'द्विविधाः कण्ठादय इति' । 'धातुभ्य एव प्रत्ययो
विधीयतीति' । नित्यमिति भावः । तेन पक्षे कण्डवतीत्यादि न भवति ।

वेरपृक्तलोपादिति । (कै)

इदं कास्तीति लोपोव्योरिति (६।१।६) सूत्रे कावुपसंख्यान-
मितिवार्त्तिकम् ॥

कर्त्रर्थानवगमादिति । (कै)

यत्र तु कर्त्रर्थानवगमस्तत्र भवत्येव । अथ भिषज्यतेः किपि
भिषक् शब्दे इत्याहुः ॥ केचित्तु इदं भाष्यं क्विबन्तपरमेवेत्याहुः ।

संपदादित्वादिति । (कै)

तेन वेदनामात्रप्रतिपादनेऽपि कण्डूरित्यादि मिद्धमिति
भावः ॥ भाष्ये

भाष्यादिविरुद्धमपि लक्ष्ये विसंवादाभावादस्तु कथञ्चित् । अथोदाहरणा-
नि । कण्डून् गात्रनिघर्षणे । अवयवं कृतं लिङ्गं समुदायं त्रिप्रिनयि ।
एवमप्येपि । कण्डूयति । कण्डूयते । मन्तु अपगन्धे । रोषइत्येकं
मन्तृति । चन्द्रस्तु जितं पठित्वा मन्तृयते इत्यप्याहुः । वल्गु पूजामाधु-
र्ययोः । वल्गुयति । तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन । असु उपतापे । असू-
यति । असूयुः मृगश्वादयस्तेत्यप्रत्यय इति माधवः । एतेन मन्तः प्रणयिवा-
क्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयव इति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः । केचित्तु अ-
सूञ् इति पठित्वा आद्यस्य सान्तस्य अस्यति, द्वितीयस्य दोषान्तस्य
असूयति असूयते इत्याहुः । लेट् लाट् धौत्वं पूर्वभावं स्वप्ने च । लेयति ।

‘न तु प्रातिपदिकेभ्य इति’ । तेन कण्डू कण्डू मन्तूरित्यादिप्रयोगसिद्धिः,
न चास्मिन्नपि पक्षे यगन्तात्सम्पदादिक्लिग्विधीयते तदा पूर्वोक्तदोषानुषङ्गः,
किं कारणं दृष्टियहणादेतेभ्यः क्विप् स्याद् न चैतेभ्य इदानीं क्विप् दृश्यते,
पूर्वत्र तु पक्षे कण्डूरित्यादिसिद्ध्यर्थमेव क्विप् द्रष्टव्यः । कथं पुनर्जायते

एतानीति । (भा)

कण्डूरित्यादौनि दीर्घान्तप्रथमैकवचनान्तानीत्यर्थः ॥ एवमपि
कण्ठावित्याद्यर्थं वा वचनं कर्त्तव्यमेवेत्याह

तत्तर्हीति (भा)

भाष्ये “उभयं कण्ठादौनीति” उभययेत्यर्थं उभयमित्यवयवं
द्विप्रकाराणीत्यर्थः ॥ उभयाङ्गौकारे प्रमाणमाह

लोद्यति । लोटिता लोटिता । अलोपयलोपौ । केचित् लोटलोटौ दीर्घार्था-
वाहुरिति माधवः । पूर्वभावः पूर्वत्वम् । अत्र केचित् पूर्वशब्दं प्रकृति-
निर्देशार्थमाश्रित्य पूर्यतीत्युदाहरन्ति । तथा चान्तःकरणवृत्तिवर्गे भट्ट-
मल्लेनोक्तम् । श्रोते द्रायति निद्राति सन्ति स्वपिति पूर्यति । निद्रायते
संविशति निद्रायां सन्ति सन्दते इति ॥ अस्यार्थो धातुचन्द्रोदये उक्तः ।
श्रोतेप्रभृतीनि दशाख्यातानि निद्रायाम् । पस स्वप्ने अदादिः षसि
शयनइत्येके पेटुरिति तत्रैव क्षीरस्वामी पूर्यतीति कण्ठादियगन्त
इत्यादि । तथा देवेनाप्युक्तम् । पूर्यतीति तु यत्स्वप्ने तत् कण्ठादिषु
दर्शनादिति । एतच्च अमोघायां शाकटायनधातुवृत्तौ अर्थनिर्देशरहिते
गणपाठे पूर्वस्य पाठाभावादयुक्तमिति पुरुषकारैरेव दूषितम् । युक्तस्यै-
तत् । जयादित्येनापि लोटलोट् इत्येव पाठात् । हरदत्तेन च धौर्त्यं पूर्वभावे
स्वप्ने चेति तद्विवरणात् । एतेन बुद्धिर्वर्गे मनसागोचरीकारे मनस्वित्ये
मनस्यतीति भट्टमल्लोक्तिरपि प्रयुक्ता । न्यायसाम्यात् जयादित्येन हि

उभये कण्ठादय इति तच्छ्लोकेन दर्शयति । ‘धातुप्रकरणादिति’ । अनु-
वृत्तेन धातुग्रहणेन विशेषणात्कारासञ्जनाच्च धातुत्वमेषामभिमत-
मिति विज्ञायत इत्यर्थः । यतस्तु खल्वयमाचार्यः कचिद्दीर्घमुच्चारयति
कण्ठुञ् ढुणोञ् महीडित, ततो मन्ये धातुर्विभावित इति, धातुत्वमेषां

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२३६

(अ. ३। पा. १। आ. ३)

(कण्ठादिभ्यो यक्। ३। १। २७।)

आतश्चेति ॥ (भा)

ननु भावक्लिबन्ते वेदनामात्रे कण्डूरित्यादिसिद्धिरत आह

सत्त्वरूपेति । (कै)

सैवेत्यर्थः ॥ भावक्लिबन्ते हि प्रकृत्या साध्यरूपेणापि प्रतीतिः
स्यादिति भावः ॥ एवं चैतेभ्यो भावे क्लिप् नास्त्येवेति तत्त्वम् ॥

असु इत्येव निर्दिष्टम् । हरदत्तेन तु अथ कण्ठादीनामर्थनिर्देश
इत्युपक्रम्य कण्ठादीन् विवृतवता असु इति प्रतीकमुपादाय मानस-
उपतापे इति विवृतम् । अत एव असु मनस उपतापइति पठतामपि
मनस इति षर्धन्तमुपतापविशेषणम् । न तु प्रकृतिनिर्देशः । वृत्तिपद
मङ्गल्यदिविरोधात् । धातुचन्द्रोदयकारस्य तु मनस्यतीति कण्ठादि-
यगन्तमिति भूयसा यत्प्रसन्दर्भेण आचक्ष्णाणस्यापि तत्रापरितोषोऽस्त्येव ।
अन एव मनस्यते इति पाठमाश्रित्य मनःशब्दाद्वृत्तिविषये तद्वतिवर्त्त-
मानात् क्यउच्योक्त्वा इदं शोभतेतरामित्युपसङ्गहार । लेला दोमौ ।
ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतिः । इरस इरञ् इरञ् ईर्यायाम् ।
इरस्यति । इरज्यति । ईर्यति । ईर्यते । इरिचेति दीर्घः । एषां त्रयाणां
यथायथमन्येष्वर्थाः सन्ति । तथाहि । इरज्यन्ते प्रथयस्वजन्तुभिरिति मन्वे
दीर्घार्थोऽयमिति भट्टभास्करादयः । इरज्यन्तावसथस्य भूरेरिति मन्त्र-
ऐश्वर्यार्थ इति । इर्यतिमार्गावस्थानोपि । उक्तञ्चामरेण चर्यात्वोर्यापथि-
स्थितिरिति । इयस् ऐश्वर्यइति गणरत्नमहोदधौ । इयस्यति । उषस

विभाषितमिति मन्य इत्यर्थः । अथ कण्ठादीनामर्थनिर्देशः । कण्ठञ् गात्र-
विकर्षणे । मञ्जु अपराधे । हृद्यौष्ठ रोषे । वङ्ग पूजामाधुर्ययोः । अस्मन्म-
उपतापे । महौष्टु वृद्धिपूजनयोः । लेट् कोट् धौर्त्य पूर्वभावे स्वप्ने । इरस

स्वार्थे इति । (कै)

नित्यमिति शेषः ॥ वा ग्रहणाननुवृत्तिः । तेन पक्षे कण्ड-
वतीत्यादिर्न ॥

आर्धधातुकसंज्ञेति । (कै)

न च सापि माम्बु कोऽपि मास्त्विति वाच्यं सुखतीत्यादावतो
लोपार्थं तस्या आवश्यकत्वात् ॥

प्रभातौभावे । उषस्यति रात्रिः । वेद धौर्त्ये स्वप्ने च । वेद्यति । मेधा
आमुग्रहणे । मेधायति । कुषुभ क्षेपे । कुषुभ्यति । मगध परिवेष्टने ।
नीच दास्यइत्यन्ये । मगध्यति । तन्तस् पस्पस् दुःखे । तन्तस्यति ।
पस्पस्यति । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । तच्छब्देन सुखदुःखार्थौ । सुख-
दुःखरूपायां क्रियायामित्यर्थः । सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुःखं चानुभव-
तौत्यर्थः । सपर पूजायाम् । अकारान्तोऽयं महोदधौ । सपर्यति । अरर
आराकर्मणि । आरा प्रतोदः । अरर्यति । भिषज् चिकित्सायाम् ।
भिषज्यति । भिष्णज उपसेवायाम् । भिष्णज्यति । सारस्वती त्या भववन्न
भिष्णक् । कान्दसो लुक् । इषुध शृङ्गधारणे । इषुध्यति । चरण वरण
गतौ । चरण्यति वरण्यति । चुग्ण चौर्ध्व । चुग्ण्यति तुग्ण त्वरायाम् ।
तुरण्यति । भूग्ण धारणपोषणयोः । रणधारणयोरित्यन्ये भूग्ण्यति
गद्गद वाक्स्खलने । गद्गद्यति । एला किला खेला विनामे । एलायति ।
केलायति । खेलायति । एला स्थानइत्यपरे । इलायति । लेखा स्खलने
च । लेखायति । अकान्तोऽयमित्यन्ये । तत्रातोलोपः । लेख्यति । लिट्

इग्ज् इग्ज् ईर्ष्यायाम् । इवज् परिचरणे । मेधा आमुग्रहणे । कुषुभ
क्षेपे । मगध परिवेष्टने । तन्तस् पस्पस् दुःखे । सुख दुःख तत्क्रियायाम् ।
सपर पूजायाम् । अरर आराकर्मणि । भिषज् चिकित्सायाम् । भिष्णज्

दीर्घपाठ इति । (कै)

वल्गु मन्तु प्रभृतीनां ह्रस्वपाठः प्रातिपदिकविषये चरितार्थ इति तेषामपि दीर्घा भवति । यन्तु केषाञ्चिद्दीर्घपाठेन वल्गु-प्रभृतीनां दीर्घाभावो ज्ञायते तच्च भाष्यविरोधात् । शास्त्रबाध-कल्पनापेक्षया प्रातिपदिकत्वकल्पनस्यैव लघुत्वाच्च । एतेन ककारे-णार्धधातुकत्वमेव कल्प्यतामित्यपास्तं धातुत्वकल्पनस्यैव लघुत्वात् ॥

अल्पकुत्सनयोः । लिङ्यति लाट जीवने । लाङ्यति । हृणीष्ट गोषणे लज्जायाच्च । कथं न पत्या धरणी हृणीयत इति श्रीहर्षः । महीष्ट पूजायाम् । अत्र पूजा पूज्यमानकर्तृका तेनायमकर्मकः । महीयते पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते इति भाष्यम् । रेखा प्रलाघासादनयोः । आमादनं प्राप्तिः प्रापणं वा । रेखायति । प्रलाघामनुभवत्यनुभावयति वेत्यर्थः । द्रवस् परितापपरि-चरणयोः । द्रवस्यति । तिरस् अन्तर्धौ । तिरस्यति । अगद नौरोगत्वे । अगद्यति । उरस् बलार्थः । उरस्यति, बलवान् भवतीत्यर्थः । तरण गतौ । तरण्यति । पयस् प्रकृतौ । पयस्यति । सम्भूयस् प्रभृतभावे । सम्भूयस्यति । अम्बर संवर सम्भरणे । अम्बर्यति संवर्यति । गण्ठस्त्रमहोदधौ आकृति-गण्ठात् रैधवलादिभ्यो यकि गायति धवल्यतीत्याद्युक्तम् । कण्ठादीनां ढतीयस्य दे इति वक्ष्यते । तेन सनि कण्ठयिष्यतीत्यादि ॥

उपसेवायाम् । इषुध शरधारणे । चरख भुरण गतौ । चुरख चार्थे च । तुरख त्वरायाम् । भुरख धारणपोषणयोः । गङ्गद वाक्स्त्रजने । एजा केजा खेजा विजासे । लिट् अल्पार्थे कुत्सायां च । लोट् दीप्तौ ।

कमेर्णिङ् । ३ । १ । ३० ॥

भाष्ये

ङित्करणमपि सावकाशमिति । (भा)

एवं च परत्वाद्बुद्धिः प्राप्नोतीति भावः ॥

यदयमिति । (भा)

इत्वनिषेधो ह्रस्वाभावफलकः । वृद्धभावे स्वत एव ह्रस्वसत्त्वा-
द्यर्थः । न वृद्धिमतां ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ ननु णिञ्चोवेत्ययुक्तप्रतिषेध-
प्रवृत्तौ ह्रस्वस्यैव भावादत्त आह

कमेर्णिङ् । स्वार्थे । कामयते । नन्विह अत उपधाया इति वृद्धेः
ङित्चेतिनिषेधः प्राप्नोति न च णित्वसामर्थ्याद्बुद्धिः । णेरनिटौति-
विशेषणो न चरितार्थत्वात् । न च उकारोप्यात्मनेपदेन चरितार्थ इति
वाच्यम् । तावता प्रतिषेधस्य बलीयस्त्वानपायात् । न च कमेर्मित्संज्ञा-
प्रतिषेधार्थे न कस्यमिचमामितिषचनं वृद्धभावे व्यर्थं सत् वृद्धिमिह

“कमेर्णिङ्” ॥ इह णिङो णकारो ‘णेरनिटौ’ति विशेषणो चरि-
तार्थो उकारोप्यात्मनेपदार्थ इत्युभयोश्चरितार्थयोः प्रतिषेधबलीयस्त्वा-
‘इत उपधाया’ इति वृद्धेः ‘ङिति चे’ति प्रतिषेधः प्राप्नोति, ज्ञापका-
त्सिद्धं, यदयं ‘न कस्यमिचमा’ मिति कमेर्मित्संज्ञायां प्रतिषेधं शक्तिं तज्
ज्ञापयति भवत्यत्र वृद्धिरिति, तस्य हि प्रयोजनं ‘मितां ऋक्’ इति ऋक्
मा भूदिति, यदि चात्र वृद्धिर्न स्याद् भ्रष्ट एवोपधेति कृत्वा मित्संज्ञा-

णिज्निमित्तेति । (कै)

तान्वसौमन्यते ह्रस्व इति वृद्धेरभिद्वले ह्रस्वस्य ह्रस्वे प्रयो-
जनाभावात्तस्यां प्रवृत्तौ ज्ञापकत्वमेवस्थितमिति भावः ॥ ननु
पर्जन्यवस्त्राणप्रवृत्तेर्ह्रस्वदृष्टावपि प्राप्तह्रस्ववारणेन दीर्घश्रवणाद्य
मित्त्वनिषेधः सार्थकः ॥ अन्यारुचेराह भाष्ये

नैव वेति ॥ (भा)

प्रत्ययविधावेवेति । (कै)

पारिषीय इत्यादौ ॥ भाष्ये

इदं तद्दि प्रयोजनं यत्तच्चिस्समुल्लोरिति । (भा)

मित्संज्ञाप्रतिषेधस्येति शेषः ॥ चिस्समुल्लोरित्यत्र ह्रस्वघटितन्यासे
दोषमाह भाष्ये

ज्ञापयतीति वाच्यम् । णिउन्ताच्चिस्समुल्लोः कृतयोः चिस्समुल्लोर्दार्शन्यत-
रस्यामिति वैकल्पिके दार्घ्ये प्राप्तेतद्विरुद्ध्या मित्त्वप्रतिषेधस्य सार्थक्यात् ।
न च तत्र दीर्घग्रहणं परित्यज्य प्रकृतो ऋस्व एव विकल्प्यताम् । तथा
च कमेर्मित्संज्ञाप्रतिषेधोपि मास्त्विति वाच्यम् । णिजन्ताद्युपतादा
णिचि सति ततश्चिस्समुल्लोः अग्रमि अग्रामि श्रमं श्रमं श्रामं श्रामम्

प्रतिषेधो ऽनर्थकस्स्यात् । नैतदस्ति ज्ञापकं यदा णिउन्ताद्धेतुमस्मिन्
क्रियते तदा णिउन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ऋवो मा भूदित्येवमर्थमे-
तस्यात्, न च णिजपेक्षाया अपि वृद्धेर्णिङ्मेव णितमपेक्ष्य प्रतिषेधः,
किं कारणं, णितौति निमित्तसप्तमी, ननु च न णिउन्तस्य णिचि वृद्ध्या
भवितव्यं णिङा व्यवहितत्वात्, णिङोपे कृते स्यान्निवद्धावाद्यवधानमेव,
यदा तर्हि णिउन्ताच्चिस्समुल्लो भवतस्तदा 'चिस्समुल्लोर्दार्घ्ये ऽन्यतरस्या'-

णिज्ज्व्यवहितेष्विति ॥ (भा)

पाक्षिकेति । (कै)

वृद्धेर्वैकल्पिकत्वायं वृद्धिर्वैत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ दौर्घ-
विधाने तु कृतह्रस्वस्य दौर्घविधानात् सिध्यतीति भावः ॥ भाष्ये

दौर्घविधिं प्रतीति । (भा)

न पदान्तसूत्रे तशादिमाहचर्येण त्रैपादिकदौर्घस्यैव ग्रहणेन
पूर्वचासिद्धे न स्थानिवदित्याश्रित्य भगवता न पदान्तसूत्रे तेषां
प्रत्याख्याते न च स्थानिवत्त्वनिषेधाप्रसक्तेरिदं भाष्यमेकदेश्युक्तिरिति
नार्थसाधकम् । णिजन्तासिचि उपसंख्यातेन सिद्धं श्रमं श्रमं

अश्रमि अश्रमि, श्रमं श्रममिति रूपद्वयस्य दौर्घग्रहणं विना
अनिर्वाहात् । दौर्घविधिश्चास्ति हि णियङोर्लोपस्य न स्थानिवत्त्वं न
पदान्तेति निषेधात् । ऋस्वविधिश्चास्ति तु स्थानिवत्त्वे सति चिसुमुत्परस्य
णिचः णियङ्भ्यां व्यवधाने ऋस्वविकल्पो न प्रवर्त्तते । यथाश्रुतसूत्ररीत्या
चेदम् । पूर्वचासिद्धीवेनेत्युक्ता सवर्णानुसारादियद्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति

मित्येव विधिर्मा भूदित्येवमर्थो मित्संज्ञाप्रतिषेधः स्यात्, किं पुनः कारणं
तत्र दौर्घान्यतरस्यामित्युच्यते न प्रकृतो ऋस्व एव विकल्प्येत, एवं हि
कमेर्मित्संज्ञाप्रतिषेधो न कर्त्तव्यो भवति, कथं यदा णिङि वृद्धिर्गच्छति
तदा ऋस्व एवोपधेति सत्यपि ऋस्वविकल्पे नैवानिष्टप्रसङ्गः, अश्रमि अश्रा-
मीत्यादि च सिद्धं, नैवं शक्यं, यदा श्रमिप्रभृतिभ्यो णिजन्तेभ्यो द्वितीयो
णिच् क्रियते तदा न स्यात्, यस्मिन् यमुत्परो णिज् द्वितीयो न तस्मिन्
प्रथमेन णिचा व्यवहितत्वात्, यस्मिन्च भिदङ्गं प्रथमे णिचि नासौ चिसु-

शामंशाममित्याद्यपि यङ्लुगन्तासुलि सिद्धम् । न च चिस्समुलो-
रित्यत्र दीर्घविधानसामर्थ्यादनैपादिकेऽपि निषेध इति वाच्यं
हेडधातोराहैडि अहोडि इति साधनेन चारितार्थात् । इस्सविधाने
अहेडोतित्यादिति बोध्यम् । केचित्तु तद्भाष्यप्रामाण्यात् तत्रत्य
वार्त्तिके वरे यस्मिन्पस्वरवर्जमित्यत्र दीर्घाऽप्युपलक्षणौयः ॥

एतदिदानीं दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनमिति । (भा)

अत्रत्य भाष्यस्वरस्याद् हेडधातोर्घटादिषु प्रामाणिकपाठः ।
ऊकाससूत्रस्य भाष्यप्रामाण्याच्च । न पदान्तेति सूत्रस्यभाष्यप्रामा-

पक्षे तु शिञ्जन्तास्मिच्च ण्याकृतेरैक्यात् सिद्धम् । शंशामं शंशाममिति
तु यङ्लुगन्तासुलिति नपदान्तसूत्र एवावोचाम । अस्मिन्निष्कृतपक्षेपि
चिस्समुलोरितिसूत्रे दीर्घग्रहणं कर्तव्यमेव । तथाहि । हेड् अनादरे
घटादिः । एच इक् । हिडयति । अत्र चिस्समुलोः कृतयोः ऋस्वे
विकल्प्यमाने अहिडि अहेडोति स्यात् । दीर्घं तु अहिडि अहोडि
इति भवति । एवञ्च कमेरपि चिस्समुलोः दीर्घविकल्पे प्राप्ते तद्भाष्ये

मूलपरो द्वितीयेन व्यवहितत्वात्, शिलोपेपि कृतं स्थानिवद्भावाद्यवधान-
मेव, दीर्घेन्यतरस्यामित्युच्यमाने पुनश्चापि भवतिदीर्घविधिं प्रति स्थानि-
वद्भावनिषेधात्, तथा शमिप्रभृतिभ्यो यङन्तेभ्यो शिञ्जन्तोपयन्तोपयोर-
लोपस्य स्थानिवद्भावादसत्यां वृद्धौ चिस्समुलोः कृतयोगशंशमि अशंशमि
शंशमं शंशाममिति न स्यात्, दीर्घः पुनर्विकल्प्यमानोऽपि भवति तद्विधौ
स्थानिवद्भावप्रतिषेधात्, तथा हेड् अनादरेघटादिः, 'एच इग्भ्रस्वादेशे'
हिडयति तत्र चिस्समुलोः कृतयोर्ऋस्वे विकल्प्यमाने अहिडि अहेडोति

आह । चिषमुलोरिति सूत्रस्य भाष्याच्चेति यथाश्रुतभाष्यं
रमणीयमेवेत्याहुः ॥

तस्मात्प्रतिषेधः प्राप्नोति (भा)

इत्यस्य तन्निषेधो वक्तव्य इति शेषः । अत एवोक्तं वेति वा
शब्दः संगच्छते ॥

कृतार्था मित्त्वनिषेधो वृद्धिं शापयितुं नालम् । किञ्च आयादय
आर्द्धधातुकेवेति णिङभावे णिचि कृते वृद्धौ सत्यां मितां ऋस्वइति
ऋस्वं वारयितुं मित्संज्ञाप्रतिषेधः, सर्वथा ऽपि नायं वृद्धेर्जापकः ।
तस्मात् क्वितिचेति निषेधं वारयितुं कश्चिदुपायो वक्तव्य इति चेत् ।
सत्यम् । उक्त एवासौ तद्वितकाम्योरिक्प्रकरणादिति ॥

स्यात् दीर्घं तु पुनरहिङि अहोहोति भवति, तस्माद्दीर्घ एव विकल्प-
नीयः ततश्च मित्संज्ञाप्रतिषेधोपि तन्निवृत्तये वक्तव्यः, तथा 'आयादय
आर्द्धधातुके वे'ति णिङभावे णिचि सति वृद्धौ कृतायां 'मितां ऋस्व'
इति ऋस्वो मा भूदित्येवमर्थोपि मित्संज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्यजाप-
कमेतत् । एवं तर्ह्यस्थानेयं यत्रः क्रियते नैवात्र प्रतिषेधः प्राप्नोति, किं
कारणमित्तच्छायायोग्यवृद्धोः प्रतिषेधः, न चैषा इग्लक्षणा वृद्धिरित्यलमिति
कर्कशप्रक्रियातर्कानुसरणेन ।

आयादय आर्द्धधातुके वा । ३। १। ३१॥

आयादयविषयसप्तम्यां विचारानारम्भादाह

परेति । (कै)

आयादिभ्य आर्द्धधातुके मिद्धेऽस्य विध्यभावान् निवृत्ति-
विधेया तदर्थैतदपादानं कार्यमित्याह

निवृत्तौति ॥ (कै)

उत्पत्तिशब्दो वेति । (कै)

अस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । सर्वत्र विधिवाक्ये तदभावेऽप्युत्पत्त्यव-
गतेः । एकतरपक्षे ऽधिककर्तव्यतायामेव भाष्यतात्पर्यार्थाश्च ।
कचिदनुत्पत्तिशब्दो वेति पाठः । आपाद्य आवृत्त्यैव मिद्धे आयादय

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयो वा
स्युः । जुगोप । गोपायाश्चकार । आनर्त । ऋतीयाश्चक्रे । कामयाश्चक्रे ।
चकमे । इहार्द्धधातुक इति यदि परसप्तमी स्यात् तदा प्रवृत्ता आया-

“आयादय आर्द्धधातुके वा” ॥ आर्द्धधातुक इति परसप्तम्यामाया-
दिविधिभिरेकवाक्यता स्यात्, मिद्धवाक्यतायामयमर्थो भवति, गुपादिभ्य
आर्द्धधातुके परतो वा ऽऽयप्रत्ययो भवति, एवमुत्तरत्रापि, ततश्चार्द्धधातुके
एव विकल्पेनायादयः स्युः सार्वधातुके नैव स्युः, नैव दोषः । एचगारम्भा-
द्यदि आर्द्धधातुक एवायादीनामुत्पत्तिः स्यात्ततो गुणादिभिः संयोज्यैव

(आयादय आर्द्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

इति पञ्चम्याविपरिणम्यते । आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकं तत्र परे
गुपादिभ्य आयाद्यनुत्पत्तिरित्यर्थः । परं त्विदं गुर्विति दिक् ॥

पक्षे निवृत्तिरिति । (कै)

निवृत्तिपदं विनापि सामर्थ्यादिति भावः ॥

क्वचिदिति । (कै)

अदिप्रभृतिभ्य इत्यादौ ॥

क्वचिदिति । (कै)

यथा दौर्घविषये ॥

यदा सूचयस्येति । (कै)

आयादय इति पदोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः । अन्यथाऽव्यव-
हितत्वात्कमेर्णिङित्यस्यैव शेषः स्यात् ॥

पृथक्पाठादिति । (कै)

तत्सामर्थ्याद्भिन्नवाक्यतया एकवाक्यतया च वाक्यार्थ इति भावः ॥

दय आर्द्धधातुके परे पक्षे निवर्तन्त इत्यर्थः स्यात् । तत्र बहवो दोषाः ।
तथाहि । आयप्रत्ययान्तात् स्त्रीभावविवक्षायां प्रत्ययादित्यकारप्रत्यये
कृते आयनिवृत्तिपक्षे गोपेत्यनिष्ठं स्यात् । गुप्तिरिति चेष्टं न सिध्येत् ।

निर्दिष्टेत्, गुपादिभ्य आर्द्धधातुके वत्येवं हि आयादय इति न वक्तव्यं
भवति, एवञ्च तं निर्दिष्टं तेन मन्यामहे व्यापारमेदेनैकवाक्यतेति ।
ततश्चायमर्थो भवति गुपादिभ्यो नित्यमायादयो भवन्त्यार्द्धधातुके वेति,
एवमपि गुपादेर्यदार्द्धधातुकं प्राप्तं तत्र ततो विहिते विकरणविकल्पे
नायादयः स्युस्तच्च स्त्रीभावविवक्षायां गुवेरप्रत्ययान्तत्वाभावात् क्तिनि

(अ. ३ । पा. १ । आ. ३) (आयादय आर्द्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ ।)

एकं वाक्यमिति (भा)

भाष्यस्य एकं वाक्यमपीत्यर्थः ॥

अकारेण । (कै)

अप्रत्ययादिति विहितेन ॥

क्तिनो बाधनादिति । (कै)

स्थधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधेरभावादिति भावः ॥

आमि परत इति । (कै)

यद्यपि लिङ्गैवार्द्धधातुके आयादिनिवृत्तिस्तथापि प्रत्ययस्य-
णेन प्रत्ययान्तत्वादाम् प्राप्नोति पुनः पदत्वादामि कृत एवेतन्नवृत्ति-
रिति बोध्यम् ॥

तद्भाषितेति । (कै)

अत एव लुकि लोपमंशासिद्धिः ॥ भाष्ये

तथा ऋतृथप्रत्ययसिद्धिः प्रत्ययान्तत्वेनामि इयप्रत्ययस्य निवृत्तौ
ऋताश्चकारेति स्यात्, आनर्तति च न स्यात् । तथा आर्ततासि ।
अर्तिष्यति । ऋत्यात् । आर्तीदित्यादौ परस्मैपदं न स्यात् । तथा
तास्यादेरार्द्धधातुकस्य इयङ्निवृत्तिं प्रति निमित्तत्वेन न धातुलोप

कृते यदायप्रत्ययो न भवति तदा गुप्तिरिति काममिष्टं सिद्ध्यति, यदा तु
भवति तदाऽऽलोपयलोपयोगोपातिरित्यनिष्टं प्राप्नोति, गोपावेति चेष्टं न
सिद्ध्यति, भिन्नवाच्यतायामायाद्यन्ताद्यदार्द्धधातुकं प्राप्तं तत्र ततो विहिते
आयादयो वा भवन्तीत्यर्थः स्यात्तत्र आयाद्यन्ताद्यदार्द्धधातुकमिति वदता
तेषामुत्पत्तिन्तावदङ्गीकृता, न चोत्पन्नानामुत्पत्तिविकल्पः शक्यते कर्तुमिति

(आयादय आर्द्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

गुप्तिर्गुपोपेति चेष्टं सिद्धमिति । (भा)

आयस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावे सिद्धतौत्यर्थः ॥

इदं तर्हि दृष्टमिति । (कै)

इदमुपलक्षणम् । किंनि कृते आयप्रत्यये गोपायतौत्यनिष्ट-
मपि प्राप्नोतौत्यपि बोध्यम् । अलोपस्तु न । आर्द्धधातुकोपदेशे
तदभावात् ॥

सावधातुके नित्यमिति । (भा)

अत्र नित्यग्रहणमार्थिकार्थकथनम् । सामान्यसूत्रेण वेत्येवास्य
नित्यत्वसिद्धे “स्यादिभिरिति” लादेशप्रवृत्त्युत्तरस्यतामौ इति पक्षे
इदम् ॥

तुल्यं हि निमित्तम् (भा)

इत्यनेनान्तरङ्गत्वं निरस्यति ॥

इति निषेधात् तन्निमित्तो गुणो न स्यात् । अथोच्येत नानेन निवृत्तिर्वि-
कल्प्यते किन्तु प्रवृत्तिरेवेति । तत्रापि आयादिविधिभिः सहास्ये-
कवाक्यता भिन्नवाक्यता वा । आये गुपादिभ्य आर्द्धधातुके परे आयो
वेत्यर्थः स्यात् । एवमुत्तरत्रापि । ततश्च आर्द्धधातुक एव विकल्पे-

लोपन्यायेन निवृत्तिविकल्पो भवति, ततश्चायप्रत्ययान्तात् स्त्रीभावविव-
क्षायां प्रत्ययादित्यकारे कृते निवृत्त्यभावपक्षे गोपायेति काममिष्टं
सिद्ध्यति, निवृत्तिपक्षे तु गोपेत्यनिष्टं प्राप्नोति, गुप्तिरिति चेष्टं न
सिद्ध्यति, णिटि च निवृत्त्यभावपक्षे गोपायाच्चकारेति काममिष्टं सिद्ध्यति,
निवृत्तिपक्षे तु यदि णिटि परतो निवृत्तिस्तथापि प्रत्ययकक्षणेन कास-

(अ. ३ । पा. १ । आ. ३) (आयादय आर्द्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ ।)

परत्वात्स्यादय इति । (भा)

तथा च सकृद्वृत्तिन्यायेनायो नस्यादेवेति भावः ॥ न च “सार्वधातुके नित्यमि”त्यस्य परत्वाद्वाधेऽपि सामान्यसूत्रेण वैकल्पिक आयो भविष्यति न हि तेनापि विप्रतिषेधः । तस्या-
नैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वादिति वाच्यम् । अपवादविषये उत्सर्गा-
प्रवृत्त्या सार्वधातुकविषये तदप्रवृत्तेः ॥ नत्वचाक्षौति विशेषकृच्छास्तं
तदभावे न प्रवर्त्तत इति मन्यते ॥

स नास्त्यवकाश इति । (भा)

पर्जन्यवक्त्रचणप्रवृत्तेरिति भावः ॥ विशेषोऽप्यस्तौत्याह

कामयत इति ॥ (कै)

गोपायन्तीत्यत्रापि विशेषं भाष्ये दर्शयति

नायादयः सार्वधातुके तु नैव स्युः । अथोच्चेत गुपादिसूत्र एव आर्द्धधातुके
वेति वक्तव्ये आयादय इति न कर्तव्यमिति नाघवं स्पष्टे सति गौरवं
सोढा । आयादय आर्द्धधातुकेवेति एथकसूत्रकस्यासामर्थ्यात् व्यापार-
भेदेनैकवाक्यता । ततश्चायमर्थः । गुपादिभ्य आयादयो नित्यं भवन्ती-

प्रत्ययादित्याया भवितव्यमद्याप्यामि कृतं निवृत्तिस्तथापि तस्यैव अवशं
प्राप्नोतीति, सर्वथा गोपां चकारेत्यनिरुद्धं प्राप्नोतीति जुगोपेति चेदुं न
सिद्ध्यति, तस्माद्दृष्ट एवायं परसप्तमीपक्ष इति मत्वाह । ‘आर्द्धधातुके
विषय इति’ । कोऽर्थ इत्याह । ‘आर्द्धधातुकविवक्षायामिति’ । आर्द्ध-
धातुकमिहोत्पादयिष्यामीति बुद्धौ सत्यामित्यर्थः । विषयसप्तमीपक्षेऽपि
भिन्नवाक्यतायामार्द्धधातुके विधित्सिते आयादयो भवन्तीत्युक्ते कृतो

आयादय आर्द्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

अवश्यं स्वस्वपीति ॥ (भा)

यदि तर्हीति । (भा)

एवञ्चानवकाशत्वेनैव स्यादिवाधने गोपायिष्यतीत्याद्यसिद्धि-
रिति भावः । यथा पुनर्वार्त्तिककृता सूत्रभेदेन परिहार
उक्तस्तथा सूत्रभेदमङ्गीकृत्य “पुनः अपि नित्यमित्युच्यते”
तदा सर्वदोषपरिहार इति भाष्याच्चरार्थः । कश्चिद्भाष्य एव
श्रितोति पाठः ॥

विषयसप्तमीति । (कै)

आर्द्धधातुक इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या जातिनिर्देश इति भावः ।
सूत्रे आयादय इत्युक्तिरनन्तरस्यैव सम्बन्ध इति भ्रमवारणार्थेति
तत्त्वम् ॥

त्युत्सर्गः । आर्द्धधातुके परे तु वा भवन्तीति । एवञ्च विकरणवत् प्रत्यये
परे आयादयः प्रवर्तन् । ततश्च गुणेः क्तिनि आयपक्षे अलोपयलोपयोः
गोपातिरित्यनियुक्तं स्यात् । गोपायेति चेष्टं न सिध्येत् तस्माददुष्ट
एवात्र परसप्तमीपक्षः ॥

विधित्सत इत्यपेक्षायामायाद्यन्तस्यापि धातुत्वात्तत इति गम्यते, ततश्च
निवृत्तिपक्ष एवाश्रित इति स एव दोषो ऽयं पूर्वमवोचाम, तस्मादेक-
वाक्यतयोत्पत्तिविकल्प इत्याह । ‘नित्यं प्रत्ययप्रसङ्गे तदुत्पत्तिरार्द्धधातुक-
विषये निर्विकल्प्यत इति’ । किमेवं मति सिद्धं भवतीत्याय . ‘तत्रेति’ ॥

सनाद्यन्ता धातवः । ३ । १ । ३२ ॥

गणपाठनिबन्धना संज्ञा कथमेषामत आह

भुवो वादय इति । (कै)

वदन्तीति वादयः । भर्थावाचकाः क्रियावाचिन इति यावत् ।

यथा सूत्रादीनां क्रियावाचकत्वं तथोक्तम् ॥

तेनेति । (कै)

पाठेनाणवयत्यादयः ॥ अर्थेन या इत्येवमादय इत्यर्थः ।

“पाठेनेत्यादिर्नचैमे तत्र पयन्त” इत्यन्तैवात्र भाष्यकारोक्तिः ॥

धातुसंज्ञासिद्धिमिति । (कै)

सनाद्यन्तेऽपीति शेषः ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ सनादयो णिङन्ताः प्रत्यया अन्तास्वरमावयवा येषान्ते संघाता धातुसंज्ञाः स्युः । जुगुप्सते । कामयते । सुप्तिङन्तमित्यत्र अन्तग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न प्रवर्तते- इति तत्प्रतिप्रसवार्थमिहान्तग्रहणं न त्वयमपूर्वविधिः । गौगवात् । देव- दत्तास्त्रिकीर्धतीत्यादौ देवदत्तादेः समुदायस्य संज्ञाप्रसङ्गाच्च । प्रतिप्रसवे तु लाघव उक्तदोषाभावश्चेति स्पष्टमेव । भुवादय इत्यस्यानन्तरमेव

“सनाद्यन्ता धातवः” । ‘सनादयो ऽन्ते येषामिति’ अन्तशब्दः समीपवचनः वैयधिकरण्येऽपि गमकत्वाद्ब्रूहीति । अथ वा वृत्तावर्ध- मात्रं दर्शितं सूत्रे त्ववयववाचिनो ऽन्तशब्दस्य समानाधिकरण्यस्यैव ब्रू- वीहिः । सनादयोऽन्तावयवा येषा समुदायातामित्यनेन तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति दर्शयति ‘धातुसंज्ञा इति’ धातुशब्दोऽत्र स्वरूप- पदार्थो न भुवादिपदार्थकन्तावतीनां संज्ञानां विधाने प्रयोजनाभावात् ।

पृच्छति । (कै)

इत्यस्यैकदेशीति शेषः ॥

शब्दान्तरत्वादिति । (कै)

स्थानषष्ठीनिर्देशादपूर्वोपदेशाच्च तस्यैवात्र ग्रहणे तदौद्यप्रयोग-
नियम एव स्यादिति भवतीत्याद्यसिद्धिरिति भावः ॥ पठित-
शादृश्येन भवतीत्यदिस्थानामिवैषामपि तेनैव धातुत्वेऽप्याह

जग्ध्यादीनामिति । (कै)

भाष्यमुपलक्षणमिति भावः । अनेनास्यैकदेश्युक्तित्वं ध्वनितम् ॥

रूढीति । (कै)

तस्यायोगादुक्तवत्त्वादिति भावः ॥

न चैमे इति । (भा)

भाष्ये इमे सनादय इत्यर्थः ॥

सनाद्यन्ताश्चेति सूत्रितं सनादीनामियत्तानवगमात् । णिङो उकारेण
प्रत्याहारमाश्रित्य सउन्ताश्चेति कुतो न सूत्रितमिति चेत्तच्छादिष्वपि
उकारसत्त्वेन सन्देहापत्तेः । इहैव सनाद्यन्ता इत्यस्यानन्तरं भूवादयश्चेति
सूत्रयितुमुचितं तथा न कृतमित्येव । एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।
तथाहि । जहत्स्वार्थायां वृत्तौ चिकीर्षन्निहोर्षत्यादिसङ्गाता एवार्थवन्तः
तद्वयवा अनर्थकाः । सर्वे सर्वपदादेशा इत्यत्र च अर्थवत्येव स्थान्यादेश-

सुप्तिउन्तमित्यत्रान्तग्रहणश्रुतिता संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययग्रहण-
परिभाषा न प्रवर्तत इति, ततश्चासत्यन्तग्रहणे तदन्तविधिर्न स्यादित्य-
त्रान्तग्रहणं कृतम्, एवं स्थिते यद्यपूर्वं एवानेन तदन्तविधिः क्रियते ततो
देवदत्तचिकीर्षतीत्यत्र देवदत्तादेः समुदायस्य संज्ञा प्रसज्येतेति मत्वाह ।
'प्रत्ययग्रहणपरिभाषैवेत्यादि' । अपूर्वविधौ गौरवं प्रतिप्रसवे तु यत्नस्त

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२५५

(अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

(सनाद्यन्ता धातवः । ३ । १ । ३२ ।)

तच्चेति । (भा)

स्थानिवदित्यचेत्यर्थः ॥

स्थानिनिवृत्त्येति । (कै)

स्थानवष्टीनिर्देशादिति भावः ॥

क्रियानिमित्तकस्येति । (कै)

आदेशग्रहणसामर्थ्यादानुमानिकस्यैव यौगिकस्यापि ग्रहण-
मित्याशयः ॥

तदन्तविध्यभावादिति । (कै)

स्थानिवत्सूत्रे विशेष्यासन्निधानात्तदभावे आदेशान्तस्याति-
देशेन धातुत्वाभाव इति भावः । यद्वा तिबादिविधौ तदभावा-
दित्यर्थः ॥

भावविश्रान्तेः । एरुत्थित्यदौ तेस्तुरिति पर्यवस्यतीत्युक्तम् । एवञ्चेहापि
करणाविशिष्टेष्वर्थस्येषः प्रसङ्गे चिकीर्षशब्दः तथा हरणाविशिष्टेष्वर्थ-
वृत्तेः प्रसङ्गे जिह्वीर्षशब्दः गुपेः प्रसङ्गे गोपायशब्दः पुत्राविशिष्टेष्व-
वृत्तेरिषेः प्रसङ्गे पुत्रीयशब्द इत्यादि पर्यवसाने स्थानिवद्भावेन सिद्धं
धातुत्वम् । जग्ध्यादिवत् । पचावित्यत्र धातोन्तिष्ठत्ववच्च । स्यादेतत् ।
स्थानिवत्सूत्रे आदेशशब्देन चिकीर्षादयो ग्रहीतुं न शक्यन्ते आदेश-
शब्दस्य वष्टीनिर्दिष्टस्थानिनिवर्तकत्वेन ऋत्वादिति चेन्न । स्थानि-

काद्यं भवतीति भावः । भूवादय इत्यस्यानन्तरं सनाद्यन्ताश्चेत्युच्यमाने
सनादीनामिषत्तापरिच्छेदो न स्यात् । एवं तर्हि सङन्ताश्चेत्युच्यतां, सङिति
प्रत्याहारः सनः सशब्दादारभ्या णिङो उकारात् । एवमभि सन्देहस्स्यात्
चङादिष्वपि उकारस्य भावा, देवं नर्हि सनाद्यन्ता इत्यस्यानन्तरं भूवादय-
श्चेति वक्तव्यं, स्यादेतदेवमुच्यमाने सनाद्यन्तशब्दवद् भूवादिशब्दोऽपि प्रक-

अप्रोच्यत इति । (कै)

धातोःकर्मण इत्यादेः समानकर्तृकर्मभूतधात्वर्थविशिष्टेच्छायां प्रतिपाद्यायां तत्स्थाने अर्थाभिधानयोग्यो यद्वात्वर्थकर्मकत्वमिच्छायां प्रतिपिपादयिषितं तद्वात्वादिसनन्त आदेश इत्यादिक्रमेणार्थ इति भावः । तत्तद्गुणप्रयुक्ता विकरणास्तु न अदादौत्यादेरनतिदेशात् । करणाङ्गे इत्यर्थे कर्तुमित्येतत्समभिव्याहारेण वर्त्तमानस्येः प्रसङ्गे सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायात् सनन्त आदिष्यत इत्यन्वयः ॥

भगवतो भाष्यकारस्येति । (कै)

एकदेशिन इति शेषः । अनेन इमे तर्हि यद्यपीत्यादिभाष्यग्रन्थ एकदेशिन उक्तिप्रत्युक्तिपरतया प्रौढिवाद एवेति ध्वनितम् ॥

वादित्यत्रैव आदेशस्य लामे पुनस्तद्गुणसामर्थ्येन अनुमीयमानस्य तेस्तुरित्यादेरिव आदिष्यतइतिधौगिकार्थपुरस्कारेण चिकीर्षादेरपि सुग्रहत्वात् । न च पुत्रीयादिरादेशः सुबन्तस्यैव न त्विषेरिति वाच्यम् । अणरपि विशेष इति न्यायेन प्रधानसमर्पकस्य इषेरेव तदभ्युपगमात् । वाक्यस्य इत्यादिनिष्प्रेरपि धातुत्वस्यावश्यकत्वे स्थिते तन्निर्वाहय इच्छायामाचारेभुवीत्यादिक्रियासमर्पकाणामेव स्थानित्वनिर्णयाच्चेति दिक् ।

तापेक्षः स्यात्तस्यानुक्रान्तानां गुपादीनामेव स्यादित्येवमपि भूवादियद्वचमनर्थकं गुपादयच्चेति वक्तव्यं, नानर्थकं, भुवो वादयो भूवादय इत्येवमर्थमेव स्यात्, भूवादि पाठ इदानीं किमर्थः स्यादन्तर्गणकार्यार्थाऽनुबन्धासङ्गनार्थश्च, तेषां तर्हि तदुभयं न संभवति भूरणिप्रसूतीनां तेषां पाठः किमर्थः । अलमितिनिर्वन्धेन ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २४७
(अ. ३ । पा. १ । आ. ३) (स्यतासी लुटोः । ३ । १ । ३३ ।)

स्यतासी लुटोः । ३ । १ । ३३ ॥

उत्सर्गपवाद धर्मेति । (कै)

न चापवादविषये ऽवश्यं प्राप्तिरूप उत्सर्गस्य धर्मः । तदप्राप्ति-
योग्यविषयाभावेन निरवकाशत्वरूपोऽपवादस्य ॥ भावकर्मणश्चानु-
वृत्तौ उत्सर्गत्वासम्भवादाच्च

स्यतासी लुटोः ॥ लृइति लृङ्लुटोः सामान्यग्रहणम् । धातोः
लृइत्यस्मिन् लुटि च परे यथासङ्ख्यं स्यतासी प्रत्ययौ स्तः । अक-
रिष्यत् । करिष्यति । अः कर्त्ता । तासेरिकार इत्संज्ञक इति जया-
दित्त्वः । तथाहि मन्ता हन्तेत्यत्र मन् तास् आ हन् ताम् आ इति स्थिते
टिजोपे कृते डाप्रत्ययम्पति तान्तमङ्गन्तस्य उपधानकारः । तस्यानिदिता-
मिति लोपः प्राप्तः तं वारयितुं तासेरिदित्वमेधितव्यमान् चाभीयत्वेन
टिजोपस्यासिद्धत्वात् नकार उपधा नेति वाच्यम् । आभास्तुत्रस्य भाष्ये

“स्यतासी लुटोः” ॥ इह यद्यपि लृ इत्यनुकरणमुच्चारितमेकमेव
तथापि तस्य प्रतिपाद्यभूतमनुकार्यं भिद्यते लृट् लृङ् इति यत्र च प्रति-
पाद्यानां संख्यासाम्यं तत्र संख्यानानुदेशो न तूच्चारितरूपसाम्ये, अन्यथा
परस्मैपदानामित्येकं यलादयस्तु नवेति वैषम्यात् स्यात्, तथा डारौरसः
प्रथमस्येत्यत्रापि न स्यात्, तदेवम् लृ इत्यस्य हे प्रतिपाद्ये लुटिति चापर-
मिति त्रीणि निमित्तानि निमित्तिनौ तु द्वाविति वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न
प्राप्नोतीत्यत्राह । ‘लृरूपमुत्सृष्टानुबन्धं सामान्यमेकमेवेति’ । नात्र प्रति-

भावेति ॥ (कै)

भाष्ये

स्यादीनामवकाशः पश्यते इति । (भा)

कर्मादौ शपोऽप्राप्तेरिति भावः ॥

यचेति । (कै)

“अनेकलक्षणप्रसङ्ग” इति वङ्गप्रौहिः । अपवादशब्दश्च
तद्विषयपरः । अनवकाशोऽपवाद इति भावः ॥

प्रत्याख्यानात् । सूत्रमंतपि आभीयस्य असिद्धत्वस्य अनित्यत्वाच्च । तत्र
च असोऽल्लोप इति तपरकरणां लिङ्गम् तद्धि आस्तामासन्नित्यादौ मा
भूदित्येवमर्थम् । तत्राटोसिद्धत्वादेव लोपाप्रसक्तौ तपरत्वं व्यर्थं सत्
असिद्धत्वस्यानित्यता ज्ञापयति । तेन देभतुर्देभुरित्यत्र अन्ध्रिग्रन्थिर्दम्भि-
स्वञ्जीनां लिटः कित्वात्तलोपे तस्यासिद्धत्वाभावात् एत्वाभ्यासलोपोक्तः ।
एवञ्चेहापि टिलोपस्यासिद्धताविरहे प्राप्नो नलोप इदित्वेन वार्यते । न
चैवं नुम्विधौ धातुग्रहणस्य तासिव्यावृत्त्या कृतार्थत्वेन धातुपदेशा-

पाद्यं भिद्यते यत्तदुभयानुगतमुत्सृष्टानुबन्धं लृ इति सामान्यरूपं तदनु-
क्रियते, एतच्च लृलुटोरिति द्विवचननिर्देशादवसायते, तत्र यथानुकरणे
न भेदस्तथानुकार्यपीत्यर्थः । ‘करिष्यतीति’ । ‘ऋद्धनोः स्य’ इतीट् । ‘श्वः
कर्त्तति’ । श्व इत्यस्योपन्यासस्तृजन्तशृङ्गानिवृत्त्यर्थः । ‘इदित्काण्यमिति’ ।
इत्सुञ्जकस्येकारस्य करणमित्यर्थः । ‘अनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमिति’ ।
अन्यथा मन्तास् आइति स्थिते टिलोपे कृते नकार उपधेन्यात्मनेपदे
डिति, परतो ऽनिदितामिति नलोपः प्राप्नोति तस्यानिदितामितौदित्व-

यग्विधौ त्विति । (कै)

अन्यथास्ति च सम्भवो यद्भयं स्यादिति वार्त्तिकमते पक्षतौ-
त्यादौ अपि कृते तमेव निमित्तिकृत्य यक् स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

अथवानुवृत्तिरिति । (भा)

एवं च तत्तद्विधौ विधानसामर्थ्यान्नास्त्यपवादत्वमिति भावः ॥

वस्थायामेव नुम् भवतात्ययमर्थो न साधितः स्यादिति वाच्यम् । नुम्विधा-
वुपदेशिवद्भवनं प्रत्ययसिद्ध्यर्थमिति वचनस्यैव प्राग्गोकाराणां धिन्विक्तगण्यो-
गिति सनुम्कनिर्देशात् जापकाद्वा । वामनस्तु तामेकारा उच्चारणात्
इत्याशयेन इदितोनुम्धातोरिति धातुग्रहणं धातुपदेशावस्थायामेव नुम्
यथा स्यादित्येवमर्थे मन्यते । तन्मते मन्ता हन्त्यत्र टिलोपस्यासिद्धत्वा-
न्नलोपो नेति बोध्यम् । इदमिदानीं विचार्यते । लकारं निमित्तत्वं नास्ति
विधीयमानाः स्यादयो विक्रमाः किं लावस्थायामेव स्युः, उत लार्देशेषु
कृतेऽस्ति । आद्ये पक्षे लावस्थायान्तासौ कृते तस्य प्रत्ययानुदात्तत्वं कृते

निबन्धनः प्रतिषेधो यथा स्यादित्यर्थः । 'मन्ता सङ्गन्तेति' कोऽर्थः सन्त-
त्यतत्पदं सङ्गन्तम्भविष्यतीत्यर्थः, न तु सङ्गन्तेत्येतद्दाहृगामनोपभ्रत्वात्
अनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोऽपि तयोपसिद्धत्वादनोपभ्र एव, अन्यं त्वाङ्ग-
यंयसिद्धत्वात्सङ्गन्तेत्येतदनुदाहृगं सन्तेत्येतदपि उदाहृगं न भवति,
अत्रापि टिलोपस्याभोगस्यासिद्धत्वाद् मन्ताम् आहति स्थितं नकार-
उपधा न भवतीति, यदि मतमा भाष्यास्त्रोयमसिद्धत्वमनित्यं, 'ग्रमो-
ल्लोप' इति तपरकरणात्, तद्व्यास्तामामन्त्रित्यादौ मा मृदित्येवमर्थं तत्राटो
ऽसिद्धत्वादेव लोपो न भविष्यति किं तन्निरुक्त्यर्थेन तपरत्वेन, तत्रजापय-
त्यसिद्धत्वमनित्यमिति, तेन देभतुर्दभुश्चित्यत्र अश्विग्रश्चिदम्भिसञ्जीनामिति

२६०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(स्यतासौ लुटोः । ३ । १ । ३३ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

लावस्थायामिति (भा)

भाष्यस्यादेशोत्पत्तेः प्रागेव स्यादय इत्यर्थः ॥ प्रतिवादि तत्र
ग्रह्यते

ननु चेति ॥ (कै)

अनित्यत्वमिति । (कै)

व्यवधानेन धातोः परत्वाभावादप्राप्तेरिति भावः ॥

कादेशाः स्युः ततश्च तेषां स्वरः सतिशिष्टः । ततश्च तासौ परस्य
नसार्वधातुकस्यानुदात्तवचनमप्राप्तविधिरेव स्यात् । एवञ्च सतिशिष्टोऽपि
विकरणस्वरौ नसार्वधातुकस्वरं न बाधत इत्यस्यार्थस्य ज्ञापकमेतदिति
वाक्यः सिद्धान्तो भव्येत । ततश्च या दम्पती समनसा सुनुतइत्यत्र
सतिशिष्टस्य विकरणस्वरस्य वल्लोपत्वापत्तौ मध्योदात्तं तिङन्तं स्यादि-
व्यते त्वन्तोदात्तम् । एवं प्रीणीताम्बान्, हिम्वन्ति स्वरमित्यादिष्वपि
स्पष्टो दोषः । द्वितीये तु पक्षे तासिस्वरः सतिशिष्ट इति शेषनिघातेनैव
नसार्वधातुकानुदात्तत्वे सिद्धे तासिग्रहणं ज्ञापकमिति सिध्यति । किन्तु

टिः कित्वाग्नलोपे तस्यासिद्धत्वाभावादेवाभ्यासलोपो भवतः, तदत्र टिङो-
पस्यासिद्धत्वाभावान्मन्तव्या इति स्थिते उपधैव नकार इत्युदाहरणमिति,
यद्येवं पूर्वचासिद्धोयमसिद्धत्वमप्यनित्यं 'न मुन' इत्यत्र नेति योगविभागात्,
तथा चैकादेशस्वारोन्तरङ्गः सिद्धो भवति, सिङलोप एकादेशे सिद्धो
भवति, निष्ठादेशः षत्वादिव सिद्धो भवति, द्विवचनविषये च पूर्वचा-
सिद्धोऽयं न भवति, ततश्चानुस्वारपरसवर्णयोः सिद्धत्वात्सङ्गन्तेत्येतदप्युदा-
हरणमेवेति । अन्य तु संहन्तेति पठन्ति, हन्ते 'भविष्यन्तो' रित्यात्मनेपदं
तत्र सम्प्रसारणं पाठे प्रयोजनं नृग्यम्, एवं तावज्जयादित्येनासिद्धत्वमाश्रित्य

अन्यथेति । (कै)

इदं च ज्ञापकम् अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यत्र भाष्ये (६।१। १५८) स्पष्टम् । सादेशोत्तरं स्यादिप्रवृत्तौ तु मतिशिष्टस्यादि-
स्वरनिमित्तकवर्ज्यमानस्वरेण लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे सिद्धे पुन-
र्विधीयमानं तद् ज्ञापकं सम्पद्यत इति भावः ॥

ये त्विति । (कै)

एतन्मतेऽन्यत्र विकरणेभ्य इत्यंशो वाचनिक इति बोध्यम् ॥

गमिष्यति । पठिष्यतीत्यादि न सिद्ध्यति । तथाहि । सार्वाधातुके
यगुत्सर्गः तस्यापवादाः शबादयः स्यादयश्च । तत्र शबादौनामवक्राशः
गच्छति पठति । स्यादौनान्तु गंस्यते पठिष्यत इति । गमिष्यति पठिष्य-
तीत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाच्छप् प्राप्नोति । अथोच्येत । यकः शबादौनाञ्च
नोत्सर्गापवादभवः । विविक्तविषयत्वात् । यग्विधौ हि भावकर्मग्रहणमनु-
वर्त्तते तच्चावश्यमनुवर्त्यम् । पचति पठतीत्यादौ अपि परे यङ् मा भूदिति ।
एवमपि गमिष्यति पठिष्यतीत्यादि सिध्यतु नाम । यक्शपोबत्सर्गयोः

तासेरिदित्कारणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमित्युक्तम् । वामनस्तु टिप्पणो-
पस्य सिद्धत्वादेव नलोपो न भविष्यतीति मन्यमान इदितोरित्यत्र वक्ष्यति
तासिसिचोरिदित्कार्यं नास्तौत्युच्चारणार्था निरनुनासिक इकारः पश्यत
इति यदि तु तासेरिकारोनुबन्धः स्यात्ततो नुम्विधौ धातोस्तासेर्मा भूदि-
त्येवमर्थं स्यात्ततश्च धातूपदेशावस्थायामेव नुम् भवतीत्ययमर्थो न साधितः
स्यादिति तस्याभिप्रायः । जयादित्यस्तु नुम्विधावुपदेशिवद्बचनं प्रत्यय-
सिद्ध्यर्थमिति वचनमेव शरणमाश्रित्यतः । इह विकरणाः के चन
लकारोपादानेन विधीयन्ते यथा स्यादयः, ते किं लावस्थायामेव भवन्त्य-

प्रतिपदविधानाच्चेति । (कै)

चिन्त्यं निरवकाशत्वाभावाद् इति कश्चित् ॥ परेतु अनु-
दात्तमिति (६।१।१५८) सूत्रे भाष्ये सतिशिष्टस्वरवर्त्तीयस्वे
सुनुत इत्यादौ सार्वधातुकस्वरबाधः स्यादिति शङ्कायां वार्त्तिक-
कारेणोक्तं स्यादिस्वराप्रमङ्गलासेः परस्यानुदात्तवचनादिति ।
परत्वाच्चादेशा इत्येव च तन्मतम् । अत्राप्यपवादविप्रतिषेधा

स्यादिभिरपवादैर्बाधसम्भवात् । किन्तु देविष्यति सेविष्यतीत्यादि न
सिद्ध्येदेव । तथाहि । विकरणानां यक्ष्णपावुत्सर्गा तदपवादाः श्यनादयः
स्यादयश्च । श्यनादीनामवकाशः दीव्यति सीव्यति । स्यादीनान्तु पक्ष्यते ।
देविष्यति सेविष्यतीत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात् श्यनादयः स्युरिति । अत्र
बङ्गधा समाहितं भाष्ये । तथाहि । श्वादेशाः श्यनादयः करि-
ष्यन्ते । दिवादिभ्य इति पञ्चम्या अनुवृत्तायाः कर्त्तरिष्वाविति प्रथमायाः
षष्ठौप्रकल्पनात् । एवञ्च दिवादिभ्यः स्यादिविषये श्वादेव नास्ति स्यादि-
भिरपवादैर्बाधात् । तदादेशाः श्यनादयस्तु दूरापास्ता एव । अथ

तादृशो आदेशेषु कृतेषु, यदि लावस्थायामेव ततस्तास्यनुदात्तेदित्यत्र यद-
क्ष्यते तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तवचनं चापकं सतिशिष्टोऽपि
विकरणस्वरौ लसार्वधातुकस्वरं न बाधत इत्यस्यार्थस्येति तत्रोपपद्यते
लावस्थायामेव तासौ कृते तस्य च प्रत्ययाद्युदात्तत्वे पश्चाच्चादेशेषु क्रिय-
माणेषु तेषामेव स्वरः सतिशिष्टो भवति ततश्चानुदात्तवचनमप्राप्तविधिरेव
स्यात्, तत्र को दोषः चिनुतस्त्रिग्वन्ति क्रीणीतः क्रीणन्ति सतिशिष्टो
विकरणस्वर एव प्रप्नोति, द्वितीये तु पक्षे पूर्वे तिवादयः पश्चात्तासिरिति
तस्यैव स्वरः सतिशिष्टः, ततश्च निघातस्वरैरेव सार्वधातुकानुदात्तत्वे सिद्धे

(अ. ३ । पा. १ । आ. ३) (स्यतासी लृलुटोः । ३ । १ । ३३ ।)

अनादिभिः स्यादिबाधनमिति वार्त्तिकोक्तपूर्वपक्षस्य तन्मतानु-
सारेण समाधानद्वयमुक्त्वा अथवेति तृतीयं समाधानं भगवतोक्तं
तस्यायं भावः । आर्द्धधातुक इत्यनुवृत्त्यार्द्धधातुकत्वावस्थायां
स्यादय इत्यन्तानां इति ॥ विकरणस्वरस्य दुर्बलत्वं त्वेतत्पक्षे
वाचनिकमेव । कैयटोक्तमर्यापेक्षं सार्वधातुकादिसंज्ञापेक्षं च वशि-
रङ्गत्वं न युक्तं तस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणादित्युक्तम् । अत एवात्र

वा दिवादिभ्यः श्यन्नित्यादिषु स्यादयोऽनुवर्तिष्यन्ते । दिवादिभ्यः श्यन्
भवति लृलुटोस्तु स्यतासी भवतः । दिवादिभ्य इत्येव । एवमप्येपि ।
एतेन तावस्थायामेव प्राप्नुवन्तः स्यादयः सार्वधातुकोत्पत्तिं किमर्थं
प्रतीक्षन्ताम् । ततश्च कथं तासेर्लसार्वधातुकानुदात्तवचनस्य उक्तार्थ-
ज्ञापकत्वं सङ्गच्छतामिति दूषणं प्रत्युक्तम् । सार्वधातुकेयमित्यादौ अनु-
वृत्तिबलादेव सार्वधातुकोत्पत्तेः प्रतीक्षणीयत्वात् । अथवा श्यनादयः
श्रवादेशा मा भूवन् मा चानुवर्तन्तामुत्तरत्र स्यादयः । किन्तु देविष्य-
तीत्यादौ स्यादीन् बाधित्वा परत्वात्तावह्लादेशाः । न चानित्यास्ते,

तासिग्रहणं क्रियमाणमुक्तार्थस्य ज्ञापकं सम्पद्यते, अस्तु तर्हि तथा, यद्येवं
धातुमात्रात्सार्वधातुकमात्रे भावकर्मणोर्यक् कर्त्तरि तु श्रव्विधीयत इति
यक् श्रपावृत्सर्गो तेष्वेवार्थेषु धातुमात्रात्सार्वधातुकविशेषे स्यादय इति
तेऽपवादाः, तथा दिवादेर्धातुविशेषात्कर्त्तरि श्यन्नादयः श्रपोपवादान्तत्र
देविष्यति तनिष्यतीत्यादावुभयप्रसङ्गेऽपवादविप्रतिषेधान् श्यनादयः स्युः
पक्षान्तरे त्वन्तरङ्गाः स्यादय एव सिद्ध्यन्ति । नैष दोषः । 'दिवादिभ्यः
श्यन्नि' त्यादिषु स्यादयोऽनुवर्तिष्यन्ते दिवादिभ्यः श्यन् भवति लृलुटोऽस्तु
स्यतासी भवतो दिवादिभ्य इति, एवं सर्वत्र. एतेनतदपि निरस्तं यत्

(स्यतासौ लृलुटोः । ३ । १ । ३३ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

विप्रतिषेधो वार्त्तिककृतोक्तसङ्गच्छते । न्याय्यमन्तरङ्गत्वम् ऋषिभ्यां
न ज्ञातमित्युक्तिरन्याया कान्तरङ्गता लावस्यायां स्यादय इति
भाष्योक्तेर्गर्भस्वावाच । अन्यापेक्षत्वात्तिवादिभ्यः पूर्वं स्यादय इत्येवं
वक्तुमौचित्याच्चेत्याहुः ॥

आहृतीयाध्यायसमाप्तेर्धात्वधिकारात् स्यादिभिर्यवधाने धातोः परस्य
जस्याभावेन आदेशप्राप्तेरिति वाच्यम् । धातोर्विहितस्य जस्येति
विहितविशेषणाश्रयणेन आदेशानां नित्यत्वात् । एवञ्च कृतेषु आदेशेषु
उभये प्रसक्ताः स्यादयः श्यमादयश्च तत्रान्तरङ्गत्वात्स्यादय एव भविष्यन्ति
न तु श्यमादयः । सार्वधातुकत्वं कर्त्तरीत्यर्थविशेषश्च अपेक्षमाणागान्तेषां
बहिरङ्गत्वात् ॥

खल्विदमाशङ्कते परेषु लावस्यायां विधीयमानाः स्यादयः किमिति सार्व-
धातुकोत्पत्तिं प्रतीक्षन्त इति कथम्, उत्तरत्रानुवृत्तेरेव, सार्वधातुके
यस्मवति भावकर्मणोर्लृलुटोस्तु स्यतासौ भवतः सार्वधातुके, एवं सिजादि-
ष्वपि प्रकृतम् । तदेवमादेशेषु कृतेषु स्यादय इति स्थितम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २६५
(अ. ३ । पा. १ । आ. ३) (सिम्बुलं लेटि । ३ । १ । ३४ ।)

सिम्बुलं लेटि । ३ । १ । ३४ ॥

उत्सर्गपदार्थमाह

परनिमित्तमनुपादायेति । (कै)

एवं हि सामान्यविधित्वाद् उत्सर्गत्वं भवति ॥

सनाद्यन्ताधिकार इति । (भा)

सनाद्यन्तेति येषामधिकारो बुद्धिस्थता तेषु कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥

सिध्यन्तीति । (कै)

लोप्यपि सिप् सिद्धिरित्यर्थः ॥ नेषत्विति प्रयोगे सिप्प्रपोः समावेशः सिध्यति । विकरणत्वे तु तत्र स्यादिति भावः । लोट्-त्वाच्छन्दसि लेटोऽडाटावित्यस्याप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥ अचोत्सर्ग-कर्त्तव्यः स च सनाद्यन्ते कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षद्वयं तजानयः खण्डित एव । उत्सर्गतत्वावश्यकीत्याह

अवयेति । (कै)

लिङि सिप्विध्यर्थमुत्सर्गः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ भाष्ये

सिम्बुलं लेटि ॥ धातोः सिप्प्रत्ययो बहुलं स्यात् लेटि परे । जोषिषत् । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अनुदात्तेत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् सिप् इदं लेटोऽडाटाविति तिपोट् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । वज्ज-

“सिम्बुलं लेटि” ॥ ‘जोषिषन्मन्दिषदिति’ । जुषी प्रीतिसेवनयोः मदि स्तुतिमोदसप्रगतिषु, अनुदात्तौ, व्यत्ययेन परस्मैपदं, सिप् इट्,

इति हीति । (भा)

नेषत्वित्यर्थं सनादिवर्गे करणे नेष्टादित्यस्यासिद्धिः । अत्र करणे-
नेषत्वित्यसिद्धिः । प्रकृत्यन्तरत्वे तु नेष्टादिति नयतेः सिपि सिद्धम् ।
अनेनैव लेडिति पदरहितसूत्रकरणादित्याशयः । यद्वा नेष्टा-
दित्यत्र विकरणव्यत्ययेन शपां तुक् । नेषतु नेषतादिति दृश्यत
इति भाष्ये पाठः । लोके यातिशेषः ॥

नेष्टादिति दृश्यते (भा)

इति लेखकप्रमादः ॥ अन्यथा प्रकृत्यन्तरावश्यकत्वं न दर्शितं
स्यात् ॥ भाष्ये

आगमानुदात्तत्वादिति । (भा)

तारिषदित्यादौ धातुस्वरप्रयुक्तशेषनिघातेनेति भावः ॥

सनादिमध्ये इति । (कै)

लेटादिपदरहितमिति भावः । एवं च सपः साच्कत्वेन पित्तं
चरितार्थमिति बोध्यम् ॥ ननु स्थानपरिवर्तनेन सनादिवर्गे करणे
कलाभावस्य भाष्ये उक्तेराह

ग्रहणामेह । पताति दिद्यत् । सिञ्जलञ्जन्दसि णिदक्तयः ॥ प्रणस्यायुं-
षितारिषत् । अयामावांसवितासाविषत् । णित्वाद्भृद्धिः । देवस्यहेतो-
वशासिसीलाः । इह यातेरवपूर्वास्तिष् । बहुलवचनात् । सिप् घास्
सीबुदमुद् इद् । एकाचउपदेशेमुदात्तादिति निषेधस्तु न भवति । सिपा

‘लेटोडाटा’ विति तिपो ऽट्, इतश्च लोपः परस्मैपदेऽपि’ लोकारणोपः,
तत्र च वेति वर्तते । ‘तारिषदिति’ । तं प्रवर्तयत्ययोः, सिञ्जलं कन्दसि-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २६७
(अ. ३ । पा. १ । आ. ३) (सिङ्गलं लेटि । ३ । १ । ३४ ।)

अथैव वेति । (कै)

अत्रापि करणेन इट्सिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

किं प्रयोजनम् (भा)

इत्यकारविषयः प्रश्नः ॥

यदवयासिसौष्टा इति । (कै)

नन्वत्र सिध्यपि तेन व्यवधानान्निषेधाप्रवृत्ताविट् सिध्यत्ये-
वेत्यत आह

सबन्तस्याङ्गस्येति । (कै)

एकाच इत्यङ्गस्यैव विशेषणम् ॥

उपदेशे इति । (कै)

चा उदात्तेनैव संबध्यते । उपदेशे यो ऽनुदात्तस्तद्धटितादेकाचो-
ऽङ्गादिति अर्थः । स च नैमित्तिकत्वात्पूर्वमेव । ततश्च लादेशा
इति भावः ॥

उच्चारणार्थ इति । (कै)

इत्संज्ञायां फलान्तराभावादिति भावः । उच्चारणे सहायसंपा-
दनेन चरितार्थस्येत्संज्ञया लोपेन निवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

व्यवधानात् । सौष्टः सम्यक् भवाभावश्चान्दसः । तिष्ठतिष्ठ इति
निघातः । यच्छब्दयोगे तु यासिसौष्टा इति पदमाद्युदात्तमेवेत्यते ।
यद्यपि प्रत्ययसूत्रेण याम उदात्तत्वादन्तोदात्तं पदम्भाषं तथापि रुच-

यिद्वक्तव्य इति वचनादुत्पत्तिः, अमीषां भविता भाविष्यदिति यथा
छान्दसो वा दीर्घः । 'पतातीति' । अल ऊल पतल गतौ, 'सेटोडाटा'

सिबन्तस्य धातोरिति । (कै)

अङ्गद्येति वक्तुमुचितम् । षौयुटः सस्य षत्वाभावः कान्दसः ॥

ननु येति । (कै)

तद्वटितादित्यर्थे न मानमित्यभिमानः ॥

नासावुपदेशे इति । (कै)

सिबन्तस्योपदेशाभावादिति भावः ॥ एवं वसिथैव सिद्धे अकारोच्चारणं व्यर्थमिति पूर्वपक्षाशयः ॥ सनादिवर्गपाठाभिप्रायेणेदं फलमुक्तमिति समाधत्ते

एवं तद्धीति । (भा)

अकारोच्चारणसामर्थ्याद् उपदेशेऽनुदात्तघटितैकाचोऽङ्गादित्यर्थ इति न दोष इति तत्त्वम् ॥

अनुदात्तादेकाच इति । (कै)

सपि तु परत्वादिङदिषु कृतेषु अतोऽलोप इति भावः ॥

अथवेति । (कै)

अत्र पाठे हि तदन्तस्थाधातुत्वान्तदप्रवृत्तिरिति भावः । इदमेव युक्तम् ॥ नन्वत्र योऽनुदात्तादुकारस्तत्र परतो ततोऽलोपः । आर्धधातुके हि स न च तदनुदात्तमत आह

भङ्गेन सिपन्त्यकत्वा सवयं कर्त्तव्य इति भाष्योक्तेः । सपि कृते अदुपदेशात् परत्वेन कृन्त्यभययेति सार्वधातुकत्वेन न तसार्वधातुकानुदात्तत्वादिकृत्सिद्धिः । सपः पित्वाभावे उदात्तनिवृत्तिस्त्वरेण इट उदात्तत्वं स्यात् ।

विद्याट्पासहेकादेशः, । 'अवयातीति' । अङ् प्रङ् झङ् गतौ ण्यन्तः, इहा वयासिषीष्ठा इति यातेरवपूर्वाङ्गिष्ठि वङ्गवचनात्सिप्, यास्

ल सार्वधातुकानुदात्तत्वे सतीति ॥ (कै)

अत्र पाठे

प्रत्ययस्वरेणेति । (कै)

सनादिपठितधातुस्वरेणेति प्रत्ययस्वरेणेत्येव युक्तं सनादि-
पाठस्य स्थानत्यागे फलाभावेन भाष्ये दूषितत्वात् ॥

पित्करणसामर्थ्याद् (कै)

इत्यपि चिन्त्यम् । एतत्प्रदेशे इत्याद्येव युक्तम् ॥

याशब्दस्यैवेति । (कै)

एवं च यासिसीद्वा इत्याद्युदात्तमिति भावः स्यादत आह

तिङ्तिङ् इति । (कै)

अत्रेदं तत्त्वम् । अत्रैव पाठो लेटीति पदरक्षितः कार्यः ।
अकारस्तु लसार्वधातुकानुदात्तत्वायोक्तरीत्येत् प्रतिषेधाभावाच्च
उदात्तनिवृत्तिस्वरवारणाय च यकारः । अन्तरङ्गत्वाच्च पूर्वं सपि
ततो विकरणव्यवधानेऽप्यादेशा अत आर्द्धधातुकोपदेशेऽकारान्त-
त्वालोपसिद्धिरिति ॥

तस्मादिह सपः पित्त्वादन्तत्वे स्वरार्थे इति स्थितम् । यथाश्रुतसुत्ररीत्या
तु पित्त्वं व्यर्थमेव । तथा च वार्तिकं, पित्करणानर्थक्यं चानुक्तत्वात् ।
इतोनुदात्तार्थमिति चेत् । आगमानुदात्तत्वात्सिद्धमिति ॥

सीयट्, इट्, 'एकाग्रपदेशेनुदात्तादि'ति तु प्रतिषेधो न भवति सिपा
व्यवधानात् ।

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ।

३ । १ । ३५ ॥

नन्वत्र प्रत्ययग्रहणं व्यर्थम् आममन्त्रे लिटि इति योगविभा-
गेन सामान्यत आमन्विधाय कास्ग्रहणं नियमार्थं व्याख्येयम् ।
औपदेशिकधातोश्चेत्काम एवेति । प्रत्ययान्ते सिद्धेरिति चेत् न ।
अनेकास्प्रत्ययान्तग्रहणार्थत्वात् । तेन कादिभ्य आचारक्लिबन्तेभ्य

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ काम्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्च आम्
स्याल्लिटि न तु मन्त्रे । काम् शब्दकुत्सायाम् । कासाञ्चक्रे । लोलूपाञ्चक्रे ।
अमन्त्रे किम् कृष्णो नोनाव अञ्छन्दसीति तु नोक्तं ब्राह्मणे इष्टत्वात् ।
पुत्रमामन्त्रयामास । अथेह शुनःशेष ईक्षाञ्चक्रे इत्यादि । कास्यनेकाच
इति वक्तव्यम्, चुलुम्पाद्यर्थम् । चुलुम्पाञ्चकार । चुलुम्पतिर्वार्त्तिककारवचन-
वलात्साधुः । इहाव्याप्तितिव्याप्तिपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थाने
अनेकाङ्गग्रहणं कर्तव्यमिति प्रागेव व्याख्यातम् । चकासाञ्चकार । दरिद्रा-
ञ्चकार । आतऔणल इत्यत्र ओकारे विधातये औकारविधानं दरिद्रा-

“कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि” ॥ ‘आम् प्रत्ययो भवतीति’ । हल-
न्तपक्ष एतदुक्तम्, अदन्तपक्षे त्वामप्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । ‘अमन्त्र-
विषय इति’ । मन्त्रविषयस्येत्ययोगो न भवतीत्यर्थः । ऋग्यजुःसामलक्ष्णो
मन्त्रम् तत्रैवाभियुक्तैर्मन्त्रशब्दस्य प्रयोगात्, आथर्वणा अपि मन्त्रा ऋग्य-
जुष एवान्तर्मवन्ति, तान्त्रिकेषु मन्त्रशब्दप्रयोगो मन्त्रवदुपचारात् । छन्द-
सीति नोक्तं, ब्राह्मणेऽपि यथा स्यात्, अथ ह शुनःशेष ईक्षाञ्चक्रे ते ह
तदन्तर्वेद्यासाञ्चक्रिरे अविज्ञातानि च दर्शयाञ्चकार । ‘कासां चक्र इति’ ।
आमन्त्रस्य पदत्वमाम इत्यत्रोपपादितम् । ‘नोनावेति’ । नौतेर्यङ्लुगन्ता-

(अ. ३ । पा. १ । आ. ३) (कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३ । १ । ३५ ।)

आन् ध्वनितं चेदं हरदत्तग्रन्थे । न चैकास्प्रत्ययान्तपरमेवास्तु किय-
हणेनैव सिद्धे प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । गोपायाञ्चकारेत्यादिभाष्य-
प्रयोगविरोधापत्तेश्च ॥

कास्यनेकाच इति । (भा)

कासिति पदमनेकाच् धातुमात्रस्य यथा भवति तथा व्याख्येय-
मित्यर्थः । तथा हि । एकाचो धातोश्चेत्कास एव इति नियमपर-
तया तद्व्याख्येयमिति । एवं च

तेरार्धधातुके लोप इत्याकारस्य लोपेऽपि औकारस्य अवगार्यम् । तेन
दरिद्रावित्यपि भवतीत्याहुः । उगोतिस्तु न भवति । नुवद्वावातिदेशात् ।
न चैवमपीजादेरित्युत्तरसूत्रेणानेकाचत्वनिर्पेक्षं आम् स्यादेवेति
वाच्यम् । आम्श्च प्रतिषेधार्थमिति नुवद्वावपलेष पाठसामर्थ्यात्तस्या
अप्यप्रवृत्तेः । भाष्यकारेण संहितया सूत्रपाठमाश्रित्यान्वष्टोदयायाम
इत्यत्र अन्वष्ट उ इत्यकारप्रसङ्गेण उकारान्तस्याम्निषेधाच्च । नन्वे-
वमुशब्दादाचारक्षिपि इजादेरित्याम् पूर्वोदाहृते माधवादिसम्मतस्यानेन
भाष्येण विरुध्येतेति चेन्न । प्रथमपक्षेण तत्सम्भवात् द्वितीयपक्षे तु

प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त आम् न भवति । 'कास्यनेकाच इति वक्तव्यमिति ।
यथान्यासे हि कशब्दादशब्दाद्वागादिभ्यश्चाचार क्तिबन्तेभ्य एकाज्भ्योऽपि
प्रत्ययान्तत्वादाम् प्रसङ्गः, चुलुम्पादिभ्यश्चाप्रत्ययान्तत्वादप्रसङ्गोऽतोव्याप्तित-
व्याप्तिपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपनीयानेकाजग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र
कशब्दस्य णलि 'अचो जिगती'ति लृद्धौ 'आत औ णलः,' चकौ, अन्य-
त्रातो लोपः चकतुः चकुः, अशब्दस्य णलिरूपमाविति, अन्यत्रा 'ऽत
आदे'रिति दीर्घत्वे 'आतो लोप इटि च' अतुः, उः । 'चकासांचका-
रेति' । यकास् दीप्तौ ; दरिद्रांचकारेति' 'आत औ णल' इत्यत्र औकारे
विधातये औकारविधानं दरिद्रातेरार्धधातुकलोप इत्याकारलोपेऽप्यौका-

(कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३ । १ । ३५ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ ३)

कास उपसंख्यानमिति । (भा)

वार्त्तिकं सूत्रस्थं प्रत्ययग्रहणं च न कार्यमिति भाष्यतात्पर्यम् ।
यथाश्रुतवार्त्तिकेऽपि प्रत्ययग्रहणस्थानेऽनेकाच् ग्रहणं कर्त्तव्यमित्येव
तात्पर्यमिति हरदत्ताद्यनुसारिणः ॥ अन्ये तु कासीति सप्तमी
कास्घटितसूत्रे इत्यर्थः । अन्यथा समाहारद्वन्द्वे टजापत्तिः । इत-

मा भूदाम् । यथालक्षणमप्रयुक्त इत्यभ्युपगमात् । यद्वा । उच्चासौ
उच्चेति प्रश्लिष्टनिर्देशेन उदन्तस्यैव गुणमतः पर्युदासः । स च इजादे-
रिति सूत्रस्यैव शेषः । तेन वल्गुप्लुगुप्रभृतिभ्यः क्लिबन्तेभ्यो ऽनेकाच्त्व-
प्रयुक्त आम् भवत्येवेति सर्वं सुस्थम् । अत्र काशिका । आम्भो मित्त्वम-
दन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा । आस्कासोराम्विधानाच्च पररूपं कतन्तवत् ॥
अस्यार्थः । मित्त्वाभावो ऽमित्त्वम् । आम्भो मकारस्य हलन्त्यमितीत्संज्ञा
न भवति । कुतः । अत् अन्ते समीपे यस्य तथात्वात् । सूत्रे विधान-
वेलायां समीपे अकारवत्त्वादिति यावत् । प्रसङ्गादाह । विदेरामि
गुणाभावोऽपि तथा । अदन्तत्वादेवेत्यर्थः । उषविदजागृभ्य इति सूत्रे हि

रस्य अवधारणं, तेन दरिद्रावित्यपि भवतीत्याहुः । 'चुलुपाच्चकारेति' ।
चुलुम्पतिर्वार्त्तिककारवचनात्साधुः । आम्भो मकारस्य 'हलन्त्य' मितीत्संज्ञा
कस्मात् भवतीत्याह । 'आम्भोमित्त्वमिति' । कारणाच्चकारेत्यादौ प्रयोगे
य आम्भोऽन्त्यस्यामित्त्वं मकार इत्संज्ञको यस्य नास्ति सोमित् तस्य भाव
अमित्त्वं, कुत इत्याह । 'अदन्तत्वादिति' । अद् अन्ते समीपे यस्य
सोदन्तःसूत्रे विधानवेलायां समीपे ऽकारवत्त्वादित्यर्थः । तेनैतन्न ओद-
नीयमाम् चेत्कथमदन्तः, अथादन्तः, कथमामिति, सूत्रे विधीयमानस्यैव
वा प्रत्ययस्योपलक्षणमाम इति । 'अगुणत्वं विदेस्तथेति' । विदाच्चकारे-
त्यत्र विदेरामि गुणाभावोऽपि तथा, अदन्तत्वादेवेत्यर्थः । अदन्तत्वादि-
त्येतत्प्रसङ्गेन चेदमिहोक्तम्, 'उषविदजागृभ्योन्यतरस्या'मित्यत्र तु वक्तव्यं,

(अ. ३।पा. १।आ. १) (कासप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३।१।३५।)

रेतरयोगे तु द्विवचनापत्तिः । प्रत्ययग्रहणापनये च न मानं सूत्रे
प्रत्ययग्रहणं तु योगविभागनियमकल्पनारूपे गोरवपरिहारेण
स्पष्टार्थमेव । एवं चकाम्शब्दादिभ्य आचारक्लिपि कामासेत्यादि-
रूपाण्येव सत्यभिधाने इत्याहुः ॥

आमप्रत्ययसन्नियोगेन विदेरदन्तत्वं निपात्यते । तत्रालोपस्य स्थानिवत्त्वात्
गुणो न भवति । यदि तु विद ज्ञान इति धातुपाठ एव अकारो विवक्ष्यते
तदा वेत्तीत्यादि न सिध्येत् । अकारश्रवणप्रसङ्गात् । इदानीमामप्रत्ययस्य
मान्तत्वमङ्गीकृत्यापि मित्वाभावे ज्ञापकमाह । आस्कासोराभिधाना-
च्चेति । आमः अमित्वमित्यनुषङ्गः । दयायासश्च कासप्रत्ययादिति सूत्रा-
भ्यामास्कासोराभिधानादमित्वमामोनुमोयते । सति हि मित्वे आस्का-
सोराम् भवन् अचामन्त्यादाकारात्परः स्यात् । तथा च सर्वर्णदीर्घत्वे
सति अकिञ्चित्कारः स्यादिति भावः । नन्वदन्तत्वपक्षे आमामन्त्र इति
निर्देश्यं स्यादत आह । पररूपमिति । यथा सर्वत्रलोहितादिकतन्त्रेभ्य
इति सूत्रे पररूपं निपातनात् श्रुक्श्रुवादिवादा एवमिहापीति भावः ॥

तत्र हि विदेरकारान्तत्वमामप्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते, तत्रालोपस्य
स्थानिवत्त्वाद्गुणो न भवति, न पुनर्विद ज्ञान इत्यकारो विवक्षित इत्युच्यते
वेत्तीत्यादौ श्रवणप्रसङ्गात्, अभ्युपेत्यापि मकारान्तत्वमित्युच्चाभावमाह ।
'आस्कासोराभिधानाच्चेति' । आमोऽमित्वमित्यनुषङ्गः, सति हि मित्वे
आस्कासोराम् भवन्नप्यचामन्त्यात्परः स्यात्तथा च सर्वर्णदीर्घत्वे सत्यकिञ्चि-
त्कारः स्यात्, अतो 'दयायासश्च' कासप्रत्ययादिति आस्कासोराभिधाना-
दप्यामोऽमित्वमवसीयत इत्यर्थः । आसचकासोर्विधानाच्चेत्यन्ये पठन्ति,
तदयत्तं, नहि सूत्रे चकास आभिधानमस्ति, यदपि कास्यनेकाव्यग्रहणं
तदपि चुलुम्पादौ सावकाशं, नन्वदन्तत्वपक्षे आमामन्त्र इति निर्देश्यं
स्यात्तत्राह । 'पररूपं कतन्त्रवदिति' । यथा 'सर्वत्रलोहितादिकतन्त्रेभ्य'
इत्यत्र पररूपमेवमत्रारि निपातनात्पररूपमित्युक्तं भवति ॥

(इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । ३ । १ । ३६ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । ३ । १ । ३६ ॥

भाष्ये

लिङ्निमित्ताङ्गुमत इति । (भा)

‘गुरुमति लिङ्निमित्तत्वं गुरुद्वारा बोध्यम् ॥

द्विवचनबहुवचनयोरिति । (कै)

तयोः कित्वादिति भावः । तत्र द्विवचनापेक्षया नित्यत्वाद्दे-
कवचक आम् । णञि तु परत्वाङ्गुणे नित्य आम्प्राप्नोतीति विशेषः ।
एतेनात्रापि सवर्णदीर्घं गुरुमत्वमस्तीति कथमवकाश इत्यापास्तम् ॥

विप्रतिषेधे इति । (कै)

यद्यसंभवे विप्रतिषेधोऽस्ति चात्रोभयोः संभवबुद्धिरित्युच्यते
तदापि विकल्पमिधोवोषेत्यस्य सिद्धिरिति भावः ॥

“इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ इजादिर्यो धातुर्गुरुमान् ऋच्छतिभिन्न-
तास्मादाम् स्यात्किञ्चि न तु मन्त्रे । ईडाक्षके । उडाक्षके । इजादेरिति
किम् । तस्य । गुरुमतः किम् । इयेषिथ । नन्विह गुणे कृते गुरुमत्ता-

“इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” । ‘ऋच्छतिवर्जित इति’ ।
‘ऋच्छतिना त्यक्तः तद्रूपरहित इत्यर्थः । ऋच्छतेरन्य इति यावत् । ‘इयञ्च
उवपेति’ । यजिवप्योरुत्तमे णञि ‘अनुत्तमो वे’ति णित्वाभावपक्षे
रुद्रभावादूर्हपोत्तमत्वाभावः, अथ यलि प्रत्युदाहरणम् । इयजिथ इयञ्च,
उवपिथ, उवप्येति । नन्वत्र सन्निपातपरिभाषणैव न भविष्यति, लिट्-स-

(अ. ३। पा. १। आ. ३) (इजादेश गुहमतोऽनृच्छः । १। १। ३६।)

प्रतिपदेति । (कै)

अनवकाशत्वाभावेऽपि पूर्वप्रवृत्ताविदान्निर्णयामकमिति भावः ॥
उवोस्वेति कवर्गद्वितीयां इत्यन्ये ॥ ननु द्विवचनादौ किति गुणा-
भावे आमभावाय गुरुमद्वचनं चरितार्थमत ईषतुरिति ॥

उपदेशेति । (कै)

एवं च मितादिति प्रतिषेधोऽनर्थक इति भावः ॥ इत्येति
संयोगपरत्वेन गुरुमत्वेऽपि उपजीव्यविरोधानामिति गुरुमद्वहण-
स्येदं फलमिति भावः ॥ इयजिर्थेत्येव वा प्रत्युदाहरणम् ॥ ननु
यजादौनां कथमिजादित्वं तत्राह

लित्यभ्यासस्येति ॥ (कै)

तस्मान्नित्ययोग इति । (कै)

“भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगोऽतिशायन” इत्युक्तेः । प्रकृते
लक्ष्यानुसारात्तत्रैव मतुविति भावः ॥ ननु वचनशब्दस्य व्याख्यान-
परत्वेऽप्युपदेशग्रहणमित्यमङ्गतमत आह

प्यस्येवेति चेत्सत्यम् । गुरुमद्वहणे सति सन्निपातपरिभाषया इजास्र ।
निङागन्तर्यहेतुकत्वाद् गुरुमत्तायाः । यदा । लिटीति विहितविशेषणम्

सन्निपातजं हि अभ्यासस्य संप्रसारणं तद्विघातकस्यासौ निमित्तं न भवति,
आसि हि सति लेर्लुका भवितव्यमिति लिट्सन्निपातमसौ विहन्यात्,
इदन्तर्हि प्रत्युदाहरणम् इत्येवेति, नह्यत्र लिट्सन्निपातजमिजादित्वम्,
अथ क्रियमाणेपि गुरुमद्वहणे कस्मादेवात्र न भवति यावता गुणेः इति

उपदेशग्रहणेति ॥ (कै)

तुक्प्रहणमिति । (कै)

सामान्यापेक्षं चायकमित्यर्थः ॥ अज्ञावामोऽभावादाह

प्रतिषेधेति । (कै)

तुष्टिमित्ते इत्याद्यर्थे ज्ञापिते ततोऽपि प्राप्तस्य प्रतिषेधार्थं
इति भावः ॥

तस्मादाम एवेति । (कै)

यद्यप्यङ्गभूतपरिभाषाबाध एवाञ्चितः । तथापि तस्य वाक्यार्थ-
बोधात् प्राज्ञालोपस्थितिकतया वैयर्थ्यस्य च सच्च्यसंस्कारवेलायामुप-
स्थितत्वेनासंजातविरोधन्यायेनाम् बाध एवेति भावः । एवं च
तुष्टिमित्तेऽन्याद्यर्थे ज्ञापितेऽप्यस्य सार्थक्यं दुरुपपादम् । अज्ञेयम-
भावस्य प्रकारान्तरेण सिद्धेरिति नैतज्ज्ञापकमिति तात्पर्यम् ॥ ननु
स्थानिकार्यस्यादेशे जायमानत्वेऽपि आदेशकार्यस्य कथं सामर्थ्या-
दपि स्थानिनि प्रवृत्तिस्तत्र स्थानिवद्भावस्येवाचोपायाभावादत आह

इजादेशे गुह्यमतो विहितो यो लिट् तस्मिन्निति । तेन लिङ्गनिमित्ता या
गुह्यमता तस्माद् भविष्यति । अनृष्टः किम् । आनर्कः । आनर्कतुः ।

गुह्यमानेव भवति, एवमीषतुरित्यादावपि सर्वार्थदीर्घत्वे कृते गुह्यमानेव
भवति, सत्त्वं, सति गुह्यमद्वयज्ञे सन्निपातपरिभाषयैवात्राप्याम् न भवति
लिङ्गानन्तर्यहेतुत्वाद्गुह्यमतायाः, अथवा गुह्यमत इति निवृत्त्ययोगे मनुष्य-
निवृत्तं यस्य गुह्यताभिसम्बन्धः, यद्येवम् उच्यते विवासे अज्ञातकार

(अ. ३ । पा. १ । आ. १) (इनादेश गुणमतोऽनृच्छः । ३ । १ । १६ ।)

चगतीति ॥ (कै)

शितौति । (कै)

स्वतन्त्रस्य स्वामाध्यधानात्तिप् परत्वाभावो बोध्यः ॥ ननु परत्वा-
द्यणि दिवचने ऽचीत्यनेन द्वित्वे स्थानिवद्भावात् द्वित्वे कृते पुन-
रादेशरूपेणैवोत्तरखण्डस्यावस्थानादभ्यासस्योरति हलादिः शेषे ऽत
आदेरिति दीर्घे आरतुरित्यादिषिद्धिरत आह

यणादेशादिति ॥ (कै)

ननु यण्णित्य इति कथं विप्रतिषेधोऽत आह

सतीति ॥ (कै)

दिवचनात् । (कै)

यस्मिन्निति शेषः ॥ दिवचने ऽचीति सूत्रे स्थानिवद्भावपूर्वप्रति-
षेधयोः किं व्याय इति । भाष्योक्ते पूर्वविप्रतिषेधारम्भे तदभावस्य
साभादयं पूर्वविप्रतिषेधो नित्यानामपि बाधक इति वक्तुम् इत
एव वादचेराह

आनर्कः । अनृच्छ इति शक्यमकर्तुम् । अनृच्छत्यइतामिति लिटि परे
गुणविधानास्तिङ्गादेव आमी ऽप्रवृत्तेः । न च तत्र अनृच्छतीत्यनेन अतीरेव

उच्छ उच्छे उच्छासकार आगमनिमित्ता तस्य गुणमत्ता तस्मादाम्
न प्राप्नोति चापकात्सिद्धं, यद्यमनृच्छइत्याह तज्ज्ञापयति भवत्येवं
जातीयके आमिति, स तर्हि चापकार्यमनृच्छतिप्रतिषेधो वक्तव्यो भवति ।
ननु चास्मिदन्त्यर्थ एवासौ कर्त्तव्यो नार्थ आस्मिदन्त्यर्थेन, चापकात्सिद्धं,

(इजादंश्च गुणमतोऽनृष्टः । ३ । १ । ३६ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

अथ वेति ॥ (कै)

सति वा यणीति । (कै)

द्वित्वे रूपातिदेशेन द्वित्वे जाते पञ्चाद्यथायथं योग्यशास्त्र-
प्राप्तिरिति दीर्घ एवेति भावः ॥

अन्तादिवदिति । (कै)

उत्तरखण्डस्यैव क्रियावाचकत्वेन धातुत्वमिति भावः । समु-
दायस्य धातुत्वे त्वेतदसङ्गतिः स्पष्टैवेति बोध्यम् ॥ स्थानिवदति-
देशस्यापि सम्भवादाह

स्थानिवद्भावादेति (कै)

स्थान्यलाश्रयत्वाभावः । स्थानिवत्त्वप्राप्त्युपपादकमुभयादेशस्ये-
त्यादिः ॥ भाष्ये

गुणे पुनः सतीति । (भा)

ननु परत्वाकृतेऽपि गुणे द्विर्वचनेऽचीति रूपनिर्देशादशब्दस्यैव
द्वित्वमिति को विशेष इति चेन्न । यच्चादेशे कृते एका-
रादिस्थाघातप्रयुक्तादित्वाप्राप्तिस्तत्रैवातिदेशप्रवृत्तिरित्याशयात् ॥

क्षिपा निर्देश इति वाच्यम् । ऋच्छृत्युतामिति सवर्णदौर्बल्यं स्वरूपेणै-
वार्त्तः प्रस्रेषात् । प्रस्रेषे च बहुवचनं । प्रमाणम् । अत्र श्लोकवार्त्तिकं,

यद्य 'ऋच्छृत्युता'मिति लिटि पठतो गुणं शास्ति तज्ज्ञापयति
नास्मादाम् भवतीति, न च तत्रर्कतीयर्त्तक्षिपानिर्देशः, ऋच्छति ऋ कृता-
मित्यर्त्तरपि स्वरूपेणैव प्रस्रेषात्, प्रस्रेषे बहुवचनमत्र प्रमाणम्, अर्त्तश्च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२७६

(अ. ३। पा. १। आ. १) (इजादेख गुरुमतोऽनृच्छः । ३। १। ३६।)

इह तूरदत्वमिति । (कै)

आसप्तमसमाप्यङ्गाधिकारादिति भावः ॥ इदं प्रौढा कैयट
आहेत्यनुपदमेव स्फुटं भविष्यति ।

वव्रश्चेति । (कै)

अत्राभ्यासरेफस्य संप्रसारणे उरदत्वे तस्य अङ्गाक्षिप्तपरनिमित्त-
त्वेन संप्रसारण इति वस्य तन्निषेधे स्थानिवत्त्वं सिद्धतीत्यर्थः ॥
अकारनिर्देशलिङ्गं प्रत्याह

बहुवचनेति ॥ (कै)

धातोरेवेति । (कै)

गत्यर्थस्य न तु तदन्तविधिरित्यर्थः ॥ भाष्ये ।

तदन्तरेणार्तेरिति । (भा)

वार्णपरिभाषयैवेति भावः । समानाश्रयविषयैवेति तु न
मानाभावादिति भावः ॥ ननु पूर्वसुरदत्वेऽपि हलादिः शेषे ऽत

वाच्यमूर्णोर्णवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । आसप्तमस्य प्रतिषेधार्थमेका-
चस्येहपयहात् ॥ अत्र यङि भावान्निर्देशः आसप्तमोऽन्वभावात्निर्देशः । नौ

लिटि गुणविधाने प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यामः, तस्मादृच्छन्तर्गुणविधानं आपक-
मेव तस्मादाप्तं भवतीति स एषोऽनृच्छ इति प्रतिषेधो आपकार्य एव
कर्त्तव्यः स्यात्, एवं तर्हि लिटोति विहितविशेषणम् इजादेर्गुरुमतो यो
लिङ्गविहितस्तत्रेति, तेन लिङ्गिममिच्छा यस्य गुरुमत्ता तस्माच्च न
भविष्यति आसप्तमनिमित्ता यस्य गुरुमत्ता तस्माच्च भवत्यति, अनृच्छइति

(इजादेश्च गुहमतोऽनुच्छः । ३ । १ । ३६ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. १)

आदेरिति दीर्घं परस्वण्डे यणादेशं बाधित्वाहुण इति प्राप्नोती-
त्यसिद्धिरत आह

अन्तरेण च कृच्छ्रग्रहणमिति । (भा)

अकारनिर्द्देशेनेति भावः ॥ अयमपि चरितार्थाभावात्कथं
ज्ञापकत्वमत आह

अनुच्छ इतीति । (कै)

तत्सदृशागमवद् धातुलक्षणाद्यैव तदुपादानमिति भावः ।
वाक्यभेदस्य बोध्यः । अनन्यार्थ इत्यनेन भाष्ये ध्वनितमेतत् ॥

अथवेति । (कै)

इदं प्रौढ्या ॥

लेर्लुकेति । (कै)

अथवधानविधानस्य बोध्यः । एवं चानुच्छ इति क्षिपिनिमि-
त्तादिति च प्रत्याख्यातम् ॥ ननूपदेश इति व्याख्याने ईत् फुत्-

तौ तयोरभावात् । हङ्पयह इट्प्रतिषेधः ॥ विभाषागुण इति पञ्चमी ।
फलस्य चात्र हेतुत्वम्, अध्ययनेन वसतीतिवत् । एकाच इति वर्त्तमाने

प्रतिषेधस्तु कियतां मा वा कारि, क चित्तु गुहमत इति किम् इयेष
उवोषेति पश्यते, तत्र उवोषेत्युदाहरणमयुक्तम् उवविदजामृभ्य इति
विकल्पविधानात् नित्यस्य विधेः प्रसङ्गाभावात्, अन्यथा विकल्पविधान-
मनवकाशं स्यात् । 'प्रोर्णूनावेति' । 'अजादेर्द्वितीयस्य' 'नन्नाः संयो-
गादय' इति गुणस्य द्विवचनं कार्यान्तरसिद्ध्यर्थमवश्यमूर्णेतिर्गुणवद्भावो

(अ. ३ । पा. १ । आ. ३) (इजादेश्च गुणमतोऽनृच्छः । ३ । १ । ३६ ।)

शब्देभ्य आचार किपि . आन्नाप्राप्नोति तत्प्रत्याख्याने तु प्राप्नोति
इति चेन्न प्रत्ययान्तत्वेनैव तत्रामषिद्धेरित्याश्रयात् । हलन्तेभ्य
आचारकिपोऽभावाच्च ॥ भाष्ये

वाच्य ऊर्णोरिति । (भा)

तत्र यडि भावातिदेश आमिटोरभावादतिदेश इति बोध्यम् ।
तेनेजादेरिति अनेकाच इति चान्नति बोध्यम् । उकारप्रक्षेपेऽपि
तत्सामर्थ्यात् वाध्यसामान्यचिन्तायां सर्वस्याप्यामः प्रतिषेध इति
बोध्यम् ॥

तेनोकारान्तस्येति । (कै)

अच्छिमाहचर्यादौपदेशिकस्येत्यर्थः । तदाह

ऊर्णोतेरिति ॥ (भा)

इत्युक्तः कित्तीति य इट्प्रतिषेधः ततोपि हेतोर्गुणवद्भावो वाच्य इत्यर्थः ।
प्रोर्णोनूयते । प्रोर्णोनाव । प्रोर्णुतः प्रोर्णुतवान् ॥

वाच्यः, तेनैवामोपि प्रतिषेधः सिद्ध इत्याह । 'अथ वा वाच्य इति' ।
तत्र यडि भावातिदेशः, आमिटोस्त्वभावातिदेशो नौतेन्तयोरभावात् ।
इडुपग्रह इट्प्रतिषेधः, विभाषा गुणइति पञ्चमौ, फलस्य चात्र हेतुत्वं
यथाध्ययनेन वसतीति, एकाच इति वर्तमाने 'अयुक्तः कित्ती'ति य
इट्प्रतिषेधः ततोपि हेतोर्गुणवद्भावो वाच्य इत्यर्थः । उदाहरणानि प्रोर्णो-
नूयते, प्रोर्णोनाव, प्रोर्णुतः प्रोर्णुतवानिति ॥

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ।

३।१।३८ ॥

उषविदजागृमाहचर्यात्परस्मैपदिन आदादिकस्यैव विदे-
र्ग्रहणम् अकारलोपाभावाच्चेति ॥ गुणामिद्धिर्दोषोपलक्षणमिति
भावः ॥ ननु शिटोऽप्युपस्थित्या तत्सन्नियोगेनापि विधानं स्यादत
आह

आम् इति निपातनादेति (भा)

भाष्ये ॥

सूच । (कै)

अदन्तत्वनिपातनादित्यर्थः ॥

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ एभ्य आम् वा स्यादिति । उष
दाहे । विद ज्ञाने । मत्ताविचारणार्थयोस्तु आत्मनेपदिनोर्लभार्थस्य
चोभयपदिनो नेह ग्रहणम् । परस्मैपदिभ्यामुषविदजागृभ्यां साहचर्यात् ।
ओषाच्चकार । उवोष । विदेरिह आम्सन्नियोगेनादन्तत्वनिपातनाद्
गुणो न । विदाच्चकार । विवेद । जाग्रसाच्चकार । जजागार ॥

“उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्” । ‘विदज्ञान इति’ । मत्ताविचा-
रणार्थयोस्त्वात्मनेपदिनोर्लोभार्थस्य चोभयपदिनोर्ग्रहणं न भवति पर-
स्मैपदिभ्यामुषिजागृभ्यां जागर्तिनाऽदादिकेन साहचर्यादिति भावः । विवे-
देति’ । आत्मन्ययसन्नियोगेनादन्तत्वप्रतिज्ञानादत्र गुणो भवत्येव, अत
एवाह, ‘विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवतीति’ ॥

भीष्मीभृज्जवां झुवच्च । ३ । १ । ३६ ॥

न लुमतेति । (कै)

लुमच्छब्दे कार्यं मति अङ्गस्य कार्यं नेत्यर्थ इति मन्यते ॥

प्रत्ययेति । (कै)

लुमता शब्देन लुप्ते प्रत्ययलक्षणेनाङ्गकार्यं नेति तदर्थ इति भावः ॥

भीष्मीभृज्जवां झुवच्च ॥ एभ्यो लिट्याम्बा एषां प्रलाविव कार्यं च । किं पुनस्तत् । द्वित्वमित्वच्च । विभयाच्चकार । विभाय । निज्जयाच्चकार । जिज्जाय । विभराच्चकार । बभार । जुहवाच्चकार । जुहाव । इह द्वित्वं सर्वेषाम् । इच्चन्तु विभर्त्तः । भृज्जामिदिति श्लौ विधानात् ।

“भीष्मीभृज्जवां झुवच्च” ॥ झुवत्कार्यापेक्षया सूत्रे षष्ठी, सन्नियोग-
श्रुत्याञ्चाम् प्रत्ययोपि तेभ्य एव विज्ञायते । ‘द्वित्वेत्वे इति’ । झुविति
द्विर्वचनं ‘भृज्जामिदि’ तौत्वं, तच्च झुविति वर्तते, ‘न लुमताङ्गस्ये’ति
गुणप्रतिषेधस्तु न भवति, किं काङ्क्षा, ‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणा’
मित्यस्याप्राप्तेरयं प्रतिषेधः श्रयमाणत्वादामः ।

(कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ॥

अनुप्रयोगाय अन्यधात्वनुप्रयोगस्य वारणाय च सूत्रमावश्यक-
मित्यत आह

अन्तरेणापीति । (कै)

लिट्परस्य कृञ् इत्यस्यानुप्रयोगः मिद्व इत्यनेनोन्वयः । आम्-
न्ताद्धि क्रियाविशेष एवेति पाठः । कालविशेष इति पाठे कालेन
विशेष्यते यः स क्रियारूप इत्यर्थः ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ आम्ः पश्चात् लिट्परः कृञ् प्रयु-
ज्यते । कृञिति प्रत्याहारः कृञ्भस्तीत्यतः कृञोद्वितीयेति अकारेण ।
तेन कृञ्भस्तीयो ग्राह्याः । अत्र च प्रमाणम् आम्प्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोग-
स्येति सूत्रे कृञ्ग्रहणम् । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । अन्यथा
हि कृञ्भनुप्रयुज्यत इत्येव ब्रूयात् । याचयांचकार । याचयांबभूव । याच-

“कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” ॥ अनुप्रयुज्यतइत्यनुशब्दः पश्चादर्थे,
तत्र कस्य पश्चादित्यपेक्षायामासः प्रकृतत्वात्तस्यैवेति विज्ञायतइत्याह ।
‘आम्प्रत्ययस्येति’ । यो ऽयमाप्प्रत्ययो विहितः, कर्मधारयो ऽयं न तु
बहुव्रीहिः, आम्प्रत्ययो यस्मात्सो ऽयमाप्प्रत्ययस्तस्येति । तथा हि सत्या-
म्प्रत्ययवदितिवदामः प्रत्ययस्य प्रकृत्युपलक्षणत्वाद्धातोरास्य मध्ये कृञः
प्रयोग उक्तः स्यात् । ‘पश्चात्कृञ्नुप्रयुज्यत इति’ । पश्चाच्छब्दसन्निधावनु-
शब्दो ऽयमनुवादः । ‘लिटि परत इति’ । लिटि परतः स्थितो यः कृञ्
सो ऽनुप्रयुज्यतइत्यर्थः । सूत्रेपि लिटीति नानुप्रयोगस्य निमित्तनिर्देशः,
किं तर्हि ‘परोक्षे लिटि’ त्यनेन विहितं लिटि परभूते यः कृञ् सो
ऽनुप्रयुज्यत इति वचनव्यक्तिः । चकारेत्यादिपदमनुप्रयुज्यतइति यावत् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२८५

(अ. ३ । पा. १ । आ. ३) (कृच्चानुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ।)

सामान्येति । (कै)

सामान्यस्यापि विशेषे पर्यवसानात्तद्व्यतिरिक्तादिनापि विशेष-
सम्बन्धिसाधनाद्यवगतिरित्यर्थः ॥

भवत्योरिति । (भा)

तयोरपि सामान्यवाचकत्वादिति भावः ॥ भाष्ये दूषयति

उच्यमानेऽपीति ॥ (भा)

परस्मैपदेनापीति । (कै)

सूचन्यासेन त्वदुक्तातिशयालाभादिति भावः ॥

यामास । इहानुप्रयुक्तस्यास्तेर्भाष्यकर्मणोस्तिङ् । तत्र एषि इटि च रूपे
विप्रतिपद्यन्ते । तथाहि । उभयत्रापि हणतीति हादेशं कृते ईक्षामाहे
इति केचित् । तानि साहचर्यादिद्येव हत्वमित्यन्ये । तस्माहचर्यादेव सार्व-
धातुक एव एति हत्वम् । तेनोभयत्रापि ईक्षामासे इति रूपमित्यपरे ।
स्यादेतत् । आमन्तमेतदनभिव्यक्तपदार्थकं न ह्यस्मात् कारकविशेषः सङ्ख्या-

‘कृञिति प्रत्याहारेणेति’ । कृञस्तियोगइति कृञ्शब्दादारभ्य कृञो
द्वितीयेत्या कृञो अकारात्प्रत्याहारः । अत्र च प्रमाणसाम्यस्य इत्यत्र कृञ्-
ग्रहणं, यदि ह्यत्र स्वरूपग्रहणं स्यात्तदान्यस्यानुप्रयोगस्याभावादनर्थकं तत्र
कृञ्ग्रहणं स्यादत एव विपर्ययोपि न भवति तत्र प्रत्याहारग्रहणमिह
स्वरूपग्रहणमिति, न ह्यत्र स्वरूपमात्रग्रहणे तत्र कृञ्स्तीनामनुप्रयोगत्वा-
नुवाद उपपद्यते । ‘तत्सामर्थ्यादिति’ । प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यार्थः ।
‘अस्तेर्भूभावो न भवतीति’ । अन्यथा ऽसन्देहाय कृञ्नुप्रयुज्यते लिटीत्येव
ब्रूयादिति भावः । तत्र एषि इटि च रूपे विप्रतिपन्ना उभयत्र ‘ह एति’
ईक्षामाह इति केचित् । अन्ये तु तानि साहचर्यादिद्येव हत्वमिति,
अपरे तु साहचर्यादेव सार्वधातुके एवेति हत्वमित्यभयत्र ईक्षामास

(कृत्तानुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

सम्पदश्चेति । (कै)

चेन मरुहितपदधातोरपौत्यर्थः । एतेन सम्पदो धातुत्वा-
भावात् कपाचाद्यमाजात्येन प्रत्याहारेण सन्निवेश इत्यपास्तं मध्य-
वर्तिनः मजातीया एव ग्राह्या इत्यर्थे मानाभावाच्च ॥

विद्यतीति । (कै)

विद् सत्तायामिति स्मरणादिति भावः ॥ भाष्ये

अर्थाभावाच्चेति । (भा)

एधामित्यादिना पचादेरन्वयायोग्यत्वात् । एधामित्याद्ये
ह्यस्यानुप्रयोगोऽसम्भवीतमः प्राप्तेः ॥ पचादिभ्यस्तु आम्प्राप्त्यभावादेव
न तद्विषये तदनुप्रयोगस्तदाह भाष्ये

विशेषो वागम्यते । तत्र विशेषसमर्पणाय न्यायत एवानुप्रयोगलाभा-
त्किमनेन सूत्रेणेति चेत् । अत्रोच्यते । क्रियामात्रविवक्षायां कारकत्व-
सङ्ख्ययोश्चाविवक्षायां पाकप्रेरणा जातेत्यादिप्रयोगास्तावत्सर्वसम्पताः ।
तत्र तथैव पाचयामित्येतावन्मात्रप्रयोगे प्रसक्ते तं वारयितुमिदम् । किञ्चा-
न्तिभवत्योऽपि विद्यतेऽपि प्रयोगे न्यायतः प्रसक्ते तमपि वारयितुमेतत् ।

इतिरूपमिति स्थिताः । इहामन्तमेतदनभियुक्तपदार्थकं नास्माद्भावकर्म-
कर्तृविशेषः पुरुषविशेषः संख्याविशेषो वा गम्यते केवलं पूर्वापरौभूतानद्य-
तनकालं परोक्षे साधनादिविशेषाकाङ्क्षं क्रियारूपमर्थमाह, तत्रावश्यं
तदाकाङ्क्षानिष्ठत्वे विशेषवाचिपदमनुप्रयोक्तव्यं, तस्मादनुप्रयुज्यतइत्यंशो
न विधातव्यः, इदं तर्हि प्रयोजनं कृत्वन्तीनामेव यथा स्याद्भावन्तरस्य मा-
भूत्, कस्य पुनः प्राप्नोति सामान्यवचनस्यानुप्रयुज्येत कारयांपपाचेति,
विशेषवचनस्य वा तत्रापि सोऽनुप्रयुज्येत उषामुवोष विदांविवेद आग-
राज्जजागारेति, तत्समानार्थो वा उषान्ददाहेतीत्याद्यर्थान्तरवचनो वा

न च सामान्येत्यादि ॥ (भा)

न द्वयोरेकार्थयोरिति । (कै)

आभिषयोरित्यर्थः । द्वितीयप्रयोगे ऽप्यामः प्राप्तेरिति भावः ।

न च याचयामित्युत्तरं पचेरन्तर्भावितण्यर्थस्य समानार्थतया प्रयोगः
स्यादिति वाच्यम् । उत्तरेणैव सिद्धे पूर्वस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति
भावः ॥ न तु निवृत्तप्रेषणकृञो णिचि कारयामित्यतः पचेरनु-
प्रयोगः स्यादिति सामान्यविशेषवाचिनोरित्यपि वक्तुं युक्तमत आह

किञ्च निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्रकृत्यर्थे णिचि सामान्यवाचकानुप्रयोगार्थं
सूत्रमेतत् । अपि च । पश्चादेव प्रयोगो यथा स्यात् न तु पूर्वमिति ।
तेन चक्रे ईक्षामित्यादि न भवति । अपि च, अव्यवहित एव पश्चाद्वावो
मुख्यः । तथा च व्यवहितनिवृत्त्यर्थमपीदम् तेन ईक्षां राजा चक्र इत्यादि
न भवति । कथनार्हं बह्वचब्राह्मणे तान् ह राजा मदयामेव चाकरोति ।

उषाम्यपाचेति । प्रथमे पक्षे यावदपेक्षमेव नानुप्रयुक्तं स्यादधिकोप्यर्थो
गम्येत पाकादिविशेषो नाम, द्वितीयवृत्ताययोस्त्वनुप्रयोगेणाव सकलार्थाव-
गतेशसप्रयोगो व्यर्थः स्याच्चतुर्थं त्वार्थान्न गत एव विशेषो गम्येत न
त्वामवगतस्तद्वृत्तविशेषाभिधानाय त्वामनुप्रयोगश्च मनमत एव प्रत्या-
हारान्तर्भूतस्यापि सम्पद्यतेऽनुप्रयोगो न भवति अन्यथा तस्यापि स्यात्,
'सनाद्यन्ता धातव' इत्यतो धात्वधिकागद्वा धातुपसर्गसमुदायस्य न
भविष्यति एवमपि योत्र धातुस्तस्य प्राप्नोति तस्मात्सामान्यवचनस्य
विशेषवचनस्य वा सामान्यवचनं वानुप्रयोज्यते एवं हि सामान्यस्य सन्नि-
हिते एव विशेषे पर्यवसानात्तद्वृत्तसाधनादिविशेषाभिधानसामन्तर्गतवि-
शेषाभिधानमेव संवर्तते, तथा भवत्योरनुप्रयुज्यमानयोगामन्तवशेन सकर्म-
कत्वं भवति, तस्यातपत्रं विभक्त्यभूत्, अहं किञ्च व्यपेक्षामास इति,
तदुपपद्यते, तेन द्वयोः सहप्रयोगः, यदि तु सामान्यवचन एव प्रयुज्यते

(कृच्चानुप्रयज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ।) (अ. ३ । पा. १ । अ. ३)

सामान्यवाचिनश्चेति ॥ (कै)

वर्त्तमानविहितस्य लटः कथं भूते प्रसक्तिरत आह

भूतपूर्वमिति ॥ (कै)

न च साम्प्रतिकेति । (कै)

वर्त्तमानसामीप्ये लक्ष्यपि न विवक्षितमुख्यभूतत्वप्रतीतिः स्या-
दिति भावः ॥

छान्दसत्वादित्यवेहि । कथन्तर्हि भट्टिकाव्ये, उक्षाम्यचक्रुर्नगरस्य
मार्गान् । विभयाम्यचकारासाविति । कथञ्च रघुकाव्ये । तं पातयां
प्रथममास पपात पश्चात् । प्रभंशयां योनज्जषञ्चकारेति । प्रमाद एवा-
यम् । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थश्चेति वार्तिकविरोधादि-
त्याहुः । इहाम्प्रकृतेः कृत्वन्तीनाञ्च सामान्यविशेषवचनतया तदर्थयोरभे-

क्रियाविशेषो न गम्येत । आमन्तस्यै वानभिव्यक्तिस्तस्मात्कृत्वेत्ययमप्यंशो
न विधेयः, इदं तर्हि प्रयोजनं लिट्परस्यैव यथा स्यात्प्रत्ययान्तरपरस्य
मा भूत्किं परस्य पुनः प्राप्नोति कृत्यरस्य, न कृत्यरस्यानुप्रयोक्ष्यमाणपुरुष-
विशेषाभिव्यक्तिः लिटि तु विरुद्धकालतैव लृलुटोरपि, लिङादिष्वपि
विध्याद्यर्थान्तरप्रतीतिप्रसङ्गः, लुङि भूतमात्रं गम्येत नागद्यतनविशेषः,
लटि न परोक्ष्यं गम्येत । ननु च यथानुप्रयोगे प्रकृतिवाच्यस्य सामान्य-
स्यामन्तर्वाच्ये विशेषे पर्यवसानमेव प्रत्ययवाच्यस्याप्यामन्तर्वाच्ये ऽनद्यतने
परोक्षे च विशेषे पर्यवसानद्युज्यतएव लुङो ऽनुप्रयोगः, तथा 'हृश्मन्तो-
र्लङ् चे'ति लिङ्पर्यवस्य लङ् विधीयते लङन्तस्यानुप्रयोगः प्राप्नोति । नैष
दोषः । एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो न द्वितीयस्यान्तर्तीयस्याश्च
भविष्यति । कोर्यः । यथा प्रकृत्या प्रयोगः प्रारभ्यते तथैव समापनीयः ।
यथा खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीति यूपद्रव्यविकल्पे खादिरेण प्रयोगे
प्रारब्धे दैवान्मानुषाद्वा कस्माच्चिदपराधात्खादिरेण प्रयोगे मुख्ये पलाशे

खादिरे । (कै)

खदिरविकारयूपे ॥

सादृश्यादिति । (कै)

एवं च बहुखदिरावयवसामान्ययोगो बुर्धुरस्येति तत्र खदिर-
बुधुत्पादनेन खदिरारम्भेव क्रियानिर्वाहिता भवति पासाग्ने
तूपादीयमाने तत्र खदिरबुधुत्पादात् खादिरेणोपक्रान्ता क्रिया
न निर्वाहिता स्याद् इति न तदुपादानमिति भावः ॥

दान्वयो बोध्यः । अत एव प्रत्याहारे ऽन्तर्भूतस्यापि सम्पदो ऽनुप्रयोगो
न भवति । अन्वितार्थकत्वात् । यत्तु सनाद्यन्ता इत्यतो धात्वधिकारात्
धातृपसर्गसमुदायस्य नानुप्रयोग इति । तन्न । एवमपि योत्र धातुः
पदिः तन्मात्रस्य उक्तरीत्यैव वारणीयत्वात् । एवञ्च सामान्यस्य सन्निहिते
विशेषे पर्यवसानात् तदूतसाधनादिविशेषाभिधानम् आमन्तगतविशेषा-

लभ्यमानेपि तत्परित्यागेनालभ्यमानस्यापि खादिरस्य प्रतिनिधिना वादरा-
दिना प्रयोगः परिसमाप्यते, एवं हि प्राग्भ्यः प्रयोगः परिसमापितो
भवति द्रव्यान्तरोपादाने तु प्रयोगान्तरं स्याद् द्रव्यमेदे क्रियामेदात्,
प्रतिनिधिस्तु मुख्यबुद्धौवोपादीयते तदवयवानां तत्र भूयसां सम्भवात्
तथेहाप्यामन्तेन लिट्प्रयोगः प्राग्भ्योपरिसमाप्तः साकाङ्क्षाः, तस्याकाङ्क्षा-
पूरणेन स एव प्रयोगो ऽनुप्रयोगेण परिसमाप्यमानो युक्तं यल्लिट्परस्यैवानु-
प्रयोगेण परिसमाप्यते तस्मान्नान्ति प्रत्ययान्तरपरस्यानुप्रयोगप्रसङ्गः
तस्मात्क्षिटीत्ययमप्यंशो न विधातव्यः, इदं तर्हि प्रयोजनम् अनुप्रयोग,
पश्चात्प्रयोगो यथा स्यादीक्षाचक्रे चक्रेईक्षामिति मा भूत् व्यवहितनिवृत्त्यर्थं
च ईक्षां देवदत्तश्चक्रे, कथं व्यवहितनिवृत्तिः, आमपेक्षया पश्चाद्भावस्य ।
तत्रैव मुख्यत्वात् तदेवं पूर्वनिवृत्तिर्नवहितनिवृत्तिश्च प्रयोजनमिति

(कृत्वा अनुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । २७ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ३)

अश्वेषु चेति । (भा)

एवं च तथा प्रयोगेऽसाधुतेति वदन्ति । वार्तिके (वा) शब्दो विकल्पार्थकोऽपि पूर्वप्रयोजमाना खण्डितत्वात् । तदर्थे भाष्यकृता-
व्याख्यायते विपर्यासनिवृत्त्यर्थं

तद्वर्ति ॥ (भा)

भाष्ये

अश्वेवेति । (भा)

पश्चादव्यवधानेनेत्यर्थः ॥

इति नागोजौभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीय-
माह्निकम् ॥

इति वङ्गदेशीयकाश्यपगोत्रोत्पन्न-चट्टोपाध्यायवंशसमुद्भव-बहुवक्त्रभ-
श्मविगृहिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोतविषमपदव्याख्याने
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

भिधानमेवेति सम्पद्यते । अत एव अनुप्रयुज्यमानयोर्भस्वोरामन्तवशेन
सकर्मकत्वात् ताभ्यां कर्मणि लिटि । तथाच माचः । तस्यातपत्रं विभरां-
बभूवे इति । श्रीहर्षश्च । तपतुर्पृतावपि नेदसाम्भगा विभावरीभिर्विभगा-
म्बभूविरे इति ॥

स्थितम् । इह तु तान् राजा मदयामेव चकारेति बहुवचनान्नये व्यव-
हितप्रयोगश्चान्दसः । कथं भट्टिकाव्य उक्तां प्रचक्रे नगरस्य मार्गान्,
विभयां प्रचकारासाविति, कथं वा तं पातयां प्रथममास, प्रभंशयां यो
नञ्चं चकारेति, वार्तिककारः पृच्छतां यः पठति विपर्यासनिवृत्त्यर्थं
वाच्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

—••••—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

—••—

कृतंऽय पतञ्जलिना गुरुणा तार्थदर्शिना ।
सर्वेषां नापञ्चीकृतानां महाभाष्ये निवृत्त्यने ॥
अलङ्काराधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौकुमार्यम् ॥

—•—

चलि लुङि । ३ । १ । ४३ ॥

—•••••—

नन्वश्रवणेऽपि किवादिवत् कार्यार्थं स्यादत आह

नापीति ॥ (कै)

उत्सर्गपदस्यापवादप्रतियोगिन्येव प्रमिद्धेराह

चलि लुङि । धातोश्चिन्प्रत्ययः स्यात् लुङि परे ॥ इकारो लेरिति
सामान्यग्रहणार्थः । चकारः स्वर्गार्थ इत्युत्तरसूत्रे स्पष्टीभवति ।
अस्यादेशः सिजादयो वक्ष्यन्ते । नन्वेवं किं चलिप्रत्ययेन मिजेवोत्सर्गः
प्रत्ययोस्तु तदपवादाच्च क्सादयः सन्तु न च मन्वधमेतिसूत्रे सर्वधातुषु

“चलि लुङि” । ‘इकार उच्चारणार्थ इति’ । चकारलकारसंयोगस्य
केवलस्योच्चारयितुमशक्यत्वात्, न त्वयमनुबन्धः, प्रयोजनाभावात्
‘चकारः स्वर्गार्थ इति’ एतदुत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । ‘अस्य सिजादी-
नादेशान्वक्ष्यतीति’ । यद्येवं किमर्थेयमुपदिश्यते, यावता श्रवणार्थं

स्थानीत्यर्थ इति ॥ (कै)

ननु “जुगत्सर्ग” इत्यनुपपन्नं ज्ञेयस्योत्सर्गस्याभावात्कर्मधारये
तु उत्सर्गं शब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरत आह

चलेरिति । (भा)

“जुगत्सर्गत इति” भाष्यं तु फलितार्थपरम् । कश्चित्तु भाष्ये
चोरित्येव पाठः ॥ मन्त्रे (१ । ४ । ८०) इति सूत्रे चयाणामपि
चङ्ङ्सिचिं लिप्यहणेन लुग्यथास्यादिति प्रयोजनं झिकरणस्य ।
अन्यथा सिच इत्याऽवर्त्तेतेति चङ्ङोर्दोषः । लिप्त्वं तु तेषां स्थानि-
वद्भावेन । अन्तरङ्गानपीति न्यायस्य च नास्ति । अनित्यत्वात् तेन
मन्त्रेऽधान अधुरित्युभयसिद्धिः ॥ तद्धनयनाह

लेरित्येकेनैव निर्वाहे लाघवायं चलिः कर्तव्यः । अन्यथा हि घसनशग-
मर्थमणो ग्रहणम् । आकारान्तेषु धेटोन्तर्भावात्तदर्थं चङो ग्रहणम् ।
तस्य हि विभाषाधेदृश्योरिति चङस्ति । धात्वन्तरार्थं सिचो ग्रहणम् ।
यदि तु जनेः दीपजनेति विहितस्य चिणो लुक् कन्दसि दृश्यते ततस्त-
स्यापीति प्रीणि चत्वारि वा ग्रहणानि कर्तव्यानि स्युरिति वाच्यम् ।
च्लिपक्षेपि च्लिलुङि च्लेःसिच् मन्त्रे घसेति सूत्रेषु मिलित्वा च्लिपक्षेर्लेरिति

वा भवत्युपदेशः कार्यार्थो वा, न चायं चलिः क्व चिच्छ्रूयते नापि क्लिबादौ-
नामिवाश्रित्यमाश्रयस्यैवास्य किं चित्कार्यं दृश्यते, तस्मात् सिचमेवोत्पृष्य
तस्यापवादाः क्सादयो विधीवेरन्, नैवं शक्यम् । एवं हि मन्त्रे घसादि-
सूत्रे वङ्गनां ग्रहणं कर्तव्यं स्याद, गम्यथमणो ग्रहणम्, आकारान्तेषु
धेटोन्तर्भावात्तदर्थं च चङो ग्रहणं तस्य हि ‘विभाषा धेट्श्वो’रिति
चङ्, धात्वन्तरार्थं सिचो ग्रहणं, यदि जनेर्दीपजनेति विहितस्य चिणो

चयाणामिति । (भा)

चकुोद्येति कर्त्तव्यं चेन्न सिचोऽनुकर्ष इति पदचयं कार्यमिति भावः । एतेन चङ् ग्रहणं व्यर्थं ध्यतावेव हि तदुपयोगः । तच्च सिचोलुकेव सिद्धमित्यपास्तम् । अधात् इत्यसिद्धापत्तेः । आकारान्तत्वादिति मन्त्रे घसेति सूत्रप्राप्तिनिमित्तकथनम् ॥ भाष्ये

च्लिसंप्रत्ययार्थ इति । (भा)

अनिटं प्रति ज्ञेर्विशेष्यत्वेन यः संप्रत्ययस्तदर्थमित्यर्थः ॥

तस्मादन्यथेति । (कै)

अस्य तर्हीत्यादि यस्माद्भातोर्लुङ् भिन्ने प्रत्यये इत्यर्थः ॥ लुडि यो निडित्याश्रयितुमशब्दमित्याह

चयाणां ग्रहणस्य तुल्यत्वात् । न चोक्तगीत्या साम्येपि च्लिपक्षे लाघवान्तरमस्ति । गातिस्थेति सूत्रे सिच इत्यपगोय तत्स्थाने लेरित्यभिधाय मन्त्रघसादिसूत्रे तस्यैवानुवर्तनादिति वाच्यम् । एवं हि वदन् अकृतेष्वेव सिजाद्यादेशेषु तदपवादो लेरेव लुगित्यभिप्रेषि, किं वा आदेशेषु कृतेषु स्थानिवद्भावो नेति । नाद्यः । अगुः अस्यरित्यादौ सिचः परत्वाभावेन सिचभ्यस्तेति जुसो ऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च आत इति जुस् । तत्रापि

लुक् कृन्वसि दृश्यते ततस्तस्यापि, तान्येतानि त्रीणि चत्वारि वा ग्रहणानि भवन्ति च्ल्युत्सर्गे एनः सर्वेषां स्थानिभूतस्य तस्यैवैकस्य ग्रहणम् । ननु च क्रियमाणेष्वुत्सर्गे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति 'चलि लुडि' 'च्लेः मिच्' मन्त्रे घसादिसूत्रे च यदेत्सेगिति, एवं तर्हि यदेतद्गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिच इति च्लेरिति वक्ष्यामि तदेव च मन्त्रे घसादिसूत्रेष्वनुवर्तिष्यते तस्माच्च भवति, यदि लेरित्युच्यते किं ल्यवस्थायामेव

लुङादेशानामिति ॥ (कै)

ततश्चेति । (कै)

विषयान्तरगतानिट्वाश्रयणाच्चेत्यर्थः ॥

अथापीति । (कै)

इटो भावोऽनिट् तस्मान्मातुपः सौत्रत्वानुगिति भावः ॥

यदात्विडिति । (कै)

तदा निर्दिश्यमानपरिभाषया इड् हि तस्य सिजित्यर्थः ॥
धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वाश्रयणाभिर्दिश्यमानस्य व्यवहितत्व-
मिति शङ्काम

अगूहीदिति । (कै)

ह्यन्तेति (७।२।५) वृद्धिनिषेधः । गुणे ऊदुपधाया (६।४।
८८) इत्युत्वम् ॥ आर्धधातुके विवक्षिते घञादेशविधानादाह

सिञ् इत्यस्यानुवृत्तेः । अथोच्येत आत इति सूत्रे सिज्यह्यं नानुवर्त्तते
तद्याच अगुरित्यादौ विध्यर्थं तत् न तु नियमार्थम् । व्यावर्त्तभावात् ।
न चाभूवन्निति व्यावर्त्तम् । तत्र जुसः प्राप्तैरेवाभावात् । न च सिजभ्य-
स्तेति प्राप्तिः । लावस्थायामेव लुगिति पक्षस्य इदानीं परिगृहीतत्वात् ।
न चैवमवान् इत्यत्रापि आत इति नित्यो जुस् स्यादिति वाच्यम् ।

लुक् करिष्यति उताहो आदेशेषु कृतेषु स्थानिवद्भावेन, यदि ल्यवस्था-
यामेव लुक् अगुः अस्त्यः 'सिजभ्यस्तविदिभ्यस्ते'ति जुस् न प्राप्नोति, मा
भूत्सिजित्येव 'मात' इत्येवं भविष्यति, तत्रापि सिज्यह्यमनुवर्त्तते, सिज्-
यह्यं निवर्तिष्यते, यदि निवर्तते अभूवन्नित्यत्रापि प्राप्नोति, केन,
सिजभ्यस्तेति, नेत्याह, इदानीमेव ह्युक्तं ल्यवस्थायामेव लुगिति तदेव

लुङीति । (कै)

परसप्तमीत्यभिमानेनेदमिति भावः ॥ ननु क्लिर्न कार्यः । चङ्
चिणादयश्च सिच एवादेशाः कार्याः । क्लेरित्यस्य स्थाने सिच इति
कार्यं मन्त्रे इति सूत्रे क्लेरिति न कार्यं सिच इत्यनुवृत्त्येवेष्ट-
सिद्धेरिति नैते दोषा इति चेत् न । अपुषनित्यादौ जुसापत्तेः ॥
दोषान्तरमप्याह

तथा मन्त्रे इति ॥ (कै)

ननु लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानमिति प्रत्यय-
लक्षणप्रतिषेधात् कथं स्वरप्राप्तिरत आह

लङः शाकटायनस्यैवैति नियमादिकल्पोपपत्तेरिति । एवमपि मा हि
गातां मा हि स्यातामित्यादिषु, आदिः सिचोन्यतरस्यामित्येष स्वरः न
सिद्धोत् । तस्मात्प्रावस्थायां लोप इति प्रथमः पक्षो दृष्ट एवेति स्थितम् ।
न द्वितीयः । एवं हि सति विभाषाभ्राधेडिति सूत्रेणापि चल्यादेशानामेव
लुगिति धेटश्चडोपि न स्यात् । तत्र यदा विभाषाभेदशब्दो गति चडो
विकल्पितत्वेन पक्षे सिचि कृते तस्य लुगलुको तदा अधात् अधाताम्
अधः । अधासीत् अधासिष्टाम् अधासिष्टगिति सिद्धमियम् । चडोपि

‘मात’ इत्यत्र डित इत्येवानुवर्तते न सिच इति लङ्यपितथैव स्यात्,
धेटश्च विभाषा धेट् ‘लङः शाकटायनस्यैवैति नियमादिकल्पो भविष्यति,
एवमपि मा हि गातां मा हि स्याताम्, ‘आदिः सिचोन्यतरस्या’ मित्येव
स्वरः न प्राप्नोति । अथादेशेषु कृतेषु ततो विभाषा भ्राधेडित्यत्रापि
तथैव स्यात् धेटश्च ‘विभाषा धेट्प्रत्यो’ गिति चडपि विकल्पितः, तत्र
यथा सिचा लुगलुको तदा ऽधात् अधाताम् अधः अधासीत् अधासिष्टां

लुमतेति । (कै)

तस्य सर्वामन्वितसिञ् लुक् स्वरवर्जमिति निषेधादिति भावः ॥
अस्य आदिति च इत्यस्य सर्वामन्वितसिञ् लुक् स्वरवर्जमिति
तचोक्तत्वादिति भावः ॥

तदनुबन्धकेति । (कै)

चकाराभावेनैकानुबन्धकत्वादिति भावः ॥

तत्रेति । (कै)

आम इति सूत्रे ऽनुवर्त्तमानेन लेरिति पदेन लिटोऽपि ग्रहणं
सिद्धतौत्यर्थः ॥

लुगभावपक्षे अदधत् अदधताम् अदधन् इति सिद्धम् । लुक्पक्षे तु
नलुमतेत्यङ्गाधिकारनिर्देश इति मते प्रत्ययलक्षणोऽपि द्विवचने अदधा-
दित्यपि चतुर्थं रूपं स्यात् । नलुमतेति नाङ्गाधिकारनिर्देशः किं त्वाङ्ग-
मनाङ्गं वा लुमता लुप्ते प्रत्यये परे पूर्वस्य प्राप्तं सर्वं निषिध्यतइति
मुख्यपक्षे तु चङो लुकि द्वित्वाप्रवृत्तौ सिञ्जलुका तुल्यमेव रूपमिति
अधादित्यादौ यद्यपि न दोषः, तथापि बहुवचने अधानित्यनियमपि
चतुर्थं रूपं स्यादेव, इष्यते तु त्रैशब्दम् अधुः अधासिषुः अदधन्निति न

आधासिषुगिति सिद्धमिदं चङोपि लुगभावपक्षे अदधत् अदधताम्,
अदधन्निति सिद्धं लुक्पक्षे तु प्रत्ययलक्षणोऽपि द्विवचने ऽदधादित्यपि
चतुर्थं रूपं प्राप्नोति, न चङो लुकि द्विवचनं, 'न लुमताङ्गस्येति
प्रतिषेधात्, बहुवचने तर्हि चङो लुकि अधानित्यनियमं रूपं प्राप्नोति,
त्रैशब्दमेव चेष्ट्यते अधुः, अधासिषुः, अदधन्निति । ननु चङोपि लुक्पक्षे
इति जुस् भविष्यति यथा सिचः, नैतदस्ति । सिञ्ग्रहणं तत्रानुवर्त्तते,
निवर्तिष्यते सिञ्ग्रहणं, यदि निवर्तते 'आत' इत्येतद्वेदचङो लुकि

तदेव मन्त्रे इति । (कै)

गातिस्थेति सूत्रे लिप्यहणे यदि अन्तरङ्गानपौति न्यायेन च्छ्यवस्यायां लुक् तर्हि अगुरित्यादौ सिजभ्यस्तेति जुस्स्यात् । मा हि गातामित्यादौ “आदिः सिचोऽन्यतरस्यामिति” (६ । १ । १८१) स्वरश्च न स्यात् तस्मादन्तरङ्गानपौति न्यायानाश्रयणेनादेशे कृते स्थानिवद्भावेन लिताङ्गुणितव्यः । तत्राह भाष्ये

धेटश्चातुः शब्दमिति ॥ (भा)

तद्धनयन्नाह

लेरादेशेष्विति ॥ (कै)

आकारस्योपे इति । (कै)

तिपो हल्च्चादिलोपे भष्भावे चेत्यपि बोध्यम् ॥ अधदिति भाव्यमिति पाठः । अदधुदिति भाव्यमित्यपपाठः ॥

च चङो लुकि आत इति जुस् भविष्यतीति वाच्यम् । तत्र सिच इत्यस्यानुवृत्तेः । अन्यथा तस्य नियमार्थतानुपपत्तौ अभूवन्नित्यत्र प्रत्ययलक्षणो न सिजभ्यस्तेति जुस्प्रसङ्गात् । ननु च्छ्यभ्यस्तविदिभ्यस्तेति वक्ष्यामि । एवञ्च चङ्लुक्पि स्तेः परत्वाज्जम् भविष्यति आत इति सूत्रेपि लिप्यहणानुवृत्त्यैव नियमात् अभूवन्नित्यत्र जुस् न भविष्यति । माहि-

विध्यर्थत्वसम्भवान्नियमाद्यं न स्यात्, ततश्चाभूवन्नित्यत्र प्रत्ययलक्षणो न सिच इति जुस् प्राप्नोति, इदानीमेव कृतं कृतं च्छ्यादेशेषु लुगिति, एवं तर्हि यदेतस्मिजभ्यस्तेति एतत् च्छ्यभ्यस्तेति वक्ष्यामि किं कृतं भवति लुङ्लुक्पि च्छ्यभ्यस्तेति जुस् सिद्धो भवति, आत इत्यत्रापि सिज-ग्रहणानुवृत्तेर्नियमादभूवन्नित्यत्र जुसभावश्च सिद्धो भवति कृतेश्चादेशेषु

नैष दोष इति । (कै)

अङ्गकार्यत्वादत्र नलुमतेति निषेधो न तु द्वित्वे इत्यभिमानः ॥

विध्यर्थमिति । (कै)

चङो लुकोति शेषः ॥ भाष्ये

अभूवन् इति । (भा)

चङि लुकि विध्यर्थत्वे स भवति नियमार्थत्वं न स्यादिति
सिजभ्यस्तेति जुस्स्यादित्यर्थः ॥

प्राप्तेष्वादेशेष्ठिति । (कै)

आदेशेष्वादेशेष्ठिति पाठान्तरम् ॥ चिरम-
गुरित्यत्र जुस्स्यादत आह

आत इत्येतदिति । (कै)

नियमस्यासम्भवादित्यर्थः । न च च्ल्यभ्यस्तेति कार्यम् । तेन
चङि लुक्पि जुम् । ल्विपदानुवृत्त्या आत इत्यस्य नियमत्वाद-

गातामित्यादौ आदिःसिच इति स्वरूपि सिद्धः । एवञ्च कृतेष्वादेशेषु
लुगिति पक्षो निर्बाध एवेति चेन्न । यदि च्ल्यभ्यस्तेति ब्रूषे तर्हि
कसाङ्चङ्लु दोषापत्तेः । अधुक्षन् अवोचन् अदधन् अप्रापि हि जुस्
प्राप्नोति । तस्मात्सिजभ्यस्तेत्येव वक्तव्यम् । आत इत्यत्र च सिज्यह्य-

लुगिति सिज्जक्ष्णः स्वरः सिद्धो भवति, यदि च्ल्यभ्यस्तेत्युच्यते च्ल्य-
ङ्चङ्लु दोषः, अधुक्षन्, अवोचन् अपीपचमप्रापि जुस् प्राप्नोति
तस्मात्सिजभ्यस्तेत्येव वक्तव्यम्, आत इत्यात्रापि सिज्यह्यमेवानुवर्तनीयं
नियमो यथा स्याद्विधिर्मा भूदिति, ततश्च तदेव स्थितं बहुवचने

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२६६

(अ. ३ । पा. १ । आ. ४)

(च्छि लुङि । ३ । १ । ४३ ।)

भूवनित्यपि सिद्धमिति वाच्यम् अधुचन् अवोचनित्यादौ च्छादि-
भ्योऽपि परस्य तु सापत्तेः । तस्मान् मन्त्रे इति सूत्रार्थं त्विर्नकार्यं
इति सिद्धम् । आम् इत्यत्रापि लेरित्यस्य नोपयोगः प्रत्ययमात्रस्य
तेन सुविधानात् । न च धातुरपि न विद्यते इडस्मादिति
प्रत्ययानिट्पदवाच्योऽत आह

मत्वर्थ इति । (कै)

अवयवावयविभावादिरूपे षष्ठ्यर्थ इत्यर्थः ॥ भाष्ये

अनिमित्तं वा इट् इति । (भा)

न विद्यते इट् कार्यं यस्येत्यर्थः ॥ पञ्चम्यन्तार्थे ऽन्यपदार्थं
बहुव्रीहिरिति पचान्तरमाह

मनुवर्त्तनीयम् । एवञ्च चङ्लुकि बहुवचने अधानिति प्राप्नोतीति
दोषः स्थित एव । तस्मात् गातिस्थेत्यत्र सिच इत्येव वक्तव्यम् । ततश्च
चिलपक्षेपि चिलचल्लेखिति त्रयाणां ग्रहणं तुल्यमेवति स्थितम् । प्रत्युत
चल्लेखकरणे महत्साधवम् । मन्त्रेषमेत्यादिसूत्रे हि अड एव ग्रहणं
कर्तव्यम् । सिच् तु गातिस्थेतिसूत्रादनुवर्त्य धेटो जनेश्च चङ्चिण्यौ
वैकल्पिकौ तत्र यानि लुगुदाहरणानि तानि सिच एव लुका सिद्धानि ।
न चैवम् आदिः सिचोन्यतरस्यामिति स्वः म्यादिति वाच्यम् ।

ऽधानिति प्राप्नोतीति, यदा च धेटश्चङो लुक् क्रियते तदा न केवलं
बहुवचने सर्वेष्वेव वचनेषु सिञ्जलक्षणस्वराभावात्स्वरे चातुःशब्दप्रसङ्गः,
तस्माद् गातिस्थाद्युपेत्यत्र सिच इत्येव वक्तव्यं ततश्च तदेवस्थितं तान्येव
चोणि ग्रहणानीति प्रत्युताक्रियमाणे उत्सर्गे मन्त्रे घमादिसूत्रे इयोरिव
ग्रहणं, कथं, धेटो जनेश्च चङ्चिण्यौ विकल्पितौ तत्र यानि लुक्

न वा तस्मादिति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

वचनसामर्थ्यादिति ॥ (भा)

सत्त्वर्थ इति कर्मकर्तृवचनेनाप्रथमाया इति च वार्त्तिकोक्ते-
रिति भावः ॥

अस्मिन् विषये । (कै)

लुङ् रूपे विषये । तत्रानिटत्वस्याव्यभिचारात् ॥

विषयान्तरम् । (कै)

प्रत्ययान्तररूपम् ॥

चङ्चिगोर्ग्रहणोपि पाक्षिकस्य तस्य दुर्वागत्वात् । तस्मात् चिल्लुङीति सूत्रं
व्यर्थमेवेति चेत् अत्राहुः । असति च्लौ मन्त्रे घमेत्यत्र येभ्यः सिचो लुक्
तेषामादिः सिच इति स्वरः स्यात् । सति त्वस्मिन् लेरिति लावस्थायामेव
लुकि सिञ्जभावाद्यथायथं स्वरः । किञ्च आकारान्तेभ्यः सिचो लुकि
जुस् प्राप्नोति लंस्तु लुकि अन्तिभाव एव भवति । अपि च शङ्ख-
ग्रुपधादिति सूत्रे अनिट इत्यनेन चिल्ल विशेषयितुमपि चिल्लरेष्टव्यः ।
असति हि च्लौ अनिट इति धातोरेव विशेषणं स्यात् । ततस्त्राधृत्वादिति

उदाहरणानि सिच एव तानि भविष्यन्ति । कोन्यत्र विशेषः, अयमस्ति
विशेषः सिचो लुक्यादिः सिचोन्यतरस्यामित्यनेन स्वरेण भवितव्यं
चङ्चिगोस्तु नेति तस्माद् द्वयोःपि पक्षयोस्त्रीणि ग्रहणानि नार्थस्वो-
त्सर्गेण तद्व्यतिरेक्यते असति ह्यस्मिन् मन्त्रे घमेत्यत्र येभ्यः सिचो लुक्
क्रियते तेषां 'मादिः सिचोन्यतरस्या'मित्येष स्वरः प्राप्नोति सति
त्वस्मिन्लेरिति तदवस्थायामेव लुग्विधानात् सिञ्जभावात् यथायथं स्वरः
सिद्धो भवति, तथा ऽऽकारान्ते सिचो लुकि क्रियमाणे सिञ्जभ्यस्त

उदिङ्भ्यो नेति । (कै)

आर्धधातुकलाभादिविषये पक्षं सिद्धादिति भावः ॥

नित्यं क्स् इति । (कै)

यस्य विभाषेति निषेधेनानिटत्वाद् इति भावः ॥

इष्यते इति । (कै)

अनेनैषोऽपि तत्र पक्षं दोष इति सूचितम् ॥ निष्ठाग्रहणपक्षे
भूयिष्ठेभ्य इति सूचितं दोषमाह

इषिति ॥ (कै)

भाष्ये

बलादावार्धधातुक इति । (भा)

अयं भावः । अनिटो धातोरित्युक्ते केति विषयविशेषाकाङ्क्षायां
लुङ् परबलाद्यार्धधातुके यदा योऽनिटिति कालविशेषावच्छिन्नो
विषयविशेषो गृहीष्यते लक्ष्यानुरोधादिति ॥ तदाह

न सिद्धयेत् । ननूदित्वादिङ्विकृत्य पाठिकृतादभावेन अनिट्त्वेवायमिति
चेत्, तर्हि नित्यं क्स् स्यात् । ततश्चागृहीदिति न सिद्धयेत् । अनिट
इतिचलेर्विशेषणं तु यदा चिल् अनिट तदा क्स् यदा सेट तदा सिञ्जिति
सिद्धमिष्टम् । तस्मात् यथायथं स्वर्गान्तिश्चागृहीदिति च्लेः फलमिति
स्थितम् । भाष्ये तु च्लिः प्रत्याख्यातः । यत्तृक्तम् आदिः सिद्ध इति

आत इति जुम प्राप्नोति लेस्त लृक्यन्तिभाव एव भवति तस्मादुत्सर्गः
कर्त्तव्यः, तथा 'श्ल इगपधादनिटः क्स्' इत्यत्रानिट इति लेर्विशेषणं
यथा स्याद् अस्ति पुनस्त्वत्सर्गं तस्यैव तद्विशेषणं भवति धातोः,
न विद्यते यस्मात्परस्येदिति तत्र च लुडादेशानां सार्वधातुकत्वात्सम्पत्ति-

गुहादय इति ॥ (कै)

सामान्यमिति । (कै)

आर्धधातुक इति विषयसप्तमीति भावः ॥

यच्च त्विति । (कै)

माहि दातामित्यादौ सिच एव ॥

चित्त्वेनेति । (कै)

एतच्चोत्तरसूत्रे स्फुटः ॥

स्यादिति । तन्न । तस्य वैकल्पिकतया इष्टस्वरस्य निर्वाधत्वात् । सर्वविक-
ल्पानां कन्दसि व्यवस्थितत्वेन अनिष्टस्यानापाद्यत्वात् । यद्यपि आकारान्तेभ्यो
जुस् स्यादिति । तदपि न । मन्ते तादृशस्योदाहरणस्याभावात् । अत्र च
भाष्यकारीयप्रत्याख्यानमेव प्रमाणम् । यद्यपि अगुह्यीदिति न सिद्धेदिति,
तदपि न । गुहादयो विकल्पितेऽट इटोभावाभ्यां भिद्यन्ते, तत्र सेटः तेभ्यः
सिच् अनिङ्भ्यस्तु क्स इति भगवद्भाष्यकाराश्रयस्य कैयटेन वर्णितत्वात् ॥

पञ्चमनिटत्वमथभिचारादविशेषणमिति प्रत्ययान्तरगतं तदाश्रयणीयं, न
विद्यते प्रत्ययान्तरस्य यस्मात्परस्येडिति ततो गुहेर्न स्यात् अघुक्षदिति,
विद्यते ह्यस्मात्परस्य गृहितेत्यादाविट्, खरत्यादिसूत्रेण विकल्पितो-
ऽद्यापि पाक्षिकेणेडभावेनानिङिति व्यपदिश्येत नित्यं क्सः प्राप्नोति
ह्यत्सर्गे पुनरनिङ् इति तस्यैव विशेषणं भवति स च कदा चिदनिट्
कदा चित्सेट्, यदानिट् तदा क्सः, यदा सेट् तदा सिजिति सिङ्-
मिष्टम् । 'अघुक्षत् अग्रहीदिति' । 'तस्माच्च चल्त्यत्सर्गः कर्तव्य इति' ।
स्थानित्वेन विधानं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(अ. ३ । पा. १ । आ. ४)

३०३
(च्लेः सिच् । ३ । १ । ४४)

च्लेः सिच् । ३ । १ । ४४ ॥

साधारण इति । (कै)

तन्मेषेति भावः ॥ पचान्तरमाह

आगन्तुनावेति । (कै)

तथा च मकारमात्रे तात्पर्यमिति भावः ॥

पृथगिति । (कै)

अन्यथा स परस्मैपदयोरित्येव वदेत् ॥ सेति वर्तमानम् । स
च परस्मैपदसाहचर्यादङ्गाधिकाराच्च प्रत्यय एव ग्रहीष्यते ॥

धातोरुदात्तार्थ इति । (कै)

लादेशनिमित्तमिति ज्ञाने पुनरुदात्तार्थ इत्यर्थः ॥ भाष्ये

च्लेः सिच् ॥ च्लेः सिजादेशः स्यात् । इकार उच्चारणार्थ
इत्संज्ञको वेति पक्षयमपि हनःसिजित्यत्र प्रतिपादितम् । चकारः
स्वरार्थः । मा हि लावीत् । अत्र हि आगमा अनुदात्ता इति
इटोनुदात्तत्वं प्राप्तं स्थानिन्यादेशे च द्विस्त्रित्कारणाद्वाध्यते । यत्, के

“च्लेः सिच्” । ‘इकार उच्चारणार्थ इति’ । न त्वनुबन्धः, यद्येवम-
मंस्तेत्यत्र सिजन्तस्याङ्गस्यात्मनेपदं छित्तमपेक्ष्यानिदितामिति नलोपः
प्राप्नोति, आपकात्सिद्धं, यदयं ‘हनः सिजि’ति हन्तेः परस्य सिचः
कित्वं शास्ति तज् आपयति न सिजन्तस्योपधाजोपो भवतीति, यथा

तच्च प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेति । (कै)

सिन्धिविधावुपस्थिताद्युदात्त इति शास्त्रस्यानच्कत्वाच् च वैयर्थ्ये-
न तु उत्तरकालमिति स्वरविधायकमित्यर्थः ॥ अनच्कविषये
बाधेन साधवात्तदसम्बन्धः । खेति धातोरित्याद्येकवाक्यतायां
शेषनिघातो भविष्यतीत्युत्तरयति

आमा इति । (कै)

एवं च तदाधेनोदात्तत्वाय चित्त्वं सार्थकमिति भावः ॥

स्थानिवद्भावप्राप्तमिति । (कै)

स्थानिनिर्दिष्टस्यैवातिदेश इत्यत्र न मानं किं तु तच्च सम्भावि-
तस्यापीति भावः । कार्यातिदेशेनैव कार्यविधानात्परत्वेन धातो-

चित् प्रत्ययस्वरस्य द्वावपवादौ आगमानुदात्तत्वं चित्स्वरश्च तत्र आद्यं
यासुड्विधौ ज्ञापितं तद्देशम् । चित्स्वरस्तु षाष्ठः । तत्रापवादविप्रतिषेधे
परत्वाच्चित्स्वर एव सिद्ध्यति । तत्किं सिचश्चित्त्वेनेति । तन्न । आगमानु-
दात्तत्वं हि आनुगादिषु प्रकृत्यागमेष्वपीष्यते, कुण्डिनजादीनाञ्च
चित्स्वरः, तत्कथमिमौ प्रत्ययस्वरस्यापवादौ स्याताम् । किञ्च इह
चित्स्वरस्य परत्वमपि नास्ति । स्थानिवदित्यस्य कार्यातिदेशत्वात् ।

चैतज्ज्ञापकं तथा तत्रैवोक्तमिति तत्रैवावधार्यम् । 'चकारः स्वरार्थ-
इति' । अन्तोदात्तार्थः । ननु सिचो ऽनच्कत्वात् कथं चकारः स्वरार्थः,
इति कृते साचको भवति, एवमपि प्रत्ययस्वरेण सिद्धं, न सिद्ध्यति
नाप्राप्त्ये स्वरान्तरे विधीयमानमागमानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरं बाधेत, एवं
तर्हि चक्षेष्चिन्धास्थानिवद्भावाच्चित्स्वरो भविष्यति तत्राह । 'आगमानु-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३०५

(अ. ३ । पा. १ । आ. ४)

(च्लेः सिच् । ३ । १ । ४४ ।)

रित्येकवाक्यतापक्षशेषनिघातवल्लभ्येतागमानुदात्तत्वेन बाधेतेति तात्पर्यम् । न च ज्ञेयत्वसामर्थ्यादेव तदाधः । मन्वे इति सूत्रे लेरिति सामान्यग्रहणार्थत्वात् । अन्यथा निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात् । न लिटः । ततश्चाम इति सूत्रेऽस्यासंबन्धः स्यात् । ततश्च परत्वान्तरङ्गत्वाभ्यां तिवादिषु सत्सु लुकि प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वादेवदत्तकारपाचकारे सचामन्तस्य निघातः । ततः परस्य वा निघातः स्यादिति आम इत्यत्र लेरित्यनुवर्त्तनीयमित्यभिमानः । यदि तु अन्तरङ्गमपीति न्यायेन तिवादिभ्यः पूर्वमेव लुक् तदा ह्यौ लस्य प्रयोजनमिति तत्सामर्थ्यादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धं तस्मात् पूर्वनिधमानुसारेण सिचि ह्यौ वा चकारोच्चारणमिति सूत्राग्रयः ॥

अपवादविप्रतिषेधादिति । (कै)

स्थानिवद्भावेन हि चित् मात्रमतिदिश्यते स्वरस्तु स्रग्नास्त्रेणे-
वैति भावः ॥ न हि

तस्मादागमानुदात्तत्वेन अविशेषात्सर्वः स्वरः बाध्यत इति तद्बाधनाय सिचिस्थित्वम् । न च च्लेयत्वसामर्थ्यादेव तदाधः । मन्वेघसादिसूत्रे लेरिति सामान्यग्रहणेन तस्य चरितार्थत्वात् । अन्यथा हि निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात् न लिटः । ततश्च आप इति सूत्रे निरनु-

दात्तत्वं होति' । चित्स्वरमपि बाधेतेति' । स्थानिवद्भावकतम् । ननु च यदि मा हि कावीदित्यत्रागमानुदात्तत्वं स्याच् च्लेयत्वस्यासामर्थ्यकं स्यात्, एवं मन्यते, च्लेयकारो मन्वेघसादिसूत्रे सामान्यग्रहणे चरितार्थः, अन्यथा निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्याद् न लिटः, ततश्चाम इत्यत्र निरनुबन्ध-

प्रत्ययस्वरस्यैव ताविति । (कै)

एवं च “नाप्राप्ते प्रत्ययस्वर इत्यारभ्य स्थानिवद्भावादपि या प्राप्तिस्तामपि वाधेत” इत्यन्तग्रन्थो भाष्यपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यमानोऽप्यग्रन्थ इति भावः ॥

आगमानुदात्तत्वेनेति । (कै)

वाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः । वस्तुतस्तु लवितव्यमित्यादौ प्रत्यय-
सन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते पश्चादिट् जायमानोऽस्वरकः स्यादिति
सामान्यतः स्वराप्राप्तिविषये तस्य चारितार्थाद् बाधकत्वोक्तिस्त्रिगुणा ।
सुतरां सर्वस्वरस्य यदि शेषनिघातेन तत्रानुदात्तत्वसिद्धिरित्युच्यते
तदा तद्वचनमेव व्यर्थं नास्ति चेत्याद्युदात्तत्वेति भाष्ये ध्वनितम् ।
चित्त्वं तु धातुस्वरेण प्रत्ययस्वरेण चैकवाक्यताजन्यशेषनिघातेन
प्राप्तानुदात्तत्ववाधनार्थं कार्यमेव ॥ ननु सिचि जायमानोऽपि
परस्मिन् निमित्त एव जायतेऽत आह

बन्धकस्य लेरसम्भवात् लेरिति नानुवर्तेत । ततश्च परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च
तिबादिषु पश्चात्तुकि कारयामित्यस्य प्रत्ययलक्षणेन तिउन्तत्वात्
देवदत्तः कारयाच्चकारेत्यत्र आमन्तस्य निघातः ततः परस्य चानिघातः
स्यात् । तस्मादाम इत्यत्र लेरित्यनुवर्त्यमेव । तदर्थश्च पूर्वत्र सामान्य-

कस्य लेरसम्भवाच्चेरिति नानुवर्तेत ततश्च परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च तिबादिषु
कृतेषु पश्चात्तुकि कारयामित्यस्य प्रत्ययलक्षणेन तिउन्तत्वाद् देवदत्तः
कारयाच्चकारेति तस्य च निघातस्तस्मान्चानिघातः स्यात्तस्मादाम इत्यत्र
लेरित्यनुवर्तनीयं, तस्य च तत्रानुवृत्तिः पूर्वत्र सामान्यग्रहणे सत्युप-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३०७

(अ. ३ । पा. १ । आ. ४)

(च्लेः सिच् । ३ । १ । ४४ ।)

सिचः परमिति ॥ (कै)

भाष्ये

न लोपस्यासिद्धत्वादिति । (भा)

असिद्धवदचाभाद् (६ । ४ । २ २) इत्यनेनेत्यर्थः ॥

वहिरङ्गत्वादिति । (कै)

ननु तशब्दनिमित्तलोपे तस्य वहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वादाहतेत्यादौ
ह्रस्वादङ्गादिति नस्यात् सिञ्निमित्तत्वे तु असिद्धत्वाभावात्
सेत्स्यतीति चेन्न । चैपादिकेऽन्तरङ्गे वहिरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्तेः ॥ भाष्ये

अथाप्पनेनेति । (भा)

एकदेश्युक्तिः ॥ एकदेश्येवाह

कथं च्लेरिति ॥ (भा)

ततश्चेति । (कै)

स्वरस्य सिचश्चित्तेनैव सिद्धिरिति भावः ॥ भाष्ये

ग्रहणं वाच्यं तद्विघाताय च्लेस्वकारश्चरितार्थः । च्लेः प्रत्याख्यानपक्षे
तु सिच एव चित्तेनानन्यार्थेन आगमानुदात्तत्वं बाध्यते स्पृशमृशकृष-
टपदृपः सिञ्चेति वक्तव्यम् ॥ स्पृश स्पर्शने, मृश आमर्शने कृष
विलेखने । एभ्यः क्से प्राप्ते टप प्रीणने, दृप हर्षविभोचनयोः, आभ्या

पद्यते, तस्माच्च च्लेस्वकारस्य चरितार्थत्वात्स्थानिवद्धावात्प्राप्तं चित्त्वम्-
मपि बाधेतेति सम्भावेन लिङ्, सम्भयेत बाधनमित्यर्थः । अनुबन्धा-
न्तरेणापि सामान्यग्रहणसिद्धे चकागानुरोधेन चित्त्वम् एव भवि-
ष्यतीति श्रूयते वक्तुमिति भावः । 'स्पृशमृति' । स्पृश स्पर्शने,

चित्करणं प्रत्याख्यायते (भा)

इत्यस्य इत्संज्ञाप्रत्याख्यायते इत्येव तात्पर्यम् ॥

चङादय इति । (कै)

णिश्रिद्रुसुभ्य (३ । १ । ४८) इत्यादि पञ्चमी निर्देशेन विधानादित्यर्थः ॥ णिश्रिद्रुसु इति विहितविशेषणमिति भाष्याग्रय इत्यन्ये । भाष्ये च अङिति चिणो न्यायेनात्रापि चस्येत्त्वाभावेनैकाल-त्वात्सिद्धमिति च प्रसङ्गे फलं चिन्त्यम् उपायान्तरपरमेतदभ्युपेत्या-पीत्संज्ञाशोपयोः पूर्वप्रवृत्तिमिति बोध्यम् ॥ ननु “अन्यस्याद्यं स्थाने भवन्निति” भाष्यम् उपपन्नम् । आदेः परस्येत्यस्य प्राप्तेः प्रत्यया-दित्वेनेत्वसिद्धेरत आह

चिणाभावेति ॥ (कै)

विहितेति । (कै)

यदादिभ्यो विहितस्य ज्ञेरित्यर्थे परशब्देन विधानाभावादादेः परस्येत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः ॥ भाष्ये

पुषादित्वादङि प्राप्ते सिजपि पक्षे अभ्यमुञ्जायते । अस्याक्षीत् । अस्याक्षीत् । अस्पृक्षत् । अमाक्षीत् । अमाक्षीत् । अमृक्षत् । अका-क्षीत् । अकाक्षीत् । अकृक्षत् । अत्राप्सीत् । अत्राप्सीत् । अटपत् । अत्राप्सीत् । अटपत् । अटपत् । प्रक्रियाकौमुद्यान्तु प्रकृतवार्त्तिके

अत्र आमर्शने, कृष विलेखने, इत्येतेभ्यः कसे प्राप्ते ढप प्रीक्षने वृष हर्षविमोचनयो, आभ्यां पुषादित्वादङि प्राप्ते सिजपि पक्षे-ऽभ्यमुञ्जायते । ‘अस्पृक्षदिति’ । प्रस्त्रादिष्वत्वे ‘षडोः कस्सी’ति कत्वम् । ‘अस्याक्षीदिति’ । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य चेति पक्षे अमागमः, ऋका-

प्रत्ययः स्यादिति । (भा)

प्रत्ययाधिकारे पाठेऽपि अन्वर्थसंज्ञालभ्यार्थाभावात् । न हि प्रत्ययावयवस्तदर्थवानिति भावः ॥ ननु धात्वन्तःपातिनोऽपि अमोऽर्थवत्त्वमिवान्यावयवस्याप्यर्थवत्त्वमस्तु । समुच्चित्वा चावयवसमुदाया द्योतकता तद्वदेव चार्थाधिकारात्प्रत्ययत्वेऽपि न बाधकमिति चेन्न । एकदेश्युक्तित्वेनादोषात् ॥ तद्धनयन्नाह

एष चेति ॥ (भा)

एतेन नानुबन्धकृतमनेकाचत्वमिति सर्वादिशतं दुर्लभमित्य-
पास्तम् ॥

वाचिककारस्येति । (भा)

उक्ता स्त्रीकरीत्या चकारस्य ज्ञेरेव वा प्रत्याख्यानमिति सूचितम् । ह्यावेव शलादिलक्षणेऽपि अस्मादौदित्यस्यासिद्धिरूपं दूषणान्तरमाह

अपि चेति ॥ (कै)

तद्वृत्तपांशे फलं दर्शयति भाष्ये

यस्य स्वस्वपीति ॥ (भा)

अपिमपि प्रक्षिप्य अस्माप्रीत् अस्माप्रीत् इत्यपि रूपद्वयमुदाहृतम् ।
तत् अप्रामाणिकत्वादुपेक्ष्यम् ॥

रस्य यण्, वदन्ननेत्यादिनाकारस्य वृद्धिः, असमावपक्षे अकारस्येव
वृद्धि एवमुत्तरत्रापि ।

शल इगुपधादनिटः क्सः ।

३ । १ । ४५ ॥

इगुपधलक्षणदोषमिति । (कै)

असम्भवरूपमित्यर्थः ॥

भूतपूर्वेति । (कै)

विशेषणसामर्थ्याद्धि तदाश्रयणम् ॥

लक्ष्यासिद्धिरिति । (कै)

सर्वत्र गुणश्रवणापत्तिरित्यर्थः ॥ ननु क्सस्य कित्वसामर्थ्यात्
पूर्वमपि पुराणेन भविष्यतीत्य आह

शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ शलन्त इगुपधो यो धातुः तस्मा-
त्परस्य अनिटः च्लेः क्सः स्यात् । दुह्, अधुक्षत् । लिह्, अलिक्षत् ।
शलः किम् । अभैत्सीत् । इगुपधात्किम् । अधाक्षीत् अनिटः किम् ।
अकाशीत् च्लेः । प्रत्याख्यानपक्षे तु अनिट इति धातोरेव विशेषण-

“शल इगुपधादनिटः क्सः” ॥ ‘शलन्तो यो धातुरिगुपध
इति’ । ननु च्लेर्गुणनिमित्तत्वादकृतएव क्से लावस्थायामेव गुणः
प्राप्नोति ततस्तेगुपधाति विशेषणं न प्रकल्पते. नैष दोषः । विशेषण-
सामर्थ्यात्प्रागेव गुणात् क्सो भविष्यति । ननु च कृतेपि गुणे भूतपूर्व-
गत्या विहितविशेषणाश्रयणेन वा क्सो भविष्यति, कित्त्वरणमिदानीं
किमर्थं स्यात् ‘क्सस्याची’ति विशेषणार्थं, सस्याचीच्युत्तमाने पुनर्वदिह-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३११
(अ. ३ । पा. १ । आ. ४) (शूल इगुपधादनिटः क्सः । ३ । १ । ४५ ।)

कित्करणं त्विति ॥ (कै)

वत्सेति । (कै)

वदेः स औणादिकः ॥ क्सस्य गुणापवादत्वे हेतुमाह

भूतेति ॥ (कै)

ननु वत्सावित्यादावपि लोपापत्तिरत आह

प्रत्ययत्वादिति ॥ (कै)

वत्सा इत्यादौ दोषवारणायाह

उणादीनामिति । (कै)

वत्सावित्यादौ दोषस्तु लुग्वदुहेत्यत्रेतः स यदानुवृत्तेरर्था-
धिकारानुरोधेन दुहादिषु यस्य सम्भवस्तस्यैव पूर्वसूत्रेऽपि यद्वणा-

मिति प्रागेवोक्तम् । यद्यपि अकृत एव क्से लावस्यायां गुणः
प्राप्नोति । तथापि इगुपधादिति विशेषणसामर्थ्यात् भवति । न च
कृतेऽपि गुणे भूतपूर्वगत्या विहितविशेषणान्नयनेन वा क्सोऽस्त्विति
वाच्यम् । कित्करणवैयर्थ्यापत्तेः । न च क्सस्याचीत्यत्र विशेषणार्थं तत् ।

निकमिकादिभ्यः से वत्सौ वत्साः, अत्रापि प्राप्नोति उणादयो-
ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानौत्थनार्थकत्वात् भविष्यति, एवमपि वुष्ण्या-
दिषु वत्सादिभ्यः से प्रसङ्गः, वत्सान्यस्मिन्देसे सन्ति वत्सौ वत्सा इति,
नतदेवं 'घोर्लोपो लेटि वे'ति प्रकरणे धातुप्रत्ययानां ग्रहणं किं
च लुग्वदुहदिहेत्यत्रापि 'क्सस्याची'त्यतः क्सस्येति वर्त्तते, तेन
दुहादिषु यस्य सम्भवः पूर्वसूत्रेऽपि तस्यैव ग्रहणं भविष्यति तदेवं
कित्करणसामर्थ्याद्गुणो न भवतीति स्थितम् । 'क्लेरनिट इति' ।

(अण इगुपधादनिटः कश्चः । ३ । १ । ४५ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ७)

द्वारणीयः । अत एव दृशेः क्सेतादृचावित्यादौ न दोष इति
किञ्चसामर्थ्याद्गुणे नेति बोध्यम् । दधुचतौत्यादौ सनः सानुबन्धकत्वाच्च
दोषः । एतन्नोपविषये त्वणप्रतादृचादेरनभिधानमिति कश्चित् ॥

सिचानित्यमिति । (कै)

आदेशान्तराभावे तस्यावश्यंभावादित्यर्थः ॥

सिजेव भवतीति । (कै)

निर्दिश्यमानपरिभाषया लेरेव सः । धातोरिति च विहित-
विशेषणमिति निर्दिश्यमानस्य न व्यवहितत्वमिति भावः ॥

सस्याचौत्येव सिद्धेः । न चैवं दृढवदिह्निकमिकषिभ्यः से वत्से वत्सा
इत्यत्र प्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम् । लुग्वादुहेत्यत्रापि हि सस्याचौत्यतः
सस्येत्यनुवर्तते । एवञ्च दुहादिषु यस्य सम्भवः तस्यैव पूर्वसूत्रेपि
ग्रहणमिति सुवचत्वात् तस्मात्किञ्चरणसामर्थ्याद् गुणो नेति स्थितम् ॥

यद्यपि चलेः सिजाभिरदिदेशैर्भवितव्यमिति क्व चिदप्यश्रवणान्न
सेट्त्वमनिट्त्वं वा तथापि दुहल् इति स्थिते कसस्यायं विषय
इति सिजा न भाव्यं, कसोपि तावन्न भवति यावदस्यानिट्त्वं न
ज्ञातं तत्र लकारस्यैवेष्टः प्राप्तौ तान्निषेधात्सेट्त्वमनिट्त्वं च निरूप्यत
इति विशेषणोपपत्तिः । 'अधुक्षदित्यादि' । 'दादेर्द्धातोर्घः,' एकाचो
वशो भव् । 'अलिक्षदिति' । लिङ् आस्तादने 'हो ठः,' भिदिर्
विदारणे, छिदिर् द्वैधौकरणे, कुष निष्कर्षे, मुष स्तये ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३१३
(अ. ३. पा. १. आ. ४) (श्लिष आलिङ्गने । ३. १. ४६ ।)

श्लिष आलिङ्गने । ३. १. ४६ ॥

विधित्वसंभवे नियमार्थत्वं कथमित्यत आह

इतर इति । (कै)

प्रत्यासत्तिसम्बन्धमात्रं प्राणिकर्तृकतदिशेषस्यानिगमनमिति
बोध्यम् ॥

श्लिषेर्नाप्राप्ते इति । (कै)

परस्मैपदविषये विधित्वं स्यादित्यर्थः ॥ भाष्ये

श्लिष आलिङ्गने ॥ अत्र योगो विभज्यते । श्लिषः ॥ श्लिषः परस्य
अनिटः च्लेः क्सः स्यात् । पूर्वमेव प्राप्तस्य क्सस्य पुषाद्यडा बाधे
प्राप्ते इदमारभ्यते । पुषादिपाठसामर्थ्यात्पक्षे अङ् । एवञ्च अङ्क्सयोः
सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते आलिङ्गनानालिङ्गनयोगविशेषेण क्से च प्राप्ते
नियमार्थं द्वितीयो योगः । आलिङ्गने । श्लिषः परस्यानिटः च्लेयेर्धं
क्सादेशः स आलिङ्गन एव न त्वर्थान्तरे, एवं चार्थान्तरे सावकाशोऽ

“श्लिष आलिङ्गने” ॥ ‘श्लिषेर्द्धातोऽिति’ । श्लिष आलिङ्गन इत्यस्य
न तु श्लिषः श्लिषः प्रषः प्रषः दाहइत्यस्यालिङ्गने वृत्त्यभावाद् अनिट
इति चाधिकारात्सानुबन्धकत्वाच्च, तत्र नियमार्थमेतदिति, ननु श्लिषि-
रयं पुषादिः, तथा च प्रत्यदाहरणे अङ् भवति ततश्च पुषादिपाठा-
त्प्राप्तमङं बाधित्वा ऽऽलिङ्गने क्से यथा स्यादित्येवं विधिसम्भवान्नि-
यमो गोपपद्यते, अस्तु विधिः, एवमप्यालिङ्गने क्से ऽन्यत्रासिति

(श्लिष आलिङ्गने । ३ । १ । ४६ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. ४)

आलिङ्गने ऽनालिङ्गने चेति । (भा)

कर्मणि कर्मव्यतीहारे चातां प्रभृतिष्वित्यर्थः । तच्चालिङ्गने
दृष्टमेवान्यत्रापत्तिरेव दोषः ॥

दोषान्तरोद्भावेति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तया पदद्वयविषयको विधिः स्यादिति भावः ॥

नियमार्थमिति । (कै)

अचिण्विषये श्लिष आलिङ्गन एवेत्यर्थः । अचिण्विषयशब्देन
भावकर्मार्थकतशब्दभिन्नमात्मने पदमुच्यते । अन्यथा विध्यर्थमिति ।
अचिण्विषय इत्यनेन तद्विज्ञानिजामेव ग्रहणं स्यादित्यर्थः । तत्तु
चिण्विषये विधिव्यावृत्त्यर्थं स्यादिति भावः ॥

आलिङ्गने कस्मेन बाध्यते । आश्लिषत् कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन-
एवेति किम् । समाश्लिषन्तु काष्ठम् । इह अथेव, प्रत्यासत्तौ स्यत्र
श्लिषिर्वर्तते न तूपगूढनपरिष्वङ्गापरपर्याये आलिङ्गने । उपाश्लिषतां
अतुना काष्ठे । नन्विह श्लिषइत्पधादिति कसो दुर्वारः । आलिङ्गने
एवेति नियमेन हि अनन्तरस्येति न्यायेन श्लिष या इति प्राप्तिः
अडबाधनार्था सैव नियम्यते न तु ततः प्राचीनमपीति चेन्न ।

सिद्धमिष्टं, सत्यं, सिद्धं परस्मैपदे आत्मनेपदे त्वडभावादालिङ्गने-
ऽनालिङ्गने च पूर्वेण कसः प्राप्नोति इष्यते च तत्राप्यालिङ्गने
कस्तोन्यत्र सिष्, तच्च नियमे सत्यपपद्यते स च नियमो गोपपद्यते
विधेयभावात्, योगविभागात्सिद्धं, श्लिष इति को योगः श्लिषश्च कस्तो
भवति, किमर्थमिदं पुषाद्यडो बाधनायं, यथैव तर्ह्यडं बाधते तथा
चिबमपि बाधेत समासेषि कन्या देवदत्तेनेति, पुरस्तादपवादा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३१५

(अ. ३ । पा. १ । आ. ४)

(श्लिष आलिङ्गने । ३ । १ । ४६ ।)

दाहार्थस्येति । (कै)

अन्यथा तत्र चारितार्थादङ्गो बाधा न स्यादिति भावः ॥

सानुबन्धकत्वादिति । (कै)

श्लिषु दाह इति पाठात् ॥

अठमित इति ।

न च सोऽचरितार्थः । तत्रादिपदस्यैतत्सामर्थ्येनेतरपुषादिमात्र-
परत्वमित्यभिमानः । पुषादिपाठोऽपि शून्यार्थः । न चान्यत्रैव पाद्यः ।
अग्नौकवनिकान्यायात् । वस्तुतः पुषादिपाठसामर्थ्यादादिपदेन तत्र
यहणसामर्थ्याच्चाङ्क्षयोः परस्मैपद आलिङ्गनानालिङ्गनविषये सर्वत्र

योगविभागसामर्थ्येन सर्वस्याः क्स्वप्नो नियमनात् । आत्मनेपदे च
अङो ऽप्राप्तेः सिजेव पर्यवस्यति । नन्वेवमपि आलिङ्गन एवेति आदेश-
नियमोऽयमिति कुतः, अर्थनियम एवायं किं न स्यात् आलिङ्गने
क्स्व एवेति । ततश्चालिङ्गने अद् मा नाम भूत् । आत्मनेपदे तु
अनालिङ्गनेपि पूर्वा क्स्वो द्वांश्च एवेति चेत् । सत्यम् । उभय-
येह नियमसम्भवेपि प्रत्ययनियम एवाश्रीयते लक्ष्यानुगोधात् । विधेय-

अनन्तरान्विधीन्वाधत्ते नोत्तरानिति तत्रालिङ्गने ऽनालिङ्गने च श्लिषः
क्स्वो भवति, इदमिदानीं किमर्थं नियमार्थम्, आलिङ्गन एव नान्यत्र,
योगविभागसामर्थ्याद्या च यावती च क्स्वस्य प्राप्तिः सा सर्वा
नियम्यते न त्वनन्तरस्य विधिर्वा भवतीति श्लिष इति या प्राप्ति-
रङ्वाधनार्था सैव, एवमपि नियमो नोपपद्ये, कथं, श्लिष इत्येत-
दङ्वाधनार्थं, न च तदत्यन्तायाङ्गं बाधितुं प्रभवति पुषादिपाठ-

विकल्पे प्राप्ते आत्मनेपदे चालिङ्गनानालिङ्गनयोरविशेषेण क्से प्राप्ते
द्वितीयेन नियमः ॥

आलिङ्गन एवेति । (कै)

एवं चार्थान्तरे सावकाशोऽङ् आलिङ्गने क्से न बाध्यते ।
तस्यैव बाधस्यानुवादो भाष्ये

तदाधनार्थमिति । (भा)

न चालिङ्गने क्से एवेति विपरीतनियमापत्तिः । लक्ष्यानु-
रोधात् प्रत्ययनियमस्यैवाङ्गौकारादित्यूह्यम् । योगविभागसामर्थ्याच्च
नियमेन सर्वाङ् प्राप्तिबाधः ॥

विभक्तिनिर्द्देशेन प्रधानत्वाद्वा भाष्यकारोक्त्याख्यानादेति न कश्चि-
दोषः । श्लिष इति योगे अनिटः किम् । श्लिष आलिङ्गन इत्य-
स्यैव ग्रहणं यथा स्यात् । श्लिषु एषु लुषु दाहे इत्यस्य सेटो
ग्रहणं मा भूत् । सानुबन्धकत्वादेव तदग्रहणे तु अनिट इति
नावश्यकमिति दिक् । श्लिष इति योगविभागसिद्धश्च क्सः पुरस्ता-
दपवादन्यायेन अङ्मेव बाध्यते न तु चिन्तनेन समासोपि कन्या
देवदत्तेनेति चिणोव भवति ॥

सामर्थ्यात्, ततश्चाङ्क्सयोः सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते द्वितीयो योग
आलिङ्गने क्स एव नित्यं यथा स्यान्मा कदा चिदङ् भूदित्येव-
मर्थः स्यात्किं तर्ह्युच्यते नियमो नोपपद्यतइति, ननु तत्र भवतापि
मुखान्तरेण नियम एवोक्त एतावांस्तु विशेषो मया प्रत्ययनियम उक्त
आलिङ्गन एव क्स इति त्वया पुनरर्थनियम आलिङ्गने क्स एवेति
सर्वथा नियमात्त मुख्यामहे तत्र लक्ष्यानुरोधादिधेयविभक्तिनिर्द्देशेन
प्रधानत्वाद्वा प्रत्ययनियम एव भविष्यति ॥

णिश्चिद्रसुभ्यः कर्तरि चङ् ।

३ । १ । ४८ ॥

ननु णिङ्भावपक्षेऽपि मन्वत्त्वं द्वारः । तत्र णावित्यनुक्तेरत आह

सन्वत्सघुनीति ॥ (कै)

अन्येत्वाहुरिति । (कै)

अत्राहचिस्तु भाष्याननुगुणत्वं वार्त्तिकोत्तरं पाठेन तत् स्तुत्यर्थ-
त्वस्य स्वरमतः प्रतीतेः । पूर्वव्याख्यायां विशेषलक्षणस्मरणप्रयुक्ता-
धिकसुखप्राप्तिः ॥

णिश्चिद्रसुभ्यः कर्तरि चङ् ॥ एभ्यस्त्वेभ्यश्च स्यात् कर्तृवाचिणि
लुङि परे । णीति णिङ्णिचोः सामान्यग्रहणम् । अचीकमत ।
अचीकरत् । अशिश्चिद्यत् । अदद्रवत् । अमुस्ववत् । कर्तरि किम् ।
अकारयिषातां घटौ देवदत्तेन । चङो डकारो गुणनिषेधार्थः । चकार-
च्छीति विंशेषणार्थः । अशीत्युच्यमाने अस्यतिवक्तृत्वादिषिद्धिदादिभ्य
इति चाङि अतिप्रसङ्गः । यदि तु णिश्चिद्रादौ ङ एव क्रियेत तदा
शक्यं चित्तमकर्तुम् । क्रमेणपसंख्यानम् ॥ आयादय आर्द्धधातुकेवेति
यदा णिङ् गान्ति तदर्थमिदम् अचकमत । अत्र भाष्यम् । नाकमिष्टसुखं
यान्ति सुयुक्तैर्वडवार्यैः । अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमत भाषिणः ॥

“णिश्चिद्रसुभ्यः कर्तरि चङ्” । ‘चकारो विंशेषणार्थ इति’ ।
‘चङो’ तत्र अशीत्युच्यमाने ‘अस्यतिवक्तृत्वादिभ्योङ्’ ‘षिद्धिदादि-
भ्योङ्’ अत्रापि प्राप्नोति, यदि एतदर्थं ङो विधीयते चकारः शक्यो
कर्तुं चित्तं प्रयोजनमस्य । ‘अशिश्चिद्यदित्यादि’ । अत्र चाङि धातुरङ्
चङन्तं तु तिपि तत्र चङाश्रयस्य गुणस्य द्वितीति प्रतिषेधः,
चङन्तस्य तु तिपमपेक्ष्य लघुपधगुणः प्राप्नोति, न च तस्यापि चङमेव
डितमपेक्ष्य प्रतिषेधः, किं कारणां द्वितीति निमित्तसप्तमी, नैष

(णिश्चिद्रुसुभ्यः कर्तरि चङ् । ३ । १ । ४८ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ४)

कमेलुङि कौटुशं रूपमिति (कै)

प्रश्ने स्वरसतःकमुप्रकृतिके लुङीत्यर्थके तस्य साधुत्वे ऽप्यसमं-
जसोत्तरत्वात् पुनः सुखप्राप्तिरेवं च सामान्यशास्त्रानुगतलक्ष्यप्रयो-
गापेक्षया विशेषलक्षणानुगतशब्दप्रयोगधर्माधिकमित्यस्य भाष्यस्य
तात्पर्यम् ॥

कर्मकर्तरौति । (भा)

कर्मवद्भावाच्चिणावाधः स्यादित्यभिमानः ॥ भाष्ये

कर्मणि विधीयते य इति । (भा)

कर्मवद्भावप्राप्त इति भावः ॥ “उत्पुच्छयते गामि”ति कर्तुरी-
प्सिततममिति कर्मत्वं^१ बोध्यम् ॥

१ नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तेर्वड्वा रथेः ।

अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचक्रमतभाषिणः ॥

अस्यार्थः । अचक्रमताचोक्रमतेति शब्दयोः साधुत्वे तुल्योप अचक्रम-
तेत्यस्य विशेषलक्षणसापेक्षतया तत्प्रयोगे ल्केषाधिक्यात्पलाधिक्यम् ।
तेन कमेलुङि किं रूपमिति एष्टे अचक्रमतेति ये ब्रूयन्ते सुयुक्तेः
रथेः स्वर्गं यान्ति यैस्त्वचाकमतेत्युक्तं ते पादौ कषत्तीति पत्काषिणो
यान्ति । हिमकाषिहतिषचेति पादस्य पदादेशः । अन्ये तु व्याचक्षते ।
अक्रमिष्टेति यैरुक्तं तद्वोपचागादक्रमिष्टशब्देनोच्यते । ते ऽमो सुयुक्ते-
र्वड्वारथेर्गच्छन्तो ऽपि सुखं न प्राप्नुवन्ति अपशब्दोच्चारणात् । अचो-
कमतभाषिणस्तु पत्काषिणोपि सुखं यान्ति ।

दाध । अन्तरङ्गाविषयवडौ अन्तर्भूतचङपेक्षत्वात्, बहिर्गङ्गो रुणो
बहिर्भूतविषयपेक्षत्वात् । ‘अकारगिघातामिति’ । एयन्तात्कर्मणि लुङ्
द्विवचनमाताम् । ‘कमेरुपसङ्ख्यानमिति’ । ननु कमेरुङ् विहितः, न च
प्रकृत्यन्तरं कर्मिः सम्भवति णिङन्तात् सूत्रेणैव सिद्धं तत्राह । ‘आयादय
आर्द्धधातुके वेति’ । ‘यदा णिङ् नास्तीति’ । ‘णिङ्पक्षे सम्यद्भाव इति’ ।
सम्यक्सूत्रे चङ्परो णिरित्याश्रयणात् तत्र हि सम्यक्सूत्रे चङीति वक्तव्ये
परग्रहणं वड्वीकृत्यं तत्र णिरन्यपदार्थो ऽन्यस्यासम्भवात् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ।

३ । १ । ५२ ॥

ननु परस्मैपदेऽप्यङ् दर्शनादात्मनेपदार्थमित्ययुक्तमत आह

पुषादय आगणान्तादिति ॥ (कै)

आतिदेशिकस्येति । (कै)

यकश्चिणा वाधाद् द्विवचने ऽचिणो ऽप्राप्तेरात्मनेपदमपि
उपसर्गादस्यत्यूह्योरिति वार्त्तिकेन सिद्धमित्यर्थः ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥ अमुं क्षेपणो । वच परिभाषणो, कृष्णो
वचिश्च, ख्या पकथने, चक्षुषादेशेति पाञ्चः । वस्तुतस्तु सार्वधातुक-
मात्रविषयः ख्यातिः । इह त्वादेशस्यैव ग्रहणम् । यभ्यस्त्वलेऽङ् स्यात्
कर्त्तृवाचिनि नु ऽ परे । अस्यतः पुषादिपाठादेव अङ् सिद्धे ए-ग्रह-
णमात्मनेपदार्थम् । पर्यास्यन् । पर्यास्यताम् । पर्यास्यन्त । उपसर्गाद-
स्यत्यूह्योर्वावचनमित्यात्मनेपदम् । अङ् । अस्यतस्यक् कर्मकर्तार तु
प्रत्यये परस्वाचिण् अन्यत्र अङ् । पर्यामि । पर्यास्यताम् । पर्यास्यन्त ।
अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् । वच उम् । अस्थत् । अस्थनाम् ।
अस्थन् । आतो लोपः कर्त्तृगोति किम् । कर्मणि मा भुत् । चिण्सि-
चावेव यथा स्याताम् । निगामि । निगामिषाताम् ॥

“अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्” ॥ ‘कृञादेशो वेति’ । वाशब्दः समुच्चये,
एवमुत्तरत्रापि । ‘पुषादित्वादेव सिद्ध इति’ । परस्मैपदेषु ‘पर्यास्यतेति’ ।
उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचनमित्यात्मनेपदे ऽङ् अस्यतस्यक् । ‘अवाचादिति’ ।
‘वच उम्’ । अस्थदिति’ । ‘आतो लोप इटि च’ ॥

जृस्तम्भ्मृचुम्लुचुगृचुग्लुचुग्लुचु- श्चिभ्यश्च । ३ । १ । ५८ ॥

स्तेयकरणार्थत्वात् कथं सिद्धिरत आह

अनेकार्थत्वादिति ॥ (कै)

जृस्तम्भ्मृचुम्लुचुगृचुग्लुचुग्लुचुश्चिभ्यश्च ॥ एभ्यस्त्वेरङ् वा ।
अजरत् । अजारीत् । स्तम्भः सौत्रो धातुः । अस्तभत् । अस्तम्भीत् ।
मृचु म्लुचु गतौ । अमृचत् । अम्रोवीत् । अम्लुचत् । अम्लोचीत् ।
गृचु ग्लुचु स्तेयकरणे । अगृचत् । अग्रोचीत् । ग्लुचु खड्गगतौ ।
अग्लुचत् । अग्लुचीत् । अश्वत् । अश्वयीत् । अश्विश्वियत् । विभाषा-
धेट्श्वथोरित्यत्र व्युत्पादितमेतत् । ग्लुचुग्लुचोरेकतरोपादानेनापि रूप-
त्रयं यद्यपि सिद्ध्यति । तथापि ग्लुचावृपात्तेऽग्लुचत् अग्लुचीदिति
द्वयम् । ग्लुचेस्तु सिचि अग्लोचीत् । तथा ग्लुचावृपात्ते तस्याग्लुचत्
अग्लोचीत् ग्लुचेस्त्वलुचीदिति । तथापि अर्थभेदात्सूत्रकृता उभावृपात्तौ ।
भाष्यकृता तु धातूनामनेकार्थत्वेनेष्टसिद्धिमाश्रित्य अन्यतरो न कर्त्तव्य
इत्युक्तम् । एतेन द्वयोरुपादानसामर्थ्यात् ग्लुचेरनुनासिकलोपो न भव-
तीति जयादित्योपन्यस्तङ्गेषां चिन्मतं परास्तम् । भाष्यविरुद्धत्वात् ॥

“जृस्तम्भ्मृचुम्लुचुगृचुग्लुचुग्लुचुश्चिभ्यश्च” ॥ अस्तम्भदिति । अनि-
दितामित्युपधालोपः । ‘अन्यतरोपादानेपि रूपत्रयं सिद्ध्यतीति’ । कथं,
यदि तावद् ग्लुचिरुपादीयते तस्मादङ् सिचोरग्लुचत् अग्लोचीदि-
त्येतद् रूपद्वयं सिद्ध्यति ग्लुचेस्तु सिचि तृतीयमग्लुचीदिति, अथ
ग्लुचिरुपादीयते तस्याग्लुचत् अग्लुचीदिति रूपद्वयं सिद्ध्यति ग्लुचेस्तु
सिचि तृतीयमग्लोचीदिति, किमर्थं तर्ह्युभयोरुपादानमित्यत्राह ।
‘अर्थभेदात्त्विति’ । ‘केचिदित्यादि’ । इदं भाष्यविरुद्धं भाष्यकारो हि
अनेकार्थत्वाद्भाष्यनामर्थभेदो न प्रयोजक उभयोपादानस्येत्यन्यतरोपादानं
प्रत्याख्यातवान् ॥

महाभाष्यप्रदीपीदुद्योतः । ३२१
(अ. ३ । पा. १ । आ. ४) (सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ।)

सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ॥

दृग्नेः कर्मणि नियताकाङ्क्षाद्दर्शयति

वक्ष्यमाणस्येति । (कै)

वाक्यार्थः क्रिया । साचेह केनैतदेवं भवतीत्येतद्रूपासरणं
धावनम् । अध्याहृतधावनादिपदोपस्थाप्यस्य कर्मत्वमित्यन्यचोक्तम् ॥
ननु भावस्य क्रियारूपस्य संख्याया अयोगात् न द्विवचनादिकं
भविष्यति । कर्मणि तु शक्तिशक्तिमतोरभेदोपचाराच्छक्तिमतस्य
संख्यायोगाद् द्विवचनादिकं सेत्स्यतीत्यत आह

इहेति श्रुतेरिति ॥ (कै)

साधनादिभेदाद्विभक्त्येऽपि श्रुतेराख्यातशब्दात् प्रविभागकल्पना-
भेदावगमरूपाऽग्रक्येत्यर्थः ॥ कथं तर्हि द्विवचनवाक्यादिकं तदाह

तचेति ॥ (कै)

साधनभेदादिति । (कै)

साधनभेदकृतभेदारोपादित्यर्थः ॥

सार्वधातुके यक् ॥ भावकर्मवाचिणि सार्वधातुके परे धातोर्यक्
स्यात् । आस्यते श्रय्यते त्वया । अयद्यपि द्वितीति श्रौष्ठोपादेशः ।

“सार्वधातुके यक्” । इहाग्निषि लिङि लिटि चान्तरेणापि विकरणं
सर्वेष्वेव धातुषु तिङामेव सदावे भावकर्मकर्तारिस्त्रयोपि प्रतीयन्ते,

अथैकेति । (कै)

शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः । तदा पाकाविति क्रियारूपस्य स्वतः संख्यासम्बन्धाभावादिति तात्पर्यम् ॥ ननु कर्मपदस्य शक्त्यभिधायित्वाच्छक्तेश्च विभक्तिवाच्याया असत्त्वभूतत्वात्संख्यायोगाभावेनानेकमित्यनुपपन्नमत आह

कर्मशक्तीति ॥ (कै)

शब्देनेति । (कै)

न हि घटस्य शक्त इतिवत् घटस्य कर्मेति प्रयोगेऽस्ति इति भावः ॥ तदेवासामानाधिकरण्यमिति कर्मादिपदैः शक्तिमद्देमापन्नैव शक्तिरुच्यते ॥

अत एव कर्मत्वमिति । (कै)

भावप्रत्ययेन शक्तिरुच्यते प्रवृत्तिनिमित्तेन व्यक्तेस्तादात्म्यसम्बन्धस्याङ्गीकारादिति तत्त्वम् ॥ एवं च कर्मणि विधीयमानाख्यातेनापि तथैव शक्तिरुच्यते इति सामानाधिकरण्योपपत्तिरिति भावः ॥ ननु भावस्यैकत्वयोगे द्वित्वादियोगोऽपि स्यादत आह

क्रियते कटः । इह कर्मणि यक् भवतीत्यस्यावकाशः शुद्धं कर्म, पच्यते ओदनः । कर्तरि शपोवकाशः । शुद्धः कर्ता । कर्मकर्तर्युभय-

भविषीष्ट त्वया, कृषीष्ट घटः, भूयात् क्रियात् वभूवे चक्रे घटः वभूव चकारेति । अतिजुहोत्यादौ कर्ता ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३२३
(अ. ३। पा. १। व्या. ४) (मार्वधातुके यक्। ३। १। ६७।)

भेदाभावेति । (कै)

परेत्येवैकत्वसंख्याक्रियायामसत्त्वं त्वनारोपितद्व्यादिसम्बन्धा-
भावमात्रेण तदेव “एक एव” इत्येवकारेण भाष्यध्वनितमित्याहुः ॥
आधारद्रव्याणां भेदेऽपि कुतः पाकादेर्भेदोऽत आह

गुडतिलेति । (कै)

आश्रितः पाकोऽपीत्यन्वयः । आश्रयभेदात्तत्रापि भेदाध्यवसाय
इति भावः ॥ नन्वेवं तिसृष्वपि द्विवचनादि स्यात् न स्यादा
कृत्यपीत्यत आह

यजादिभिरिति । (कै)

तिङ् वाच्यस्तु न सत्त्वभूत इति भावः ॥ उक्तार्थाज्ञानवतस्योद्य-
मित्याह

आख्यातेति । (कै)

वस्तुतः पूर्वभाष्येण कृत्यपि तदनुपस्थाप्य साधनगताया अपि
संख्याया आरोपेण द्विवचनादीत्युक्तं तच्च शङ्कासमञ्जसैव
अज्ञो दुर्लभत्वादिति योगोऽस्येत्यादिवक्ष्यमाणभाष्यविरोधादित्यपि
बोध्यम् ॥

प्रसङ्गे, । यग्विधाने कर्मकर्तर्यपसंख्यानं तर्हि कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।
कार्यातिदेशात्सिद्धम् । कर्मवत्कर्तृगीत्यनेनैव हि यगात्मनेपदादीनि

क चित्तिष्ठामभावेऽपि प्रतीयन्तं त्रयोऽयमी ।

अष्टाव्यकारि गच्छेति चिणः सन्निधिमात्रतः ।

एतेनाथवेत्यपि । (कै)

न समञ्जसम् एवं चाश्रयप्रकारादिकृतभेदानां पाकशब्दादव-
गतिसंभवेन युक्तं बङ्गवचनं न तु तिङन्ते तत्कृतभेदा न च गमके
इति भावः ॥ यत्र त्वस्ति तत्कृतभेदावगमस्तत्र भवत्येव बङ्गवचन-
मित्याह भाष्ये

तिङ्भिहिते चापीति ॥ (भा)

ननूद्वाषिका इत्यादावाख्यातवाचे भावे कथं भेदावगमोऽत आह

अचाश्रयाणामिति ॥ (कै)

तत्साम्याच्चेति । (कै)

न ह्येकासने तावत्साम्यसंभवस्तत्प्रतिपादने फलं चेत्यर्थः ॥

तत्सामानाधिकरण्याच्चेति (कै)

पाठेऽपि अयमेवार्थ उपमानोपमेययोः सामानाधिकरण्या-
दित्यर्थः ॥ ननु साम्यवाचके वाधाभावात्कथं तत्प्रतीतिरत आह

इवेति । (कै)

परच परशब्दः प्रयुक्त इति न्यायादिति भावः ॥

विधीयन्ते इति यगेव परः । शास्त्रातिदेशपक्षेऽपि नदुहखनमांयकचि-
त्ताविति ज्ञापकात् कर्मकर्तरि यगेव भविष्यति । अत्रेदमवधेयम् ।

अधोगविभरित्यादौ धातुमात्रेऽपि कर्तृधीः ।

तथा व्यतिसहत्यादौ धात्वभावेऽपि कर्तृधीः ॥

प्रयोजनाभावादिति । (कै)

प्रकृते तु साम्यप्रतीत्युपपादनमेव प्रयोजनमिति भावः ॥

यथेति । (कै)

पलाशरूपाश्रयानेकत्वेऽपि राग इत्येकवचनमेवेति भावः ॥
वस्तुतस्तत्रैकजातीयरागप्रतिपादनार्थैकवचनमिति बोध्यम् ॥ किं
चाश्रयभेदादाश्रितभेदप्रतीतेरसार्वत्रिकत्वादापि न सा भावाख्य-
द्विवचनादिनियामिकेत्याह

न चेति । (कै)

एवं चामिकादिक्रियाविशेषणं प्रथमान्तङ्गिनधिकारस्यः
स्त्रीत्वस्य मत्वं न मामान्ये नपुंसकमित्यास्याप्रवृत्त्या स्त्रीत्वम् उप-
मानोद्भासनभिन्नान्यासनानौति बोधः । बहुत्वावधारणाच्च नैक-
वचनमिति बोध्यम् ॥

कर्मण्येति । (कै)

अत्र पक्षे आख्यातावयवामादेः परिच्छेदकत्वनिरूपके आसनादौ
वृत्तिः परिच्छेदकत्वरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वम् । दृष्टान्ते व्याख्या-
श्रयत्वादि च परिच्छेदकत्वं च सादृश्येन नायं भाष्यार्थ इत्याह

भावकर्मकर्तारो लकारार्थाः । लः कर्मणि चभावे चाकर्मकभ्य इति
सूत्रात् । तत्र हि चकारेण कर्तरीत्यनुक्त्यतः । तच्च वाच्यार्थसमर्पक-

एवं स्थिते भूयो विषयाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थावमायो
व्यभिचारभूमिषु तु तस्मिंस्तस्मिन्विषये तस्यतस्य शब्दस्य सप्त भवितेति

एवं त्विति । (कै)

विवक्षाक्षरे आसेः परिच्छेदकत्वार्थरूपविवक्षाविशेषे भावेऽपि सविधानेनोपपादितं बहुवचनं भाष्यकारेण तत्रोपपादितं स्यादिति शेषः । एवं च यथा पाकप्रकारानभिसमीक्ष्यपाकावित्यादिवचनादि । एवमासनप्रकारानभिसमीक्ष्यास्यन्त इत्यादि भावे बहुवचनमिति भाष्यार्थः । आख्यातवाच्येः सत्त्वं लिङ्गकारकानन्वयित्वमेव बोध्यम् ॥

भिन्नकालत्वादिति । (कै)

भिन्नकालार्थवाचकत्वादित्यर्थः ॥ नन्वेकशेषमात्रेणाविद्यमानानेकार्थाभिधानशक्तिः कथमत आह

अन्तरेण चेति ॥ (कै)

“तिङ्भिहिते चापी”त्यादि भाष्ये । तिङ्न्तार्थे भावे तथात्वेऽपि कास्मभेदेऽपि असारूपादेकशेषाभावेन न बहुवचनादौत्यर्थः ॥ तदेवोपपादयति

न ह्येकमिति । (कै)

इतः परं भिन्नपदवाच्यसाधनादिकृतभेदेन भेदावगमः कृदन्तेऽस्ति न तिङन्ते इत्यत्र बीजभूतं तयोर्वैषम्यमाह भाष्ये

मिति पूर्वसूत्रे स्थितम् । उत्तरत्रापि तयोरेवकृत्येत्यत्र तथैवेति सन्दर्शात्प्रायपाठाच्च मध्येपि वाच्यसमर्पकतवोचिता प्रधानभूतधात्वर्था-

कल्पयितुमुचितं न पुनः क्व चिद्वाभिचारदर्शनेन सर्वत्रानास्वासः, तादृशौ चान्वयव्यतिरेकौ तिष्ठामेवेति तेषामेव भावकर्मकर्तारो वाच्याः, सूत्रका-

अस्ति स्वस्वपीति ॥ (भा)

ननु लिङ्गसंख्याद्यन्वयित्वमेव द्रव्यत्वमिति वतिरनुपपन्नोऽत आह

तन्नेति ॥ (कै)

भाष्ये

क्रियया समवायमिति । (भा)

क्रियानिरूपितकर्मादिसंज्ञासमानाधिकरणं शक्तिभिः संबद्धं गच्छति इत्यर्थः । द्रव्यं क्रियाभिनिर्वृत्तौ साधनत्वमित्यस्य कारक-
शक्तिमत्त्वमित्यर्थः ॥

करणादिरूपेणेति । (कै)

कृदन्ते यकि नवै सङ्कृतमित्यादौ तथाम्बयादिति भावः ॥ ननु

साध्यत्वादिति । (कै)

असिद्धस्य जनकत्वासम्भवादिति भावः ॥

सिद्धा त्विति । (कै)

यदि ह्यपि स सिद्धत्वं तमेव प्रति पुनः साध्यत्वं नेत्यत्वयः । एवं
चान्यनिरूपितसिद्धत्वेऽप्यन्यनिरूपितं साध्यत्वं सम्भवत्येवेति भावः ॥

अयः कर्ता फलाश्रयश्च कर्म । फलयापारयोश्च धातुनैवोपात्तत्वात् ।
आश्रयमात्रं लकारार्थः । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । ततश्च तिङ्गा-

रोप्याह 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' इति, लादेशाश्च तिङः, ततोपि
तेषामेव तेषां इति मन्यमान आह । 'भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परत
इति' । उत्तरसूत्रे च कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परत इति । 'श्रय्यतइति' ।

तथा विषयेति । (कै)

तथा मति विषयभेदनेत्यर्थः ॥

क्रियाफलत्वादिति । (कै)

अर्थ आद्यचा तदत्वादित्यर्थः ॥ “अतस्तस्य” । आख्यातवाच्य-
भावस्य ॥ अन्वयस्वीदृशे विषयेऽन्यतराकाङ्क्षयैव ज्योतिष्टोमेन यतते
इत्यादौ करणत्वेनान्वयमत्वेऽपि स्वघटितपदवाच्यक्रियायान्तत्वाभाव
एवेति बोध्यम् ॥

गुणभावमिति । (कै)

इदं विन्यं कर्मणः क्रियाफलाश्रयत्वादिव कर्तुः क्रियाश्रयत्वा-
दिव च प्राधान्यवत् करणस्यापि स्वव्यापाराव्यवधानेन फलोत्पादक-
तयान्यमस्यैव न हि कर्तृकर्मणोः प्राधान्यमेवाश्रयणीयन्तेनेतरस्ये-
दृशमित्यत्रमानमिति तस्मात्स्वभावत एव तदन्यथाभाव इति
बोध्यम् ॥ एवं च करणत्वोद्देश्यत्वावधित्वैरन्ययित्वेन कृदभिहितो
भावो द्रव्यधर्मैव । तिङ्भिहितस्तु तद्विरुद्ध एवेति बोध्यम् ॥
अस्यैवार्थस्य साधकं वैषम्यान्तरं दर्शयति

मपि स एवार्थः । तेषां लादेशत्वात् स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैव
चादेशत्वात् । विकरणास्त द्योतकाः । तत्रापि शवादयो धात्वर्थे

अयं यि कृडिति' अथ यदा द्वौ कर्ताभौ बहवो वा तदा कथमास्यते
भवज्ञात् । आस्यते भवद्भि द्विवचनं बहवचनं कस्मान्न भवतः भावे भेदा-
भावाद धात्वर्थो हि भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३२६
(अ. ३ । पा. १ । आ. ३) (सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ।)

कालपुरुष इत्यादि । (भा)

असत्त्वभूताया एवेतत्सम्भव इति भावः । प्रत्यक्तमुक्तमे पराक्तं मध्यमे प्रत्यक्तं स्वगतत्वं पराक्तमेवाध्यगतत्वं युष्मदस्मद्भ्यतिरेकेणाऽपि मध्यमोत्तमाभ्यां तदोधः । स्वार्थत्वपरार्थत्वादिकमपि बोधविषय इति भावः ॥ भाष्ये

कर्त्रासंप्रयुजात इति । (भा)

तिङन्तवाच्यो भावो नियमेन कर्त्राकाङ्क्षाः कदाच्यस्तु न तथा । न हि पाको राग इत्युक्ते कस्येति नियमेन कर्त्राकाङ्क्षा दृश्यते । नापि तस्य नियमेन प्रयोगो दृश्यते इदमेव ध्वनयितुं संप्रत्युप-सर्गद्वयोपादानमित्यर्थो मम भाति । यतश्च क्रियात्वं सामान्य-मुभयत्रापि माध्यत्वमिद्वत्त्वकृतस्य प्रवोक्तो विशेषो दृश्यते तथाय-मपि यः तिङ्कर्तृस्य भावस्य लिङ्गवाङ्ममाधनकृतमंस्थाद्ययोग्यताद्-कृदर्थस्य तु तद्योग्यतेति भाष्यार्थः ॥

ब्राह्मणानामिति । (कै)

कर्त्तरि षष्ठी ॥

व्यापारे व्याश्रयस्य विशेषणता द्योतयन्ति । यक्चिञौ तु षष्ठे । नन् विपर्येतमेवास्तु कर्त्तरि श्रुतित्यादेरप्यनुशासनस्य स्वर्गमेव श्रवादय एव वाचकाः । लकारास्तु द्योतका इतीति चेन्न । आशीर्लिङि लिटि च अदादिजुहोत्यादिषु च श्रवादभावेऽपि तत्प्रतीतेः । यद्यपि,

कर्त्तृमेदेऽपि नादृश्यं धात्वर्थो भिद्यते यतः ।

एकामेव क्रियाव्यक्तिं बहुवृत्त्यादयस्त्वपि ॥

एकपदेति । (कै)

इयं व्याख्याभाष्याननुगुणाः पाचक इति कदन्ते तस्यापि मत्तात् ।
न च तत्र न हृदभिहितो भावः पचतीत्यत्रापि न तिङ्भिहितो
भाव इति तुल्यम् ॥

उपलक्षणभावेनेति । (कै)

विशेषणत्वेनेत्यर्थः । अत्रापि पचे भाष्यस्य इमं चिन्त्य एव ।
पाकादिशब्दोपक्रमेणैव भाष्यस्य प्रवृत्तेः । भाष्ये सार्वधातुकपदं
तिङ्पल्लवकम् ॥ नानापचोत्यतौ बीजमाह

इहेति । (कै)

शास्त्रीयार्थवत्ता यदावयवानामायोद्धारिकौ । अन्वयव्यतिरेका-
अयेऽस्यान्वयः ॥

आवापः । (कै)

प्रक्षेपः । अपनय उद्धारस्तत्कृता । अत एव भाष्यकारः शास्त्रमेव
पक्षद्वयमाधकत्वेनोपन्यमिष्यति ॥

सार्वधातुक इति । (भा)

इदं च तिङ् परम् । अत एवाग्रे गच्छेत्युदाहरणं संमच्छते ॥

क्वचित्तिष्ठामभावेपि प्रतीयन्ते त्रयोप्यमी । अशास्यकागिगच्छेति चिण्-
शप्सन्निधिमात्रतः ॥ अधोगविभक्त्यादौ धातुमात्रेपि कर्तृधीः ।
तथाप्यासत इत्यादौ धात्वभावेपि कर्तृधीः ॥ तथापि तत्र परमते
नमस्तुतं बोधकम् । अस्माकन्तु यः शिष्यते स लप्यमानार्थाभिधायी-

दृष्टमेते पचन्तीति कर्मभेदोपि तादृशः

पश्येकस्यां क्रियाशक्तौ पचन्ते तद्वत्ता इति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३३१
(अ. ३ । पा. १ अ. ४) (सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ।)

एकद्वीति । (कै)

द्व्येकयोरित्यादिसूत्रेष्वित्यर्थः ॥ नन्वतदर्थत्वादित्यस्य तदर्थत्वा-
भावादित्यर्थो न युक्तः । एकत्वाद्यथत्वस्य सत्त्वाद् इत्यत आह

सामर्थ्यादिति ॥ (कै)

न तत्पिबेति । (कै)

न तान्येवार्थो यस्येति विग्रह इत्यर्थः ॥ तत्पदार्थमाह

एकत्वादौनीति (कै)

तन्मात्रार्थत्वाभावादित्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥ ननु विकरणानां
तदर्थत्वे कदाभिहित इत्युपपन्नमत आह

क्वचिदेवेति । (कै)

एव च सर्वत्र विकरणाभावात् कृतान्तेषु शक्तिकल्पनावश्य-
कीति भावः ॥ विकरणार्थपक्षे शङ्कते भाष्ये

किमुच्यते । कृतेत्यादि ॥ (भा)

अन्यतर आह

युक्ताभ्युपगमात् सर्वं सुस्पष्टम् । तत्र कर्तृकर्मणी वदन् तित् तन्निष्ठां
मञ्ज्यामपि प्रतिपादयतीति कर्तृकर्मणोर्द्वित्वे वज्जत्ये च द्विवचनवज्जवचने
भवतः भावे नस्तु असत्त्वावस्थापन्नां धात्वर्थभूतां क्रियामेव अभिधत्ते
द्योतयति चेति तत्र प्रथमपक्षैकवचनमेव भवति न मध्यमोत्तमौ ।

न कालभेदे शब्देष्वमास्यामिष्यतश्चास्यते

पाकौ पाका इति त्वत्र शब्देष्वदेकशेषता ॥

न शक्यमिति । (भा)

तत्र तत्र दूषणे कृतेत्युक्तम् ॥ अभिहिते इत्येव युक्तमित्याह

पक्षान्तरमिति ॥ (कै)

यदि चेति । (भा)

यदि लेनाभिधानं स्यात् । नेदं पक्षान्तरं स्यादित्यर्थः ॥

कथमिति । (भा)

पक्षान्तरत्वामम्भवेऽपि लेनाभिधानम् । अपि तु कथमशक्य-
मित्यर्थः ॥ तदाश्रयस्य शक्यत्वमुपपादयति

यदा भवानेवेति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

ततोऽस् तु इति । (कै)

अत एव लिङादिषु कर्त्तृद्यर्थावगतिरिति बोध्यम् ॥ इतरः
शब्दत्वमुपपादयति

एवं वक्ष्यामीत्यादि ॥ (कै)

नालः कर्मण इति न्यासे गौरवं सूत्रभेदमेव स्यादत आह

युष्मदस्मत्सामानाधिकरण्याभावात् । नापि द्विवचनवज्जवचने । द्वित्व-
वज्जत्वयोरप्रतीतेः । एकवचनन्त उत्सर्गः कर्त्तव्यतइति भाष्याद्भवति ।
अत्र वज्जवचनं नेत्यप्युत्सर्गः । उद्भासिका आस्यन्ते । इतश्चा यिकाः
श्रयन्ते इत्यत्र भाष्ये तदभ्युपगमात् । उद्भासा हि आसिकाः स्वरूपत

अतश्च ।

निवृत्तमेदा सर्वेव क्रिया ऽऽख्यातेभिधायते ।

श्रुतेरशक्या मेदानां प्रविभागप्रकल्पना ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३३३

(अ. ३ । पा. १ । अ. १)

(मार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ।)

यास्यामोति ॥ (कै)

उक्तेऽर्थे भाष्यं योजयति

तच्च कर्मति ॥ (कै)

कृते लकारे इति । (कै)

वर्त्तमाने लङित्यादिभिः परत्वादिति भावः । यथा न्यासेऽपि
वर्त्तमाने लङित्यादिभिः मिद्धलकारानुवादेन कर्त्राद्यर्थसंबन्धेन
माधुत्वविधायकमेवेदं लस्य माधुत्वं चादेशाद्वा एव बोध्यम् ॥ ननु
लुकि तदभावात्को ऽभिदध्यादत आह

लोपद्वारेणेति ॥ (कै)

कर्त्रभौति पाठः । कर्त्राद्यभौति पाठे आदिशब्दार्थसिन्धुः ॥

लादेशस्येति । (कै)

लस्य कापि प्रयोगाभावादेवमुक्तम् ॥

विधानेति । (कै)

लिङ् लिटोर्विधानमामर्थादित्यर्थः ॥ भाष्ये

एव विलक्षणाः हताश्च नानाप्रकारं श्रुते उत्ताना अवतानाः
विकीर्णकेशाः विखस्तवस्त्राः इत्यादि । तत्साभ्यादाख्यातवाच्यस्यापि भावस्य
स्वरूपगतभेदावभासाद्भवचनं भवत्येव । इवशब्दप्रयोगमन्तरेणापि इवा-
र्थावगतिर्भवति परञ्च परशब्दः प्रयुक्त इति न्यायात् । तदयमर्थः ।

तदेवमाख्यातेन भावस्वरूपगतो भेदः प्रतीयतइति द्विवचनवङ्गव-
चनाभावः, यत्र तु स्वरूपगत एव भेदस्तत्र भवत्येव यथा उद्गामिका अस्यन्त-

तस्मान् नैवमिति । (भा)

अलः कर्मण इत्येतदित्यर्थः ॥

तस्मान् नैतदिति । (कै)

पाठान्तरं तत् किं तत्राह

शक्यतेति । (कै)

यदक्तं न लेनाप्यभिधानं भवतीति तदक्तं शक्यमित्यर्थः ॥

भवति चेदिति । (भा)

लेनाभिधानं भवति चेदिकरणार्थत्वपक्षे ऽभिहिते विकरण-
तामनापत्तौ तच्छास्त्रवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः ॥ तदाह भाष्ये

ततश्चेति । (भा)

“एवं तर्हौ”त्यादिनोक्तं विकरणार्थत्वं दूषयति

इदमस्येति । (भा)

इदं प्रकृतीत्यादिः । अस्य । आचार्यस्य ॥

यादृशानि हतानामनेकप्रकाराणि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिभिः
क्रियन्तइति । एवञ्चेह आसिका शायिका इति द्वितीयाबज्जवचनान्तं
क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात् । न चैवं स्त्रीत्वमेकवचनं च स्यादिति
वाच्यम् । स्त्रियां क्लृप्तिव्याधिकारात् स्त्रीत्वावधारणेन सामान्ये नपुं-

हतशायिकाः शय्यन्तेइति, उद्गाणां ह्यामिकाः स्वत एव विलक्षणा हतास्त-
नानाप्रकारं शेरते उत्ताना अवताना विकीर्णकेशा विश्रान्तवस्त्रा इति सत्सा-
म्यादख्यातवाच्यस्यापि भावस्य स्वरूपगतभेदावभासाद् बज्जवचनम्, इवश-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २२५
(अ. ३ । पा. १ । आ. ४) (सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ।)

स्वाभाविकम् । (भा)

लोकव्युत्पत्तिविद्धम् ॥

वाचनिकम् । (भा)

व्याकरणान्तर इव प्रत्ययार्थम् ॥

सहेति । (भा)

प्रतीयमानार्थं सह ब्रूतः । एकोपस्थितिविषयो कुरुतः । लोके
तथैव व्युत्पत्तेरिति भावः ॥

नानार्थयोः । (भा)

भिन्नार्थयोः ॥

सहायौभावः । (भा)

सहायत्वम् । अयं भावः । पञ्चतौत्यादौ प्रत्ययार्थः प्रधान-
मित्युत्सर्गौत्या द्वयोरपि प्रत्ययार्थः प्राधान्ये एकत्र विशेषणतया-
श्वितप्रकृतेरपरत्रतया मधन्वो व्युत्पत्तिविरुद्धः । तदर्थानाल्लिङ्गित-
प्रत्ययार्थभानजप्युक्तव्युत्पत्तिविरुद्धमित्ययं पक्षोऽसङ्गत इति भावः ।
विशिष्टार्थप्रतिपादने साहायकौभावादिति प्रकृतेरिति शेषः ॥

सकमित्यस्या प्रकृते बद्धत्वावधारणेन च एकवचनाप्रकृतेरिति
दिक् । के चित् कर्मण्ययं लकार इति मन्वाना आसिकाशायिका-
शब्दौ प्रथमान्तावित्याहुः । तथाहि । आसिकाशायिकयोर्भावनया
कालभावाध्वगन्तव्या इति कर्मत्वे गोदोहः सुप्यतइतिवत् कर्मणि लः ।

व्यप्रयोगमन्तरेणापि चैवार्थावगतिर्भवति, तदयमर्थः, यावृष्टानि ज्ञतानाम-
नेकप्रकाराणि श्रयनानि तावृष्टानि देवदत्तादिभिः क्रियन्तइति के
चित्त्वच कर्मणि लकारमिच्छन्ति उद्भासिकाहृतशायिकानक्षयस्य भावस्य

परस्परेति । (कै)

प्रकृतिप्रत्यययोरित्यर्थः

पचतीति । (कै)

आख्याते कारकविशिष्टक्रियाप्राधान्यादिदं चिन्त्यम् । भाष्यन्तु पचन् पच्यमान इत्याद्यभिप्रायकरूपम् । कैयटे पचतीत्याद्यपि पचनित्यादेरुपलक्षणं वा “सहायीभाव” इत्यन्यत्रोक्तिस्तु उभयत्र तस्यासहायत्वादुपपन्नः । केचित्तु । क्रियाविशिष्ट इत्यस्य क्रिया-महित इत्यर्थः । कर्तृविशेषणिका कर्मविशेषणिका चेति यावत् । एकेन चोभयविशेषणिका क्रिया न प्रतिपादयितुं शक्येति भाष्यार्थमाहुस्तच्चिन्त्यम् ॥

नत्वेकेनेति । (कै)

धातुनेत्यर्थः । अत्र केचित् सुपामिव तिङामपि कर्त्तादि-द्योतकत्वमेव भाष्यमत्रापि सुयोजमेवेत्याहुः । निरूपितं चैतद्विस्तरेण मंजूषायामाख्यातवादे ॥ भाष्य

उद्भासिकाहतशायिकयोश्च आख्यातप्रकृत्युपस्थिते आसनशयने प्रति परिच्छेदकत्वेनाश्रयः । गोदोहस्येव स्नापे, परिच्छेदकत्वं च आसिका-शायिकयोः सादृश्यद्वारकं गोदोहस्य तु कालोपाधिनेत्यन्यदेतत् । एतच्च विवक्षान्तरे भवत्येवति कैयटादयः । भाष्यकारैस्तु भावंपि

कालभावाध्वगन्तव्या इति कर्मत्वात्, यथा गोदोहः सुप्यतइति । ‘ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थ इति । मृज्यतइत्यत्र वृद्धिप्रतिषेधः । ‘यग्विधान इति’ । ननु च कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यतिदेशा देवयक् सिद्धः किमुपसङ्गानेन

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३३०

(अ. ३ । पा. १ । आ. ४)

(सार्वधातुके यक् ३ । १ । ६७ ।)

*प्रसिद्धो नियमस्तत्रेति । (भा)

तत्र अर्थविषये । यतः सुपा तिङास्तु अर्थद्वयं दृश्यते ततः
प्रत्ययनियमामंभवादिति भावः ॥

नियम इत्यर्थ इति । (कै)

प्रत्ययनियम इत्यर्थः ॥ न तु कर्मकर्तृवद्भावादेन यक् सिद्धो-
ऽत आह

कर्मवदिति ॥ (कै)

स्वाश्रयस्य कार्यस्येति । (कै)

पटत्वेन बलवत् इत्यर्थः । अतिदेशस्वात्मनेपदादिविधानेन
चरितार्थ इति भावः ॥

बलीयस्त्वमिति । (भा)

कर्मवदिति (३।१।८०) सूत्रस्य परत्वादिति शेषः । वस्तुतः
कार्यातिदेशेऽप्यादिश्रयमानकार्याणां सुत्यत्तिदेश एवोद्देश इति
प्रत्ययलक्षणसूत्रोक्तौत्याभाष्य समञ्जसमेव ॥ भाष्ये

* सुपा कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम्
प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतं वा ॥

लविधाने बहुत्वं स्वाकृतमित्युक्तम् । चैवमाख्यातवाच्यस्य भावस्य
असत्त्वावस्थापनतेति सिद्धान्तो भज्येतेति वाच्यम् । लिङ्गायोगस्य कर्मा-
दिकारकायोगस्य चेह असत्त्वावस्थात्वेन विवक्षितत्वात् । अत एव
पचति भवति, पच्यते भवति, पश्य मृगो धावतीत्यादौ वाक्याश्रभूतायाः

तत्राह 'विप्रतिषेधाद्धीति' । यदा कर्मवत्कर्मण्येव शास्त्रातिदेशस्तदा
तनन्तेन शास्त्रेण कर्मकार्याणि भवन्ति तत्र कर्मणि यमभवतीत्यस्याव-

एवमप्युपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति । (भा)

कर्मकर्त्तर्युपसंख्यानमित्यर्थः ॥

परत्वात् श्यनिति । (भा)

श्यन्यकोः स्वरे विशेषः ॥

सर्वाप्राप्तिरिति ॥ (कै)

वाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः ॥ भाष्ये

अप्रतिषिद्धेति । (भा)

अवाधितेत्यर्थः ॥

नोत्सहते प्रतिषिद्धेति । (भा)

अनन्तरस्यति न्यायेन तद्विषयाद्धोनाकृतामतीनां वाधितं
नोत्सहते इत्यर्थः ॥ तद्व्याख्यायति

याप्येति । (कै)

परविप्रतिषेधे इत्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधकल्पने न मानमिति
भावः ॥ ननु कर्त्तर्यपि यक् प्राप्तः कथं सिद्धमत आह

क्रियायाः क्रियान्तरं प्रति कर्त्तृत्वकर्मत्वाभ्यामन्वयेपि न काचित् क्षतिः ।
न चैतावता घञादिसामं, घञादिवाच्यो हि भावः सल्लिङ्गः यथायद्यं
सकलकारकान्वितश्चेति वैधर्म्यस्य स्पष्टत्वात् । अत्र वैगम्ये अनुभवबलकल्पः
शब्दशक्तिस्वभाव एव नियामकः । तदेतदुक्तम् । छदभिहितो भावो द्रव्य-

काशः शुद्धं कर्म पच्यते आदन इति, कर्त्तरि श्रवित्यस्यावकाशः शुद्धकर्त्ता
भवति पचतीति, कर्मकर्त्तर्युभयपक्षे परत्वाच्चैव स्यादित्यर्थः, तत्तर्ह्युप-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३३६
(अ. ३ । पा. १ । आ. ४) (सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ।)

सर्वधात्विति ॥ (कै)
कर्मकर्त्तयपीति । (भा)

पच्यते खयमेवेत्यादौ शबादौ न बाधित्वात् भावः ॥ भाष्ये

पूर्वविप्रतिषेधं मावोचमिति । (भा)

अनेन पूर्वविप्रतिषेधो ऽपूर्ववचनमात्र इति सूचयति भाष्ये

कर्मवद्भाववचनसामर्थ्यादिति । (भा)

तत्सामर्थ्यादनन्तरमिति न्यायो नाश्रीयते किं तु बाध्यसामान्य-
चिन्तैवेति भावः ॥

वत्प्रकाशत इति । कृत्वपि तु मुनादौ न सत्प्राप्तकत्वम् । एतच्च व्यत्य-
क्तो भाव इति वार्त्तिकं स्फुटं भविष्यति अनव्ययकृत्वपि । श्रूयितव्यं
भवद्भिरित्यादौ एकत्वसंगत्याया एवान्वयः न तु द्वित्वादेरित्यादि यद्यानुभवं
यथाकरञ्च विवेक्तव्यम् ॥

सङ्ख्यानं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं 'न दुहस्वनमां यक् चिणा' इति यक् प्रतिषेधो
प्रापयति भवति कर्मकर्त्तवि यगिति, कार्यातिदेशं तु तस्मिन्नेव सूत्रेण
भवत्येव परो भवति ॥

यसो ऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ ॥

इदं विकल्पेन श्यन् विधायकम् ।

संपूर्वादेव यम इति । (भा)

सोपसर्गविषयो नियम इति भावः । एतेनैवं नियमे केवलाञ्ज-
स्यादित्यपास्तम् ॥ तदाऽ

नान्यपूर्वादिति ॥ (भा)

यसोऽनुपसर्गात् ॥ अनुपसर्गाद्यसेः श्यन् वा स्यात् यस्यति । यसति ।
अनुपसर्गात्विम् । आयस्यति । प्रयस्यति । इह नित्यं श्यन् । य सुप्रयत्न
इत्त्वस्य दैवादिकत्वात् ॥

“यसोऽनुपसर्गात्” ॥ ‘दैवादिक इति’ । दिवादिपाठोऽस्य सोपस-
र्गार्थः । ‘अनुपसर्गादिति किमिति’ । सम्यसञ्ज्ञेयतत्सम एवोपसर्गान्नान्य-
स्यादिति नियमाद्ये भविष्यतीति भावः । ‘आयस्यति प्रयस्यतीति’ ।
तुल्यजातीयानां हलन्तानामेव व्यावृत्तिः स्यादिति मन्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३४१
(अ. ३ । पा. १ । आ. ४) (रुधादिभ्यः अम् । ३ । १ । ७८ ।)

रुधादिभ्यः अम् । ३ । १ । ७८ ॥

भाष्ये

आर्धधातुकस्याङ्स्येति । (भा)

अङ्संज्ञानिमित्तस्यार्धधातुकस्येत्यर्थः ॥ पृष्ठोःकादित्वात्तयोः

अम् दर्शभो ऽत आह

रुधादिभ्यः अम् ॥ एभ्य अम् प्रत्ययः स्यात् मित्वादन्यादयः परः ।
तत्र कौण्डिन्यायेनायं श्रुपं बाधते । शकारः आङ्नलोप इति विशेष-
णार्थः । नाङ्नलोप इत्युच्यमाने यज्ञानां यज्ञानामित्यत्रापि स्यात् । न च
नामीति दीर्घत्वे कृते नादिति व्यपदेशाभावान्न भविष्यतीति वाच्यम् ।
एकदेशविभक्तस्यान्यत्वेन सत्यापि दीर्घं नादिति व्यपदेशसम्भवात् । किञ्च
परत्वाङ्नोपेनैव भाष्यम् । न च ततोपि परत्वात्सुपि चेति दीर्घात्स्विति
वाच्यम् । सन्निपातपरिभाषया तस्य नाम्यप्रवृत्तेः । न चैवं रामाणामित्यादौ
नामीति दीर्घेऽपि न स्यादेवेति वाच्यम् । आरम्भसार्थाङ्नामाति दीर्घं
कर्तव्यं सन्निपातपरिभाषया अप्रवृत्तेः । सुपि चेति दीर्घस्तु रामाभ्या-

“रुधादिभ्यः अम्” ॥ ‘अम्प्रत्ययो भवतीति’ यद्यपि प्रत्यय-
संज्ञायां प्रकृत्युपपदोपाधिविकाशगमान्वर्जयित्व्युक्तं तथापि विधीयमा-
नत्वेन प्राधान्यात् शवादिवदर्थवत्त्वाङ्गमः प्रत्ययसंज्ञा भवतीति भाष्यं,
तेन शकारस्य प्रत्ययादित्वादित्संज्ञा । श्रुपोपवाद इति इति’ । देशभेदे-
दिनोभयोः सत्यपि सम्भवं नाप्राप्ते तस्मिन्नावश्यमाणात्वादकार्यत्वाच्चापवादत्वं
विकरणा हि सार्वधातुकस्य धातोश्चार्थाभिधाने सहायता पतिपद्यन्ते ।

व्यत्ययेनेति ॥ (कै)

इति क्त्वादिरिति । (कै)

कैयादिक इति वा पाठः ॥ ननु आस्रलोपे उपधात्वं सुलभ-
मत आह

असिद्धत्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

मित्यादौ चरितार्थः सन्निपातपरिभाषां वाधितुं नये । यस्तु इदं दत्तेनोक्तं
कृष्टायेति निर्देशात्सामान्यापेक्षज्ञापकादूर्ध्वं भविष्यति । एवमपि तस्य
पूर्वस्मादिधौ स्थानिवत्वात्तद्वद् एकायमिति नलोपेः स्यादेवेति । तच्चि-
न्त्यम् । सामान्यापेक्षेण हि ज्ञापकेन परिभाषायाः क्वचित्कौ अप्रवृत्तिरिति
लक्ष्यानुसंधात्सिध्यत्, नाम, औत्सार्गिकौ तत्प्रवृत्तिः किमर्थमिह त्यज्या ।
यत्नानामित्यादिलक्ष्य सिद्ध्यर्थमेवेति चेन्न सत्यपि दोषे लक्ष्यं न सिध्यतीति
समनन्तरमेवोक्तत्वात् स्वयमपि लक्ष्यामिद्वेदित्यमानत्वाच्च । किञ्च पूर्वस्मा-
दिधाविति अतिस्थवीयः । तस्य हि पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादित्यर्थः
स्थितः । यच्चेहानादिष्टादयः पूर्वं नकारव्यञ्जनमात्रं न तन्निमित्तत्वेनाश्रितम्,

‘शकारः आस्रलोप इति विशेषणार्थ इति’ । अथाऽर्द्धधातुकमंज्ञा माभू-
दित्येवमर्थः कस्मान्न भवति, सत्यां हि तस्यामनाक्त भवन्ति ‘अतो लोपः,
स्यात् ऋणञि भिनक्ति गणः स्यात्, हिनन्ति ळणोऽटि इडागमः स्यात्,
‘नेष्टृश्रुतो’त्येतदपि नास्ति अकृत्वात्, सर्वमेतत् श्रमः पूर्वभागस्यान-
ङ्गत्वान्न भविष्यति, कथमङ्गत्वं, यस्मात्प्रत्ययविवधिरिति, कोऽर्थः प्रत्यये
विवधीयमाने यत्पञ्चम्या निर्दिष्ट धातोः प्रातिपदिकादिति तदादि तस्मिन्प्र-
त्यये परतोऽङ्गमिति यच्चात्र पञ्चम्या निर्दिष्ट रुधादिभ्यो धातुभ्य इति न

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ३४३
(अ. ३ । पा. १ । आ. ४) (कृष्णादिभ्यः अम् । ३ । १ । ७८ ।)

पिब्वक्तव्यमिति । (भा)

एवं च तेनानुदात्तत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥

अनित्यत्वाश्रयणेनेति । (कै)

ननु तत्सूत्रविषये तत्परिभाषायाः कृष्टायेत्यादिनिर्देशैरनित्य-
त्वावश्यकत्वेन नामविषयेऽपि तत्त्वमाश्रित्य शः प्रत्याख्येय इति

यच्च निमित्तं नकाराकारसङ्घातः नासावनादिष्टादचः पूर्व इति यत्किञ्चिदे-
तत् । तस्मात्प्रागुक्तविधया एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्राप्तिः । दीर्घात्प्रागेव
वेति विशेषणार्थः शकारः । न चैवमपि विश्रानां प्रश्रानामित्यत्राति-
प्रसङ्गः । अनर्थकत्वात् । न च विक्रमोपेवमेवेति वाच्यम् । एकदेशमते
तस्य वाचकत्वात् । मुख्यमतपि द्योत्यनार्थनार्थवत्त्वात् । अत एव प्रत्यय-
संज्ञाया अन्वर्थत्वेऽपि अस्मि तत्प्रवृत्तौ लक्षणकृति शस्येत्यंशः सिध्यति किञ्च
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयापि विश्रानामित्यादौ नातिप्रसङ्गः । तस्मात्
आज्ञलोप इति विशेषणार्थः अस्मः शकारः इति स्थितम् । न चार्धधातुक-
संज्ञानिरुक्त्यर्थोऽपि सोस्तु सत्या हि तस्या अनाक्ति भनक्ति, अतोऽलोपः

तस्मात्प्रत्ययः, यस्माच्च प्रत्ययः पूर्वभागात् न तस्मिन्निधेय माने पञ्चम्या
निर्देशस्तस्माच्चादिति विशेषणार्थः एव शकारः, आज्ञलोप इत्युच्यमाने
यजयाचयतविष्क् प्रच्छरजो नन्' यज्ञानां यत्रानामत्रापि प्राप्नोति,
नास्तीति दीर्घत्वे कृते नादित्यपदेशा भावान्न भविष्यति, परत्वालोप एव
प्राप्नोति, यत्तु 'अतो दीर्घा यन्नि' 'सुपि चे'ति दीर्घत्वं न चतदत्र प्रवर्त्तते
किं कारणं सन्निपातलक्षणो विधिः निमित्तं तद्विधा तस्येति, इहापि तर्हि
न स्याद्विज्ञायेति, 'कृष्टाय क्रमण' इतिनिर्देशाद्विष्यति, इहापि तर्हि
यज्ञानामिति तस्मादेव निर्देशात्प्रामाण्यापेक्षया आपनादोर्घा भविष्यति,

(रुधादिभ्यः श्रम् । ३ । १ । ७८ ।)

(अ. ३ । पा. १ । व्या. ४)

चेन्न तलोपविधायकेऽगावयवश्रमः परस्य नस्य लोप इत्यर्थे अने-
मित्तिकतयान्तरङ्गत्वेन सुपि चेत्यस्य परनिमित्तकतया वहिरङ्ग-
त्वेन तस्याभिद्धतया नलोपप्राप्तेरित्याशयात् । भाष्ये परत्वादित्यं-
तरङ्गत्वस्याप्युपलक्षणं किं च सुपि चेत्यतो नामौति नित्यं विशेषा-
भावेऽपि शास्त्रप्राप्तः मत्वात् ध्वनितश्लेढम “आयादय” इति
सृजं “इको अलि”त्यत्र च भाष्ये इति वदति ॥

स्यात् । रुणद्धि भिनत्ति, गुणः स्यात् । हिनस्ति ढणदि, इडागमः स्यात् ।
नेङ्गशीति तु नेह प्रवर्तते अकृत्वादिति चेन्न । सत्यप्यार्द्धधातुकत्वे क्षत्य-
भावात् न च लोपो गुण इड् वेति त्रितयं स्यादित्युक्तमिति चेन्न । त्रितय-
स्याप्यागमत्वात् श्रमः पूर्वभागस्य चानङ्गत्वात् तथाहि । यस्मात्प्रत्यय-
विधिरित्यस्यायमर्थः । प्रत्यये विधीयमाने यत्पञ्चम्या निर्दिष्टं धातोः प्रति-
पादिकादित्यादि तदादि तस्मिन्धोऽतोऽङ्गमात । इह तु यत्पञ्चमीनिर्दिष्टं
रुधादिभ्यो धातुभ्य इति न तस्मात् प्रत्ययः परः यस्माच्च पूर्वभागात्प्रत्ययः परः
नामौ तस्मिन्विधीयमाने पञ्चम्या निर्दिष्ट इति दिक् । रुणद्धि । भिनत्ति ॥

एवमपि तस्य पूर्वस्मादिधौ स्यान्निवृत्त्यान् श्रब्द एवायमिति नलोपः स्यादेव
तस्माद्विशेषणार्थः श्रकारः कर्तव्यः । अथ क्रियमाणेपि श्रकारे इह
कस्माच्च भवति विश्राना प्रश्नानामितिलक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिप-
दोक्तस्य ग्रहणम् ।

तनादिक्कुम्भ उः । ३ । १ । ७६ ॥

भाष्ये

अनेन माभूदिति । (भा)

अन्यथा तस्यामिद्धत्वादनेनैव स्यादिति भावः ॥ ननु

येन नेति । (कै)

न च कृष्णादङ्गादित्यस्यामिद्धत्वात्कथं तेन येन नाप्राप्ति-
न्यायः । तनादि पाठस्तु विकरणार्थः स्यात् । विकल्पोऽपि तनादौ
चरितार्थ इति वाच्यम् । अमिद्धत्वेऽपि यदौदं न स्यात्तदा स्यादेव

तनादिक्कुम्भ उः ॥ तनादिभ्यः कुञ्च उप्रत्ययः स्यात् । तनोति ।
करोति कुञ्चग्रहणं भाष्ये प्रत्याग्यातम् । तनादित्वादेव सिद्धेः । ननु
तनादिकार्यापेक्षानियमायं तदस्तु । तेन तनादिभ्यस्तथामोऽिति वैकल्पि-
कस्य सिञ् लुकोऽप्रवृत्तौ अकृत अकृथा इत्यत्र द्वेष्ट्यं न भवतीति चेत् ।
मैवम् । सत्यपि लुग्विकल्पे तदभावे कृष्णादङ्गादिति लोपेनेष्टमिद्धेः । न च
विकल्पेन नित्यस्य बाधः । विकल्पं प्रति नित्यस्यामिद्धत्वात् न च तनादि-

“तनादिक्कुम्भ उः” ॥ ‘तनोतीत्यादिः’ । तनु विस्तारे, षण् दाने,
क्षण् हिंसायाम् । ‘अन्यत्तनादि कार्यमिति’ । तनादिकार्यापेक्षो नियम
इत्यर्थः । व्यावर्त्यं दर्शयति । ‘तनादिभ्यस्तथामो’ इति विभाषा
मिचो लुङ् न भवतीति’ नन्वस्तु लुग्विकल्पः, तदभावे ‘कृष्णादङ्गा-
दि’ ति लोपो भविष्यति, न च विकल्पेन बाधः विकल्पं प्रति नित्यस्या-
सिद्धत्वात्, न च तनादिपाठसामर्थ्यादपवादो वचनप्रामाण्यादिति

ह्रस्वादङ्गादित्यस्य प्राप्तिरित्याशयात् । यदुत्सर्गप्रवृत्तौ विकल्प-
त्रैथ्यं न उत्सर्गापवादाभावपक्षेऽपि न प्रवर्त्तते तेभ्यस्तु प्रवर्त्तते
चेत्युत्तराशयः । भाष्ये

*सोऽपि प्रोक्त इति । (भा)

सुक् चिष्वङ्गावसेत्यर्थः । एवं च सूत्रे कृञ् ग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।
एतेन कृञ्ग्रहणकृणकार्यानित्यत्वज्ञापनार्थं तेन न विश्वसेदित्यादि
षिद्धिरित्यपास्तम् । न विश्वसेदित्याद्यसाध्वेव ॥

* तनादित्वात्कृञः सिद्धं सिज्जलोपे च न दुष्यति ।

चिष्वङ्गावेऽत्र दोषः स्यात् सोऽपि प्रोक्तो विभाषया ॥

पाठ सामर्थ्यादपवादो वचनप्रामाण्यादिति न्यायेनासिद्धत्वबाधनादिकल्पेन
नित्यस्य बाधः । तनादि पाठस्य विकरणविधौ चरितार्थत्वात् । विकल्पोप्य-
तथा इत्यादौ चरितार्थः । प्रत्युत क्रियमाणे कृञ्ग्रहणे तनादिषु कृञः
पाठस्य अन्यार्थत्वात् । येन नाप्राप्तिन्यायेन विकल्पो नित्यविधिं बाधेत ।
कृञ्ग्रहणन्तु विकरणविधौ तनादिषु पाठश्चरितार्थो मा भूदित्येवमर्थं
स्यात् । तस्मात्कृञ्ग्रहणपरित्याग एवोचितः ॥

न्यायेनासिद्धत्वबाधादिकल्पेन नित्यस्य बाधः, तनादिपाठस्य विकरण-
विधौ चरितार्थत्वात्, विकल्पोप्यतत, अतथा इत्यादौ चरितार्थः प्रत्युत
क्रियमाणे कृञ्ग्रहणे तनादिषु कृञःपाठस्यानन्यार्थत्वाद्येन नाप्राप्तिन्या-
येन विकल्पो नित्यविधिं बाधेत, इदं हि कृञ्ग्रहणविधौ तनादिषु पाठ-
श्चरितार्थो मा विज्ञायीत्येवमर्थमेव स्यादिति कृञ्ग्रहणप्रत्याख्यानमेव
न्याय्यं मन्यामहे ॥

धिन्विक्कृग्व्योर च । ३ । १ । ८० ॥

भाष्ये

ननु च लोपेऽपि सति न धात्विति । (भा)

समुच्चयविषये एकसमभिव्याहृतस्यापरसमभिव्याहृतार्थाधीनेह-
प्रतीतेरनुभवमिद्व्युत्तया “द्विर्वचनेऽचौ”तिवत्तद्भावभावितामात्रेणा-
र्धधातुकनिमित्तो लोपस्तद्भावभाविता च समकालोत्पत्तावपि
अन्वयव्यतिरेकगम्यसन्नियोगशिष्टानां सहप्रवृत्तेर्निवृत्तेश्चेति भावः ॥

सन्नियोगेति । (कै)

ननु तादृशविषये परनिमित्तत्वाभावेऽपि केवलनिमित्तत्वाभावे
मानाभावः ॥ जीरदानोरुदाहरणत्वमिति वदतो वाक्यकारस्य

धिन्विक्कृग्व्योर च ॥ धिन्वि प्रीयाने । कृवि हिंसाकरणायोः,
अनयोःकारोन्तादेशः स्यादप्रत्ययस्य । शपोपवादः । अतोऽलोपः । तस्य
स्थानिवद्भावास्तूपधगुणो न । धिनोति । कृणोति । नुमनुषक्तयोर्ग्रहणं
नुम्विधिरूपदेशावस्थायामेव प्रवर्तत इति ज्ञापनार्थम् । तेन नुम्विधाव-

“धिन्विक्कृग्व्योर च” ‘अतो लोपस्य स्थानिवद्भावादृष्टो न
भवतीति’ । तेन प्रक्रियालाघवाय धिन्विक्कृग्व्योर्नेपि एव नोक्त इति
भावः, लोपे हि गुणस्यात् । न च न धातुलोपव्यार्द्धधातुक’ इति
निषेधः प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वेन लोपस्यान्यार्द्धधातुकनिमित्तत्वात् । ननु
नुमनुषक्तयोर्ग्रहणं किमर्थं नुमि कृते ऽत्वं यथा स्याद्, धिन्विक्कृग्व्योरित्युच्य-
माने ऽत्वे कृते ऽत एव परो नुम् प्रसज्येत, अथ ज्ञान्मङ्गं प्रत्ययसन्नियो-

(ध्रुविकृष्टयोः च । ३ । १ । ८० ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ४)

तद्भावभावितामात्रेणैव निमित्तत्वनिवेशस्येष्टत्वाच्चेति चेन्न । पूर्व-
कालवर्त्तिबुद्ध्याविषयीकृतस्यैव निमित्तत्वमित्याशयः ॥ भाष्ये

अपि च प्रत्याख्यायत इति । (भा)

अनेन सूत्रमतापेक्षया प्रत्याख्यानवादिमतं प्रवलमिति ध्वनि-
तम् । एतन् मूलकमेव पश्यते यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति ॥

पदेशिवद्भवनं प्रत्ययासिद्धार्थमिति वचनं न कर्तव्यं भवति । सिचस्ता-
सेस्वेकार उच्चारणार्थ इति पक्षे नुस्विधौ धातुग्रहणमपि न कर्तव्यं
भवति । तन्मृच्छाप्यस्यानेनैव ज्ञापनात् ॥

गेन विधानात् नुमागमस्तु बहिरङ्ग, उत्पन्ने प्रत्ययेङ्गस्य सतो विधानात्,
ननु चात्त्वङ्गस्य नुम् लावस्थायामेव भविष्यति तिवादीनामन्तरङ्गत्वात्,
तिवादिष्वेव तर्हि भविष्यति, न, नित्येनात्वेन बाधनात्, नुमागमस्तु
शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः, अन्तरङ्गस्तर्हि नुमागमन्तदिधौ धातुग्रहणात्
तद्धि धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकालएव नुम् यथा स्यादित्येवमर्थम्, अन्यस्योदि-
तोसम्भवात्, कथमसम्भवो यदिदानीमेवोक्तान्तासेरिदत्कारणमनुनासिक-
कोपप्रतिषेधार्थमिति, नन्वत्रापि पक्षे नुम्विधावुपदेशिवद्भवनं प्रत्यय-
सिद्धार्थमिति वचनादुपदेशएव नुम् भविष्यति, एवन्तर्ह्यन्तरङ्गत्वादेव
प्राप्तस्य नुमोऽयं निर्देशः ॥

हलः णः शानञ्जौ । ३ । १ । ८३ ॥

भाष्ये

ज्ञापकार्थ इति । (भा)

ज्ञापकरूपोऽर्थः प्रयोजनमित्यर्थः ॥

हेः पितृत्वं नेति । (भा)

अपिद् ग्रहणं न कार्यमित्यर्थः ॥ शङ्कते

पितोऽयमिति ॥ (भा)

उत्तरयति

सार्वधातुकादेश इति । (भा)

तनादिषु च ङित्वं न प्रतिषेध्यमिति । भाष्ये ङित्वप्रतिषेधाय
पितृत्वं न कार्यमिति भावः । तनादिष्विति निर्धारणे सप्तमी न च

हलः अः शानञ्जौ ॥ हलः परस्य आप्रत्ययस्य शानच् स्याज्जौ
परे । पुषाण् । मुषाण् । लोट् । सिप् तस्य हिः । क्वादिभ्यः आ । तस्य
शानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्देर्लृक् ।
हलः किम् । क्रीणीहि । हौ किम् । एणाति । अ इति स्थानिनिर्देश
आदेशत्वलाभाय । इतश्चा हि प्रत्ययान्तसंवेदं स्यात् । ननु तथैवास्तु

“हलः अः शानञ्जौ” ॥ ‘पुषाण् मुखामिति’ । लोट् सिप् तस्य
हिः, क्वादिभ्यः आ’ तस्य शानच्, चक्राः स्वरार्थः, अत्र सन्निपात-
परिभाषया अनित्यत्वाद ‘तो हे’ इति हेर्लृक्, ननु च आप्रत्ययस्य प्रकृत-
त्वात्तस्यैव शानच् आदेशो भविष्यति नार्थः अ इति स्थानिनिर्देशेनात
आह ‘अ इति’ । ‘स्थानीत्यादि’ आदेश इत्येष संप्रत्ययोवगमो

स्थानिवत्त्वप्रयुक्तडित्त्ववारणेऽपि स्थानिवद्भावेन सार्वधातुकत्वात्सार्व-
धातुकमपिडित्त्वप्रतिषेधाय पित्तमावश्यकमिति वाच्यम् ।
एतदाशयेनैव क्रियन्ते न्यास एवेति वक्ष्यत इत्यदोषात् । हेरपित्त-
मनुदात्तसेः स्थाने आन्तरतम्यात् प्राप्तस्थानुदात्तादेर्वारणार्थ-
मावश्यकमिति तातडोऽपि डित्त्वं स्वादेशार्थमावश्यकमिति च
तद्भावः ॥

अवश्यमचेति । (भा)

उकार इत्संज्ञकत्वेऽपि सामान्यग्रहणार्थं वा तदनुबन्धकपरि-
भाषाप्रवृत्त्यर्थं वेति मन्देहः स्यान्नार्थः ऽनेनेति । न च वक्ष्यमाणेति
डौबापत्तिर्लडादेशत्वेन टित्त्वादिति वाच्यम् । सत्यभिधानेन
अजादिपाठादृप् सिद्धेः । एतेनेदं शित्त्वं क्वचित् स्थानिवत्त्वेनानु-
बन्धकार्याभावस्य ज्ञापकमित्यपास्तम् ॥ भाष्ये “एवमपी”त्यस्य
“केन तन्नस्यादि”त्यनेनान्वयः ॥

को दोष इति चेन्न । पच पठेत्यादावपि शपं बाधित्वा शानच्प्र-
सङ्गात् । न च क्त्वादिभ्य इति अनुवर्तत इति वाच्यम् । स्तभान स्तुभा-
नेत्यादिचतुर्णामसिद्धापत्तेः । न च स्तम्भादयोऽप्यनुवर्तयितुं शक्याः ।
विशेषविहितेन शानच्चा इव अ इव ओरपि बाधे स्तम्भहोत्यादेर-
सिद्धिप्रसङ्गात् । न च अस्तेत्यप्यनुवर्त्यम् । क्त्वादेरपि अप्रसङ्गात् । न च

यथा स्यादित्येवमर्थः । अस्मिन् तस्मिन् किं स्यादित्याह प्रत्ययान्त-
रस्मिन् । अस्तु प्रत्ययान्तं क्त्वादिभ्य इत्यनुवर्ततेत्येव भव हलन्तेभ्यो
भविष्यतीति न कश्चिदोष इत्यत आह ‘सर्वविषयमिति’ । अक्त्वादि-
विदिविषयमपीत्यर्थः, क्त्वाद्यनुवृत्तिर्दुर्ज्ञानेति मन्यते, शानच्ः शित्त्वरश्च

पिति डित्कृतमिति । (भा)

अचेदित्यादौ लङ्स्मिपःपित्वाद्नुदात्तत्वमस्तु स्थानिवद्भावेन
डित्वाद्गुणनिषेधाच्च प्राप्नोतीत्यर्थः । आदेशविधौ विशिष्टस्याननुवा-
दान् डित्वाद्यतिदेशेऽ नल्लिधाविति निषेधाप्रवृत्तेः ॥ “डिति
पित्तमिति”त्यस्योदाहरणमाह

ब्रूतादिति । (कै)

अत्रानुदात्तत्वं “ब्रुव ईडि”तौडागमस्यापाद्यौ ॥

स्तम्भादिभ्य एव अः शानच् तु तेभ्यः क्त्वादिभ्यस्त्यत्र प्रमाणमस्ति ।
तस्माद्यथान्यासमेवास्तु । शानचः शित्करणे प्रयोजनं चिन्त्यम् । स्थानि-
वद्भावेनैव सिद्धेरिति ह्रस्वदत्तः । अत्रयं चिन्ता । अनुबन्धकार्येति क्व
चिदनल्लिधाविति निषेधः प्रवर्ततइति आपनार्थमिदम् । तेन वार्त्ति-
कमते ब्रूतादित्यत्र ईगण, भाष्यमते तु भविष्येत्यत्र डित्वं नित्यं न
भवति । एतच्च क्त्वादितिचेति सूत्रे स्फुटीकृतमस्माभिः ॥

चिन्त्यप्रयोजनं, स्थानिवद्भावेनैव सिद्धेः । इह अमिदा स्नेहने दिवादिः,
व्यत्ययेन कृन्दमि आ. तस्य शानजादेशः, मिदान, मिदेर्गण इति प्रति-
षेधविषये विधौयमानो गुणो न भवति पुनः शित्करणेन ‘सार्वधातुक-
मपिदि’ त्यस्यापि पुनः प्रवृत्तेरिति कै चित्, नेति वयं, यथैव व्यत्ययेन
आ भवति एवं गुणविषये इकारो भविष्यति ॥

कृन्दसि शायजपि । ३ । १ । ८४ ॥

आडागम इति । (कै)

लुङ् लङ् लृङ्त्विति ॥

कृन्दसि शायजपि ॥ अपिशब्दाच्छानच् हो अहौ च । गृभाय
जिह्वया मधु । बधान देवमवितः । तृद्यहोर्भृच्छन्दसीति गृगहाते-
र्हकारस्य भकारः । अनदितामिति बध्नातेर्नलोपः । योअस्त्वभायद-
त्तरम् । अस्त्वभ्नादित्यर्थः ॥

“कृन्दसि शायजपि” ॥ ‘गृभायेति’ । ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्र-
सारणं, ‘तृद्यहोर्भृच्छन्दसी’ ति हकारस्य भकारः । ‘बधानेति’ । बन्ध
बन्धने, अनदितामिति नलोपः ॥

व्यत्ययो बहुलम् । ३ । १ । ८५ ॥

भाष्ये

व्यत्ययो बहुलम् ॥ विकरणाः प्रकान्ताः तेषां कन्दसि बहुलं व्यत्ययः स्यात् । व्यतिगमनं व्यत्ययः । व्यतिपूर्वादिणो भावे एरच् । क्व चिदन्योन्यविषयावगाहनम् । क्व चित् द्वौ विकरणौ । क्वचित् त्रयः । आगडाश्रणास्य मेदति । श्रणास्यागडानि मेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । न ह्यस्या अपरश्च न जग्मामगते पतिः । म्रियतइति प्राप्ते । जीव वा मर वा माधो व्याध मा जीव मा मर इत्यपि एगमादौ कान्दस- दर्शना त्समाधेयम् । इन्द्रोवस्तेन नेषतु । नयतेर्लोटि तिपि शप्सिपौ द्वौ विकरणौ । इन्द्रेण यज्ञा तरुषेम वृत्तम् । तरेमेत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ लिङ् मम् उः सिप् शप् इति त्रयो विकरणाः । धातोर्गुणः । तरुष् मस् इति स्थिते नित्यङ्ङित इति सलोपः । यासुट् अतोयेयः

“व्यत्ययो बहुलम्” ॥ ‘यथायथमिति’ स्वस्मिन्स्वस्मिन्विषयइत्यर्थः । ‘व्यतिगमनं व्यत्ययइति’ व्यतिपूर्वादिणो भावे ‘एरच्’ । अन्योन्यविषया- वगाहनमित्यर्थः । क्व चिदित्यादिना व्यत्ययस्य प्रकारन्दर्शयति । ‘न मरतीति’ परस्मैपदमप्यत्र व्यत्ययेन ‘नेषत्विति’ नयतेर्लोटि शप्सिपौ । ‘तरुषेमेति’ तरतेर्विध्यादौ लिङ् तथा च तरेमेति प्राप्तइति वृत्तिः, इतरथा तीर्यास्मेति प्राप्तइति वक्तव्यं स्यात्, ततश्च शप् सिप् उपत्यय इति त्रयो विकरणाः, धातोर्गुणः । तरुषमस्, ततो यासुट् ‘लिङः सलोपोनक्त्यस्य’ ‘नित्यङ्ङितः’ ‘अतो येयः’ यलोपः, ‘आद्गुणः’ तरुषेम । बहुलग्रहणमनर्थकं पूर्वसूत्रादपिश्रुत्यस्यानु- वृत्तौ कन्दसि व्यत्ययोपि भविष्यति अपिशब्दाद्यथाप्राप्तमेति सर्वमिष्टं

स्यादौनामिति । (भा)

स्यतामि प्रभृतौनामित्यर्थः ॥

यलोपः । आदगुणः । बङ्गलग्रहणं सर्वविधव्यभिचारार्थम् । तथा च भाष्यम् । सुप्तिङ्पयहलिङ्गनराणां कालहलचस्वरकर्तृयडां च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृद्देवां सोपि च सिद्ध्यति बाङ्गलकेन ॥ सुपां व्यत्ययः, युक्तामातासीङ्गि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । तिडां, चषालं ये अश्वपूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । लादेशव्यंग्यः क्रियासाधनविशेषरूपः स्वार्थपरार्थत्वादिसोपग्रहशब्दस्य वाच्यः । यथोक्तम् । य आत्मनेपदाद्भेदः क्वचिदर्थस्य गम्यते । अन्यतस्यापि लादेशान् मन्यन्ते तमुपग्रहमिति ॥ आत्मनेपदादिति लादेशादिति च हेतौ पञ्चमी । इह तु तत्प्रतीतिनिमित्ते परस्मैपदे आत्मनेपदे च उपग्रहशब्दो लक्षणया वर्तते । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्युर्मिथुं ध्यति । यध्यत इति प्राप्ते । मधोस्तप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । भाषायान्तु यद्यप्यर्द्धर्चादित्वादभयलिङ्गो मधुशब्दोस्ति तथापि अर्थविशेषणवत् तथा । मकरशब्दस्य मद्यस्य मात्तिकस्यापि वाचकः । अर्द्धर्चादिगणे पाठात्

सिद्ध्यति अत आह । 'बङ्गलग्रहणमिति' । सर्वस्य प्रकृतस्याप्रकृतस्य च विधेर्यभिचारो व्यत्ययलक्षणो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । पवमर्थे बङ्गलग्रहणे सति यदियं सिद्ध्यति तच्छ्लोकेन दर्शयति । 'सुप्तिङ्पयहल्यादि' । तत्र सुपां व्यत्ययः धृगि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । तिडाम् । चषालं ये अश्वपूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । लादेशव्यंग्यः क्रियासाधनविशेषः स्वार्थपरार्थत्वयुक्तवात्कादिको यःसि मुख्य उपग्रहः, यथोक्तम् ॥

य आत्मनेपदाद्भेदः क्वचिदर्थस्य गम्यते ।

अन्यतस्यापि लादेशान् मन्यन्ते तमुपग्रहम् ॥

*मधुन इति प्राप्ते इति । (भा)

अमृतचौरान्यतरवाचिनि ल्येर्नपुंसकमियाय इन्द्र उपपद्यता-

* सुप्तिदुपयहलिङ्गनगाणां कालहलवस्वकर्तृयङां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाङ्गलकेन ॥

पुंनपुंसकयोर्मधुरिति शाश्वतकोशात् ॥ अमृते तु नपुंसक एव ।
अत एव व्यत्ययोदाहरणं दत्तम् । माघस्तु, सरसमकरन्दनिर्भरासु
प्रसवविभूतिषु वीरधां विरक्तः । ध्रुवममृतपनामवाष्कयासामधरमधुं,
मधुपस्तवाणिहीते इत्यत्रामृतवाचकमधुशब्दं पुल्लिङ्गं प्रयुज्जानश्चिन्त्यः ।
शाश्वतकोशात् । नरः पुरुषः । आधासवीरेर्दृशभिर्विययाः । वियूयादिति
प्राप्ते । यु मिश्रणे विपूर्वः, आशिषि लिङ् । कालवाचो प्रत्ययः कालः ।
शोऽघ्रीनाधास्यमानेन । लुटो विषये लट् । हल् । त्रिष्टुभोजः सुपितमु-
ग्रवीरम् । शुभ शुम्भ शोभार्थे, सकारस्य षकार आश्वलायनसूत्रे ।
तैत्तिरीये भकार एव पठ्यतइति ह्रदत्तः । वस्तुतस्तु आश्वलायनसूत्रेपि
भकार एव पठ्यते । इत्यव्यत्यायोदाहरणन्तु सुहितमिति प्राप्तइति भाष्या-

इति, आत्मनेपदाद्धेतोरित्यर्थः । एवमन्यतश्चापि लादेशादिति, इह
तु तद्युक्तिनिमित्तत्वात्परस्मैपदात्मनेपसयोरुपयहशब्दो वर्त्तते । स ब्रह्म-
चारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । ऊर्मियुध्यति, युध्यतइति प्राप्ते ।
लिङ्, मधोस्तुता इवासते, मधुनइति प्राप्ते । भाषायामपि मधुशब्दं
पुल्लिङ्गं प्रयुज्जते मधुंश्च विभ्रति रम्यसुर्वविटपिण इति । तच्चिन्त्यम् । नरः
पुरुषः । आधासवीरेर्दृशभिर्विययाः, वियूयादिति प्राप्ते, य मिश्रणे विपूर्वः,
आशिषि लिङ् । कालवाचो प्रत्ययः कालः, शोऽघ्रीनाधास्यमानेन, लुटो
विषये लट् । हल्, त्रिष्टुभोजः सुपितमुग्रवीरं, शुभशोभार्थेभकारस्य
षकारः आश्वलायनसूत्रेतैत्तिरीये च भकार एव पठ्यते अच् । उपगा-
यन्ति मापन्नयो गर्भिण्यः, दीर्घस्य ऋणः । स्वकाव्ययः परादिच्छन्दसि

देशशब्दवङ्गम् उपस्वार्थत्वादि । इह तत्प्रतीतिनिमित्ते परस्मैप-
दात्मनेपदे उपग्रहशब्देन लक्षणयोच्यते ॥

नुरोधेन स्पष्टम् । आच् । उपगायन्तु मा पत्नयागर्भिन्यः । दीर्घस्य ऋस्वः ।
स्वरथत्ययः परादिष्कन्दमिवहुलमित्यत्र वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्र-
स्योपलक्षणं तदाचिनौना विभक्तीनां व्यत्यय इति हरदत्तः । एवन्तु सुमिड्
इत्येव गतार्थता स्यात्, तस्मात्कारकवाचिनां कृत्तद्धितादीनामपि व्यत्यय
उदाहार्यः । तथा च कर्मण्यणसूत्रे भाष्यम् । आत्रादायेति च कृतां व्यत्य-
यश्चन्दसीति । तच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यामः । याडोति प्रत्याहारः यको
यशब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यडिति डकारेण तेषां व्यत्ययः प्रागेवोदाहृतः ।
एवं सुमिड्प्रभृतीनां व्यत्ययं शास्त्रकृत्याणिनिरिच्छति । स च बाज्जलकेन
सिध्यति । बज्जनर्थान् लात्यादत्तइति बहुलं तस्य भावो बाज्जलकम् ।
मनोज्ञादित्वादञ् ॥

बहुलमित्यत्र वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रस्योपलक्षणार्थः, तदाचिनां
शब्दानां व्यत्यय इत्यर्थः । विभक्तीनां व्यत्यय इति यावत्, यडां, यडिति
प्रत्याहारः यडो यशब्दादाग्भ्यलिङ्याशिष्यडिति डकारेण, तेषां व्यत्यय
आद्या शुभ्रस्य भेदतीत्यादिना वृत्तावेव दर्शितः । एषां सुप्रभृतीनां
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृत्याणिनिराचार्यः सोऽपि तथाविधो व्यत्ययो बाज्ज-
लकेन सिध्यति, बज्जलस्य भावो बाज्जलकं मनोज्ञादित्वादञ्, तत्पुनर्ब-
ज्जलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यद्वक्ष्येति दानञ्चशब्दो हतौ यस्मादेवमुक्तप्रकारो
व्यत्ययो बज्जलग्रहणेनैव सिध्यति तस्माद्बज्जलग्रहणं कृतमित्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः , ३५७
(अ. ३। पा. १। आ. ४) (लिङ्गाशिष्यङ् । ३। १। ८६।)

लिङ्गाशिष्यङ् । ३। १। ८६ ॥

गास्योरङ्भावे “अतो येय (७।१।८०) इति न स्यात् ।

अङि गुण इति । (कै)

“अङ्गोऽङ्गी” (७।४।१६) त्यनेनेति भावः ॥ भाष्ये

आङपौति । (भा)

मस्येति शेषः ॥

आकारलोप इति । (कै)

अङमाश्रित्यातो लोप इति चेत्यालोपः ॥ भाष्ये

लिङ्गाशिष्यङ् ॥ कन्दमि धातोर्ङ् प्रत्ययः स्यात् आशिषि लिङि परे । स्यागागमिवधिविदिशक्तिरहिस्त्रेवायमङ् पायेन दृश्यते । उपस्येयं वृषभन्तुयियाणाम् । उपपूर्वत्तिष्ठतेगाशिषि लिङ् मिपोम् । यामुट् । कन्दस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञाया अपि सत्वात् लिङःसलोपोनन्यस्येति सलोपः । अङि आतो लोपः । अतो येयः सत्यमुपगंयम् । गमंम जानतो गृहान् । मन्त्रं वोचेमा मये वचउम् विदेयमेना मनमि प्रविष्टाम् । व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयम् अस्मवन्तीमारुहेमास्वस्तये । दृशंग्वक्तव्यः ॥

“लिङ्गाशिष्यङ्” ॥ ‘शपोपवाद इति’ लिङाशिषीत्यार्द्धधातुक-
त्वात्कथमत्र शपः प्राप्तिरित्यत्र आह ‘कन्दस्युभयथेति’ । शबग्रहणां चोप-
लक्ष्यं शके ओरपवादः स्यादित्येवायमङ् पायेन दृश्यते इत्याह । ‘स्यागा-
गमीत्यादि’ । ‘उपस्येयमिति’ उपपूर्वत्तिष्ठतेगाशिषि लिङ्मिपोम्भावः

आर्धधातुकत्वादेत्वमिति । (भा)

“वान्यस्य संयोगादेरि” (६।४।६८) त्यनेन अङ्भावोऽपि
कान्दसत्वादिति बोध्यम् ॥

उभयलिङ्गत्वादिति । (भा)

“कन्दस्युभयये” (३।४।११७) त्यनेनोभयसंज्ञकत्वादित्यर्थः ॥

इति नागोजौभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

इति वङ्गदेशीयकाश्यपगोत्रोत्पन्न-चट्टोपाध्यायवंशसमुद्भव-वज्रवल्गुभ-
ष्मविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोतविषमपदव्याख्याने
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

पितरश्च दृष्टेयं मातरश्च । अङि तु सति ऋदृशोऽीति गुणः स्यात् । अथ
कथं उपस्येयाम शरणं वहन्तेति स्थेमेति हि प्राप्नोति । अत्र भाष्यं,
सार्वधातुकत्वास्तिङः सलोप आर्द्धधातुकत्वादेत्वमिति, एर्लिङीतिसूत्रेणेति
भावः । अङ् चात्र न कार्यः । बाङलकात् ॥

यासुटस्सार्वधातुकत्वा ‘स्तिङस्त लोपोनन्त्यस्य’ अङि ‘आतो ओप इटि च’
‘आतो वेयः’ ‘आद्गुणः’ एवमुपगेष्यमिति । ‘गमेमेति’ । मस् । ‘वोचे-
मेति’ । अङ्, ‘वच उम्,’ यासुट्, इयादेशः, वलि लोपः । ‘दृष्टेरग्वल्गुभ-
इति’ । अङि हि सति ऋदृशोऽीति गुणस्स्यात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

—•••—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

—••—

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तोषदर्शना ।

मर्वेषां नादृष्टीजानां महाभाष्यं निबन्धने ॥

२ लब्धगाधे गाम्भार्योदुत्तान इव माण्ड्यात् ॥

—•—

कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ।

३ । १ । ८७ ॥

—•••••—

तेन तुल्यमिति (५।१।११५) वतिः । उपमेये प्रथमा-
दर्शनात् । कर्मणेति पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणं ह्यचिमत्वात्
सामर्थ्याच्च । तुल्यक्रिय इत्येतावतैव क्रियया तुल्यत्वस्य लाभान् न
ह्यक्रियया क्रिया तुल्या भवति ॥ ननु वत्यर्थलाभे स्वाश्रयमपि
भविष्यतीत्यत आह

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ कर्मशब्देन स्वनिष्ठा क्रिया लक्ष्यते ।
कर्मस्यया क्रियया तुल्यक्रियो लकारवाच्यः कर्ता कर्मवत् स्यात् । अत्ययो

कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः” ॥ कर्मणा तुल्यं वर्त्ततइति कर्मवत्
तेन तुल्यमिच्छादिना वतिः न तु तत्र तस्यैवेति, तुल्यक्रिय इति प्रतियोगिनि

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

असतीति । (कै)

तदभावे तन्नाभ एव न भवतीति भावः ॥

संज्ञेति । (कै)

अधिगीडिति (१ । ४ । ४६) वदिति भावः ॥

अकर्मकव्यपदेशाभावादिति । (कै)

एतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञकान्वयित्वमेव सकर्मकत्वमिति भावः ॥

ननु भावे ले कर्त्तरि वा ले को विशेषोऽत आह

लादेशेनेति ॥ (कै)

तृतीया भवतीति । (कै)

कर्त्तरि लादेशे तु सा दुर्लभेति भावः ॥

न चासत्यपीति । (कै)

लान्तवाच्यः कर्त्ता कर्मत्यर्थमत्वा शङ्का । ततश्च यावत्कर्त्तरि
णलन्तावत्कर्मसंज्ञाऽभावादकर्मकत्वेन भावे लेऽपि मिथ्यतैत्यर्थः ॥
लान्तस्य कार्यं कर्त्तव्यं कर्त्ता कर्मत्यर्थमत्वोत्तरयति

वज्रं स्निग्धाग्निश्चिडिति द्विलकारको निर्देशः । लुप्तनिर्दिष्टो वा
लकारः लोपस्तु संयोगान्तस्येति हलोयमामिति वा । तच्च लयहणमि-
हानुवृत्तं पश्चा विपरिणाम्यते । लुप्तबल्लोकं वा, वषर्गश्च वाच्यत्वम् कर्त्तरि

प्रथमानिर्देशात्, अन्यथा तुल्यक्रिये तुल्यक्रियस्येति वा निर्देश्यं स्यात्, तथा
हि वाक्ये तावद्यतो वर्तिर्भवति यच्च प्रतियोगी उभाभ्यामपि ताभ्यां
बल्लोसप्तम्यौ भवतः, विप्रस्येवास्य शीलं मथरायामिव पाटलिपुत्रे प्राकार

महाभाष्यपदोद्घोतः

३६१

(अ. ३ । पा. १ । अ. ५) (कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८० ।)

यस्मादिति । (कै)

तस्मिंश्च भावे नेऽपि कर्त्तव्ये कर्त्तुः कर्मत्वं स्यात् ततश्चाकर्म-
कत्ववद्भावे लो नस्यादिति भावः ॥

लः कर्मणीति । (कै)

विधेर्यन्विधुक्करीत्या साधुत्वान्वाख्यापकत्वान्न तत्कार्यत्वं बोध्यम् ॥
वस्तुतो लवाच्यस्यैव कर्त्तुः कर्मवत्त्वेन नेदं वतेः प्रयोजनं नमते
दण्ड इत्यादौ शप् मिद्धिस्तु मुख्यं प्रयोजनं वक्ष्यति

धातुवाच्येति । (कै)

प्रत्यासत्त्या धातुवाच्यक्रियापेक्षयैव तुल्यक्रियत्वस्य ग्रहणमिति
भावः ॥ प्रत्यासत्तिमाश्रित्य शङ्कते

नन्विति ॥ (कै)

कारकान्तराश्रयत्वमिति । (कै)

कारकान्तरस्याश्रयत्वेनाश्रयणमित्यर्थः ॥ व्याप्तिन्यायाश्रयेणोत्तरयति

नैष दोष इति ॥ (कै)

स्वव्यापारमिति । (कै)

स्वव्यापारावेशं विना क्रियामाधकत्वायोगादिति भावः ॥

श्रुतिसूत्रात्कर्त्तव्य इति अनुवृत्तं प्रथमया अपि गम्यते । तेनाभिमतार्थ-
भावः । यगात्मने पदचिगाच्चिग्वद्भावा प्रयोजनम् । भिद्यते काष्ठं

इति, उभयोरपि सम्बन्धित्वाद् आधारत्वाच्च ततश्चोत्पन्नेपि वतौ प्रति-
योगिनस्ते एव षष्ठीसप्तम्याववतयेत, तुल्याश्रयोगे तु या द्वितीया सोप-
मानादेव भवति नोपमेयात्तुल्यशब्दोपमेयनिष्ठत्वात्तद्यथा चन्द्रेण तुल्यं

३६२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

तत्रावश्यमिति । (कै)

एकावस्थायां भेदनिवन्धन तुल्यत्वसम्भवादिति ॥ भाष्ये

करणाद्यवस्था अपीति । (भा)

व्याप्तिन्यायादिति भावः ॥

प्रधानव्यापारः । (कै)

धात्वर्थव्यापारः ॥

कर्तृत्वमिति । (कै)

आश्रयतामात्रमित्यर्थः । तन्निर्दिष्टपितकरणत्वाभावप्रतिपादन-
परं चैतत् । प्रधानक्रियापेक्षोन्नयः करणादिव्यपदेशो येन वस्तुना
तत्र व्यवस्थिता या क्रिया तत्तुल्यत्वग्रहणं निवारणायेत्यर्थः ॥ यदि
तु लक्ष्यानुरोधात्प्रत्यासत्त्या धातुवाच्यक्रियैव तुल्यक्रियत्वं विव-
क्ष्यते प्रत्यासत्तिस्तु यस्य धातोर्यत्कार्यं तत्रत्यक्रियया तस्यैव धातोः
कर्त्ता यदि तुल्यक्रिय इति वक्ष्यमाणार्थलाभार्थमावश्यकौ तदा
नेदं प्रयोजनमतो यत्र कर्मणि क्रियाकृतविशेषस्तदर्थमिति प्रयो-
जनान्तरं वक्ष्यति ॥ ननु कर्मकर्त्ताः साधनयोरत्यन्तभेदात् कथं
तुल्यत्वमत आह

स्वयमेव । कागिष्यते कटः स्वयमेव आत्मनेपदस्य त्रीण्यपि इमान्य
दाहगणानि । यक्चिगाचिगवद्भावाणां तु कमेणेति विवेकः । निवृ-

मुखमिति ततश्चोत्पन्नेपि वतावपमेयात्प्रथमैवावतिष्ठते, कर्मणेति पारिभा-
षिककर्म गृह्यते न लौकिकं क्रिया कर्म तस्य हि ग्रहणे क्रियया तुल्या क्रिया

महाभाष्यपदीप्रोद्घोतः ।

४६३

(अ. ३ । पा. १ । व्या. ५) (कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।)

तुल्यक्रियत्वाच्चेति ॥ (कै)

अतिप्रसङ्ग इति प्रश्न इति । (कै)

इति व्युत्पादयितुं प्रश्न इत्यर्थः ॥

साधारणेति । (कै)

यथा एतौ तुल्यधनावित्यत्रेत्यर्थः ॥

कर्तृकर्मसाध्यत्वाच्चेति । (कै)

जन्यत्वेनोभयोः साधारणौ क्रियेत्यर्थः ॥ समानशब्दे बहुश-
वाचकत्वस्यापि सत्त्वादाह

साधारणेति ॥ (कै)

एतच्चेति । (कै)

किंतर्हीत्यादि चेत्यर्थः । सादृश्याच् च न तुल्यशब्दस्य प्रसिद्ध-
तरत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

इत्येवेति । (कै)

सहार्थयुक्ततृतीयया एकक्रियाजनकत्वरूपसाहित्यलाभेन तदु-
क्तार्थलाभादिति भावः ॥ चिप्रत्यये कर्तृशब्दे रौड् स्यादत आह

तत्प्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम् निवर्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वेव-
तिष्ठते ॥ अस्याच्चावस्थायामकर्मकत्वात् कर्तरि भावे च लकाराः । तत्र
यदा कर्तरि तदा मुद्धे कर्तरीव रूपेषु प्राप्तेषु पूर्वावस्थाया भिदेः कर्मोभूते
काष्ठे यादृशीक्रिया द्विधा भवनरूपा करोतः कर्मणि च कटे उत्पत्तिरूपा ।

यस्येति किमुक्तं स्यात् क्रियाया यया कथा च न क्रियया तुल्यत्वाद् अत-
स्साध्यनकमेवोपहृत्यन्तत्र साध्यसाधनयोरवतर्तमान्मुख्येन कर्मणा क्रिया-

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । व्या. ५)

चेरिति ॥ (कै)

ननु चैरभावे अकर्त्तरि कर्त्तरिभूते इत्येवोचितं प्रकृतिभाव-
प्रतीतयेत अत आह

अथवेति । (कै)

भाष्ये यथा कर्मणीति पूर्वार्त्वाय ॥ ननु विक्लित्तिद्विधाभवन-
रूपायाः क्रियाया एकत्वात्कथं भेदानिवन्धनसादृश्योपपत्तिरत आह

कर्त्तृकर्मिति । (कै)

तत्तत्संज्ञालाभरूपावस्थाभेदादाश्रयस्य भेदावसाये तन्मूलकः
क्रियाया भेदावसाय इति सादृश्योपपत्तिरिति भावः ॥ लक्षणायां
हेतुमाह

साध्येति । (कै)

साध्या क्रिया ॥

साधनम् । (कै)

कारकम् ॥

तथा तुल्यक्रियोयं भिदिक्कओः कर्त्ता लकारवाच्यस्येतिदेशाद्यगादिचतुष्ट-
यप्रवृत्तिः । यथा निवृत्तप्रेषणस्याकर्मकत्वं यथा च क्रियायाः क्वचित्कर्म-
स्थत्वं क्वचिन्न तथा गोशानविति सूत्रे च्युत्यादितम् । कर्मणेति किम् ।

याः सादृश्यासम्भवात्कर्मशब्देन तत्स्या क्रिया लक्ष्यते, भवति हि तात्पर्या-
साङ्ख्यं यथा मञ्जाः क्रोशन्तीति तदेतदाह । 'कर्मणि क्रिया कर्मिति' ।

विशेषणस्य वैयर्थ्यं न चेदानीं प्रसज्यते

कर्मणः क्रियाया तुल्या न सर्वस्य क्रिया यतः ॥

(अ. ३। पा. १। आ. ५) (कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । १। १। ८७।)

व्यापारयोरिति । (कै)

व्यापारशब्देन धात्वर्थ उच्यते । तद्धात्वर्थत्वरूप सादृश्यं न विवक्षितं किं तु सामर्थ्यादवान्तरसादृश्यमेव विवक्षितमिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

कर्त्ता कर्मवदिति । (भा)

कर्त्तरि श्रवित्यतो न वृत्तस्य कर्त्तरीत्यस्य प्रथमया विपरिणाम इति भावः ॥

पात्राणामपीति । (कै)

एवं च भिदि कर्मसु पात्रेषु या क्रिया सा तत्कर्त्तरि कुसूलेऽपीति भावः ॥ समानशब्दः साधारणपर्याय एकस्मिन्नित्यर्थे पर्यवस्यतीत्याह

एकस्मिन् इति ॥ (कै)

ननु युगपत्स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्विरुद्धत्वात्कथं भाष्ये ऽनयोर्वाक्ययोर्युगपत्प्रयोगोऽत आह

काहनाधिकरणाम्यां तुल्यक्रिये भा सृत् साध्वसिश्चिनत्ति । साधु स्यात्कौ पचति । नन्विह कर्मणाधिकरणत्वावस्थायामसिस्थाल्योर्थापारो वस्तुतः सन्नपि पातुना नोपादीयतइति चेत् । किं ततः । नह्यस्मिन् सूत्रे सादृश्य-प्रतिबोधिभूतायाः क्रियायाः सातृपातत्वशब्देनाश्रितं कर्मग्रहणं विनाप्यति-

कर्मणः क्रियया तुल्यक्रियो न साधनान्तरस्येत्येवं प्रतिपत्त्यर्थ-त्वादित्याह । 'कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रिय इति' । तुल्यशब्दस्य नित्यसा-पेक्षत्वात्कर्मस्थया क्रियवेत्यतदपेक्षस्यापि सूत्रबहुव्रीहिनानुपपन्नः, तुल्य

न चास्येति ॥ (कै)

प्रतिपादनायेति । (भा)

तत्प्रयोगं या कर्मणा सात्र प्रयोगे कर्तृस्येति प्रदर्शनायेत्यर्थः ॥

लुनाताविति ॥ (कै)

लुनातिकेदारं देवदत्त इति प्रयोग इत्यर्थः ॥

लावयते केदार इति । (कै)

णिञ्श्रंथीति यक् चिणोः प्रतिषेधः कर्मवद्भावफलत्वात्मने-
पदमेव । “णिचक्षे”त्यनेन तु न सिद्धिः । क्रियोद्देश्यफलस्य कर्तृ-
गामित्वाभावाद् आङ्गुरिति ॥ अत्रारुचिस्तुष्यन्तस्य धातन्तरत्वम् ।

लावयताविति । (कै)

निवृत्तप्रेषणपक्षे इति भावः ॥ अन्यत्र भावक्रिययोरभेदेन
व्यवहारादाह

अपरिस्पन्देनेति । (कै)

इदं च प्रकृताभिप्रायेण । भावे घञित्यादौ तु सिद्धावस्थापन्नो
धात्वर्थो भाव इति बोध्यम् ॥

प्रमङ्गो न भवेत् । क्रिञ् कर्तृस्यक्रिया अप्यस्यैव व्यावर्त्याः । गच्छति यभा-
स्वयमेव । आरोहति हस्ती स्वयमेवेति । अधिगच्छति शास्त्रार्थः कुरति अद-
धातिचेत्यादि । नन्वेवं करोत्यर्थस्य यत्रस्यापि ज्ञानेच्छादिवत्कर्तृस्यात्वात्

कण्डोयमस्ति साधारणवचनः, एतौ तुल्यधनाविति सादृश्यवचनस्तु प्रसिद्ध-
एव तत्राद्यस्य ग्रहणे कर्मण्येति यदि मुख्यवृत्तिस्तदा कर्तुः कर्मण्यस्य या सा-

यत्र चेति । (कै)

यथा लू भिदादौ कर्मणि क्रियाकृतविशेषदर्शनात्तस्यात्
यद्यत्यादौ राजादिदर्शनकर्तृपदहर्षादिलक्षणविशेषदर्शनात्तस्यौ
वेति भावः । न चैवं पद्यादिकर्तर्यपि अमादिरूपविशेषस्य दर्श
नादिदमयुक्तम् । किञ्च य इयत्यादौनां कर्तृस्याभावकत्वानापत्तिः ।
कर्त्तरि क्रियाकृतविशेषाभावादिति वाच्यम् । येन धातुना कर्तृकर्म-
साधारणं फलं शब्देन प्रतिपाद्यते स कर्तृस्यभावकः । यथा पश्यति
गच्छतौत्यादौ । तत्र विषयताममवायाभ्यां ज्ञानमुभयनिष्ठं संयोग-
सोभयनिष्ठः । एव हामोऽपि यत्र तु कर्तृवृत्तिधर्मरूपं फलं स
कर्मस्यभावकादिः । यथा भिदादिर्गत्यत्र तात्पर्यात् ॥ भाष्ये

वक्ष्यत्येतत्सकर्मकाणामिति । (भा)

अयं भावः कालादिभिन्नकर्माभाववतामन्यत्राकर्मकग्रहणेन
ग्रहणदर्शनादुत्तापि तथात्वायतौ मामं पचत्वोदनः स्वयमेवेत्यादौ
कर्मवदकर्मकस्येति वचने कर्मवत्त्वं प्राप्नोतीति सकर्मकाणां प्रतिषेध
इत्यावश्यकमिति । अन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्यानं लाघवं न स्यात् ॥

कारिष्यते कटः स्वयमेवेति कथमदाहृतमिति चेत् करोति कृत्यादनार्थस्य
प्रागेव वर्णितत्वात् । लकारवाच्यं किम् । भावे लकारोत्पत्तौ सा भूत् ।
भिद्यते कुसुलेन । इह मय्यनिदेशं कुसूलाद् द्वितीयां स्यात् । किञ्च लका-

धारणौ क्रिया तत्र यः कर्त्ता कर्मणा सह साधारणक्रियः सकर्मकेषु यः
कर्त्तव्यतां भवति तत्र तुल्यक्रिया इत्यनर्थकं कर्मण्येव वाच्यं स्यात् कर्मणा
सह यः कर्त्ता प्रतिपाद्यतइत्यर्थः । अथ गौणवृत्तिस्तदायमर्थः क्रियया

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । २ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. २ । आ. ५)

नत्विति । (कै)

उदाहरणबलान्तादृशे विषये एव प्रतिषेध इति न भ्रमितव्यमिति
भावः ॥ अन्यत् इदमुदाहरणं चिन्त्यम् ॥

आश्लेषः । (कै)

संयोगविशेषानुकूलव्यापारः । तत्र संयोगाश्रयत्वेन तयोः कर्मत्वं
व्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वं तत्र संयोगानुकूलक्रियायाः कर्तृत्वोप-
योगित्वेऽपि व्यक्तिभेदोऽवश्यमङ्गीकार्यः । अन्यथोभयत्रुटिः पत्राणि
उभयोरपि कर्तृत्वमेव स्यात् ॥

इमावाश्लिष्यत इति । (कै)

यथा भेदे त्वन्यानिष्ठाप्रत्यन्यस्य कर्मत्वमुपपद्यते । एवं च कर्म-
त्वोपयोगिक्रियया तुल्यक्रियस्य तदोपकर्तुरभावात्कर्मवत्त्वाप्राप्ते-
रित्याहुः । तन्नेत्येवञ्चते कर्मणः कर्तुरिति युगपद्विरुद्धेन
अत आह

मत इति ॥ (कै)

कर्मणेति चोपादानादिति । (कै)

प्रत्यामत्त्येति भावः ॥ समर्थपरिभाषयैवेदं सिद्धमत आह

गवाक्षत्वविशेषणाभावे कृत्या स्वयमर्थश्च अस्मिन् कर्तरि स्युः । भेत्तव्यः
कुसूलः स्वयमेवेति । ईषद्वेदः कुसूलः स्वयमेवेति । इत्यते तु भावणव,
भेत्तव्यं कुसूलेन कुसूलास्य वा । कृत्यानां कर्तृगिवेति वा षष्ठी । ईषद्वेदं

हेतुना साधारणक्रियः कथा क्रियया कर्मस्थया क्रिययेति, एवमपि पच-
त्योदनन्देऽदत्त इत्यत्रापि प्राप्नोति यामौ कर्मस्था विस्मृतिरूपा क्रिया
तथा साधारणक्रियत्वात् अतोऽस्मिन्यते ऽनिष्टप्रसङ्गः पस्मिद्धनश्च मद-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३६८
(अ. ३ । पा. १ । व्या. ५) (कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ५७)

समर्थेति । (कै)

एवं च दृष्टात एकदेयुक्तिरिति ध्वनितम् ॥ क्रियया कर्तृरूप-
मासम्भवाद् आह

कर्तृस्थामिति ॥ (कै)

भाष्ये

न च कर्तृस्थेति । (भा)

तेषां धातूनां वाच्यायाः फलरूपक्रियायाः कर्ममात्रे प्रवृत्ति-
र्नास्तित्यर्थः ॥

करणादितुल्यक्रियेति । (कै)

व्याप्तिवारणस्य प्रत्यासत्त्यैव सिद्ध्या कर्मणेत्युपादानसामर्थ्यात्कर्म-
मात्रनिष्ठफलरूपकर्मस्यक्रियालक्ष्यत इति भावः ॥ यथाश्रुत-
प्रागुक्तकैयटरौत्या व्याख्याने तु जानात्यादिकर्त्तर्यपि क्रियाकृत-
विशेषानुपलम्भेन चिन्तयतीत्याद्युपक्रमेणैतदुक्तमङ्गतिः । एतेन
क्रियायाः क्रियाकृतविशेषाणामित्यर्थ इत्यपास्तम् ॥ तदुक्तं हरिणा

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥ (हरिः)

इति मतम् इति शेषः । इदमेवमतं युक्तमुक्तयुक्तेः ॥

कुशलेन । यत्त्विह वार्तिके कृत्यक्तखल्यर्थेषु प्रतिषेध इत्युक्तम् । तत्र
क्तग्रहणमविवक्षितम् । अन्यत्र सह पाठान्विह पठितम् भवत्येव हि

शपर्यायस्तुल्यशब्द इति तस्यैव ग्रहणं नि दर्शयताह 'यत्किञ्चि-
त्सीत्यादि' । अत्र तद्यथा शब्दः प्रयुञ्जानः सादृश्यवचनस्तुल्यशब्दो न

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

दोषान्तरेति । (कै)

तद्द्वावनप्रर्वकं मुख्यफलप्रदर्शनायेत्यर्थः ॥

प्रतिषेधेऽपीति । (कै)

न दहेति णिओति च ॥

शपाविति । (कै)

नमति विषयकमिदम् ॥

कर्त्तवेति । (कै)

“शेषादि”ति सूत्रे “कर्त्तरि कर्मव्यतिहार” इत्यतः कर्त्तरीति
पदानुवृत्त्याऽयमर्थोऽलब्ध इति भावः ॥

योगविभागेनेति । (कै)

इदं च यन्विधायके निरूपितम् ॥

कार्यातिदेशो वायमिति । (कै)

एवं च परत्वादात्मनेपदविधिः शप् बाधश्च सिद्ध इत्यर्थः ॥
नन्वेवं स्वाश्रयनिवृत्तिरेव पर्यवसन्नेत्यत आह

एभ्यो ऽकर्मकत्वाद् गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेण कर्त्तरि क्तः । तथा च सिनोते-
र्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति निष्ठानत्वे सिनो ग्रामः स्वयमेवेति कर्त्तरि क्त उदाह-
रिष्यते । अन्ये त्वाङ्गः क्तग्रहणं विवक्षितमेव । गवा दुग्धं पय

साधारणवचन इत्याचष्टे ‘कर्तृभूतइति’ कर्त्तरि सम्पन्न इत्यर्थः । च्चेर्वि-
कल्पितत्वादत्राभावः, अथ वा कर्तृशब्दः कर्तृत्वे वर्त्तते, भूतइति भू प्राप्ता-
वित्यस्याष्टधादेति गिजभावे रूपं कर्तृत्वं प्राप्तइत्यर्थः, तत्र पचत्योदनमि-
त्यत्र कर्तृकर्मव्यापारयोरत्यन्तभेदेन सादृश्याभावात्कर्मवद्भावाभावः, एव-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३७१

(अ. ३ । पा. १ । आ. ५) (कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।)

यच्चेति ॥ (कै)

अतिद्वेषेण । (कै)

तटाश्रयकार्येण ॥ एवं च नमते दण्डोऽचौकरतेत्यादौ यक्
चिणोरभावे चङ् शपो भवतोऽन्यत्र च न भवत इति भावः ॥
भाष्ये

किमर्थं पुनरिदमुच्यते इति । (भा)

कर्मणः कर्तृत्वाद्यसम्भवात् सूत्रं व्यथेमिति प्रश्नः ॥ तत्सम्भवं
प्रदर्शयति

कर्मकर्तरीति ॥ (वा)

स्वातन्त्र्यम् । (वा)

प्रधानधात्वर्थाश्रयत्वम् । तच्च कर्मव्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे
सम्भवतीत्याह

पच्यत इति ॥ (कै)

कुशूले क्रियाऽदर्शनाद् आह

विशरणोति ॥ (कै)

भाष्ये

इत्युदाहरणसम्भवात् । अत्र हि गोः कर्मकर्तृत्वात् तत्र कर्मवद-
तिदेशो मतिः क्लृप्ता स्यात् नह्यत्र मिद्धान्तं गत्यर्थाकर्मकथेतत्प्रवर्तते

मपि भिद्यमानः कुशूलः पात्राणि भिनत्तीत्यत्रापि प्राप्नोति यादृशां हि
पात्रेषु क्रियाऽवयवविशरणान्मिका तादृशेव कुशूलेऽपि कर्त्तुमिच्छति इति

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८० ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

विग्रहवतैवेति । (भा)

स्वशरीरेण चेतनेनैवेत्यर्थः ॥

निरभिवर्षे इति । (भा)

अमातपेत्यर्थः ॥ ननु सुकरता यदि प्रयोजकव्यापारः तर्हि
तस्य देवदत्तः कर्त्तृति नान्य इति भाष्यमनुपपन्नं स्यादत आह

द्विधेति । (कै)

सुकरताविषयक्रिया सुकरताशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ कर्मगत-
सौकरनिरौच्येव देवदत्तादेः कर्त्तृत्वं नान्यथेत्याह

अन्यथेति । (कै)

एवं च सौकर्यातिशयविवक्षया विद्यमानोऽपि कर्त्तृव्यापारो न
विवक्ष्यते किं तु अनेकार्थत्वाद्वातूनां कर्मनिष्ठव्यापारमात्रपरता
तदा कर्मणः कर्त्तृत्वम् । कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यत्रावस्थान्तरीय-
कर्मणा तुल्यक्रियत्वमित्येवार्थाः विवक्षित इति दिक् ॥

लान्तस्येति । (वा)

षष्ठीवाच्यवाचकसम्बन्धे निमित्तनिमित्तिभावे चेत्याह

पयोरूपेण कर्मणा सकर्मकत्वात् । न चैवं सकर्मकत्वादेव कर्मवदित्यतिदेशो
न भविष्यतीति वाच्यम् । दुहिपचोर्धङ्लं सकर्मकयोरिति प्रतिप्रसवात् ।

नैष दोषः कर्मस्थया क्रियया तुल्या क्रिया यस्य कर्त्तृरित्युक्ते कर्त्तृत्वोपयोगिनी
या क्रिया यदावेशादसौ कर्त्ता भवति सैव क्रिया गम्यते इह तु पात्रेषु दृश्य-
मानं द्विधाभवनं कुसुले ऽपि दैवगत्या दूष्टमित्येतावन्न पनस्तत्समावेशादसौ

लान्तेति ॥ (कै)

लान्तवाच्य इत्यर्थस्य फलमाह

तेनेति ॥ (कै)

षष्ठी तृतीये इति । (कै)

“कृत्यानां कर्त्तरि वेति” वचनादिति भावः ॥ यद्यपि स्वाश्रया-
निवृत्तेर्भावे मिद्धं तद्यत्तथादयस्तथापि भेतव्यः कुसूलः स्वयमेवे-
त्यपि स्यादिति दोषः । भाष्यस्यापि भेतव्यं कुसूलेनेति भावे एव
कृत्यो यथा स्यादित्यर्थो बोध्यः ॥ लान्तकार्ये एवेत्यस्य फलमाह

भिद्यते कुसूल इति । (कै)

कर्त्तरि लेऽपि कर्मवद्भावेन द्वितीया स्यादिति भावः ॥ ननु
शृङ्गविकलमेतत्कर्मत्वेनानभिहितत्वेन च तत्रातिदेशेन कर्मत्वेऽपि
अभिहितत्वात्कथं द्वितीयेति चेन्न कार्यातिदेशेऽनेनैव द्वितीया
विधायते तत्र चानभिहिताधिकाराभावादित्यभिमानात् । वस्तुतः
कर्मत्रादित्युक्तेः कर्मणि यत्कार्यं येनोपाधिना यथा भवति तथा
कर्त्तर्यपीत्यर्थादभिहितत्वेन द्वितीयावारणस्य सुकरत्वाज्ज्ञानस्य
कार्ये इति चिन्त्यफलम् ॥

न च बहुलप्रवृत्त्यादेव प्रवृत्तिः । तस्य भाष्ये प्रत्याग्यातत्वादिति
दिक् । वतिप्रवृत्तन्तु शक्यमकर्तुम् तथाहि । लकारवाच्यस्य कर्तुः
कर्मसंज्ञैवास्तु । न च कर्मसंज्ञया कर्तृसंज्ञाया बाधः । एकसंज्ञाधिका-

भिगति स्वयमभिद्यमानोपि कुसूल उपरिपतन् पात्राणि भिनत्येव एव-
मप्यन्योन्यमाश्लिषतः अन्योन्यं स्पृशतः अन्योन्यं गृह्णीतः अत्र प्राप्नोति

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

अत्र । (कै)

भिन्नं कुसूलेनेत्यत्र । अत्र कर्मवत्त्वाभावेऽप्यकर्मकत्वनिबन्धन-
कर्तृत्वमादाय भिन्नः कुसूल इत्यस्य द्वारत्वेन तत्प्रवृत्त्योर्न-
फलमिति भावः । तद्वच्च्यति 'तथाहौ'त्यादिना ॥

गवा दुग्धमिति । (कै)

अत्र गोः कर्मवत्त्वेऽप्रधाने दूहादौनामिति वचनात् तस्मिन्नेव
कर्मणि क्तः स्यात् । तदभावे तु कर्मान्तराभावात् पयस्येव कर्मणि क्ते
गवा दुग्धं पय इति भवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु कर्मवद्भावेन कर्मणि क्ते
परशुभिन्नः कुसूल इत्यादौ ततोयान्त पूर्वपदं कर्मवाचकक्रान्त
उत्तरपदे प्रकृतिस्वरमित्यर्थकततोया कर्मणोत्यनेन पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः प्राप्नोति कर्तरि तु नाति फले विशेषस्य स्पष्टतया चिन्त्योऽयं
कैयटः ॥ कर्मणि प्रत्यये नैव प्रयोगाणां सिद्धेः सूत्रं व्यर्थमित्या-
शङ्कते भाष्ये

सिद्ध्यन्विति ॥ (वा)

आत्मसंयोग इति । (वा)

आत्मवाचकपदसमभिव्याहारे इत्यर्थः ।

रादन्यत्र संज्ञानां समावेमात् न च वं सकर्मकत्वाभावे लो न स्यादिति
वाच्यम् आनुपूर्वा सिद्धत्वात् कर्मसंज्ञा हि लकारोत्पत्तिः प्रतीक्षते ।

अत्र हि यत्किथावेशात्कर्ता भवति सव कर्मण्यपि दृश्यते, सत्यं, दृश्यते न
सा कर्मत्वोपयोगिनी न ह्यसौ तदावेशात्कर्म भवति स्वयमनाश्लिष्यतोपि
परेणाश्लिष्यमाणस्य कर्मत्वसम्भवात् तदंतर्दत्तं भवति कर्मणः कर्मत्वो-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३७५

(अ. ३ । पा. १ आ. ५) (कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।)

कर्मकर्तुरिति । (वा)

कर्मभिन्नस्य कर्तुरात्मनः सत्त्वेऽपि कर्म दृश्यत इत्यर्थः । तथा
भिद्यते कुसूल इत्यादावपि आत्मनः कर्तृत्वात्कर्मण्येव लकारेण
सिद्धम् अत एवात्मनेत्यर्थकं स्वयमेवेति कर्म कर्तुदाहरणेषु
प्रयुज्यत इति तात्पर्यम् ॥ समाधत्ते

विषम इति ॥ (कै)

तत्र कृत्यं वैषम्यं दर्शयति

दृष्टान्त इति ॥ (कै)

भावे ल इति । (कै)

इदमुपलक्षणं तद्यादौनाम् । एतेन भिद्यते कुसूलेनात्मेति
कर्मण्येवायं प्रयोग इत्यपास्तम् । भेदव्यमौषद्भेदमित्याद्यभिधायतेः ।
न च तत्रापि कर्मणि नियमेन नपुंसकप्रयोगानापत्तेः । कृत्यमुक्तं
वैषम्यं विघटयति भाष्ये

हन्यात्मानम् (भा)

इत्यादिना । एवं चात्र गच्छेन प्रतिपादनाभावेऽपि यथा कर्मत्वं
तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति भावः ॥ वैषम्यमुपपादयति

लकारवाच्यस्यैव कर्तुस्तदिधानात् ततः प्राक् चाकर्मकत्वात् “लः कर्मणि
भावे चाकर्मकभ्य” इति भावे कर्तृणि च लविधेः प्रयुहत्वात् । नन्वेवमपि

पयोगिनी या क्रिया तथा तुल्या यस्य कर्तृत्वोपयोगिनी क्रिया स कर्मणा
तुल्यक्रियः कर्तृति, एवञ्च यस्यैव कर्मणाः कर्मावस्थायां या क्रिया कर्तृव-

पदलोपश्चेति ॥ (वा)

तद्याचष्टे

गम्यमानेति । (कै)

एवं च रूपमित्यध्याहारसम्भवाद् वाक्यैकदेशन्यायेन बोधसम्भवाद्वा
तत्रात्मभेदस्य शब्देन प्रतिपादनमिति वेषम्यमस्त्येवेति भावः ॥
ननु कर्मवद्भावविषयेऽपि स्वयमित्यस्य प्रयोग उदाहरणेषु दृश्यत
इति तत्राप्यस्त्येव भेदस्य शब्देन प्रतिपादनमत आह

यद् धिति ॥ (कै)

नत्वेतदिति । (कै)

आत्मनेत्यर्थकस्वयं पदघटितं विवक्षितात्मकर्तृकमित्यर्थः ॥
नन्वेकस्यैव वस्तुनः कथं शब्दभेदमात्रेण भिन्नधर्मतेति शङ्कते भाष्ये

कः पुनरिति । (भा)

आत्मानं हन्ति य आत्माहक इत्यर्थं औपाधिकभेदेन भेद-
मारोप्य भिन्नधर्मतेत्युत्तराशयः ॥

यगात्मनेपदं न स्याता शुद्धयोः कर्मकर्त्तृः सावकाशयोर्धक्शपोः परत्वात्
शप्प्रसङ्गात् । भावकर्मणोरित्यात्मनेपदस्य शेषात्कतरीति परस्मैपदस्य च
विप्रतिषेधेन परत्वात्परस्मैपदप्रसङ्गाच्चेति चेन्न । भावकर्मणोर्विहितेन यका

स्थायामपि यदि सैव क्रिया भवति स कर्त्ता कर्मवदित्युक्तं भवति इदमप्य-
त्रैवोक्तं 'यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूतेति' तस्मिन्नेव कर्मणि कर्त्तृवस्था-
म्नाम इति ह्यत्रार्थः, एवञ्च कर्तृकर्मवस्थाभेदादेकस्या अपि क्रियाया

(अ. ३. पा. १. आ. ५) (कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३. १. ८७।)

संयोगस्य कर्मणीति । (कै)

अन्योन्यसंयोगकृतहर्षादिलक्षणस्येत्यर्थः ॥ ननु संयोगस्य तत्कृत-
हर्षादेश्च कर्त्तर्यऽपि सत्त्वेनोक्तरीत्या कथं कर्मस्थत्वमिति चेन्न ।
हर्षरूपविशेषस्य धात्वर्थकर्मत्वस्थत्वम् । अकृतत्वेन कर्मस्थत्वमेवेत्या-
शयात् । यद्यपि उक्तरीत्या नेदमुदाहरणं तथाप्ययमत्र भाष्यार्थः ।
कर्मपदेन तत्स्यक्रिया लक्षते मञ्चाःक्रोशन्तीति वत् । अन्यतरक्रिया
प्रतिकर्मण्यन् परस्मिन् या संयोगानुकूलक्रिया तादृश्येवापरस्मिन्
कर्त्तर्यीति स्यादेव प्रसङ्गः । यद्यपि देवदत्तादयः पचन्तीत्यादाविव

अपवादभूतेन आक्रान्तविषयं परिहृत्य सार्वधातुकेश्विति उत्सर्गस्य प्रवृ-
त्तिसम्भवात् । कर्त्तरिण्यश्विति सूत्रे कर्त्तर्यहणमतिरिच्यते । तस्यैतत्पक्ष-
कर्त्तव्यं यः कर्त्ता तत्र शब्दादयो यथा स्युः कर्मकर्त्तरि मा भूवन्निति । नन्व-
स्मिन् हरदत्तपक्षे नदुहेत्यादिना यकि निषिद्देशः न स्यात् । तथा च
लिङ् लिटोरिव निर्विकरनप्रयोगा पत्तिरिति चेत् । एवं तर्हि कर्त्तर्यीति

भेदाश्रयं सादृश्यमुपपाद्यम् । अतिदेशो रूपनिमित्ततादात्म्यव्यपदेशशास्त्र-
कार्याति देशभेदेनानेकविधः, तत्रादितस्त्रयाणामसम्भवो व्यपदेशातिदेशस्य
संज्ञा पक्षान्न भिद्यते तत्र वत्करणमनर्थकमतः शास्त्रातिदेशः कार्यातिदेश
इति ह्यवेवपक्षौ तत्र शास्त्रातिदेशे भावकर्मणोरित्यादिषु शास्त्रेष्वतिविद्येषु
तेन तेन शास्त्रेण तत्तत्कार्यमवर्त्तते ततश्च भावकर्मणोरित्यस्यावकाशः शुद्धं
कर्म पश्यते अदोदः, शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्यावकाशः शुद्धः कर्त्ता
पचति पठति, कर्मकर्त्त र्यभयप्रसङ्गे परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति, नैव
दोषः, कर्त्तरि कर्मव्यतिहारइत्यतः कर्त्तर्यहणमनुवर्त्तते तेन कर्त्तव्यं यः कर्त्ता
तत्र परस्मैपदं कर्मकर्त्तरि न भविष्यति इह तर्हि कर्मणि यम् भवतीत्य-
स्यावकाशः शुद्धं कर्म पश्यते अदोदः कर्त्तरि श्रितित्यस्यावकाशः शुद्ध कर्त्ता

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । अ. ५)
धातुनाभेदस्याप्रतीतिः । तथापि आश्रयभेदकृतं वास्तवं भेदमादाय
तुल्यत्वावृत्तिः । कर्मत्वोपयोगिकर्मस्यक्रियया कर्तृत्वोपयोगिक्रिया
तुल्या यस्य कर्तुरीत्यर्थे तु न मानमिति बोध्यम् ॥ एकयोगे
नियमदयालाभादाह

योगविभागेनेति ॥ (कै)

भाष्ये

किमिदं तप इति । (भा)

सूत्रे तपः कर्मकस्येत्यत्र तपः पदेन किमुच्यत इति प्रश्नः ।
धात्वर्थः सन्नाप इत्युत्तरम् ॥

योगो विभज्यते । भावकर्मणोरित्यत्रापि भावे कर्मणि चेति । ततः
कर्मनीत्यनुवर्त्य कर्मणि कर्तरि यक् भवति श्रयोपवादः । नदुहेत्यादौ
सपवादाभावात्पुनस्तुर्गस्य स्थितिः । एतच्च ध्याख्यानं यग्विधावेव भाष्ये
स्थिवम् । एवन्तावद्यकं सिद्धः । नदुहस्तुनमामिति लिङ्गाच्च । तथा कर्तरि
कर्मत्वतः कर्तरीत्यनुवर्त्य कर्तृत्वं यः कर्ता तत्र परस्मैपदं न तु कर्मकर्तरी-

पचति पठति, कर्मकर्तर्युभयप्रसङ्गे परस्वाच्छप् प्राप्नोति नैव दोषः, कर्तरि
श्रवित्यत्र कर्तृग्रहणं कर्तृत्वं सार्धधातुके श्रविति सामान्यस्य भावकर्मणो-
र्भगपवादो भविष्यति एवं सिद्धे यत्कर्तृग्रहणं क्रियते तस्यैतत्प्रयोजनं
कर्तृत्वं यः कर्ता तत्र श्रवादयो यथा स्युः कर्मापदिष्टे साभूवन्निति, सत्य-
स्मृतिविहितमायुष्मता वृथा पुनरयम्ययासः, कार्यातिदेशाश्रयेणैव सिद्धेः
तत्र ह्यनेनैवात्मनेपदमनेनैव यगिति परस्वाद्यगात्मनेपदे सिद्धतः प्रधानं
य कार्त्तं तदर्थत्वादतिदेशान्तराभातः कार्यातिदेश एवायं तदाह ।
'कर्माश्रयाणि कार्याणि प्रतिपद्यतइति' । ननु च नेह सूत्रे कर्तृग्रहणमस्ति
यदपि प्रकृतं कर्तरि श्रविति तदपि समस्यन्तं तुल्यक्रियइति पथमान्तेन

दुःखार्थत्वादिति । (कै)

तापमं तपस्तपतीत्यतस्तं दुःखयतीत्यर्थावगमात् ॥

अर्जनार्थत्वादिति । (कै)

तापस्तपस्तप्यत इत्यतोऽर्जयतीत्यर्थावगमादिति भावः ॥

शरीरेति । (कै)

शरीरसन्तापस्तप्यतायाः क्रियाया अवस्थाद्वयेऽपि तुल्यत्वात् ।

यतः शरीरसन्तापस्तप्यतमर्जनमेव तापस्य व्यापारो नान्य इत्यन्वयः ।

ति व्याख्यानादात्मनेपदम् । तस्माद्वत्करणे त्यक्तेपि सर्वमिष्टं सिद्ध्यतीति स्थितम् । क्रियमाणे तु वत्करणे अतिदेशोयमिति स्पष्टमेव । स च षोढा । रूपनिमित्तनादात्म्यव्यपदेशशस्त्रकार्यातिदेशभेदादिति स्थानिवत्सूत्रे व्युत्पादितम् । इह तु आदितस्त्रयानामसम्भवः । व्यपदेशातिदेशस्तु संतापक्षेत्रे भिद्यते । तत्र वत्करणं व्यर्थम् अतो द्वावेव शिष्येते । तत्रापि आस्त्रातिदेशे

सम्बन्धुर्वाहति तत्राह । 'कर्तरि शब्दित इति' । 'यगात्मनेपदेत्यादि' । ज्ञान्तस्य कर्त्ता कर्मवदिति वक्ष्यमाणत्वाद्यगादीनामेव सम्भव इति भावः । भिद्यतइत्यादीनि श्रीग्यात्मनेपदस्योदाहरणानि यगादीनां क्रमेण, कथं पुनः काष्ठस्य भिदां प्रति कर्तृत्वं यावता भिद्यते ऽसौ देवदत्तेन यो ह्यदमननिपातनादि कुटारस्य करोतिस भेदेन कर्त्ता उच्यते सर्वेषामेव कारकाणां प्रातिस्विकोवान्तरव्यापारोस्ति अकिञ्चित्करणस्य कारकत्वानुपपत्तेः, एतच्च कारकप्रकरणवोपपादितं तत्र च स्वव्यापारे स्वतत्त्वं सर्वत्रैवान्ति कारके कर्तृव्यापारेऽतिरस्कृतत्वात् न्यग्भूतं स्वातन्त्र्यमिति त्वत्वं न भवति कारकादिसंज्ञैव भवतीत्येतावत्कर्मकास्तु के चिद्वातवः कर्मव्यापारमप्यभिधाय तावद्येवापयवस्यन्तस्तदुपसर्जनं कर्तृव्यापारमाचक्षते तद्यथा भिदि-

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

अयं भावः । तपति तपसन्ताप इत्यस्य सन्तापविशेषस्तापसं तपती-
त्यर्थः । तपतिरत्रान्तर्भावितव्यर्थः । तापसवृत्तिशरीरसन्तापसामा-
न्यानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः सन्तापविशेषवृत्तिरिति बोधः ।
तदनुकूलो व्यापारश्च सन्तापविशेषे स्वरूपावस्थानरूप एव । तापसे
शरीरसन्तापसामान्यानुकूलव्यापारश्च सन्तापविशेषस्वीकार एवार्थ-
त्यागे तापसस्य कर्तृत्वम् । तापसस्तपः सन्तप्यत इत्यत्र सन्ताप-
विशेषाभिन्नशरीरसन्तापानुकूलव्यापारस्तापसकर्तृक इति बोधः ।

यगात्मनेपदेमिद्वयं पूर्वोक्तयत्न आस्येय इति स्मृतता । प्रधानं च कार्यं,
तदर्थत्वादतिदेशान्तराणाम् । अतः कार्यातिदेश एवायम् । न चास्मिन्पक्षे
द्वितीयाप्यतिदिश्येत । तथा च भिद्यते कुसूतेनेति भावे लकारे कटंरि
द्वितीया स्यादिति वाच्यम् । लवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवदतिदेश इत्युक्तत्वात् ।
न चैवमपि भिद्यते कुसूत इत्यत्र दोषापत्तिः । अभिहितत्वेन द्वितीयाया

द्विधाभवनोपसर्जनं द्विधाभावनमाह न खल्वयमुद्यमननिपातनमात्रवचनः
रजकेपि प्रसङ्गात् सोपि हि वस्त्रमुद्यच्छति निपातयति च, अथ न
भिनत्तीत्युच्यते द्विधाभवनाभावात्, एतेन छिनत्तिलुनत्ती व्याख्यातौ,
तथा पक्षिरपि विक्रियपसर्जनं विक्रोदनमाह तत्र यदा कर्मणः सौक-
र्यातिशयप्रतिपादानाय कर्तव्यापारो न विवक्ष्यते तदा निवृत्तप्रेषणं
कर्म सक्रियावय स्थितनिवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वे ऽवतिष्ठते
धातुरपि तद्व्यापारमात्रे वर्त्तते । कथं पुनस्तत्रभवचनो धातुः कर्मव्यापार-
मात्रवचनो भवति को विरोधः, अनेकार्था धातवः समुदायेषु च
वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते तदेवं कर्मव्यापारमात्रवाचिषु कर्तृत्व-
मेव काष्ठादीनाम् तु कर्मत्वगन्धोप्यस्ति धातवस्यैते प्रयोगे ऽस्मिन्कर्मका

(अ. ३ । पा. १ । आ. ५) (कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।)

कैयटे शरीरसन्तापपदेन स व्यापार एव तदेव चार्जनमिति बोध्यम् । तत्र क्रियाविशेषणत्वात्सोकमेधत इत्यादाविव तपसः कर्मत्वमिति ॥ भाष्ये

तपेरयमौणादिकोऽस्कारो भावसाधन इति । (भा)

इदमुणादीनां व्युत्पन्नत्वमिति मते उक्तम् । अव्युत्पन्नत्वमिति पाणिनि संमते पक्षे तु तपः शब्दस्य सन्तापोऽर्थ इति बोध्यम् । एतदेव परसंमतान्वाख्यानानेन दर्शितम् ॥ ननु प्रकृतिप्रत्यययोर-प्रकृतत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह

अप्रवृत्तेः । नन्विह अनभिहित्वाधिकारो नास्तीति चेत् । सत्यम् । तथापि वत्कारणमामर्थात् यथानभिहिते कर्मणि प्रत्ययः तथैवानभिहिते कर्तर्यपि लभ्येत । तेनाभिधानमस्तीत्युक्तमेव । ननु निवृत्तप्रेषणा लुनातिभि-
नत्यादयो ऽकर्मकाः द्विधा भवतीतिवत्तत्कथं तत्कर्तुः कर्मणा तुल्यक्रियत्वम् इति चेन्न । नञ्प्रयोगे यत्कर्म तेन तुल्यक्रियतां ब्रूमः किं तर्हि

यथा विस्मियति द्विधा भवतीति, कथं तर्हि कर्मणा तुल्यक्रियः कर्त्ता, न ब्रूमो ऽस्मिन् प्रयोगे यत्कर्म तेन तुल्यक्रिय इति किं तर्हि प्रयोगान्तरे यत्कर्म तेन तुल्यक्रिय इति, नन्वेवं पञ्चत्योदनं देवदत्तो राज्ञत्योदनः स्वयमेव अत्रापि प्राप्नोति अत्र परिहारं वक्ष्यति धात्व-
धिकारादिति, कर्त्तृकर्मणोर्द्धातोऽन्यत्रासम्भवादेव सिद्धेस्तदनुवृत्तिरेकत्व-
विवक्षार्था यस्मिन्नेव धातौ यत्कर्म तेन तुल्यक्रियस्तस्येव धातोः कर्त्तेति तेन धातुभेदे न भविष्यति, आह्वयारोपोयमस्तु कोर्यः कृत्स्न एव धात्वर्थः कर्मण्यध्वारोप्यते किमत्र देवदत्तेन व्योदन एव पाकं करोतीति एवं हि सौकर्यातिशयः सुतरां प्रतिपादितो भवति

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । अ. ५)

तापसेनेति ॥ (कै)

प्रकृत्यर्थस्यैवेति । (कै)

सन्तापस्येत्यर्थः । तस्यैव तपः पदार्थत्वादिति भावः ॥

प्रत्ययार्थत्वम् । (कै)

तिङ् प्रत्ययार्थकर्मरूपत्वम् । यद्यपि क्रियाविशेषणरूपे कर्मणि लकारो न कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थं भेदेनान्वयि कर्मण एव तत्र ग्रहणात् तथापि भाष्यप्रामाण्यात्सामान्यविशेषभावेनान्वयिनि क्रियाविशेषणे कर्मणि लकारो भवत्येव । अत एव स्तोकमित्यादेः क्रियाविशेषणस्यैकत्वनपुंसकत्वेऽपि एतात्पोषानपुषदित्यादौ पुंस्त्ववचने इति बोध्यम् ॥

प्रयोगान्तरे यत्कर्म तेन । नन्वेवं पचत्योदनं देवदत्तः गार्ध्योदनः स्वयमेवेत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । अत्र वार्तिकम् । कर्मदृष्टस्तेमानधाताविति । न्यायसिद्धं चेदं, धातोर्गिति ह्यनुवर्तते कर्तृकर्मणौ च धातोर्नन्यत्र न सम्भवत इति सामर्थ्यादेव सिद्धे तदनुवृत्तिरेकत्वविवक्षार्था । यस्मिन्नेव धातौ यत्कर्म तेन तुल्यक्रियस्तस्यैव कर्तेति । तेन धातुभेदे

करणाधिकरणवत्, यथा साध्वसिश्चिगति साधु स्यात्तौ पचतीति तत्र येषु तावत्कृत्स्न एव धात्वर्थः कर्मण्यपि सम्भवति आत्मना बुध्यते आत्मना मुच्यते आत्मना हन्यते आत्मना ताडयतइति तेषु श्रुद्धे कर्मणि लकारः केन चिद्रूपेण कर्तृत्वं केन चिद्रूपेण कर्मत्वमिति तथा भिद्यते कुसूल इति यत्रापि चेतनो भेत्ता न दृश्यते तत्र वातातपकालाभिवर्षणानामन्यतमस्य कर्तृत्वमध्याशोपो वा पच्यते ओदनः स्वयमेव जूयते केदारः स्वयमेवेत्यादावद्यागोप एव आत्मनैवोदनः पच्यते न तु देवदत्ते-

ज्ञानलक्षणं तप इति । (कै)

ज्ञानजनकोपवासादिरूपमित्यर्थः ॥

स एव संताप इति । (भा)

भाष्यस्य सप्त एव संतापविशेष इत्यर्थः । विशेषेऽपि सामान्य-
सत्त्वात् स एवेत्यस्य नानुपपत्तिः ॥ भाष्ये एतान्योषानित्यस्य
विशेषसमर्पकानि गोपोषमित्यादीनि घञन्तानि बोध्यानि ॥

न भवति । स्यादेतत् । एकस्यापि रूपभेदेन कर्तृत्वं कर्मत्वं च दृश्यते ।
आत्मानमात्मना वेत्सीति यथा । एवं च ओदनः पच्यतइत्यादावपि
प्राकृते कर्मण्येव लकारोस्तु तत्किं निवृत्तप्रेषणत्वाश्रयणेन, किञ्च
कर्मवदित्यतिदेशेन । न चैवं भिद्यते कुसूलेनेति भावे लो न स्यादिति
वाच्यम् । इष्टापत्तेः । कर्मण्येव हि सोस्तु । अचाहुः । एवं सति नदुहस्तु-

नेति एवं नाम पाकेनूकूलो भवतीत्यर्थः, तदेवं शुद्धे कर्मणि लकारो-
त्पत्तेरर्थ एतेन, यद्येवं भिद्यते कुसूलेनेति भावे लो न स्यात्
सकर्मकत्वात्' अथाप्यत्र भिद्यते कुसूलेनात्मेति कर्मणि व्याख्यायेतैवमपि
मेतव्यं कुसूलेन भिन्नं कुसूलेन ईषद्वेदं कुसूलेनेति भावे कृत्यकत्वत्वार्था
न स्युः, न च तत्रापि कर्मणीति शक्यमाश्रयितुं नपुंसकलिङ्गदर्शनात्,
तथा नमते दण्डः स्वयमेव कारयते कटः स्वयमेव अचीकृतु कटः
स्वयमेव यक्चिह्नोः प्रतिविद्धयोरपि शप्चडौ न स्याताम् अकट्त्वात्
तस्मात्कर्मव्यापारमात्रवाचिभ्यः कर्त्तरि भावे च लादय इत्येतदेव
साधीयः, तथा च ष्टनं पाक इत्यत्र पच्चेः कर्मव्यापारे कट्त्वापारे
च ष्टनमिति भवति दृष्टोऽपि पाकशब्दाभिधेयत्वात् एवं हि या
विमृष्टा शास्त्रं न करिष्यामीति मतिः सापि त्याज्या असति सूत्रे

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । अ. ५)

अत्यन्तमप्राप्ते इति । (कै)

तुल्यक्रियत्वस्याप्यभावाद् इति भावः ॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधो-
त्तरमस्योक्तत्वेन दुहिमाहचर्येण च सकर्मकत्वप्रयुक्ताप्राप्तावेवेतस्य
विध्यर्थतोचितेति ध्वनयन्नाह

अन्ये त्वाहुरिति ॥ (कै)

वृक्षस्य पाकमिति । (कै)

वृक्षनिष्ठपाकानुकूलव्यापारं विनेत्यर्थः । तदा च कालस्य कर्तृत्वं
बोध्यम् ॥ एवं च पचेः फलपाकानुकूलव्यापारं विनेत्यर्थः । तदा च

नमामित्यादिना यक्चिणोः प्रतिषेधस्य विषयविभागो न लभ्येत । अपि
च नमंते दण्डाः कारयते अचकिरत कट इत्यादौ यक्चिणो प्रतिषिद्धयोरपि
अपचडौ न स्याताम् । अकर्तृत्वात् । किं च पचत्योदन इत्यपि प्रयोगः
प्रसज्येत । तस्मान्निवृत्तप्रेषणतामाश्रित्यातिदेशसूत्रमारब्धमेवेति । कण-
णेन तुल्यक्रियः कर्त्ता बङ्गलं कर्मवदित वक्तव्यम् । परिवारयति कण्ठकेष्टिं

‘न दुहस्वनमां यक्चिणा’विति प्रतिषेधस्य विषयो न प्रदर्शितः स्यात्,
किञ्च यद्यपि पच्यते व्योदनः स्वयमेवेत्यादिकः प्रयोगः कर्मणि समर्थ्यते
कर्त्तरि तु लकारोत्पत्तौ पचत्योदन इत्यादिकः प्रयोगोऽपि प्रसज्येत
तस्मादारब्धं सूत्रम् । अत्रोदाहरणेषु कर्त्तृन्तरयुदासार्थं स्वयमिति
प्रयुज्यते न त्वेतदुदाहरणार्थं, प्रयुक्तएतस्मिन्नात्मनेत्यस्यार्थं वृत्तेः प्राकृत-
मेवैतत्कर्म स्यात् स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति, असति वत्करणे कर्त्तुः
कर्मसंज्ञा ज्ञायेत ततश्चानेन कर्मणा सकर्मकत्वाद्भावे चाकर्मकेभ्य इति
भावे लो न स्यात् सति तु तस्मिन्स्वतः प्राप्तस्याकर्मकत्वपदेशस्या-
निवर्त्तनादकर्मकाणाम्भावे लः सिद्धो भवति, अकर्मकाणाम्भावे लो लो

(अ. ३ । पा. १ । व्या. ५) (कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।)

कालस्य कर्तृत्वं बोध्यम् । एवं च पक्षेः फलपाकानुकूलव्यापारानु-
कूलव्यापारोऽर्थः । तच्च फलपाकानुकूलव्यापाराश्रयनात् कर्तु-
रौष्णिततममिति वृत्तः कर्म तस्य कर्तृत्वविवक्षायां भाष्योदा-
हरणमात्राज्यादकथितं कर्मवत्त्वाकथितपदमविवक्षितपरं कर्मत्वेना-
विवक्षितमित्यर्थः ॥ किं त्वेन तर्हि विवक्षेत्यत्राह

तस्यैव चेति । (कै)

न तु तत्सूत्रविषयतास्य दृष्टादिषु भाष्येऽगणनात् । गौर्दग्धे
इत्यपि कर्तुरौष्णिततममिति कर्मत्वे एवोदाहरणं बोध्यम् ॥
विभागानुकूलव्यापारार्थकत्वे एव दृष्टेस्तदुदाहरणमिति तु न युक्तं
क्षम् । परिवायन्ते कण्टकावृक्षम् । अत्रात्मनेपदं सिद्धति । न च णिच-
खेयनेन तत्सिद्धिः । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे सत्येव तत्प्रवृत्तेः । इह तु
तदभावेऽप्यात्मनेपदस्येष्टमाणात्वात् बहुलग्रहणान्नेह साध्वसिष्कनन्ति ।
सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अन्योन्यमाग्लिष्यतः । अन्योन्यं स्पृशतः ।
एतच्च न्यायसिद्धम् । तथाहि । कर्मस्य या क्रियया या तुल्या क्रिया यस्य
विधीयते स सिद्धो भवतीत्यर्थः, कथं सिद्धो भवति यावता नित्योयम-
तिदेशः नित्यं चास्मिन्स्तत्र लविधिरपि कर्मकार्यमेवेति स्यादेवातिदेशः
आतिदेशिकावशजं स्वाश्रयं वतिना प्राप्यते न तु विरुद्धमपि नक्षयं
विकल्पार्थः कदा चित्कर्मवत्कदा चिन्नेति, अथ लान्तस्य कर्तृति
वक्ष्यमाणात्वादेतत्सूत्रप्रवृत्तेः प्रागेव लः कर्मणि चेत्येतत्प्रवृत्तिरङ्गीक्रियते
तच्च प्रवर्तमानमकर्मकत्वाद्भावं कर्तरि च प्रवर्तते यदा कर्तरि तदा
ऽवमतिदेश इति भावं लविधिः समर्थत, यद्येवं माभूदतिः लकार-
वाच्यस्य कर्तुः कर्मसञ्ज्ञेवास्तु यगात्मनेपदयोस्त्वप्रसिद्धिः परत्वाच्चा-
दीनां परस्मैपदस्य च प्रसङ्गः, न च कर्मसञ्ज्ञाया कर्तृसञ्ज्ञायाः

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । षा. ५)

तच्चार्थं कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रियत्वानुपपादनादित्याहुः ॥ यद्यपि कामस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्मणि लकारेऽप्येदं सिध्यति तथाप्युदम्बरस्य कर्तृत्वविवक्षामुदम्बरः फलं पचतौत्येतद्व्यावृत्तये इदम् ।

न पुनरोदनमिति । (कै)

कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रियत्वाभावादिति भावः ॥

अद्वायुक्ते कर्तरौति । (कै)

मुख्ये कर्तरौत्यर्थः । अद्वा आदरस्तेन युक्तो मुख्य एव तस्यैव क्रियामादरादिति बोध्यम् ॥ तेनात्यन्ताप्राप्तौ विध्यर्थोऽयमंशः ॥
अन्यकोविशेषमाह

कर्तुरित्युक्ते सन्निधानादिदं गम्यते । यत्क्रियावशादसौ कर्ता सैव चेत्कर्म-
त्वोपयोगिनोति न चेत्तदिहान्ति । स्वयमनाश्लिष्यतोपि परेणाश्लिष्यमा-
णास्य कर्मत्वसम्भवात् । परसमवतसंयोगाख्यफलानुकूलव्यापारयोश्चलना-
त्मकयोरेकधातृपात्तयोगपि स्वरूपेणात्र भेदात् । एतेन भिद्यमानः कुसूल-
पात्राणि भिनत्तौत्यपि व्याख्यातम् । द्विधाभवनस्य देवगत्या कुसूलनिष्ठ-

बाधः, एकसञ्ज्ञाधिकारादन्यत्र सञ्ज्ञानां समावेशात् सत्यमुक्तोत्र
परिहारः, तदेतद्वत्करणं सर्वसादृश्यायं तेनोदाहरणेषु काष्ठादिभ्यो
द्वितीया न भवति इतरथा कर्मकार्यत्वात्प्राप्नोति, अभिहितत्वान्न
भविष्यति, भवेदयं परिहारः शास्त्रातिदेशे, कार्यातिदेशे त्वेनेव
कर्मकार्याणि प्राप्यन्ते न चात्रानभिहिताधिकारोन्तीति स्यादेव
द्वितीया वत्करणात् सर्वसादृश्याद्याया कर्मण्यभिहिते न भवति एवं
कर्तर्यपीति द्वितीयाभावः, यदा तर्ह्यकर्मकत्वाद्भावे लकारस्तदा
प्राप्नोति तत्राह । 'लिप्स्याश्लिष्यङ्ङित्यादि' : तत्र लयहणमनुवृत्तं षया

श्यनि त्विति ॥ (कै)

मुख्यकर्तृत्वं निदर्शयति

अद्भयेति । (कै)

तत्र सृजेः कर्तरि श्यन् मिद्धः । चिणात्मनेपदे एव कर्म-
वद्भावप्रयोजने श्यनस्तु कर्मवद्भावलघ्वयका बाधा माभूदिति प्रति
प्रसवमात्रं दैवादिकः सृजिरकर्मक एवेतित्वश्रद्धेयमेवेति केचित् ॥

त्वेपि पात्रनिष्ठकर्मतायामप्रयोजकत्वात् । स्वयमभिद्यमानोपि हि कुसुल
उपरि पतन् पात्राणि भिनक्त्येव । नन्वेवमपि पचिरुंधादीनां द्विकर्मकाणा-
मेकस्य कर्मणः कर्तृत्वेऽप्यपरेण सकर्मकः गवस्थायं कर्मवद्भावः प्राप्तः तन्नि-
षेद्धुः सकर्मकाणां प्रतिषेधवचनं कर्तव्यमेवेति चेत् । योगविभागात्सिद्धम् ।
तथाहि । तपेः । तपेरेव सकर्मकस्य न त्वन्यस्य । ततः, तपःकर्मकस्यैव ।

विपरिणाम्यतइत्यभिप्रायेणाह । 'लान्तस्यकर्त्तृति' । लकारावाच्यः कर्त्त-
र्थः । 'कुसुलाद् द्वितीयानभवतीति' । भिद्यते कुसुलेनेत्यनन्तरोदाहृतेषु
उदाहरणेषु तु वत्करणादेव सर्वसादृश्यार्थाद् द्वितीयाया अभाव इति
भावः । तदेवं कृत्तिकारस्याभिप्रेतमेतदितिःसर्वसादृश्यार्थ इति । किं च
नावश्यं द्वितीयैवकृत्यकृत्यलार्थाऽप्यस्मिन्निवधये कर्त्तर्यतिदेशेन प्राप्नुवन्ति
मेतत्तथः कुसुलः स्वयमेव भिन्नः कुसुलः स्वयमेव ईषद्वेदः कुसुलः स्वयमेवे-
तिभावएव चेष्ट्यन्ते मेतत्तथं कुसुलेन कुसुलस्य वा 'कृत्यानाङ्कर्त्तरि वा,'
भिन्नकुसुलेन ईषद्वेदकुसुलेनेति अत्र वार्तिके कृत्यहणमन्यत्र सहपाठा-
त्पठितं यथा ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थ इति भवत्येव ह्येभ्यो ऽकर्मक-
त्वाद् गत्यर्थकर्मकेति कर्त्तरि क्तः, तथा च 'सिनोतेर्गामकर्मकवृत्तकस्येति
वक्तुमिति निवृत्तान्ते । सिनो ग्रासः स्वयमेवेति कर्त्तरि क्त उदाहरिष्यते
तस्मात्कृत्यकृत्यर्थेऽप्येवैव दोषो ऽतस्तत्र लान्तस्य कर्त्तृत्वाश्रयणादेषाति-

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

न्याये इति । (कै)

न्याय उत्सर्गसूत्रं कर्मवत्कर्मणेति तदनपेते तत्प्राप्तियोग्ये इति यावत् । सकर्मकत्वात्तदप्राप्तौ विधिः श्यन् तु अप्राप्त एव विधीयते यक् बाधनायेति विशेषः । यकोऽभावायेत्यस्य श्यन्त्विति आदि

योगो ब्रह्मचारिणमिति । (कै)

पूर्वकक्षेयम् । संबध्नातीत्यस्य सम्बन्धानुकूलव्यापारवान् भवतीत्यर्थः ॥

तपेरित्यनुवर्तते । यद्वा वार्तिके योगविभागः कुरिष्यते दुहिपथोर्बहुलं सकर्मकयोः । अत्र दुहिपथोः सकर्मयोरित्येकं वाक्यं नियमायं दुहिपथोरेव न त्वन्येषामिति । दग्धे गौः पयः । तस्मादुदुम्बरः सलोहितं फलं पच्यते । गौरुदुम्बरश्चात्र कर्मकर्ता । यक्यितं चेति सूत्रे दुह्यादिपरिगणनेन पचिरपि बोध्य इत्युक्तं प्राक् । तत्रेदं वार्तिकमुपलभ्यकामित्यव-
 देशाभावः । 'कर्मणेति किमिति' । धातुवाच्या क्रिया कर्तृकर्मणोरेव समवेता तत्र सादृश्यस्य भेदाधिक्यानत्वात्कर्तृस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता न सम्भवतीति कर्मस्थेन क्रिया आश्रयिष्यत इति मत्वा प्रश्नः । 'करणाधिकरणाभ्यामिति' । तत्स्यक्रिययेत्यर्थः । 'साध्वसिष्किनतीति' । किं एनरत्रकरणाधिकरणाव्यापारमात्रे धातुर्वर्तते आहोस्वित्तत्र कृत्स्ना-
 धत्वर्थाधारोपः, न तावदाद्यकल्पः तावति धातोरवृत्तेरसिना क्लिप्तोत्थ-
 त्रापि नैव करणव्यापारो धातुनोपादीयते केवलं करणत्वादवान्तरव्यापा-
 रोत्तीत्येतावत्, द्वितीये तु भिन्नक्रियत्वादेवा प्रसङ्गः, तस्मात्करणधिकरण-
 व्यापारमात्रेपि धातोर्दन्तिमङ्गीकृत्य प्रत्यदाहृतं द्रष्टव्यं, क्वचित्तु करणेनापि
 तुल्यक्रियस्य कर्मवद्भाव इत्यते यदाह करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुल-
 मिष्यते, परिवारयति कण्टकेर्दन्तम्परिवारयन्ते कण्टका वृक्षम् आत्मने-
 पदं भवति वृत्तिकारस्तु शिचस्वेत्यात्मनेपदमुपपद्यत इति मन्यमानो
 नतदुपसमचष्ट । 'धात्वधिकागत्समाने धाताविति' । एकस्यैव धातो-

तत इति । (कै)

प्रतियोगित्वावच्छिन्नः संबन्धोयुजेरर्थः । प्रतियोगिताश्रयत्वाच्च योगस्य कर्मत्वम् । यत्तु योगमिति प्रतियोगे द्वितीया । एवं चाकर्मकत्वात्कर्मवद्भावे मिद्वे यक् बाधनाय श्यन्मात्रविधानार्थ-
मिदमिति । तन्न : “सृजियुज्योरिति” वार्तिके “सकर्मकयो-
रिति” भाष्यविरोधापत्तेः ॥ भाष्ये

धेयम् । ओदनं पचतीत्यादावतिप्रसङ्गनिवारणाय बहुलमिति द्वितीयं वाक्यम् । तच्च प्रत्याख्यातं भाष्ये : दुहिपच्योरिति हि कर्मकर्तृविषयकम् । कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियएव विधायकं नियामकं वा । उभयथापि ओदनंपचतीत्यादौ प्रसङ्ग एव नास्तीति । न च कर्मकर्तृत्वैव परस्मैपदार्थं बहुलवचनम्, तस्यानियुत्वादिति दिक् । सृजियुज्योः श्रयंस्तु ॥ अत्रयोः

स्थित्यर्थः । एतच्च प्रागेव व्याख्यातं, ‘कर्मस्थभावानामित्यादि’ । यद्यपि क्रियाभावशब्दयोर्भिन्नत्वार्थस्तथाच ‘यस्य च भावेन भावलक्षण’ मिति क्रियापि गृह्यते लक्षणहेत्वोः क्रियायाः कर्मणा तुल्यक्रिय इति च वाच्योपि, तथाप्यस्मिन् ग्रन्थे मेदेनोपादानादर्थमेदो द्रव्यः । अपरि-
स्यन्दरूपो धात्वर्थो भावः, परिस्यन्दरूपस्तु क्रिया, क पुनरसौ कर्मस्थः क्वा कर्तृस्थः । केचिदाहुः । येषु कर्मस्थापारोपसर्जनः कर्तृस्थापारोभि-
धीयते तेषु कर्मस्थः, येषु कर्तृस्थापार एव तेषु कर्तृस्थ इति । नेति वयं,
प्रधानक्रिया यत्र समवैति कर्तरि कर्मणि वा तत्स्थो धात्वर्थः यदुद्देशेन कारकस्थापारः सा प्रधानक्रिया यथा पचेर्विकृतिः, गमेर्दृष्टान्तरप्राप्तिः,
एवञ्च कृत्वा न्यग्भवोपसर्जनन्यग्भाववचनोपि बहिः कर्तृस्थक्रियः ।
‘अरोहन्ति हन्तिनं हन्तिपक्षा इति’ । उपरिदेष्टव्यमिदं देष्टव्यायाः कर्तृणि
समवायात्, तत्रेह कर्मस्थेन व्यापारेण कर्तृस्थापारस्योपमानात्, अस्य

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । व्या. ५)

परिवारन्ते कण्टका इति । (भा)

न च णिचक्षेत्यनेनैवात्मनेपदं सिद्धम् । यक् चिणौ तु “णिश्चि-
यन्थीति” प्रतिषिद्धावेवेति व्यर्थमिदमिति वाच्यम् । कर्तृगामि-
त्वाभावेऽपि आत्मनेपदार्थं चिण्वद्वावाच्यं च वार्त्तिकस्यावश्यकत्वात् ॥

स्रवतिकुण्डिका उदकम् (भा)

इत्यस्य निष्क्रामयतीत्यर्थः ॥

स्रवतिकुण्डिकाया (भा)

इत्यस्य निष्क्रामयतीत्यर्थः ॥ तदाह

सकर्मकयोः कर्ता वज्रं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । यगपशादस्य श्यन् ।
सृजेः अद्भोपपन्ने कर्तर्येवेति वक्तव्यम् । सृज्यते सृजं भक्तः । अद्भया निष्पा-
दयतीत्यर्थः । असर्जि, अद्भया निष्पादितवान् युज्यते ब्रह्मचारी योगम्
श्यन्ति सति प्रकृतेराद्यदातत्वं भवति यकि तु लसार्वधातुकानुदात्तत्वं यक-
ण्बोदात्तत्वं स्यात् । कौमुद्यां तु अद्भावत्कर्तृकात् सृजेर्यक्चिणौ कर्तरौति

चार्थस्य कर्तृस्थयापारेष्वमम्भवात्प्रत्ययप्राप्त एवार्थो वृत्तिकारेण दर्शितः,
तत्र कर्मस्थयापारस्य कर्तृस्थस्य चोदाहरणमात्रं प्रलोकेन दर्शयति ।
'कर्मस्थः पचतेर्भाव इति' । पच्यते घट इत्यत्र तद्देशस्यैव घटस्य पाक
इति भावोऽसौ भवति कर्मस्थश्च पच्यते ओदन इत्यत्र परिस्पन्दत एव
पाकस्य पाकाभिनिर्वृत्तिरिति कर्मस्थैव पचेः क्रिया भवति । कर्मस्था
च भिदेः क्रियेति' । भिद्यते कुसुल इत्यत्रावयवविशृङ्गात्मिका भिदि-
क्रिया भेदस्य परिस्पन्दे सति भवतीति कर्मस्था च भिदेः क्रिया
भवति । 'मासासिभावः कर्तृस्थ इति' । मासमास्तइत्यत्र कालभावाध्व-
गन्तव्याः कर्मसङ्ज्ञा ह्यकर्मणामिति मामकर्मकोयमासिधातुः तत्र
मासासिधातौ प्रतीयमानोर्था भावोऽपरिस्पन्दरूपत्वात् स च कर्तृस्थ

निष्कामतीति ॥ (भा)

ननु विसर्गोऽपि विभागानुकूलव्यापारो निष्क्रमणादमति
रिक्तोऽत आह

विसर्गश्च दानमिति । (कै)

मुख्यदानपदार्थस्यात्रारोप इति भावः ॥

सिद्धत्वादिति । (कै)

वक्ष्यमाणेन यक् चिणोः प्रतिषेधे सिद्धेऽपि स्यतामि विषये
चिण्वद्भावाभावाय ण्यंतेऽपि एतत्प्रवृत्तिरावश्यकौ । अन्यत्रात्मने-
पदादित्यनेन तस्याप्यत्र निषेधात् । “णिअन्यौ”त्यनेन तु न
सिद्धिः । न हि चिणिनिषेधे न चिण्वद्भावनिषेधो लभ्यते इति
चिन्त्यमेतत् ॥

के चिदित्युक्तम् । तत्र यमित्यशुद्धम् । आत्मनेपदानुक्तेश्च न्यूनतेति दिक् ।
भूषाकर्म किरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् ॥ भूषावाचिनां किरादीनां सन्न-
न्तानां च यक्चिणौ न भवत इति वक्तव्यमित्यर्थः । अलं कुरुते कन्या स्वय-
मेव । अलमकुरुते । भूषाफलस्य शोभाख्यस्य कर्मणि दर्शनात् कर्मस्था भूषा ।
एतन्तानां तु भूषार्थानां वक्ष्यमाणेनापि यक्चिणोः प्रतिषेधेन सिद्धत्वाद्देह

इत्यर्थः । ‘कर्तृस्था च गमे क्रियेति’ । गमेर्गर्भः क्रिया सा च कर्तृ-
स्थेत्यर्थः । तेनास्यते मासः स्वयमेव गम्यते ग्रामः स्वयमेवेति न
भवति । अथेह कथं कर्मवद्भावः, तास्मादुदम्बरः सलोहितं पश्यते
फलमिमि, अत्राहुः । पचिरत्र विषये द्विकर्मकः वृक्षस्य पाकमन्तरेण
फलस्य पाकासम्भवात्, तत्राप्रधाने दुहादीनामिति वृक्षो ऽकथितं
कर्मेति तत्र लकारः कालस्तु कर्त्तृति । इदन्तु वक्तव्यमेव यजियज्योः
यंस्त्विकि यजि विसर्गे यजियेगे अनयोः सकर्मकयोः कर्त्ता कर्मवद्भवति

(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

कर्तृत्वेन हस्तीति । (कै)

अवकिरते व्याप्तो भवतीत्यर्थ इति भावः । आद्यकचायां
विचेपणेन व्याप्तं करोतीत्यर्थः ॥ भाष्ये

अवाकीर्षेति । (भा)

अन्यत्रात्मनेपदादित्युक्तेष्विषद्भावोऽपि नेति भावः । अत एवेदं
वार्त्तिकं न दहेत्यत्र न पठितम् । चिकीर्षेरिच्छावाचकत्वात् ।
कर्मस्यक्रियत्वाभावमाशङ्क्याह

करोति क्रियापेक्षमिति ॥ (कै)

ननु यतः परलवाच्यस्य कर्मवद्भावस्तत्प्रधानार्थस्य न कर्मस्यत्व-
मित्यत आह

अर्थाच्चेति ॥ (कै)

मुख्योदाहरणता । भूषयते कन्या स्वयमेव । अवभूषत कन्या स्वयमेव
किरादि । अवकिरते हस्ती स्वयमेव । अवाकीर्षे हस्तिनं कश्चित् ।
पांखादिनावकिरति । तत्र सौकर्यात् हस्ती कर्तृत्वेन विवक्ष्यते । गिरते ।
अगीर्षे । किरादिस्तु दाद्यन्तर्गणः सन् । चिकीर्षते कटः स्वयमेव । अचिकी-
र्षे । इहेष्टायाः कर्तृस्यत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षं कर्मस्यक्रियत्वम् ।

तत्र लृजे अद्धोपपन्ने कर्त्तरि कर्मवद्भावः, यगिविषये च श्यन् चिण्विषये तु
चिण्वेवेष्ट्यते, लृज्यते मालां देवदत्तः अद्धया निष्पादयतीत्यर्थः, श्यनि सति
प्रकृतेराद्यदात्तत्वं भवति यकि तु सर्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एवोदात्तत्वं
स्यात् असर्जि मालां अद्धया निष्पादयति स्मेत्यर्थः, युजिर् युज्यते
ब्रह्मचारी योगेन ॥

न दुहस्वनमां यक्चिणौ ।

३ । १ । ८६ ॥

अकर्मकाणां कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रियकर्तृभावात्कर्मवत्त्वाप्राप्तौ
निषेधो व्यर्थः । अत्र

न दुहस्वनमां यक्चिणौ ॥ एषां यक्चिणौ न स्तः । कर्मवदतिदेशेन
प्राप्तयोरयं निषेधः । अनन्तस्येति न्यायात् । तेन युद्धे कर्मणि भावे
स्त एव । दुहस्वनेन यक् निषिध्यते । चिण् तु दुहस्वेति सूत्रेण प्रागेव
विभाषितः, दुग्धे गौः स्वयमेव । अदुग्ध, अदोहिगौः स्वयमेव । यकि
प्रतिषिद्धे शप । अदादित्वत्तस्य लुक् । दादेरिति घः । भवस्तथोरिति
धत्वम् । जणत्वम् । अप्रधाने दुहदोनामिति यस्मिन्कर्मणि लकारस्तस्य
कर्तृत्वविवक्षा । प्रधानं कर्म तु कर्मवः । स्वयं प्रदुग्धस्य गौस्तपस्तुता

“न दुहस्वनमां यक्चिणौ” ॥ दुह प्रपूरणे णु प्रस्रवणे, दुद उपतापे
हसे हसने ण् स्तवने इत्यतएव तु ग्रहणां न भवति, नौतिहसयोगकर्मस्य-
क्रियत्वात्, यदि च तेषां ग्रहणमित्यं भ्याः समदेहाये न दुहस्वनमामित्येव
ब्रूयात्, अवयवप्रतिषेधे समुदायप्रतिषिद्धिर्बलीयसा । कर्मवद्भावापदिष्टा-
विति, । एतेनानन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति कर्मवत्कर्मणाति
प्राप्तयोर्यक्चिणोरयं प्रतिषेधो न तु ‘चिण् भावकर्मणोः’ ‘सार्बधातुर्क
र्यागिति’ युद्धे कर्मणि भावे प्राप्तयोरिति दर्शयति । ‘दुग्ध इति’ । यकि
प्रतिषिद्धे शप, तस्य अदादित्वात्तुक्, ‘दादेर्जातोर्घः,’ ‘भवस्तथोर्द्धाधः’

(न दुहन्ममां यक्चिणौ । ३ । १ । ८६ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

आत्मनेपदेति ॥ (कै)

सकर्मका भवन्तीति । (कै)

ततो व्यापारनिवृत्तौ यदा कर्मकर्तृत्वमिति शेषः ॥

व्यक्षतेति । (कै)

अथ चिण्वद्भावोऽपि नेति कैयटाश्रयमाहुः केचित् । कम्

वस्तूपमानस्य वस्तूनि मेदिनीतिवत् । चिण्भावे क्स्वः । लुग्वदुहेति लुक् । प्रक्षते । प्रास्त्रोष्ट । चिण् प्रतिषिद्धे सिच् । नमते दण्डः स्वयमेव । अन्तस्त । अन्तर्भावित्त्वार्थो नमिः । तत्र यथा नमयति दण्डं देवदत्तः नमयते दण्डः स्वयमेवेति एतत्तस्य कर्मस्यक्रियत्वम्, एवमस्यापि द्रष्टव्यम् । यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमस्मिन्निब्रूयामुपसंख्यानम् ॥ कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत् । उक्कयते दण्डः स्वयमेव । उदशिश्नयत् । ब्रूते कथा स्वयमेव । अवोचत् । वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्यम् ।

अश्रुत्वं दुहिरयं द्विकर्मकः, तत्राप्रधाने दुहादीनामिति यस्मिन्कर्मणि तत्कारस्तस्य कर्तृत्वविवक्षा प्रधानं तु कर्म कर्मेवेति, यथा स्वयं प्रदुग्धेस्य गुणैरूपकता वस्तूपमानस्य वस्तूनि मेदिनीति । 'अदुग्धेति' । चिण् भावे क्स्वः, लुग्वदुहेत्यादिना तस्य लुक् । नन्विदानीमेवोक्तं दुहेरनेन यक् प्रतिषिद्धते चिण् तु तुहस्वेति पूर्वमेव विकल्पित इति, तस्मात्तदत्रोदाहर्त्तव्यम् । 'प्रक्षत इति' । यकि प्रतिषिद्धे पूर्ववक्ष्यो लुक् । 'प्रास्त्रोष्टेति' । चिण्प्रतिषेधे सिच् । 'नमत इति' । अन्तर्भावित्त्वार्थो नमिस्तत्र यथा नमयति दण्डं देवदत्तः नमयत दण्ड स्वयमेवेति एतत्तस्य कर्मस्यक्रियत्वमेवमस्यापि द्रष्टव्यम् 'णिश्निग्रथीत्यादि' । यीति णिङो णिचश्च सामान्येन ग्रहणं, अथ ग्रन्थ सन्दर्भे चुरादावांष्ट्रधीयौ तयोर्गिजभावपक्षे ग्रहणं, तथा कगादिष्वपि पठ्यते तयोरपि ग्रहणं, ब्रून् व्यक्तयां वाचि

(अ. ३ । पा. १ । आ. ५) (न दृष्टकर्ममां यक्चिणो । ३ । १ । ८६ ।)

इत्यनुवर्तमाने वेः शब्दकर्मण इत्यचायं निर्दिष्टः । परे तु पक्षे चिण्वद्भावे अकारावितेत्यपि बोध्यम् । यदि चिण् प्रतिषेधे चिण्वद्भावप्रतिषेधोऽपीष्टः स्यात्तर्हि भूषाकर्मति पूर्ववार्त्तिकमप्यथैव कुर्यात् । एतदा तत्रैव कुर्यात् । विभेदेन करणाच्च चिण्वद्भावस्य

भारद्वाजीयाः पठन्ति । णिअश्रियश्रियिब्रूआत्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यान-
मिति । णीति णिङ्णिचोः सामान्यग्रहणम् । णिजुदाहृतः । णिङ्, पुष्कमुदस्यति उत्पुष्क्यते गौः । अस्यान्तर्भावितण्यर्थतायाम् उत्पुष्क्यते गाम् । पुनः सौकर्यातिशयेन कर्तृत्वविवक्षायां उत्पुष्क्यते गौः स्वयमेव । उदपुष्कत । इह ण्यन्तात् यक्चिणोः प्रतिषिद्धयोः शप्चडौ भवतः । कामुद्या तु कर्मकर्त्तरि चङ्नेत्याह । अकारयितुदाहृतं तदमुदमेव । अश्रियश्च सन्दर्भे । चुरादावाष्टयी । तयोर्णिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थं । देवदत्तः अश्रयति मेखलाम् । ग्रन्थते ग्रन्थः स्वयमेव ।

आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो निर्दिष्टान्ते यदान्तर्भावितण्यर्था सकर्मका भवन्ति तद्वमे आत्मनेपदाकर्मकाः । वृत्तौ क्व चिदेषाम्दाहरणानि पश्यन्ते क्व चिन्न, णिचि. कार्यते कटः स्वयमेव, अचौकरत कटः स्वयमेव, यक्चिणोः प्रतिषिद्धयोः शप्चडौ भवतः, णिङ्, पुष्कमुदस्यति उत्पुष्क्यते गौः, स यदान्तर्भावितण्यर्थस्तदा उत्पुष्क्यते गां, पुनः सौकर्यातिशयेन कर्तृत्वविवक्षायामुत्पुष्क्यते गौः स्वयमेव, उदपुष्कत गौः स्वयमेव, अश्रिय-
ग्रन्थोराष्टयीयोः ग्रन्थति ग्रन्थं देवदत्तः, अश्रयति मेखलां, ग्रन्थते ग्रन्थः स्वयमेव अग्रश्रिय ग्रन्थः स्वयमेव, अश्रयते मेखला स्वयमेव, अश्रियिष्ट मेखला स्वयमेव, क्रियादिकयोस्तु ग्रन्थते ग्रन्थः स्वयमेव अश्रयीते मेखला स्वयमेव । ब्रूञ्, ब्रूवति कथां देवदत्तः, ब्रूते कथा स्वयमेव, वचनं शब्द-
प्रकाशनफलत्वात्कर्मस्यम्, आत्मनेपदाकर्मक, 'वः शब्दकर्मणः' 'अकर्मकाच्च'

(न दुहन्तमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८६ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

प्रतिषेधोऽनेन नेति ध्वनयति । चिण उदाहरणम् एकवचने
बोध्यमित्याह । भारजदाजौयानां हेतुमत्पदत्यागे वीजमाह

उत्पच्छ्यते इति । (कै)

अत्र यगादिकं न ॥

अग्रश्रियु । अग्र्यते । अग्रश्रियुः । क्रगादावपि इमौ पठ्यते तयोरपीह
ग्रहणम् । अग्र्यते ग्रह्यते स्वयमेव । आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो
निर्दिष्टास्ते यदान्तर्भावितव्यार्थाः पुनश्च निवृत्तप्रेषणास्तद्ग्रहोदाहरणम् ।
तद्यथा । वेःशब्दकर्मणः, अकर्मकाश्च । विकुर्वते सैन्यवाः वग्नन्तमित्यर्थः ।
तान्विकिरोति, वग्नयतीत्यर्थः । पुनः सौकर्यात्काट्वे विकुर्वते सैन्यवाः
स्वयमेव । व्यकुषत । यत्तुवृत्तौ पठ्यते आहन्ति माणवकम् । आहते
माणवकः स्वयमेवेति । तदयत्तम् । आहन्ति माणवकमित्यस्य सकर्मक-

विकुर्वते सैन्यवाः वग्नन्तीत्यर्थः, तान्यदाध्यो वग्नयति तदा तेषां कर्मत्वं,
पुनः सौकर्यातिशयात्काट्वविवक्षायां विकुर्वते सैन्यवाः स्वयमेव व्यकुषत
सैन्यवाः स्वयमेव, यक्चिणौ न भवनः, क्व चित्तु वृत्तौ आहन्ति माणवकम्,
आहते माणवकः स्वयमेवेति पठ्यते, तदयत्तम्, आहन्ति माणवकमिति
सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावाच्च, अन्ये पुनराहुः । आत्मनेपदकर्मकेति धातुप-
लक्षणं हन्तिस्त्राय 'माणो यमहन' इत्यत्र यदा कर्माविवक्षयाऽकर्मक-
त्वाददात्मनेपदस्य निमित्तं स्यात्तस्याद्यसकर्मकत्वेऽप्यविरुद्धमुदाहरणमिति,
भूषाकर्मकिरादिसनां यक्चिणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः, कर्मशब्दः क्रियावाची
भूषापलं च शोभास्थं कर्मणि दृश्यते इति कर्मस्था भूषा, अलङ्कृते कन्या
स्वयमेव अलङ्कुरिष्यते कन्यास्वयमेव अलङ्कृत कन्या स्वयमेव, अवकिरते
हस्ती स्वयमेव अशकौर्यं हस्ती स्वयमेव अवकरिष्यते हस्ती स्वयमेव,

(अ. ३ । पा. १ । आ. ५) (न दहन्ममां यक्चिणौ । ३ । १ । ८६ ।)

ब्रूते कथेति । (कै)

अत्रेति शेषः । प्रकाशनफलकं वचनं ब्रूमोऽर्थः प्रकाशनस्य कर्ममात्रनिष्ठत्वात् । शब्दे प्रकाशनकृतविशेषदर्शनाच्च कर्मस्यत्वं बोध्यम् ॥

त्वादात्मनेपदावाभावाच्चेति हृदत् अथ्य त्वाङ् । आत्मनेपदाकर्मकेति धातुपलक्षणं, हन्तिशायम् आडोयमहन इत्यत्र यद कर्माविवक्षया अकर्मकः तदा आत्मनेपदस्य निमित्तम् तस्यात्र सकर्मकत्वेऽपि अविह-
जमुदाहरणमिति ॥

यक्चिण्चिण्वद्वावा न भवन्ति, सन्, मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव अमुमुक्षिष्ट वत्सः स्वयमेव, चिकीर्षते कटः स्वयमेव अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव प्रकृत्यर्थापेक्षमत्र कर्मस्यक्रियत्वम्, इच्छा तु कर्तृस्था, अर्थं च प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्यं तदर्थत्वादिरूपायाः ।

कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ।

३ । १ । ६० ॥

यक् श्यनोर्विशेषे दर्शयति “श्रित्यादिरि”त्यादिना ॥ परस्मै-
पदस्य सार्वधातुके विधानामभवादाह

विषयेति ॥ (कै)

लिङ्-लिटो प्रतिषेध इति । (वा)

तच्च नित्यात्मनेपदस्यैवेष्टत्वादिति भावः ॥ मनु कुष्णाना इत्यत्र
परस्मैपदाप्राप्तेस्तत्सहचरितश्यनपि नेत्यत आह

परस्मैपदं चेति ॥ (कै)

कुषिरजोः प्राचा श्यन् परस्मैपदं च ॥ कुष निर्कर्षः । रज्जु राजे ।
श्यनयोर्धात्वोः कर्मकर्तरि यक् न स्यात् किन्तु श्यन् परस्मैपदं च ।
आत्मनेपदापवादः । कुष्यति पादः स्वपमेव । रज्यति वस्त्रं स्वयमेव । प्राचां-
ग्रहणं विकल्पार्थम् । कुष्यते । रज्यते । नदुहेति सूत्रात् यक् नेत्यनुवर्त्य

“कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च” ॥ “यगात्मनेपदोऽपवादो-
विति” । श्यन्यकोपवादः परस्मैपदमात्मनेपदस्य, श्यन्यकोऽत्र नुमि स्वरे च
विशेषः, कुष्यन्तौ गङ्गा, श्यनि ‘शप्श्यनोर्निष्’मिति नित्यं नुमागमः,
नित्याद्याद्यदात्तत्वं भवति, यकि ‘त्वाङ्गोऽन्योर्नुमि’ति नुमिकल्पः, तस्यार्थ-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३६६
 (अ. ३ । पा. १ । आ. ५) (कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ।
 ३ । १ । ६० ।)

विशेषविहितत्वादिति । (कै)

लुट् लुङ् व्यतिरिक्ते श्यन्सारिताख्यादिदं चिन्त्यम् । पर-
 त्वादाध इत्युचितमिति कश्चित् ॥ भाष्ये

पूर्वस्मिन् योग इति । (भा)

कर्मवत्कर्मणेत्यत्र ॥

ले च सार्वधातुके चेति । (भा)

ससार्वधातुकयोर्वाच्यत्वेन स्थितः कर्मवदित्यर्थः ॥

भिन्दाना इति । (भा)

चान इति ॥

इहापि लेति । (कै)

कुषिरजोरित्यत्रापि ॥

लादेशः । (कै)

सार्वधातुकविषये इत्यर्थ इति भावः ॥

धातुकानुदात्तत्वे च यक एवोदात्तत्वं स्यात् । 'रज्यतीति' । अनिदितामिति
 न लोपः । कुशते रज्यत इति पक्षे यगात्मनेपदे भवतः । 'जिट्जिटोरिति' ।
 आशिषि लिङ्गं गृह्यते यदुक्तं कुषिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकवचनम-

तस्मिन्नेव स्थले श्यन् विहितः । तस्मिन्विधौगश्लिष्टं च परस्मैपदम् । तेन
 आशीर्लिङ्जिटोः स्यादौनां च विषये श्यन्परस्मैपदे भवतः । कोषिषीष्ट
 पादः स्वयमेव । रंक्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव चुकुपे । ररक्षे । कोषिष्यते ।
 रंक्ष्यते । अकोषि अरक्षि इत्यादि । श्यन्यकोः स्वरे नुमि च विशेषः ।

(कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ।

(अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

३ । १ । ६० ।)

अकृतेष्वेव लादेशेष्विति । (कै)

निरवकाशत्वाभावेऽपि विशिष्टविहितस्य पूर्वप्रकृतिप्रयोजकतेति भावः । परे तु “स्यतामाति” सूत्रे “आयादय” इत्यत आर्द्धधातुक इत्यनुवर्त्य तत्त्वावस्थायामेव स्यतामौ । अतोऽकृतेष्वेवादेशेषु तत्प्रवृत्तिः । इदमेवाभिप्रेत्य भाष्ये लावस्थायामित्युक्तमित्याहुः ॥

श्यनो विरोधादिति । (भा)

उभयोः परत्वात्मन्वरूपो विरोधः ॥

वचने हि लिङ्लिटोः प्रतिषेध इति । ‘स्यादिविषये चेति’ । आदिशब्देन कृष्यन्ती जंघा । श्यनि श्यप्श्यनोर्नित्यमिति नृमागमः गित्वादाद्यदातश्च । यकि तु आच्छीनदोमिति नृम्विकल्पः । तस्माद्वधातुकानुदात्तत्वेन यक एवोदात्तत्वं न स्यात् ॥

सिजादीनां यङ्गम् । चुकृधे गरञ्ज इति’ । लिट् आत्मनेपदं तस्य यशादेशः । ‘कोषिर्माष्टेति’ ‘लिङः सौमट्’ ‘सटतिथो’ लघुपद्यगुणः । ‘रङ्गाष्टेति’ । एकाच इतोऽपतिषेधः, ‘चोः कु’रिति कुलं गकारः, तस्य चत्वं ककारः । ‘अकोपि अरञ्जीति’ चिण् ।

Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix Fasc. 1-2 @ 1/6 each ...	81	
Fara-Nama ...	1	
Farnang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each ...	21	
Fihrist-i-Tusi, or Tusi's List of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each ...	4	
History of Gujarat ...	1	
Haft Asmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ 1/12/ each ...	0	
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each ...	7	
Iqānāmāh-i-Jahāngiri, Fasc. 1-3 @ 1/10/ each ...	1	
Isābah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each ...	51	
Ma'sir-i-Rahimi, Part I, Fasc. 1 ...	2	
Ma'sir-i-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. III, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. I, Fasc. 10-12 @ 1/ each ...	25	
Muntakhabu-t-Tawarikh, Fasc. ...	1	
Ditto (English) 1-15 @ 10/ each ...	9	
1-5 and Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and Vol. III, Fasc. 1-5 @ 1/- each ...	16	
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ 10/ each ...	11	
Ditto Part 3, Fasc. 1 ...	1	
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ 10/ ...	0	
Nizāmī's Khiradnāmāh-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ 1/12 each ...	1	
Qawaninu's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut.-Col. D. C. Phillott ...	5	
Riyāzu-s-Salātin, Fasc. 1-5 @ 10/ each ...	8	
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/- ...	5	
Tadhkira-i-Khushnavisān ...	11	
Tabaquat-i-Nasiri (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each ...	1	
Ditto Index ...	4	
Tārīkh-i-Firūz Shāhi of Ziyān-d-dīn Barni, Fasc. 1-7 @ 10/ each ...	3	
Tārīkh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, Fasc. 1-6 @ 10/ each ...	3	
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each ...	1	
The Mabani 'L Lughat: A Grammar of the Turki Language in Persian ...	1	
The Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan ...	1	
Tuzuk-i-Jahāngiri (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- ...	3	
Wis o Rāmīn, Fasc. 1-5 @ 10/ each ...	10	
Zafarnāmāh, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ 10/ each ...		

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/- each ... 20
  2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ 1/8/ per No.
  3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16) @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members.
- N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N.S., 1905, to date (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
  5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.
  6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 8
  7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910 ... 8
  8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to, @ 6/- each ... 18
  9. Kaqmīraqabdhāmīta, Parts I and II @ 1/8/ ... 2
  10. Persian Translation of Haji Baba of Isfahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10

Notice of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-35 @ 1/- each ... 35
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. B. L. Mitra ... 5

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasury of the Asiatic Society," only.

Books are supplied by V.P.P.

II.A.45 Library

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1346.

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

MAHĀBHĀṢYAPRADĪPODDYOTA,
OR
A COMMENTARY ON PANINI GRAMMAR.

BY
NĀGEṢA BHATṬA
EDITED BY
PANDIT BAHUVALLABHA ĀSTRĪ
VOL. IV. FASCICULUS III.

~~~~~
CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.
1912.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, Leipzig, Germany.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	Rs. 1	14
Aitarōya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	14	6
Aitareyalocana	...	2	0
Amarakosha, Fasc. I	...	2	0
*Ann Bhāshya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	2	8
Anumana Didhiti Prasārini, Fasc. 1-2 @ /10/	...	1	4
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	8	12
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	...	0	10
Aṣṭasādhya, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Avadhāna Kālpalātā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-10. Vol. II, Fasc. 1-10 @ 1/ each	...	20	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	...	1	14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	5	0
Bhāṣavṛitty	...	0	10
Bhāṭṭa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	...	4	6
Bauddhaśāstrasaṅgraha	...	2	0
Brhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Brhadharina Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Bodhicaryāvatāra of Śāntideva, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Ori Continatha Charita, Fasc. 1-3	...	1	14
Qatadusapī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	8	0
*Qatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	...	3	2
Ditto Vol. IX, Fasc. 1-2	...	1	4
Qatanāṣṭasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-17 @ /10/ each	...	10	10
*Qatarvarga Chintāmapī, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each	...	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/	...	1	4
Qlokavartika, (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	...	8	12
*Qranta Sūtra of Qāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	...	10	0
Qri Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Ditto Anārasāra, Vol. II, Fasc. 1-4	...	3	2
Gobhiliya Grhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each	...	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	...	2	8
Ditto Sūtra, (Appendix) Gobhila Parisista	...	2	0
Ditto Grihya Saṅgraha	...	0	10
Haralata	...	1	14
Karmapradīp, Fasc. 1	...	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kurma Purāṇa, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	5	10
Kṛānavali, Fasc. 1-2, @ /10/	...	1	4
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12; Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	...	19	6
Ditto Vol. IV, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	...	2	8
Manutikā Saṅgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14

धातोः । ३ । १ । ६१ ॥

तथापीति । (कै)

धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञातं यत्स्वरितत्वं तथेति न ज्ञायत इति योजना ॥ “अनुदात्तङित” इत्यादिभिर्लादेशविधानात्तत्र धात्वधिकाराभावाद् भाष्ये उक्तम्

‘आद्ये योग इति । (भा)

सर्वेषामेतन्नियामकत्वात् “त्तिप्रम्झि” इत्यस्याद्यत्वमिति भावः । “आद्ये योगे” धातोरित्यस्य सम्बन्धे व्यवधाने तिङो न स्युरिति सम्बन्धः ॥ पचति पठतीति भाष्योदाहरणमङ्गतिं मत्वाह

१ आद्ये योगे न व्यवहिये तिङः स्युः न स्यादित्यं देष्टुना प्रतिषेधितः ।

२ णः शित्त्वं यच्च लोटो विधत्त यच्चाण्डितं लट् लोटोस्तच्च न स्युः ।

धातोः ॥ आद्ये योगे न व्यवहिये तिङः स्युः न स्यादित्यं देष्टुना प्रतिषेधितः ।

“धातोः” ॥ आद्ये योगे न व्यवहिये तिङः स्युः न स्यादित्यं देष्टुना प्रतिषेधितः ।

यदात्विति ॥ (कै)

इदमेवाभिप्रेत्य विकरणानामादेशापेक्षया नित्यत्वं वक्ष्यति भाष्ये

टित्संज्ञाकानामिति । (भा)

इत्संज्ञकटकारवतामित्यर्थः ॥

एकारस्यैकारवचने इति । (कै)

यद्यपि विशेषविहितत्वात् “टित” इति बाधित्वा “लिटस्त-
स्योरि”ति प्राप्नोति तथापि एकारस्य सिद्धावेकारवचने प्रयोजनं
नास्तीति व्याख्येयम् ॥

सर्वादेशो भविष्यतीति । (भा)

निर्दिश्यमानपरिभाषयेति भावः ॥

शब्दव्यापारत्वलाभाय पुनर्धातुग्रहणम् । अन्यथा लूभ्यां पृथ्यामित्यादौ
भ्यामादेर्लिट् प्रकृतेर्गुणश्च स्यात् । धातोर्नित्येवमविधानात् न भवति ।

प्रयोजनं नास्तीति कृतान्तरेणापि प्रकारमन्त्ये ऽल्यनुसंहारं बाधित्वा
सर्वादेशो भविष्यति किं प्रकारेण, यद्याध्यायपरिसमाप्तेरयमधिकारः,
“आद्ये योगे न व्यवाये तिङः स्युः” आद्ये योगे तिबादि सूत्रे वेऽमी लाव-
स्यायां स्यादयो विधीयन्ते तेषु कृतेषु तैर्यवधाने तिबादयो न स्युः, करिष्यति
हरिष्यति कर्त्ता, शुबादिषु तु न दोषः, तेषां सार्वधातुकाश्रयत्वादकृते
लादेशे प्राप्त्यभावात् तिबादयश्च तत्र सावकाशाः, “न स्यादेत्वं टेरुतां
यद्विधत्ते” व्यवाय इत्येव पचते यजते, क्व तर्हि स्यात् आस्ते शेते धत्ते रन्धे
वेभिदाते इत्यादौ यत्र न विकरणाः सन्ति “एशः शित्वं” लिटस्तभ्योरे-
षित्ययमेष्णिक्कर्त्तव्यः, एतच्चोपक्रम एव व्याख्यातं, “यच्च लोटो विधत्ते” तच्च
विकरणव्यवाये न स्यात् ‘लोटो लङ् वत्’ ‘एतः’ ‘सेर्ह्यपिच’ इत्यादि । पचतु

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४०३

(अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

(धातोः । ३ । १ । ६१ ।)

यस्यस्येति । (कै)

परस्मैपदानामित्यनेन ॥ भाष्ये

सार्वधातुके विकरणा इति । (भा)

विषयसप्तम्यां तु परिभाषाबाधः स्यादिति भावः ॥

अचापीति । (भा)

सिद्धमिति शेषः ॥ कथं तत्राह

धातुग्रहणमिति । (भा)

टेरेत्वसिद्धये विषयसप्तमीवादिनोऽपि विहितविशेषणमाव-
श्यकमिति भावः ॥

तथा कृत्स्ञा उपपदमञ्जा चास्मिन्नेव धात्वधिकारे यथा स्यादित्येवमर्थ-
मपीदम् । अन्यथा पूर्वत्रापि स्यात् ततश्च कश्चित्तीत्यत्र स्वप्रत्ययस्य

पचतमित्यादि, स्तौतु जुहोतु भिनत्तु आस्तामित्यादावेव स्यात्, “यच्चाप्यङ्गं
लङ् लोटोन्तश्च न स्यात्, ‘नित्यं ङितः’ ” इत्यस्य, ‘तस्य स्थमिषां तान्तन्तामः’
‘लिटः सौयुट’ ‘यासुट् परस्मैपदेषुदात्तो ङित्ते’त्यादि, तथा ‘यासः से’
पचस इत्यादौ न स्यात् । नैष दोषः । विहितविशेषणं विज्ञास्यते धातो-
र्विहितस्य लोट इति, यद्येवं ‘विटो लटो वे’त्यत्रापि विदेर्धातोर्विहितस्य
लटस्तिबादीनां णलादय इति विज्ञायमाने विन्दति विन्दतः विन्दन्तीति
लाभूतार्थस्य विकरणेन अवायेऽपि णलादयः प्राप्नुवन्ति, न कश्चिद्विहित-
विशेषणं धातुग्रहणमिति सर्वत्र तथा भवितव्यम् । अथ वाच धातुना
विहितं विशेषयिष्यामो विदिनाऽऽनन्तर्यं, धातोर्विहितस्य लटो विदे-
रनन्तरस्येति, ‘सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चे’त्यत्रापि धातुना विहितं विशेष्यते
अभ्यस्तेन चानन्तर्यं धातोर्विहितस्याभ्यस्ताऽनन्तरस्य ङितो भेदिति ते

अपिबन्निति । (भा)

शवेकादेशस्य परादिवत्त्वेन ग्रहणादिति भावः ॥

लङः शाकटायनस्येति । (पा)

जुम् प्राप्तिः । वस्तुतः क्वचिद्विहितविशेषणमिति सर्वत्र तदेवा-
श्रयणौयमिति न नियम इति न दोषः ॥ भाष्यकारस्तु यथा-
श्रयणेऽपि अभ्युपेत्यवादेन दोषाभावं प्रतिपादयति । भाष्ये

चक्रकमव्यवस्थेति । (भा)

चक्रकरूपाऽव्यवस्थेत्यर्थः ॥

आयन्नादिष्विति । (कै)

आदिना ऽज्ञोन्तस्यापि ग्रहादिति भावः ॥

कृत्संज्ञाया अदन्तस्य प्रातिपदिकत्वे मोक्तव्यत्तिः स्यात् । एकवचनस्यो-
त्सर्गिकत्वात् । प्रातिपदिकार्थेति सूत्रे वचनग्रहणाच्च । तथा चिल्लुङी-

अजक्षिष्यन् अनागरिष्यन्नित्यादी न भविष्यति, आत इत्यत्र कथं, यदि
तावद्धातोर्विहितस्याकागादनन्तरस्येति अलुनन् अपुनन् अत्रापि प्राप्नोति,
अथ आकारान्ताद्धातोर्विहितस्येति, अपिबन्नित्यत्र प्राप्नोति, अस्तु धा-
तोर्विहितस्याकारादनन्तरस्येति अलुनन् अपुनन् इत्यत्र लुना भि इति
स्थिते 'आभ्यस्तयोगात्' इति लोपे कृते आकागाभावान्न भविष्यति
नात्र लोपः प्राप्नोति 'इहल्यघो' रित्तीत्येन वाङ्मते एवमप्याकारान्न
भविष्यति, नात्रेत्वं प्राप्नोति अन्तिभावेन वाङ्मते, नात्रान्तिभावः
प्राप्नोति जुस्भावेन वाधनात्, तदेवं लोप इत्येन इत्वमन्तिभावेन
अन्तिभावो जुस्भावेन जुस्भावो लोपेन लोप इत्येनेति चक्रकमव्यवस्था
प्राप्नोति । नैष दोषः । आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनादुपदेशकाल एव

उपदेशकाल एवेति । (कै)

उपदेशोत्तरकाले कार्यान्तरात्पूर्वमेवेत्यर्थः ॥ भाष्ये

अन्तिभावे कृते लोप इति । (भा)

न चान्तरङ्गत्वात्पूर्वङ्कृतेऽप्यन्तौ लोपात्पूर्वं स्थानिवद्भावेन
झित्वाद् जुम्नाप्रोति । अनाङ्गत्वे नान्तरङ्गत्वादिति वाच्यम् । झेर्जु-
मित्यत्रेकारस्योच्चारणार्थत्वेनाल्लिधित्वेन स्थानिवत्त्वाभाव इत्या-
शयात् ॥ वस्तुत आत इत्यत्र मिज् ग्रहणानुवृत्तेस्तत्सूत्रस्य भाष्ये

ल्लि लुङ्गैति (पा)

सूत्रस्य भाष्ये चोक्तत्वेन न कापि दोषप्रसङ्ग इति ध्येयम् ।

प्रकृत सूत्रस्य भाष्यं लेकदेश्युक्तिः ॥

तस्य लुङ्गन्त उपपदे च्छित्तिर्यर्थः श्यात् । तामस्यपविधेयं पूर्वत्र प्रवृत्तौ
क्मादिभिः मिचः समावेशः स्यादिति । तस्मात् धातोर्गिति कर्तव्यमिति

अस्यान्तिभावे कृते लोपो लोपेन व्यवस्था, किं चान्तर इत्यत्र सिज्-
ग्रहणमनुवर्त्तते आकाशान्तरात्सिज् लुङ्गन्तादिति तत्र न काप्यनियुक्तप्रसङ्गः,
तदेवमाध्यायपरिसमाप्तेर्द्धात्वधिकार इति स्थितं, वक्ष्यति 'तव्यत्तव्यानी-
यर' इति, किं च स्यात् यदि तव्यादिविधौ धातोर्गिति नानुवर्त्तत
इत्याप्तातिपदिकादपि तव्यादयो स्युः, साधने तव्यादयो विधीयन्ते साधनं
च क्रियायाः क्रियाया अभावात्साधनाभावः साधनाभावान् इत्याप्ताति-
पदिकान्तव्यादयो न भविष्यन्ति, कथं तर्हि कर्मादिषु विधीयमाना
द्वितीयादयो भवन्ति, नैव प्रातिपदिकार्थस्य साधने द्वितीयादयो किं तर्हि
शब्दान्तरवाच्यक्रियापेक्षे तस्यैव कर्मादिभावे, तव्यादयस्तु प्रकृतिवाच्य-
क्रियापेक्षे साधने चरितार्था न इत्याप्तातिपदिकाद्भविष्यन्ति, इदं तर्हि

द्वितीयादिति । (कै)

नहि यथा शब्दान्तरवाच्यक्रियापेक्ष स्वप्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे
विधीयन्ते तथा तथादयोऽपि स्युरित्यर्थः ॥ द्वितीयादिभ्यो
वैषम्यमुपपादयति

प्रकृतौति ॥ (कै)

येऽपभ्रंशेति । (कै)

स्वपभ्रंशत्वाक्रियावाचकत्वमेषामस्तीति भावः ॥

ततः प्रत्ययोत्पत्तिरिति । (कै)

सुपितीत्येतद्वटकात्सुपेरित्यर्थः ॥ भाष्ये

कृतसंज्ञा च प्रयोजनमिति । (भा)

एतद्धात्वधिकारे धातोर्विहितस्य कृतसंज्ञकत्वमन्यथा स्यादीना-
मपि तत्त्वं स्यादिति भावः ॥ एवं स्त्रिजुङीत्यादेर्लुङ्क्ते उपपद-
इत्यादिक्रमेणार्थः स्यादिति बोध्यम् ॥

स्थितम् । एतच्च शक्यं प्रत्याख्यातुम् । तथाहि । श्मिधातोरिति
यडातुग्रहणं तदेव द्वितीयं सार्वधातुकार्द्धधातुसंज्ञयोरनुवर्तिष्यते ।

प्रयोजनं सत्याणवयेत्यादयो येऽपभ्रंशाः क्रियावचनास्तेभ्यस्तथादयो' मा
भूवन्निति, नहि ते धातवः, भूवादिपाठाश्रयत्वाद्धातुसंज्ञायाः, किं च
सोपसर्गास्त्रिजुङादयो मा भूवन्निति धात्वधिकारः क्रियते । अन्यथा
प्राकरोत्प्रास्थित अध्येष्टेति धातूपसर्गसमुदायस्य विशिष्टक्रियावचनत्वात्ततः
प्रत्ययविधावङ्गसंज्ञायामडादिप्रसङ्गः, चोदयति । 'धातुग्रहणमनर्थं यङ्विधौ
धात्वधिकारादिति' । धातोरेकाच इत्यत्र यङ्विधौ धात्वधिकारादिति

अधिकारादप्येत इति । (भा)

कृदतिङ् तत्रोपपदमित्यनयोरधिकारत्वादित्यर्थः ॥ ननु
चुरादिभ्य इत्यनेन स्वार्थे विधानात् प्रयोजकव्यापारे णिजर्थं
हेतुमति चेत्यावश्यकमत आह

यद्यविशेषेणेति ॥ (कै)

हेतुमत्यपीति । (कै)

अपिना स्वार्थरूपकरणसंग्रहः ॥ नन्वेवं चुरादिग्रहणमेव ज्ञापकं
किमिति नोक्तमत आह

चुरादौति । (कै)

प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे संग्रामयुद्ध इत्यादितद्गणपठितेभ्यो धातुभ्यो
णिजर्थमित्यर्थः । परे तु चुरादिग्रहणं स्वार्थरूपकरणे विध्यर्थमन्य-
थान्यधातुभ्य इव तेभ्योऽपि प्रयोजकव्यापाररूपे करणे एव स्यात् ।
एवं च प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्यस्यानार्थत्वेऽपि न दोष इत्याहुः ॥

कृदुपपदसंज्ञे वासरूपविधिस्य अधिकारेणैव व्याख्यास्यते । “प्रत्ययः”
“पश्चे”त्यादिवत् । तेन पूर्वत्र न तत्प्रसङ्गः ॥

धातोरेकाच इत्यत्र यङ्विधौ यद्भातुग्रहणं तस्येहाधिकारादित्यर्थः ।
परिहरति । ‘कृदुपपदसंज्ञार्थे त्विति’ । एतदेव व्याचष्टे । ‘अस्मिन्निति’ ।
अस्मिन्नेवेत्यवधारणं द्रष्टव्यं तद्दर्शयति । पूर्वत्र मा भूतामिति ।
असत्यस्मिन्नधिकारे धात्वधिकारे यत्प्रसङ्गा निर्विद्यं तदुपपदमित्येता-
वानर्थः स्यात् ततश्च पूर्वत्रापि स्यात् ‘स्ति लुङि’ लुङन्त उपपदे
स्तिरिति, एवं कृत्संज्ञापि धातोर्विहितस्यातिङो भवतीति पूर्वत्रापि
स्यात् ततश्च करिष्यतीत्यत्र स्यप्रत्ययस्य कृत्संज्ञायां कृदन्तं प्रातिपदिक-

धातुमात्राद्यक इति । (कै)

धातुमात्राद्यको विधायकेन तेषामपि यकः सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

विहितविशेषणेति । (कै)

स्वरितत्वद्वयं प्रतिज्ञाय तत्सामर्थ्याद् धातोरित्येवं विहितेत्यर्थः
कार्य इति भावः ॥ तदाह

जुगुप्सत इत्यादि ॥ (कै)

नन्वेकेन धातुग्रहणेन कथमेषोऽर्थो लभ्येतात आह

शमिधातोरिति ॥ (कै)

वासरूप इत्यप्यधिकार एवेति । एतदभावे क्सादिभिः सिचः
समावेशः स्यादिति न शङ्क्यम् ॥

मिति प्रातिपदिकत्वे मति तिङोक्तप्येकत्वे वचनग्रहणादेकवचनस्य
चोत्सर्गत्वात्सोक्त्यतिः प्रसज्येत तस्मादस्मिन्धात्वधिकारे यथा स्यातां
पूर्वत्र मा भूतामिति पुनर्द्धात्वधिकारः क्रियते । ननु चाधिकारेण ते
संज्ञे विधास्येते प्रत्ययसंज्ञा न तत्र ते पूर्वत्र भविष्यत इत्याशङ्क्य
प्रयोजनान्तरमाह 'आर्द्धधातुकसंज्ञायं चेति' । कः पुनर्द्धातुकसंज्ञायां
द्वितीयधातुग्रहणस्योपयोग इत्यत आह । 'धातोरित्येवं विहितम्येति' ।
'लूभिरिति' । अत्र सत्यपि प्रातिपदिकत्वे धातुत्वमप्यस्ति पूर्वप्रवृत्ताया
धातुसंज्ञाया अतिवर्तनात् ततश्च धातोरेवायं विहित इति आर्द्धधातु-
कसंज्ञा ग्यादेव, यदि तु शमि धातोरित्यत्र धातुग्रहणस्य द्वितीय-
स्यार्द्धधातुकसंज्ञायं स्वरितत्वं प्रतिज्ञायेत अयमप्यधिकारः शक्योऽकर्त्तुं
वासरूपविधिरप्यधिकारेण सिद्धस्तेन क्सादिभिः सिचः समावेशो
न भविष्यति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ४०६
(अ. ३ । पा. १ । आ. ५) (तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ६२ ।)

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ६२ ॥

ननु स्थग्रहणाभावे सप्तम्या एव संज्ञा स्यादत आह

सप्तमी शब्देनेति । (कै)

सूत्रस्यसप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टं सप्तमीपदेन लक्षित इत्यर्थः ॥ ननु
प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्कथं सप्तम्या एव संज्ञा इत्यत आह

संज्ञेति ॥ (कै)

नन्वेवमुपपदसमासोऽपि सप्तमीमात्रस्य स्यादत आह

समासस्त्विति । (कै)

सूत्रे सप्तमीपदं विभक्तिपरं स्वरूपपरं वा । आद्ये सप्तम्या
एव संज्ञा । अन्ये तु यत्र सप्तमीपदं तत्रैव स्यादित्याह

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ सप्तम्यन्ते पुदे कर्मणीत्यादौ प्रतिपाद्यत्वेन
स्थितं कुम्भादिकं सप्तमीस्थं तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् । तस्मिन् सत्येव
वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् । महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् । पदमत्र संज्ञि ।
तेन समर्थपरिभाषा व्याप्रियते । संज्ञाप्रदेशा उपपदमतिष्ठित्यादयः ।

“तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्” ॥ सप्तमीस्थमित्यस्यार्थमाह । ‘सप्तम्या
निर्दिष्टमिति’ । सप्तम्या विभक्त्योच्चारितमित्यर्थः । सप्तम्यन्तेन पदेन
प्रतिपादितमिति वा, अस्मिन्पक्षे सूत्रे सप्तमीशब्देन सप्तम्यन्तमुच्यते
सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ प्रतिपाद्यत्वेन स्थितं कुम्भादिकमित्यर्थः,
प्रथमे तु पक्षे कर्मणीत्यादेर्भः सप्तम्या निर्देशः स एव कुम्भमित्यादेरपि

(तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ६२ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

यदेति ॥ (कै)

तथा सति । (कै)

तदेत्यर्थः ॥

इत्यादाविति । (कै)

आदिना सप्तम्यां चोपपौडेति संग्रहः ॥ ननु स्थग्रहणेऽपि
कुम्भादीनां सप्तमीस्थत्वाभावात्कथमुपपदत्वं तत्राह

स्थग्रहणेत्विति । (कै)

अयं भावः । सप्तमीपदं तदन्तपरं संज्ञाविधौ प्रत्ययांशे
तदन्तविधिप्रतिषेधस्तु उद्देश्यप्रत्ययांशे एव । तत्स्थत्वं च । तदाश्च-
त्वमिति ॥ तदाह

सौचसप्तम्युपलक्षितस्येति । (कै)

सौचसप्तम्यन्तपदबोधस्येत्यर्थः ॥

प्रयोगगतस्य सप्तम्या निर्देशः । यथा 'तस्यापत्य' मित्यादौ तस्येति सामान्यं
विशेषोपलक्षणार्थमिति तदीयमेव प्राथम्यं विशेषाणामपि भवति
तद्वदत्रापि । 'कुम्भकार इति' । अत्रोपपदत्वात्समासः कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं च भवति । 'स्थग्रहणमित्यादि' । सूत्रेषु यः सप्तम्या विभक्त्या
निर्देशः । उच्चारणं सप्तम्यन्तेन वा पदेन प्रतिपादनं तदेव संज्ञाङ्गमिति
प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । ननु सप्तमीशब्देन साहचर्यात्सूत्रादिषु सप्तम्या
निर्दिष्टं ग्रहीष्यते नार्थ एतदर्थेन ग्रहणेन तत्राह । 'अन्यथा हीति' ।
मुख्यार्थसंभवे गौणस्याग्रहणात् सप्तम्या एव संज्ञा स्यात् संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधात्, न चासतस्मिन्नः संज्ञा शक्या

धातोरित्यनुवर्तनादिति । (कै)

धातोरित्यधिकारविहितप्रत्ययविधौ सप्तमौष्ठमित्यर्थादिति
भावः ॥ धातोरित्यनुवृत्तानपौष्टुशार्थालाभादाह

अथवेति ॥ (कै)

यच्चैवेति । (भा)

न तु “स्त्रिलुङी”त्यादाविति भावः ॥

उपपदसंज्ञा सिद्धा भवतीति (भा)

भाष्यस्यापौष्टविषये स्फुटतया सिद्धा भवतीत्यर्थः ॥

विभक्तिमन्तरेणेति । (कै)

तामन्तरेण कर्मत्वाभावादित्यर्थः । शब्दस्य कर्मत्वादि हि
तद्विशिष्टार्थवाचकत्वमेवेति भावः ॥

चतुष्कपक्षे इति । (कै)

संख्यातिरिक्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे इत्यर्थः ॥

विधातुमिति यत्र सप्तमी श्रूयते तत्रैव स्यादित्यर्थः । ‘सप्तम्येवम इति’ ।
‘सप्तम्यकर्णयोरमिजपोरित्थच्’ ‘तत्पदस्य कृति वज्रल’ मित्यलुक् । ‘यत्र
वेति’ । यत्र सूत्रे सप्तमीश्रुतिः सप्तमीशब्दस्य अवगममित्यर्थः । ‘अशब्द-
संज्ञेति’ । स्वरूपग्रहणप्रतिषेधादभ्युपगम्य वादीयं सर्वथेयं न सिद्ध्यती-
त्यत्र तात्पर्यम् ‘अग्रहणात्त्विति’ । अग्रहणं सति सौत्रसप्तम्युपपत्ति-
तस्य संज्ञाविधानात्सर्वत्र सिद्ध्यतीत्यर्थः । ननु च लघ्वर्थे संज्ञाकरणं
तत्त्वमर्थं शुर्वी संज्ञा क्रियत इत्यत आह । ‘शुर्वसंज्ञाकरणमिति’ ।
उपोद्धारितं पदमुपपदमित्येवमर्थानुगता संज्ञा अन्वर्थसंज्ञा । ‘समर्थ-

प्रातिपदिकस्यैवेति । (कै)

चिन्त्यमिदम् । पञ्चकपक्षेऽपि द्योतकसमभिध्याहारं विना प्रातिपदिकमाचक्ष्य तद्बोधकत्वाभावात् । प्र विना जयतेः प्रकृष्टजय-
बोधकत्वात् । एवं च तत्पक्षेऽपि पदविधित्वं दुर्वारमेव तस्मादेव-
मत्र भाष्यार्थः । सुबन्तत्वेन पदत्वेन वा यत्र निमित्तता तत्रैव
तत्परिभाषा प्रवृत्तिरिति । प्रकृते तदभावात्परिभाषानुपस्थित्या
समर्थमुपपदमिति । सामर्थ्यं च प्रत्यासत्त्या प्रत्ययान्तेनैवेति
बोध्यम् । प्रत्ययस्योत्पत्तौ निमित्तं यत्समर्थं सप्तम्यन्तपदवाच्यं
तदेवोपपदसंज्ञमिति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ननु महान्तं कुम्भमिति स
विशेषणे कथं सामर्थ्यमत आह

महत्त्वयुक्तस्येति । (कै)

विशिष्टस्यैव कर्मत्वेन विशिष्टेन सामर्थ्यमस्तीति भावः ॥

तदा न भवितव्यमिति । (भा)

भाष्ये अणेति शेषः । “तदा च प्राप्नोती”त्यस्यापि अण् इत्येव
शेषो न तु महाकुम्भकार इति तद्धनयन्नाह

परिभाषाव्यापारार्थमिति । इह यदा स्वार्थव्यलिङ्गात्मकस्त्रिकः प्राति-
पदिकार्थस्तदा नान्तरेण विभक्तिं कर्माधिकरणाद्युपपदमुपपद्यत इत्यवश्य-
मुत्पाद्या विभक्तिरिति पदविधित्वादेव सिद्धः परिभाषाव्यापारः, पञ्चक-
पक्षे तु प्रातिपदिकस्यैव कर्माद्यभिधायित्वेन पदविधित्वाभावात्परिभाषा-
व्यापारो न स्यादित्यन्वयार्थया संज्ञया वक्तव्यवर्त्यते । नैतदस्ति । पञ्चकपक्षेऽपि
विभक्त्युत्पत्त्या पदत्वे सत्येव प्रत्यय इति प्रतिपादनात्, ननु गतिकारकोप-

महच्छब्देन समासो न स्यादिति । (कै)

कारार्थविशेषणतयोपस्थितस्येतरविशेष्यत्वासम्भवेन महच्छब्देन कुम्भशब्दस्य कर्मधारयो न स्यादिति भावः ॥ वङ्गवचनेनोत्तरपदे “विशेषणं विशेष्येणे”त्यस्य तत्प्रपञ्चभूतानां पूर्वनिपातनियमार्थानां च निवृत्तेः समर्थसूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति । निरूपितं समर्थसूत्रे भाष्ये । न च पूर्वं कर्मधारय उपपदसमामस्य परत्वादिति बोध्यम् ॥ ननु समुदायेनैव उपपदसमामो भविष्यतीत्यत आह

सुबन्तसमुदायस्येति । (कै)

वस्तुतः प्रथमान्तनिवृत्तावपि समुदायेन समासेऽपि कुम्भशब्दस्योत्तरपदत्वाभावादात्वाभावे महत्कुम्भकार इत्यनिवृत्त्यापत्तिरिति भाष्याशयः । यदुक्तं कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समाम इति तदपि चिन्त्यम् । कुम्भशब्दस्य केवलस्य विशेषणत्वेनासामर्थत्वात् समास-

पदानां कृद्विस्मृत्तसमासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनात्कथमुपपदस्य सुबन्तत्वं, सामि स्मृत्ता भवान्, ‘उपपदमतिङि’ त्यत्र हि सुपेति तृतीयान्तमेव निवृत्तं मुविति प्रथमान्तमनुवर्त्तत इत्यवोचाम कथमपराधा चर्मकारादौ नलोपादि स्यात् ‘पश्य कुम्भं करोति कटमिति’ । धातोरिति वर्त्तते कर्मादिशब्दाश्च संबन्धिशब्दाः तत एवं विज्ञास्यामो यस्य धातोर्धत्त्वमिति एवमपि महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्र प्राप्नोति न वा भवति महाकुम्भकार इति भवति यदेतद्वाक्यं महान् कुम्भो महाकुम्भः महाकुम्भं करोतीति, यदा त्वेतद्वाक्यं महान्तं कुम्भं करोतीति तदा नेष्यते,

(तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ६० ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

विधौ समर्थपरिभाषोपस्थानेन समासाप्राप्तेः । भाष्यं तु सर्वथा समासाभावेऽप्यणापत्तिपरतया योजयितुं शक्यमेवेति दिक् ॥

यावता चेदानीमिति (भा)

भाष्यमवतारयति

कुम्भमित्येतत्तु यद्यपीति । (कै)

समाधानाश्रयमाह

तथापीति । (कै)

भाष्ये गन्धशब्दः सम्बन्धवाची । स च महासंज्ञावलात्प्रत्यय-
विधौ पदत्वेन निमित्तत्वं स्पष्ट एव । असामर्थ्यात्प्रत्ययाभावे चोप-
पदसंज्ञापि फलाभावाच्चेति । उपपदसंज्ञायां समर्थवचनमनर्थक-
मिति भावः । एवं च सुबन्तस्यैवोपपदत्वं सम्बर्कणयोरित्यादौ तु
तत्प्रकृतिके लक्षणा । इदमेवाभिप्रेत्योपपदमतिङिति सूत्रे
प्रथमान्तसुष्यदस्यापि निवृत्तिर्भगवतोक्तेति दिक् ॥

किं च स्याद् यद्यत्र स्यात् कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासे कृते तदर्थं
एकार्थीभावात् महुश्चब्देन समासो न स्याद् अन्यर्थत्वादेव संज्ञायाः
सप्तमीनिर्दिष्टत्वेऽपि प्रकृत्यर्थविशेषणान्तद्विशेषणानां च उपोच्चारितपद-
त्वाभावादुपपदसंज्ञा न भवति, अथ तत्रग्रहणं किमर्थं धात्वधिकारः
प्रतिनिर्दिश्यते तत्रैतस्मिंस्तृतीये धात्वधिकार इति, नैतदस्ति प्रयोज-
नम्, अधिकारादप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि प्रयोजनं सप्तमीस्थस्य प्रत्ययो-
त्पत्तिं प्रति निमित्तत्वं यथा स्यादिति, कथं प्रत्यय इति वर्तते सप्तमीस्थ-
मुपपदसंज्ञं भवति तत्र चोपपदे सत्येव प्रत्यय इति, अथ कर्मणीत्वा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४१५

(अ. ३ । पा. १ । आ. ५) (तत्रोपपदं सप्तमीस्यम् । ३ । १ । ६२ ।)

कर्मत्वं मन्यते इति । (कै)

अपादिवदिति शेषः ॥ तत्र हेतुमाह

सत्त्वेति । (कै)

अप्रत्ययेऽपि स्वाग्रयसत्त्वभावस्य निवृत्तौ मानाभावादिति
भावः ॥

सत्त्वभूतस्येति (कै)

पाठेऽपि भावे कः ॥

प्रकृतिविवक्षायामिति । (भा)

भाष्यस्य प्रकृतेर्विहित्यभिन्नत्वेन विवक्षायां विवक्षितवाचकात्
चिरित्यर्थः ॥ तत्फलितमाह

प्रकृतौति ॥ (कै)

तच्चावश्यमिति । (भा)

नन्वेवं नित्यसापेक्षत्वेनासामर्थ्याभावादण्द्वारः तदनपेक्षायां
चेरभावेन च्यन्तस्य नित्यसापेक्षताया उपपादितत्वादिति चेदत्र
महद्भिन्न्यन्तोऽयम् । मम तु प्रतिभाति । न नित्यसापेक्षत्वं वृत्तौ

दिका सत्सप्तमी तत्कृतोऽसत्युपपदे प्रत्ययप्रसङ्गः, न कर्मणीत्यादिका सौची
सप्तम्यर्थापेक्षा तथा हि सत्यण्प्रत्ययस्याभिधेयं कर्म स्यात् यथा 'धः
कर्मणि कृत्ति'ति तथा चोपपदत्वं न प्रतीयेत अतो यथेत्संज्ञार्थमनुनासि-
कत्वं प्रतिज्ञायते तथार्थनिःशेषेणा केवलमुपपदसंज्ञाया निष्कं सप्तमी
तथाच धातोरण् भवति कर्मचोपपदमित्येतावानर्थः स्यात् कर्मणः

(तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ६२ ।) (अ. ३ । पा. १ । व्या. ५)

प्रयोजकं किं तु गमकत्वम् । एवं च नित्यसापेक्षत्वेऽप्यगमकत्वाच्च
वृत्तिः । काशकटौकारमित्यत्र तु गमकत्वाद्भवत्येवेति स्पष्टं चेदं
समर्थसूत्रे सुप आत्मन इति सूत्रे च भाष्ये सूक्ष्मदृशाम् ॥ भाष्ये

अधिकारादपीति । (भा)

नन्वधिकारादेतस्मिन्धात्वधिकारे इत्यर्थवत् तत एव प्रति-
सूत्रमुपपदसंज्ञाविधानेन संनियोगशिष्टन्यायात्तत्र सत्येव प्रत्ययो
भविष्यति किं तत्र ग्रहणेनेति चेन्न । तदभावेऽन्वाचयशिष्टत्वमपि
सम्भाव्येतेति स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति तत्त्वम् ॥

प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वं न प्रतीयेत तस्मात्तदर्थं तत्रग्रहणं, किमि-
दानीं हेय एवायं ग्रन्थस्तत्रैतस्मिन्धात्वधिकार इति, न ब्रूमो हेय इति
सोपस्कारस्तु भवति एतस्मिन्धात्वधिकारे यत्सप्तम्या निर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं
भवति तत्र च सति प्रत्यय इति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(अ. ३ । पा. १ । आ. ५)

४१७
(कृदतिङ् । ३ । १ । ६३ ।)

कृदतिङ् । ३ । १ । ६३ ॥

भाष्ये एकदेश्याह

पचतौ- (भा)

त्यादि ॥ शङ्किताह

शक्यमकर्तुमिति ॥ (भा)

तदपपादयति स एव ।

धातोः परस्येति । (भा)

धातोरिति पदमुच्चार्य धातोः परत्वेन विहितस्येत्यर्थः ॥ अत
एव वक्ष्यति ।

कृदतिङ् ॥ अस्मिन् धात्वाधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः
स्यात् । वर्तयम् । कर्माणीयम् । अतिङ् किम् । चीयात् । संज्ञाप्रदेशः
कृत्तद्धितसमासास्येवमादयः । अतिङिति शक्यमकर्तुम् । कथं चीया-
दिति । ज्ञापकात्सिद्धम् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति सूत्रे अकृदित्येव सिद्धे
पुनः सार्वधातुकग्रहणं ज्ञापयति न तिङा कृत्संज्ञा भवतीति । न
च श्यतिवृत्त्यर्थं सार्वधातुकग्रहणमिति वाच्यम् । दिवादिषु ऋक्षान्तस्य

“कृदतिङ्” ॥ ‘तिङ्दर्जित इति’ । तिङ्त्वेन त्यक्तान्तिङ्त्वेन रहितः,
तिङोन्व इति यावत् । ‘अतिङिति किमिति’ । इह विद्यमानोप्ययं
प्रतिषेधः स्वाश्रयामेव तिङः कृत्संज्ञां बाधितुं प्रभवति न तु लकारस्य
कृत्त्वात्स्यानिवद्भावेन प्राप्ताम् अनन्तरस्य विधिवं भवति प्रतिषेधो वेति

प्राक्च लादेशाच्चात्वधिकार इति । (भा)

एवं च तिङ्पुस्तसंज्ञाया अप्राप्या निषेधो व्यर्थ इति भावः ॥
तत्सार्थक्यमेकदेशी शङ्कते ।

एवमपीति ॥ (भा)

सिद्धान्तौ शिष्यबुद्धिपरौचायै प्रतिबन्दीमाह

अथेति ॥ (भा)

एकदेश्याह

प्रतिषेधेति । (भा)

तृतीयाध्यायान्तं धात्वधिकारे तिङो व्यावृत्त्या तत्सार्थक्य-
मत आह

अथवेति ॥ (भा)

तिङ् भावीति । (भा)

अत एव “आमेत” विषयलकारस्य कृत्वं भवत्येव । तस्य तिङ्
भावित्वाभावात् । तिङ् भावित्वस्य फल्लोपहितस्यैव निवेष्टात् ॥

दीर्घार्द्धस्याभावेन व्यावर्त्याप्रसिद्धेः । भाष्ये तु तिङां कृत्संज्ञायामिष्टा-
पत्तिः कृता । न चैवं तिङन्तस्य प्रातिपदिकत्वात्त्वादुत्पत्तिः स्यादिति
वाच्यम् । तिङा एकत्वादेव कृत्त्वात् । न च वचनग्रहणादुक्तेऽपि तदापत्तिः ।

वचनादिति मत्वा प्रत्ययः, तिङ्भाविनो लकारस्यैव कृत्संज्ञा प्रतिषिध्यते
प्रतिषेधसामर्थ्याद्वा स्यान्निवृत्तावो न भविष्यतीत्युत्तरम् । ‘चीयास्तूया-
दिति’ । ननु च आपकादेतत्सिद्धं यदयमकृत्साधुधातुकयोगिति एवम्

मूलोच्छेद इति । (कै)

मूलभूते लकार एव कृत्वोच्छेदः कियत इत्यर्थः ॥ भो भगो
इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या लूबिधित्वाद्यत्र स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इत्यपि
बोध्यम् ॥ अथ तृतीयाभाष्यान्तं धात्वधिकारेऽपि भाष्ये फला
भाषास्त्रिषेधं प्रत्याख्यातुमाह

किं च स्यादिति ॥ (भा)

एकत्वादिति । (भा)

ननूक्तेऽपि एकत्वे एकशब्दात्कर्मत्वमात्रप्रतिपत्तये द्वितीयावत्
पचति पथेत्यादौ कर्मत्वोक्तये द्वितीया स्यात् । किं चैकवचन
मुत्सर्ग इति तद् द्वारमिति चन्न । कर्मत्वस्यापि वाक्येन
प्रतीत्या तदनुत्पत्तेः तिङोक्ता इत्यस्य च तिङ् घटितवाक्येनोक्ता
इत्यर्थः । एकत्वादिष्वित्यादिपदेन कर्मत्वादीनामपि ग्रहणं
बोध्यम् ॥ उत्सर्गो व्ययविषय एवेत्याशयात् ॥

तिङन्तस्येति । (भा)

तदर्थक्रियाया इत्यर्थः ॥ भाष्ये

एक इत्यादौ चरितार्थत्वात् अतिशायनेतमविष्टनौ तिङश्चेत्यनेन
तिङन्तानामसुबन्तत्वज्ञापनात् न चैवमपि पचति पठतीत्यत्र क्लृप्तस्य-
पितिङ्गतौति तुक्प्रसङ्गः तुग्विधौ धात्वादिति सूत्रात् धातुग्रहणा-

सार्वधातुके प्रतिषेधं शास्ति तज् ज्ञापयति अकृदिति प्रतिषेधो न तिङ्
भवतीति यदि स्यात् चिनुयात्सुनुयादित्यादौ सार्वधातुकेपि कृत्यतिपेधादेव
दोषो न भविष्यति किं पृथक् सार्वधातुकपर्युदासेन, इह तर्हि पचति

अथापि कथञ्चियोगः स्यादिति (भा)

शेष इत्याद्य विधायकत्वाद् दृषदिपिष्टा इत्याद्यर्थे इव पचत्यादिभ्यः पश्यत्याद्यर्थे प्रत्ययः स्यादिति भावः ॥

न तिङन्तादिति । (भा)

अयमत्राभिसन्धिः । तिङन्तानां कृदन्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वाभावो ज्ञाप्यत इति पचति भवतौत्यादौ प्रथमापि नेति बोध्यम् ॥ पचेरनित्यादौ न लोपश्चात एव न । अत एवाह नित्यादौ न दोषः ॥

परशब्दस्येष्टेति । (कै)

अन्तवद्भावस्य प्रापकत्वेन स्यानिवद्भावस्याभावातिदेशकत्वेन निषेधकतया निषेधाच्च बलौयाम इति न्यायेनाच्चः परस्मि-
नित्यस्यैव प्रवृत्तिरित्यपि बोध्यम् ॥ यत्किञ्चित् स्यानिभूतादयः
पूर्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वादयः परस्मिनित्यस्य प्रवृत्तिः । एतेना-
न्तवद्भावेन शब्दस्यैव कार्यमिति पूर्वविधभावात्कथं स्यानिवत्त्व-

मुच्यते । एवमपि चिकीर्षति जिह्वीर्षतीत्यादौ स्यादिति चेन्न । शपा
व्यवधानात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानमिति चेत् । एकादेशस्य
पूर्वविधौ स्यानिवद्भावात् । न च स्यानिवद्भावं बाधित्वा परत्वादन्तवद्भावः ।

पठति 'ऋक्स्य पिति कृति तुगि'ति तुङ् माभूदिति' तुग्विधौ धात्वा-
देरित्यतो धातुग्रहणमनुवर्त्तिष्यते, एवमपि चिकीर्षति जिह्वीर्षतीत्यत्र
प्राप्नोति, शपा व्यवधानाच्च भविष्यति, एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्,

मिति परास्तम् । स्थानिभूतादचः पूर्वोऽस्थानिभूत एव गृह्यत
इत्यत्र न मानम् । तत्क्रकौण्डिन्यायस्थानवकाशविषयमत्वेन
विधेयविषयकत्वेन चेदृशे विषयेऽप्राप्तेः । तत्र सूत्रेऽभावाति-
देशस्थाप्यङ्गीकारेण स्थानिनि मति भवतेऽनुक्त एकादेशेऽप्य-
भावातिदेशो बोध्यः । एतेन स्थानिवद्भावेऽपि शबन्तस्य शपा
व्यवधानाभावात्तुक् दुर्वार इत्यप्राप्तम् । धौर्धियौ धिय इत्यत्र
तु न दोषः । “ध्यायतेः सम्प्रसारणं चे”त्यनेन सम्प्रसारणे पूर्वत्वे
इल इति दीर्घत्वे च कृते एकादेशस्य निवृत्तेस्तस्य स्थानिवत्त्वा-
प्रसङ्गेऽनुवतुरित्यादावपि केऽन्तरङ्गत्वादावे वाष्वादाङ्गमित्या-
लोपे सम्प्रसारणे एकादेशस्यैवाभावाच्च दोषः । स्पष्टं चेदं सर्वत्र
प्रसारणिभ्य इति वार्त्तिकभाष्ये । धियावित्यादाविचङ् आकारा-
त्पूर्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वाभावाच्च ॥

तस्य प्रत्याख्यायमानत्वात् । न चैवमपि अतिष्ठिति प्रत्याख्यायमाने पचे-
रन्नित्यत्र प्रातिपदिकान्तत्वात्तलोपः स्यादिति वाच्यम् । भ्रम्यङ्गिति
नकारोच्चारणसामर्थ्यादेव लोपाप्रवृत्तेः । इह तर्हि चीयादिति कथं कार-
त्वादीर्घो न स्यादिति चेत् । नैष दोषः । सार्वधातुकप्रतिषेधो ज्ञापयति
अकृतोति प्रतिषेधः तिङ् न प्रवर्तत इति । न चैवमपि तिङ्गमासे

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानमेव, नात्र स्थानिवद्भावः
प्राप्नोति परत्वादन्तवद्भावेन वाक्यते तस्माच्चिकीर्षतीत्यादौ तुङ् माभूदि-
त्यतिष्ठिति प्रतिषेधः कर्त्तव्यः, किं च तिङ्गत्तस्य कृदन्तं प्रातिपदिक-
मिति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां पचैङ् न लोपः प्राप्नोति, यथा च नाञ्जली

नकारोच्चारणेति । (कै)

समाध्यन्तरमपि प्रागुक्तम् ॥

पृथक् सार्वधातुकेति । (कै)

न च श्यनर्थम् । दीर्घप्रवृत्तियोग्याजन्तेभ्यः श्यनभावात् ॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतौगर्भजनागोजौ-
भट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे पञ्चमाह्निकम् ॥

इति वङ्गदेशीयकाश्यपगोत्रोत्पत्त-चट्टोपाध्यायवंशसमुद्भव-वङ्गवक्त्रभ-
शर्मविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोतविधमपदव्याख्याने
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चमाह्निकम् ॥

कदुत्तरपदस्वः स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । यो जात एव पर्यभूषदि-
त्यादौ तथैव पाठस्य निर्विवादत्वात् । गतिकारकोपपदात्कृदिति सूत्रे
कदुत्तरपदस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वाच्चेति दिक् ।

टाप्प्राप्नोति, सर्वत्र च स्वाद्युत्पत्तिः प्रसज्येत तदेतदस्मादन्यार्थादितिष्ठिति
प्रतिषेधादेव सिद्धे औयादित्यादौ चापकङ्गाश्रयितव्यमिति वृत्तिकारो
मन्यते स्म ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

—०००—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

—००—

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां व्याघ्रजीवानां महाभाष्ये निवृत्त्यने ॥
अलङ्काराद्ये गाम्भीर्याद्भुक्तान इव सौष्टवात् ॥

—

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ६४ ॥

—

ननु स्वरूपस्य निषेधे तदभाव एव स्यादतस्तत्पक्षे वाक्यार्थं
दर्शयति

स्त्रियामित्युच्चार्येति ॥ (कै)

स्वरूपस्य (कै)

इत्यस्य स्वरूपपरम्येत्यर्थः ॥

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ परिभाषेयम् । अस्मिन्धात्वधिकारे स्व्यधि-
कारव्यतिरेकेण यत्रासरूपोपवादप्रत्ययो विधीयते तत्र वेत्यपत्तिरुक्ते ।

“वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्” । असरूप इतिपदच्छेदः, अन्यथा नात्रवे
विशेषाभावः दस्येहार्थं सरूपोस्त्रियां वेति ब्रूयात्, अपवादविषयेपि केषां
चित्कृतां दृष्टिर्यथा स्यादित्येवमर्थमिदं वचनं, यद्योक्तम् असरूपस्य

(वासरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ६४ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

निषेधः स्याद् (कै)

इत्यस्य निषेधान्वय्यन्वयित्वं स्यादित्यर्थः ॥ ननु ये विहितास्तेषां प्रतिषेधे विधिवेयर्थं स्यात् । विहितप्रतिषिद्धत्वादिकस्यो वा स्यादत आह

स्त्रियां क्तिनिति । (कै)

तदधिकारे ये विहिता उत्सर्गास्तेषां वासरूपविधिना प्रसक्तानां प्रतिषेधो बाधो “विज्ञास्यते” इति भाष्याच्चरार्थ इति भावः ॥ एवं चोत्सर्गापवादयोर्दयोरपि स्यधिकारनिवेशित्वे सति अस्त्रियामिति प्रतिषेध इति लभ्यते । अनेनापि यत्रासमावेश इष्टः सोऽनभिधानात्साध्यः ॥ भाष्ये

तद्योत्पत्तिर्वा प्रसङ्ग इति । (भा)

उत्पत्तेर्वार्थः । विकल्पप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ननु बाधकत्वविकल्पेनायं दोष इत्याशङ्क्य तद्विकल्प एव न सिद्ध्यतीत्याह

वा सरूप इति ॥ (कै)

असरूपोपवादो वा भवतीति । (कै)

अपवादपदवचमाणमिद्वान्ताभिप्रायेण ॥

एवञ्च ददातिदधात्योर्विभाषेत्यादिवद्वैकल्पिकत्वेनैव अपवादं शास्त्रात्प्रमिते तद्वदेव पक्षे उत्सर्गः प्रवर्तते । इगुपधाजाप्रोक्तिरः कोपवादः तदि-

वाच्यमनुत्सर्गस्य बाधकविषये निवृत्त्यर्थमिति, परिभाषा चैयम्. अस्त्रि-
न्यात्वधिकारे स्वधिकारव्यतिरेकेण यान्यसरूपस्यापवादस्य विधायकानि
शास्त्राणि तच्छेषभूता, तत्रतत्र वचने क्रियमाणे गौरवं स्यादिति साधा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४२४

(अ. ३ । पा. १ । व्या. ६)

(वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ६४ ।)

वहिरङ्गस्येति । (कै)

शब्दानुपात्तस्येत्यपि बोध्यम् ॥ “इत्येतन्ने”त्यन्तो भाष्ये
च्छेदः ॥ भाष्ये

यद्येतन्नेत्येतेति । (भा)

अपवादपदाभावादपवादविषय एव विकल्प इत्यत्र माना-
भावादपवादोत्सर्गोभयविषयो विकल्पः स्यात् । एवं च तद्धित
द्वोत्सर्गापवादयोर्विकल्पाद् यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्राप-
वादेन मुक्ते उत्सर्गाप्रवृत्त्या पक्षेऽनुत्पत्तिरेव प्राप्नोतीति भावः ॥

अपवादशास्त्रेणेति । (कै)

कैयटोपपत्तिस्तु चिन्था ॥

तद्धितेषु च सर्वमुत्सर्गापवादं विभाषेति (भा)

दृष्टान्तेन मदुक्तार्थस्यैव लाभात् ॥

सिद्धिं तु (भा)

इति भाष्ये बाधकपदे कृतेऽसरूपस्य बाधकस्यैव विकल्पे

षये गवुल्लृचावपि भवतः । विक्षेपकः विक्षेपा विक्षेपः । नचैवमातोमु-
पसर्गेक इति कस्य विषये कर्मण्यपि पक्षे प्रवर्तते । सरूपोऽसाविति

रूपरूपेण परिभाष्यते, तत्र च असरूप इति व्यर्थं कृत्वात्रस्य विक-
ल्पने सर्वस्यैवासरूपत्वाद्यत्किञ्चित्कदपेक्षया, ऽसरूपपदं चैतत्सापेक्षं प्रति-
योगिनि यतोत्र भिन्नरूपत्वमसरूपत्वमिष्यते, केन चिद्धि किञ्चित्सरूपम-
सरूपं वा भवति तत्र केनासरूप इत्यपेक्षायां सविधानवेलायां यः सस्मि-

(वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ६४ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

उत्सर्गविकल्पाभावात्सिद्धमिति भावः ॥ इदं चापवादशास्त्रेणैक-
वाक्यतापन्नम् । न चैवम्

असरूपो वा बाधको भवतीति (भा)

भाष्येण बाधकत्वविकल्पप्रतिपादनं व्यर्थमिति वाच्यम् ।

असरूपस्य बाधकस्य वा वचनादिति (भा)

वार्त्तिकस्वरस्येनामरूपो बाधको वा भवतीत्येव भाष्येऽन्वयात् ।
वार्त्तिकाद्धि बाधकानुवादेव विकल्पविधिरित्येव स्वरसतो लभ्यते
न तु बाधकत्वानुवादेनेति दिक् ॥ प्रत्यासत्त्या च यन्निरूपितं
बाधकत्वं तस्यैव पक्षे ऽभ्यनुज्ञानमिति नातिप्रसङ्गः ॥ कैयटे

बाधकत्वे विकल्पित (कै)

इत्यादि । इदं चिन्त्यम् । वार्त्तिकोक्तबाधकपदार्थैकदेशस्य
बाधकत्वस्य विकल्पेनान्वयायोगात् । किं च पक्षे बाधकत्वाभावे
शक्तिपोरिव समुच्चयः स्यादिति महदनिष्टं धर्मनिषेधे धर्म्यभावा-

चेत् । किं ततः । गुणवृद्धिशास्त्रेऽस्त्रिपदस्येव कविधौ वेति पदस्य उप-
स्थितिर्हि ज्ञातैव । अन्यथा गबुलादरपि दुर्लभत्वात् । सत्याच्च वेत्यस्यो-
पस्थितौ कथं सरूपस्यापि पक्षे प्रवृत्तिर्न भवेदिति चेत् । सत्यम् ।

विषये प्राप्तः स एव बुद्धिस्थः प्रतिषोगी गम्यते, ऽपवादविधानसमये
चोत्सर्गस्तमपि विषयमवगाढमुपकौकमान उपाकूढो बुद्धौ भवतीति तद-
पेक्षया भिन्नरूपोपवाद एवात्रासरूपो विवर्जित इत्याह । 'असरूपोप-
वादप्रत्यय इति ।' एवं स्थिते यद्ययमुत्पत्तिविकल्पस्यापवादप्रत्ययो वा
भवतीति, ततः स्वविषये कामं विकल्पस्तस्य लभ्यते न तत्सर्गः प्रवर्त्तते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४२७

(अ. ३ । पा. १ । आ. ६) (वाऽस रूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ६४ ।)

प्रतीतेः । अत एव “न वेति” सूत्रे माधुत्वविकल्पे पक्षे तस्यैवा-
माधुत्वमापादितम् ॥

क्षिपेरिति । (कै)

धात्वर्थनिर्देशे इक् प्रत्ययः । इक् कृष्यादिभ्य इति इग्वा ॥

तथापीति । (कै)

कर्त्तव्यं च तस्यापि मत्वादिति भावः ।

बाधकत्वं वहिरङ्गमपीति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । सामर्थ्यादपवाद एवामरूपशब्देन विवक्षितो न
तु उत्सर्गोऽपीति तु भाष्यतात्पर्यं बोध्यम् ॥ भाष्ये

अथवा समय इति । (भा)

एवं च समयैतत्सूत्रयोरन्यतरस्याप्यबाधायामरूपपदेनापवाद
एव गृह्यते इति भावः ॥ इहापि प्रमाणं चेत्किमेतावता तत्राह

असरूपग्रहणसामर्थ्यात् यस्म्यस रूपता तं प्रत्येवास्य पाक्षिकता । अन्ये
तु प्रति बाधकतैवेति न कश्चिदोषः । ततश्च अस रूपो ऽपवादप्रत्यय
उत्सर्गस्य वा बाधकः स्यादिति फलितोर्थः । अस्त्रियां किम् । चिकीर्षा ।

तत्रातद्विषयो ह्यसौ, उत्सर्गापवादशास्त्रयोर्हि प्रमितिव्यापारे पर्यव-
सिते पञ्चादियमत्रैव प्रदेशे स्थिता ऽपवादस्य पक्षे प्रवृत्तिं प्रतिबध्नाति,
अपवादशास्त्रेण यः स्वीकृतो विषयस्तद्यतिगिक्तविषया सामान्यशास्त्रस्य
प्रमितिरित्यपवादस्याप्रवृत्तावपि नैवोत्सर्गस्य तस्मिन्विषये प्रमितिः प्रवृत्ति-
र्वोपपद्यते तद्वितवत्, तद्यथा दक्षस्यापत्यमत इति विकल्पिते पक्षे ऽण् न
भवति अपि तु वाक्यमेव भवति तत्कस्य हेतोः समर्थानां प्रथमादेति

(वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ६४ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

समयस्येति ॥ (कै)

अर्थः प्रत्याययितुमिति । (कै)

न च प्रत्ययानुत्पत्तौ प्रयोगे मामर्थ्यमस्ति

न केवलाः प्रकृतिरिति (कै)

निषेधात् । नापि प्रयुक्तादय बोध इति भाष्यार्थ इति भावः ।

असरूपशब्देनेति । (कै)

भिन्नरूपो वेत्युक्ते भावाभावयोः परस्परभिन्नरूपस्य सत्ताप्रती-
तिरिति नानेनोभयोरुत्सर्गापवादयोर्विभाषा बोधनम् । तथा
सति पक्षे ऽनुत्पत्तिः स्यात् । सा च न रूपवतीति । अभावपक्षे
न भिन्नरूपस्य सत्ता स्यादिति भावः । नन्वस्तु मामर्थ्यादन्यतरस्य
विकल्पो न तूभयोरिति बाधकपदाभावे अपवाद एवेति । कुतो
लभ्यत इत्याशङ्कते भाष्ये

अत्र क्लृप्तं भवति । स्त्रीग्रहणं स्वयंते । स्वरितनाधिकारगतिर्भवतीति
स्त्रियां क्लृप्तिरधिकारे विकल्पो नेति सिद्धान्तः । यदि तु स्त्रियामभि-
धेयायां नेत्युच्येत तदा विक्षेपिका विक्षेपीति कव्विषये ग्वल्डचौ न

तटस्थेन पक्षे प्रवृत्तिर्निरुद्धाते न पुनरेकवाक्यतया प्राप्तिरेव विकल्प-
रुद्धितेति तथेहापीति, अपवादाभावपक्षे प्रकृतिरेव कर्त्राद्यभिधानाया-
नुज्ञाता स्याद्यथाभिचिदित्यादौ क्लृप्तादिलोपे तदाह । 'तत्रोत्पत्तिर्वा
प्रसङ्गो वथा तद्विज्ञात इति' । तस्मिन्मनुत्पत्तिविकल्पपक्षे दोषं दृष्ट्वा बाध-
कत्वं विकल्प्यत इत्याह । 'वा बाधको भवतीति' । उक्तं च सिद्धन्वसरूप-
बाधकस्य वाच्यनादित्यसरूपो बाधको भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । ननु

कुत एतदिति ॥ (भा)

दष्टापत्या समाधत्ते

न चैवास्तीति ॥ (कै)

तद्वाचष्टे

उत्सर्गेति । (भा)

असरूप उत्सर्गा वा भवतीत्यनेन प्रत्यामत्त्याऽसरूपोऽपवाद एव पक्षे स्थाप्यते इति । कविषयेनाणिति भावः ॥ वस्तुतोऽसरूपपदे-
नापवाद एवोपतिष्ठत इत्याह भाष्ये

अपि च सापेक्ष इति । (भा)

अवधिमापेक्ष इत्यर्थः । भिन्नरूपत्वं ह्यसरूपत्वं तत्र कुतो
भिन्नरूप इत्यपेक्षायां स्वविधानवेलायां यः स्वविषये प्राप्तः स एव

स्याताम् । अथापि स्त्रियामित्येवं शब्दमुच्चार्य बिहिते निषेध इत्युच्येत
तर्हि व्यावक्रोशी व्यावक्रुष्टिरिति कर्मव्यतिहारे । गच्छो विषये क्लृप्त

तत्रतत्रोच्यते यत्रान्यत्क्रियापदम् अयते तत्रान्तिर्भवतिपर इति ततस्त्रा-
सरूपो वेत्युक्ते भवतीत्येवाध्याहारो युक्तो न पुनर्वा बाधक इति ।
उच्यते । उत्पत्तिविकल्पस्य प्रयोजनं केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगः, केवला
च प्रकृतिः स्वार्थमात्रमभिधातुमसमर्था किं एनः कर्त्रादिकमभिधा-
स्यति प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये हि प्रयुज्यमानेन्यव्यतिरेकाभ्यामयं प्रकृत्यर्थो
ऽयं प्रत्ययार्थ इति व्यवस्थाप्यते ऽनुत्पन्नप्रत्यया तु प्रकृतिर्न कश्चिदप्यर्थं
गमयति, प्रयोगोपि हि तस्या दुर्लभः परस्मैति नियमात्, तद्विते
त्वमुत्पत्तिपक्षोऽप्युत्सर्गप्रवृत्तिव्यतिरेकेण प्रत्ययान्तमस्ति षष्ठी, इह तु

४३०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(वाऽसंख्योऽस्त्रियाम् । ३ । २ । ८४ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

बुद्धिस्थो गम्यते । अपवादविधिममये चोत्सर्गस्तमपि विषयमुप-
ढौकमानमुपाकूढो बुद्धौ भवतीति । तदपेक्षया भिन्नरूपोऽपवाद
एव गृह्यत इत्यर्थः ॥

न चोत्सर्गवेलायामिति । (भा)

नन्वपवादवाक्यार्थोत्तरमुत्सर्गस्य लक्षसंस्कारकतेति प्रातिपदि-
कार्यसूत्रभाष्ये उक्तत्वेनोत्सर्गोऽपि स्ववेलायामपवादमपेक्षते इति ॥

कथमेतदिति (भा)

चेन्न । लक्ष्य संस्कारवेलायामपेक्षायामपि वाक्यार्थबोधवेलायां
तदभावात् । अस्य च तदेवैकवाक्यतेति भावः ॥

स वा बाधको भवतीति (भा)

भाष्ये । स बाधको वा भवतीत्यन्वयः ॥

स्यात् । द्वयोरपि स्त्रियामित्युच्चार्य विधानात् । अत्र केचित् । उत्स-
र्गपवादयोर्द्वयोरपि स्वधिकारनिवेशितत्वे मति प्रतिषेधोयमित्याहुः ।
अन्ये तु अपवादमात्रस्यापीति । तत्राद्ये मते आसना आस्या स्व्यधि-

न तथेति सामर्थ्याद्विहरणमपि बाधकत्वमविकल्प्यते । ननु च शास्त्रं
शास्त्रेण बाध्यते न पुनः कार्ये कार्येण निदानोच्छेदेनैव हि निदानिन
उच्छेदः शक्यते कर्तुं नहि प्रदीपे ऽनुच्छिन्ने तत्प्रकाश उच्छिद्यते तत्कि-
मुच्यते ऽपवादप्रत्यय इति, एवं तु वक्तव्यम् अपवादशास्त्रमिति । उच्यते ।
सर्वस्यैवापवादशास्त्रस्य स्वगतमभारूप्यमव्यभिचारीति प्रत्ययद्वारकं तदा-
अव्यभिचारीत्यपवादप्रत्यय इत्युक्तम् । एवम्भूतस्य प्रत्ययस्य विधायकं शास्त्र-
मित्यर्थः । यदा प्रत्ययस्य बाधकत्वविकल्पसामर्थ्याच्छास्त्रमपि पक्षे बाधकं

सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति । (भा)

ननु यद्यनुबन्धोऽनवयवस्तदा कथं कप्रत्यये कस्येत्वम् । प्रत्य-
यादित्वाभावात् । कथं वाडादौनामनेकालत्वेन सदेशत्वम् । न
चादेश्यवृत्तिकालेऽनुबन्धत्वाभावाद्नेकान्तत्वं तर्हि केऽपि वाक्यार्थ-
बोधात्पूर्वं प्रत्ययत्वाज्ञानेन तदुत्तरमेवेत्संज्ञाप्रवृत्तौ सर्वत्र नाञ्ज-
लाविति सूत्रभाष्योक्तरीत्या उपदेशोत्तरकालमेवेत्संज्ञाप्रवृत्त्या च
उपदेशेऽनुबन्धमत्त्वादमारूप्यकरत्वं स्यादिति चेत् न । चुटु इत्या-
दावादिशब्दस्य समीपपरत्वाच्च दोषः । अनेकालित्यत्र सम्बन्ध-
सामान्यषष्ठ्यर्थे बहुव्रीह्यङ्गीकाराच्च दोषः । डादेशेऽपि डा आ
इत्याकारप्रक्षेपात्सर्वादेशत्वम् । इत एव वास्वरमाद् अथैकान्तेषु
दोष एवेति वक्ष्यति भाष्यकृत् ॥

कारविहितेनापि युच्चापवादेन सह ऋहलोर्णतः समावेशः सिध्यति
घञस्तु क्तिनादिना ऽनभिधानाच्च समावेशः । द्वितीयपक्षे तु घञः क्तिना-
दिभिरसमावेशः सिध्यति । आस्येत्यत्र तु कृत्यल्यटोबहुकमिति ण्यदिति-

भविष्यति । अथ वा वृत्तौ वस्तुमात्रं दर्शितं यथा त्वयमर्थ उपपद्यते
तथा सूत्रं व्याख्येयं तत्रेदं व्याख्यानं परिभाषेयमित्युक्तं तत्रैकपरिभाषा-
वदियमपि पदमुपस्थापयति अस्मिन्धात्वधिकारे यत्रासत्सूपवादप्रत्ययो
विधीयते तत्र वेद्यपतिष्ठते इत्यधिकारे तु नेति किं कृतं भवति
ददातिदधात्योर्विभाषेत्यादिवत् प्रमितिरेव विकल्परूषिता भवति ततस्त-
द्देवोत्सर्गस्य प्रवृत्तिसिद्धिरिति, अथासत्सूप उत्सर्गप्रत्ययोपवादविषये
वा भवतीति विज्ञायमाने को दोषः, न सलु कश्चिद्दोषः, अपवाद-
विकल्पे प्राप्ते विभाषा उत्सर्गविकल्पे त्वप्राप्तविभाषेति किन्तु प्रति-

अथवा प्रयोगे इति । (भा)

क्वपि रूपाभाववदिव स प्रयोगेऽसरूपः । असरूपपदेन च समानरूपाभाववानुच्यत इति भावः ॥

न लादेशेषु वासरूप इति । (भा)

आदेशगतमसारूप्यं गृहीत्वा लकारविषये वासरूपविधि-
र्नास्तीति तात्पर्यम् । आदेशप्रवृत्त्युत्तरकालिकवैकृत्यवत्सु लकारे-
ष्वित्युच्यते ॥ तदाह

लकाराणामसमावेशमिति । (कै)

सर्वेषामङ्गमुपपादयति

विवेकः । नन्विह सारूप्यं प्रयोगे उपदेशे वा । नाद्यः । ग्रामणी-
र्यामण्य इति क्तिवादिविषये ऽणादीनामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न हि
क्तिवादयः प्रयोगे रूपवन्तः । लोपविधानात् । नान्यः । अनुबन्धभिन्नेषु

योग्यपेक्षमसरूपपदमप्यपवादमेव गोचरयतीत्युक्तम् । अस्त्रियामित्यत्र
पक्षत्रयं सम्भवति अभिधेयसप्तमी वा स्यात् स्त्रियामभिधेयायां वास-
रूपो न भवतीति, स्त्रियामित्येव वा विहितस्यासरूपस्य निषेधः
स्यात् स्त्रियामित्युच्चार्य ये विधीयन्ते ते नेति, स्त्रीग्रहणं वा स्वयंते
स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति स्त्रियां क्तिमित्यस्मिन्धिकारेनेति,
तत्राद्ये पक्षे विक्षिपा विक्षेपिका विक्षेपेति कविषये ष्वण्टचौ न
स्याताम्, द्वितीये तु 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियां' व्यावकीर्णो व्याव-
कृष्टिरिति णचो विषये क्तिन् न स्यात्, द्वयोरपि स्त्रियामित्युच्चार्य
विधानादिति, समाद्ययोः पक्षयोर्दोषं दृष्ट्वा तृतीयं पक्षमाश्रित्वाह ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४३३

(अ. ३ । पा. १ । आ. ६) (वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ६४ ।)

क्विबादय इति । (कै)

असरूपपदेन भिन्नरूपस्यैव ग्रहणमित्याशयः ॥ भाष्ये

नानुबन्धकृतमिति । (भा)

भाष्यनुबन्धत्वज्ञानविषयवर्णकृतमसारूप्यं नेत्यर्थः । ददाति-
दधात्योर्विभाषा शः पक्षे णः । डादौ तु प्रक्षेपाभिर्वाचः । चुटू
इत्यादावादिशब्दस्य समीपपरत्वे चुटुप्चणपोश्चादित्वेऽपीत्यापत्तेः ॥

अथवेति । (भा)

उभयतः कृतासारूप्ये गृह्यमाणे व्यावर्त्योऽभावात् ॥

कणप्रभृतिष्वतिप्रसङ्गादिति चेन्न । अनुबन्धानामनेकान्तत्वेन द्वितीय-
पक्षे दोषाभावात् । एकान्तत्वेपि नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । ददातिद-
धात्योर्विभाषेति लिङ्गात् । अन्यथानुबन्धकृतादसारूप्यादेव ददः दध
इति श्रविषये दायो धाय इति गोऽपि भविष्यतीति किं विभाषा-

‘स्वधिकारविहितप्रत्ययं वर्जयित्वेति’ । केचिदाहुः । अपवादप्रत्ययं
वर्जयित्वेति वक्तव्ये प्रत्ययं वर्जयित्वेति वचनं प्रत्ययमात्रपरिग्रहार्थं तेनो-
त्सर्गापवादयोर्द्वयोरपि स्वधिकारनिवेष्टिनोरयं प्रतिषेधः, किं सिद्धं
भवति आसना आस्या स्वधिकारविहितेनापि युष्मापवादेन ऋहणोऽर्थः
समावेशः सिद्धो भवति, घञस्तु क्तिनादिभिरनभिधानादसमावेश इति,
अन्ये तु अपवादो वा बाधको भवतीति प्रकृतत्वात् एवान्न प्रत्यय इति
व्याचक्षते तेन घञः क्तिनादिभिरसमावेशः ‘आस्येत्यत्र कृत्यस्युटो वज्ज-
मिति ण्यदिति’ । ‘गुल्फचावुत्सर्गाविति’ । धातुमात्रे विधानात् । ‘इगु-
पधञाप्रोक्तिरः क इत्यपवाद इति’ । धातुविशेषे विधानात्, किं पुनः
प्रयोगगतमसारूप्यमाहोन्विदुपदेशगतम्, किं चातः प्रयोगे जादेशेऽ

(वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ६४ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

असरूप इति । (भा)

अथं स्पष्टत्वाद्यापवाद इत्येव वदत तत्सामर्थ्यादनुबन्धकतासारूप्यं नाश्रीयते किं तु रूपान्यत्वेनैवेत्यर्थः । तत्सामर्थ्यात्प्रकर्षगतिः । तेन प्रयोगे उपदेशे चासरूप इति द्वितीयः पक्षः । तत्सामर्थ्यात्प्रायोगिक-मसारूप्यमिति तृतीयः पक्षः । तत्रान्ययोः क्तिवादिसङ्ग्रहः कथ-मिति चेद् रूपाभावादेव सारूप्याभावस्याक्षतेः । असरूपपदेन च सारूप्याभाववानुच्यत इत्याहुः ॥

प्रागिति । (भा)

अत्र पक्षे सूत्रे सन्धिः मौत्रः । यदा परिभाषापक्षे प्रथमः पक्षः । अधिकारत्वे द्वितीयः । तदास्त्रियामित्यस्य स्त्रियामिति

ग्रहणेन । अनित्येभ्यं वासरूपपरिभाषा । अहं कृत्यत्वेनैवेत्यत्र कृत्य-त्वेनैवेत्यस्तिज्ञात् तेन कृत्यत्वेनैवेत्यर्थेभ्यं वासरूपविधिर्न भवतीति सिद्धान्तः । हसितं हसनं कात्रस्य । अत्र कृत्यत्वेनैवेत्यर्थे घञ् न । तुमुन् । इच्छति भोक्तुम् । अत्र इच्छार्थेभ्यं लिङ्लोटौटाविति लोपन भवति ।

प्रतिषेधो ल्योऽपचदित्यत्र लुङपि प्राप्नोति प्रयोगे ह्यसरूपत्वात् लङ्प्रयन-चकलकारः प्रत्ययः लुङ्यपात्तौदितौच्छब्दः, अः कर्तेत्यत्र लङपि प्राप्नोति, आपकात्सिद्धं यदयं 'ह्यश्वतोर्लङ्चे'ति लिङ्विषये लङं प्राप्ति तज् आपयति न लादेशेभ्यं वासरूपविधिरिति, एवमपि यामणीः याम-नाय इति क्तिवादिविषयेऽणादयो न स्युः नहि क्तिवादयः प्रयोगे रूपवन्तो लोपविधानात्तेषाम्, तस्मादुपदेशागतमसारूप्यम्, यथेवमनुबन्ध-भिन्नेषु विभाषा प्रसङ्गः काणोरपि ह्युपदेशे भिन्नं रूपं प्रयोगे तु समानं तत्राह । 'नानुबन्धकतमिति' । अनुबन्धानामनेकान्तत्वात्तत्कृतमसारूप्यं

(अ. ३ । पा. १ । आ. ६) (वाऽसकृपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ६४ ।)

क्वा निवर्त्तत इत्यर्थः । “समानकर्तृकेषु तुमुन्” लिङ्चेति वच-
नालिङ् इष्टत्वादाह

लिङ्चेति (कै)

लोडापादान एव भाष्यतात्पर्यमिति भावः ॥

नियमादिति । (कै)

नियमो वा कस्यः ज्ञापकं वा कस्यमिति तु भाष्याशयः ।
किञ्च लिङ् कर्तृकर्मणोश्चरितार्थः । भावे तुमुन् भावार्थयोस्तयो-
रपवाद एवेतीष्टं भगवत इति । ज्ञात इति । लिङ् भवत्येवेत्यपि
कैयटसिन्धुः ॥ ननु लिङ् लोटौ कामप्रवेदने विधीये इच्छामि
भुञ्जीथ । इच्छामि भुञ्जीत भवानिति हि तदुदाहरणम् इदम्ब-

लिङ् तु भवत्येव । लिङ्चेति वचनात् । एवं चास्मादेव नियमादिह
लोट् सुपरिहरः । अतोत्र तुमुन्ग्रहणमापाततः । खलर्थः । आतोयुच् ।
ईषत्यानः । अत्र खल् न भवति । ननु इत्यधिकाग्रादूर्ध्वं वासरूपन्यायो
नास्तीत्येवास्मीयताम् । मैवम् आसित्वा भुङ्क्ते आस्यते भोक्तमित्याद्य-

नास्मीयते तथा चोदीचां माड इति श्रयमाणेऽपि एकारं तस्यानेकान्त
त्वादव्याहतमेजन्तत्वमित्यात्वं प्रयुक्तं ददाति दधात्योर्विभाषेति विभा-
षाग्रहणं च लिङ्गमस्यार्थस्य, अन्यथाऽनुबन्धकृतादसारूप्यादेव अविषये
णो भविष्यतीति किन्तेन, इह कृत्यट् तुमुन्खलर्थेऽपि वासरूपविधिः
प्राप्नोति, हसितं क्वात्रस्य शोभनं हसनं क्वात्रस्य अत्र कृत्यट्प्रिये घञपि
प्राप्नोति, तुमुन् इच्छति भोक्तुम्, अत्र इच्छार्थेऽपि लिङ्लोटाविति लोट्
प्राप्नोति, तुमुना च बाध इष्यते लिङ् तु लिङ् चेति वचनाद्भव-
त्येव, यद्येवमस्मादेव नियमास्त्रोडपि न भविष्यति, खलर्थ आतो यच्

कामप्रवेदनेऽपीति कथमनयोर्बाध्यबाधकभावः । न चेदमपि
कामप्रवेदनविषयम् । इच्छति भोक्तुमित्युदाहरणं । सङ्गच्छते ।
वक्तुमिच्छति विष्करणमेव हि कामप्रवेदनशब्देनोच्यते इति चेन्न ।
तव भोजनमिच्छतीति तदर्थेनात्रापि तत्सत्त्वात् ॥ ननु पौर्व-
कालाप्रतीतिः कथं क्वाविषये लकारप्राप्तिरत आह

भोजनार्थत्वादिति ॥ (कै)

“स्त्रियाः प्राणि”त्यत्र पक्षे दूषणान्तरमाह भाष्ये

कालादिधिति ॥ (भा)

“अहं त्वजिति ” च ॥

सिद्धिप्रसङ्गात् । इह हि भोजनार्थत्वादासनस्य पूर्वकालता गम्यते ।
क्वाप्रत्ययस्य तुमर्थाधिकाराद्भावे तत्रैव च लकार इति समानविषय-
त्वाद्बाध्यबाधकभावः स्यात् । प्रेषातिसर्गति सूत्रे स्त्रियांक्तिन्नित्यत ऊर्ध्वं
वासरूपविधेरभावादिति कौमुदीयश्रुत्युक्ताकारविशद इति दिक् ॥

ईषत्यानः, अत्र खलपि प्राप्नोति । ननु स्व्यधिकारे तावदस्त्रियामिति
प्रतिषेधादस्याप्रवृत्तिः परस्तादपि विच्छिन्नत्वादेव न भविष्यति, स्यादेत-
देवं, यद्ययमधिकारस्स्यात् परिभाषा त्वेवेत्युक्तम् इष्यते च स्व्यधिकारा-
दूर्ध्वमपि वासरूपविधिः, आसित्वा भुङ्क्ते आस्यते भोक्तुमित्यपि यथा स्याद्
अन्यथा भोजनार्थत्वादासनस्य पौर्वकाल्यमवगम्यते तुमर्थाधिकाराद्भावे
क्वाप्रत्ययस्तत्रैव च लकार इति समानविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावः स्यात्,
तथा कालो भोक्तुं कालो भोजनस्य तुमुना ल्युटो बाधस्स्यात्, तस्मात्
स्व्यधिकारस्य परस्तादपि वासरूपविधिरेषितव्यः, ‘अहं कृत्यत्तच्छे’ त्यत्र
कृत्यत्तच्छेपणं ज्ञापकं स्व्यधिकारस्य परस्तादिति त्रैषा परिभाषेति, तस्मात्
कृत्यत्तुमुन्मुखलयेऽपि प्रतिषेधोऽवक्तव्य एव ॥

तव्यत्तव्यानीयरः । ३ । १ । ६६ ॥

कैश्चिदिति (कै)

वृत्तिकारैरित्यर्थः ॥

कर्मणि प्रदर्शित इति । (कै)

वक्तव्या इति विवरणात् । न हि तव्यः कर्मकर्त्तरि । अवाच्यः
कर्त्ता कर्मवदिति वचनाद् इति भावः ॥ ननु बोधे विशेषात्
कथन्तद्धितेन सिद्धिरत आह

नित्यानामिति । (कै)

वास्तु भवत्वेनापि वासकर्त्तुरेव कृत्वा बोधान्नार्थविशेषः ।
कृत्वा सर्वदोषपरिहारादिति भावः ॥

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ धातोरेवेति प्रत्ययाः स्युः । तकाररेणो स्वरार्थे ।
कर्त्तव्यम् । करणीयम् । वसेस्तथ्यत्कर्त्तरि णिच् ॥ वस निवासे इत्यस्य
यङ्यम्, न तु वस आच्छादन इत्यस्य लुग्विकरणस्य । तयोरेवेति वचनात्
कर्त्तरि न प्राप्नोतीति वचनम् । वसतीति वास्तव्यः । तद्धितान्तो वा ।
वास्तुनि भवो वास्तव्यः । दिगादित्वाद्यत् । अवास्तव्य इत्यत्र स्वरभेदोऽपि

तव्यत्तव्यानीयरः” ॥ ‘वसेरिति’ । वस निवास इत्यस्य यङ्यं न तु
वस आच्छादन इत्यस्य लुग्विकरणस्य तयोरेव कृत्यल्लक्षणार्था इति वचना-
त्कर्त्तरि न प्राप्नोतीति वचनं णिङ्ङावार्थं च । ‘वास्तव्य इति’ । तद्धितान्तो

उपादायापि ये हेया इति । (कै)

उपायशब्दव्युत्पत्तिः पृषोदरादित्वात्साधुः । रेखागवयस्या-
नीयत्वादिति भावः ॥

कृत्योक्तेषुजिति । (कै)

ययतोरिति चान्तोदिति चान्तोदात्तविधायको नञ इति च
तत्र वर्तते । अनेन वास्तव्यो नवास्तव्य इत्यादिसमासस्तु अनभि-
धानाच्च भवतीति भाष्याशयः ॥

नास्ति । तथ्यत्रयये हि कृत्योक्तेषुच्चार्यादयस्त्रयन्तोदात्तत्वम् । यत्रयये तु
ययतोश्चातदर्थ इत्यनेनेति । कैलिमर उपसंख्यानम् ॥ कृत्या इति बहु-
वचनेनैतत्सूचितमित्युक्तम् । ककारो गुणवृद्धिनिषेधार्थः । रेफः स्वरार्थः ।
पचेलिमा भाषाः । पक्ष्याः । भिदेलिमाः सरणाः । मेत्तयाः । शुद्धे
कर्मणि प्रत्ययो भाष्ये स्थितः । वृत्तिकारस्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यत
इत्याह । तद्भाष्यविरुद्धम् ॥

वा पुनरेष भविष्यति वास्तुनि भवो वास्तव्यः, दिगादित्वाद्यत्, अवास्तव्य
इत्यत्र स्वरभेदो नास्ति कृत्योक्तेषुजिति यदन्तोदात्तत्वं तदेव 'ययतोश्चा-
तदर्थ' इत्यनेन भविष्यति, कैलिमर इति ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः,
रेफस्वरार्थः । 'कर्मकर्तरि चायमिष्यत इति' । भाष्ये तु पचेलिमा-
भाषाः पक्ष्याः भिदेलिमास्सरणा मेत्तया इति शुद्धे कर्मणि प्रदर्शितम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ४३६
(अ. ३ । पा. १ । आ. ६) (अचो यत् । ३ । १ । ६७ ।)

अचो यत् । ३ । १ । ६७ ॥

भाष्ये

आर्द्धधातुकसामान्य इति । (भा)

विषयसप्तम्यामपि परभूतविषयमन्त्रे एव प्रवृत्त्या परनिमित्त-
त्वमस्येवेति कथयतीत्यादौ स्थानिवत्त्वनिर्वाहः ॥ आर्द्धधातुके इति
च नातिनिर्देश इति भावः ॥

अचो यत् ॥ अजन्ताद्धातोर्धत्स्यात् । चेयम् । जेयम् । ननु पूर्वसूत्रे
एव यदपि निर्दिश्यताम् । अज्ग्रहणं च मास्तु । हलन्ताख्यतं वक्ष्यति ।
परिशेषादजन्तेभ्य एव यद् भविष्यति इति चेत् । अजन्तभूतपूर्वादपि यथा
स्यादित्येवमर्थमिदम् । दित्स्यं धित्स्यम् । इह हि दाजो धाजश्च सन-
न्तस्य दित्स धित्स इति स्थिते आर्द्धधातुकं इति विषयसप्तमीमाश्रित्य
सप्तमीलोपे कृते साम्प्रतिकं हलन्तत्वमस्तीति ख्यत्स्यात् । अज्ग्रहणात्
भूतपूर्वमजन्तत्वमाश्रित्य यद्भवति । तेन यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । ख्यति
तु कृते तित्स्वरितत्वं स्यात् । चिकीर्ष्यमित्यादौ तु ख्ययतोर्विशेषो
नास्ति । यतोनाव इत्यत्र अज्ग्रहणानुवृत्तेः । आर्द्धधातुक इत्यस्य पर-
सप्तमीत्वे तु इहाज्ग्रहणं न कर्तव्यमेव । तकिश्रुतिचतियतिजनीना-

“अचो यत्” ॥ ‘अज्ग्रहणं किमिति’ । पूर्वसूत्र एव यदज्ग्रहणं
कर्तव्यमिति प्रश्नः । ‘यावतेत्यादि’ । इवे हि धातवो ऽजन्ता हलन्ताश्च
तत्र हलन्ताद् ख्यतं वक्ष्यति अतः पारिशेष्यादजन्तादेव यद्भवतितीत्यभि-

यतो नाव इति । (कै)

आद्युदात्तस्वरार्थमित्यर्थः ॥

यत्प्रत्यय इति । (कै)

एतेन दण्डादिभ्यो य इति वृत्तिपाठ एतद्भाष्यविबद्ध इति भावः ॥

मुपसंख्यानम् ॥ तके हसने । शसु हिंसायाम् । चते याचने । यतो प्रत्यत्ने । जनी प्रादुर्भावे । तक्यम् । शस्यम् । चक्यम् । यक्यम् । जन्यम् । अत्र जनेर्यद्विधानं यतोनाव इति स्वरार्थं जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधेन गृह्यपि रूपे विशेषाभावात् । इह शंसिमपि केचित्पठन्तीति हरदत्तः । तेन तद्वान्नराशंस्यगार्थं च । अत्राद्युदात्तः सिध्यति । अपाठपक्षे तु ग्यन्तादचोयति सिध्यतीति बोध्यमिति वदन्ति । तदेतत्सर्वमी भवन्दे-
त्यादिसूत्रविस्मरणमूलकत्वादुपेक्ष्यम् । हनो वा वध च ॥ हन्तेर्वा यत्, तत्सन्नियोगेन च वधादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । वध्यः । घात्यः । यदभावे ग्यत् । हनन्तोचिस्थगोरिति तत्त्वम् । होहन्तेरिति कुत्वम् । यद्यपि वधमर्हतीति वध्य इति रूपं यदित्यनुवर्तमाने दण्डादिभ्य इति तद्धितेन

प्रायः । 'अजन्तभूतपूर्वादपीति' । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपे'ति समासः अजन्तश्चासौ भूतपूर्वश्च अजन्तभूतपूर्वः । 'दित्स्यं धित्स्यमिति' । दाजो धाजश्च सन् द्विवचनं सनिमीमाध्विणादिना इस 'सः स्यार्द्धधातुक्' इति तत्त्वम् 'अत्र लोपोभ्यासस्य' दित्स धित्स इति स्थिते अनुत्पन्न एवार्द्ध-
धातुके बुद्धिस्ये एवातो लोपे कृते सम्प्रत्ययं हजन्त इति ग्यत् स्याद् अज्-
ग्रहणात् भूतपूर्वमजन्तत्वमाश्रित्य यद्ववति तेन यतो नाव इत्याद्युदा-
त्तत्वं ग्यति तु तित्स्वरितं स्यात्, चिकीर्ष्यमियादौ तु ग्यद्यतोर्विशेषा-

लक्षणाभावादिति । (कै)

“सुप्पुपेति” न सार्वत्रिकमित्यर्थः ॥

कदुत्तरपदेति । (कै)

वध्यशब्दो हि “यतो नाव” इति झञ्कत्वादाद्युदात्तः ॥ भाष्ये

यतापि सिध्यति तथाप्यसिवध्यो मुसलवध्य इत्यत्र समासो न सिध्येत् ।
कृति पुनः कर्तृकरणे कृतेति सिध्यति । न च असिवधमर्हतीति विग्रहे
कृतसमासादेव तद्धितोत्त्विति वाच्यम् । दण्डादिषु केवलस्य वध्यशब्दस्य
पाठात् । तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । स्वरे भेदाच्च । असिवध्यशब्दाद्यति
हि तित्त्वरितमिति स्वरितः प्रसज्येत । कदन्तेन समासे तु कदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरेण वध्यशब्द आद्युदात्तः । अत एव वध्यशब्देन तद्धितान्तेन
सह सुप्पुपेति समास इत्यपि न वाच्यम् । अन्तोदात्तप्रसङ्गात् । वध्यशब्दे
कृतद्धितान्ते प्रकारकृतविशेषस्य सत्त्वाच्च । एतेन गिरौ वध्यशब्दस्येति
वार्तिकप्रत्याख्यानपरं भाष्यमप्यपास्तम् । अत एव कृतकव्यकीतकुशला
इत्यादीनां चारितार्थमिति दिक् । अत्रत्यभाष्यादिपर्यालोचनया असम-
न्तवध्यशब्दे विशेषाभाव इति लभ्यते । तथा च दण्डादिभ्य इत्येव सूत्रं,
यच्चाबुवर्तते । दण्डादिभ्यो य इति निरनुबन्धपाठस्तु प्रामादिक इति
माधवो हन्तिधातौ स्फुटीचकार । हरदत्तग्रन्थपर्यालोचने तु इदं च वचनं

भावः, यतो नाव, इत्यत्र हि झञ् इति वर्त्तते यदा त्वार्द्धधातुके परतो
लोपः, तदैतदज्यहणं न कर्त्तव्यमेव । ‘तकिशसीत्यादि’ । तकि हसने
शसु हिंसायां चते चदे याचने यती प्रयत्ने जनी प्रादुर्भावे ‘यतो नाव’
इति स्वरार्थं जनेर्यद्विधानं जन्यमिति रूपं न तु यथापि सिद्धं ‘जनिवश्यो-
स्वे’ति । वृद्धिप्रतिषेधात्, शंसिमपिकेचित्पठन्ति, तद्वानराशंस्यं राशंस्यं

यदि पुनरिति । (भा)

अमित्रधाय समस्ता अपि गणे पाठ्या । आकृतिगणो वा स
इति भावः । एतेन न चामित्रधेत्याद्यपास्तम् । एवं च तद्धितेन
अमिद्धिरिति वार्त्तिकं कार्यमेवेति भावः ॥

यदिधौ भाष्यादौ पठितमपि क्यब्बिधौ मृजेर्निभाषेत्यस्याग्रे एव पाठ्य-
मित्येव भाष्यतात्पर्यं युक्तम् । विकल्पाकरणेन लघत्वादिति लभ्यते ।
तस्मिन्नपि पक्षे वध्यशब्दो धातुस्वरेणाद्युदात्तः क्यप्पित्वादनुदात्तः । न
च नञ्समामे ययतोश्चातदर्थइत्यस्य प्रवृत्त्यभावेन स्वरे दोष इति वाच्यम् ।
कृत्योकेष्वर्चावादतश्चेत्यस्य प्रवृत्त्येष्टसिद्धेः । असमस्ते एव विशेषाभावस्य
प्रतिपाद्यत्वाच्च ॥

च । 'हनो वा वध चेति' । हन्तेर्वा यत्प्रत्ययो भवति तत्प्रतियोगेन च
वधादेशः । 'वध्यमिति' । तद्धितान्तो वा पुनरेष भविष्यति वधमर्हतीति
वद्वाः, दण्डादिभ्य इति यत्, यदि तद्धितः समासो न प्राप्नोति अस्तिवद्वा
मुसलवद्वा इति, कृति पुनः सति 'कर्तृकरणे कृता बद्धलमिति' समासः
सिद्धो भवति । 'घात्यमिति' । 'हनस्तोचिसमको'रिति तत्त्वं ह्यो हन्ते-
र्णिङ्नेष्विति कृत्वम् ॥

अजयं सङ्गतम् । ३ । १ । १०५ ॥

कर्त्तरि च सङ्गत इष्यत इति । (भा)

कर्त्तरि अर्थे सङ्गते विशेष्ये इष्यत इत्यर्थः ॥

कर्त्तर्यमिति । (कै)

अत एवाजयमिति निपातनाश्रयणम् । झङ्गेति कर्त्तर्यत्वसङ्गत-
विशेष्यकत्वरूपेत्यर्थः ॥

गत्यर्थानामिति (भा)

भाष्यम् । दंष्ट्रासङ्गतमिति कर्त्तरि कः । तदर्थं च निपात्य-
मानमजयं कर्त्तरौति प्रतीयते । तदसङ्गतम् । सङ्गतमिति मैत्रौ-
पर्यायस्य भावक्रान्तस्यैवात्र ग्रहादतस्तत् तात्पर्यमाह

अजयं सङ्गतम् ॥ नञ्पूर्वाज्जीर्यतः कर्त्तरि यन्निपात्यते सङ्गतं
चेत् विशेष्यम् । सङ्गतमिति नपुंसके भावे क्तः । न जीर्यतीत्यजयं सता
सङ्गतम् । इह अजयमिति समुदायस्य सङ्गतं वाच्यमित्यर्था न ग्राह्यः ।
उदाहरणे सहप्रयोगानुपपत्तेः । न च घटः कलश इतिवत् व्याख्यानप-

“अजयं सङ्गतम्” ॥ ‘सङ्गमने कर्त्तरौति’ । सूत्रे सङ्गतमिति नपुं-
सके भावे क्त इति दर्शयति, कर्त्तरौति तयोरेव कृत्यक्तस्वार्था इति भावे
मा भूदिति निपातनाश्रयणं तेन भावं सङ्गतकर्त्तृकेपि ण्यदेव भवति
अजयं सङ्गतेनेति । ‘अजरितेति’ । ढच् ॥

(अजयं सङ्गतम् । ३ । १ । १०५ ।)

(अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

तथापीति ॥ (कै)

तेन योगादिति (भा)

भाष्यस्य तेन साहचर्यादित्यर्थः ॥

सोपसर्गस्येति । (कै)

अर्थान्तरवृत्तेति भावः ॥ ननु कालादिकर्मसङ्गावात् प्रथम-
कर्मकत्वं तत्राह

द्रव्येति । (कै)

एतच्च “गतिबुद्धीति” सूत्रे “कालाध्वनोरिति” सूत्रे च
निष्पितम् ॥

कर्त्तरौति । (कै)

वार्त्तिकारम्भवाद्याह भाष्ये

भावे तर्ह्येति । (भा)

गत्यर्थेभ्यो विशेष्यविधानेन भावेऽपि ऋदर्शनादिति भावः ॥
प्रत्याख्यानवाद्याह

सङ्गतग्रहणमिति । (भा)

तथाच तत्सामर्थ्यात्कर्त्तर्येव भविष्यति नार्था वार्त्तिकेनेत्यर्थः ॥

वार्त्तिकारम्भवाद्याह

तथा सहप्रयोगः । तेन सङ्गतमार्थेण सामाज्यं कुरु द्रुतमिति भट्टिप्रयो-
गात् । नृगैरजयं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्वबन्धेति कालिदासप्रयो-
गस्तु सङ्गतमित्यध्याहृत्य व्याख्येयः । सङ्गतं किम् । अजरिता कम्बलः ।
कर्त्तरि निपातनमित्युक्त्वा भावे सङ्गतकर्त्तृकेऽपि एव भवति । अजयं
सङ्गतेनेति ॥

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः । ४४५
अ. ३ । पा. १ । अ. ६) (वदः सुपि क्यप् च । ३ । १ । १०६ ।)

कर्त्तृविशेषणमिति । (भा)

कर्त्तृपदाध्याहारेणेति भावः ॥ तद्वाचष्टे

वैयधिकरण्यमिति । (कै)

अजयसङ्गतेनेत्युदाहरणमिति भावः । एवं च तत्सामर्थ्याभावेन
भावे प्रत्ययव्यावृत्त्यर्थं कर्त्तरौति वाच्यम् । निपातनसामर्थ्याद्वा
कर्त्तरौति भावः ॥

वैयधिकरण्येऽपीडिति । (कै)

कर्त्तरि निष्ठायां सामानाधिकरण्येऽपि तद्विकल्प इति भावः ॥

वदः सुपि क्यप् च । ३ । १ । १०६ ॥

यत्राधिकारस्येतीति । (कै)

यथा मण्डूकानुवृत्तिविषये “धान्यानामि”त्यादौ ॥

अवधीति । (कै)

यथाऽङ्गधिकारः प्रागनङ्ग इति ॥

सिंहेति । (कै)

यथा “प्राचां फे”त्यत्र । एवं सर्वत्रेति ॥

भुवो भावे । ३ । १ । १०७ ॥

प्राथम्यादिति । (भा)

धातुपाठे इति भावः । प्रसिद्धत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

भुवो भावे ॥ भवतेरनुपसर्गे सुप्यपपदे क्वप् स्यात् भावे । यत् नानुवर्त्तते पूर्वसूत्रे चानुक्कृत्वात् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुपौत्वेव । भव्यम् । अनुपसर्ग इत्येव । प्रभव्यम् । ननु अनुपसर्गेन वतिरकर्मकः तस्माद्भाव एव भविष्यति तत्त्वं भावग्रहणेनेति चेन्मैवम् । प्राथम्यात्कर्मणि प्रसङ्गात्सत्तार्थकादपि कालादिकर्मणि प्रसङ्गात् उत्तरार्थत्वाच्च ।

इनस्त च । ३ । १ । १०८ ॥

भाष्ये

भ्रूणहृत्येति । (भा)

शब्दशक्तिस्वभावादेतद्विहितक्यबन्तस्य स्त्रीत्वमित्यर्थः ॥

इनस्त च ॥ हन्तेर्धातोर्गुणसर्गो सुबन्त उपपदे भावे क्यप् स्यात्
तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या । एतत्सूत्रविहितक्यप्रत्ययान्तस्य स्वभावात्
स्त्रीलिङ्गत्वमेव लोके । कृन्दसि तु क्लीवतापीष्यते । सनादेव दस्युहत्याय
अक्षिषे । कृन्दसि स्त्रियां क्यप् चिद्वक्तव्यः । तस्मिन् ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन
यजते । सुपीति किम् । घातीति वर्त्तते । ण्यत् न भवति । सकर्मकाद्भावे
विधानाभावात् । कर्माविवक्षायां सकर्मकत्वेऽपि न भवत्यनभिधानात् ।
अनुपसर्ग इत्येव । प्रघातो वर्त्तते ॥

“इनस्त च” ॥ ‘ब्रह्महृत्येति’ । स्वभावतः स्त्रीलिङ्गत्वमस्य क्यबन्तस्य
यथान्येषाम्भावे कृत्यानां नपुंसकत्वं, कृन्दसि तु क्यबन्तस्यापि नपुंसक-
त्वमिष्यते सनादेव दस्युहत्याय अक्षिषे, कृन्दसि च स्त्रियां चिद्वक्तव्यः,
अस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं परिगृह्णाणेति । ‘प्रघातो वर्त्ततइति’ । किं
पुनः कारणं घञ् प्रत्ययाद्भवति न ण्यदित्यत आह ‘ण्यत् भावे न
भवतीति’ । कर्माविवक्षायां सकर्मकत्वे सत्यपीति भावः, सकर्मकात् भावे
ण्यतः प्राप्तिरेव नास्ति ॥

एतिस्तुशास्वदृजुषः क्यप् । ३ । १ । १०६ ॥

आत्मनेपदिभ्यामिति । (कै)

आकारवद्विकरणाभ्यामित्यपि बोध्यम् । एतदंशे उत्तरसाह-
चर्यमप्यनुग्राहकम् ॥

एतिस्तुशास्वदृजुषः क्यप् ॥ सुप्यनुपसर्गे भावइति निवृत्तम् । एभ्यः
क्यप् स्यात् । एतीति इण एव ग्रहणं नेडिकोः । तयोर्ध्रिपूर्वयोरेव
प्रयोगादेतीति निर्देशानुपपत्तेः । तथा च रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणा-
मिति भाष्ये यदेव प्रयुक्तः । केचित्तु इग्वदिक इति वक्तव्यमिति वचना-
दधीत्यमित्यदाहगन्ति । इत्यः । कथन्तर्हि उपेयमिति । इङ् गताविति
भौवादिकाद्यत् । स्तुत्यः । शिष्यः । शासद्दङ्हलोरिति इत्वम् । शासिव-
सीति षत्वम् । आडः शासु इच्छायामित्यस्यापि ग्रहणमविशेषात् । तेन

“एतिस्तुशास्वदृजुषः क्यप्” ॥ एतीति तिप् निर्देशः, किमर्थं धातो-
र्ग्रहणं यथा स्यादिवर्णान्तस्य मा भृदिति, अत्र तेण एव ग्रहणं नेडिकोः
तयोर्ध्रिपूर्वयोरेव प्रयोगादेतीति निर्देशानुपपत्तेः तथा च रक्षार्थं
वेदानामध्येयं व्याकरणांमिति भाष्ये यदेव प्रयुक्तः । केचित्तु इग्वदिक
इति वक्तव्यमिति वचनादधीत्या मातेत्यप्यदाहगन्ति । ‘स्तुत्य इति’ ।
‘शसस्य तुक् । शिष्य इति’ । ‘शासद्दङ्हलो’रिति त्वं ‘शासिवसिघसौनां
चे’ति षत्वम्, आडः शासु इच्छायामित्यस्यापि ग्रहणमविशेषात् तेना-
शास्यमिति धातुसरेण मध्योदात्तं पदं भवति एति तु गतिकारकोपपदा-
त्कदिति अन्तस्सरित्वं स्यात् । केचित्तु शासु अनुशिष्टावित्यस्यैव ग्रहण-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४४६

(अ. ३ पा. १. अ. ६) (एतिस्तुशास्त्रदृष्टुषः कथम् । ३ । १ । १०६ ।)

वृणातिरिति । (कै)

वृङ् सम्भक्तावित्ययम् । एवं च वाक्यपूर्वज एवेति भावः ।
वस्तुतो व्याख्यानादत्र वृजो ग्रहणमित्येव तत्त्वम् ॥

संहिताया एव नित्यत्वमिति । (कै)

अविच्छिन्नपादपर्यन्तत्वमेवात्र नित्यत्वम् ॥

आशास्यमिति धातुखरेण मध्योदात्तं पदं भवति । गृणति तु गतिकार-
कोपपदात्कदिति अन्तस्त्वित्वं स्यात् । केचित्तु शासु अनुश्रितावित्यस्यैव
ग्रहणमिच्छन्ति । वृ इति वृजो ग्रहणं न वृडः पूर्वोत्तरमाहचर्येणो-
भयपदिनो ग्रहणाज्ज्ञापकात् । यदयं ईडवन्दवृणंसदृङ् गृणत इति
वार्यशब्दस्याद्युदात्तत्वं शान्ति तत्र हि ईडिवन्दिभ्याम् अकारवदिकरण-
प्रकृतिभ्यां माहचर्याद् आत्मनेपदिनो वृडो ग्रहणम् । वृथः । वृत्यः ।
वृथः । कथमिति वर्तमाने एनः कथग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । तेन ओगा-
वश्यके गृणतं बाधित्वा कथेव भवति । तथाहि । इह मृजे स्तोतेर्ग्रह-
वस्यावकाश आवश्यकविवक्षायां स्तुत्य इति, ओगावश्यक इत्यस्याव-
काशोऽवश्यलाभ्यम् अवश्यस्तुत्य इत्यत्र उभयप्रसङ्गे परत्वात् गृणत् स्यात्
एनः कथग्रहणात् कथेव भवति । शंसिदहिगृहिभ्यो वेति वक्तव्यम् ।
शस्यम् शंस्यम् दक्ष्यम् । शोक्ष्यम् गुक्ष्यम् गोक्ष्यम् गन्ध वृत्तादेव

मिच्छन्ति । 'ओगावश्यकइत्यादि' । इह स्तुग्रहणस्यावकाश आवश्यक-
विवक्षायां स्तुत्य इति, 'ओगावश्यक' इत्यस्यावकाशोऽवश्यलाभ्यमिति,
अवश्यस्तुत्य इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाद् गृणत्स्यात् एनः कथग्रहणात्कथेव
भवति । 'वृग्रहणे वृजो ग्रहणमिच्छते न वृड इति' । ज्ञापकात्, यदय-
'मौडवन्दवृणंसदृङ् गृणत' इति वार्यशब्दस्याद्युदात्तत्वं शान्ति तत्र चेडि-

(एतिस्तुशास्त्रदृजुषः क्यप् । ३ । १ । १०६ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

अर्थनिश्चयाभाव इति । (कै)

आज्यशब्दस्य रुढत्वादाडर्थोऽस्ति न वेति निश्चयाभाव इत्यर्थः ।

स्थितम् । भाष्ये तु नास्ति । तत्र प्रशस्यस्यश्च, ईडवन्दृशंसदुहांण्यत
इति सूत्रद्वयप्रामाण्यात् शंसेः सिद्धम् । इतरथोस्तु मूलं नृग्यम् । आङ्-
पूर्वादङ्गेः संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ अङ्गं व्यक्तिमन्त्राणादिषु । अस्मात्
वाङ्मन्त्राकारणे क्यप् । अनदितांङ्ग इति नलोपः । आज्यम् । ननु
ण्यथेव नलोपः कस्मान्नोक्त इति चेन्न । कुत्वप्रसङ्गात् । तित्स्वरप्रसङ्गाच्च ।
तस्मात्क्यवन्त एवायम् । नन्वेवमवग्रहः प्राप्नोति । न चेष्टापत्तिः । आज्यं
किमासौत्परिधिः क आसौदित्यादौ पदकारैस्तदकारणादिति चेत् । अत्र
भाष्यम् । न लक्षणोऽत्र पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैस्तु लक्षणमनुवर्त्यमिति ।
अयमाश्रयः । संहितैव नित्या पदविच्छेदस्तु पौरोषेयः । अत एवार्थ-
विनिश्चयाभावाम्नावगच्छन्ति । यथा हरिद्रव इति । अत्र किं हरिशब्द
इकारान्त उत हरिच्छब्दस्तकारान्त इति सन्देहः । किञ्च वनेन वाय
इति मन्त्रे वेति वाय इति व चकारा शाकल्य इत्युपन्यस्य उदात्तं ह्येव-
माख्यातमभविष्यत् इति अधायिशब्दे अट्स्वरप्रसङ्गेन दूषयित्वा वेशपथं
वाय इत्येकपद्येन सिद्धान्तं कुर्वन् यास्काः पदविभागस्य पौरोषेयत्वं स्पष्ट-
मेवाचष्टे । अपि च सति पदत्वे अवग्रहो ऽस्ति तु नेति द्वयमपि

वन्दिभ्यां साहचर्यादात्मनेपदिनो वृडो ग्रहणम् । 'शंसिदुहीत्यादि' शंस
स्तूतौ दुह प्रपूरणे । गुह संवरणे । 'शस्यमिति' । क्यप्क्षे उपधालोपः,
भाष्यएतदुपसंख्यानं न दृष्टम् । 'आङ्पूर्वादिति' । अङ्गं व्यक्तिमन्त्राणा-
कान्तिगतिषु । 'आज्यमिति' । 'कृत्यल्यटो वाङ्मन्त्र'मिति करणे क्यप्,
पूर्ववदुपधालोपः, अथ कस्माद् ण्यथेवोपधालोपो नोक्तः कुत्वप्रसङ्गात्ति-
त्स्वरप्रसङ्गाच्च तस्मात्क्यवन्त एव, यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति आज्यमित्या

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४५९

(अ. ३। पा. १। व्या. ६) (एतिस्तुशास्त्रदृजुषः क्यप्। ३। १। १०६।)

समासे संहिता नित्येत्येव ग्रहस्य साधुत्वाभावात् । सम्प्रदायमात्र-
शरणस्य तस्य लक्षणा विषयतेत्यर्थं मन्ये ॥

प्रायोवादमात्रं सम्प्रदायानुरोधेनादुभयस्यापि बलवत्ता पक्षित्यागो दृश्यत एव ।
गोभिर्मदाय गोभ्यो गातुमित्यादौ अवग्रहाभावात् । इयिवांसमतिस्त्रिधः,
देवयन्तो यथामतिमित्यादाववग्रहाच्चेति दिक् । प्रक्रियाकौमुद्यान्तु अत्र
गतौ क्षेपणे चेत्यस्य आज्यमित्युक्तं तत्तु भाष्यविरुद्धम्, अर्थानुगुणश्चेति
प्रामाणिकैरपेक्ष्यमेव ॥

अज्यमिति, अवगृह्यता को दासः, नहि लक्षणं पदकारः अनुवर्त्याः
किन्तु पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्ये पदविच्छेदो हि पौन्यः संहितैव
तु नित्याद्यं धार्यनिश्चयाभावे नावगृह्णन्ति यथा हरिश्च इति किं हरिश्च
इकारान्त उत हरिश्चन्दन्तकागन्त इति सन्देहात् । 'अज्यमिति' । इण
एवैतद्रूपमिति मन्यमानस्य प्रश्नः । 'हरिति' । इ गतावित्यस्य ॥

ई च खनः । ३ । १ । १११ ॥

क्यप्संनियोगेनेति । (के)

ननु अन्तरङ्गे इत्वे कृते एकदेशविकृतन्यायेन प्रामाण्यवारणार्थं तदावश्यकम् । इत्वंत् पक्षे चरितार्थं किञ्च अचः कर्तृयकीति सूत्रे भाष्ये “ये विभाषे”त्यात्र ये इत्यस्य विषयसप्तम्यन्तताया उक्ततया पदत्वेन नान्यः पूर्वमेवात्वे ततः परत्वात्सर्वणदीर्घे एकदेशविकृतन्यायेन इ च खन इत्यस्य प्रवृत्तौ खियमिति स्यात्तद्वारणार्थं दीर्घनिर्देश इति केषाञ्चिदाशय इति चिन्त्यमेतद् इति

इ च खनः ॥ खनः क्यप् स्यात् इकारस्यान्तादेशः । दीर्घनिर्देशः प्रसङ्गवर्जः । तत्र द्वितीय इकारो येविभाषेत्यात्वबाधनार्थः । अन्यथा येविभाषेत्यस्यावकाशः खायते खन्यते । इत्वस्यावकाशः यस्मिन्पक्षे आत्वं नास्ति । आत्पक्षे उभयप्रसङ्गे परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चालं स्यात् । येविभाषेति विषयसप्तमी । तथा च यकारादौ बुद्धिस्तु एव भवदात्वमन्तरङ्गम् । अथ त्विकारः क्यप् सङ्गविधानाद्विहङ्गः तदित्यम् । येविभाषेति विषयसप्तमीति पक्षमाश्रित्य सूत्रकृता दीर्घाचारणं कृतम् भाष्यकृता तु

“इ च खनः” ॥ दीर्घाचारणं किमर्थं न इ च खन इत्येवोच्येत दीर्घस्य ऋत्वस्य वा आदृगं नास्तिविशेषः । ऋत्वादेशे ‘सत्त्वतुकोरसिद्ध’ इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद भ्रष्टाश्रयतुकस्यादिति चेद् न । पदान्तपदाद्योरेकादेशस्तुग्विधावसिद्धः । अन्यथा कृत्तेष्वत्रमिति पावाद्गुप्त्यासिद्धत्वाच्चेति ऋत्वाश्रयो नित्यस्तुक् स्यादित्यत आह । ‘दीर्घनिर्देश इत्यादि’ । एतेन ऋत्वद्वयमत्र विधीयते न दीर्घ इति दर्शयति पूर्वं तु

केचित् ॥ भाष्याशयस्तु व्यवस्थितविभाषयाऽत्रात्वाप्रवृत्तिरिति ।
इदञ्च तवाप्यावश्यकम् । अन्यथा आकारस्य दौर्घकारेऽपि स्वीय-
मिति स्यान्न तु स्वेयमिति । न च खनेर्नस्थानुनामिके आकारः
स्यात् । तस्माद्गुणेऽपि कदाचित् तादृश एव स्यात् तद्वारणाय
इकाररूप एवेकार इत्यर्थं दौर्घनिर्देश इति वाच्यम् । स्थान्यनु-
रूपेऽनुनासिक एवोच्चारणीयेऽननुनासिकोच्चारणात् । स्पष्टं चेदं
“पथिमथि” “अष्टम आ” इत्यत्र भाष्यकैयटयोरित्याहुः ॥

परसप्तमोमाश्रित्य प्रत्याख्यातम् । तथाहि परसप्तमोपक्षे इत्वमन्तरङ्गम् ।
परनिमित्तमनपेक्ष्य विधानात् । क्यप्सन्निधोगागिष्टं हि तत् । तथाच
नदेवात्वस्य बाधकम् ननु ऋस्वादेशे तस्य पूर्वेण सह आदूगोसत्यपि
धत्वत्कोऽस्मिन्न इति एकादेशस्यासिद्धतया ऋस्वस्यपि तिकृतीति तुक्
स्यात् अतो दौर्घ एव विधेय इति चेन्न पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यैव विधाव-
सिद्धः न त्वन्योपीति वक्ष्यमाणत्वात् अन्यथा कृत्ते कत्रमित्यत्र डावाद्-
गुणस्यासिद्धत्वात् केचेति ऋस्वाश्रयो नित्यस्तुक्त स्यात् इच्छते तु दौर्घा-
त्यदान्तादेति वैकल्पिक इति दिक् । स्वेयम् ॥

यथा अताश्रयणोक्तोक्तोकारश्चान्तादेश इति ‘तत्रेति’ प्रत्यये ।
‘सति ये विभाषेत्यात्वबाधनार्थ इति’ अन्यथा ये विभाषेत्यस्यावकाश-
खायते खन्यते अस्य त्ववकाशो यस्मिन्पक्षे आत्वं नान्ति आत्वपक्षे उभय-
पक्षे परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चात्वं स्यात् । एतच्च ये विभाषेति विषयसप्तमो
पक्ष उच्यते, तदा हि यकाशादौ बुद्धिस्तु एव भवदात्वमन्तरङ्गम् अयं
त्विकारः क्यपा सह विधानाद्बहिरङ्गः । परसप्तमोपक्षे त्वदमेवेत्वमन्तरङ्गं
परनिमित्तमनपेक्ष्य विधानात् ॥

भृजोऽसंज्ञायाम् । ३ । १ । ११२ ॥

प्रतिषेध इति । (भा)

भाष्ये स्त्रीलिङ्गभार्याशब्दविषयेऽनर्थकोऽसंज्ञायामिति प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ अस्त्रीशब्दस्य संज्ञाशब्देन समानाधिकरणसमासमभिप्रेत्य तत्सिद्धये कर्मणि संज्ञाशब्दं व्युत्पादयति

संज्ञायत इति । (कै)

अस्त्री रूपा बोध्या यस्यास्तीत्यर्थः ॥

भृजो ऽसंज्ञायाम् । क्यप् स्यात् । भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । तथाच क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा । समसश्च बहुलम् ॥ असंज्ञायामेव सूत्रेण नित्यं प्राप्तस्य क्यपो विकल्पार्थमिदं वार्त्तिकम् । सम्भृत्याः । सम्भार्याः । असंज्ञायां किम् । भार्यो नाम क्षत्रियः । संज्ञायां पुंसि वृद्धत्वात् ते भार्या प्रसिध्यति । स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति ॥ अथवा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति च स्मृतम् । यथा पत्यं यथा जन्यं यथा भित्तिस्तथैव सा ॥ अस्यार्थः । ते तव सूत्रकारस्य भार्याशब्दो न सिध्यति एतत् बाधित्वा संज्ञायां समजनिषदेत्यादिना क्यपः

“भृजो ऽसंज्ञायाम्” ॥ ‘भर्तव्या इत्यर्थ इति’ । एतेन क्रियाशब्दत्वं दर्शयन् संज्ञात्वमपाकरोति । ‘संपूर्वादिभावेति’ । असंज्ञायामेव सूत्रेण नित्यं प्राप्तस्य क्यपोऽयं विकल्पः । प्राप्तविभाषेत्यर्थः । ‘संज्ञायामित्यादि’ । प्रतिषेधस्येति शेषः । असंज्ञायामित्यस्य प्रतिषेधस्य भार्यो नाम क्षत्रिय इत्यत्र पुंसि वृद्धत्वाच्चरितार्थत्वात् ते सूत्रकारस्य भार्याशब्दः सिद्धान्तोऽर्थः । पुंसि चरितार्थे हि प्रतिषेधे स्त्रियां क्यपा भवि-

(अ. ३ । पा. २ । अ. ६) (भृजोऽसंज्ञायाम् । ३ । २ । ११२ ।)

अन्यथेति । (कै)

“संज्ञायां समजेति” क्यवन्तानां समत्या इत्यादीनां स्त्री-
लिङ्गत्वादिति भावः ॥

लौकिकीत्विति । (कै)

न च विपरीतं किं न स्यादिति वाच्यम् । “स्त्रियां क्तन्”-
इत्यत्र न स्त्रीत्वस्यैव ग्रहणाद्यापि तत्रैव प्रवृत्तेरिति भावः ॥ भाष्ये

यथा न्यासमिति । (भा)

“संज्ञायां समेति” सूत्रे यदधिकं न स्त्रियामित्यादिकृतं तच्च
कार्यमित्यर्थः ॥

प्रसङ्गात् । ननु भृजोऽसंज्ञायामिति प्रकृतसूत्रे संज्ञायां निषेधसामर्थ्यात्
संज्ञायां समजेत्यादिसूत्रान्तरप्राप्तोपि क्यप् भृज् संज्ञायां न भविष्यति ।
न चैवं तत्र संज्ञायामित्यस्य वैयर्थ्यं, धात्वन्तरेषु चरितार्थत्वात् इत्याशङ्क-
याह । संज्ञायामित्यादि । प्रतिषेधस्येति शेषः । असंज्ञायामित्यस्य
प्रतिषेधस्य पुंनि भार्ये नाक क्षत्रिय इत्यत्र दृष्टत्वात् चरितार्थत्वात् ।
तथा च सामर्थ्यं नान्तीति भावः तस्मात् भार्याशब्दो न सिद्ध्यतीति चोक्तं
सुखम् । उत्तरमाह । स्त्रियां भावाधिकारोन्तीति । ननु संज्ञायां समजेति
सूत्रे वृत्तिकृद्व्यति भाव इति न स्वर्यते पूर्व एवाधिकार इति । यत्किं

तथ्यम् । ननु भार्याशब्दोपि संज्ञा, अभियमाणापि हि भार्या भार्येत्युच्यते
तत्कृतोऽस्य क्यप् प्रसङ्गः, न ब्रह्मणेन क्यप् भवितव्यमिति यस्तु संज्ञायामेव
विधीयते संज्ञायां समजनिषेदेत्यादिना तस्यात्र प्रसङ्गः, न च तस्यापि
प्रतिषेधसामर्थ्यात्किञ्चित्, पुंनि प्रतिषेधस्य चरितार्थत्वादिति चोक्तम्
उत्तरमाह । ‘स्त्रियां भावाधिकारोन्तीति’ ननु संज्ञायां समजनिषेदेत्यत्र
व्यति भाव इति न स्वर्यते पूर्वक एवाधिकार इति यथा समजन्ति

भाव इति तच्चानुवर्तत इति । (भा)

ननु “समजनिषदनिपतानाम”धिकरणे मन्यविद्यथोः करणे तेन भिद्धे णकारः कथं भावे इत्यस्य तत्र सम्बन्ध इति चेन्न भृज् विषये भाव इत्यस्य तत्र सम्बन्ध इति चेन्नेतिवर्तते इत्यर्थः । एवं च भृजो भाव एवेत्यत इति भावः । एवमग्रे भावाधिकारोऽस्तीत्यपि आख्येयम् ॥

संज्ञाशब्द इति । (कै)

संज्ञाशब्देन कर्मसाधनेन संज्ञायमानमभिधीयते । तच्चाभिधेये प्रत्ययस्येत् तर्हि भृत्याशब्देन स्यादेव गृहिण्यभिधानमिति भावः ॥ भावसाधनेन धातूनामनेकार्थत्वादूढिरुच्यते तदाह

चैतत् । समजन्ति तस्यामिति समज्या निषीदन्ति तस्यामिति निष-
द्येत्यादिदर्शनात् । तत्कथमुच्यते स्त्रियां भावाधिकारोस्तीति । सत्यम् ।
स्त्रियां स्त्रीप्रकरणे संज्ञायां समजेत्यादिना क्वपि विधीयमाने भावस्या-
धिकारः । अभिधेयत्वोपगमलक्षणो व्यापारोऽस्ति । शब्दशक्तिस्वाभावाद्भाव-
एव क्वपि न तु कर्मणोऽप्यशयः । एतदपगितोषादेवाह । अथवेति न
पतन्त्यनेनेत्यपत्यम् । अजन्तात् भावकर्मणोर्विधीयमानोऽपि यत् जलन्ता-
त्कारणो न भवति जन्यमित्यत्रापि जलन्ताद्यत भित्तिरित्यत्र विद्धिदादि-

तस्यामिति समज्या निषीदन्ति तस्यामिति निषद्येत्यादि भवति तत्कथमिद-
मुच्यते स्त्रियां भावाधिकारोस्तीति, नेदमपूर्वं चोद्यं वृत्तिकार एव हि तत्र
वक्ष्यति कथं तदुक्तं स्त्रिया भावाधिकारोस्तीति स्त्रियां स्त्रीप्रकरणे
संज्ञायां समजेत्यादिना क्वपि विधीयमाने भावस्याधिकारोऽभिधेय-
भावोपगमलक्षणो व्यापारोऽस्ति शब्दशक्तिस्वाभावाद् भाव एव तेन क्व

(अ. ३ । पा. १ । व्या. ६) (भृञोऽसंज्ञायाम् । ३ । १ । ११२ ।)

रूढिरिति । (कै)

तद्विषयोऽर्थ इत्यर्थः । तेन रूढ्यर्थो गम्यत इत्यर्थः । नाम-
धेयवाचिसंज्ञाशब्दस्तु करणव्युत्पत्त्यत्र इति बोध्यम् ॥

अपर आहिति (भा)

भाष्ये

सिद्धन्तु स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधाद् (भा)

इत्याद्यकरणेन पचान्तरत्वं

कर्मणि क्यबभावादिति । (कै)

मृज इति शेषः । अन्ये स्वरान्ये स्वराथे यदेवेष्ट्यते स बाङ्गल-
कादेव सिद्ध इति यनिजनेरित्युक्तमुपसंख्यानं न कार्यमिति
बोध्यम् ॥ भाष्ये

सम्भारा इति । (भा)

सम्भारा इति पाठे भृ इति या दीर्घान्ता आदेर्कदोरब्बोध्यः ॥

भ्योस् इत्यङो विधये क्तिन् । सर्वमिदं यथा बाङ्गलकाद्भवति । एवं भार्याशब्दे
क्यबविषये ण्यद्भवतीत्यर्थः । अथवा इत्थं समाधेयम् । क्यबिधौ भृञ्
भरणे इति आदिरेव गृह्यते न जौहोत्यादिको ङभृञ् । ह्यनुबन्धकत्वात् ।
एवञ्च विभर्तेर्वा भृञ् भरण इति दीर्घान्तात् क्यबिधौ ग्यति भार्याशब्दो
निर्बाध एवेति ॥

भवति न कर्मणि तेन भार्या प्रसिद्ध्यतीति कर्मण्योत्यभिप्रायः, एकानु-
बन्धकग्रहणे न ह्यनुबन्धकस्येति भृञ् भरण इत्यस्यैव क्यबविधौ ग्रहणं न
ङभृञ् धारणयोषणयोरित्यस्य, अतस्तस्मादा भृञ् भरण इत्यस्मादीर्घा-
न्तादा भार्येति प्रसिद्ध्यतीति परिहारागन्तरमप्यत्र सम्भवति ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्ट- पचाव्यथाः । ३ । १ । ११४ ॥

सूसर्त्तिभ्यामिति (कै)

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपचाव्यथाः ॥ एते सप्त कथ्यन्ता निपात्यन्ते । अभिषिक्तः क्षत्रियो राजा तेन सोतव्यो ऽभिषवद्वारेण निष्पादयितव्य इत्यर्थे कर्मणि क्यप् । दीर्घत्वञ्च निपात्यते रुच्यर्थम् । यदा लतात्मकः सोमो राजा । राजानं क्रीयन्तीत्यादौ दर्शनात् । स सूयते कांक्षते अचेत्यर्थे अधिकरणे क्यप् । निपातनं रुच्यर्थम् । तेन आद्यपक्षे अश्वमेधादौ द्वितीयपक्षे ज्योतिष्टोमादौ च नातिप्रसङ्गः । राजसूयशब्दश्च पुन्रपुनःकलिङ्गो ऽर्धर्चादित्वात् । सरत्याकाशमार्गे इति सूर्यः । स गतौ । कर्तरि क्यप् निपातनादत्वं हलिचेति दीर्घः । यदा षू प्रेरणे तुदादिः ।

“राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपचाव्यथाः” ॥ ‘राज्ञा सोतव्य इति’ । अभिषिक्तः क्षत्रियो राजा तेन सोतव्योऽभिषवद्वारेण निष्पादयितव्य इत्यर्थः, कर्मणि क्यप् दीर्घत्वं च निपात्यते, ‘राजा वा इह सूयत इति’ । अत्र पक्षे लतात्मकः सोमो राजा राजानं क्रीयन्तीत्यादौ दर्शनात्, सुगोतिरत्राप्यभिषवे ऽधिकरणे, क्यप्निपातनं रुच्यर्थं, तेन ज्योतिष्टोमादौ न भवति, पूर्वस्मिन्नपि पक्षेऽश्वमेधादावतिप्रसङ्गः । ‘सूसर्त्तिभ्यामिति’ । ननु सत्तेरत्वं सुवतेर्वा सदागम इत्यभिधानादिकस्योत्राभिप्रेत इति चार्थाभावाद् बन्धानुपपत्तिः, भाष्यकारप्रयोगात् इन्द्रः, प्रयुक्तं हि भाष्ये सूसर्त्तिभ्यां च सत्तेरत्वं सुवतेर्वा सदागम इति । ‘सत्तेरत्त्वमिति’ ।

भाष्यस्य क्यप् निपात्यत इति शेषः । कुप्ये गुप्यादेः कत्वम् ।
सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् ॥

सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयतीत्यर्थे कर्तरि क्यपि कृतं क्यपोरडागमश्च
निपात्यते । मृषोपपदाददेः कर्मणि क्यप् । पक्षे यति प्राप्ते नित्यं क्यप
निपात्यते । विशेष्यनिघ्नोयम् । भवन्ति नौदामगिरां कवीनामुच्छ्राय-
सौन्दर्यगुणा मृषोद्या इति माघः । रोचते असौ रुच्यः । कर्तरि क्यप् ।
गुपेगादेः कृत्वञ्च संज्ञायाम् ॥ कुप्यम् । सुवर्णरजतातिरिक्तस्य धनस्येय
संज्ञा । कृष्टे स्वयमेव पचन्ते कृष्टपद्याः । कर्मकर्तरि निपातनम् ।
इहान्तोदात्तत्वमपि निपात्यते । शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्या इत्येव भवति ।
न व्यथते व्यथ्यः । कर्तरि क्यप् । अत्र वार्तिकानि सूर्यरुच्यव्यथाः
कर्तरि ॥ सूसर्तिभ्याञ्च सतेरत्वम् ॥ सुवतेर्वा रुडागमः ॥ कुप्यं
संज्ञायामिति ॥

दीर्घत्वं तु रपरत्वे सति 'हलि चे'त्येव सिद्धम् । 'सुवतेर्वा रुडागम इति' ।
सुवतेरिति पञ्चमी सुवतेः परस्य क्यप इत्यर्थः, रुडागम इति पाठे षष्ठी ।
'सरतीति' । आकाशे । 'सुवतीति' । षृ प्रेरणे तुदादिः, कर्मणि लोकं
प्रेरयतीत्यर्थः, उदिते हि तस्मिन्क्रियासु लोकस्य प्रवृत्तिः, कर्तृप्रत्ययेन
कर्तरि निपातनं दर्शयति, एवं रुचाव्यययोरपि द्रष्टव्यम् । आह च
सूर्यरुचाव्यथाः कर्तरितीति । 'कुप्यमिति' । संज्ञायामेतदिध्यते सुवर्ण-
रजतव्यतिरिक्तस्य धनस्येयं संज्ञा, सर्वत्रातिप्रसङ्गो निपातनाश्रयेण परि-
हार्यः । 'कर्मकर्तरि निपातनमिति' । अन्तोदात्तस्य चेति द्रष्टव्यम्,
आह हि कृष्टपद्यस्यान्तोदात्तत्वं कर्मकर्तरि चेति, शुद्धे तु कर्मणि
कृष्टपाक्य इत्येव भवति ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । ३ । १ । ११४ ॥

अपिगृह्य । (भा)

शब्देन बलात्कारणमुच्यत इति केचित् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३ । १ । १२१ ॥

यत्प्रत्यय इति । (कै)

सूत्रे तदानुपूर्व्या एव अवणादित्यर्थः ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ अमाशब्दः सहार्थे वर्तते । अमात्यइत्यादौ दर्शनात् । तस्मिन्नपपदे वसेर्धातोरधिकरणे ण्यत् तन्निमित्तायां वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ऋग्वस्व निपात्यते । निपातनादेव कालविशेषे कृत्स्नलभ्यते । अमा सह सन्निवृत्तौ वसतोस्यां चन्द्रार्कौ इत्यमावस्या अमावास्या । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अमावास्यायावेति दीर्घमध्यमनूय विहित-

“अमावस्यदन्यतरस्याम्” ॥ ‘अमाशब्दः सहार्थे वर्तते इति’ । अमात्य इत्यादौ दर्शनात् । ‘तस्मिन्नपपदे इति’ । उपपदत्वमपि निपातनादेव, अमेति वा सप्तम्या लुका निर्देशः, तकारोच्चारणात्प्रकृतस्य क्यपन्तावन्निपातनं न भवति, यदि तु परमप्रकृतस्य यतो निपातनं स्यात्स्वरे दोषः स्याद्यति सति वस्याशब्दे यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं कदुतर-

अन्तस्वरितमिति । (कै)

अमेति लुप्तसप्तमीकमित्युपपदत्वान् निपातनेन वा तच्चादुप-
पदसमासे कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेति भावः ॥

यत्प्रत्ययेति । (कै)

निरस्तावयवविभागः समुदाय एव निपात्यते तस्य च तका-
रान्तत्वाद् अन्तस्वरितत्वं सिध्यतीति भावः ॥ अमावास्याशब्दस्थाने
चेदं निपातनमिति तद्ग्रहणेनास्य ग्रहणमपि सिद्धमिति तात्पर्यम् ॥
भाष्ये

स्तद्धितो ह्रस्वमध्यादपि सिद्ध्यति । यदि तु यत्प्रत्ययान्तस्येदं पाक्षिकं
निपातनमित्याश्रीयेत तदा यता मुक्ते अमावास्येत्यधिकरणेण्यदेव ताव-
दर्लभः । अथापि बाहुलकास्तभ्येत, एवमपि अमावास्याया वेत्यत्र ण्यदन्त-
ग्रहणे यदन्ते न गृह्येत । किञ्च ण्यत्प्रत्ययं उपपदसमामो न स्यात् । मयूर-
व्यंसकादित्वाद्भविष्यतीति चेत् एवमपि गतिकारकोपपदादिति स्वरो
न स्यात् । किं त्वन्तोदात्तः स्यात् । इष्यते तु तित्स्वर एव । अमावास्या-

पदप्रकृतिस्वरत्वेपि स एव स्वरोवतिष्ठति गण्यति त्वन्तस्वरितत्वं भवति तथा
यता मुक्ते अमावास्येत्यधिकरणे गण्यते प्राप्नोति, 'कृत्यत्युटो वज्ज'मिति
भविष्यति, एवमप्युपपदसमामो न प्राप्नोति, मयूरव्यंसकादित्वाद्भविष्यति,
एवमपि गतिकारकोपपदादिति स्वरो न प्राप्नोति, तथा 'अमावास्याया
वे'ति ण्यदन्तस्य यत्प्रत्ययं तद्यदन्तस्याभावस्यशब्दस्य न स्याद् भिन्नत्वादिति
यदन्तपक्षे दोषं दृष्ट्वा प्रकृतस्यापि गण्यत एव निपातनमित्याह । 'ण्यत्प्र-
त्ययोभवतीति' । किं तच्चाद्यन्तं ण्यत्प्रत्ययो भवतीति न पुनर्ण्यत्प्रत्ययो
निपात्यत इति, सत्यं स एवार्थो निपातनाद् ण्यत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।

जिनतीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीति । (भा)

जिनतीतिपरसप्तमीत्यभिप्रायेणेदम् । प्रकृते स्वरितत्वं न प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् । तत्सूत्रे प्रत्ययग्रहणस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वात् तद्वीत्येदं भाष्यमित्यन्ये ॥

एकतरस्येतीति । (कै)

वसधातुभ्यां ण्यतोः कृतयोरन्यतरस्येत्यर्थः ॥

सुभगासुशेव । यदामेयोऽकपातोऽमावास्यायामित्यादौ स्याशब्दं स्वरितत्वस्य शेषनिघातस्य च पठ्यमानत्वात् । तस्मात् ण्यदन्तस्यैव वृद्धौ सत्यां पक्षे ऋसो निपात्यन्ते इति यथाव्याख्यानमेवादर्शयम् । यथा च भाष्यम् । अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् । तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिध्यति । इह व्यक्तिभेदाश्रयो द्विवचननिर्देशः । एकस्येति शेषः । ण्यतोः, ण्यदन्तयोः । अमापूर्वयोर्वसोर्मध्ये एकस्य अवृद्धितां ऋसम्, अहं निपातयामि । सूत्रकारेणैकमापन्नस्येयमुक्तिः । तथा सति, तयोः शब्दयोरेका तद्धितवृत्तिर्ययोः । तस्मात् सिध्यति एकदेशविकृतस्यान्यत्वात् ।

‘अन्यतरस्यां वृद्धभावो निपात्यत इति’ । ण्यत्प्रत्ययो नित्यः वृद्धभावस्तु पाक्षिक इत्यर्थः । ‘सह वसत इति’ । सन्निकृष्टौ वसत इत्यर्थः । यदुक्तं ण्यत्प्रत्ययो निपात्यत इति तत्रायं गुण इत्याह । ‘एकदेशविकृतस्यान्यत्वादिति’ । ण्यति अमावास्येति स्वतः प्राप्तं रूपं वृद्धभावस्तु तस्यैव विकार इति भावः, यदा ण्यति वृद्धौ कृतायां पक्षे ऋसोऽपि निपात्यते स एव वृद्धभाव उक्तः, एवं प्रलोकेष्यवृद्धितामिति, किमत्र निपात्यत इत्याशङ्कायां श्लोकः । ‘अमावसोरित्यादि’ । वृद्धिभावाभावकृतविशेषाच्च बो द्विवचननिर्देशः । ‘निपातयामीति’ । एकस्यैवेति शेषः, अमापूर्वयोर्व-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४६३

(अ. ३।पा. १।आ. ६)

(अभावस्यदन्यतरस्याम् । ३।१।१२१।)

यसोरिति । (भा)

पञ्चम्यर्थे षष्ठौ । द्विवचनं एतदेऽप्यमाशब्दे उपपदे निपात्यते
इति बोध्यम् । अन्यथोपपदत्वाभावे समास उत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च
न स्यादिति बोध्यम् । वार्तिकेऽवृद्धिताशब्दे तद्वृत्तौ लक्ष्यते तद्वृत्त-
यन्माह

एकदेशेति ॥ (कै)

भाष्ये

स्वरश्च मे इति । (भा)

तिप्रत्ययप्रयुक्तः स्वरित इत्यर्थः ॥

—

एवं निपातयतो मे स्वरूपि सिध्यति । स च व्याख्यात एव । न च
सिद्धान्तेऽपि उत्तरपदप्रकृतिस्वरो दर्शयः । सुप्ते सप्तम्यभावेन उपपद-
संज्ञाया अप्रवृत्तौ उपपदात्परत्वाभावादिति वाच्यम् । अमेति सप्तम्या
लुका निर्देशादिति भावः ॥

सोऽर्थन्तयोर्मध्ये एकस्य वृद्धभावमहं निपातयामौत्यर्थः । सूत्रकारेणै-
क्यमापन्नस्यैतद्वचनं, तथा सति किं सिद्धमित्यत्राह । 'तथेति' । एका
तद्धितवृत्तिरेकदेशविज्ञातस्यानन्यथाद् एतयोर्द्वयोरपि सिद्ध्यतीत्यर्थः ।
'स्वरश्च मे प्रसिद्ध्यतीति' एवं । निपातयतो मम स्वरूपि सिद्ध्यति,
व्याख्यातः स्वरः ॥

(कृन्दसि निष्टुर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्य- (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)
 मर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छप्रति-
 षौष्यब्रह्मवाद्यभाष्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ।
 ३ । १ । १२३ ।)

कृन्दसि निष्टुर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नी-
 योच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्य-
 देवयज्यापृच्छप्रतिषौष्यब्रह्मवाद्य-
 भाष्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ।

३ । १ । १२३ ॥

निकृतेराद्यन्तविपर्ययः कृताद्यर्थ इत्यसङ्गतं मत्वाह

कृतशब्दस्येति ॥ (कै)

तत्प्रयोजन इत्यस्यान्तस्थाने तदुत्पत्तिः प्रयोजनस्येत्यर्थः ।

तद्वनयन्नाह

कृन्दसि निष्टुर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्य-
 देवयज्यापृच्छप्रतिषौष्यब्रह्मवाद्यभाष्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ एतानि सप्त-
 दश कृन्दसि निपात्यन्ते । कृतो क्तेदने अस्मात् निस्पृर्वात्क्यपि प्राप्ते
 ग्यत् आद्यन्तयोर्विपर्यासः निस भत्वं च निपात्यते । निष्टुर्क्यं चिन्वीत

“ कृन्दसि निष्टुर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्य-
 देवयज्यापृच्छप्रतिषौष्यब्रह्मवाद्यभाष्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ” । ‘ नुमभाव-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४६५

(अ. ६ । पा. १ । आ. ६) (कृन्दसि निष्टर्क्यदेवङ्गयप्रणीयोन्नौयोष्क्य-
मर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्याष्टक्य-
प्रतिधीयब्रह्मवाद्यभाष्यस्ताथोपचाय्य-
पृढानि । ३ । १ । १२७ ।)

परस्परेति । (कै)

अन्यथा आद्यन्तयोस्थाने तृतीयवर्णं करणमप्याद्यन्तविपर्ययः
स्यादिति भावः ॥ निष्टर्क्यं कृतेराद्यन्तविपर्ययश्चकृन्दमि कृताद्यर्थ
इत्येव भाष्ये पाठ इति कैयटतात्पर्यम् । साम्प्रतपुस्तकेषु तु निष्टर्क्यं
कृतेराद्यन्तविपर्ययश्चकृन्दमि कृताद्यर्थो यथा कृतेस्तर्क इत्यादि
दृश्यते । तत्र निष्टर्क्यं कृतेरकृन्दमि इत्यन्वयः । निपात्यत इति
शेषः । प्रत्ययप्रकरणात्प्रतिपात्य षत्त्वं च निपात्यतामिदमेतत् ।

पशुकामः । देवशब्द उपपदे ऋयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घत्वं तुगभावश्च ।
स्पृज्जन्ते वा उ देवङ्गये । अत्र प्रपूर्वादत्पूर्वाच्च नयतेः क्यप् । प्रणीयः ।
उन्नौयः । उत्पूर्वाष्क्येः क्यप् । उष्क्यम् । मृड् प्राणत्यागे । स्तृण्
आच्छादने ध्वृ कृकृने । एभ्यो यत् । मर्यः । स्तर्या । स्त्रियामेवास्त्य
निपातनम् । ध्वर्यः । खनेर्यत्ग्यतो । खन्यः । खान्यः । देवशब्द उपपदे
यजेर्यप्रत्ययः । मुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै । प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तत्वे
कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरः । स्वातिङ् एवेदं निपातनम् । आडपूर्वास्माक्येः
क्यप् । आष्टक्यं धरुणां वाज्यर्थति प्रपिपूर्वात्सीयतेः क्यप् षत्वश्च । प्रति-
धीयः । ब्रह्मण्यपपदे वदेर्यत् । वदः सुपिक्यप् चेति प्राप्तयोः क्यत्यतोरप-
वादः । ब्रह्मवाद्यम् । अथ कथं ब्रह्मोद्यं वदन्तीति । कृन्दसि विश्व-
विहितेन एतत्ता लोके चरितार्थस्य वदः सुपीति क्यप् बाधप्रसङ्गात् ।

स्वेति' । यदा जुहोतेस्तदेति भावः । 'उपचाय्यपृढमिति' मृड् सुखे पृढ
च इत्येतस्मादिगुपधलक्षणः कः, उपचाय्यं त तत्पृढं चेति कर्मधारयः

(कृन्दसि निष्टुर्कदेवङ्गयप्रणीयोन्नीयोष्णिष्य- (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)
 मर्यस्तर्थाध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ-
 प्रतिषीथ्यब्रह्मवाद्यभायन्ताव्योपचाय्य-
 पृष्ठानि । ३ । १ । १२३ ।)

अन्यथा च्छुपधत्वात् क्यवेव स्यादिति भावः । आद्यन्तविपर्ययः
 कृताद्यर्थ इत्यस्य कृताद्यर्थ आद्यन्तविपर्यय आवश्यकस्तेनाचापि
 मिद्धे तदर्थं न निपातनमित्यर्थः । कृताद्यर्थ इत्यादिशब्दार्थमेव
 दर्शयति कृतेस्तर्क इत्यादिना ॥ अपर आह

निष्टुर्क्य व्यत्ययमिति । (भा)

वर्णव्यत्ययं प्रत्ययव्यत्ययं चेत्यर्थः ॥

व्यत्ययो बहुलमिति । (कै)

सूक्ष्मेणेति भावः ॥ एवं च षत्वमात्रफलकं निपातनमित्याह

न च वासरूपन्यायः । सरूपत्वात् । नानुबन्धकृतमसारूप्यमित्युक्तत्वात् ।
 सत्यम् । कृदाद्ययोश्च बोध्यः । उक्तं हि । कालहलच् स्वरकर्तृयडां चेति ।
 तत्र हि कर्तृग्रहणं कृत्प्रत्ययपरमित्यवोचाम । भवतेस्तौतेस्व स्यत् ।
 भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यत् आयादेशश्च निपात्यते एडे उत्तर-
 पदे । मृड सुखने । एड च । इत्येतस्मादिगुपधनक्षणाः कः । उपचाय्य-
 एडम् । हिरण्य इति वक्तव्यम् । उपचेयएडमेवान्यत् । अत्र वार्तिकम् ।
 निष्टुर्क्य व्यत्ययं विद्यात् निसः षत्वं निपातनात् । ग्यदायादेश इत्येतौ
 उपचाय्ये निपातितौ । ग्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो त्रिभिः ।

‘ हिरण्ये चेति वक्तव्यमिति ’ । ‘ हिरण्येभिधेय इत्यर्थः ’ । व्यत्ययमिति ’ ।

आद्यन्तविपर्यास इत्यर्थः । ‘ ग्यदेकस्मादिति ’ एकस्माद्भातोर्थ्यत्प्रत्ययो

निपात्यते, तदनन्तरेषु देवङ्गयादिषु चतुर्षु चतुर्भा धातुभ्यः क्यप् निपा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४६७

(अ. ३ । पा. १ । आ. ६) (कन्दसि निवृत्त्यर्कदेवह्यप्रणीयोद्गीयोऽप्य-
मर्त्यस्तर्थाध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्याएक्य-
प्रतिषीध्यब्रह्मवाद्यभाष्यन्ताद्योपच य-
पृष्ठानि । ३ । १ १०३ ।)

निसः षत्वमिति । (भा)

भाष्ये

एयद्विधिश्वतुरिति । (भा)

सुजन्तमेतत् । चतुरो वारानित्यर्थः । चतुर्भ्य इति यावत् ॥

उपपूर्वाच्चिनोतेरिति । (भा)

पृष्ठे उत्तरपदे इति यावत् । पृष्ठेरिगुपधलक्षणकः ॥

एयदेकस्माद्यप्रत्ययस्य द्वौ क्यपौ एयद्विधिश्वतुः ॥ एयत्ययमिति । आद्यन्त-
विपर्यासमित्यर्थः । चतुर्भ्य इति देवह्यादिषु चतुर्भ्यां धातुभ्यः क्यप्, उप-
सर्गमेदान्नयतेर्भेदः । द्वौ क्यपाविति । दाभ्यां धातुभ्यां दाविति भावः ।
एयद्विधिश्वतुरिति । सुजन्तम् । चतुरो वारान् एयद्विधीयत इत्यर्थः ॥

यतः । उपसर्गमेदान्नयतेर्भेदः । द्वौ क्यपाविति । दाभ्यां धातुभ्यां द्वौ
क्यपौ निपात्येत इत्यर्थः । 'एयद्विधिश्वतुरिति' सुजन्तमेतत्, क्रियाभ्या-
दस्तिवाचिश्वतुरो वा एयद्विधीयत इत्यर्थः ॥

ऋह्लोर्णत् । ३ । १ । १२४ ॥

पाणौ सृजेर्द्धदुपधादिति क्यपोऽपवादो ण्यत् ॥

लपिदमिभ्यां च । (भा)

योरदुपधादिति ण्य एव ॥

ऋह्लोर्णत् ॥ ऋवर्णान्तात् धातोर्हलन्ताच्च ण्यत् स्यात् । कार्यम् । हार्यम् । वाच्यम् । पाच्यम् । सूत्रे पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ऋ इति च अर्ते-
र्ग्रहणं न भवति किन्तु वर्णग्रहणम् । हला साहचर्यात् । परकार्यमिति
निर्देशात् । ईडवन्दवृणंसदुहाण्यत इति लिङ्गाच्च । अत्र वार्त्तिकानि ।
पाणौ सृजेर्द्धद्विधिः ॥ ऋदुपधत्वात्प्राप्तस्य क्यपोऽपवादः । पाणिभ्यां
सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः । समवपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । समवसर्ग्या ।
लपिदमिभ्याच्चेति वक्तव्यम् ॥ अपलाप्यम् । अवदाभ्यम् । आभ्यां योरदुप-
धादिति प्राप्तस्य यतोऽपवादः । अत्र दमिधर्तुष्वपटितोऽपि वार्त्तिकवच-
नात् चुदायन्ते वज्जलमेतन्निर्दर्शनमिति वज्जलग्रहणाच्चलुम्पादिवत्साधुः ।
तथा च प्रयज्यते । न तानश्रन्ति न दभाति तस्कर इति, विष्णुर्गोपा
अदाभ्य इति च । जयादित्यस्तु आद्यं वार्त्तिकद्वयम् एतिसु शास्त्रिति सूत्रे
पठित्वा तृतीयवार्त्तिकोक्तयोर्धात्वोर्मध्ये लपिम् आसुयवपीति सूत्रे रपे-
रपरि प्रक्षिप्य अनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण दमेः सकृद्ग्रहमाह । तत्र
वैरूप्यं निर्बोजमेवेत्यवधेयम् ॥

“ऋह्लोर्णत्” ॥ ‘ऋवर्णान्तादिति’ । अर्त्तेस्तु ग्रहणं न भवति
हला साहचर्यात् परं कार्यमिति निर्देशाद् ‘ईडवन्दवृणंसदुहां ण्यत’
इति लिङ्गाच्च ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घातः । ४६६
(अ. २ । पा. १ । आ. ६) (ओरावश्यके । ३ । १ । १२५ ।)

ओरावश्यके । ३ । १ । १२५ ॥

ननु उक्तार्थत्वादवश्यशब्दप्रयोग एव न स्याद् ण्यदेव वा
नस्यादिति कुतो नोक्तमत आह

द्वावपूपाविति ॥ (कै)

द्योत्य (भा) इत्युक्तेर्द्योतिकसमुच्चयो दृष्ट एवेति लभ्यते । उप-
पदत्वाभावात् स्वरसमासयोरनुपपत्तिरिति भावः ॥ ननु विस्पष्टा-
दीनि गुणवचनेऽपित्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानादच चोत्तर-
पदप्रकृतिस्वरस्येष्टत्वेन विस्पष्टादिवदित्यसङ्गतमिति मत्वाह

ओरावश्यके ॥ उवर्णान्तिद्धातोर्ण्यत् स्यात् आवश्यकं द्योत्य । अवश्यं
भाव आवश्यकं मनोज्ञादित्वादण् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ।
लाघम् । पाथम् । द्योतितार्थस्यापि क्वचित्प्रयोगो दृश्यते । लाघवं प्रत्य-

“ओरावश्यके” । ‘अवश्यं भाव आवश्यकमिति’ । मनोज्ञादि-
त्वादण्, अव्ययानां भमात्रे टिलोपः, किं पुनरवश्यार्थवाचिन्युपपदे प्रत्यय
आहो सिदावश्यके द्योत्ये, तत्राद्ये पक्षे उपपदग्रहिताप्रत्ययो न स्यात्
लाघं पाथमिति तस्माद् द्वितीयः पक्ष आश्रीयत इत्याह । ‘आवश्यकं
द्योत्य इति’ । ‘स्वरसमासानुपपत्तिरिति’ । उपपदपक्षे उपपदसमासो
लभ्यते गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं च द्योत्यपक्षे त्वेत-
दभयमपि न सिद्ध्यतीत्यर्थः । ‘अवश्यलाघमिति’ । लुग्येदवश्यमः कृत्य
इति मलोपः, द्योतितार्थस्यापि क्वचित्प्रयोगो दृश्यते लाघवं प्रत्यगादरात्,

यथेति । (कै)

एवं च मयूरव्यंसकादिषु निपातनादेव सिद्धे विस्पष्टादीनीति
सूत्रमपि न कार्यमिति भावः ॥

नादरात् । अवश्यलाभ्यम् । अत्रोपपदसमासासम्भवंऽपि मयूरव्यंसकादे-
राकृतिगणत्वात्समासः ॥ उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमपि तत्रैव निपातना-
द्बोध्यम् ।

न त्वेतदत्र वक्तव्यं लुप्त्येवमवश्यमः कृत्य इति वचनादेव स्तोत्रिते अवश्यमः
प्रयोग इति तस्यावश्यकर्तव्यादौ चरितार्थत्वात् । 'मयूरव्यंसकादित्वा-
दिति' । नस्याकृतिगणत्वादिति भावः । 'उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे चेति' ।
मयूरव्यंसकादिनिपातनादेव स्वरोऽपि भविष्यतीत्यपि शक्यं वक्तुम् ।

आनायो नित्ये । ३ । १ । १२७ ॥

सम्भावने लिङिति । (कै)

दक्षिणाग्रौयुक्तं त्वं सम्भाव्यते निपातनादित्यर्थः ॥

आनायो ऽनित्ये ॥ नयतेराङ्पूर्वात् ण्यदायादेशौ निपात्येते । रूढ्य-
र्थमपि निपातनम् तेन घटादौ न भवति । किन्तु दक्षिणाग्रिविशेष
एव भवति । तथाहि । दक्षिणाग्रेयोनिर्विकल्प्यते । वैश्यकुलादित्तवतः
आह्वदा । गार्हपत्यादेति । तत्र यो गार्हपत्यादानीयते आह्वनीयेन
सहैकयोगिः तत्रैवेदं निपातनं तस्य चानित्यत्वम् । सततमप्रज्वलनात् ।
अत्र भाष्यम् । आनायो ऽनित्य इति चेद्दक्षिणाग्रौ कृतं भवेत् । एक-
योगौ तु तं विद्यादाने यो ह्यन्यथा भवेत् ॥ चेदित्यस्यानन्तरं घटादिष्वति-
प्रसङ्ग इति शेषः । भवेदिति सम्भावने लिङ्, निपातनादेव रुढिः सम्भा-
व्यत इत्यर्थः । एकयोगाविति । आह्वनीयेन सहैति शेषः । आनेय इति
घटादावनित्ये भिन्नयोगौ च दक्षिणाग्रौ अचोयदिति यदेव भवतीत्यर्थः ॥

“आनायोऽनित्ये” ॥ ‘रूढिरेषेति’ । तेन घटादावतिप्रसङ्गो नोद्भाव-
नीय इति भावो निपातनाच्च रूढित्वम्, उक्तं हि रूढ्यर्थं च निपातन-
क्षिति । ‘कुतः पुनरनित्यत्वमित्यत्राह’ । ‘तस्य चानित्यत्वमिति’ । ‘नित्य-
मजागरणादिति’ । सततमज्वलनादित्यर्थः, ज्वलनमेव हि तस्य जाग-
रणम्, दक्षिणाग्रावपि विशिष्ट एवेष्ट्यते न सर्वत्रैवेति दर्शयति ।
‘यश्चेति’ । योनिरुत्पत्तिस्थानम् । वैश्यकुलादित्यादिना योनिर्विकल्पं दर्श-
यति । ‘आनायोऽनित्य इति’ । ‘चेदिति’ घटादिष्वपि प्रसङ्ग इति शेषः ।
‘भवेदिति’ । सम्भावने लिङ् निपातनादेव सम्भाव्यत इत्यर्थः । ‘एकयोगा-
विति’ ‘आह्वनीयेन’ । ‘आनेयोऽन्यथा भवेदिति’ । घटादावनित्ये भिन्न-
योगौ च दक्षिणाग्रा ‘वचो यदि’ ति यदेव भवतीत्यर्थः ।

(पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवास- (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

सामिधेनीषु । ३ । १ । १२६ ।)

पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्यामान- हविर्निवाससामिधेनीषु । ३ । १ । १२६ ॥

भाष्ये

पाय्यनिकाय्ययोरिति । (वा)

आयादेशोऽपि निपात्यत इति बोध्यम् ॥

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ यथा-
संख्यं चतुर्षु चत्वारो निपात्यन्ते । पाय्यं मानम् । मीयतेनेन मानम्
माडो ण्यत्प्रत्ययः कर्णे । आतोयक् चिण्कृतोरिति यक् धात्वादेः पत्वञ्च
निपातनात् । मेयमन्यत् । सान्नाय्यं हविर्विशेषः । सम्यङ् नोयते होमार्थ-
मग्निं प्रतीति । सम्पूर्वान्नयतेर्ग्यदायादेशौ उपसर्गदीर्घत्वञ्च निपात्यते ।
ऐन्द्रन्द्ध्यमावास्यायाम्, ऐन्द्रं पयो ऽमावास्यायामिति विहितयोर्दधि-
पयसोः संज्ञयम् । माघस्त यथाश्रुतग्राही हविर्मात्रे प्रायुङ्क्त । प्रतिशृङ्गा-
मशीर्णान्योतिरग्राहिताना विधिविहितविगिर्व्यैः सामिधेनीर्गधीत्य ।
कृतगुरुदग्मितौघध्वंसमध्वर्यमुखैर्जतमयमवलीः माघसान्नाय्यमग्निरिति ॥
नन्विदमपि दधिपयोविषयकमेव किं न स्यादिति वाच्यम् चन्द्रोदया-

“पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनीषु” । मीय-
तेनेनेति मानं ह्वयत इति हविः निवसत्यस्मिन्निति निवासः समिधामा-
धानी ऋक् सामिधेनी । ‘माडो ण्यत्प्रत्यय इति’ । कर्णे तत्र ‘अतो यक्
चिण्कृतोरिति’ यक् । ‘मेयमन्यदिति’ । भावकर्मणोर्यदेव भवतीत्यर्थः ।
‘सान्नाय्यमिति’ सम्यङ्गीयते होमार्थमग्निं प्रतीति कर्माण्ण्यत् ।
‘हविर्विशेष इति’ । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोमावास्यायामिति

(अ. ३ । पा. १ । आ. ६) (पायसां नायनिकाय धाय्यामानहविर्निवास-
सामिधेनीषु । ३ । १ । १२६ ।)

स्तमयवर्गानपूर्वकं सूर्योदयं प्रक्रम्य पठितस्यास्य कृष्णप्रतिपद्विषयत्वेन तत्र
दधिपयोयोगस्यासम्भवात् । हविर्विशेषवाचकस्य सामान्ये विशेषान्तरे
वा लङ्गोत्पि बोध्यम् । निकायो निवासः । निपूर्वाच्चिनोतेरधिकरणे
ण्यत् आयादेश आदेः कत्वञ्च निपात्यते निचोष्यते ऽस्मिन्धान्यादिकमिति
विग्रहः । निचेयमन्यत् । अत्रैवार्थे निकायशब्दोपपत्तिः स च निवास-
चिति शरीरोपसमाधानं स्वादेशक इत्यत्र कृत्वादयिष्यते । धाञो ण्यत्प्र-
त्ययः सामिधेन्याम् । समिधामाधानौ सामिधेनी । समिधामाधाने
षण्यण् । प्रवोवाजा इत्यादिका ऋचः सामिधेन्यः । अत्र च न सर्वा
सामिधेनी धाय्येत्युच्यते किन्तु समिध्यमानवतीं समिद्धवन्ती चान्तरेण
विकृतिषु प्रक्षिप्यमाणा एधुपाजा अमर्त्य इत्यादिकैव । मृचे सामिधेनी-
ग्रहणं प्रयोगविषयोपलक्षणार्थम् । तथा चासामिधेन्यामपि दृश्यते ।
धायाः शंसति । अग्निर्नेता त्वं सोमक्रतुभिर्गति ज्योतिष्टोमे मरुत्वतीये
शस्त्रविधानमेतत् । तत्र धीयते अनया समिदिति कर्गणे ण्यदिति ह-
स्तग्रन्थः एधुपाजा इत्यादिविषयः । धीयत इति धाय्येति कर्मणि ण्यदिति
माधवग्रन्थस्तु अग्निर्नेतयादिसाधारण इति विवेकः । सर्वस्वायं विंशो
निपातस्य रूढ्यर्थत्वात् लभ्यते ॥

विहितयोर्दधिपयसोः । माधस्तु यथाश्रुतार्थग्राह्ये हविर्मात्रे प्रायुक्क ऊत-
मयमवलीदे माधु सान्नाय्यमग्निरिति । निचोष्यतेऽस्मिन्धान्यादिकमिति ।
'अधिकर्गणे ण्यत्' । 'धाय्येति' । धीयतेऽनया समिदिति कर्गणे ण्यत्
पूर्ववद्वक् । 'ऋग्विशेषस्येति' । प्रवोवाजा अभिधव इत्यादिकस्य । 'किं
तर्हि काचिदेवेति' । समिध्यमानवतीं समिद्धवन्ती चान्तरेण विकृतिषु
प्रक्षिप्यमाणा एधुपाजा अमर्त्य इत्यादिका । कथं पुनरयं विंशो लभ्यत
इत्याह । 'रूढिशब्दो ह्ययमिति' । अत एव निपातनाश्रयणमिति
भावः । रूढित्वमेव द्रष्टव्यम् । 'तथा चेति' । धायाः शंसतीति ज्योति-
ष्टोमे मरुत्वतीये शस्त्रे विधानमेतत्, सामिधेनीग्रहणं प्रयोगविषयोप-
लक्षणार्थमिति भावः ॥

(क्रतौ कुण्डपाय्यसंचायौ । ३ । १ । १३० ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

क्रतौ कुण्डपाय्यसंचायौ ।

३ । १ । १३० ॥

यद्विधेय इति । (भा)

तेन “यतोऽनाव” इत्याद्युदात्तः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण
तत्कृता च प्रकृतिनिपात्यत इत्यपि बोध्यम् ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसंचायौ । एतौ निपात्यते क्रतौ वाच्ये । तत्र कुण्ड-
शब्दे तृतीयान्ते उपपदे पिवतोर्धातोर्गधिकरणे यत् प्रत्ययो निपात्यते
यक्च । कुण्डेन पीयते अस्मिन्सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । ननु अत्र
ण्यदेव निपात्यतां प्रकृतत्वात् । एवञ्च यक् न निपातनीयः । अतो युगि-
त्येव सिद्धत्वादिति लाघवमपीति चेत् । मैवम् । तित्त्वग्रप्रसङ्गात् । इष्यते
तु यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तस्यैव परिनि-
ष्ठितत्वात् । तथा च प्रयुज्यते । यस्ते षट्कृष्टभो नयात् प्रणयात् कुण्डपाय्य
इति । सम्पूर्वाचिनोतेर्ण्यत् आयादेशश्च निपात्यते । संचायते असौ
संचायः क्रतुः । क्रताविति किम् । कुण्डपानं, संचेयः ॥

“क्रतौ कुण्डपाय्यसंचायौ” ॥ एतौ प्रकृते यत्प्रत्ययान्तः कुण्डपाय्य-
शब्दो निपात्यत इत्युक्तं तत्र प्रयोजनमाह । ‘यतो नाव इतीति’ । यदु-
त्तरपदस्याद्युदात्तत्वं छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव स्वरः सिद्धो भवती-
त्यर्थः, एतौ तु स्वरितत्वं म्यात् ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ।

३।१।१३१ ॥

भाष्ये

बहेर्यदिति । (भा)

समूह्यशब्दे इति शेषः । तच्च कृते सम्प्रसारणदौर्घत्वे निपात-
नादित्यर्थः ॥

अमौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ एते निपात्यन्ते अभावभिधेये ।
अग्निश्चेह न ज्वलनः किन्तु तद्धारणार्थमिष्टकाचयननिर्मितस्थानविशेषः
तत्रैव निरुद्धत्वात् । परिपूर्वादपपूर्वाच्च चिनोतेर्यदायादेशौ निपात्येते ।
परिचाय्यः । उपचाय्यः । सम्पूर्वादहेः सम्प्रसारणं दौर्घत्वञ्च निपात्यते ।
समूह्यां चिन्वीत पशुकामः । अभाविति किम् । परिचेयम् । उपचेयम् ।
संवाह्यम् । ईह सम्पूर्वादूह वितर्क इत्यस्मादनेकार्थत्वादहेर्ये वर्तमाना-
द्वलन्तत्वात्त्यति समूह्यमिति सिद्धम् । युक्तं चैतत् । समूह्यां चिन्वीत
पशुकामः । पशवो वै पुरुषः । पशुनेवासौ तत्समूह्यतीति वक्ष्यर्थेन ऊहिना
ब्राह्मणे समूह्यशब्दस्य निरुद्धत्वात् । उक्तञ्च वार्तिककृता । समूह्य इत्य-
नर्थकं वचनं सामान्यकृतत्वात् । वक्ष्यर्थमिति चेदहतेन्तदर्थत्वात्सिद्धम् ।
ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणे सिद्धमिति ॥

“अमौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः” ॥ ‘अभाविति’ । न ज्वलने किं
तर्हि तदर्थं इष्टकाचयनविशेषे, तत्रैव निरुद्धत्वात्, ईह सम्पूर्वादूह वितर्क
इत्यस्मादनेकार्थत्वादहेर्ये वर्तमानाद्वलन्तत्वाद् व्यति समूह्यमिति सिद्धं,
तथा च समूह्यां चिन्वीत पशुकामः पशवो वै पुरुषः पशुनेवासौ तत्समूह-
तीति वक्ष्यर्थेनोहिना ब्राह्मणे समूह्यशब्दो निरुद्धः ॥

बहिसमानार्थेनेति । (कै)

संवाङ्ममित्यग्नौ तु न । अनभिधानादिति भावः ॥

ऊहि विग्रहादिति । (भा)

ब्राह्मणे ऊहिना विग्रहदर्शनाद् ऊर्ध्वार्थत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥

गवल् तृचौ । ३ । १ । १३३ ॥

भाष्ये

यदि तृ इत्युच्यते मातरौ मातर अत्रापि
प्राप्नोतीति । (भा)

न च निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् ।
लक्ष्यानुरोधेन आपकसिद्धतयाऽनित्यत्वेन च तस्या इहाप्रवृत्ति-
रिति भावः ॥

गवल् तृचौ ॥ धातोर्गवल् तृचौ स्तः । इत ऊर्ध्वमध्यायपरिसमाप्ते-
रुत्सर्गतः कर्तरि कृदित्युक्तेः कर्तरि प्रत्ययाः । पाचकः । पक्ता । तृच-
स्वकारः सामान्यग्रहणाविधातार्थः । तुश्चन्दसि, तुरिष्ठेमेयः सु इति ।
एवञ्चाष्टमिति सूत्रेऽपि तृचोः पृथक्ग्रहणं विहाय अपि सत्य इत्येव
ग्रहणमुचितम् ॥

तृप्रत्ययान्ता इति । (कै)

निरनुबन्धकतृप्रत्ययान्ता इति व्यर्थः । अस्यापि तृत्वे यथा
न्यासेऽप्यापत्तेः । सत्त्वेन “तृ इत्युच्यमाने” इत्यस्या असङ्गत्यापत्तेः ॥

भाष्ये

तृ इति वक्ष्यामीति । (कै)

एवं च तृनोपहणसिद्ध्यर्थं चकार इति भावः ॥

यदि तृ इत्युच्यते इति । (भा)

चकारसामर्थ्यात्मानुबन्धकग्रहणेऽपि निरनुबन्धकग्रहणं दुर्वार-
मेवेति भावः ॥ अन्यत्रापि तदर्थत्वं दर्शयति

इति चोभयोर्ग्रहणमिति । (भा)

इदमुणादयो व्युत्पन्ना इति शाकटायनादिमते । अव्युत्पत्ति-
वादिमते तु प्राप्तिरेव न । मातयतीत्यादौ तृलोपवारणायाचा-
व्युत्पत्तिपक्ष एवावश्यक इति अत इद् इति (७ । १ । १००)
सूत्रे कैयटः ॥

किं कारणमिति । (भा)

कस्माद्धेतोरित्यर्थः ॥ हेतुमाह “धातुमात्रा”दित्यादिना ॥

अन्येषामिति । (भा)

एवम् तृ व्यतिरिक्तानामित्यर्थः ॥ एवं च वर्तमान इति कृते
दोषः । एवम् तृचोऽस्तु । अन्यत्र कालेनाभिधानं स्वीकार्यमिति
भावः ॥

(नन्दियहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

नन्दिगृहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।

३ । १ । १३४ ॥

भवः सर्व इति (भा)

भाष्ये पाठः ॥

नन्दियहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ नन्द्यादेर्ल्युः ग्रह्यादेर्णिनिः पचा-
देरच् स्यात् । नन्दियहिपचादयश्च न धातुपाठे सन्निविष्टाः संगृह्यन्ते ।
किन्तर्हि नन्दनरमण इत्येवमादिषु प्रातिपदिकगणेषु ये प्रकृतिभागास्त
इह बुद्ध्या एथक्कृत्य गृह्यन्ते । नन्वेवं किमनेन सूत्रेण गणपाठादेव
नन्दनादिशब्दानां साधुत्वोपपत्तेरिति चेत् । अत्र हरदत्तः । असत्यस्मि-
न्नष्टाध्याय्यां क्वचिदप्यनुपयोगात् गणपाठो नापेक्षिष्यते इति । तस्याय-
माशयः । एतएव साधव इति स्वरूपनियमपरं हि व्याकरणशास्त्रं तच्च
सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वमिति न्यायेन सूत्रात्मकम् । तथा च यत्सूत्रैः कथमपि
न विषयोक्तं तस्य गाथादिवदर्थदसाधुत्वं प्रसज्येतेति । नन्दिवाग्निशदि-
दूषिसाधिबर्द्धिशोभिगोचिभ्यो णन्तेभ्यः संज्ञायाम् दनादे सम्बुद्धौ ।

“नन्दियहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः” ॥ ‘आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंब-
ध्यत इति’ गणपाठादिति भावः । ‘अपोद्धृत्य ये पचन्त इति’ । ते गृह्यन्त
इत्यन्वयः, अपोद्धृत्येति बुद्ध्या एथक्कृत्येत्यर्थः । किमर्थं पुनरपोद्धृत्य
प्रत्ययविधानं यावता नन्दनादीनां गणपाठादेव सिद्धं साधुत्वम्, उच्यते,
असत्यस्मिन्नष्टाध्याय्यां क्वचिदप्यनुपयोगाद्गणत्रयपाठो ऽगार्षोध्यवसौयेत ।
‘नन्दिवाग्नीत्यादि’ । दुनदि सम्बुद्धौ, वाष्ट शब्दे, मदौ हर्षे, दुष वैकृत्ये,
राध साध ससिद्धौ, वधु वृद्धौ, शुभ शुभ शोभार्थे, वच दीप्तौ । ‘दूषण
इति’ । ‘दोषोणा’ वित्युत्वम् । ‘सहितपीत्यादि’ । षड् मर्षणे, तप
सन्तापे, शमु दमु उपश्रमे । ‘जल्पन इत्यादि’ । जल्प जप व्यक्तायां
वाचि । रमु क्रीडायाम्, वृष हर्षविमोचनयोः, क्रदि आक्रान्ते रोदने च ।

(अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

(नन्दिरहितपचादिभ्यो ल्युगिन्त्यचः ।

३ । १ । १३४ ।)

नन्दयतीति नन्दनः । वाष्ट शब्दे वाशनः । मदी हर्षे मदनः । दुष
वैकृत्ये दोषोणावित्युत्वं दूषणः । राध साध संसिद्धौ । विप्रो यक्षस्य
साधनः । ल्युः कर्त्तरीति पुंस्त्वम् । कथन्तर्हि होतुराहुतिसाधनं धेनु-
रिति । करणे ल्युटि सामान्ये नपुंसकं भविष्यति । दृध दृढौ वर्द्धनः ।
शुभ शुम्भ शोभार्थे शोभनः । रुच दोषौ रोचनः । सहितपिदमः संज्ञा-
यम् । षह मर्षणे सहनः । तप सन्तापे तपनः । दम् उपशमे दमनः ।
जप जल्प व्यक्तायां वाचि । जल्पनः । रमु क्रीडायां रमणः । दृप हर्ष-
विमोचनयोः दर्पणः । कदि आत्हाटे गोदने च । मङ्गुन्दनः । कृष
विलेखने सङ्कर्षणः । लृष अलीके हर्षणः । अर्द हिंसायां जनमर्दयतीति
जनार्दनः । कर्मण्यणि प्राप्ते । एवमुत्तरत्रापि कर्मण्युपपदे द्रष्टव्यम् ।
य मिश्रणे । यवनः । षट् क्षरणे । मधुर्नामासुरस्तं सूदयतीति मधु-
सूदनः । जिभी भये विपूर्वात् णिचि भियोहेतुभयेषुगिति यक् विभी-
षणः । लूञ् क्लेदने । निपातनाह्वयम् । ण्यणः । णश्च अदर्शने दम् उप-
शमे ण्यन्तौ । वित्तं नाशयतीति वित्तनाशनः । कुलं दमयतीति कुल-
दमनः । शत्रुदमनः । इति नन्द्यादिः । ग्रह उपादाने ग्राही षह

कृष विलेखने, ऋष अलीके, अर्द हिंसायाम्, जनमर्दयतीति जनार्दनः,
कर्मण्यणि प्राप्ते, एवमुत्तरत्रापि कर्मण्युपपदे द्रष्टव्यम् । य मिश्रणे, षट्
क्षरणे, मधुर्नामाऽसुरस्तं सूदयतीति मधुसूदनः । जिभी भये । णिचि
'भियो हेतुभये यक्' । लूञ् क्लेदने, णश्च अदर्शने, दम् उपशमे, ण्यन्तौ,
चित्तं नाशयतीति चित्तनाशनः, कुलं दमयतीति कुलदमनः । 'ग्राही-
त्यादि' । ग्रह उपादाने, षह मर्षणे, तप्त उपक्षये, दसु च, भस भर्त्सन-
दीप्त्योः, तिष्ठतेरातो यक्, मञ्च गुप्तभाषणे चुर्गादिः, अर्द हिंसायाम् ।
'रक्षेत्यादि' । रक्षपालने, अ अवगणे, दुवप् बीजसन्ताने, शो तनूकण्यो,
एषां निशब्दउपपदे णिनिः । 'ताचीत्यादि' । दुयाच याज्ञायाम्, हृञ्
हरणे, वज्र मतौ, वद व्यक्तायां वाचि, वस निवामे, एषां प्रतिषिद्धानां
क्षिनिर्भवति, प्रतिषिद्धार्यानामित्यर्थः, प्रतिषिद्धार्यता च नञ्पूर्वाणां भव-

(नन्दिग्रहिपक्षादिभ्यो ल्युगिन्यचः ।

(अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

३ । १ । १३४ ।)

मर्षणे उत्साही । दस उपक्षये । उद्गामी । भस भर्त्सनदीप्त्योः ।
 उद्गामी । तिष्ठतेगतोयुक् । स्थायी । मात्रे गुप्तपरिभाषणे चुरादिः
 मन्वी । अर्द्ध हिंसायाम् समर्द्धी । रक्ष् अवपशा नौ । रक्ष् पालने ।
 निरक्षी । अश् अवगौ । निश्चावी । ङवप् बीजसन्ताने । निवापी । शो
 तनूकगणे निशायी । चत्वारो ऽमी निपूर्वाः । याच् व्याहृसंख्याह्वजव-
 दवसां नञ्पूर्वाणाम् । दयाच् याच्ञायाम् । हृञ् हरणे । व्रज गतौ ।
 वद व्यक्तायां वाचि । वस निवासे । अयाची । अव्याहारी । असंख्या-
 हारी । अव्राजो । अवादी । अवासी । अचामचित्तवत्कर्तृकरणाम् ।
 अजन्तानां धातूनाम् अचेतनकर्तृकाणां णिनिर्भवति । प्रतिषिद्धार्थाना-
 मेव । अकारी । अहारी । शीङ् स्वप्ने । विषयी । वृद्धभावो निपा-
 तनात् । घञ् बन्धने विषयी । वृद्धभावः प्रागवत् । इह षत्वमपि
 निपातनादिति गणश्चमहोदधिव्याख्यायां वर्द्धमानः । विषयी । विषयी
 देशे इति वृत्तिः । अभिभावी भूते । अभिभूतवान् अभिभावी ।
 राध संसिद्धौ । अपराधी । रुधिर आवरणे । अवरोधी । उपरोधी ।
 परिभावी । इह पाक्षिको वृद्धभावो निपात्यते । इति ग्रहादिः ।

तौवि दर्शयति । 'अयाचीत्यादि' । यद्यपि विशब्दोऽपि विदर्भरथि-
 रित्यादौ प्रतिषेधे दृष्टः, याच्यादीनां तु विपूर्वाणां णिनिर्न दृश्यत इति
 नञ्येव णिनिर्विज्ञायते । 'अचामित्यादि' । अजन्तानान्धातूनामचित्तकर्तृ-
 काणां प्रतिषिद्धार्थानां णिनिर्भवति, न विद्यते चित्तमस्येत्यचित्तः स कर्त्ता
 येषान्ते तथोक्ताः । 'विषयी विषयीति' । शीङ् स्वप्ने, घञ् बन्धने वृद्ध-
 भावो निपातनात् । 'अभिभावोभूत इति' । अभिभूतवानभिभावो ।
 अपराधी अवरोधी, राध साध संसिद्धौ, रुधिर आवरणे । 'परिभावी
 परिभावीति' । पक्षे वृद्धभावः । 'पचेत्यादि' । डुपचष्पाके । वच परि-
 भाषणे, डुवपिरुक्तार्थः, एवं वदिरपि । चल कम्पने, पल्ल गतौ । 'नद-
 ङिति' । नद अथक्ते शब्दे । टकागो ङीबर्थः, एवमुत्तरत्रापि । भष
 भर्त्सने, झुङ् गतौ । चर गत्यर्थः, गृ निगरणे । तृ ऋवनतरणयोः, चुर स्तेये,

इपचष् पाके । वच परिभाषणे । इत्यादि । आकृतिगणोपम् । तथा च
शिवशमरिष्टस्य करे इति सूत्रे कृजो ऽच्प्रत्ययः कृतः । कर्मणिघटो ऽठच्
इति सूत्रे च घटेः । तथा यडोचिचेति सूत्रेण यस्मिन्नच् प्रत्यये परे
यडोलुगिबद्धितः । भाष्ये च यजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य इत्युक्तम् । किमर्थं
तर्हि पचाद्यनुक्रमणमिति चेत् । नदट् इत्यादौ अनुबन्धासञ्जनार्थम् ।
कर्मापपदानामिगुपधानां च बाधनार्थम् । अन्येषान्तु प्रपञ्चार्थम् ।
तथाहि । नदट् । भषट् । ञवट् । चरट् । गरट् । तरट् । चोरट् ।
देवट् । सूदट् । एते टितः । नद अयत्ते शब्दे । टोडोवर्थः । नदः ।
नदी । भष भर्त्सने भषी । ञ् गतौ ञवौ । चर् गतौ चरौ । गृ निगरणे ।
गरौ । त ञ्वनतरणयोः । तरौ । चुर स्तेये । चोरौ । दिव् क्रौडादौ ।
देवी । मृदिरुक्तार्थः । सूदौ । मिष स्पर्द्धायाम् । मेघः । कुप क्रोधे ।
कोपः । मृष्ट् गतौ । सपः । इह दिविप्रभृतिषु इगुपधत्वात्कः प्राप्तः ।
इभृज् । जारं विभर्त्तीति जारभरा । श्वानं पचतीति श्वपचा । अनयोः
कर्मण्यण् प्राप्तः । न्यङ्कादिषु श्वपाकशब्दस्य पाठात् पक्षे कर्मण्यणपि भव-
तीति कैयटादयः । ऋष्ट्पृष्ट्पृभृतीनान्तु पाठः प्रपञ्चार्थ एवेति विवेकः ।

दिव् क्रौडादौ. मृदिरुक्तार्थः, ऋष् वयोहानौ, मृष्ट् प्राणत्यागे, क्षमृष्
महने, शिव् तन्तुमन्ताने, मिष स्पर्द्धायाम्, कुप क्रोधे, मिष्ट मेधाहिंस-
नयोः, व्रण गात्रचूर्णने चुगादिः, नृती गात्रविक्षेपे, दृष्टिर् प्रेक्षणे, मृष्ट्
गतौ, इभृज् धारणापोषणयोः, जारं विभर्त्तीति जारभरा, एवं श्वानं
पचतीति श्वपचा, न्यङ्कादिषु श्वपाकशब्दस्य पाठात्पक्षे कर्मण्यणपि
भवति । 'पचादिराकृतिगण इति' । तत्सम्बन्धिन आदिशब्दस्य प्रकार-
वचनत्वात्, तथा च 'शिवशमरिष्टस्य करे' इति कृजोच् प्रत्ययः कृतः ।
घटेऽथ 'कर्मणि घटोठञि'ति, तथा यडन्तानां 'यडोचि चे'ति यडोस्मि-
न्नचि लुगुक्तः, भाष्ये चाजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य इत्युक्तं पचाद्यनुक्रमणान्तु
नदडित्यादावनुबन्धामञ्जनार्थं कर्मापपदानाम् इगुपधानां च बाधकबाध-
नार्थम्, देवद्वित्युभयार्थमन्येषां तु प्रपञ्चार्थं द्रष्टव्यम् ॥

(पात्राध्माधेट्दृशः शः । ३ । १ । १३७ ।) (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)

पात्राध्माधेट्दृशः शः । ३ । १ । १३७ ॥

केचिदिति । (भा)

भाष्ये घ्रः संज्ञायामित्यादेशेऽकार उच्चारणार्थ इति जिघ्र इति पञ्चमीति भावः ॥

केचिज्जिघ्रभावस्येति । (भा)

वार्त्तिके जिघ्र इति षष्ठ्यन्तं मन्यन्ते ॥

पात्राध्माधेट्दृशः शः ॥ एभ्यः पञ्चभ्यः शप्रत्ययः स्यात् । पिबतीति पिबः । जिघ्रः । घ्रमः । घ्रयः । स्त्रियान्तु टाप् । घ्रया । यद्यपि धेट्-
वृत्त्यात् स्तनन्धयीत्यत्रेव इहापि डीप् प्राप्नोति । तथापि खशन्ते एव
डीप् न तु शप्रत्ययान्ते इति नासिकास्तनयोरिति सूत्रे ह्रदत्तः । इह
सूत्रे उपसर्ग इति केचिदनुवर्तयन्ति तत्तु बह्वनामसम्मतम् । तथा च
प्रायुक्तं श्रीहर्षः । फलानि धूमस्य ध्यानोद्यमुखानिति अयते च यदा
पश्यः पश्यते रुक्मवर्गमिति । अत्र पिबतेरेव ग्रहणं न तु पा रक्षणा
इत्यस्य । लुग्विकरणात्वात् । घ्रः संज्ञायां प्रतिषेधः ॥ अत्र च व्याघ्रादि-
भिरिति सौत्रनिर्देशो लिङ्गम् । व्याघ्रः । आतस्त्रोपसर्गे इति कः ॥

“पात्राध्माधेट्दृशः शः” ॥ पा पाने, घ्रा गन्धोपादाने, ध्मा शब्दाग्नि-
संयोगयोः, धेट् पाने, दृशिर् प्रेरणे, पा रक्षणा इत्यस्य तु लुग्विकरणा-
त्वादग्रहणम् । ‘उत्पिव इत्यादि’ । पात्रादिमूत्रेण यथायोगं पिबादय
आदेशाः । ‘व्याघ्र इति’ आ ‘तस्त्रोपसर्ग’ इति क एव भवति, अत्र च
व्याघ्रादिभिरिति वचनं लिङ्गम् ॥

केनशे अकारलोप इति (भा)

“आतो लोप” इत्यत्रार्धधातुक इत्यधिकारादिति भावः ।

“आभ्यस्तयोरि”त्यस्य प्राप्तिरेव न ॥

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारि-
वेद्युदेजिचेतिसातिसाहि-
भ्यश्च । ३ । १ । १३८ ॥

अरविन्दः (भा)

अर्धर्चादि ॥

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ अनु-
पसर्गेभ्यो लिम्पादिभ्यः षप्रत्ययः स्यात् । लिम्पतीति लिम्पः । विन्दतीति
विन्दः । सूत्रे लिम्पविन्देति भाविना नुमा सनुम्कौ निर्दिष्टौ । तेन
विकरणेतराणामग्रहणम् । लाभार्थस्यैव तु ग्रहणम् । घञ् धारणे घङ्
अवस्थाने । ग्यन्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । भाष्यः । अथ कथं न मङ्ग-
मञ्जोत्तरधारयस्य त इति श्रौहर्षः । परत्वाद्वि सूत्रधागादिष्विव कर्म-

“अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च” ॥
अनुपसर्गादिति अथयेनैकवचनमित्याह । ‘अनुपसर्गेभ्य इति’ । लिप उप-
देहे, विदुष्ट लाभे, आगामिना नुमा सनुम्कयोर्ग्रहणं तेन विद्यन्तराणाम-
ग्रहणम्, घञ् धारणे, घञ् अवस्थाने, ग्यन्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम्, पाठ-

(अनुपसर्गास्त्रिम्बविन्दधारिपारिवेद्युदेजि- (अ. ३ । पा. १ । आ. ६)
चेति सातिसाहस्रम् । ३ । १ । १३८ ।)

एण्या भाव्यम् । तथा च वार्त्तिकम् । अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रति-
षेधेनेति । सत्यम् । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां मणोप्राप्त्या शेषे कृते शेषषष्ठ-
न्तेन समासो भविष्यति । एतेन गङ्गाधरभूधरजलधरादयो व्याख्याताः ।
पार कर्मसमाप्तौ । पारयतीति पारयः । विद चेननाख्यामादिषु चुरादिः ।
ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो वा हेतुमस्यन्तः । वेदयतीति वेदयः । एजृ कम्पने
एयन्तः । उदेजयतीत्युदेजयः । चिति संज्ञाने चुरादिः । चेतयतीति
चेतयः । सत सुखे चुरादिण्यन्त इति वोपदेवः । सातिः सौत्रो हेतु-
मस्यन्त इति हरदत्तः । सातयः । वासरूपन्यायेन क्विपि सात् । सम्पदा-
दित्वाद्भावे क्विप्वा । एवञ्च एष एवानन्दयतीति अतिबलादानन्दयित्-
विज्ञानमानन्दमित्यादिअतिबलादानन्दरूपं ब्रह्म साच्छब्दार्थः । तदस्त्येषा-
मिति सात्वन्तो भक्ताः । एतेन सात्वतां पतये नम इत्यादि व्याख्यातम् ।
सदेव सात् इत्युक्त्वा आर्षत्वञ्च वदन्तः प्रत्याख्याताः । षड् मर्षणे चुरादि-
हेतुमस्यन्तो वा । साहयः । उदाहरणेषु लिम्पिविन्दिभ्यां तुदादिभ्यः शः ।
शेमुचादीनामिति नुम् । धारयादिषु शब्दगुणयादेशाः । अनुपसर्गादिति
किम् । प्रलिपः । नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् ॥ निलिम्पा नाम देवाः ।
गवादिषु विन्देः संज्ञायामिति वक्तव्यम् । गोविन्दः । अरविन्दः । चक्रस्य
नाभिनेभ्योरन्तराले स्थितानि काष्ठानि अरः, तदाकाराणि दलानि सावृ-
ष्यात्तच्छब्दभाञ्जि लभत इत्यर्थे कर्मण्यणो बाधनायेदम् ॥

तौर कर्मसमाप्तौ, विद चेतनाख्यानादिषु चुरादिः, ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो
वा हेतुमस्यन्तः, एजृ कम्पने एयन्तः, चित्ती संज्ञाने चुरादिः, साति-
हेतुमस्यन्त, षड्मर्षणे चुरादिहेतुमस्यतो वा । 'लिम्पः विन्द इति' ।
'तुदादिभ्यः शः' 'शे मुचादीना'मिति नुम्, धारयादिषु शब्दगुणयादेशाः ।
'नौ लिम्पेरिति' । छन्दसि तु धर्त्ता च विधर्त्ता च विधारय इति दृश्यते ।
'अरविन्द इति' । अराकाराणि दलान्यरशब्देनोच्यन्ते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४८५

अ. ३ । पा. १ । आ. ६) (प्रसृत्वः समभिहारे वुन् । ३ । १ । १४६ ।)

प्रसृत्वः समभिहारे वुन् । ३ । १ । १४६ ॥

साधुकारिणीति (भा)

समभिहारग्रहणस्थाने इदं कार्यमित्यर्थः ॥

**इति नागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीया-
ध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥**

इति वङ्गदेशीयकाश्यपगोत्रोत्पन्न-चट्टोपाध्यायवंशसमुद्भव-वज्रवस्त्रभ-
र्षमविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोतविषमपदव्याख्याने
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥

प्रसृत्वः समभिहारे वुन् । एभ्यो वुन् स्यात् साधुकारिणि
कर्त्तरि । समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते, भूयः सहचारात् ।
यो हि यां क्रियां पुनःपुनरनुतिष्ठति स तत्र कौशलं लभत इत्युत्सर्गः ।
तेन सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र भवति वज्रशोऽपि दुष्टं कुर्वति न
भवति । प्रवक्तः । सरक्तः । लवकः । सूत्रे प्रसृत्व इति पञ्चम्याः
स्थाने जम् ॥

“प्रसृत्वः समभिहारे वुन्” ॥ प्रसृत्व इति पञ्चम्याः स्थाने जम्,
‘ओस्सपी’ति यणादेशः । ‘साधुकारित्वं लक्ष्यत इति’ । प्रायः सहचरित-
त्वात् पुनःपुनरनुष्ठानं समभिहारः, यस्तु यां क्रियां पुनःपुनरनुतिष्ठति
तस्य तत्र प्रायेण कौशलमुपजायते ऽतः प्रायः साहचर्यात्साधुकारित्वं
लक्ष्यते, लक्ष्यया तत्र वर्त्तत इत्यर्थः, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह ।
‘सकृदपीति’ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

—•••—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुह्या तौर्यदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबोधानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलङ्काराधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौगुवात् ॥

कर्मण्यण् । ३ । २ । १ ॥

यस्य सतो* परिणामिनौ प्रकृतिर्नाश्रीयते यस्य चाविद्यमाना
तन्निर्वर्त्यमित्युच्यत इत्यर्थः । तदेवाह
यस्येति । (कै)
कार्यसामानाधिकरण्येन प्रतीयमानं नास्तीत्यर्थः । यथा मृदं
घटं करोतीति ॥

* सतो वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनौ ।
यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ॥

कर्मण्यण् ॥ कर्मण्युपपदे धातोरण्यप्रत्ययः स्यात् । कर्म च सप्त-
धेयुक्तम् । तत्सर्वमविशेषादिह गृह्यते । निर्वर्त्ये, कुम्भं करोतीति कुम्भ-

“कर्मण्यण्” । कर्मणीति नेदं स्वरूपग्रहणमशब्दसंज्ञेति प्रति-
षेधात्, ननु चार्थस्येयं संज्ञा नशब्दस्य, अशब्दसंज्ञेति नैवं विज्ञायते

विवक्ष्यते इति । (कै)

कार्याभेदेनेति शेषः ॥

तदा विकार्यं कर्मेति । (कै)

अवस्थाद्वयानुगमेन पूर्वाकारपरित्यागेनाकारान्तरप्राप्त्यवगमा-
दिति भावः ॥

भेदविवक्षायामिति । (कै)

कर्मणः सकाशादपादानस्य भेदविवक्षायामित्यर्थः ॥

मृदा घटमिति । (कै)

करणत्वविवक्षायां तृतीया नोचेत्सम्बन्धसामान्यविवक्षायां
मृदो घटमिति षष्ठीति बोध्यम् ॥

कारः । विकार्ये, काण्डजावः । प्राप्ये, वेदाध्यायः । यद्येवं, ग्रामं गच्छति
आदित्यं पश्यति हिमवन्तं पृथ्वीतीत्यादौ प्राप्नोति । सत्यम् । अगभि-
धानाम्नेति भाष्यम् । तच्चानभिधानं यत्राभिज्ञैवक्तुं तत्रैव । अन्यत्र तु
यथाज्ञेयं भवत्येव । यत्, वृक्षौ त्रिविधं कर्मेह गृह्यत इत्युक्तं तस्याव-
माश्रयः । आदित्यं पश्यतीत्यादौ सा भूदित्येवमर्थं कर्मणि निर्वर्त्यमान-

शब्दस्य संज्ञा शब्दसंज्ञेति किन्तर्हि शब्दे संज्ञा शब्दसंज्ञेति, शब्दशब्देन
शब्दानामनुशासनं व्याकरणमुच्यते, असति च बाधे कृत्रिमाकृत्रिमयोः
कृत्रिमस्यैव ग्रहणं युक्तं तस्मात्पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणमङ्गीकृत्य
तस्यावान्तरभेदमाह । 'त्रिविधं कर्मेति' । ता एव तिष्ठो विधा दर्श-
यति । 'निर्वर्त्य विकार्यं प्राप्यं चेति' । यदसंज्ञायते मृदा जन्मना यत्प्रका-
शते तन्निर्वर्त्यं, यथा कुम्भं करोति पुत्रं प्रसूत इति, यस्य तु मत एव

* विकार्यमपीति । (कै)

पूर्वरूपस्य सर्वात्मनापरित्यागतदभावाभ्यामित्यर्थः ॥

† दर्शनादिति । (कै)

प्रत्यक्षादित्यर्थः । निर्वर्त्य स्वरूपलाभ एव क्रियाकृतो विशेषो विकार्ये विकाररूप एव सः । घटं करोति सुवर्णं कुण्डलं करोति काष्ठं भस्म करोति । अनुमानाद्यथाऽपुत्रः सुरवः करोतीति । अत्र सुखस्वरूपलाभो सुखप्रमादानुसंग्यो नित्यस्तत्तत्कल्पेऽविच्छिन्न-पारम्पर्य इत्यर्थः ॥ ननु वेदाध्यायादीनामित्यादिनैव सर्वसंगहे सिद्धे यत्र च नियुक्त इत्यादेर्वैयर्थ्यमत आह

* प्रकृत्युच्छेदसंभृतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।

किञ्चिद् गुणान्तर्गत्यथा सुवर्णादिविकारवत् ॥

† क्रियाकृतविशेषाणां मिश्रिर्यत्र न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥

विक्रीयमाण इति वक्तव्यमित्याशङ्क्य वार्तिककृतोक्तम् । कर्मणि निर्वर्त्यमाने विक्रयमाण इति चेद्वेदाध्यायादीनामुपमङ्ग्यानमित्यादि । एवं स्थिते त्रिविधमपीह कर्म गृह्यते, न तु प्राप्यं न गृह्यत इति । एवञ्च त्रिविधमिति वृत्तिं दृष्ट्वा सूत्रान्तर्गोक्तं नेह गृह्यत इति न भ्रमितव्यम् ।

कश्चिद्विकारः क्रियते तद्विकार्यं, स च विकारः क्वचित्प्रत्यक्षगम्यः, यथा काष्ठानि भस्म करोति, सुवर्णं कुण्डलं करोतीति, क्वचिच्छास्त्रगम्यो ब्रौह्मोन् प्रोक्षतीति, अत्र प्रोक्षणोऽत्र ब्रौह्मिषु कश्चिदतिशयो जन्यत इति शास्त्रादेव गम्यते, एतावता च भेदेन संस्कार्यमेतत्कर्म इति चातुर्विध्यं मीमांसका

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४८६

(अ. ३ । पा. २ । व्या. १)

(कर्मण्यण् । ३ । २ । १ ।)

वेदाध्यायादीनामिति । (भा)

वस्तुतः प्रपञ्चार्थमेव तानीति बोध्यम् ॥

शास्त्रेणापि । (कै)

कर्मण्यणिति सामान्यशास्त्रेणापि ॥ ननु सर्वधातुभ्योऽन्विधानेन
कुम्भकार इति कथमणोऽवकाश इत्यत आह

यदेति । (कै)

सर्वधातुविषयस्येत्ययच् प्रवादरूपक इत्याह

तथा चेति । (कै)

उदाहरणान्तराणि काणौ विषयाणि ॥

तथा च दिवः कर्मचेत्यत्र संज्ञासमावेशस्य प्रयोजनमुक्तम्, मनसा देव
इत्यत्र कर्मत्वादण् करणत्वात्तृतीयेति । एवञ्च वृक्षावासः पर्वतावास
इत्याद्यपि यथाभिधानं भवत्येव । शौनिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपद-
कृतिस्वरत्वञ्च ॥ शौल समाधौ । कम् कान्तौ । भक्त अदने । चुरादि-

मन्यन्ते, क्रियाकृतविशेषाभावे तु प्राप्यं कर्म, यथा वेदमधीते चर्चां
पाठयतीति, ननु च कर्तुरीप्सिततममित्येतदेव कर्म त्रिविधमन्यदप्यस्ति
'तथायुक्तं चानीप्सित'मिति तच्च द्विविधं द्वेयमितरञ्च, तथा 'अकथितं च'
एवं 'दिवः कर्म च' तथा 'अधिशीडस्यासा कर्मेति' तद्वैवमवान्तरभेदविव-
क्षायां सप्तविधं कर्म । उक्तं च

निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् ।

तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्द्वान्यत्त संज्ञितम् ॥

बौदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।

संज्ञान्तरैर्गनास्थातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥

काणाविति । (कै)

“इगुपधञे”ति कः । कर्मण्यण् ॥ भाष्ये

अर्थज्ञः कर्मोपपद इति । (भा)

विप्रतिषेधेन प्राप्तमणं बाधित्वातोऽनुपसर्ग इति क इति
तात्पर्यम् ॥ एतत्तात्पर्यमजानान एकदेश्याह

नैष युक्त इति । (भा)

प्रज्ञाविषये काणोर्थ इत्यर्थः ॥

तेषां ण इति । (भा)

श्याद्वधेति विहितः । तत्र हि श्या आदिति छेदः ॥

ण्यन्तः । चरिर्गत्यर्थः आङ्पूर्वः । यस्य णित्करणं चरेर्द्वयर्थम् । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरं बाधितुं पूर्वपदेत्यादि । मांसं श्लीकयति मांसश्लीका । मांस-
कामा । मांसभक्षा । अत्र अणि सति डीप्स्यात् । गोरण्यण्कार्यमिति तु
ताच्छ्लीक एवेति वक्ष्यते । मनेर्दीर्घत्वञ्चेति सप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तो
मांसशब्दः । कल्याणचारा । कल्याणशब्दो लघावन्त इति मध्योदात्तः ।
इच्छित्तमिभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ अप्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे चेति सम्बध्यत

इति । तत्किमुच्यते त्रिविधं कर्मति । के चिदाङ्गः कर्तुरौष्ठितम-
मेवात्रा कर्म गृह्यते ऽन्यत्राण् न भवतीति, अन्ये त्वाङ्गः । आदित्यं पश्यता-
त्यादौ मा भूदित्येवमर्थं कर्मणि निर्वर्त्यमाने विक्रियमाण इति वक्तव्य-
मित्याशङ्क्य वार्त्तिककारेणोक्तं कर्मणि निर्वर्त्यमाने विक्रियमाण इति चेदे-
दाध्यायानामुपसंख्यानमित्यादि तदनेन प्रदर्श्यते, त्रिविधमपि कर्म गृह्यते
न पुनः प्राप्यं न गृह्यत इति न तु सूत्रान्तरोक्तं व्यावर्त्यते, तथा च ‘दिवः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ४६१
(अ. ३। पा. २। आ. १) (कर्मण्यण्। ३। २। १।)

स यथैवेति । (भा)

बाध्यसामान्यचिन्तयाणोऽपि स बाधक इत्यर्थज्ञः सिद्धो विप्र-
तिषेधं विनापीत्यर्थः । तदाह

प्राप्तिमाचस्येति ॥ (कै)

न तु कर्मोपपदस्येति । (कै)

एवं च विप्रतिषेधो युक्त एवेति भावः ॥ नन्वर्थज्ञ इत्यत्राणं
विधातुं न कप्रत्ययेन विप्रतिषेध उच्यते किन्वातोऽनुपसर्गं क
इति कं विधातुम् । एवं चेगुपधेति कस्याणा बाधेऽपि आतो
नुपसर्ग इति केन तृतीयकक्ष्याप्राप्तेन तृतीयकक्ष्याप्राप्तस्येगुपधेति
कस्य विप्रतिषेधः सम्भवत्येवेत्याह सिद्धान्त्येकदेशी

एव । वाक्यभेदस्तु वैचिन्त्यार्थः । मुखप्रतीक्षा । बद्धक्षमा स्यादेतत् । यो
मांसं भक्षयति तस्य मांसं भक्षो भवति । तत्र भक्षयतेः 'कर्मण्यणन्तस्य
बद्धप्रौहिणा सिद्धम् । एवमन्यत्रापि । यस्तु अण्यन्तस्तस्य घञन्तस्य
बद्धप्रौहिः । न च बद्धभक्ष इत्यत्र बहोर्नञ्वदिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वं
स्यादिति वाच्यम् । भावे अजन्तेन बद्धम् भक्षोस्येति विग्रहोपपत्तेः । न

कर्म चे'त्यत्र समावेशस्य प्रयोजनमुक्तं मनसा चैव इत्यत्र कर्मत्वादणकरण-
त्वात्तृतीयेति, एवं च वृक्षावासः पर्वताधिवास इत्याद्यपि यथादर्शनं भव-
तीति । 'अनभिधानादिति' । तच्चानभिधानं यत्राप्तेरुक्तं तत्रैवान्यत्र तु
यथाजक्षणं भवत्येव, तथा च पठति यथाजक्षणमप्रयुक्त इति । 'श्रीविका-
मीत्यादि' । श्रीज समाधौ, भक्ष अदने चुरादिः, कमु कान्तौ णिउन्तः,
चर गत्यर्थ आङ्पूर्वः, णस्य णित्करणं चरेर्दृङ्कार्थम् । 'पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं

कर्मोपपदोऽपीति । (भा)

अणः क इति “आतोऽनुपसर्ग” इत्ययमिति भावः ॥

उभयोरिति । (भा)

सोपपदनिरूपपदयोः कथोरित्यर्थः ॥

कर्मोपपदस्य कस्य विषय इति । (कै)

अनकारान्तत्वादिति भावः । किन्तु गोद इत्यवकाश इति वक्तुं युक्तमिति तात्पर्यम् ॥

क्रममाहृत्येति । (कै)

अर्थज्ञः कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेनेत्युत्तरं नैष युक्त इत्यादियुक्तो विप्रतिषेध इत्यन्तं भाष्यत्वेकदेश्युक्तिरित्युक्तमेव ॥
अथ विप्रतिषेधस्योदाहरणान्तरमाह

ह्यत्र बज्रस्वरप्राप्तिरस्ति । उत्तरपदार्थस्य बज्रत्वाभावात् । एवञ्च वार्त्तिक-
द्वयमपि नारम्भणीयमिति चेत् । मैवम् । कर्मण्यम् बाधितुं तस्यावस्था-
रम्भत्वात् । अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन ॥ पचादिभ्योच्-
अनुपपद अकारः । तस्यावकाशः । पचतीति पचः । कर्मोपपदस्याव-
काशः काण्डलावो ब्रजजि । ओदनपाच इत्यत्र उभयप्रसङ्गे परत्वादयोः ।

चेति’ । कदुधरपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः । ‘मांसशीलेति’ । अत्राणि सति
शील्यात्, येषि क्व चिदणुक्तं भवतीत्येतत् ताच्छीलिक एव ये भवति
मनेर्हीर्ष्येति सप्रत्ययान्तो मांसशब्दः, कल्याणशब्दो लघावन्ते द्वयोश्च
बङ्गसो गुडरिति मध्योदात्तः । अस्यायमर्थः, अन्ते लघौ परतो द्वयोश्चान्त-
योर्लघ्वोः परतो बङ्गः शब्दस्य यो गुडः स उदात्तो भवति, बङ्गश्च इति

अनुपपदस्य (कै)

इत्यादिना ॥ भाष्ये

का तर्हि गतिरिति । (भा)

तृतीयस्य प्रश्नः । समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं दर्शयितुं पूर्व-
पदस्वरान् दर्शयति ।

मांसातिकामी । (भा)

एकस्मिन्नन्ते लघौ द्वयोर्वा तं ययोर्लघ्वोः मतोर्बङ्गश्चः
बङ्गश्चकस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

ईकारश्च मा भूदिति । (भा)

अतोऽणः कृत इति भावः ॥

तनोपधावृद्धिः । उपपदसमासश्च नित्यो भवति । अचि तु षष्ठीससासो
वैकल्पिकः स्यात् । कथं तर्हि गङ्गाधरः श्रीधरः वज्रधरः भूधरः खग्धरे-
त्यादि । अत्र केचित् । युगपद्विवक्षायां हि भवतु विप्रतिषेधः । केवल-
प्रकृत्यर्थविवक्षयान्तु अचि कृते पश्चात्कर्मसम्बन्धे सिद्धं रूपमिति । अत्र
हरदत्तः । एवं सति अोदनपच इत्यपि स्यात् । तन्नानिष्टम् । किञ्चोक्त-
रीतिन्यायविरुद्धा एकत्वात्प्रयोगस्य । न हि तस्मिन्नेव प्रयोगे विवक्षितं

बङ्गश्च इत्यर्थः, अथित्यत्र पूर्वाच्चायसंज्ञा । 'इच्छिच्छमिभ्यां चेति' । अत्रापि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्येव वाक्यभेदस्तु वैचिन्यार्थः । इह यो मांसं भक्ष-
यति मांसं तस्य भक्षो भवति तत्र भक्षयतेः कर्मण्येजन्तस्य बङ्गप्रोहिणा
सिद्धम्, एवमन्यत्रापि, यः पुनरुत्पन्तस्तस्य घञन्तस्य बङ्गप्रोहिणार्थं
एतेन, ननु बङ्गभक्ष इत्यत्र बङ्गोर्नञ्-वदित्यन्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति

मांस तस्य भक्ष इति । (भा)

भक्षेः कर्मण्यण् ॥ “घञजपाः पुंसीति” नित्यपुंस्त्वम् ।
एतेनेदं भावघञ्विषयमेवेत्यदपास्तम् ॥

भक्षसं भक्ष इति । (कै)

भावेऽजिति भावः । कर्माजन्तेन समानाधिकरणवज्जघ्रीहिना-
नभिधानात् । तच्च तवाप्यावश्यकमेवेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

तज्ज्ञापयत्याचार्य इति । (भा)

न त्वणि सति मांसभक्षति प्रयोगः स्यादिति तद्वारणेन
चरितार्थं वार्तिकम् । कथं ज्ञापकमिति चेत् । अनभिधानादण-
भावं मन्यते ।

चाविवक्षितं च कर्म भवति । तस्मादोदनंपच इत्यसाधुरेव । गङ्गाधरा-
दयस्तु संज्ञाशब्दा इत्याह । अत्रेदं वक्तव्यम् । परिनिष्ठिते प्रयोगे कर्मा-
न्वयसत्वेऽपि प्रक्रियादशायां क्रमेण विवक्षायां न क्षतिः । कथमन्यथा
शब्दश्चेत्यादौ अन्तरङ्गः पदसंस्कारो वहिरङ्गस्त्रोत्वेन न विहन्येतेत्यादि
तत्रतत्रोच्यते । किञ्च कर्मणः शेषत्वविवक्षयापि गङ्गाधरादिशब्दानां

एवं तर्हि भावेऽजन्तेन अधिकरणपदो वज्जघ्रीहिर्भविष्यति वज्जघ् भक्षोस्य
वज्जभक्ष इति, तत्रोत्तरपदार्थस्य वज्जत्वाभावाद्ब्रह्मसरो न भविष्यति,
सत्यम्, अण्वाधनार्थं तु वचनम् अकारादनुपपदात्कर्मापपदो विप्रति-
षेधेन । पचादिभ्योञ् अनुपपदोकारस्तस्यावकाशः पचतीति पचः, कर्माप-
पदस्यावकाशः काण्डजावः शरणावः, ओदनपाच इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वा-
दयमेवाण् भवति तेनोपधादृद्धिरूपपदसमासश्च नित्यो भवति अचि तु

लावयतेरच् प्रत्यय इति । (कै)

निवृत्तप्रेषणप्रकृतिकप्रकृतार्थणिजन्ताद् अत्यये इत्यर्थः । अन्यथा काण्डानि कुनातीत्यनेन समानार्थत्वं न स्यात् । काण्डानि लाव इत्यच् लाव इति जातावेकवचनं बोध्यम् ॥

अण्बाधनार्थमेवेति । (भा)

अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु न चमत्कारौति भावः ॥ भाष्ये

न त्वम्भोभिगमेति । (भा)

अम्भोभिगमा तु नेष्यते तस्मादनभिधानमेव तदर्थमाश्रयणीयं न त्वेकप्रयोजनार्थं सामान्यज्ञापकाश्रयणमिति भावः ॥

सौष्ठवे सम्भवति रथन्तरादिवन्न केवलं संज्ञात्वमाश्रयितुं युक्तम् । ओदन-
पचशब्दोऽपि उक्तरीत्या प्राप्नोत्येव । यदि त्वस्यासाधुत्वे प्रमाणमस्ति
तर्ह्यनभिधानं शरणीक्रियतामित्यास्तां तावत् । प्रकृतमनुसरामः । पचा-
दिभ्य एवाजिति यथाश्रुतसूत्रमनुसृत्य विप्रतिषेध उदाहृतः । यदा तु
अजपि सर्वधातुभ्य इति पक्षस्तदा अपवादत्वादेव तस्याण् बाधको बध्यः ।
किञ्चेगुपधज्ञाप्रोक्तिरःकोनुपपदः । तस्यावकाशः विक्षिपः विजिखः ।

षष्ठोसमासो विकल्पितस्यात्, न च वाच्यं युगपद्विवक्षायां भवतु विप्रति-
षेधः केवले पच्यर्थे विवक्षिते ऽचि कृते पश्चादोदनसम्बन्धे विवक्षिते
ओदनपच इत्यपि प्राप्नोति एकत्वात्प्रयोगस्य नहि तस्मिन्नेव प्रयोगे विव-
क्षितं चाविवक्षितं च कर्म भवति तस्मादोदनपच इत्यसाधुरेव, गङ्गाधरः
श्रीधरः वज्रधरः भूधरः सुगधरेति तु संज्ञाशब्दाः, यदा त्वजपि सर्वधातुभ्य
इति पक्षस्तदापवादत्वादेव तस्याण् बाधकः, तथा 'इगुपधज्ञाप्रोक्तिरः कः'

लूयत इति लव इति । (कै)

न च निवृत्तप्रेरणादिति प्रागुक्तरीत्या तदर्थो लावशब्दो-
ऽप्यस्तीति वाच्यम् । सा हि कल्पना कचिदिष्टप्रयोगसिद्धये न
तन्निष्ठायेति भावः ॥ चतुर्थ्यन्तप्रयोग एव व्यत्ययोक्तस्तत्राविशेषो-
ऽणश्चोरत आह

अवग्रह इति । (कै)

न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्या इत्यादि भाष्येणावग्रहार्थताया
लक्षणस्य दूषितत्वादिदं व्यर्थमित्यनेन सूचितम् ॥

कर्मोपपदस्य स एव । काष्ठभेद इत्यत्र परत्वादण् । तथा अनुपसर्गा-
स्तिम्पविन्देति अनुपपदः श् । तस्यावकाशः लिम्पतीति लिम्पः । कर्मोप-
पदस्य स एव । कुञ्जलेय इत्यत्र परत्वादण् । तथा आतस्त्रोपसर्ग इति कः
अनुपपदः सुग्लः सुग्ल इत्यत्र सावकाशः । कर्मोपपदस्तत्रैव गोसन्दाय
इत्यत्र परत्वादणोव भवति ॥

अनुपपदस्तस्यावकाशः विक्षिपः विलिखः कर्मोपपदस्य स एव, काष्ठभेद
इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति, तथा ऽनुपसर्गास्तिम्पविन्देत्यनु-
पपदः श्स्तस्यावकाशो लिम्पतीति लिम्पः कर्मोपपदस्य स एव, कुञ्जलेय
इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति 'आतस्त्रोपसर्ग' इति कोनुपपद-
स्तस्यावकाशः सुग्लः सुग्लः कर्मोपपदस्य स एव, गोसन्दाय इत्यत्रोभय-
प्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति ॥

आतोऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ ॥

प्रसारणितः । सम्प्रसारणभाजः ॥

ब्रह्मज्य इति । (भा)

के हि सम्प्रसारणे दयङ् स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

किमुच्यते सर्वत्रेति । (भा)

सर्वत्रेत्यस्य कमात्रे इत्यर्थः ॥ तमाह

अन्यत्रापितीति । (भा)

आतस्योपसर्गे इत्यत्रापितीत्यर्थः ॥

आतोऽनुपसर्गे कः ॥ आदन्ताद्वातोऽनुपसर्गात् कर्मण्यपपदे कप्रत्ययः स्यात् । अणोपवादः । गोदः पार्श्विन्त्रम् । अनुपसर्गे किम् । गोसन्दायः । अत्र वार्त्तिकम् । कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो ङः । सम्प्रसारणभाजः प्रसारणिना । ज्या वयोहानौ । ब्रह्म जिनातीति ब्रह्मज्यः । सर्वत्रग्रहणाद्देवैव । आतस्योपसर्गे, आन्हः प्रहः । अत्र के सति सम्प्रसारणं स्यात् । आन्ह अ इति स्थिते सम्प्रसारणे पूर्वत्वे च कृते उवडादेशे आङ्गवः प्रङ्गवः इति प्राप्नोति । एवं ब्राह्मजिय इति प्राप्नोति । न चैरनेकाच्च इत्यनेन

“आतोऽनुपसर्गे कः” ॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो ङो वक्तव्यः, संप्रसारणभाजः प्रसारणिनः, ज्या वयोहानौ, ब्रह्म जिनातीति ब्रह्मज्यः, सर्वत्रग्रहणान्नावश्यमिहैव ‘आतस्योपसर्गे’ आङ्गः प्रङ्गः के हि संप्रसारणप्रसङ्गः, आङ्ग अ इति स्थिते संप्रसारणे पूर्वत्वे च कृते उवडादेशं

एवं तर्हि वाणीदिति ॥ (भा)

इयायेत्यादिमिद्धयेऽस्या विभिन्ननिमित्तकेऽपि प्रवृत्तिरावश्य-
कीति भावः ॥

समानाश्रयेति । (कै)

तदनाश्रयेणैवास्ति वक्तुमुचितम् ॥

तर्हीति । (भा)

किञ्चानर्थकमिति भावः ॥ भाष्ये

अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वमिति । (भा)

यद्यपि वार्णपरिभाषयापि आलोपस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यं
तथापि तदनाश्रयेणैवास्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेर्न दोषः । प्रकारान्तरेण
तदुपपादयितुमाह

यण् । अङ्गस्य एकाच्त्वात् । ननूभयत्रापि सम्प्रसारणे कृते आतोऽलोपः ।
तस्य स्थानिवद्भावादियङ्वडौ न भविष्यत इति चेत् । स्यादेवम् । यद्यातो-
लोपो न भवेत् । स तु दुर्लभः । अन्तरङ्गेण पूर्वत्वेन बाधात् । न च वार्णा-
दाङ्गं बलीयः । आश्रयत्वात् । नन्वेवमपि व्यर्थमेव वार्त्तिकम् । प्रागेव
सम्प्रसारणादातोऽलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावादिसिद्धत्वाद्वा उत्रोऽलोपप्रवृत्तौ
यणादेशेन आहः प्रवृत्त इत्यादेः सिद्धत्वात् । तथाहि । नित्यं सम्प्र-
सारणम्, आतोऽलोपे कृते अकृते प्रसङ्गित्वात् । अलोपस्तु कृते च सम्प्र-

आङ्गवः प्रङ्गव इति प्राप्नोति, एवं ब्रह्मजिह्व इति प्राप्नोति, ननु संप्रसा-
रणे कृते आतो लोपस्तस्य स्थानिवद्भावादियङ्वडौ न भविष्यतः, लोपो न
सिद्ध्यति अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं प्राप्नोति समानाश्रये च वार्णादाङ्गं बलीय इति
एवन्तर्हि प्रागेव संप्रसारणादातो लोपो भविष्यति परत्वाद् नित्यं संप्र-

यस्येति ॥ (भा)

नन्वनादिष्टादच इति । (कै)

अत एव न पदान्तसूत्रस्यसवर्णग्रहणं भगवता प्रत्याख्यातं न धातुसूत्रस्य भाष्यं तु तत्रैव योजितमिति न तद्विरोध इति बोध्यम् । समाधानान्तरस्य सम्भवादित्यभिदम् ॥ नाश्रितमिति तत्त्वं तु धातुना सिद्धमिदं रूपमत आह

अकृत इति । (भा)

वर्णादाङ्गं बलौय इति पूर्वरूपं बाधित्वा लोप इति पक्षे-
ऽप्यस्यासिद्धिर्बाध्या ॥ भाष्ये

सारणे यद्यपि पूर्वत्वेन बाध्यते तथापि यस्य च निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यते यस्तदपि नित्यमिति नित्य एव । द्वयोर्नित्ययोः परत्वादानोपः । ततः सम्प्रसारणं तत इयङ्बुङौ प्रसक्तौ आतोऽलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न भविष्यतः । न च अनादिष्टादचः पूर्वत्वं नास्तीति वाच्यम् । स्थानिदाङ्कस्य सत्त्वात् । यत्त्विह कैयटेनोक्तं शास्त्रीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते न त्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे लौकिके इति, तदापाततः । अचः परस्मिन्नित्यतिदेशस्याशास्त्रीयतया तस्यैव स्थानिवत्सूत्रेणातिदेशः सम्भवतीति न पदान्तसूत्रीयसवर्णग्रहणाद्युपपत्त्येन प्रागेव वर्णितत्वात् । किञ्चाकार-

सारणं कृताकृतप्रसङ्गित्वात्, आतो लोपस्त्वनित्यः कृते सम्प्रसारणं पूर्वत्वेन बाध्यवे यस्य च निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यते न तदनित्यं तदेवं परत्वादातो लोपस्ततः सम्प्रसारणं तत इयङ्बुङौ प्रसक्तावालोपस्य स्थानिवत्त्वान्न भविष्यतः, ननु योनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आदिष्टाच्चैवोचः पूर्वं इदानीमेव ह्यक्तं पूर्वमलोपः पश्चात्सम्प्रसारणमिति

अन्तरङ्गत्वादात्वमिति । (भा)

एवं चाले पूर्वरूपलोपयोः प्राप्तयोर्वाणादिति न्यायेन लोपे
तस्य स्थानिवत्त्वादवङ् स्यादिति भावः ॥

एवं तर्ह्येति । (भा)

प्राग्वद्वं किञ्चेत्यर्थः ॥

प्रसज्यप्रतिषेधेत्विति । (कै)

वचिस्त्वपीत्यत्र कितीत्यपि । यदि विषये सप्तमी तदा भाष्यं
सम्यगेव ॥ भाष्यं

आत्वे कृते सम्प्रसारणमिति । (भा)

आत्वे कृते लोपे कृते सम्प्रसारणे कृते प्राप्नोवङि स्थानिवत्त्वा-
भावेऽपि असिद्धत्वादवङो ऽसिद्धिरिति भावः ॥ समाधत्ते

लोपस्य आभीयत्वं नासिद्धत्वान्न दोषः न चैवं जुञ्जवतुः जुञ्जवः अत्राण्यवङ्
न स्यादिति वाच्यम् । स्थानिद्वारकस्य अनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य आभीया-
सिद्धत्वस्य च अनित्यत्वेनेह प्रवृत्तः । अथवा सम्प्रसारणाच्च एङः पदान्ता-
दित्यत्र एङ इति योगो विभज्यते । सम्प्रसारणादेडि परे पूर्वपरयोः पूर्व
एकादेशो भवतीति सम्प्रसारणाच्चेत्येव सिद्धे ज्ञापनार्थमिदम् । यत्र सम्प्र-
सारणात् एङ सम्भवति तत्र अनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गमप्यात्वं अकृत्वा

एवं तर्ह्येकारलोपस्यासिद्धत्वादवङ न भविष्यति, इहापि तर्हि जुञ्जवतुः
जुञ्जवः, आलोपस्यासिद्धत्वादवङ न प्राप्नोति आभीयमसिद्धत्वमनित्य-
मित्यत्र न भविष्यति, अथ वा सम्प्रसारणाच्च एङः पदान्तादित्यत्र एङ
इति योगविभागः सम्प्रसारणादेडि परतः पूर्वपरयोः पूर्वमेकादेशो भव-

एवं तर्ह्येति । (भा)

योगविभागसामर्थ्यादन्तरङ्गमण्यात्वं बाधित्वा पूर्वं सम्प्रसारणं
पूर्वत्वञ्चेति उवङ् विधौ जुञ्जवुरित्यादाविति भावः ॥

पर्युदासाश्रयेऽप्येति । (कै)

अन्यथान्योन्याश्रयः स्यादिति भावः । आभौयामिद्वानित्यत्वे-
नापि जुञ्जवतुरिति सिध्यति । कः के कृते आलोपात्पूर्वं सम्प्रसारणं
यतो नित्या नित्यत्वं दर्शयति

कृतेति । (भा)

एवं च क्लोयण् फलतौत्यर्थः ॥ वाणादित्यादि व्याचष्टे

सम्प्रसारणं कर्तव्यमिति । तेन जुञ्जवतुरित्यत्र एङन्तादे लिटि विहिते
सम्प्रसारणं पूर्वत्वम् । ततश्च न स्थानिवत्त्वं नाप्यसिद्धत्वमिति सिद्धमिष्टम् ।
आङ्ः प्रवृद्ध इत्यत्र तु आक्रान्तलक्षणाः प्रत्ययो असत्यात्वे कर्तुमशक्यः ।
अतः पूर्वमात्वाम् । ततः प्रत्ययः अलोपः सम्प्रसारणं स्थानिवद्भावादसिद्ध-
त्वाद्वा इयङ्वडोरभावः । तस्मान्मास्तु वार्तिकमिति चेत् । नयम् । इत्थं
प्रत्याख्यातमेव भाष्ये किन्तु अस्ति वार्तिकस्योक्तिसम्भवः । आभासूत्र-
प्रत्याख्यानपक्षे हि स्थानिवत्त्वमेव श्रवणम् । तत्र च स्थानिद्वारकमना-
दिष्टादयः पूर्वत्वमाश्रयणीयन्तश्चानित्यमिति ज्ञापयितुमिदं वार्तिकमिति ।

तौति, किमर्थमिदं, न सम्प्रसारणाच्चैत्येव सिद्धं, ज्ञापनायं, यत्र सम्प्रसार-
णात्पर एङ् संभवति तत्रा 'देव उपदेशेऽप्येति' त्यात्वं न भवतीति, यदि
स्यात्पूर्वत्वेन तस्य निवृत्तिविधानमनुपपन्नं स्यात् तेन जुञ्जवतुरित्यत्रानैमि-
त्तिकत्वेनान्तरङ्गमण्यात्वमकृत्वा एङ्भावादिव लिटि विहिते सम्प्रसारणं

तच्च कृते इति । (कै)

यतो ऽनादिष्टादचः पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वमतो भगवान् कात्यः
प्रसारणिभ्यो उम्प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ प्रत्याख्यानवाद्याह

तेनासिद्धिर्यणस्तु न इति । (भा)

तेनाभीयादिति सूत्रेण (६।४।२९) यतोऽसिद्धिरतो यण-
नास्तीत्यर्थः ॥ “प्रोवाच भगवान् कात्य” इत्युक्त्या उविधानस्या-
सिद्ध्यर्थमावश्यकता ध्वनिता । तथा चेदमेव ज्ञापकमीदृशे विषये
अभीयासिद्धत्वाभावस्य । वाणांदाङ्गमित्यस्य तदभावस्य वेति ।
जुहुवतुरित्यादिसिद्धिर्योगविभागस्य तवापि कर्त्तव्यत्वेन गौरवस्य
तदवस्थत्वादिति च ध्वनितम् । एवं च तेनासिद्धिरित्युक्तिरेक-
देशिनः प्रौढ्येति च ध्वनितम् ॥

एतत्प्रत्याख्यातुं प्रवृत्तो भाष्यकारोऽपि स्थानिवद्भावमुपन्यस्य दृष्टयित्वा
असिद्धतां शरणीकुर्वन् स्थानिद्वारिकायाः अनादिष्टादचः पूर्वतायाः
काचित्कतां ध्वनयति । तत्फलन्तु अचः परस्मिन्निति सूत्र एवावोचामेत्यलं
वङ्गना ॥

पूर्वत्वे न स्थानिवत्त्वं नासिद्धत्वमिति सिद्धमिष्टम्, आङ्गःप्रङ्गः ब्रह्मण्य
इत्यत्र त्वाकारान्तलक्षणाः प्रत्ययो नास्त्यात्वे भवितुमर्हतीति पूर्वमात्वन्ततः
प्रत्ययः, आहोपः संप्रसारणम्, असिद्धत्वादियङुवङोरभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः । ५०३
(अ. १ । पा. २ । आ. १) (सुपि स्थः । ३ । २ । ४ ।)

सुपि स्थः । ३ । २ । ४ ॥

भाष्ये

भावे चेति । (भा)

चात्कर्त्तरि ॥

कच्छेन पिबतीति । (कै)

अकर्मण्युपपदे प्रत्ययार्थं सुपीति योगविभाग इति भावः ॥

सुपि स्थः ॥ सुबन्ते उपपदे तिष्ठतेर्धातोः कः प्रत्ययः स्यात् । समस्यः । विषमस्यः । अत्र सुपीति योगो विभज्यते । सुपि आकाशा-
न्तेभ्यो धातुभ्यः कप्रत्ययः स्यात् । दाभ्यां पिबतीति द्विपः । स्थः ॥ सुपि
तिष्ठते कः स्यात् भावे । आखूनामुत्थानमाखूत्यः । प्रक्रियाकौमुद्यान्तु
आखूत्यमिति नपुंसकं पठ्यते तत्प्रामादिकम् । भाष्यादौ सर्वत्र पुष्पिङ्ग-
स्यैवोदाहृतत्वात् । ल्युः कर्त्तरि मनिज्भावे कः कर्षोः प्रादितोन्यत इत्य-
मरकोषाद्भावे कस्य पुंस्त्वविधानाच्च । भावे नञ्कचिद्भ्यो न्य इति नपुंसक-

“सुपि स्थः” ॥ सुपीति न सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणं किन्तु हिं
प्रत्याहारस्य ‘सुप्तिष्ठन्तं पदम्’ ‘सुप आत्मनः क्यच्’ ‘सुपोधातुप्रातिपदि-
कयोः’ ‘अथवादाप्पुष’ इत्यादौ तस्यैव प्रसिद्धत्वात् । ‘दाभ्यां पिबतीति’ ।
ननु रुद्धिप्रभ्या द्विपादयस्ततश्चासन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्य कर्मोपपद एव कः
करिष्यते, नैतदेवं, दाभ्यां पिबतीत्यादेरवयवार्थस्य सम्भवतोपरित्यागेनैव

सत्येवार्थ इति । (कै)

एव शब्दो वाक्यालङ्कारे संभवति योग्येऽर्थेऽसदर्थान्नयण-
व्युत्पादनमयुक्तमित्यर्थः ॥

नित्यसमासेति । (कै)

“उपपदमतिङ्” इत्यनेनेति भावः ॥ घञर्थे कविधानमि-
त्येतद्दाहरणपरे “स्यास्त्रापाव्यधिह्नियुध्यर्थमि”त्यत्र स्याग्रहणं तु
कमाचार्यमिति बोध्यम् (यह्वृहनिस्त्रिगमश्च । ३ । ३ । ५८ ॥
इतिसूत्रस्य घञर्थे कविधानं स्यान्ना-वार्तिकम्) ॥

विधाने कस्य पर्युदासाच्च । ननु स्थ इति सूत्रे णविधीयमानोपि कः कृत्वा-
त्कर्त्तर्येव स्यादिति चेन्न । आत इत्यनेनैव सिद्धेः । तथा च स्थ इत्यारम्भ-
सामर्थ्यान्न कर्त्तरि कित्वा निर्दिष्टार्थत्वात्त्वार्थे । धातोश्च स्वार्थो भाव एव ।
नन्वेवं घञर्थे कविधानमित्यनेनैव गतार्थत्वमिति चेन्न । वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्र-
कृतोऽप्रवृत्तेः । किञ्च नित्यसमासार्थमिदम् । अन्यथा हि वक्ष्यति सूत्रेण
पाश्चिकः समासः स्यात् । इष्यते तु नित्यमुपपदसमासः । तथा च
आखुनामुत्थानमिति अखपदवियहः क्रियते । घञर्थे कविधानं स्यान्ना-
पाव्यधिह्नियुध्यर्थमित्यत्र स्याग्रहणान्तु कर्त्तवर्जिते कारके यथा स्यादि-

व्युत्पत्तौ सम्भवत्यामस्याः कल्पनाया अयुक्तत्वात्, यत्र त्वत्यन्तमसम्भवो
युक्ता तत्रैव सा कल्पना यथा तैलपायिकादौ । ‘अनेन भावे यथा
स्यादिति’ । आरम्भसामर्थ्यात्तावदयं कर्त्तरपक्षश्च्यते न चान्योर्थो निर्दि-
श्यते, अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति स्वार्थश्च धातूनां भाव एव ।
ननु घञर्थे कविधानमिति भावे कः सिद्धः, सत्यं, नित्यसमासार्थन्तु

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५०५

(अ. ३ । पा. २ । आ. ७)

(सुपि स्थः । ३ । २ । ४ ।)

प्रत्यासन्नत्वादिति । (भा)

अत एवास्य नित्यमेकत्वमेव न तु घञादिवाच्योवङ्दित्वादि-
योगो याति भावः ॥

तत्रकौण्डिन्येति । (कै)

विधेयविषये एव स न्यायो नानुवादविषय इत्यन्ये ॥

त्येवमर्थम् । इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र सकर्म-
केषु कर्मणीत्युपतिष्ठते । स्पृशोनुदक इति यावत् । अन्यत्र सुपीति सुप्य-
जातौणिनिगिति यावत् । एवञ्च प्रकृतस्य सुप्यहणस्य उपसर्गेतरपरत्वं
सत्सूद्विषेति सूत्रस्थेनोपसर्गेऽपीत्यनेन ज्ञापितमिति सुप्पात्रपरिग्रहार्थं
णिनिविधौ पुनः सुप्यहणमिति वक्ष्यामः ॥

वचनम् अन्यथा पाक्षिकः षष्ठौसभामः स्याद् नित्य एव तृपपदसभासो
भवति तथा चाखुनामुत्थानमित्यस्वपदेन विग्रहः कृतः, घञर्थकविधान-
मित्यत्र स्त्रयहणं कर्तव्यमिति काङ्क्षेऽपि यथा स्यादिति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ।

३ । २ । ५ ॥

तत्र सामर्थ्यादिति । (भा)

एवं हि मति ते गम्ये भवत इत्यर्थः ॥ तुन्दपरिमृजेरविच-
किति वेति पक्षे वृद्धिः प्राप्नोति सा भवत्येव सत्यभिधाने
यणचीत्येव वक्तव्ये अजादावित्युक्तेरादिग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याजादावेव
प्रवृत्तिरिति तत्त्वं तत्र तदभावात् । यस्मिन्विधिरिति परिभाषा-
लभ्यादिग्रहणस्येव तत्रानुवादाच्च । अत्रत्य भाष्यस्वरसात् तत्र

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः
परिमृजापनुदिभ्यां धातुभ्यां कप्रत्ययः स्यात् । आलस्यमुखाहरणयोगिति
वक्तव्यम् । आलस्ये मुखोत्पादने च गम्यमाने प्रत्यय इत्यर्थः । तत्र
सामर्थ्यादलमे कर्त्तुमि मुखस्य चाहर्त्तुमि प्रत्यय इति फलितं भवति ।
तुन्दं परिमृजयति तुन्दपरिमृजोऽजमः । अत्र मृजेऽजादाविति वैकल्पिकी
वृद्धिर्नेति हरदत्तः । भवतीत्यपरे । एतन्मतद्वयबलाबलं तु क्ङिति चेति

“तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः” ॥ ‘तुन्दपरिमृज इति’ । मृजे-
रजादौ संक्रम इत्यत्र यस्मिन्विधिस्तदादादित्येव सिद्धे आदिग्रहणं मुख्या-
जादिपरिग्रहाथं तेन व्यपदेशितद्वावेनाजादावत्र के वृद्धिर्न भवति
‘आलस्य इत्यादि’ । आलस्ये गम्यमाने मुखोत्पादने च प्रत्यय इत्यर्थः, तत्र
सामर्थ्यादलमे कर्त्तुमि मुखस्य चाहर्त्तुमि प्रत्ययो भवतीत्युक्तं भवति
‘शोकापनुद उवाच इति’ । यस्मिन्सामान्यताद्यप्यपदेशेन शोकमेव केवल-

(अ. ३ । पा. २ । आ. ७) (तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदाः । ३ । २ । ५ ।)

कृडित्यदेनातिदेशिकात्किङ्तोरेव ग्रहणं व्याकरणान्तरे संक्रमपदेन
तयोरेव ग्रहणाच्चेति परे । मूलविभुजादिभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी ॥

काकगुहा इति । (भा)

काकेभ्यो गृहितव्या इत्यर्थः । घञर्थे कविधानमित्यनेनापि
सिध्यमेतत् । सरसि सरस्यां वा ओहति कौ मोदत इत्यर्थः ॥

सूत्रे प्रतिपादितम् । अलसाद्यन्त तुन्दपरिभार्ज इत्येव भवति । शोका-
पनुदः सुखस्याहर्त्ता । यस्तु गंसागामागत्याद्युपदेशेन शोकमेव केवलम-
पनुदति न तु सुखमुत्पादयति स शोकापनोदः । कप्रकर्मा मूलविभुजा-
दिभ्य उपसंख्यानम् ॥ तादर्थ्यं एषा चतुर्थी । मूलविभुजादिसिध्यर्थ-
मित्यर्थः । मूलानि विभुजताति मूलविभुजो रथः । नखान्मुञ्चतीति
तुखमुचानि धनूंषि । कौ मोदते कुमुदं सरोरुहम् । इह यद्यपि काक-
गुहास्तिला इति भाष्यवृत्त्यादिषु उदाहृतं तथापि काकेभ्यो गृहितव्या
इति कर्मार्थावगतः घञर्थे कविधानमित्यत्रेदं द्रष्टव्यमिति हर्गदत्तः ।
आकृतिगणायम् । तत्र महीध्रकुध्रशिरोध्रशिरोरुहादि मिद्धम् ॥

मपनुदति न तु सुखमुत्पादयति स शोकापनोदः 'मूलविभुजादिभ्य
इति' । तादर्थ्यं एषा चतुर्थी मूलविभुजादिसिध्यर्थमित्यर्थः, आकृति-
गणायन्तेन महीध्रकुध्रशिरोरुहादि मिद्धं भवति । 'काकगुहा इति' ।
काकेभ्यो गृहितव्या इति कर्मणि कप्रत्यय इष्यते, अतो घञर्थे कविधान-
मित्यत्रेदं द्रष्टव्यम् ॥

गापोष्ठक् । ३ । २ । ८ ॥

बहुलं तणीति । (भा)

पक्षे “आतोऽनुपसर्ग” इति कः ॥

या ब्राह्मणी सुरापीति । (भा)

सुरां पिबतीत्यर्थे एवायं प्रयोग इति बाहुलकाश्रयणम् ॥

गापोष्ठक् ॥ आभ्यां टक् स्यादनुपसर्गे कर्मण्युपपदे । सामगः । सामगी । अत्र वार्त्तिकम् । सुरासौध्वोः पिबतेरिति ॥ अत्र पिबतेरिति लुग्विकरणपरिभाषाणव्यर्थकथनम् । उपपदपरिगणनन्तु वाचनिकमेव । सुरापः । सुरापी । सौधुपः । सौधुपी । सुरासौध्वोः किम् । सौरपा ब्राह्मणी । पिबतेरिति किम् । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा । अनुपसर्गविम् । सामसङ्गायः । गामादायत्रणेष्वविशेषेपि गौ शब्द इत्यस्यैवात्र ग्रहणं न तु गाङ् गतावित्यस्य सानुबन्धस्य, नापि गा स्तुताविति जुहोत्यादेः । निरनुबन्धेन अलुप्तविकरणेन च पिबतिना साहचर्यात् । अनभिधानादा । बहुलं तणि ॥ या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैतां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥

“गापोष्ठक्” ॥ ‘गायतेरिति’ । गामादायत्रणेष्वविशेष इति गाङो लुग्विकरणास्यापि ग्रहणं प्राप्तं पिबतिनाहचर्यात् न भवति । सामगीति’ । टक्ः कित्त्वादातो लोपः, टित्त्वान् डोप् । सुरासौध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यमित्यत्र पिबतेरिति लुग्विकरणालुग्विकरणपरिभाषाणव्यर्थस्यैवार्थस्य कथनमुपपदपरिगणनं तु वाचनिकमेव । ‘सौरपेति’ । स्त्रियामेव विशेषात् स्त्रीलिङ्गमुदाहृतम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५०६
(अ. ३ । पा. २ । आ. ७) (हरतेरनुद्यमनेऽच् । ३ । २ । ६ ।)

हरतेरनुद्यमनेऽच् । ३ । २ । ६ ॥

लिङ्गेति । (कै)

तत्फलं तु देवदत्तमखौत्यादौ टजभावः ॥

धार्यर्थे इति । (भा)

ग्रहणपूर्वकधारणे लाचणिकाद् ग्रहेरित्यर्थः ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ उत्क्षेपणादन्यस्मिन्नर्थे वर्त्तमानाद्धरतेर्धातोः कर्मण्युपपदे ऽच् स्यात् । अणोपवादः । अंशहरः । रिक्तहरः । अनुद्यमने किम् । भारहारः । अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्गुशतोमरयष्टिघटघटीधनुःषु ग्रहेषुपसंख्यानम् ॥ शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रह इत्यादि । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणं परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन मद्रराक्षीत्यत्र टच् न । द्विषतीताप इत्यत्र द्विषत्परयोरिति खच् नेति दिक् । सूत्रे च धार्यर्थे ॥ ग्रहेषुपसंख्यानमित्येव । सूत्रग्रहः । धार्यर्थ इति किम् । यः सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राण्येव यथा स्यात् । सूत्रग्रहः ॥

“हरतेरनुद्यमनेऽच्” । ‘अच्प्रकरण इति’ । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाच घटग्रहणेन घटीग्रहणेऽपि सिद्धे घटीग्रहणं परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । ‘सूत्रग्रह एवान्य इति’ । यसूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राण्येव भवतीत्यर्थः ॥

(श्रमिधातोः संज्ञायाम् । ३ । २ । १४) (अ. ३ । पा. २ । आ ७)

श्रमिधातोः संज्ञायाम् । ३ । २ । १४ ॥

ककारव्यत्ययेनेति । (कै)

नैषा शङ्करेति भाष्यविरोधाच्चिन्त्यमेतत् ॥

धातुग्रहणं न कर्त्तव्यमिति । (कै)

टबाधनार्थं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । क्तिपोबाधनार्थं तु तदावश्यक-
मिति स्थः कचेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

श्रमिधातोः संज्ञायाम् ॥ श्रमि उपपदे धातुमात्रात्संज्ञायां विषये
अच् स्यात् । शङ्करः । श्रम्भवः, श्रम्बदः, धात्वधिकारे पनर्धातुग्रहण
मपवादविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । तथा च वार्त्तिकम् । श्रमिसंज्ञायां धातु-
ग्रहणं कृजोहेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थमिति ॥ असति धातुग्रहणे श्रमि-
संज्ञायामित्यस्यावकाशः । श्रम्भवः, श्रम्बदः, कृजोहेतुताच्छील्य इत्य-
स्यावकाशः आद्धकरः । शङ्करा इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादृ एव स्यात् ।
धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव भवति । शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला ।
कुण्डखाडवस्त्वाचार्यो मन्यते गृणातेः शब्दकर्मण एतद्रूपम् । एषोदरादि-
त्वादृकारस्य ककार इति । तन्मते धातुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

“श्रमिधातोः संज्ञायाम्” ॥ ‘धातुमात्रादिति’ । मात्रग्रहणेनाप-
वादविषयेऽपि विधानं भवतीति दर्शयति । ‘शङ्कर इति’ । ऐहिकसामु-
धिकं मोक्षाख्यं च सुखं करोतीति शङ्करः । धातुग्रहणस्य प्रयोजनं
दर्शयन्मात्रग्रहणप्रतिपादितमेवाथ स्पष्टीकरोति । ‘श्रमिसंज्ञायामिति’ ।
अस्मिन्सूत्रे इत्यर्थः । असति धातुग्रहणे श्रमिसंज्ञायामित्यस्यावकाशः
श्रम्भवः, श्रम्बद इति कृजो हेतुताच्छील्य इत्यस्यावकाशः आद्धकर
इति, शङ्करा इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादृ एव स्याद् धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव
भवति । कुण्डखाडवस्त्वाचार्यो मन्यते गृणातेः शब्दकर्मण एतद्रूपं एषो-
दरादित्वादृकारस्य ककार इति तन्मते धातुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

अधिकरणे श्लेतेः । ३ । २ । १५ ॥

मयूरव्यंसकेति । (कै)

दिग्धसहपूर्वता प्रायोगिका बोध्या । पृथग् दिग्धसहशब्दस्य सिद्धभावात् ॥ गिरौ श्लेत इत्यर्थे तद्धितस्थाविधानादाह

गिराविति ॥ (भा)

अन्येत्वाहरिति । (कै)

अत्राचिस्त्वदन्तशब्दासिद्धिरव्ययत्वापत्तिः । शसः स्वार्थिकत्वेन गिरौ श्लेत इति विग्रहामङ्गतिश्च ॥

अधिकरणे श्लेतेः ॥ सप्तमि सम्बध्यते । अच स्यात् खे श्लेते खशयः पार्श्वदिषुपमङ्गानम् । पार्श्वीभ्या श्लेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरशयः । दिग्धसहपूर्वता ॥ दिग्धेन सह श्लेत इति विग्रहे दिग्धसहशयः । अत्र दिग्धसहशब्दो मयूरव्यंसकादिः । तस्य शयशब्देन सह उपपदसमासः । उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ उत्तानः श्लेते उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्य अवमूर्धः अधोमुखः श्लेत इत्यर्थः ।

“अधिकरणे श्लेतेः” । “पार्श्वदिष्विति” अनधिकरणार्थमिदं तद्विग्रहेण दर्शयति । “पार्श्वीभ्यामित्ति” । “दिग्धसहशय इति” । दिग्धेन सह श्लेत इत्यपि कृते मयूरव्यंसकादिनाम्समासः दिग्धसहशब्दो मयूरव्यंसकादिस्तस्योपपदसमासः । “अवमूर्धशय इति” अवनतो मूर्धा यस्य अवमूर्धा अधोमुखः श्लेत इत्यर्थः । गिरौ इच्छन्दसीति । यदि कन्दसी-

वैरेति (हरिः)

वीरवाची वीरादागते । “तत्र भवमि”ति वशिष्ठस्येदं तेन कृतं
प्रोक्तं वा । गिरौ श्लोके गिरिं श्यति वा गिरिशः ॥ “निमित्तम्”
अर्थः ॥ “अवधिः” प्रत्यायानां प्रकृतिः । तत्सङ्करैरित्यर्थः ॥

गिरौ ङश्चन्दसि ॥ गिरौ श्लोके गिरिशः । तद्धितो वा ॥ गिरिशस्या-
स्त्यीति गिरिशः लोमादित्वाच् ॥ इह यद्यपि कृतद्धिताभ्यां गिरिशशब्दो
देधा भाष्यवार्तिकयोर्युत्पादितस्तथापि लोके तद्धितान्त एव न तु कृदन्तः ।
ङश्चन्दसीत्युक्तेः । एवञ्च प्रत्याहतास्तो गिरिशप्रभावात्, आरोपितं यद्वि-
रिशेन पश्चात्, गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीत्यादि प्रयुञ्जानानां
कवीनां न कोप्यपराधः । गिरौ श्लोके इति व्याचक्षाणानां तु प्रमाद
इत्यवधेयम् ॥

तुल्यते कथं गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी, आरोपितं यद्विरिशेन
पश्चादिति निरंकुशाः कवयः । अन्ये त्वाहुः, इह यो गिरौश्लोके गिरि-
स्तस्यास्त्यीति लोमादिषु दर्शनाच्प्रत्ययः तथा चात्रैव वार्तिकं तद्धितो
वेति, न च लोमादिष्वपि ङ्दोऽग्रहणमस्ति तेन भाषायामपि गिरिश
इति भवति एवं च कृत्वा निघण्टुषु पाठोप्युपपन्नो भवति । ‘गिरौश्लो-
के’ । गिरावास्त इत्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५१३
(अ. ३ । पा. २ । आ. ७) (चरेष्टः । ३ । २ । १६ ।)

चरेष्टः । ३ । २ । १६ ॥

कुरुंश्चरतीति । (कै)

तानिच्छतीत्यर्थः ॥ यद्यर्थभेदो न स्यात्तर्हि द्वितीयान्तात्प्रत्य-
यानुत्पत्तिप्रतिपादनं व्यर्थं स्यादत आह

यश्चेति । (कै)

भिच्चाचरेचरतिः चरणकरणकार्जने लाक्षणिको भक्षणार्थो
वा तत्रैव चायं प्रयोग इष्यते भाष्यप्रामाण्यात् । एतेन भिच्चया
हेतुना चरतीत्यर्थकभिच्चाचरप्रयोगसाधकेन तत्सूत्रेण विपरीतं
कर्मणीत्यस्य सम्बन्ध एव ज्ञाप्येतेति परास्ताः । सेनाग्रहणस्य
ज्ञापकत्वं तु नाक्तं सेनां चरति सेनायां वेत्यर्थद्वये ऽपौष्टेः । एवं
साधिकरण इति कर्मणीति चोभयोरग्रेऽधिकारो यथायोगं च
सम्बन्ध इति ध्वनितम् ॥

(दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहु- (अ. ३ । पा. २ । आ. ७)
 नान्दीकिंलिपिलिविलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्र-
 संख्याजङ्घाबाह्वह्यतद्वनुररुःषु । ३ । २ । २१ ।)

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तान-
 न्तादिवहुनान्दीकिंलिपिलिविलि-
 भक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घा-
 बाह्वह्यतद्वनुररुःषु । ३ । २ । २१ ॥

इत्याहुरिति । (कै)

अत्रारुचिबीजं तु वार्त्तिकस्य हेत्वादौ ट्वाधनेन चरितार्थ-

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहुनान्दीकिंलिपिलिविलि-
 भक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वह्यतद्वनुररुःषु ॥ एषु सुबन्तेषु यथा-
 योगं कर्मसु चोपपदेषु करोतेष्टः स्यात् । अहेत्वाद्यर्थ आरम्भः । दिवा
 दिवसो करोति प्राणिनस्त्रेष्टायुक्तानिति दिवाकरः । अत्र दिवाशब्दः
 अङ्गीति सप्तम्यन्तस्यार्थे वर्त्तत इति तस्य कर्मत्वानुपपत्तेः सुपीत्यनेन
 सम्बन्धः । शेषाणान्तु कर्मणीत्येव । यदि तु वृत्तिविषये दोषामन्यमह-

“दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहुनान्दीकिंलिपिलिविलि-
 भक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वह्यतद्वनुररुःषु” ॥ यथायोगमिति ।
 तत्र दिवाशब्दो ऽङ्गीति सप्तम्यन्तस्यार्थे वर्त्तत इति तस्य कर्मत्वानुपपत्तेः
 सुपीत्यनेनाभिसम्बन्धः शेषाणां तु कर्मणीत्यनेन, यदि तु दोषामन्यमह-
 दिवामन्या रात्रिरितिवद्वृत्तिविषये कर्मत्वमभ्युपगम्येत तदा दिवाशब्द-

(अ. ३ । पा. २ । आ. ७)

(दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तादिवहु-

नान्दीकिंलिपिलिवलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्र-

संख्याजङ्गवाङ्मह्यतद्गुरुरसःषु । ३ । २ । २१ ।)

तथा सूचस्थकिमादिग्रहणस्य भाष्येऽप्रत्याख्यानेन चाहेत्यादौ सूत्रे

हिंवामन्या रात्रिरितिवत् कर्मत्वमभ्युपगम्यते तदा सर्वेषां कर्मणीत्यनेनैव
सम्बन्धो बोध्यः । विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः । भास्कारः । सूत्रे
भास्कारान्तेति भाःशब्दस्य प्रत्ययसन्नियोगेन सकारो निपात्यते । तेन
भास्कार इत्यत्र विसर्जनीयजिङ्गामूलीयौ न भवतः । यद्वा कस्मादिषु
बोध्यः । कारकरः । कर एव कारः । प्रज्ञादित्वात्त्वार्थे अण् । अनन्तकरः ।
अनन्तकरः । अनन्तकरशब्देन नञ् समासेष्येतदेव रूपम् । स्वरे तु विशेषः ।
नञ् समासे हि सति सिद्योव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अनन्तशब्दस्योप-
पदत्वे तु छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । आदिकरः । वज्रकरः ।
वज्रशब्दोऽत्र वैपुल्यवचनः । संख्यावचनस्य तु संख्यावचनग्रहणेनैव
सिद्धेः । नान्दीकरः । किङ्करः । लिपिलिविशब्दौ पर्यायौ । लिपिकरः ।
लिविकरः । बलिकरः । भक्तिकरः । कर्तृकरः । चित्रकरः । क्षेत्रकरः ।
संख्या, एककरः । द्विकरः । जंघाकरः । बाङ्गकरः । अहस्कारः । अहन्,
रोसुपीति रेफः । कस्मादित्वात्सः । यत्कारः । तत्कारः । धनुष्कारः । अह-

स्यापि कर्मणीत्यनेन संबन्धः । 'सकारस्येति' । भास्कारान्तेति भाःशब्दस्य
प्रत्ययसन्नियोगेन सकारो निपात्यते तस्माद्भास्कार इत्यत्र विसर्जनीय-
जिङ्गामूलीयौ न भवतः, अथ वा सकारस्य विसर्जनीयजिङ्गामूलीयौ न
भवतः कुतः निपातनात् । भास्कारान्तेति सूत्रे सकारोच्चारणमेव निपा-
तनम् । 'कारकर इति' । कर एव कारः प्रज्ञादित्वात्त्वार्थेण, 'अनन्त-
कर इति' । अनन्तकरशब्देन नञ् समासेष्येतद्रूपं सम्भवति स्वरे हि दोषः
स्यात् सति सिद्योव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्रसज्येत इष्यते हि गतिकार-
कोपपदात्कृदिति छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । 'वज्रकर इति' ।

(दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तादिबहु- (अ. ३ । पा. २ । आ. ७)
 नान्दोकिंलिपिलिविलिभक्तिकर्तृघ्नक्षेत्र-
 संख्याजङ्गाबाङ्गहृततद्वनुगुरुःषु । ३ । २ । २१ ।)

किमादिग्रहणमामर्थ्यादो भवत्येवेति । न च विपरीतमेवासु
 सूत्रस्य किमादिग्रहणस्य सार्थक्यानुपपादनात् ॥

ष्कारः । नित्यसमामेनुत्तरपदस्थस्येति पत्वम् । किं यत्तद्वज्जषु कृजोञ्चि-
 धानत् ॥ वार्तिकमेतदिति कैयटहरदत्तौ । इष्टिरिति माधवः । किङ्करा ।
 यत्करा । तत्करा । वार्तिकेन सूत्रवाधादृस्याभावात् किं करीत्यसाधुमिति
 कैयटः । हेत्वादावपि तं बाधित्वा परत्वादजेवेति तस्याशयः । वृत्तौ तु
 पक्षान्तरमप्युक्तम् । अथवा पचादिपाठः करिष्यत इति । इह किमादि-
 ग्रहणमपनीय पचादिष्वेव किं यत्तद्वज्जषु कृजिति पठितव्यमिति तस्यार्थः ।
 वार्तिकमपीत्यमेव व्याख्येयमित्याशयः । अस्मिन्पक्षे हेत्वादिविवक्षायां
 परत्वाद्देन भाव्यम् । तेन किं करणशौला किं करीति भवत्येव । पुंयोग-
 विवक्षायान्तु निर्विवादो ङीप् । किं यत्तद्वज्जष्वज्वेति प्रक्रियायां विकल्पो-
 क्तिस्तु आकरविरुद्धत्वात्कर्मण्योपि पक्षे प्रसङ्गाच्चायुक्तैव । न चाजभावे
 सौत्रयुः, सूत्रे किमादिग्रहणापनयनस्य हरदत्तादिभिरुक्तत्वात् । अथ वा
 सौत्रस्यापनयनं मास्त्विति प्रौढिवादेन नेया, ताच्छील्यादौ व्याख्यानमेदात्
 फलितं विकल्पमाश्रित्य विषयविशेषाभिप्रायेण कथं चिद्वा नेया ॥

वज्जशब्दो वैपुल्यवचनः, संख्यावचनस्य तु संख्याग्रहणेनैव सिद्धम्, लिपि-
 लिबिशब्दौ पर्यायो । 'अहस्कार इति' । अहन् गोसुपीति रेफः पूर्व-
 वत्त्वम् । 'धनुष्कारः अरुष्कार इति' । 'नित्यं समामेनुत्तरपदस्थस्येति'
 पत्वम्, किं यत्तद्वज्जषु कृजोञ्चिधानमिति वार्तिकेन सूत्रस्य बाधितत्वा-
 दस्याभावाद्धेत्वादिव्यन्यत्र किं करीत्यसाधुरित्याहुः । क्वचिदग्रन्थः । अथ
 वा वचादिषु पाठः करिष्यत इति । तत्रायमर्थः इह किमादिग्रहणमप-
 नीयपचादिष्वेव किं यत्तद्वज्जषु कृज इति पठितव्यमिति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५१७
(अ. ३ । पा. २ । आ. ७) (फले ग्रहिरात्मम्भरिश्च । ३ । २ । २६ ।)

फले ग्रहिरात्मम्भरिश्च । ३ । २ । २६ ॥

भाष्ये

आत्मनो मुमिति । (भा)

समासे कृतेन लोपे च कृते ततः प्राग्वा मुम् निपात्य इत्यर्थः ॥

फले ग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ एतौ निपात्येते । फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिरुक्तः । स्यादवन्त्यः फलेग्रहिरित्यमरः । भट्टिकाव्ये तु फलग्रहिमात्रे इन् प्रयुज्यते फलेग्रहीज्जंसिवनस्पतीनामिति । उपपदस्यैदन्तत्वं इन्प्रत्ययश्च ग्रहेर्निपात्यते । आत्मानं विभर्तीत्यात्मम्भरिः । आत्मशब्दस्योपपदस्य मुमागमः इन्प्रत्ययश्च भञो निपात्यते । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थ इति वृत्तिः । कुक्षिम्भरिः । कन्दस्य फलशब्दस्यादन्तत्वमपि दृश्यते । यो वनस्पतीनां फलग्रहिरिति । इदमपि कुक्षिम्भरिवचकारेण मद्प्राप्त्यमिति हरदत्तः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पठन्ति । तथा च मुरारिः । ज्योत्स्नाकरम्भमुदरंभरयश्चकारो इति । देवापिवातापिप्रभृतयोप्यनेन सिद्धाः । भाष्ये तु भट्टः कुक्षात्मनोर्नुम्चेत्यातावदेव स्थितम् ॥

“फले ग्रहिरात्मम्भरिश्च” ॥ ‘उपपदस्यैकागन्तत्वमिति’ । कन्दस्यैकागन्तत्वमपि दृश्यते या वनस्पतीनां फलग्रहिरिति, स कुक्षिम्भरिवचकारेण समुच्चेतव्यः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । ३ । २ । २६ ॥

----- !

एतावान् योग इति । (कै)

एतद्व्याख्यापकं वार्त्तिकमित्यर्थः ॥

वार्त्तिकस्यापौति । (कै)

अपिना “नाडीमुष्णोश्चेति” (३ । १ । ३०) सूत्रस्यापि “मुष्टौ धश्चेति” वार्त्तिकं नाडीमुष्णोश्चेति पठितसूत्रस्य व्यवस्थापकमेव । नैतावता तत्सूत्रमप्राभाणिकमिति भ्रमः कार्यः । यथासंख्यसूत्रस्य भाष्ये स्पष्टं तत्सूत्रोपादानात् । यद्यपि नाडीमुष्टिविषये तत्सूत्रे यथासंख्यमुक्तं तथाप्येतद्भाष्यवार्त्तिकविरोधान्नद्वायं

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ खश् स्यात् । तत्र यथासंख्यं वारयितुं वार्त्तिकम् । स्तने धेटः ॥ नासिकायां धश्च धेटश्च ॥ स्तनं धयतीति स्तनन्धयः । धेटवृत्त्वस्य अवयवे अचरितार्थत्वात्स्तनन्धयी । अत्रैव च डोबिध्यते नान्यत्रेत्याहु रिति हरदत्तः । अत्रैवेति खश्प्रत्ययान्तोपसङ्गम् । तथा च क्षीरस्वामी । स्तनन्धयीत्यादौ डोबर्थ इति । वर्द्धमानोऽपि

“नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः” ॥ ‘नासिकन्धम इति’ । पात्रादिसूत्रेण धमादेशः । तच्चैतदित्यादिना यथासंख्याभावे हेतुमाह, तच्चैतत् यथासंख्याभावजनकं कार्यम् एतेन च व्याख्यातया मूलत्वेन सूत्रकारस्याप्यत्र

महाभाष्यप्रदीपांशुः ।

५१६

(अ. ३ । पा. २ । आ. ७) (नासिकास्तनयोर्धाधेटोः । ३ । २ । २६ ।)

प्रौढिवाद इति बोध्यम् । एवं चात्र नाडीशब्देन धार एवसम्बधो
सृष्टिशब्देनोभयोरिति बोध्यम् ॥ पूर्ववार्त्तिकदूषणेन नाडीशब्द-
सम्बन्धोभयोरित्याह

नासिकानाडीत्यादि । (भा)

अत्र धास्य धेटश्चेति वर्त्तते ॥

शुनिन्धयी । स्तनन्धयी । खण्प्रत्ययान्त एव डौविति । तेन पाभ्राभ्रा-
धेट्दृशः श इति शप्रत्यये आतोनुपसर्गे इति कप्रत्यये च टावेव ॥
अत्र च सम्प्रदाय एव शरणम् । नासिकन्धमः । पांभ्रेति धमादेशः ।
नाशिकन्धयः ॥

किञ्चिदभिप्रेतमित्येतावत्प्रदर्श्यते तेनैतन्ननोदनौषमुत्तरसूत्रवत्प्रत्येकमभिस-
म्बन्धः कस्मान्न भवति विपर्ययो वा कस्मान्न भवतीति । 'स्तनन्धयतीति' ।
अत्रैव डौविध्यते नान्यत्रेत्याहुः ॥

५२०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(आद्या सुभगस्थूलपलितनमान्धप्रियेषु चार्थेष्वचौ कृजः करणे ख्यन् । ३ । २ । ५६ ।)

आद्य सुभगस्थूलपलितनमान्ध-
प्रियेषु चार्थेष्वचौ कृजः करणे
ख्यन् । ३ । २ । ५६ ॥

ख्यनभावे करणे ल्युटोऽवश्यं सत्त्वेनाच्चाविति व्यर्थमित्याह भाष्ये
ख्यना मुक्ते इति ॥ (भा)

भाष्ये

स एव च स्वरः । (भा)

नित्स्वरलित्स्वराभ्याम् ॥

आद्यासुभगस्थूलपलितनमान्धप्रियेषु चार्थेष्वचौ कृजः करणे ख्यन् ॥
आद्यादिषु चार्थेष्वच्यन्तेषु सप्तसु कर्मसूपपदेषु करोतेः ख्यन् स्यात् ।
करणे चैवैकल्पिकत्वात् द्विविधाश्चार्था आद्यादयः चान्ता अच्यन्ताश्च ।
तत्र च्यन्ताः पर्युदस्यन्ते । अनाद्याभावात् करोत्यनेन आद्याङ्गणम् । सुभग-
ङ्गणमित्यादि । चार्थेष्विति किम् । आद्यन्तैश्चैव कुर्वन्ति । अभ्यङ्गय-

“आद्यासुभगस्थूलपलितनमान्धप्रियेषु चार्थेष्वचौ कृजः करणे
ख्यन्” ॥ ‘आद्यादिष्विति’ । अनेन आद्यादीनामुपपदत्वं दर्शयति ।
करणे कारक इत्यनेनापि करणस्य प्रत्ययार्थत्वम् । अथैवं कस्मान्न विज्ञा-
यते करण उपपदे आद्यादिषु कर्तृत्विति, उच्यते, चार्थेष्वच्चाविति
वचनाद् आद्यादिशब्दाः स्वरूपप्रधानाः न च शब्दावां कर्तृत्वमुपपद्यते,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५२१

(अ. ३ । पा. २ । आ. १) (आद्य सुभगस्य न पलितनमान्धप्रिवेषः ख्यर्थे-
ख्यौ कृजः करणे ख्यन् । ३ । २ । ५६ ।)

ल्युटा भाव्यमिति । (कै)

अवश्यभाव्यमित्यर्थः ॥

तदयुक्तमिति । (कै)

भाष्य विरोधादित्यर्थः । उत्तरार्थत्वं वदता इहार्थत्वाभावस्य
भाव्यकृता बोधितत्वादिति भावः ॥

केचिदेवेति । (कै)

स्पष्टं प्रतीयमानक्रियावेशा इति भावः ॥

नतीत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वातनाम् । तेन नात्र प्रागनाद्यः सन् आद्यः
क्रियते इति अभूततद्भावभावः । अस्तु वा अभूततद्भावः तथापि प्रकृते-
रनिवक्षायां प्रत्युदाहरणम् । प्रकृतिरेव परिणामिनोत्वेन यदा विवक्ष्यते
यथा अपटास्तन्तवः पटोभवन्तीति तदा चिप्रत्ययः । तथा च तत्र
नार्त्तिकम् । प्रकृतिवितजाग्रहणं चेति ॥ अच्चाविति किम् । आद्यौ-
करोत्यनेन । स्यादेतत् । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युटात्र भवितव्यम् ।
न च ल्युटः ख्यन्-हेह विरोधोन्ति । उभयथापि हि आद्यौ करणमित्येव
रूपम् । खित्यनवययस्य, अरुद्धिधदङ्गन्तस्यमुमिति हि ऋस्वत्वं मुम् चान-

ननु च अवगोण करोति मुखमाद्युशब्द इत्यत्र शब्दस्यापि कर्तृत्वं सम्भवति,
एवं तर्हि व्याख्यानात्तथा नाश्रीयते, अच्चाविति तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा-
ऽन्त्यन्त इत्यर्थः । प्रत्येकं सम्बन्धात्वेकवचनं, कथं एनय्यर्थस्य भवन्त्य-
च्यन्ताश्च भवन्तीत्याह । 'चैर्विकल्पेन विधानादिति' । 'आद्यौ करणा-
मिति' ख्यन्ः स्वकारणे मुमर्थः, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गेष्वा-
द्यादिषूपपदेषु ऋस्वार्थस्य, नकारः स्वार्थः, योगनादेशः । 'अभ्यञ्जयती-
त्यर्थ इति' । अनेकार्थत्वाद्वातनां, तेनात्र प्रागनाद्यः सन्नाद्यः क्रियते इति

(आच्छा सुभगस्थूलपलितनमान्धप्रियेष्वर्थ- (अ. ३ । पा. २ । आ. १)
 ख्यौ कृजः कर्गो ख्यन् । ३ । २ । ५६ ।)

द्रव्योपलक्षणार्थमिति । (कै)

अवस्थाविशेषविशिष्टस्योपलक्षणायेत्यर्थः ॥ ननु क्रियाप्रकारको
 बोध इति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु अभिधानत्वाभावा केषांचिदेव
 कृत्रप्रयोगाणां गतिसम्बन्धो न सर्वेषामिति भाव्यतात्पर्यः ॥ भाष्ये

द्रष्टुजिति । (भा)

“भुवस्वे”त्यनेन प्रदेवदत्त इत्यत्र प्रशब्दस्य देवनक्रियायां
 दानक्रियायां वा योनाद्य इत्याह

व्ययस्य विधीयते । चरन्तश्चाव्ययम् । ऊर्यादिच्चिडाचक्षेति निपातत्वात् ।
 न च ख्यनि सति उपपदमतिङिति नित्यसमासो लभ्यते ल्युटि तु नेति
 वाच्यम् । ल्युट्यपि गतिसमासस्य सम्भवात् । तस्यापि नित्यसमासत्वा-
 विशेषात् । न च स्त्रीप्रत्यये विशेषः । उभयत्रापि डीवेव भवति । ल्युटि
 टिङ्ङाणञिति सूत्रेण, ख्यनि तु तत्रत्येन ख्यन् उपसंख्यानानेन । न च स्त्रे
 विशेषः । ल्युटि हि लित्त्वरेण कृज उदात्तत्वं ख्यन्यपि नित्त्वरेण तथै-
 वेति । तस्मादच्चाविति व्यर्थमिति चेत् । सत्यम् । उत्तरार्थं तदुक्तमिति
 भाष्यकाराः । एतच्च आच्छाीकरणमित्यादिरूपं ल्युटा भवत्येवेति भाव इति

अभूततद्वावाभावो भवतु वा ऽभूततद्वावस्तथापि यत्कमेवेदं प्रत्युदाहरण-
 मित्याह । ‘प्रकृतेरविवक्षायामिति’ । प्रकृतिरेव परिणामित्वेन यत्र
 विवक्ष्यते यथा तन्तवः पटो भवतीति तदा चिप्रत्ययः, तथा च वार्त्तिकं
 प्रकृतिविवक्षा ग्रहणं चेति, प्रकृतिः कार्यस्य पूर्वावस्था ‘अच्चाविति
 किमिति’ । अस्य वक्ष्यमाणोभिप्रायः समाविष्करोति । ‘ननु चेति’ ।
 ल्युटात्र भवितव्यमिति । ‘कर्ग्याधिकरणयोश्चे’ति, न च ल्युटः ख्यन्स्य
 विशेषो ऽस्तीति ल्युटि तावदाच्छाीकरणमिति रूपं स्वरोपि लित्त्वरेणो-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५२६

(अ. ३ । पा. २ । आ. १) (आद्य सुभगस्थूलपलितनमान्धप्रियेषु च्यर्थ-
स्वचौ कृजः कृगो ख्यन् । ३ । २ । ५६ ।)

देवशब्दस्येति ॥ (कै)

नान्य इत्याह

तदवयवस्य चेति ॥ (कै)

तदवयवस्य चेति बङ्गब्रौहिः ॥ व्याघ्रादौ तर्हि संज्ञाशब्दे कथं
गतिसम्बन्धोऽत आह

व्याघ्रादयस्त्विति ॥ (कै)

कैयटः । यत् जयादित्येनोक्तम् । प्रतिषेधसामर्थ्यात् ख्यन्यमिति ल्युडपि न
भवति । तेन ल्युटोप्ययमर्थतः प्रतिषेध इति । तस्यायमाशयः । केवलो-
त्तरार्थत्वे तत्रैवाच्चाविति ब्रूयात् । इह करणसामर्थ्यात् ल्युडपि न । यथा
इकोचिविभक्तावित्यज्यङ्गस्य उत्तरार्थत्वे सत्यापि इहकरणसामर्थ्यान्न-
नुमतेत्यस्यानित्यता ज्ञाप्यत इत्यभिप्रायेणाह । इह किञ्चित्त्रपो इतीति
वक्ष्यते । तथा चोत्तरार्थतापि काममस्तु न तु केवलोत्तरार्थतेति । भाष्य-
वार्तिकस्वरसेन तु केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते । अतस्तद्विरोधादवृत्तिकृन्मत-
मयुक्तमिति कैयटः ॥

त्तरपदाद्युदात्तत्वं ख्यन्यपि नित्स्वरंगाद्युदात्तत्वं 'खित्यनव्ययस्य' 'अर्द्धिध-
जन्तस्य मुमि'ति ऋस्त्वं मुम् चानव्ययस्य विधीयते चान्ताश्चाव्ययम् ।
'ऊर्यादिच्चिडाचस्वे'ति निपातत्वात् । स्त्रियामण्यभयत्र टिङ्गानमित्यादिना
डौब् भवति, अतो रूपे स्वरे च नास्ति विशेषः । 'उत्तरार्थस्वेति' ।
उत्तरसूत्रे खिष्णुच्लुकज्भ्यां मुक्ते तजादिभिर्भवितव्यमित्यन्ति विशेषः,
कथं तर्हि पूर्वमुक्तां प्रतिषेधसामर्थ्यादिति, अस्मिन्सूत्रे प्रतिषेधसामर्थ्या-
दिति भावः, केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैवाच्चावित्यवक्ष्यत्, यथा वक्ष्यते इह
किं चित्त्रपो इति, भाष्ये तृत्तरार्थमेव स्थितम् ॥

(कर्त्तरि भुवः खिष्णुच् खुकजौ । ३ । २ । ५७ ।) (अ. ३ । पा. २ । आ. १)

कर्त्तरि भुवः खिष्णुच् खुकजौ । ३ । २ । ५७ ॥

भाष्ये न खसुरिति पाठः ॥

उदात्तत्वादिति । (भा)

तेन “एकाच उपदेशे” इत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः ॥ कृत्यो-
केषुचेति (६ । २ । १६०) सूत्रेण नञः खराभावादाह

कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकजौ ॥ आद्यादिषु च्यर्थेष्वन्त्येषु
सुबन्तेषूपपदेषु भवतेर्धातोः कर्त्तरि खिष्णुच् खुकञ् एतौ स्तः ।
आद्यम्भविष्णुः । आद्यम्भावुकः । सुभगम्भविष्णुः । सुभगम्भावुक इत्यादि ।
कर्त्तर्यहणं करणाऽनुवृत्त्यर्थमुत्तरार्थञ्च । खकारो मुमर्थः । अकारो
वृद्धार्थः । स्यादेतत् । खिष्णुच् इकारो मास्तु खसुरिति खख इति ।
बोध्यताम् । तत्रायमप्यर्थः । खरार्थश्चकारो न कर्त्तव्यः । प्रत्ययखरेणैवा-
भिमतसिद्धेः । कथन्तर्हि इकारादित्वमिति चेत्, इडागमेनेति गृह्याण ।
न चैकाच उपदेश इतीगन्निषेधः । भवतेरुदात्तत्वात् । अत्रोत्तरं वार्तिक-
कार आह । नञस्तु खरसिद्धार्थमिकागादित्वमिष्णुच् इति ॥ नञ इति
पञ्चमी । नञ उत्तरस्य खिष्णुजन्तस्य खरसिद्धार्थमित्यर्थः । यद्ययमिका-
रादिर्न क्रियेत ततः सत्यपीटि कृत्योकेषुच्चावादीदयस्वेति सूत्रे अस्य

“कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकजौ” ॥ कर्त्तर्यहणं करणानिवृत्त्यर्थमुत्त-
रार्थं च, खकारो मुमर्थः, चकारः खरार्थः, अकारो वृद्धार्थश्च, किमर्थं
खिष्णुजिकारादिः क्रियते न खसुरित्येवोच्येत, तत्रायमप्यर्थः, खरार्थश्च-
कारो न कर्त्तव्यो भवति प्रत्ययखरेणैव सिद्धम्, केनेदानीमिकागादित्वं
सिद्ध्यति तत्राह । ‘उदात्तत्वादिति’ । भवतिरयमुदात्तः, तस्योदात्तत्वा-
दिङ् भविष्यति । ‘नञस्त्विति’ । नञ इति पञ्चमी नञ उत्तरस्य
खिष्णुजन्तस्य खरसिद्धार्थमित्यर्थः । यद्ययमिकारादिर्न क्रियेत ततः सत्य-
पीटि कृत्योकेषुच्चावादीदयस्वेत्यस्य गृहणं न स्याद अस्य चकाराभावात्

(अ. ३. पा. २. आ. १) (कर्त्तरि भुवः खिष्णुचः खुकञौ । ३. २. ५७ ।)

नञ उत्तरस्येति । (कै)

अन्तोदात्तविधायकमिदं पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः ॥ ननु तदनुबन्धकपरिभाषया इष्णुच एव ग्रहणं भविष्यति न खिष्णुच इत्यत आह

इकारोच्चारणेति । (कै)

चकारोच्चारणेनैव द्वयोर्ग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा तदनुबन्धकपरिभाषा बाधे च खिष्णुचः करणेन षत्वयोरसिद्धत्वाभावे च सिद्धे इकारोच्चारणं व्यर्थमिति “अयमपीटि कृते इति” भाष्य तात्पर्यम् ॥ “न सिद्धतौत्यादि” त्वेकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् ॥

ग्रहणं न स्यात् । अस्य चकारानुबन्धाभावात् अथोच्यते । अयमपि चित् । खिष्णुच इति एवमपि लाक्षाणिकत्वात् षत्वगात्वयोश्चासिद्धत्वादिष्णुजितिरूपाभावात् ग्रहणं न स्यादेव तत इकारादित्वं क्रियते । अत्रेदं वक्तव्यम् । सत्यपीकागादित्वे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति परिभाषया अलंकृताविष्णुच एव ग्रहणेन भाष्यं, नास्य । अथोच्येत । इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति हन्तव्यं खिष्णुजयमस्तु तत्रेति कृते चकारानुबन्धसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्त्विति किमिकारणम् । तस्माच्चिन्त्यमेतत् यत्तु ह्रस्वदत्तेन षत्वगात्वयोः सामर्थ्यादस्य ग्रहणं भवतीत्युक्तम् । तदप्यापाततः । सृजपेक्षया ण्युक्तौ पत्युत प्रक्रियानाघवेन षत्वगात्वयोः कर्गस्योचिततया सामर्थ्यायोगादिति दिक् ॥

अथाम्यापि चकारः क्रियेत एवमाप लाक्षाणिकत्वात् षत्वगात्वयोश्चासिद्धत्वादिष्णुजितिरूपाभावाद्ग्रहणं न स्यादेव तत इकारादित्वं क्रियते, ननु च सत्यपीकागादित्वे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य, एकानुबन्धकग्रहणे न द्वानुबन्धकस्येति अलंकृताविष्णुच एव ग्रहणेन भवितव्यं नास्य, इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणं भविष्यतीति मन्यते । यद्येवं खिष्णुजयमस्तु तत्र षत्वगात्वयोश्चकारस्य च कर्गसामर्थ्यादिटि कृते ऽस्यापि ग्रहणं सिद्धमिति चिन्त्यप्रयोजनमिकारादित्वम् ॥

स्पृशोऽनुदके क्तिन् । ३ । २ । ५८ ॥

एकाचोऽयमिति (भा)

भाष्ये । यङ् सुङन्तात्त्वयं न क्तिन् अनभिधानादिति भावः ॥

ननु क्तिग्रहणे क्तिपोऽपि ग्रहणं स्यादत आह

स्पृशोऽनुदके क्तिन् ॥ अनुदके सुबन्तउपपदे स्पृशः क्तिन् स्यात् । यद्यपि स्पृशः सकर्मकत्वात्कर्मण्युपपद इत्येव प्राप्तस्तथापि पूर्वसूत्रात्कर्त्तरि-
त्यनुवृत्तेः सुपीत्येवोपपदं निर्णीयते । तथाहि । कर्त्तरि क्तिदित्येव कर्त्तरि
क्तिनः सिद्धत्वात्कर्त्तृनुवृत्तिः कर्त्तृप्रचयार्था । कर्मण्युपपदे एकः कर्त्ता
करणादौ चापर इत्येवं कर्त्तृप्रचयः । तथा च सुबन्त उपपद इति फलितं
भवति । घृतं स्पृशतीति घृतस्पृक् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृगिति
प्राप्तः । वस्तुतस्तु पूर्वसूत्रे कर्त्तृग्रहणं व्यर्थमेव । तद्वि न तत्रैव करणा-
नुवृत्तिनिरासार्थम् । अस्वरितत्वादेव तत्सिद्धेः । नापीह कर्त्तृप्रचयार्थम् ।
मन्त्रस्पृगित्यादेः क्तिपापि सिद्धेः । न च क्तिपि कुत्वं न स्यादिति वाच्यम् ।
क्तिप्रत्ययो यस्मात्तस्यान्यत्रापि कुत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथा
अस्वरितत्वाद्यासिद्धेरित्यवधेयम् । अनुदकइति किम् । उदकस्पर्शः । न
चेह क्तिपा उदकस्पृगिति रूपं दुर्वागमिति वाच्यम् । अनुदक इति पर्यु-

“स्पृशोऽनुदके क्तिन्” ॥ ‘ननु चेत्यादि’ । ‘सुपि स्थ’ इत्यत्रोक्तं
सकर्मकेषु कर्मणीत्युपतिष्ठते अन्यत्र सुपीति ततश्च सुबन्त उपपदे क्तिन्
प्रत्यय इत्युक्तमनुपपन्नमिति भावः । ‘तत्कर्त्तृप्रचयार्थमिति’ । ‘कर्त्तरि
क्तिदि’ त्येव कर्त्तरि क्तिनः सिद्धत्वात्कर्त्तृनुवृत्तेर्नान्यत्रयोजनमस्तीति भावः ।
‘कर्त्तृप्रचयो लभ्यत इति’ । कर्मण्युपपदएकः कर्त्ता करणादौ चापर
इत्येवं प्रचयो भवति । ‘घृतस्पृगिति’ । ‘क्तिप्रत्ययस्य कु’रिति शकारस्य

तदनुबन्धेति । (कै)

अत्र सूत्रे कर्मणीति सम्बध्यत एव । मन्त्रस्पृगित्यादि तु
क्लिपा सिद्धम् ॥

क्लिप्रत्ययस्येति । (भा)

वङ्गव्रीह्याश्रयणात्कत्वमपि सिद्धम् ॥

दाससामर्थ्यात्क्लिपपोष्यप्रवृत्तेः । कथन्तर्हि मन्त्रस्पृगित्यादेः क्लिपा सिद्धि-
रुक्तेति चेत्, उदके क्लिपोप्रवृत्तावपि मन्त्रादावपपदे प्रवृत्तौ बाधका-
भावादिति दिक् । क्लिनः ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । इकारो वेरपृक्त-
स्येति विशेषणार्थः । नकारस्तु यद्यपि नाद्युदात्तार्थः । एकाज्भ्यः क्लिनो
विधानात्तत्र धातुस्वरेणैव सिद्धेः । यस्त्वेनेकाच् दृष्टगिति, तत्रान्तोदा-
त्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथापि क्लिप्रत्ययस्य कु'गिति विशेषणार्थः । क्लिप्र-
त्ययस्येत्युच्यमाने सन्देहः स्यात् । केः क्लिपो वा निर्देश इति । न च
केर्निर्देश एकः प्रकारः क्लिपस्तु द्वाविति विशेषः । केरपि निर्देशे पका-
रस्य अनचिचेति द्विवचनोपपत्तेः । न चैवं क्लिपि प्रकारत्रयमिति
वाच्यम् । भरोभरीति लोपोपपत्तेः । व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य बोधारणे
विशेषानुपलम्भाच्च ।

खकारः सोष्मत्वेनान्तर्गतस्यात्, 'भूला जशोन्ते' क्लिनः ककारो गुणवृद्धि-
प्रतिषेधार्थ इकारो 'वेरपृक्तस्येति' विशेषणार्थः, नकारः किमर्थः
एकाज्भ्यो ह्ययं विधीयते तत्र धातुस्वरेणैव सिद्धं यस्त्वेनेकाज् दृष्टगिति
वक्ष्यत्येदृशेर्द्विवचनमन्तोदात्तत्वञ्चेति यन्तर्हि 'क्लिप्रत्ययस्य कु'गिति
विशेषणार्थः, क्लिप्रत्ययस्येत्युच्यमाने सन्देहः स्यात् । केः क्लिपो वा निर्देश
इति, केरपि निर्देशे प्रकारस्यानधि चेति द्विवचम् ॥

(ऋत्विग्दधृक्स्वर्गिदगुष्णिगञ्चयुजिकृष्वां च । (अ. ३ । पा. २ । आ. १)
३ । २ । ५६ ।)

**ऋत्विग्दधृक्स्वर्गिदगुष्णिगञ्चयुजि-
कृज्चां च । ३ । २ । ५६ ॥**

अन्तोदात्तत्वं चेति । (भा)

इदं च किनो नकारमत्वे उक्तम् । ऋगुष्णिगोर्निपात्यमान-
वस्तुनः स्पष्टत्वात्तत्रोक्तम् ॥

ऋत्विग्दधृक्स्वर्गिदगुष्णिगञ्चयुजिकृष्वाञ्च ॥ आद्याः पञ्च क्तिन्नन्ता
निपात्यन्ते । ततस्त्रिभ्यः क्तिन्विधीयते । तत्रापि निपातनैः मह निर्देशा-
त्किञ्चिदलाक्षाणिकमस्ति । तद्यथा : अग्नेः सकर्मकत्वात्कर्मण्येव प्राप्तः
सुबन्तमात्रे विधीयते । युजिकृष्णिभ्यान्तु केवलाभ्यामेव । यजेर्विधानसा-
मर्थ्याच्च । न हि सोपपदाद्यजेः क्तिनि क्तिपि वा विशेषोस्ति कुत्वस्य
चोः कुरित्यनेनैव सिद्धत्वात् । अनुपपदे तु यजेः समस इति नुमि कृते
नकारस्य कुत्वाये किनो विधानं भवति सार्थकम् । कृश्चेर्नलोपाभावश्च
निपात्यते । ऋतौ यजति ऋत्विक् । इह ऋतुशब्दे उपपदे यजेः क्तिन् ।
विधृषा प्रागल्भ्ये, अस्य क्तिन् द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वञ्च निपात्यते । दधृक् ।
ऋजेः कर्मणि क्तिन् अमागमश्च निपात्यते । ऋज्यते इति सूक् । दिशेः
कर्मणि क्तिन् । दिश्यते इति दिक् । उत्प्राप्तिश्चेः । क्तिन् । उपसर्ग-

“ऋत्विग्दधृक्स्वर्गिदगुष्णिगञ्चयुजिकृष्वां च” । ‘ऋतौ यजतीति’ ।
वसन्तादिकं ‘ऋतुं यजतीति’ । यस्मिन्नागे ऋतुर्देवता यथा वसन्ताय
कपिञ्जलानालभते पिण्डास्तथो वसन्ता इत्यृतुपशुनालभते ग्रीष्मो
हेमन्त उत्तमो वसन्त शरदर्षा इत्यादौ तदभिप्रायमेतत् । ‘ऋतुप्रयु-
क्तोवेति’ । वसन्तेवसन्ते जातिषा यजेतेत्यादौ यत्कर्तृत्वं तदभिप्रायमेतत् ।
‘षत्वञ्चेति’ । अन्यथा ‘सात्यदाद्यो’र्गिति निषेधः स्यात् । ‘सुबन्तमात्र-
इति’ । अन्यथा सकर्मकत्वात्कर्मण्येव स्यात् । ‘केवलादेवेति’ । एतत्तु
क्तिन्विधानसामर्थ्यादपि लभ्यते नहि सोपपदाद्यजेः क्तिनि क्तिपि वा
विशेषोस्ति कुत्वस्य ‘चो कृ’रित्यनेनैव सिद्धत्वात्, अनुपपदे तु

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५२६

(अ. ३ । पा. २ । आ. १) (ऋत्विग्दृक्स्त्रिद्विगुणिगद्युजिकृष्ठां च ।
३ । २ । ५६ ।)

कृष्णामिति (पा)

निपातनास्त्रलोपाभाव इति ॥

धृषेऽश्वेति । (भा)

सूत्रो भाष्ये स्पष्टम् ॥

नलोपः सस्य षत्वञ्च । उष्णिक् । प्राङ् । प्रत्यङ् । युङ् युञ्जौ । सोपप-
दात्तु सत्सूद्विषेति क्तिप् । अश्वयक् । यदि तु निपातनसाहचर्यात्सोपप-
दादनुपपदाच्च युजेः क्तिन् भवतीत्युच्येत तदा सत्सूद्विषेति सूत्रे यजि-
ग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् । कुञ्च कृञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । नोपधाविमौ ।
तथा च निकुचितोरित्यत्र नलोपो दृश्यते । सन्निपातपरिभाषायाः
प्रमाणं पठन् वार्त्तिककारोप्याह । उदुपधत्वमकिमकित्वस्य निकुचित
इति । अकारस्तु न्तोरिति चुत्वेन, तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न :
अकारोपधं पठतां तु कश्चौ कश्चौ इत्यादौ प्राप्तं कुत्वं सङ्गि भङ्गोति
नाहार्यते । सङ्गिति प्रत्याहारः । सनः सशब्दादारभ्य षा महिङो
उकारात् । अत्र के चित् । कुञ्चिरेक एव धातुः । तस्य ककारात्परो
रेफोपि क्तिन्सन्नियोगेन निपात्यत इत्याहुः । चोः कुरिति सूत्रे वाममन
काशिकायां स्पष्टमेतत् ॥

यजेरसमास' इति नुमि कृते नकारस्य कुत्वाथं क्तिनो विधानं भवति
सार्थकं, यदि तु निपातनसाहचर्यात्सोपपदादनुपपदाच्च युजेः क्तिन्
भवतीत्युच्येत तदा सत्सूद्विषेत्यत्र यजिग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् । 'नलोप
कस्मान्न भवतीति' । कुञ्च कृञ्च कौटिल्याल्पीभावयोरिति नोपधावेतौ
धातू । तथा निकुचितिरिति नलोपो दृश्यते चुत्वेन तु अकारस्य अवगा
तस्यासिद्धत्वाच्चकारे परत 'चोः कु'रिति कुत्वं न भवति कुञ्चौ कृञ्च
इत्यादौ अकारोपधं तु पठतां स्यात् तत्र सङ्गि भङ्गोति वचनान्न भवतीति
वक्तव्यं, सङ्गिति प्रत्याहारः सनः सशब्दादारभ्या महिङो उकारात्,
अन्ये तु कुञ्चिरेक एव धातुस्तस्य ककारात्परो रेफोपि क्तिन्सन्नि-
योगेन निपात्यत इत्याहुः । तदेत् 'चोः कु'रित्यत्र वामनो वक्ष्यति ॥

५३०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।

(अ. ३ । पा. २ । आ. १)

३ । २ । ६० ।)

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।

३ । २ । ६० ॥

अकारः केवलस्वरार्थं उतान्यार्थोपीति विचार तात्पर्यमाह

अकारस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

नकारेणपीति । (भा)

न च ह्यनुबधकत्वादस्य कनो ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् ।

येनानुबधेन ह्यनुबन्धकत्वं तदनुच्चारण एव तत्प्रवृत्तेः ॥

यः कृतोऽर्थ इति । (कै)

प्रकृते दृशेः कर्त्तव्यार्थः ॥ भाष्ये

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ॥ अनालोचनार्थाद् दृशेर्धातो-
स्त्यदादिषु कञस्याच्चात्किन् । तादृक् । तादृशः । यादृक् । यादृशः ।
कनो अकारो विशेषणार्थः । ठकठञ्कञिति स्वरार्थश्च । अनालोचने
किम् । तत्प्रत्यतीति तद्दर्शः । तादृशायस्तु रूढिशब्दाः । ते च असता-

“त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च” ॥ पश्यार्थेऽथेत्यत्र वक्ष्यति आलोचनं
चक्षुःसाधनं विज्ञानमिति, इह तु ज्ञानमात्रप्रतिषेधं मन्यते । ‘यादृक्
तादृगिति’ । दृग्दृशवतुष्विति वर्त्तमाने ‘आ सर्वनाम्न’ इत्यात्वम् । ‘अकारो
विशेषणार्थ इति’ । आद्युदात्तत्वस्य नकारेणापि सिद्धत्वात् अकारो-
पधस्य प्रयोजनं विशेषणमेवेत्यर्थः न तु स्वरः न प्रयोजनमित्युच्यते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५३१
 (अ. २ । पा. २ । आ. १) (तदादिषु दृशोऽनालोचने कश्च ।
 ३ । २ । ६० ।)

इवार्थेऽयं तद्धित इति । (भा)

अयं भावः । यथा दृग्दृश्वतुष्विति । सूत्रे दृचे इति वार्त्तिक-
 बलादनुक्तोऽपि कश्चः कल्प्यते । तथा इवाधिकारे तद्धिते तदा-
 दिभ्यो दृग्दृशट् दृचाप्रत्ययाः कल्पाः ॥ दृशदिदृष्टत्वाच्च ङीष्पि
 सिद्ध इति दिष्टेति सूत्रे कात् ग्रहणमपि न कार्यमिति
 ज्ञातव्यमिति ॥ भाष्ये

तमिवात्मानं पश्यतीति । (भा)

प्रेरणावृद्धावपि अन्नर्भावितरणर्थत्वाज्ज्ञात्वात् । तमिवात्मानं
 जनान् दर्शयतीत्यर्थः । अत्र प्रेरणावृद्धाधिकार्यत्वेनाज्ञानार्थत्वं
 कर्मण्युपपदे एवायम् । तेन निवृत्तप्रेषणतया स इव पश्यतीति
 विग्रहोऽनुचितः । “सत्सूक्ष्मेति” सूत्रे एव कर्मणीत्यस्य निवृत्ते-

प्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते । अत एव अनालोचन इत्युक्तम् । दृश्यार्थाभावेऽप्ययं
 विधिः । सति तु दृश्यार्थे अणोव भवतीति भावः । भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि
 व्युत्पत्तिर्दर्शिता । तमिवेमं पश्यन्ति जनाः । स इवायं पश्यति ज्ञानविषयो
 भवतीत्यर्थात् । तथा दृग्दृशदृक्षा इवार्थे तद्धितप्रत्यया एवेत्यपि

तं पश्यति तद्दर्श इति चक्षुर्विज्ञानेऽणोव भवति, कथं पुनः प्रयुज्य-
 मानस्यैव दृशेरनालोचनार्थत्वमित्याह । ‘तादृशादयो रुढिशब्दा इति’ ।
 ततः किमित्याह । ‘नैवात्रेति’ । रुढिशब्दा ह्यसताप्यवयवार्थेन व्युत्पा-
 द्यन्ते यथा तैलपायिकादयः, एतदर्थमेवानालोचन इत्युक्तं दृश्यार्थाभावे ऽयं
 विधिः, सति तु दृश्यार्थेणैव भवतीति । भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्ति-
 र्दर्शिता तमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोऽयं स इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं

५३२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(त्यदादिषु दृशोऽगालोचने कश्च ।

(अ. ३ । पा. २ । आ. १)

३ । २ । ६० ।)

सत्सू इति सूत्र भाष्ये ध्वनितत्वेनाचानुवृत्तेः सत्त्वात् । तनु कर्म-
कर्त्तेति व्यवहारोऽनुपपन्नः कर्मत्वाभावात् कर्मवद्भावाभावाच्चेत्यत

आह

कर्मण एवेति ॥ (कै)

पक्षान्तरं स्थितं भाष्ये । तच्च टिड्ढाणञिति सूत्रे व्युत्पादयिष्यामः । समा-
नान्ययोश्चेति वक्तव्यम् ॥ सदृक् । सदृशः ॥ अन्यादृक् । अन्यादृशः । कसोपि
वक्तव्यः ॥ त्यदादिषु समानान्ययोश्च ॥ तादृक्षः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः ॥

पश्यतीति, तत्र कर्मव्यापारमात्रे वा दृशेर्दृष्टिः, कृत्स्नधात्वर्थार्थारोपो
वा सौकर्यातिशयप्रतिपादनायेति द्रष्टव्यम् । 'समानान्ययोश्चेति' । समा-
नस्य दृग्दृशवतुषु सभावविधानात्सिद्धम्, कसश्चेति त्यदादिषु समानान्य-
योश्च तादृक्षः सदृक्षः । 'अन्यादृक्ष इति' । दृक्षे चेति वक्तव्यमिति
सभाव आत्वं च ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५३३

(अ. ३ । पा. २ । आ. १)

(सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदुभिदुच्छिदुजिनौ-
राजामुपसर्गोऽपि क्तिप् । ३ । २ । ६१ ।)

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदुभिदुच्छिदु-
जिनौराजामुपसर्गोऽपि क्तिप् ।

३ । २ । ६१ ॥

कर्मवोपपदमिति । (कै)

कर्मणौत्यधिकारादिति भावः ॥ सुप्यहणं तु तन्निवृत्तिद्योत-
नायेति बोध्यम् ॥ वस्तुतः सुब्यहणमेवाचानुवर्तते कर्मणौति

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदुभिदुच्छिदुजिनौराजामुपसर्गोऽपि क्तिप् ॥
सुपीति वर्तते । कर्मग्रहणं तु स्पृशोनुदक इत्यतः प्रभृति नानुवर्तते ।
तत्र ह्यनुवृत्तेन कर्तृप्रचयार्थेन कर्तृग्रहणेन तन्निवृत्तिरित्युक्तम् । कर्तृ-
ग्रहणप्रत्याख्याने तु व्याख्यानादेव कर्मग्रहणानिवृत्तिरित्यन्यदेतत् । मदा-
दिभ्यो धातुभ्यः सुप्युपसर्गोऽप्यनुपसर्गोऽप्युपपदे क्तिप् स्यात् । उपसर्गग्रहणं
ज्ञापनार्थम् । सुपिस्थ इत्यतः प्रकृतस्य सुप्यग्रहणस्य उपसर्गतरपरत्वमिति ।
युक्तश्चेतत् । विशेषसन्निधौ आस्रातस्य सामान्यशब्दस्य तदतिरिक्तपगत्यौ-
चित्यात् । अत्फलन्तु स्पृशोनुदकेकिन्नत्यत्र उपसर्गस्याग्रहणमिति कैयटः ।
यत्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य वदः सुपिक्यप्चेत्यत्रापि उपसर्गतर-

“सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदुभिदुच्छिदुजिनौराजामुपसर्गोऽपि क्तिप्” ॥
‘अतः प्रभृतीति’ भाष्यकारप्रयोगात्प्रभृतिशब्दयोगे पञ्चमी । वदःसुपि
क्यप् चेति’ प्रयोजनदिगिधं दर्शिता, अत्र ह्यनुपसर्ग इति वर्तते तस्मात्

(सत्सूद्विषद्गुह्यदुह्ययुजविदुभिदुच्छिदुजिनी- (अ. ३। पा. १२ आ. १)
राजामुपसर्गेऽपि क्तिप् । ३। २। ६१।)

निवृत्तमित्यन्याख्यानमेवैतत् । अत्र सूत्रे उपसर्गेऽपि ग्रहणं अनुपसर्ग
इत्यस्य अतोऽनुपसर्ग इति सूत्रादनुवर्त्तमानस्याप्ये निवृत्तिद्योतनाय
भाष्यकार एतज्ज्ञापकेनैव सुव्यग्रहणस्योपसर्गेतरसुप्परत्वं व्याख्याया-

परत्वमुक्तं भाष्यवृत्त्योस्तत्तु मन्दप्रयोजनम् । तत्रत्य भाष्ये गदमदचरयमश्चेति
सूत्रादनुपसर्गग्रहणमनुवर्त्तत इति सिद्धान्तितत्वात् । वस्तुतस्तु कैयटोक्त-
मपि फलं चिन्त्यमेव । स्पृशेत्पसर्गे किनभावेऽपि क्तिपो दुर्वारत्वात् ।
तत्र च किन् क्तिपोः स्वरे रूपे वा विशेषस्य दुर्लभत्वात् । अथवा सत्यभि-
धाने यदलुगन्ते अनेकाच्कत्वेन स्वरे विशेषो वर्णनीयः । वस्तुतस्तु अनुदके
इति पर्युदासादत्र सत्ववाचकस्यैव ग्रहणेनोपसर्गे प्रापिरेव नास्ति ।
यत्तु गापोष्टुगित्यत्र फलमित्याहुः । तन्न । तत्रापि अनुपसर्गे इत्यनुवृत्तेः ।
कर्मणीत्यस्य सम्बन्धेऽपि सुपीत्यस्यासम्बन्धेन ज्ञापकाप्रवृत्तेश्च । तस्मात्
सुपिस्थ इत्यत्रैव यथाकथंचित्फलविशेषो वर्णनीय इत्यास्तान्तावत् । हंसः
शुचिषत् । पूर्वपदादिति षत्वम् । तत्र च कृन्दसीति वर्त्तते । तेन भाषायां
शुचिसदित्येव भवति । तथा च माघः । मसस्तु येन द्युसदां न्यधीयतेति ।
आदितेयादिविषद इत्यत्र तु सुधामादिपाठात् षत्वमिति माधवः । उप-
निषत् । सदिरप्रतेरिति षत्वम् । सू इति द्विषा साहचर्यात्स्तेरादादि-
कस्य ग्रहणम्, न तु सुवतिसूयत्योः । अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् ।
मित्रधुक् । प्रधुक् । गोधुक् । प्रधुक् । युजिर् योगे, युज समाधौ
द्वयोरपि ग्रहणम् । अश्वयुक् । प्रयुक् । विद ज्ञाने, विद विचारणे, विद
सत्तायाम्, अथाणामपि ग्रहणम्, न लाभार्थस्य विदेः । अकारस्य विव-

‘स्पृशेत्पसर्गे क्तिप्’ इत्यादौ प्रयोजनं द्रष्टव्यम् । ‘सुवतेरिति’ । न्यायस्य
तुल्यत्वाद्देवादिकस्याप्यग्रहणम् । ‘शुचिषदिति’ । कृन्दसीत्यं प्रयोगो हंसः
शुचिषदिति । पूर्वपदादिति षत्वं, शुचिसदिति पाठे लौकिकः प्रयोगः ।

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

५३५

(अ. ३ । पा. २ । आ. १) (सत्सूदिषद्गुह्यदुह्युजविदुभिदुष्टिदुषिनी-
राजासुपसर्गेऽपि क्तिप् । ३ । २ । ६१ ।)

नुपसर्ग इत्यस्थानधिकारं द्योतयति तत्फलं ज्ञापकसिद्ध्या-
सार्वत्रिकत्वेन प्र इत्यादिसिद्धिः । ननु “वचः सुपी”त्यत्र
“गदनदे”त्यतोऽनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनपरं वार्त्तिकं नापूर्व-
करणपरमत आह

क्षितत्वात् । वेदचित् । प्रवित् । काष्ठभित् । प्रभित् । अज्जुक्षित् ।
प्रक्षित् । अज्जुजित् । सेनानीः । प्रणीः उपसर्गादसमासेपीति गत्वम् ।
अग्रणीः । ग्रामणीः । अत्र ज्ञापकास्तत्त्वम् । स एषां ग्रामणीरिति
निर्देशो हि पूर्वपदस्यान्निमित्तादुत्तरस्य नयतेर्नकारस्य असंज्ञायामपि
गत्वं ज्ञापयति । नीरूपविषयं चेदं ज्ञापकम् । तेन ग्रामनाय इति कर्म-
ण्यणि गत्वम् । ज्ञापकस्य सामान्यापक्षे त्वादग्रशब्दादपि गत्वम् । नन्वेवं
गमादिशब्देभ्योपि प्राप्नोतीति चेत् । इष्टापत्तिरित्येके । अग्रग्रामाभ्यां
नयतेरिति वचनाज्ज्ञापनमपि उपपदद्वयमात्रविषयम् । निरूपमात्र-
विषयता तु वचनस्याप्यवधेयेत्यन्ये । स्वराट् । विराट् । सम्म्राट् । मोरा-
जीति मत्वम् । इह युजिग्रहणं शक्यमकर्तुमिति ऋत्विग्दष्टक् इति सूत्र
एवावोचाम । अत्र जयादित्यः । अन्येभ्योपि दृश्यत इति सामान्येन
क्विवक्ष्यते तस्यैवायं प्रपञ्च इति । नन्वेतदसङ्गतम् । तस्य ताच्छीलिकत्वा-
दिति चेत् । सत्यम् । क्तिप्चेति सूत्रमिह विवक्षितम् । तत्रापि हि
विजुपेक्षन्दसि, आतोमनिन्वयनिब्वनिपञ्च, अन्येभ्योपि दृश्यन्ते इति सन्नि-
हितं दृशिग्रहणमनुवर्त्य वचनविपरिणामेन व्याख्यातुं शक्यत इत्याशयेनो-
दाहृतजयादित्यग्रप्रवृत्तेः । एतेन स्थःकचेति सूत्रे क्तिप् सिद्धोऽन्येभ्योपि

‘कथमत्र गत्वमिति’ । ग्रामणीविषयः प्रश्नः, प्रणीरित्यत्र त्रुपसर्गाद-
समासेपीति गत्वमस्येव । ‘ज्ञापकादिति’ । पूर्वपदस्यान्निमित्तादुत्तरस्य
नयतिनकारस्यासंज्ञायामपि गत्वं भवतीति सामान्येन ज्ञापकमित्यर्थः,

(सत्सु द्विषद्बुद्बुद्बुजविदुभिदुष्टिदुजिनी- (अ. ३ । पा. २ । आ. १)
 राजामुपसर्गेऽपि क्तिप् । ३ । २ । ६१ ।)

अनुपसर्गेति ॥ (कै)

यच्च चेति । (कै)

यत्र “सृष्टोऽनुदक” इत्यादावनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिर्न सम्भाव्यते
 एतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनमित्यन्वयः । इदं चिन्त्यम् । अत्रापि
 “अतोऽनुपसर्ग” इत्यतोऽनुवृत्तिमम्भवात् ॥

दृश्यत इतीति भाष्यं तत्रत्यवृत्तिश्चेत्युभयमपि व्याख्यातम् । अत्रेदमवधेयम् ।
 सूत्रस्य प्रपञ्चार्थत्वे स्थिते सूत्रविदेत्यत्र धातुविशेषणपरिग्रहे वृत्तिकृतोक्तो
 यत्नो निष्फलः । सुवतिसूयत्योर्विन्दतेश्च क्तिप् चेति क्तिपो दुर्वारत्वात् ।
 न चेद् धातुविशेषग्रहणं नियमार्थन्तेन सुवत्यादिषु क्तिप् चेति सूत्रं न
 प्रवर्त्तत इति वाच्यम् । प्रपञ्चार्थमिदं सूत्रमिति स्वीकृतिविरोधात् । किञ्च
 लुग्विकरणालुग्विकरणयोरिति परिभाषया सुवतिसूयत्योरेव ग्रहणं न्यायं
 साहचर्यमात्रपुरस्कारे वा उच्चारणार्थाकारवद्भिः पूर्वोत्तरैः साहचर्यमुपेक्ष्य
 कथं विदेत्यकारविवक्षोक्ता कथं वा युजेत्युभयग्रहणमवोचत् । न हि
 युजविदयोरण्वपि वैषम्यमस्ति । तस्मादिह वृत्तिकृतान्तदनुगामिनामन्ये-
 षाञ्च धातुविशेषपरिग्रहे अभिनिवेशो निर्मूलो निष्फलश्च । ननु प्रपञ्च-
 त्वोक्त्या सूत्रमर्थान्तरव्याख्यातम् । तथा च सूत्रग्रहणे उपसर्गनिवृत्तिर्न
 ज्ञाप्येतेति चेत् मा ज्ञापि । तत्फलस्य प्रागेव शिथिलीकृतत्वात् । एवञ्च
 णिनिविधौ सुब्रह्मणमपि न कर्त्तव्यमिति महदेव लाघवमिति दिक् ॥

तेनाग्रणीरित्यत्रापि भवति कर्मण्यणि तु न भवति नीरूपविषयत्वाज्ज्ञापनस्य,
 अन्ये त्वग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति वक्तव्यमिति वचनाज्ज्ञापन-
 मपि तद्विषयं तत्रापि नीरूपविषयमिति स्थिताः ॥

अदोऽनन्ने । ३ । २ । ६८ ॥

क्रथे च । ३ । २ । ६९ ॥

भाष्ये

आमात्सस्यदित्येवमर्थमिति । (भा)

लो एतत्सिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥

अदोऽनन्ने ॥ कृन्दसौति निवृत्तम् । अन्नभिन्ने सुप्युपपदे अदेर्विद्
स्यात् । आममत्ति आमात् । सस्यात् । अनन्ने किम् । अन्नादः ।
भाषायां कर्मण्यण् । कृन्दसि तु कृद्वात्ययेन पचाद्यजित्युक्तम् । तेन अन्नाद
इत्यत्र अन्न अद इत्यवग्रहः सिध्यति ॥

क्रथे च । क्रथोपपदे अदेर्धोतोर्विट् प्रत्ययः स्यात् । क्रथमत्ति
क्रथात् । पूर्वणैव सिद्धे वचनमसरूपबोधनार्थम् तेनाणन् भवति ।
कथन्तर्हि क्रथादो अप आशर इत्यमरः । अत्राङ्गः । कृत्तविकृत्तपक्क-
मांसशब्द उपपदे अण् । तस्य च एषोदगादित्वात्क्रथभाव इति ।

“अदोऽनन्ने” ॥ ‘अन्नाद इति’ । भाषायामणोव भवति कृन्दसि
त्वकारादनुपपदादित्यणि प्राप्ते पचाद्यजिष्यते, तेनान्नाद इत्यन्न अद इत्य-
वग्रहो भवति ॥

“क्रथे च” ॥ ‘वासरूपबाधनार्थमिति’ । तथा च वार्तिकम् अदोऽनन्ने
क्रथग्रहणं वासरूपनिवृत्त्यर्थमिति । ‘कथन्तर्हीति’ । यदि वासरूपविधि-
बाधनार्थमिति भावः । ‘कृत्तविकृत्तेति’ । कृत्तं किम् तदेव पुनर्विशेषतः

क्रव्याद इत्यण्नेति । (कै)

आममांसभक्षणकर्त्तव्ये इति भावः ॥ पक्षमांसशब्दे उपपदे
अदेरण् उपपदस्य क्रव्यादेशः । पृषोदरादित्वादित्यच तु न
भाष्यानुग्रहः । अव्ययशब्देन तदबोधाच्च । एवं च क्रव्याद इत्य-
साध्वेवेति बहवः ॥

अस्यार्थः । कृत्तं कृत्तं तदेव पुनर्विशेषतः कृत्तं, पूर्वकालेति समासः ।
तस्य पक्षशब्देन पुनः स एव समासः । ततो मांसशब्देन पुनर्विशेषण-
समासः । तस्य क्रव्यादेशः । मन्वेवं क्रव्याद इति रूपस्यावर्जनीयतया
किं वासरूपवाधनार्थमानेन वचनेन । वार्त्तिकविरोधश्च । यदाह ।
अदौऽनन्ते क्रव्यग्रहणं वासरूपविवृत्यर्थमिति चेन्मैवम् । अर्थमेदादु-
भयसाधुत्वोपपत्तेः । आममांसभक्षको हि क्रव्यात् । विशिष्टपक्षभक्षस्य
क्रव्याद इति ॥

कृत्तमिति पूर्वकालेति समासः, तस्य पक्षशब्देन पुनः स एव समासः,
ततो मांसशब्देन पुनर्विशेषणसमासः । 'पृषोदरादित्वात्क्रव्यभाव इति' ।
यद्येवं क्रव्याद इत्यस्य रूपस्यावर्जनीयत्वादलं वासरूपवाधनार्थं नानेन वचनेन
वार्त्तिकविरोधश्चैवं वदत इत्याशङ्क्याह । 'कृत्तविकृत्तेत्यादि' । अर्थमेदा-
दुभयमपि नास्ति किलेत्ययमभिप्रायः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५३६

(अ. ३ । पा. २ । आ. १) (मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो गिवन् ।

३ । २ । ७१ ।)

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो- गिवन् । ३ । २ । ७१ ॥

भाष्ये

श्वेतवहादीनामिति । (भा)

अनन्तरयोगे षष्ठीपदस्येत्यस्य तदन्ते पदत्वस्य सम्भावनाया-
मित्यर्थः । केचित्तु तत्सम्बन्धिना गिवनः स्थाने उस्त्वक्तव्य इत्यर्थं
इत्याहुः ॥ ननु उस्त्युत्पत्तिवेलायां कथं पदत्वमन आह

भावीति ॥ (कै)

भाष्ये

क्रियते व्यर्थमिति । (भा)

तेन हकारादीनामेव सत्वमिति भावः ॥ भाष्ये

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो गिवन् ॥ श्वेतादिपूर्वेभ्यो वहादिभ्यो
धातुभ्यो गिवन्प्रत्ययः स्थान्मन्त्रे । धातृपदसमुदायाश्चेह निपात्यन्त ।
अलाक्षणिककार्यायं प्रत्ययस्तु विधीयते । श्वेतशब्दे कर्तृताच्चिन्त्युपपदे
वहेर्धातोः कर्मणि कारकगिवन्प्रत्ययो भवति । श्वेता एनं वहन्ति
श्वेतवा इन्द्रः । तं श्वेतवाहम् । उक्थे कर्मणि करणे वोपपद्ये शंसतेः
प्रत्ययो नलोपस्य । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः ।

“मन्त्रे ... .. ॥ ‘एतेभ्य इति’ ।
श्वेतादिपूर्वेभ्यो वहादिभ्यो धातुभ्य इत्यर्थः । ‘धातृपदसमुदाया इति’ ।
किमर्थमित्याह । ‘अलाक्षणिकेति’ । श्वेतवा इत्यादिषु अवयाः श्वेतवाः

(मन्त्रे श्वेतवाहोक्थशस्पुरोडाशोऽश्विनम् ।

(अ. ३ । पा. २ । आ. १)

३ । २ । ७१ ।)

उक्थशस्शब्दस्येति । (भा)

तत्प्रकृतिकस्येत्यर्थः ॥

तन्न वक्तव्यमिति । (भा)

ननु वामरूपन्यायेन डस्विषये दीर्घोऽपि सत्त्वेन तदर्थं निपातनमावश्यकमिति चेन्न । एतद्भाष्यप्रामाण्येनादेशपक्षस्यैवोचित्यात् । कैयटे डस्प्रत्यय इति व्यवहारः स्थानिवद्भावसम्प्रत्ययत्वेनेति बाध्यम् ॥

अवश्यं तद्वक्तव्यमिति । (भा)

उमारम्भेऽप्येत्यर्थः ॥

न तर्हीदानीमिति । (भा)

हादीनामेव स्त्वं विधेयं दीर्घस्तु ण्विनि वृद्धैव सिद्ध इति भावः ॥ “अन्यथा” डसभावे ॥

उक्थशसा । उक्थशासः । दाष्ट दाने अस्य परस्पूर्वस्य आदेशत्वं कर्मणि च प्रत्ययः । पुरो दाश्यते पुरोडाशः । श्वेतवाहादीनां डस् पदस्येति वक्तव्यम् ॥ यत्र डसन्तस्य पदत्वं भविष्यति तत्र श्विनोपवादो डस्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । ततश्च श्वेतवाहावित्यादावपदान्तविषय एव सूत्रोक्तो श्विनोपवादार्थः । श्वेतवा इत्यादि तु सौत्रस्य श्विनोपवादेन औपसंख्यानिकेन डस्प्रत्ययेनैव सिध्यतीत्यवधेयम् । वृत्तौ श्विनं प्रकथ्य

पुरोडाशेति निपातनाद्रूपम् । ‘उक्थशा इति’ । नलोपे ‘अत उपधाया’ इति वृद्धिः, स्त्वम्, ‘डत्यदस्यति’ । प्रत्येकमभिसम्बध्यते भाविपदत्वाच्चेष्टा चेदमुच्यते यत्र डसन्तस्य पदत्वं भविष्यति तत्र श्विनोपवादो डस्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः, यद्येवमनेन डसि कृते सावत्वसन्तस्येति दीर्घे

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५०९
 (अ. ३ । पा. २ । आ. १) (मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशोऽग्नौ गिवन् ।
 ३ । २ । ७१ ।)

इत्येतदपि संबुध्यर्थमिति । (कै)

पदान्ते उमन्तत्वादिति भावः ॥ ननु उसेवमास्तु तत्राह

उक्थशोभ्यामिति ॥ (कै)

यदिमन्त्रे इति । (कै)

उक्थशमशब्दस्येति भाष्याच्छेन लोपोपधावृद्धाभावयो-
 निपातनेष्कासर्वोपधाद्वस्वनिपातनात् वृद्धभावे उक्थशोभ्यामित्यस्य
 सिद्धेः शासेर्विचि सम्बुद्धावुक्थशा इत्यस्यापि सिद्धेर्द्वयमपि न
 कार्यमिति ॥

श्वेतवा इत्याद्युदाहरणान्तु ङस्विषये गिवनोऽपि प्राप्तिः स्थितेत्येताव-
 न्मात्राभिप्रायकतया कथञ्चिन्नेयम् । न च ङसं विनापि अवयवाः श्वेतवा
 इत्यनेन स्त्वं निपात्यतामिति वाच्यम् । अविशेषेण निपातने श्वेतवाहा-
 वित्यादावतिप्रसङ्गेः । पदान्तविषयत्वेऽपि श्वेतवोभ्यामित्यादावृत्त्वं न
 सिध्येत् । तस्मादुस् वाच्य एव । नन्वेवं श्वेतवा इत्यादिनिपातनं व्यर्थमिति
 चेन्न । तस्य सम्बुद्ध्यर्थत्वात् । एवञ्चोक्थशा इत्यपि सम्बुद्ध्यर्थं निपातनं
 कर्त्तव्यं यदि मन्त्रे दर्शनमस्तीति कैयटादयः । एवं स्थिते मन्त्रमात्र-
 विषयाणामेषां शब्दानां प्रक्रियाकौमुद्यां लौकिकेषूदाहरणमनुचितम् ।
 वैदिकप्रक्रियायान्तु यज्यते । ङसन्तत्वेन सान्तप्रातिपदिकेष्वेवोदाहर्त्तु-
 मुचिता अप्येते ऽपदान्तविषये हकारान्तत्वादिकं पुरस्कृत्य यथायथं
 तत्तत्प्रघट्टकेषूक्ता इति बोध्यम् ॥

एतत्वे च श्वेतवा इत्यादि सिद्धं नार्थो विद्यते । श्वेतवा इति निपातनेन,
 एवन्तर्हि सम्बुद्ध्यर्थं निपातनं हे श्वेतवा इमेति अत्यसन्तस्येत्यत्र हि
 असम्बुद्धाविति वर्त्तते ङसपि वक्तव्या उत्पत्तिं श्वेतवोभ्यामुक्थशोभ्यामिति,
 एवंचोक्थशा इत्यपि सम्बुद्ध्यर्थं निपातनं कर्त्तव्यं यदि मन्त्रे दर्शनमस्ति ॥

स्थः क च । ३ । २ । ७७ ॥

सप्तमीनिर्देशादेव तदादिविधौ लब्धे पुनर्वकारादाविति
वचनमुख्यवकारादिप्रतिपत्त्यर्थमिति वदतं प्रत्याह

भाष्यकारवचनेति ॥ (भा)

यदा पावान् इति प्रयोगस्य निपातनात् सिद्धिमाश्रित्य
तत्प्रत्याख्यानादाह

स्थः क च ॥ तिष्ठतेः सुप्युपपदे कः स्यात्किप्च । सूत्रे केत्यवि-
भक्तिको निर्देशः । शंस्थः । शंस्थाः । इह सुपिस्थ इति कः प्राप्तः ।
तिष्ठतेरन्तर्भावितण्यर्थतया शमित्यस्य कर्मत्वे तु आतोनुपसर्गेक इति
कः प्राप्तः किप्चेति किवपि । न च विशेषविहितेन कप्रत्ययेन किपो
बाधः शङ्क्यः । वासरूप इत्युक्तेः । तदित्यम् । ककिपोः पर्याये प्राप्ते
तदुभयबाधेन शमिधातोः संज्ञायामिति अच् प्राप्तः । स हि धातु-
ग्रहणसामर्थ्यात्कृणो हेत्वादेषु टं यथा बाधते तथा तिष्ठतेः ककिपावपि
बाधेत । अतस्तमप्यचं बाधितुं ककिपाविह पुनर्विधीयेते । ननु शंस्था

“स्थः क च” ॥ ‘केत्यविभक्तिको निर्देशः । ‘अन्येभ्योपि दृश्यत-
इति’ । किविति सिद्ध एवेत्यपेक्षते, ननु तच्छीलादिग्रहणं तत्रानुवर्त्तते
तस्मात् किप् चेति किप् सिद्ध एवेति वक्तव्यम् । यदा तच्छीलादि-
ग्रहणं तत्र न सम्बन्धनीयमिति मन्यते, नन्वेवमपि सुपि स्थ इति

भाष्येति । (कै)

अत एव ध्यायतेः सम्प्रसारणमिति वार्त्तिके दधातेर्वा धीरिति भाष्ये क्क्लिप्पीत्वं कृतं वस्तुतो भाष्ये क्क्लिप्पदेन सादृश्याद्विजुष्यते इतीत्याप्रत्युक्तिरेवाचेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

क क्लिपाविति । (भा)

“आतोऽनुपसर्ग” इति क्लिप्चेति विहितौ । तत्र कस्य बाधे शस्य इति न सिध्येत् तदर्थस्य को विधेयः कस्य चाज् बाधकत्वेन क्लिबपवादत्वाभावात् परत्वेन क्लिपो नित्यबाधवारणाय क्लिबपि विधेय इति भावः ॥ न चात्रैव संस्था इत्यस्य सिद्धत्वेन क्लिपो

इत्यत्र क्लिपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन ध्रुमास्थेतीत्वं स्यादिति चेन्न । स्थानि-
वद्भावस्यानन्विधाविति निषेधात् । प्रत्ययलोप इति सूत्रन्तु नियमार्थमिति
सिद्धान्तात् । यत्त्विह कैयटेनोक्तमीत्वमवकारादाविति वचनाद् भाष्य-
कारवचनप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेनेत्वाभाव इति । तदलविध्यर्थं प्रत्यय-
लोप इति सूत्रमिति पूर्वपक्षमभिप्रेत्य, तत्राप्यवकारादाविति वचन-
सौकारे सुधीवेति न सिध्येदित्यपरितोषेण द्वितीयपक्षखीकार इति
बोध्यम् । स्यादेतत् । श्रमिधातोः इत्यस्यानन्तरमेव स्थःकचेति सूत्र-
ताच्चकारेणाच् समुच्चीयताम् । तत्र सवर्गदीर्घे शंस्या इति भविष्यति ।
एवञ्चोत्सर्गापवादयोः समानदेशतया सन्दर्भमुद्दिश्यपि लभ्यते । इत्वा-

विशेषविहितः कः सामान्यविहितं क्लिपं बाधेत वामरूपविधिना सोपि
भविष्यति । ‘श्रमि धातोः संज्ञायामच बाधत इति’ । अन्यथा यथा क्लञ्जो
हेत्वादिसु टं बाधते धातुग्रहणात्तथा तिष्ठतेरपि कक्लिपौ बाधेत
अतोऽमप्यचं बाधित्वा कक्लिपावेव यथा स्यातामिति पुनर्वचनमित्यर्थः ।

बाधे फलाभावः । शंस्था शब्दात् शसि अतो लोपानापत्तेः ।
 कृदतिङिति सूत्रस्य भाष्योक्तरीत्यैकादेशस्य स्थानिवत्त्वात् पुरस्ता-
 दिति न्यायेन तस्यैव तेन बाध इति तु न शक्यम् । येन नाप्रा-
 प्तिन्यायेन क्विप एव बाध इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मादा-
 ध्यसामान्यचिन्तयोरपि स बाधकः स्यादिति तात्पर्यम् ॥

भावार्थं च न यतनीयमिति । मैवम् । अशंस्था इत्यत्र अच्कावशक्ता-
 वित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वापत्तेः । कृद्गुहयोगतिकारपूर्वस्थापीति शंस्था
 इत्यस्याजन्तत्वात् । क्विबन्तेन गञ्समासे तु गञ्पूर्वपदप्रकृतिसर-
 एव सिध्यति ॥

‘शंस्था इति’ । क्विपि लुप्ते प्रत्ययक्षणेन घुमास्थादिसूत्रेणेत्यमत्र
 प्राप्नोति भाष्यकारप्रयोगात् न भवति, केचित्त्वौत्वमवकारादाविति
 वचनं पठन्ति तेषां सुपीवा सुधीवा अत्रापि न स्यात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५४५
(अ. ३ । पा. २ । आ. १) (सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । ३ । २ । ७८ ।)

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।

३ । २ । ७८ ॥

भाष्ये

अनुपसर्ग इत्येवमिति । (भा)

उपसर्गेऽपीति ग्रहणाद् ज्ञापकादित्यर्थः । एतेन सुब्रह्मण-
मुपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति वृत्तिकारोक्तमपास्तम् ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ अजातिवाचिनि सुबन्त उपपदे
ताच्छील्ये श्योत्ये धातोः कर्त्तरि णिनिः स्यात् । उष्णभोजी । शीतभोजी ।
अजाताविति किम् । ब्राह्मणानामन्वयिता । ताच्छील्यस्य विवक्षित-
त्वान्नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः । ताच्छील्ये किम् । उष्णं भुंक्ते कदाचित् ।
अत्र भाष्यम् । सुपीति वर्त्तमाने पुनः सुब्रह्मणं किमर्थम् । अनुपसर्ग
इत्येवं तदभूत् । इदं तु सुब्रह्मणे यथा स्यात् । उदामाग्निः प्रत्या-
सारिण्य इति । अस्यायमाश्रयः । सत्सद्विधेति सूत्रे सुपिस्थ इत्यत्रः
सुपीत्यनुवर्त्तते तच्चोपसर्गेतरपरम् । उपसर्गेऽपीति पृथग्विज्ञेयः । तदिहानु-
वर्त्तमानमर्थ्याधिकारादुपसर्गेतरपरमेव स्यात् । न चोपसर्गेपीत्यंशो-
पीहानुवर्त्तायितुं शक्यः । केवलमज्बाधनार्थत्वेन निर्णीते स्थःकचेति
पूर्वसूत्रे उपसर्गेपीत्यंशस्य फलाभावेन विच्छिन्नत्वादिति । यद्यप्युत्तरा-

“सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये” । ‘ब्राह्मणानामन्वयितेति’ । ताच्छी-
ल्यस्य विवक्षितत्वात्तृन् प्रत्युदाहृतः, न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ।

यत्तया पूर्वत्राप्यनुवृत्तिरिति वा मण्डकप्रतिन्यायेनेहैव सम्बन्ध इति वा सुव्यहणस्यैव शब्दाधिकार इति वा सत्सृदिषेति सूत्रे वर्णितरीत्या तस्यानावश्यकतेति वा सुवचं तथापि सूत्रकाराश्रयवर्णनमात्रमेतत् । निष्कर्षे तु मा भूदिह सुव्यहणमनुवृत्त्यैव निर्वाहात् । सर्वथापि सुवमात्रे उपपदे णिनिः न त्वनुपसर्ग एवेति सिद्धान्तः । तथा च प्रयुज्यते । स बभूवोपजीविनाम् । न्यधेधि शेषोप्यनुयायिवर्गः । अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा । पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः । विसारिभिः सौधमिवांशुजालैः । प्रभाविनं भाविनमन्तमात्मनः । न वञ्चनीयाः प्रभवोनुजीविभिरित्यादि । यत्त्विह वृत्तिस्ततोक्तं सूपीति वर्तमाने पुनः सुव्यहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति । तन्न । भाष्यविरोधात् । उदाहृतप्रयोगविरोधाच्च । न चैते प्रयोगा आवश्यकादिणिनिना कथं चिन्निर्वाह्या इति वाच्यम् । यथाश्रुते बाधकाभावात् । यद्यपि वृत्तिस्ततोक्तमुत्प्रतिभ्यामाडि सत्तत्त्वसंख्यानमिति, तदपि न । भाष्ये तादृशवार्त्तिकाभावात् । एतेन उत्प्रतिभ्यामिति प्रतीकमुपादाय सुवित्यस्योपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वादयमारम्भ इति वदन् हरदत्तोपि प्रत्युक्तः । भाष्यविरोधात् । आष्टमिकसकलयस्यविरोधाच्च । तथाहि । कृत्यच इति सूत्रे अनुमानानीयानीनिनिष्ठादेशाः प्रयोजयन्तीत्येतद्वाक्यान्तर्गतेनियहणव्याख्यावसरे सुप्यजातौणिनिः । आवश्यके चेति व्याख्यातम् । सुप्यजातावित्यस्योपसर्गे प्रवृत्त्यभावे असङ्गतमेव तत्स्यात् । कृत्यच इत्यत्रोपसर्गादित्यनुवृत्तेः । यदप्यनुगादिनसृगित्यत्रास्मादेव निपातनास्मिनिरिति विसारिणोमत्स्य इत्यत्र च पूर्ववस्मिनिरिति तदप्येतेनापास्तम् । यदपि

‘उत्प्रतिभ्यामिति’ । पुनः सुव्यहणस्योपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वादयमारम्भः । ‘साधुकारिणि चेति’ । अताच्छील्यार्थमिदं तच्चैतज्ज्ञापकात्सिद्धं यदयमा केस्तच्छीले इत्यत्र तच्छीलेत्यभिधाय साधुकारियहणं करोति

माधवेनोक्तम्, अस्मादेव विसारिण इति निर्देशादण्सन्नियोगेनैव णिनि-
रित्युक्ता निषिद्धश्च पदसञ्जर्याम् । विसारीति पृथक् प्रयोगः । पृथक्-
प्रयोगमसहमानेनैव न्यासकोरणापि गृहादित्वास्मिन्निरित्युक्ता अत एव
निपातनादित्युक्तम् । निपातनञ्च प्रत्ययसन्नियोगेनैवेति सिद्धान्तितम् ।
तदपि न । विसारिणोमत्स्य इत्यत्र मत्स्य इति किम् । विसारी देवदत्त
इति प्रत्युदाहरता वृत्तिकृता सह विरोधात् । भाष्यविरोधस्तस्यैव ।
एतेनोपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति वृत्तिकृद्वचनं केवलोपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति
प्रसादकारोक्तिरपि प्रत्युक्ता । यत्तु सप्तपदार्थटीकायां व्यापीत्याप्-
क्षेपादुदासारिणः प्रत्यासारिण इतिवत्साधुरित्युक्तम् । तदपि उदाहृत-
प्रसादकारवाक्ये केवलपदस्य असहायपरतया अनेकोपसर्गे णिनिर्भव-
त्येवेत्यर्थं गृहीत्वा रभसादेवोक्तमिति सर्वमिदं भाष्यतत्त्वज्ञैरपेक्ष्यमेवेति
दिक् । अत्र वार्त्तिकद्वयं, शिवन्विधौ साधुकारिण्युपसंख्यानम् ॥ अता-
च्छील्यार्थमिदम् । एतच्च ज्ञापकात्सिद्धम् । यदयमाक्षेरिति सूत्रे
तच्छीलतद्धर्म इत्यभिधाय साधुकारिण्यहं करोति तज् ज्ञापयति साधु-
कारिणि अताच्छील्येपि णिनिर्भवतीति । साधुकारौ । साधुदायौ ।
ब्रह्मणि वद उपसंख्यानम् । ब्रह्मवादिनो वदन्ति । ब्रह्म वेदः । इदमपि
वार्त्तिकमताच्छील्यार्थमिति कैयटहरदत्तौ । यत्तु भट्टवार्त्तिके ब्रह्मवादि-
शब्दस्य तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिपरतया व्याख्यानं कृतं तस्यायमाशयः ।
सुप्यजाताविति सूत्रेण ताच्छील्ये समनन्तरोक्तवार्त्तिकेन साधुकारिणि
च णिनिः । आवश्यकाधर्मयोर्णिनिरिति आवश्यके णिनिस्तु तद्धर्मे
पर्यवस्यति । न त्विहाक्षेरिति सूत्रस्य व्यापारोऽन्तीति दिक् ॥

तज्ज्ञापयति साधुकारिण्यताच्छील्येपि णिनिर्भवतीति । 'ब्रह्मणि वद
इति' । ब्रह्म वेदः, इदमप्यताच्छील्यार्थम् ॥

व्रते । ३ । २ । ८० ॥

स्थायीत्यचेति । (कै)

नन्वत्र कथं णिनिः सुप उपपदस्याभावात् इति चेन् न ।
उत्तरसूत्रादङ्गलघुहणमपकृष्य कंबलादपि विधानेनाचतेः ।
ग्रन्थादिणिन्यं तस्यैव वा प्रकरणाद्भूतपरत्वपरिसंख्यया पूर्वपक्षो
विधिमाश्रित्यपरिहारः ।

यस्मिन्नङ्गनीति । (कै)

एकादश्यादौ ॥ भाष्ये

*तद्यथा स्थायीति । (भा)

स्थायीत्यचोपपत्तिरुक्ता आस्थायीति पदमन्ये ॥

†स्थण्डिलस्थायीति (भा)

पाठ इति केचित्तदुभयमपि भाष्ये कैयटविरुद्धम् ॥

* अयं पाठो बङ्गेषु पुस्तकेषु नास्ति ॥

† अयं पाठो बङ्गेषु पुस्तकेषु न दृश्यते ॥

व्रते ॥ सुप्युपपदे धातोर्णिनिः स्याद्भूते गम्यमाने । समुदायोपा-
धिरयम् । धातूपपदप्रत्ययसमुदायाच्चेद् व्रतं गम्यत इत्यर्थः । स्थाण्डिलस्थायी ।

“व्रते” ॥ ‘समुदायोपाधिश्चायमिति’ । न प्रत्ययार्थविशेषणं तथा
हि सति व्रत एव कर्त्तरि प्रत्ययः स्यान्न तद्वतीति भावः । समुदायोपा-
धित्वमेव स्पष्टयति । ‘धातूपपदेत्यादि’ । कामचार इच्छाप्रवृत्तिः तत्रापि
सत्यां नियमः, स च द्विविधः सम्भवति स्थण्डिले श्रुत एव अत्राङ्गं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५४६

(अ. ३ । पा. २ । आ. १)

(व्रते । ३ । २ । ८० ।)

व्रतविषय इति । (कै)

न हि तादृशव्रतसम्भवः । व्रते णिनि प्रकृतत्वाच्च । प्रागुक्त-
मङ्गल्यस्त्वप्रसिद्ध एवेति भावः ॥

अथ नानुवर्त्तत इति । (कै)

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव (६ । २ । ८०) इति सूचस्य
षाष्ठभाष्येऽयमपि पक्षो दृश्यत इति भावः ॥ अत्र पक्षे स्वर-
भेदोक्तिरेकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् । उत्थित एवाद्य भविष्यामि
न त्वपवेक्ष्यामीत्येवं मङ्गल्यरूपं व्रतमेतत् तिष्ठन् सूचयते पक्षे
स्वरभेदोक्ति इत्यादिवदुत्थाने स्थाधातुरच्चेति परे । षाष्ठभाष्यस्यैक-
देश्युक्तिः ॥ भाष्ये

अश्नाद्भोजी । यद्यपि द्विधा नियमः सम्भवति स्थण्डिले श्रोतएव
अश्नाद्भं भुङ्क्ते एवेति वा । स्थण्डिलएव श्रोते अश्नाद्भमेव भुङ्क्ते इति
च । तथापि आद्ये प्रत्ययो न भवति व्रते इत्युक्तेः । शास्त्रसिद्धौ ।
नियमो हि व्रतं न च श्रयितव्यमेव भोक्तव्यमेवेत्येवंरूपं शास्त्रमस्ति
अस्ति तु स्थण्डिलहे एव श्रयितव्यम्, अश्नाद्भमेव भोक्तव्यमिति
तस्मात्तत्रैव प्रत्ययः । अताच्छीत्यर्थमजात्यर्थं वा आरम्भः ॥

भुङ्क्ते एवेत्येवं रूपो वा स्यात् स्थण्डिलएव श्रोते अश्नाद्भमेव भुङ्क्ते
इत्येवं रूपो वा, तत्र पूर्वके नियमे यदैवासावशक्त्यादिना ऽश्नाद्भं न
भुङ्क्ते तदैव व्रतलोपः प्राप्नोति । न चैवंविधं शास्त्रमस्ति स्थण्डिले
श्रयितव्यमेव अश्नाद्भं भोक्तव्यमेवेति अस्ति तु स्थण्डिल एव श्रयितव्यम्,
अश्नाद्भमेव भोक्तव्यमिति, व्रत इति तु शास्त्रितो नियम इत्युक्तं तस्माद्
द्वितीयो नियम विज्ञायत इत्याह । 'सति श्रयण इत्यादि' ॥

भुजिप्रतिषेधवाचिन इति । (भा)

तदर्थबोधकस्य नञ इत्यर्थः ॥

सुष्युपपदे इति । (कै)

वज्रस्यग्रहणं तु कश्चिदिष्टसिद्धये इति भावः ॥

आत्ममाने खश्च । ३ । २ । ८३ ॥

पूर्वं कर्मण इदानीं कर्तृत्वाभावेन युगपदेकस्य कर्मकर्तृत्व-
विरोधेन चेदमसङ्गतमत आह

यदेति । (कै)

केवलविशिष्टभेदेन शब्दभेदेन वा न कर्तृकर्मविरोध इति
भावः ॥

आत्ममाने खश्च ॥ मननं मानः । आत्मशब्दः स्वपरः । कर्मणि
षष्ठा समासः । प्रत्ययार्थत्वेन सन्निहितः कर्त्ता स्वपदार्थः आत्मकर्मक-
मनने वर्त्तमानान्मन्यतेर्धातो सुष्युपपदे खश्च स्यात् । चास्मिनिः । यद्यपि
वासरूपविधिना सिद्धोसौ तथाप्यविच्छेदाय समुच्चीयते । तेन करणे यज

“आत्ममाने खश्च” ॥ ‘चकारास्मिनिस्वेति’ । वासरूपविधिना
सिद्धोपि णिनिरविच्छेदाय समुच्चीयते, तेन करणे यज इत्यञ्च णिनेरे-
वानुवृत्तिर्भवति नानन्तरस्य खश्च, आत्मशब्दोऽयम्परव्यावृत्तिं कुर्वाणो
यस्तत्प्रतियोगिनमर्थमाचष्टे स खश्चब्दपर्यायो गृह्यते न चेतनव्यवचनः,
मननं मानः भावे घञ् आत्मनो मान आत्ममानः कर्मणि षष्ठा समासः,

आत्मग्रहणमनर्थकमिति । (कै)

यद्यप्युभयप्राप्ताविति नियमादपि न कर्त्तरौति वक्तुं शक्यं
तथापि उभयोः प्रयोगाभावादत्र तदप्राप्तिः । किञ्च तेन षष्ठ्या-
समासाप्राप्तिः ॥

कर्मणि चेति । (भा)

निषेधादित्याशयमाहुः । तदक्ष्यति भाष्यकृत् । “आत्मग्रहणमाम-
र्यात् कर्मणीति सान्तस्येति” । इदमुपलक्षणं कर्मस्यक्रियया तुल्य-
क्रियत्वस्यापि । वस्तुतः कर्मकर्त्तृग्रहणमिति भाष्यस्य कर्मवद्भावो
वक्तव्य इत्यर्थः । यथास्यापि कर्मकर्त्तृत्वेन ग्रहणं व्यवहारो भवति

इत्यादौ णिनिरेवानुवर्त्तते न तु खश्च । दर्शनीमात्मानं मन्यते दर्शनीय-
मन्यः । दर्शनयीयमानी । पण्डितम्मन्यः । पण्डितमानी । आत्ममान इति
किम् । दर्शनीयमानो देवदत्तो यज्ञदत्तस्य । खश्चः खकारो मुमर्थः ।
दर्शनीयम्मन्या कुमारीत्यादौ ऋस्वार्थश्च । शकारः सार्वधातुकसंश्रार्थः ।
दिवादित्वाश्रयन् । स्वरस्तु ‘सतिप्रियुषोपि विक्रयस्वरः सार्वधातुकस्वरं
न बाधत’ इति खश्च एव भवति न तु नित्स्वर इति भाष्यकैयटपद-

तच्च कस्येत्यपेक्षायां प्रत्ययार्थस्य सन्निहितस्य मन्तुरेवात्मन इति गम्यते
तदाह । ‘प्रत्ययार्थं कर्त्तृति’ । दर्शनीयत्वादिना धर्म्मणोति विशिष्टमिति
शेषः, कर्त्तरि षष्ठास्तु समामो न भवति सर्वस्या एव मतेर्मन्तुर्कर्त्तृक-
त्वाव्यभिचाराद्, एवं चेतनद्रव्यवचनेष्यात्मशब्दे कर्त्तरि षष्ठ्यामव्यभिचारा-
दविशेषणं कर्मणि षष्ठा न तु चेतनान्तरे कर्मणि प्रत्ययप्रसङ्गस्तस्मा-
त्त्वशब्दपर्याय एवात्मशब्दः । ‘दर्शनीयं मन्य इति’ । शरीरधर्ममपि
दर्शनीयत्वादिकमात्मधर्ममेव मन्यन्ते संसारिणः शरीरशरीरिणीयोरन्यप्रयो-

तथा वक्तव्यमित्युच्यते । श्यनैव तत्फलसिद्ध्या तत्प्रत्याख्याते
भाष्ये यदयन्तासेरिति आवस्थायामस्य तास्योदत्पत्तौ तु वाचनिक-
मेवेदं बोध्यम् ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजौभट्टकृते महा- भाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

मञ्जर्यादिषु स्थितम् । एवञ्च सतिश्रियोपि विकरणस्वरौ लसार्वधातु-
कस्वरं न बाधत इति यत्नतस्तत्रतत्र प्राचां ग्रन्थेषूक्तम् । तत्र लादेश-
त्यमविवक्षितमित्यवधेयम् । अत एव दिवादिभ्यस्तानि श्र्यनि निस्त्वरेण
आद्युदात्तत्वमित्येवंपरः कैयटग्रन्थ आपाततो न तु अङ्गेय इति प्रपञ्चि-
तमस्माभिः स्थानिवत्सूत्रे ॥

गोलकयोरिवाभेदं मन्यमानाः । 'पण्डितं मन्य इति' । एक स्यात्प्रात्मन-
स्वरूपेण कर्तृत्वमपण्डितत्वादिविशिष्टरूपेण कर्मत्वं च युज्यत एव यद्योक्त-
माचार्यैः, अस्मत्प्रयोगसम्भिन्ना ज्ञानस्यैव च कर्तरि भवन्ती तत्र संवि-
त्तियुज्येताप्यात्मकर्तृकेति, खश्चः खकारो मुमर्थः, दर्शनीयं मन्या कुमा-
रीत्यादौ ऋस्वार्थश्च, शकारस्सार्वधातुकसंज्ञार्थः दिवादित्वाच्छ्रन् स्वरस्तु
सति श्रियोपि विकरणस्वरस्सार्वधातुकस्वरन्न बाधइति खश्च एव भवति
न निस्त्वरः । 'दर्शनीयमानी देवदत्तो यच्चदत्तस्येति' । कर्मणि षष्ठौ
तदपेक्षयास्यापि दर्शनीयशब्दस्य गमकत्वात्समासः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

—•••—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

कृतंऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां नायकीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्टवात् ॥

भूते । ३ । २ । ८४ ॥

यस्य स्वसता व्यपवृत्तेति । (कै)

अतीतेत्यर्थः ॥

तस्यैवेति । (कै)

अन्यत्र तत्कालवृत्तित्वेन भूतशब्दप्रयोगो गोण इति भावः ।
एतदाशयानभिज्ञस्य न वै इत्यादिग्रन्थ इति तात्पर्यम् ॥

भूते ॥ अधिकारीयम् । वर्तमानेति चेति यावत् ।

“भूते” ॥ यस्य सत्ता व्यपवृत्ता तत्सर्वं भूतशब्दोच्यते तत्र न
चायते कस्मिन् भूत इति किं साधने भूते किं वा धात्वर्थे तत्राह ।
धात्वधिकाराच्चेति । चशब्दः पूर्वोक्तेनार्थेनास्य सङ्गतिन्यातयति ।
‘धात्वर्थभूत इति’ । ननु धात्वधिकाराद्धानौ भूत इति युक्तं न तु धात्वर्थे
भूतइति, उच्यते, प्रयोगे प्रत्ययस्य द्योत्यं भूतत्वमर्थस्यैव विशेषणं

अनुज्ञाप्रतिबन्धाभ्यामिति । (कै)

तद्रूपाभ्यामित्यर्थः । तत्रानुज्ञया स्थित्युत्पत्तिहेतुः । ईश्वरा-
धिष्ठितत्वेन च तदुत्पत्तिः ॥ ननु नित्ये काले तत्त्वेनाया-
व्यपवृत्तत्वाभावात् कथं भूतत्वव्यवहार इत्यत आह

तच्च संसर्गोति । (कै)

तत्क्रियया उपाधिभूतया यो भेद उपधेयस्य तत्कृतो
मामादिव्यवहार इत्यर्थः ॥

अन्येत्विति । (कै)

तथा च तस्या अनित्यत्वात् सिद्ध एव भूतादिव्यवहार इत्यर्थः ।
आद्ये यणोपाधेर्निर्वक्तुमशक्यत्वम् । उत्तरदेशसंयोगावाच्छ्रुत्क्रियेति
चेत् तस्या विशेष्यविशेषणसम्बन्धरूपत्वे त्रयाणामपि स्थिरत्वात्
क्षणव्यवहारनियामकत्वाभावः । अतिरिक्तः सिद्धोऽतिरिक्तः क्षण-
पदार्थ इति तत्प्रचयैरेव कलामुहूर्त्तादिव्यवहारोपपत्तौ किमस्व-
प्नेन तेन स्पष्टश्चेदं “कालाः परिमाणिने” (२।२।५) त्यत्र भाष्ये
इति निरूपितं तत्रैव । ईश्वरस्यापि कालनियामकत्वेन कालत्व-
व्यवहारः श्रुत्यादिष्विति बोध्यम् । अन्येत्विति मतेऽपि एव

भवितुमर्हति विशेषणान्तरवत् न तु शब्दस्य तस्य स्वाभिधेयप्रतिपादने
व्यग्रत्वाद्विशेषणसम्बन्धस्य योग्यत्वात्, किं च नित्यो धातुरनित्यत्वेऽपि
भूतात्प्रत्ययविधिरनुपपन्नः, उच्चारितलक्षणो भूतत्वे विशेषणं व्यर्थन्तर्ह्यनु-
च्चारितात्प्रत्ययविधिः सम्भवति नित्यस्वायं भूतशब्दोतिक्रान्तवाचीति
निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरित्यचोद्यम् ।

दोषोऽस्येव । किञ्च प्रसिद्धपरिमाणेऽपौयमुक्तिरसङ्गता तस्या अपि
क्रियान्तरस्यैव परिच्छेदकत्वेऽनवस्थापत्तिरिति दिक् ॥

शब्दस्येति । (कै)

स्वाभिधेयप्रतिपादने व्यग्रतया विशेषणसम्बन्धायोग्यत्वादिति
भावः ॥

गुणाभावाद्गुणस्येति । (कै)

नित्यत्वादेत्यनेन भूतादिव्यवहारायोग्यत्वं दर्शयति ।

वैयर्थ्यादिति । (कै)

अनुच्चारिताप्रत्ययविधेरसम्भवादिति भावः ॥

न च शब्दस्येति । (भा)

भाष्ये तस्य नित्यत्वेन भूतादिविशेष्यतायां सम्भवो नेत्यर्थः ।
अनित्यत्वपक्षेऽपि यथा वर्तमानशब्दस्य प्रकृतित्वसम्भवो न तथा
भूतभविष्यतोः शब्दयोः प्रकृतित्वसम्भव इति योजना बोध्या ॥

क्रियायां भूतायामिति । (भा)

तस्यां भूतत्वं च वर्तमानत्वं सप्रतियोगिकालवृत्तित्वम् ॥

भूतकालेनेति । (भा)

भूतकालक्रियावाचकेनेत्यर्थः ॥

अव्ययनिर्देशादिति । (भा)

वार्तिकेऽव्ययपदमर्ग आद्यजन्तं व्याप्त्यान्तरपरं चेत्याशयेनाह

अव्ययवतेति ॥ (भा)

अव्ययमेष इति । (भा)

अव्ययस्य भूते शब्दस्य निर्देशादिति वार्त्तिकार्थ इति भावः ॥

नित्येनार्थेनेति । (कै)

साभूत्वताननशब्दे कारणं नाप्यसाधुत्वज्ञानं प्रतिबन्धकमित्यर्थः ।
परमतेऽपि शिष्टाप्नोच्चारितत्वेन साधुत्वानुमानाद्बोधः शास्त्रजं
तत्प्रत्यक्षं तु यश्चाद्भविष्यतीत्यदोषः । यदि तु शास्त्रेणैव निष्पाद्यः
स्यात् स्यादयं दोष इति भावः ॥ भाष्ये

नव्येतीति । (भा)

विविधमर्थं न प्राप्नोतीत्युत्तरार्थः । शास्त्राभावोऽपि तदर्थक
एवायमिति भावः । तदुक्तं कैयटेन

नित्यत्वमित्यर्थ इति ॥ (कै)

क पुनर्नव्येतीति । (भा)

कैतिविषयसप्रमो । कस्मिन्विषये विविधमर्थं न प्राप्नोति
किं रूपं विविधमर्थं न प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्रोत्तरमाह भाष्ये

एतौ कालविशेषाविति ॥ (भा)

तद्विधानस्येति । (भा)

तस्मिन्विधानं यस्येत्यर्थः । भूतशब्दवत्तेऽपि स्वभावत एव भूत-
मात्रवाचका भवन्ति किम् अधिकारेणेति भावः ॥

सामान्येनेति । (कै)

कालसामान्येनेत्यर्थः ॥

सामान्ये इति । (कै)

मप्रम्यन्तपाठस्तु युक्त एव ॥ ननु वृत्तौ कर्मणीति सूत्रे
कुत्सितग्रहणं हतमिति अकुत्सितार्थं तदिति चेन्न । कुत्सितग्रहणस्य
भाष्येऽभावात् । शब्दशक्तिस्वभावमिदं चेत्तत्रापीति भाष्याशयः ॥
ननु तेनैव मिद्वे कुमारीत्यादिव्यर्थमिति चेत्तत्राह

पुनर्विधानं त्विति । (कै)

कुमारहन्तेत्यादिव्यावृत्तये इत्यर्थः ॥

विशेषविहितः । (कै)

उपपदविशेषे विहितः ॥

इत्ययं भूतेऽपीति । (कै)

इत्यपरमपि भूते प्रमज्ज्येतेत्यन्वयः ॥

तक्रकौण्डिन्येति । (कै)

कुमारशीर्षयोर्विशेषविहितो णिनिः "कर्मणि हन" (४।२।
८६। इत्येतं बाधते । तत्र तेनापि णिनेऽपि विधानेन णिने-
र्वाधस्य वक्तुमशक्यतया तत्प्रहचरितभूतकालो बाध्यते इति । वर्त-
मानभविष्यतोरेव कुमारेत्यादिणिनिर्भवति । एवं च तद्वाधनेन
चरिदार्थं शास्त्रमिति वामरूपन्यायवाधे मानाभावेन कुमार-
हन्तेत्याद्यपि मिध्यतीति भावः । कुमारघातौत्यादौ विधीयमानः
कुमारेत्यादिणिनिर्भवविष्यद्वर्तमानयोरेव स्यात्तस्य भूतार्थं निवृ-
त्तिश्च यथा स्यादिति भूताधिकार इति भाष्याशयः । इदं
चिह्नं तक्रकौण्डिन्यन्यायस्य विधयविषयत्वात् । तस्माद्भूताधिकार-

मामर्थ्यात् “कर्मणि णि” इत्यत्रायमेव णिनिर्भूते इति नियम इत्यस्य णिनेर्भूते निवृत्तिरिति भाष्यार्थः । यथास्य णिनेरधिकाराभावेऽपि स्वभावत एव भूते निवृत्तिर्भवित्यतौत्यरूचेः प्रयोजनान्तरमाह भाष्ये

आखुहेति ॥ (भा)

यज्ञमंयोग इति । (कै)

यज्ञमंयोगविषये शताद्ङ्निप्स्त्रिषु कालेष्वपवादो माभूदित्यन्वयः । प्रसङ्गाद्वर्त्तमानाधिकारस्यापि प्रयोजनप्रदर्शनं वार्त्तिके भूताधिकारस्येत्युपलक्षणम् । तत्र ङ्निव्भूताधिकारे शता वर्त्तमानाधिकारे ङ्निप सुयजोर्ङ्निबितिर्विहितं कालभेदो न स्यादिति वामरूपेण वर्त्तमानेऽपि ङ्निप्प्राप्नोतीति भावः ॥

नजिङेति । (भा)

स्वपितृषोर्नजिङ् (३।२।१०२) अयं वर्त्तमानाधिकारे । लिट् भूताधिकारे । कन्दमि लिट् (३।२।१०५) लिटः कानज्वा (३।२।१०६) कसुश्च (३।२।१०७) इत्यस्य भाष्ये

सर्वकालापवादः । (भा)

इत्यस्य सर्वकाल लिटोऽपीति यावत् ॥

असत्यधिकार इति । (कै)

वर्त्तमाने इत्यधिकारेऽमतौत्यर्थः ॥

सतित्विति । (कै)

वर्त्तमान इत्यधिकारे सति उणादय इत्यस्य तदधिकारस्य-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५५६

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

(भूते । ३ । २ । ८४ ।)

त्वाद् अस्ति वर्त्तमानकाल इति भावः ॥ रुदिशब्दत्वादेवोणादिषु
वासरूपविधिर्नास्तीति तात्पर्यम् । एतत्प्रयोजनोक्तिरेकदेशिनः ।
उणादौनां व्युत्पन्नत्वाऽसम्भवात् । एवञ्चोत्तरपि वर्त्तमानकाल एव
साधुत्वस्य तत्सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनान्यत्रानाहंतेत्यस्यासङ्गत्तेश्च ॥

असत्यधिकार इति । (कै)

भूतवर्त्तमानयोरधिकारयोरमतोरित्यर्थः ॥

कानच इति । (कै)

कमोरप्युपलक्षणमिदम् । यदा कानजुपलक्षितस्य लिङ् इत्यर्थः ॥

लसार्वधातुके इति । (कै)

तत्र चानशः सार्वधातुकत्वेऽपि लादेशत्वाभावः । कानचो
लादेशत्वेऽप्यार्धधातुकत्वमित्युभयत्राप्यन्तोदात्तत्वमेवेति भावः ॥

कर्त्रभिप्राय एवेति । (कै)

अतस्मिन् कसुरिति भावः ॥ भाष्ये

चानश्रुताच्छील्यादिषु सर्वकालोपवादो माभूद् (भा)

इत्युत्तरम् ॥ अग्निमादधानस्येत्येव पाठः (भाष्यं) । सषुपुषो
नेहाग्निमित्यपाठः ॥

आदधानस्य (भा)

इत्येवान्यत्रेति । भूतार्थातिरिक्तवर्त्तमानत्वविवक्षायाम् अकर्त्र-
भिप्राये कर्त्रभिप्राये च आदधानस्येत्येव ॥ भूते तु कर्त्रभिप्राये
एव तथा । अकर्त्रभिप्राये तु कसुरेवेत्यर्थः ।

पूर्व०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्तिप् । ३ । २ । ८७ ।)

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्तिप् । ३ । २ । ८७ ॥

किं धातूपपदेति । (कै)

भाष्ये नियमार्थाऽयमारम्भः ॥ किमविशेषेणेत्येव पाठः ॥

ब्रह्मादिष्वेव । (कै)

इत्यादिनियमाकारलेखस्तु लेखकप्रमादात् । अन्यथा तदा-
कारप्रदर्शनेनैव नियमान्तरतिरस्कारात्पुनः प्रश्नानुपपत्तेः ॥

उपपदविशेषे इति । (भा)

नियमस्य सजातीयापेक्षत्वाद् हनेः क्तिप् उपपदविशेष
एवेत्यर्थः ॥

ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्तिप् ॥ ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्तिप्
स्यात् । ब्रह्महा । भूणहा । वृत्रहा । क्तिप्चेत्यनेन सिद्धे नियमार्थ-
मिदम् । नियमश्चेह चतुर्विधोपीष्यतइति वृत्तिकारः । तस्यायमाशयः ।
इह सूत्रे श्रुतत्वात्पूर्वं ब्रह्मादय उद्देश्याः । ततोऽनन्तरं प्रकृतित्वाद्भन्तिः ततः
परिशेषाद्भूत इति । क्तिप् तु सर्वान्ते निर्देष्टव्यः । विधेयत्वात् । तदेवं
वचनव्यक्तिः । ब्रह्मादिषूपपदेषु हन्तेर्भूते क्तिविति । एवं स्थिते यत्रैवकार-

“ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्तिप्” ॥ ‘चतुर्विधश्चात्रेति’ । धातूपपदकालप्रत्यय-
विषयः, भाष्ये तूपपदविषयनियमद्वयं प्रदर्शितं तदुपलक्ष्यं न तु निय-
मान्तरव्यावृत्त्यर्थमिति गम्यते, ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति धातुनियमः,
अत्रापि नियमे भूत इत्याश्रयत्वात् कालान्तरे उपपदान्तरेपि भवत्येव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५६१
(अ. ३ । पा. २ । आ. २) (ब्रह्मधूयन्त्रेषु क्तिप् । ३ । २ । ८७ ।)

एतस्मिंश्च विशेष इति । (भा)

भूत इत्यर्थः । तेन भूतेहन्ते क्तिब् ब्रह्मादिष्वेवेति नियम
इति भावः ॥ तदाह

अनेनेति । (कै)

धातोर्ब्रह्माद्यतिरिक्ते उपपदे भूतकालावच्छिन्नेऽर्थे वर्तमानात्
क्तिपोः सम्बन्धबोधकत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

अथेति । (भा)

एतन्माचनियमाङ्गीकारे इत्यर्थः ॥

स्ततोऽन्यत्र नियम इति न्यायेन नियमोन्यत्र भवन् अनन्तरे भवति । ततश्च
ब्रह्मादिष्वेवेत्यवधारणे हन्तेस्तदनन्तरनिर्दिष्टत्वादुपपदान्तरसम्बन्धनिरुक्ति-
प्रसङ्गे नियमो भवति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव । भूत इति तु अनन्तरत्वा-
विशेषेऽपि प्राथम्यादुपपदनियमः । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूत एव । क्तिविति तु
अनन्तर्ये क्तिब्धात्वोरविशिष्टेऽपि प्राधान्यात्प्रत्ययनियमः । ब्रह्मादिषु हन्ते-
र्भूते क्तिवेवेति वचनव्यक्तौ कालनियमः । सोऽयं प्रकृत्युपपदप्रत्ययकालनिय-
माणां विवेकः । अगृह्यमाणविशेषत्वाच्च चतुर्विधस्यापीह ग्रहणम् । तत्र
ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति प्रकृतिनियमे भूत इत्याश्रयणात्कालान्तरे उपप-
दान्तरेऽपि भवत्येव । पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहृत् । अरिहयोऽरि-

पुरुषं हन्ति हनिष्यति पुरुषहेति, ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदनियमः,
अत्रापि भूत इत्याश्रयणात्कालान्तरे धात्वन्तगादपि भवत्येव कृत्रं जयति
जेयति वा कृत्रजिदिति, भूतकाले क्तिवेवेति कालनियमः । 'नान्यः
प्रत्यय इति' । यथा कर्मणि हनः कर्मण्यणित्युपपदान्तरे तु भूतेऽपि

कालनियम इति । (कै)

भूतकालावच्छिन्नार्थाद् धातोः क्विवतिरिक्तासम्बन्धस्यापवाद-
णात् तात्पर्यतः कालनियमोऽयमिति बोध्यम् ।

नियमद्वयमिति । (कै)**ब्रह्मादिष्वेव क्विवेवेति । (कै)**

वक्ष्यमाणस्यैवकारस्य श्रुत्युपस्थापितेऽन्वयो न्यायप्रामाण्यादु-
भयत्रापीति तत्त्वम् ॥

उत्तरस्य योगस्य वचनार्थ इति । (भा)

सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समामः ॥ धातुनियमस्येदं मानमिति
दर्शयति

इयमोगविचक्षणः । ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदनियमेपि भूत इत्याश्रयणा-
त्कालान्तरे धात्वन्तरादपि भवत्येव । वृत्रं जयति नेय्यति वा वृत्रजिदिति ।
भूत एव क्विविति प्रत्ययनियमेपि ब्रह्मादिष्वित्युक्तेः पुरुषश्चा अरिहेति
प्राग्वत् । भूत एव क्विवेवेति कालनियमेपि उपपदान्तरे भूतेपि प्रत्ययान्तरं
भवत्येव । पिबत्यं हतवान् पिबत्यघातीति । सोपपदस्य प्रत्ययो नियमेन
व्यावर्त्यते । निष्ठा तु भवत्येव । वृत्रं हतवानिति । भाष्यकारस्तु प्रकृति-
कालनियमावेव अग्निश्रियत् । तस्यायमाशयः । धातुकालौ हि नेह सूत्रे
श्रुतौ किन्तु प्रकरणलक्षणजघन्यप्रमाणेनोपस्थितौ । अतस्तयोरेवोपरोधो

प्रत्ययान्तरं भवत्येव पिबत्यं हतवान्पिबत्यघातीति सोपपदस्य प्रत्ययो
नियमेन व्यावर्त्यते निष्ठा तु भवत्येव वृत्रं हतवानिति, तथा भूत
एवेति प्रत्ययनियमः । अत्रापि ब्रह्मादिषु हन्तेरित्याश्रयणादुपपदान्तरे

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६३

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

(ब्रह्मभूतवृत्तेषु कृप् । ३ । २ । ८७ ।)

यस्मादिति ॥ (कै)

नन्वेतदर्थं कृन्दसीत्येवास्तु सामर्थ्यादुपपदान्तरे भविष्यति किं
बहुलपदहणेनेत्यत आह भाष्ये

न च भवति ॥ (भा)

अमित्रेति । (भा)

तावन्मात्रेणैव क्विबेवेति । (कै)

नियमादण् न स्यात् स भवत्वित्येतदर्थं बहुलपदमिति भावः ॥

न्यायः । न त्रुपपदप्रत्यययोः । अत्रुपस्थापितत्वात् । एवं न्यायोपपत्त्येन
भाष्येण सह विरोधात् वृत्तिमतमुपेक्ष्यमेवेति कैयटे स्थितम् । यत्किञ्च
हरदत्तेनोक्तं धातृपदविषयनियमद्वयं भाष्ये प्रदर्शितमिति । तत्र धातु-
कालविषयमिति वक्तव्ये उपपदग्रहणं प्रामादिकमित्यवधेयम् ॥

धात्वन्तराच्च कालान्तरेपि भवत्येव, कथं पुनरेकस्मिन्नेवयोगे चतुर्विधो
नियमो लभ्यत इत्याह । 'तदेतदिति' । अष्टादशमाणाविशेषत्वादेव चतुर्विधो
नियमो लब्धः शक्यते तत्रैव त्रुपोद्गमकमेतदुक्तं वदितव्यम् ॥

कर्मणोनिर्विक्रियः । ३ । २ । ६३ ॥

ननु कर्मणः कथं कुत्सितत्वमत आह

यस्य सोमेति ॥ (कै)

कर्मणोनिर्विक्रियः ॥ कर्मण्यपपदे विपूर्वात्क्रीणातेति निः स्यात् ।
अत्र वार्तिकम् । कर्मणि कुत्सितग्रहणमिति ॥ एतच्च पुनः कर्मग्रहण-
सामर्थ्याल्लभ्यते । यत्कर्म क्रियया सम्बध्यमानं कर्तुः कुत्सामावहति तत्रे-
त्यर्थः । सोमादयश्च विक्रीयमाणाः शास्त्रे प्रतिषेधात्कुत्सावहाः । सोम-
विक्रयी । घृतविक्रयी । तैलविक्रयी । कुत्सितग्रहणान्नेह धान्यविक्रायः ॥

“कर्मणोनिर्विक्रियः” ॥ कर्मणोति वर्तमान इति । कर्मणि हन
इत्यतः कर्तुः कुत्सानिमित्ते कर्मणोति यत्कर्म क्रियासम्बद्धं कर्तुः कुत्सामाव-
हति तत्रेत्यर्थः, सोमादीनां विक्रयः शास्त्रे निषिद्धः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(अ. ३। पा. २। व्या. २)

५६५
(निष्ठा। ३। २। १०२।)

निष्ठा । ३। २। १०२ ॥

तौषदिति वचनमित्यादिवार्त्तिकं तौमदिति (३।१।१९७)
सूत्रे तेन समानन्यायमिदमित्याह भाष्ये

असंसक्तयोरिति । (भा)

नावित्युक्ते हि अगृहीतविशेषस्वरूपमात्रपरामर्शान्नदोष इति
भावः । मित्र इत्यादौ जनिः कृ इति वर्त्तमाने कृः ॥

यदि पुनरिति । (भा)

भाष्यं पूर्वाक्तेन पुनरुक्तमित्याशङ्क्याह

यौ लौकिके इति ॥ (कै)

न दृष्टाविति । (कै)

अनुबन्धविशिष्टौ न दृष्टावित्यर्थः ॥ कथमश्रुतत्वमत आह

एतदुक्तं भवतीति ॥ (भा)

भाष्ये

निष्ठा ॥ घातोभंते निष्ठा स्यात् । तयोरेवेति कृः कर्मणि कृवत्सु
कर्त्तरि । कृतः कटः । कटं कृतवान् आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या ॥

“निष्ठा” ॥ ‘कृवत् निष्ठेत्युक्तमिति’ । ककारः कित्कार्यार्थ उकार
उगित्कार्यार्थो ऽत्वसन्तस्येति विशेषणार्थश्च । ‘निष्ठायामित्यादि’ । अप-
सिद्धिरनिष्पत्तिः कस्य संज्ञायाः संज्ञिनो वा कथमित्याह । ‘संज्ञयेति’ ।
यदि द्विः कृवत्पयस्वणं क्रियेत इह च संज्ञाविधौ ततो न स्यादितरे-
तराश्रयत्वमिति संज्ञयेत्युक्तम् । ‘सतोश्च तयोरिति’ । लोके शास्त्रे वा

दृष्टश्रूतयोरिति । (कै)

अतः कः (३।२।१०२) इत्यादौ अत्र शास्त्रज्ञानान्त-
प्रत्यभिज्ञानात्प्रयोगेऽनुबन्धविगमेऽपि दृष्टत्वं बोध्यम् ॥ भाष्ये

द्विः क्तेति । (भा)

तद्वोधकं ग्रहणमित्यर्थः ॥

क्तवतू भूते ततो निष्ठेति ॥ (भा)

सामान्येनेति । (कै)

एकत्वपदेन तदाश्रयो लक्ष्यते । साधारणपर्यायस्यैकशब्द
इत्यन्ये ॥ ननु वृद्धादिमंज्ञापि कृत्रिमत्वादनित्यैव तत्कथं तत्रायं
समाधिर्नैवेत्यत आह

वृद्धादिकेति ॥ (कै)

विषयनियतत्वादिति । (कै)

मंज्ञाविषयशास्त्रे प्रयोगं चैकरूपत्वेन मंज्ञिनो नित्यत्वात् ।
मंज्ञानित्या साधुत्वात् । व्याख्यानस्य च सम्भवो नैवं प्रकृते इति
भावः ॥ ननु मंज्ञायाः स्वतो भावित्वमनुपपन्नमत आह

कृतः कटः । कर्तुमाशब्ध इत्यर्थः । न्यायं त्वाद्यपवर्गात् । उपसङ्ख्यानप्रत्या-
ख्यानमेतत् । आदिभूतो यः क्रियाक्षणाः अपवृक्तः तस्मिन्नेव अवयवे

न तावच्छोके सानुबन्धावेतौ स्तः शास्त्रेऽपि यद्यपि अतः कः नपुंसके भावे
क्त इति क्तः स्वरूपेण विहितोऽस्ति भूते तु काले नास्ति क्तवतुस्तु न क्ताप्य-
स्तीति भावः 'भाविनी संज्ञेति' । संज्ञिनो भावित्वात् संज्ञापि भाविनी

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६७

(अ. ३ । पा. २ । षा. २)

(निष्ठा । ३ । २ । २०२ ।)

संज्ञिन इति ॥ (कै)

सामर्थ्यादिति । (कै)

अन्यस्योत्पन्नस्य निष्ठासंज्ञाया अभावादिति भावः ॥

आदिकर्म इति (कै)

कर्मशब्दक्रियावाची । एकफलोद्देशप्रवृत्तसमूहरूपा च क्रिया
तत्र वार्त्तिकफलं दर्शयति ।

आद्येष्विति । (कै)

सम्पूर्णसमूहस्य व्यपवृक्त्वे हि भूतव्यवहार इति भावः ॥

क्रियासूत्रेष्विति । (कै)

अत्र क्षणशब्दः सूक्ष्मग्राह्यकालोपलक्षणम् । अन्यथा क्षणरूपत्वे
क्रियायास्तद्वदेव सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वात् । प्रत्यक्षत्वान्नापत्त्या पश्य
मृगो धावतीत्यादेर्लोपापत्तिरिति बोध्यम् ॥ वस्तुतः क्रियाप्रत्यक्षैव
फलानुमेया च तद्वक्ष्यति भाष्ये

समूहरूपारोषात्सिद्धः प्रत्यय इति भावः अत एव लृटादयोऽपि प्रयु-
ज्यन्ते । उक्तञ्च । समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समुद्दिष्य । समाप्यते ततो
भेदे कालभेदस्य सम्भव इति ॥

सूत्रशाटकवक्तव्यथास्य सूत्रस्य शाटकं वयेति तन्तुवाय उक्तः स पश्यति
यदि शाटको न वातव्यो ऽथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यस्येति
विप्रतिषिद्धं, मन्ये स वातव्यो यस्मिन्नने शाटक इत्येवमवतीति 'सामर्थ्या-
दिति' । 'क्षतवत् निये'ति वचनात् अन्यस्योत्पन्नस्य निष्ठेति संज्ञाया
अभावस्सामर्थ्यम् । 'आदिकर्मणीति' कर्मशब्दः क्रियावाची एक

अत्यन्तापरदृष्टेति । (भा)

अत्र पञ्च रूपेण समुदायगतरूपेण वा प्रत्यचेत्यर्थः । पश्य
मृगो धावतीत्यादिप्रयोगस्तत्फलसंयोगदर्शनाभिप्रायेण । दृष्टेर्वा
ज्ञानसामान्यलक्षणा निरूपयिष्यते चेदं वर्तमाने कट् (३।२।
१२३) इति सूत्रे ॥

आद्येषु क्रियालक्षणेष्टिति (कै)

कचित्पाठः । तत्राद्येषु क्रियावयवेष्टित्यर्थः ॥

श्रीतः त्व इति । (कै)

यदि तद्विषयमेव स्यात् वर्तमानग्रहणमेव कुर्यादिति चिन्त-
मिदमिति हरदत्तः । तेन कानुमानेऽपि क्तवत्वर्थे वचनमावश्यक-
मित्यपरे ॥

यस्मात्कट इति । (कै)

धात्वर्थस्य वर्तमानत्व एव यतो लोके विकल्पेन प्रयुज्यतेऽतो
वक्तव्येत्यर्थः । यद्भवन्त्यर्थे वा भाष्ये ऽन्वयः ॥ भाष्ये

पलोद्देशप्रवृत्तक्षणासमूहरूपा क्रिया, तत्राद्ये क्रियाक्षणेऽप्यवृत्तेऽपि धात्वर्थ-
रूपायाः क्रियाया अनपवृत्तत्वाद्वचनं न्याय्या त्वाद्यपवर्गात् न्याय्या त्वेषा
भूतकालता कुतः आद्यपवर्गात् आदिभूतक्रियाक्षणेऽप्यवृत्तः तस्मिन्नेव
चावयवे समूहरूपो धात्वर्थः परिसमाप्तः, उक्तं च ।

समूहः स तथा भूतः प्रतिभेदं समूहिषु ।

समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य सम्भवः ॥

इति, तथा च प्राकार्षीत्कटं देवदत्त इति लुङ्पि प्रयुज्यते कटा-
वयवे वा कटशब्दो द्रष्टव्यः, ततः केषां चित्कटावयवक्षणाणामपरिसमाप्तेः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५६६
(अ. ३ । पा. २ । आ. २) (निष्ठा । ३ २ । १०२ ।)

आदिरचेति । (भा)

आद्यक्रियालक्षण इत्यर्थः ॥ ननु तस्य भूतत्वेऽपि धात्वर्थस्य
किमाथातमत आह

आदिभूत एवेति ॥ (कै)

समाप्तत्वात् । (कै)

आरोपितत्वात् ॥

प्रतिभेदम् । (ह्रिः)

प्रत्यवयवम् ॥

समूहिषु । (ह्रिः)

अवयवेषु ।

समाप्यते । (ह्रिः)

आरोप्यत इत्यर्थः ।

अभेदे । (ह्रिः)

अवयवे समूहाभेदे ॥

तेन क्रिया न दृश्यते इति । (कै)

अत्यन्तमवयवशः समूहशश्च न दृश्यत इत्यर्थः ॥

अनवस्थानाच्चेति । (कै)

अनेनावयवस्थाप्यप्रत्यक्षत्वं क्षणिकत्वेनानवस्थानादित्यर्थः ॥

प्रकरिष्यति कटं देवदत्त इति लुट्प्रयोगोऽप्यविरुद्धः । अपर आह
आपकात्सिद्धं यदयं 'मादिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च' 'उदुपधाद्भावादिकर्मणो-
रन्यतरस्या'मिति आह तच्चापयति भवत्यादिकर्मणि क्त इति, नैतदस्ति

क्रमात्सदसतामिति । (हरिः)

भूयोऽवयवसन्निकर्षः समूहप्रत्यये कारणमिति भावः ॥ चचुरा-
दिभिरसम्बन्धे हेतुः

सदस्तुविषयैरिति ॥ (हरिः)

येन शब्देनेति । (भा)

सामानाधिकरण्ये तच्छब्देनापि तस्यैव परामर्शात् शब्दे यदि
समाप्तिरुक्ता स्यात् । न च सायुक्तिमती । अतो वैयधिकरण्येन
व्याचष्टे

येनावयवेन सम्बध्यते । (कै)

यत्र यत्रावयवे आरोप्यत इत्यर्थः । यो योऽवयव फलानुकूलत्वेन
विवक्ष्यते तत्रैव समाप्यते । तत्रावयवे समाप्ते समूह एव समाप्य-
तेऽतो भवतीत्यर्थः ॥

वेणिका । (भा)

कटचरमावयवः । तदन्तः कट इत्यस्य तदन्तकटनिर्वर्त्तकः क्तिवा-
समूह इत्यर्थः ॥

ज्ञापकं, 'ओतः क्त' इति योऽयं वर्त्तमाने क्तस्तद्विषयमेतत्स्यात्, यदि
तद्विषयमेव स्याद्वर्त्तमानग्रहणमेव कुर्यात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५७१
(अ. ३ । पा. २ । आ. २) (लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६ ।)

लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६ ॥

वासरूपविधिरिति । (कै)

ननु “ह्रश्चतोर्लङ्चेति” (३।२।११६) ज्ञापकादादेशगत-
वैक्यमादायलविधौ वासरूपो नास्त्युक्तम् एवं च प्रकृते
स्थादेव । न च प्रत्ययविधिविषयस्यादेशेऽप्यभाव आदेशविधावपि
प्रत्यय इत्यस्योपस्थितेराद्युदात्तश्चेति । सूत्रभाष्यसम्मतत्वात् इति

लिटः कानज्वा ॥ कसुश्च । कृन्दसि लिटः कानचक्कसु वास्तः ।
योगविभाग उत्तरार्थः । योमिच्छिक्वानः । मन्दानः । सोमस्यपिवान् ।
अनन्तरस्यैव लिट इमावादेशौ, लिङ्ग्रहणान्तु प्रत्ययान्तरत्वशङ्कानिबन्ध-
र्थम् । वावचनमुत्तरार्थम् । कानचस्त्विक्करणं स्वरार्थम् । कसोऽकार
उगित्कार्यार्थः । जक्षिवानित्यादावुगिदचामिति तुम् । उपेयुषीत्यादा-
वुगितश्चेति ङीप् । वसोः संप्रसारणमित्यत्र सामान्यग्रहणमप्युकारस्य
प्रयोजनम् । अथ किमर्थं कित्करणम्, ईजानः कृत्स्नजानस्तेया इत्यादौ

“लिटः कानज्वा” ॥ ‘चिक्वान इति’ । चिञ् चयने विभाषा चेति
कुत्वम् । एरनेकाच इति यणादेशः । ‘न च भवतीति’ वावचनस्य प्रयोजन
दर्शयति, वासरूपविधिस्तु जाह्नवेषु नास्ति ह्रश्चतोर्लङ्चेति वचनादि-
त्युक्तम् । नन्वनन्तरसूत्रविहितस्य लिटो नित्यमादेशोस्तु यस्तु कृन्दसि
लुङ्लङ्लिट इति लिट् तत्र तिङां अवगं भवत्यति, न । तस्य धातुसम्बन्ध-
विषयत्वादधातुसम्बन्धे तिङां अवगं न स्यात् लिङ्मात्रस्य च ग्रहणमित्यन-
न्तरमेव वक्ष्यति । पूर्वस्यैवेत्यादि । प्रत्ययान्तरं तु कानञ् न भवति
वावचनादासरूपविधिर्नैव लुङादीनां सिद्धत्वादिति भावः । ‘लिङ्मात्र-

सूत्रभाष्यसम्मतत्वाद् इति (भा)

चेन्न । एतद्वाग्रहणादादेशरूपप्रत्ययविधौ तदनुपस्थितिकल्पनात्
तत्फलं सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटः कसुरेव । न पचे तिङ्
इति भावः ॥

उत्तरचेति । (कै)

केचित्तु तस्य धातुसम्बन्धे विधानेनाधातुसम्बन्धे विधाने-
नाधातुसम्बन्धे पचे भूतसामान्ये लिट्स्थानिकतिङः अवणार्थ-
मिदमावश्यकमित्याशयो भाष्यस्येत्याहुः । यत्तु वृत्तौ लिङित्यनु-

सम्प्रसारणं गुणनिषेध एवाभ्यासलोपश्चासंयोगाल्लिटः कित्वादेव सिद्धम् ।
अस्तु तर्हि संयोगान्तार्थम् । बन्ध बन्धने । वृत्तस्य यद्वृद्धधानस्य रोदसी-
त्वमर्गावान् बद्धधानां अरुणाः अत्रानदितामिति नलोपः । अभ्यास,
धकारस्य हलादिशेषेण निवृत्तिः प्राप्ता क्कान्दसत्वान्न भवति । भलाञ्ज-
भशीति जश्त्वं दकारः । एवमञ्जे, आजिवान् । उपधालोपः । मैवम् ।
क्कान्दसौ हि कसुकानचौ । लिट च क्कन्दसि सार्वधातुकमपि भवति ।
क्कन्दस्युभयथेति वचनात् । तत्र सार्वधातुकमपिदिति ङित्वम् । न च
संयोगान्तेषु कित्त्वङित्वयोर्विशेषोक्तिः । तस्माद्यर्थमनयोः कित्त्वमिति

स्येति । भाष्ये त्वनन्तरस्यैव लिटोयमादेशो लिङ्गहणं च प्रत्ययान्तरत्वं
मा विज्ञायीति, वावचनं चोत्तरार्थमिति स्थितं कानचस्वित्करणं स्वरार्थं
कित्करणं किमर्थं नासंयोगाल्लिटः किदित्येव सिद्धान्तेन ईजानस्तेपान
इत्यादौ संप्रसारणैवाभ्यासादिनोपादिकार्यं भविष्यति संयोगान्तार्थं, बन्ध
बन्धने वृत्तस्य यद्वृद्धधानस्य, त्वमर्गावान् बद्धधानां अरुणा अत्रानदितामिति
नलोपः क्कान्दसत्वादभ्यासधकारस्य हलादिशेषेण निवृत्त्यभावे भलां जश्
भशीति जश्त्वं दकारः । ननु क्कान्दसः कानच् लिट च क्कन्दसि सार्वधातु-

वर्त्यविभक्तिविपरिणामेन सिद्धे लिङ्ग्रहणेन क्लिप्तात्रस्यादेशो
ज्ञाप्यते इति वा वचनमावश्यकमेवेत्युक्तं तत्र प्रकृतभाष्यविरोधा-
दित्याहुः ॥ भाष्ये पुनः

कित्करणादिति । (भा)

आदिवानित्यादौ ग्रहणस्तु ऋकृत्यतामित्यत्र ऋकारान्तर-
प्रक्षेपेण ऋधातोः पुनर्विधानाद्बोध्य इति दिक् ॥

चेत् । अत्राहुः । ऋकृत्यतामिति ऋकारान्ताणां प्रतिषेधविषये गुण
आरभ्यते स यथेह भवति परितस्तरे तेरतुस्तरे इति, एवमिहापि स्यात् ।
यतः सुचावर्द्धितंस्तिराणाः तथा तितौर्वानिति । तद्व्यावृत्तये कित्करणम् ।
नचैवम् आरिवान् सर्वाभ्रगान्यावृषी इत्यत्रापि गुणो न स्यादिति वाच्यम् ।
ऋकारान्तरप्रक्षेपेण ऋधातौ पुनर्विधानादिति दिक् । यत्तु केचित्
कित्करणसामर्थ्याद्वाषायामपि कसुकानचौ स्त इत्याहुः । तद्भाष्यविनष्टम् ।
भाषायां सदेत्यादिसूत्रविरुद्धस्येत्युपेक्ष्यम् ॥

कमपि भवति कृन्दस्यभययेति वचनात् तत्र सार्वधातुकमपिदिति डित्वं
डित्तीयुपधातोपो भविष्यति, न च संयोगान्तेषु कित्त्वडित्वयोर्विशेषोक्तिः,
ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं तु, ऋकृत्यतामिति ऋकारान्ताणां प्रतिषेध-
विषये गुण आरभ्यते स यथेह भवति परितस्तरे इति एवमिहापि स्यात्
परितिस्तिराण इति तस्मात्कित्करणं, कित्करणसामर्थ्याद्वाषायामपि
कानज्वास्तौत्येतत्तु भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

भाषायां सदवसश्रुवः । ३ । २ । १०८ ॥

इति मत्वाहेति । (कै)

एवं च विकल्पमात्रविधानेऽस्य तात्पर्यमिति भावः ॥

अनद्यतनपरोक्षयोरिति । (भा)

वचनस्य तयोरपि कसुर्विधेयः । तेन च तद्विषयो लिङ्ग-
मातव्यः स च वेत्यर्थः ॥ ननु भूतसामान्येऽनुमितस्य विशेषपरतापि
भविष्यति किमनेनेत्यत आह भाष्ये

भाषायां सदवसश्रुवः ॥ एभ्यो भूतसामान्ये लिङ् वा स्यात्तस्य च
नित्यं कसुः स्यात् । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । मेदिवान् । असदत् ।

“भाषायां सदवसश्रुवः” ॥ ‘आदेशविधानादेवेत्यादि’ । यदि भाषायां
सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिङ्गं स्यात्तत्तादृशस्य लिट् आदेशविधानमनु-
पपन्नं स्यादिति मन्यते, ननु च लिटः कानज्वेत्यत्र पुनर्लिङ्गद्वयस्य
प्रयोजनमुक्तं योपि परोक्षे लिङ्गिहितस्तस्याप्ययमादेशो भवतीति तच्चे-
त्सत्यमिहापि यः परोक्षे लिट् स भाषायामपि सदादिभ्यः सम्भवतीति
तस्यैवेदमादेशविधानं स्यात्, उच्यते लङ्लिङ्गिष्वेपि परस्तादनुवृत्तेर्भव-
तीति वक्ष्यति ततो नानेन परोक्षे लिट् आदेशाभिधानं किन्तर्हि भूतसा-
मान्ये ततश्चादेशविधानादेव लिङ्गपि तद्विषयो ऽनुमातव्यः, यद्येवं तस्य
पक्षे कस्मादेशः पक्षान्तरे तिङां अवयवं प्राप्नोति, न वावचनेन सुरभिक्कसम्ब-
ध्यते कसुर्वा भवतीति किं तर्हि लङ्गभिसम्बध्यते भाषायां सदादिभ्यो वा
लिट् तस्य नित्यं कसुरादेशो भवतीति वृत्तियन्त्रोप्यस्मिन्नेवार्थे योजनीयः

(अ. ३ । पा. २ । आ. २) (भाषायां सदवसश्चः । ३ । २ । १०८ ।)

अपवाद इति ॥ (भा)

तद्याचष्टे

लुङोऽपवाद इति ॥ (कै)

ननु अनद्यतनादौ लिङ्गैकस्मिकस्तस्य नित्यं कसुरित्युपस्थित-
त्वादिति न स्यादत आह

एतदादेशेति । (कै)

अन्यद्यनेत्यादिवचनेन तयोरप्यनेन लिङनुमानाच्च दोषः ॥
ननु वायहणानुवृत्तौ कसोर्विकल्पः स्यादत आह

तच्च नेति । (कै)

व्याख्यानादिति भावः ॥

असीदत् । ससाद । उषिवान् । अवात्सीत् । अवसत् उवास । शुश्रवान् ।
अश्रीषीत् । अष्टृणोत् शुश्राव । लङ्लिङविषयेऽपि भवति । परस्तादनुवृत्तेः ॥

‘उपासददिति’ । ‘लट्दित्वादङ्’ । ‘उपासीददिति’ । पाघ्रादिस्तुत्रेण
सीदादेशः । ‘अन्षिवानिति’ । यजादित्वात्सम्भारणं शासिवमिधसौ-
नां चेति षत्वम् । ‘अश्ववात्सीदिति’ । मस्यार्द्धधातुक इति तत्वम् ।
‘अनूवासेति’ । लिट्यभ्यासस्योभयेषांमित्यभ्यासस्य सम्भारणम् । लुङ्-
विषयेऽपि परस्तादनुवृत्तेर्भवतीति । अन्यथा भूतसामान्ये लुङविहितस्तत्रैव
धातुविशेषेनेनादेशविधानेनानुमितो लिङापवादः, तथा भूतविशेषे लङ्लिटौ
लुङ एवापवादौ सदादिभ्यस्तु भूतविशेषे एतत्सूत्रविहितं च कार्यं प्राप्नोति
लङ्लिटौ च अपवादविप्रतिषेधात्तल्लङ्लिटौवेव स्याताम् ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ।

३ । २ । १०६ ॥

इडागमादिति । (कै)

“वस्त्रेकाजाद्घमाम्” (७। २। ६७) इत्येकाजलक्षणादित्यर्थः ।
द्वित्वे ह्यते मेकाच्त्वात्तदप्राप्तेरनित्यत्वमिदं इति भावः ॥ नन्वेका-
देशे एकतर एकाच्त्वात्तदप्राप्तिरिति सोऽपि नित्य इत्यत आह

तत्सामर्थ्यादिति ॥ (कै)

न चेति । (कै)

तत्र द्वित्वे सवर्णे दीर्घबाधित्वेणोपनिमित्ताभावादेशाप्राप्तौ
दीर्घः सावकाश इति भावः ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ उपेत्यविवक्षितम् । व्याख्यानात् ।
इयिवांसमतिस्त्रिध इति दर्शनाच्च । इणो नञ्पूर्वादप्रातेऽनुपूर्वादचेष्ट
मृतसामान्ये वा लिट् तस्य नित्यं कसुकानचौ । पक्षे तु लडादयः ।

“उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च” ॥ ‘उपपूर्वादिणः कसुश्चि’ । निपा-
त्यत इत्यर्थः । लिडादेशश्चायम् । अन्यथा द्विर्वचनाभ्यासदर्शित्वे अपि
निपातयितव्ये स्यातां तथा ग्राममुपेयिवानिन्यत्र न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रति-
षेधो न स्यात् । ‘द्विर्वचनमिति’ । इडागमात्पूर्वं नित्यत्वात्क्रियत इत्यर्थः ।
‘अभ्यासदीर्घत्वमिति’ । ‘दीर्घइणः कितौ’ त्यनेन । ‘तत्सामर्थ्यादिति’ ।
यदि ह्येकादेशः स्याद्दीर्घविधानमनर्थकं स्यादेकादेशेनैव दीर्घस्य सिद्धत्वात्,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

५७७
(उपेयिवाननाश्वानूचानश्च ।
३ । २ । १०६ ।)

विशेषेति । (कै)

वक्षादित्वरूपेत्यर्थः ॥

तदाऽजादाविति । (कै)

प्राप्तविषय एव प्रतिप्रसवसम्भावादिति भावः । किञ्च पूर्वस्यैव
विधौ स्थानिवत्त्वन्तु ॥ पूर्वपरयोरिति सिद्धान्तादीयतुरित्यादौ तद-
प्रवृत्त्या सवर्णदीर्घाप्राप्तेरभ्यासदीर्घस्य नैकादेशवाधकत्वमितितद-
सिद्ध एवेति न तन्निपातनफलमित्यपि बोध्यम् ॥

ईयादेश इति । (कै)

अन्यथेति कृते “इणो यणि” (६। ४। ८१) ति स्यादिति
भावः ।

अगात् । ऐत् । इयात् । अनाश्वान् । इहेडभावोपि निपात्यते । नाशीत् ।
नाश्रात् । नाश । वच्चेः कर्त्तर्येव कानच् न तु भावकर्मणोः । निपातन-
मामर्थ्यात् । अन्ववोचत् । अन्वब्रवीत् । अनूवाच । अत्रेदमवधेयम् ।

ननु चाभ्यासदीर्घत्वस्येतुरित्यादिरवकाशः स्यात् अत्र हि इह अतुम्
इति स्थिते दीर्घत्वमेकादेशश्च प्राप्नोति इणो यणिति यणादेशस्य तत्र
वार्त्तादाङ्गं बलीय इति बह्वाश्रयत्वेनैकादेशस्य बहिरङ्गत्वाद्वा यणोव
भवति ततश्च दीर्घविधानमर्थवद्भवति, एवं मन्यते अत्रापि पूर्वपरविधि-
रेकादेशः पूर्वविधिरिति तत्र कर्त्तर्ये यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात्स्यादेवैका-
देशः तदेवमभ्यासदीर्घत्वमवकाशत्वात्सवर्णदीर्घत्वं बाधतइति तस्मा-
त्सृक्त्वं तत्सामर्थ्यादेकादेशप्रतिबन्ध इति । ‘तत्रेति’ । ‘एवं मतीयर्थः ।
‘स निपात्यतइति’ । निपातनाश्रयणमिडर्शम् । अन्यत्वेन पूर्वत्रैवेणग्रहणा-
देव सिद्धमित्यर्थः, यदि तच्चोडर्थमेतन्निपातनं संप्रमाणविषयेपि प्राप्नोति

तदर्थमिति । (कै)

इयादेशे दीर्घाच्चारणमसन्ध्युच्चारणं उपेत्यस्याविवक्षायां बीजं द्रष्टव्यम् । भाष्ये इयिति ह्रस्वपाठे ईयिवानित्यादौ छान्दसो वर्णव्यत्ययो बोध्यः । लोके तु उपेयिवानित्येव साधुः । उपेत्य-विवक्षायां मानाभावादित्यन्ये ॥ भाष्ये

न हि दीर्घत्वमिति । (भा)

इयतुरित्यादौ प्रागुक्तरीत्या चारितार्थादिति भावः ॥

न हीति । (कै)

किन्तु शास्त्रातिदेश इति भावः ॥

भाषायां सदवसेति सूत्र एवेण् ग्राह्य, उपेयिवानिति तु न निपात्यम् द्वित्वात्प्रागेव परत्वादिट् । नन्वेवं विभिद्धानित्यादावपीट्प्रसङ्गः । तत्र द्वित्वस्य नित्यत्वात् । इणस्तु इडपि नित्यः । द्वयोर्नित्ययोः परत्वादिट् ।

अत्र वलादेरिति विशेषानुपादानात् यथा वक्ष्यति नित्यस्वाधं वल्निमित्तो विधातीति तत्राह । 'क्रादिनियमात्प्राप्तस्येति' । चण्डो हेतौ नात्रपूर्व इङ्निधीयते किं तर्हि योयं बलादिलक्षण इट् क्रादिनियमेन प्राप्तो 'वस्वेका-जाद्वसा'मिति नियमेन प्रतिषिद्धः स एव प्रतिप्रसूयते परिवन्धापनययेन पुनः प्रवर्त्यते तेनाजादावतिप्रसङ्गो न भवतीत्यर्थः, अन्ये त्वभ्यासदीर्घत्वे कृते धात्विकारस्य व्यञ्जनं यणादेशन्निपातयन्ति ईध्वसु इति स्थिते वस्वे-काजाद्वसामित्येवेट् सिद्धः स च वलादिलक्षण इति नास्त्यतिप्रसङ्गः अपर आह । पूर्वसूत्र एवेण्ग्राहणं कर्त्तव्यं नार्थो निपातनाश्रयणेन, अत्र यदुक्तमौयतुरित्यत्राभ्यासदीर्घत्वे कृते एकादेशात्पूर्वं वार्णादाङ्गं बलीय इति यणि कृतेपि तस्य स्थानिवत्त्वादेकादेशः प्राप्नोति, ततश्चावश्यमभ्यास-दीर्घत्वेन बाधितव्य एकादेश इति तत्र, नहि स्थानिवद्भावेन रूपमितिदिश्यते

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

५७६

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

(उपेयिवाननाश्वाननूचामस्य ।

३ । २ । १०६ ।)

रूपाश्रयश्चेति । (कै)

अक् अच्पदाभ्यान्तत्तद्रूपेणोपस्थितयोरेव दीर्घ इति भावः ॥

न कार्यातिदेशे दोषस्तदवस्य इत्यरुचेराह

अथवेति । (कै)

वस्तुतः पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

निष्प्रतिद्वन्द्व इति । (भा)

एकादेशात्पूर्वमिटोभावे यणप्राप्तेरिति भावः ॥

यणादेशो निपात्यत इति । (भा)

एकादेशबाधकतयेति भावः ॥

न च कृते द्वित्वे ऽनेकाच्त्वादिण् न लभ्यत इति वाच्यम् । ईयतुरित्यादाविव
सवर्गादीर्घे मत्येकाच्त्वात् । न च दीर्घइणः कर्तृतीति दीर्घसामर्थ्यादेका-
देशबाधः । इणोयणिति यणि कृते दीर्घस्य चरितार्थत्वात् । न च यणि

रूपाश्रयस्य पूर्वपरयोरेकादेशो न यकारस्य भवितुमर्हति, किञ्च यणादेशेन
बाधितस्यैकादेशस्य पुनस्स्थानिवद्भावेनापि प्रवृत्त्यभावो बाधितत्वादेव
किमतो यद्येवमिदं ततो भवति, इणः क्तमौ विहिते द्विर्वचनं च प्राप्नोति
अस्वेकाज्ञादुघसामितौडागमस्य किमत्र कर्तव्यं परत्वादिट् नित्यं द्विर्वचनं
कृतेपीटि प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोतीती, इपि नित्यः कृते द्विर्वचने ऽभ्यास-
दीर्घत्वे एकादेशे च एकाच्त्वात्प्राप्नोति इदानीमेव ह्युक्तमभ्यासदीर्घत्वेन न
बाधितव्य एकादेश इति तदेवमुभयोर्नित्ययोः परत्वादिट् द्विर्वचनमभ्यास-
दीर्घत्वं परस्य यणादेशः ईयतुरित्यादिवात्सिद्धमुपेयिवानिति, विभिद्धानित्यादौ
नित्यत्वात्पूर्वद्विर्वचनमेव भवति । 'न चात्रोपसर्गस्तन्त्रमिति' । एवमा-
चार्याणामुपदेश इति भावः । अनुपसर्गाच्चेति' । ईयिवांसमतिस्त्रिध इति
हि कन्दसि दृश्यते । 'लुडादयो भवन्तीति' । अङ्गलिष्विषयेपि परस्ताद-

इणो भाषायामिति । (कै)

पूर्वसूत्र एवेण्यहणं कार्यमिति भावः ॥ भाष्ये

अस्य पुनरिट् चेति । (भा)

द्वित्वे कृते एकादेशे तत्प्राप्तेरिति भावः ॥

न विहन्यते ह्यस्येति । (भा)

अस्येदो निमित्तं द्विवचनेन न विहन्यते इत्यर्थः ॥ लकाराणां
भावकर्मणोरपि सत्त्वेन तत्राप्यनूचानः स्यादतो भाष्ये

कर्त्तरीति ॥ (भा)

कृतेपि स्थानिवद्भावेनैकादेशः स्यादिति वाच्यम् पूर्वमात्रस्य विधौ स्थानि-
वद्भावः न तु पूर्वपरविधौ । विधिग्रहणसामर्थ्यादित्युक्तत्वादिति दिक् ।

नृत्तेरयं विधिर्भवतीति दर्शयति । 'उपागादिति' इणो गा लुङि
गातिस्थाघुपाभूभ्य इति सिचो लुक् । 'उपैदिति' । अदादित्वाच्छपो
लुक् आढजादीनामाटस्य । 'उपेयायेति' । तिपो णलि वृद्धायादेशौ
द्विवचनेचीति स्थानिवद्भावादिकारस्य द्विवचनम् अभ्यासस्यासवर्णो ।
'अग्रातेरिति' । अण् भोजने । 'नञ्पूर्वादिति' । तेनान्यपूर्वात्केवलाच्च
न भवति । 'नाशीदिति' । तिपि सिचि नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः आढ-
जादीनामाटस्य नञा सह सवर्णदीर्घत्वम् । 'नाशेति' । तिपि णलि
द्विवचने अत आदेरित्यभ्यासदीर्घः, नञा परेण च सवर्णदीर्घत्वम् ।
'वचेरिति' । ब्रुवो वच्चिरित्यस्य तथा च लङ्यन्वब्रवीदित्युदाहरिष्यते, अन्ये
तु वच परिभाषण इत्यस्यापि ग्रहणमिच्छन्ति । 'कर्त्तरीति' । न भाव-
कर्मणोः । एतच्च निपातनास्तभ्यम् । 'अन्ववोचदिति' वच उम् । 'अन्व-
ब्रवीदिति' । ब्रुव ईट् । अनूवाचेति । पूर्ववदभ्याससंप्रसारणम् ।

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।
(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

५८१
(लुङ् । ३ । २ । ११० ।)

लुङ् । ३ । २ । ११० ॥

भाष्ये

लुङ् लटोरिति । (भा)

तुल्यन्यायत्वाद् लटोऽप्युपन्यासः ॥

कालविशेषेति । (कै)

“अगमाम” इत्याद्युदाहरणेषु अनद्यतनरूपेत्यर्थः ॥

सतोऽप्यविवक्षेति । (भा)

सतामेव लोम्नां सत्त्वेनाविवक्ष्यया नञ्घटितप्रयोग इति भावः ॥
नन्वसतो विवक्षानिरूपणस्य प्रकृते नोपयोगोऽत आह

विवक्षेति ॥ (भा)

भाष्ये

लुङ् ॥ भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् । अभूत् । वसेर्लुङ् रात्रिशेषे
जागरणसन्तताविति वाच्यम् ॥ रात्रेश्चतुर्थे यामे यदा वाक्यं प्रयुङ्क्ते तदा
अनद्यतनत्वात्तुल्यं प्राप्तौ तन्निवृत्तये लुङ्पदसंख्यायते । क भवानुषितः ।

“लुङ्” ॥ इह भूतसामान्ये लुङ् विधीयते तस्य विशेषे ऽनद्यतने
लुङ्लिटावपवादौ तद्विषयेऽपि लुङ् दृश्यते, आगमामघोषात् अपामपयः
अशेषिष्वादि, पूतीकटणेषु अभूम्पु विवधसखः पगन्तप इति चिग्वृतं
कथयतः प्रयुज्यते, नैष दोषः, विशेषे सामान्यमस्ति तत्र विशेषाविवक्षायां
सामान्याश्रयणेन वस्तुतोऽनद्यतनेऽपि लुङ्पदपद्यते तद्रूपविवक्षायामेव तु
लुङ्लिटौ, विवक्षोपाह्वयो ह्यर्थः शब्दप्रयोगनिमित्तं न वस्तुतः सन्निति

न्याय्ये प्रत्युत्थाने इति । (भा)

प्रत्युत्थानं जागरणं तत्समये प्रत्युत्थितं प्रबुद्धमित्यर्थः ॥ “प्रत्यु-
पस्थितमिति” पाठेणैवार्थः ॥ प्रस्थितमिति कचित्पाटस्तत्रापि
प्रबुद्धा प्रस्थितमित्यर्थः । स च रात्रेः चतुर्थेयाम एव तत्र कृत्या
प्रबोधस्योक्तेः । तदाह

रात्रेरिति । (कै)

अतिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयम् ॥

जागरितवानिति । (कै)

एवं हि पूर्वतनस्य प्रत्युत्थितम् ।

कश्चित्पृच्छतीति (भा)

ग्रन्थस्यासङ्गतिः । स्वापं विना प्रत्युत्थानासम्भवात् । तस्मा-
च्चतुर्थे यामे यदा जागरणमन्ततिरिति भाष्यार्थः । तत्र मुहूर्त-
मपि स्वापे लङ्वेत्यर्थ इति केचित् ॥

अमुत्रावाप्तम् । जागरणसन्तताविति किम् । यदा सुप्त्वा प्रबुध्य प्रयुङ्क्ते
तदा लङो निवृत्तिर्मा भूत् । अमुत्रावसमिति ॥

गतमेतत् । ‘वसेरिति’ वस निवासे रात्रेः चतुर्थे यामे पृष्टो यदा वाक्यं
प्रयुङ्क्ते तदा तस्यातिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयवसनमनद्यतनमिति लङ् प्रयोगे
लुङ्वक्तव्यः, लङ्निवृत्तिपरं चैतत् लुङ् भूतसामान्यविवक्षया सिद्धः ।
‘जागरणसन्तताविति’ । यदा प्रयोक्ता सकलमतिक्रान्तं रात्रिप्रहरत्रयं
जागरितवान् तदा लुङ्प्रयोगः, यदा तु सुप्त्वा प्रबुध्य प्रयुङ्क्ते तदा लङ्प्रत्यय
एवेत्यर्थः ॥

अनद्यतने लङ् । ३ । २ । १११ ॥

अनद्यतन इति । (भा)

यदि तत्पुरुषः पर्युदासश्च तर्हि व्यामिश्रे दोषः । प्रसज्यप्रति-
षेधेऽसमर्थसमासो भूतसामान्ये च स्यादत आह भाष्ये

बहुव्रीहिनिर्देश इति । (भा)

तथा च अविद्यमानाद्यतनभूतकालार्थवृत्तेर्धातोर्लङित्यर्थः ।
एवं च व्यामिश्रेण भूतसामान्येऽपि नेति भावः ॥ गौणाधारत्वा
अयणे वीजमाह

अनद्यतने लङ् ॥ नास्त्यद्यतनो यस्मिन् भूतं तद्वृत्तेर्धातोर्लङ् । अभवत् ।
बहुव्रीहियाख्यानाग्नेह । अद्य ह्यस्याभुज्महि । परोक्षेऽपि लोकविज्ञाते

“अनद्यतने लङ्” ॥ अनद्यतन इति तत्पुरुषपक्षे पर्युदासश्चेद्व्यामिश्रेऽपि
प्राप्नोति अद्य शो वा भुज्महि, भवति ह्यद्यतनानद्यतनसमुदायोद्यतनादन्यः,
प्रसज्यप्रतिषेधं तु योत्राद्यतनस्तदाश्रया प्रतिषेधो भवति किं तु भूतसामान्यं
प्राप्नोति भूतविशेषे हि प्रतिषेधः, न च सामान्यं विशेषो भवति, पर्युदा-
सेऽप्यन्यदोषो द्रष्टव्यः, बहुव्रीहौ न विद्यतेद्यतनो यस्मिन् सोऽनद्यतनो भूतो
धात्वर्थः, तत्र वर्तमानास्त्रिभ्यो भवति तत्संज्ञाद्यतनसमुदायं द्यतनस्यैकदेशस्य
सम्भवान्न भवति प्रसङ्गः, भूतसामान्येऽपि न भवत्येव विद्यते हि सामान्यं
विशेषः, अतो बहुव्रीहिरेवायं युक्त इत्याह । ‘अनद्यतन इति’ । बहु-
व्रीहिनिर्देश इति । बहुव्रीहिणा विवक्षितार्थस्य पतिपादनं बहुव्रीहे-
र्विचारणमित्यर्थः । यदि बहुव्रीहिनिर्देशः, एवं सत्यद्यतनं प्राप्नोति

न तु तच्चत इति । (कै)

कालस्यापीति ॥ (हरिः)

यथा दिने मुहूर्त्त इति न च तावता मुहूर्त्तसमुदायातिरिक्तं
दिनमस्तीत्यर्थः ॥

अनुगम्यते । (हरिः)

प्रमाविषयो भवति ॥ भाष्ये

सम्भावितप्रयोक्तृकर्तृकदर्शने लङ्वक्तव्यः ॥ लिटोपवादः । अरुणत्यवनः
साकेतम् । लोकविज्ञाते किम् । चकार कटं देवदत्तः । सम्भावितेत्यादि

न ह्यनद्यतने ऽद्यतनो विद्यते, अद्यतनेपि मुहूर्त्तादिऽद्यतनो विद्यते मुहूर्त्तादा-
वपि क्षणादिः कथं अपदेशिवद्भावेन यथा मुख्ये भेदे आधाराधेयभावो
भवति तटे तिष्ठतीति तथेहापि समुदायावयवभेदाश्रयेण समुदायेद्यतने
ऽवयवा अद्यतनाः सन्तीत्यनद्यतनो न भवतीत्युच्यते न तु तत्त्वतोवयवव्यति-
रिक्तोत्र समुदाय आधारीस्ति, तदुक्तं हरिणा ।

कालस्याप्यपरं कालमिर्दिश्यन्त्येव लौकिकाः ।

न च निर्देशमात्रेण व्यतिरेकोनुगम्यते ॥

इति । 'अद्य ह्य इति' ॥ अद्य च ह्यस्येत्यर्थः, गामश्वं पुरुषमयमान
इति वचनशब्दस्याप्रयोगः । 'अभुक्ष्महीति' । भुजोनवन इत्यात्मनेपदं महिषि
लङ्सिचावात्मनेपदेऽपि सिचः कित्वाद्गुणाभावः । चोः कुरिति कुत्वं
गकारः, खरि चेति चत्वं ककारः, सिचः सस्य षत्वम् । 'परोक्षे चेत्यादि' ।
परोक्षशब्दोयमतीन्द्रियार्थं वर्तते लोकविज्ञाते लोकप्रसिद्धे प्रयोक्तुर्दर्शन-
विषये लङन्तस्य शब्दरूपस्य यः प्रयोक्ता तस्य दर्शनविषये लङ्वक्तव्यः,
ननु विप्रतिषिद्धमिदं यदि परोक्षः कथन्दर्शनविषयः, अथ दर्शनविषयः
कथं परोक्षः, शक्यदर्शनत्वाद्दर्शनविषयः कचिद्यासङ्गादननुभूतत्वात्परोक्ष

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५८५

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

(अनद्यतने लङ् । ३ । २ । १११ ।)

जघानेति । (भा).

कंसवधो हि नेदानौत्तनप्रयोक्तुर्दर्शनयोग्योऽप्येत्यर्थः ॥ “अह-
णदि”त्युदाहरणे तु तुल्यकालः प्रवर्त्तेति ध्येयम् ॥

किम् । कृष्णः कंसं जघान । नात्रेदानौत्तनस्य प्रयोक्तुर्दर्शनं सम्भाव्यते
चिरातीतत्वात् । यस्तु कृष्णावतारसमकालः प्रयोक्ता स लङ् प्रयुक्तवानेव ।
अहं कंसमिति ॥

इति विरोधाभावः । ‘अहणदिति’ । अधिर आवरणे रूपादित्वात् अम्
तिपो हल्ङादिना लोपः साकेतरोधस्तदानीं प्रयोक्तुर्दर्शनविषयः श्रव्य-
दर्शनत्वात् लोकप्रसिद्धस्य कचिद्यासङ्गादननुभूतत्वात्परोक्षश्च । परोक्ष इति
किम् । उदगादादित्यः, इणोलुङ्गादेशादिकार्यम् । ‘लोकविज्ञात इति’ ।
किं चकार कटन्देवदत्तः । प्रयोक्तुर्दर्शनविषय इति । किं जघान कंसं किल
वासुदेवः । हन्तेः परोक्षे लिट् द्विवचनम् अभ्यासाच्चेति कृत्यं हकारस्य
घकारः कंसवधश्चिरकालान्तरवृत्तत्वादिदानीं प्रयोक्तुर्दर्शनविषयो न भवति
यस्तु कंसवधेन तुल्यकालः प्रयोक्ता स लङ्मेव प्रयुक्तवान् आहत कंसं
वासुदेव इति, मूलोदाहरणेपि प्रयोक्ता साकेतरोधेन तुल्यकालो वेदि-
तश्च, तस्यैव ह्यसौ दर्शनविषयो नान्यस्य ॥

विभाषा साकाङ्क्षे । ३ । २ । ११४ ॥

साकाङ्क्षेऽर्थे वर्त्तमानाद्वातोरित्यर्थः ॥ तच्चैकस्य साकाङ्क्षत्वे-
ऽप्युभयत्र कथं लिङिति शङ्कते

भवेत्पूर्वमिति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

यदतीति ॥ (कै)

वासगमनादिलक्षणत्वे हेतुमाह

तच्चेति । (कै)

यत्परबोधनार्थगुपादीयते तदेव लक्षणमित्यर्थः । “यत्तत्-
स्मार्यमाणत्वात्तद्व्यं भोजनादितत्प्रतिभवतु” लक्षणं साकाङ्क्षमित्य-

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ उभयत्रविभाषेयम् । यच्छब्दयोगे पूर्वेण
निषेधादप्राप्ते अन्यत्र नित्यं प्राप्ते ; अभिज्ञानासि देवदत्त प्रयागे वत्स्यामः ।

“विभाषा साकाङ्क्षे” ॥ ‘उभयत्र विभाषेयमिति’ । प्राप्ते चाप्राप्ते च,
असति यच्छब्दे ऽभिज्ञावचने लट् इति लटि प्राप्ते सति यच्छब्दे प्रतिषेधे
प्राप्ते, आकाङ्क्षणमाकाङ्क्षा आकाङ्क्षया सह वर्त्तते साकाङ्क्षः, आकाङ्क्षा च
चेतनावतो धर्मः, तस्मात्साकाङ्क्ष इत्यतप्रयोक्तृविशेषणान्तेन सकमेक इत्यादि-
वत्समासः । ‘साकाङ्क्षश्चेत्यथोक्तेति’ । अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षमित्यत्र तु
प्रयोक्तृगताकाङ्क्षाधारोपेण तिङन्तमाकाङ्क्षमिति वक्ष्यते, इह तु मुख्ये
प्रयोक्तृरि सम्भवति गौणकल्पनया धात्वर्थविशेषणमयुक्तमिति भावः ।

त्वयः । यद्यपि पुरुषगताकाङ्क्षैवार्यानां साकाङ्क्षत्वव्यवहारः ।
आकाङ्क्षायाश्चेतनधर्मत्वात् । तथापि तस्यापि गमनेन सकृपानं
बोधयिष्यामीत्येवाकाङ्क्षा न तु विपर्येतेति भावः ॥

द्वयोरपोति । (कै)

उक्ताकाङ्क्षायां द्वयोरपि विषयत्वादिति भावः ॥

परस्परापेक्षत्वादिति (भा)

चिन्त्यम् । न लक्ष्यस्य लक्षणानपेक्षाया भाष्ये दर्शितत्वात् ॥

तत्र मात्रं स्नास्याम । अवसाम । अस्नामेति वा । एवं यच्छब्दप्रयोगेऽपि
बोध्यम् । इह वासस्नानयोः लक्ष्यलक्षणभावस्य विवक्षितत्वात्साकाङ्क्षता
बोद्धा ॥

इदृशे पुनर्विषये प्रयोक्ता साकाङ्क्षो भवतीत्याह 'लक्ष्यलक्षणयोः संबन्ध
इति' । यत्रैको धात्वर्थो लक्ष्योऽपरोलक्षणान्तरं द्वयोरलक्ष्यलक्षणभावेन
संबन्धे सति प्रयोक्तुराकाङ्क्षो भवति तत्र न वाममात्रं प्रतिपाद्या प्रयोक्ता
चरितार्थो भवति किन्तु तेन प्रसिद्धेन भोजनादिकं स्नायितुं प्रवर्तते ॥

परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११५ ॥

इन्द्रियाविषय इति । (कै)

इन्द्रियजन्यज्ञानाविषय इत्यर्थः ॥

तथापीति । (कै)

यस्य क्रियायां व्यभिचारस्तत्पारोक्ष्यम् ॥

किमिति । (भा)

प्रामार्थ्यं इति भावः । इन्द्रियागोचरत्वमेव पारोक्ष्यं तच्च
साधनद्वारा क्रियायामित्याशयेनोत्तरयति

परमित्यादि ॥ (भा)

मयूरेति । (कै)

अत एव परशब्दस्य पूर्वनिपात इति बोध्यम् ॥ योगविभागस्य
भाष्येऽदर्शनादाह

परोक्षे लिट् ॥ भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । बभूव ।
अथ कथम्, अभूम्बपो विबुधसख इति भट्टिः । अभूदभूमिः प्रतिपक्ष-

“परोक्षे लिट्” ॥ परोक्षशब्दोऽयमतीन्द्रियवाची प्रसिद्धः, व्युत्पत्तिस्तु
परमज्ज्ञाः परोक्षं, मयूरस्यं सक्तादित्वात्समासः, अचप्रत्यन्वपूर्वादित्यत्राजि-
तियोगविभागादच समासान्तः, वृत्तिविषये चाक्षिशब्दः सर्वेन्द्रियवचनो
न चक्षुःपर्यायः, अन्यथेन्द्रियान्तरविज्ञातं वस्तु परोक्षमापद्येत, एवं च कृत्वा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५८६

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

(परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११५ ।)

अत एवेति ॥ (कै)

प्रतिपरेति । (कै)

शरदाद्यन्तर्गणसूत्रम् । इन्द्रियाजन्यत्वं परोक्षज्ञानमित्युपपद्यते ।

अग्नौ आद्यचा तद्विषयोऽपि तथा । अत एव

क्रियायां परोक्षायामिति (भा)

भाष्यप्रयोग उपपन्नः ॥

निर्भाग इति । (कै)

सभागनिपातनस्य गुहत्वादिति भावः । अवयवार्थाप्रतीतेस्तु ॥

इन्द्रियागोचरार्थवाचीति । (कै)

तद्विषयकज्ञानप्रतीतीत्यपि बोध्यम् ॥ ननु कालः सर्वस्यापि
इदानीमित्यादिव्यवहारेणापरोक्ष एवेत्यत आह

यथेति ॥ (कै)

नित्यपक्ष इति । (कै)

नित्यत्वपक्ष इत्यर्थः ॥ भाष्ये

जन्मनामिति माघसेति चेत् । षट् । वस्तुतो लिङ्विषयस्यापि भूतत्व-
सामान्यांशमात्रविवक्षायां लुप् । अत्यन्तापक्रवे लिङ्वक्तव्यः ॥ माघं

दर्शनपर्यायोक्तिशब्दो न भवतीत्यङ्गोदर्शनादित्येवाच् समासान्तोक्तु ।
अग्नौ तु प्रतिपदसमनुभ्योऽङ्गा इति शरत्प्रभृतिषु पाठादच् समासान्त
इत्याहुः । स च यद्यप्यव्ययीभावे विधीयते तथापि परशब्देनाव्ययीभावा-
सम्भवात्समासान्तरे विज्ञायते, एवं तु क्रियायां परोक्षायामिति भाष्यप्रयोगे

प्रत्यक्षपरोक्षतायामिति । (भा)

प्रत्यक्षपरोक्षत्वयोर्विशेषणतायामित्यर्थः । तत्र प्रत्यक्षत्वेन विशेष-
णस्य काप्यभावात्तदुपादानममङ्गतमत आह

यथा प्रत्यक्षत्वमिति ॥ (कै)

युगपदसन्निधानादिति । (कै)

अतः भद्वस्तुविषयैरिन्द्रियैर्न गृह्यते इत्यप्रत्यक्ष एवेत्यर्थः । एवं
चैकैकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि समूहरूपो धात्वर्थः परोक्ष एव । अत एव
पिण्डीभूतानि दर्शयितुमशक्येत्युक्तमिति भावः ॥ वस्तुतोऽवयवशो-
ऽप्यप्रत्यक्षत्वमेवेत्युक्तं प्राक् किं चावयवशः प्रत्यक्षत्वे एकैकचावयवे
समुदायरूपारोपेण भूतत्वादित्यप्रत्यक्षत्वस्यापि सम्भवेन तद्भाष्येत्यर्थम्
परोक्ष इति विशेषणोपपत्तौ साधनादिप्रत्यक्षत्वेन तत्प्रत्यक्षोपपादनं

कलिङ्गान् जगाम । अपरोक्षार्थमुपसङ्ख्यानम् । कलिङ्गाख्ये कुत्सिते
देशविशेषे त्वया चिरंस्थितमित्यभियोगे कृतं नावस्थानमात्रं निषिध्यते
किन्तु तत्प्रयोजकं गमनमपीति सोऽयमत्यन्तापह्नवः ॥

टिङ्गच्छणो डीप् प्राप्नोति, तस्मादजन्त एवायन्तत्र परतः परशब्दस्य परो
भावोऽस्मादेव निर्देशाद्भवति परशब्दादुत्तरस्यात्तिशब्दस्यादेतत्वं वा । 'ननु
चेत्यादि' । एकफलोद्देशेन प्रवृत्तत्वादिक्यमिवापन्नो विततरूपः क्षणप्रवाहः
धात्वर्थः, स कात्वन्यैकस्मिन्क्षणे न सम्भवतीति भद्वस्तुविषयैरिन्द्रियैर्न
गृह्यते ततश्चैकैकस्य क्रियाक्षणस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि समूहरूपो धात्वर्थः सर्व
परोक्ष एव, ततश्चाव्यभिचागादविशेषणमिति भावः । 'सत्यमेतदिति' ।
अनन्तरोक्तं मन्यते, किमर्थन्तर्हि परोक्षग्रहणमित्याह । 'अस्त्विति' । यत्र
साधनशक्त्याश्रयभूतं फलकारमीकारादिविशिष्टं संख्यरूपं द्रव्यं प्रत्यक्षं तत्र

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६१

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

(परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११५ ।)

भाष्योक्तमसङ्गतं स्यात् । अत एव चात्यन्तापरदृष्टेत्यन्तपदं चरितार्थम् ॥ नन्ववयवानां सौज्यादप्रत्यक्षत्वाऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वं स्यादत आह

अशक्येति । (भा)

पिण्डीभूतापि निदर्शयितुमशक्या । अवयवानां क्षणिकत्वेन पिण्डीभावस्यैव स्यादिति भाव इति बोध्यम् ॥

साधनेषु चेति । (भा)

भाष्ये साधनं किं भगवन्मन्यते इत्यर्थः । नन्वेकस्या अपि शक्तेरप्रत्यक्षत्वात्ममुदायग्रहणं व्यर्थमत आह

समुदायेति ॥ (कै)

नित्यानुमेयत्वादिति । (कै)

तत्त्वं चान्तादिवत्त्वादोध्यम् ॥ ननु तण्डुलोदकदर्शनकाले पाकस्य भूतत्वाभावात् कथं लिट् प्रयोगोऽत आह ।

दृष्ट्वापीति ॥ (कै)

साधनस्य । (कै)

तच्छक्त्याश्रयस्य ॥

धात्वर्थ एव प्रत्यक्षाभिमानो लौकिकानामभिमानो मिथ्याजानन्तद्व्यावृत्तये परोक्षग्रहणं, यदि तर्हि यत्र साक्षात्प्राप्त्याश्रयन्द्वयं परोक्षं तत्र लिङ् भवति तर्हीत्तमो न प्राप्नोति, तत्र हि बुद्धौन्द्रियशरीरादयः प्राप्ताः कर्त्ता स चात्माः प्रत्यक्ष एव, परस्मैपदानामिति न गालादेशवचनं गालतमो वेति च कृन्दासि लुङ्लङ्लिटः, अत्यन्तापञ्चव इति चापरोक्षो लिट् तद्विषयं भविष्यतीत्यत आह । 'उत्तमविषयेपि चित्तव्याप्तेर्वादि' । मदसंप्रादभिश्चितं व्याप्तिमे

संरम्भरूपस्येति । (कै)

संरम्भः शक्तिस्तदा विशिष्टरूपस्येत्यर्थः । संरम्भशब्दोऽर्ग आद्य-
जन्तः पपाचेति युक्तमिति पाठः । भाष्ये सौकाराः फूत्काराश्चेति
पाठः ॥

क्रियाकृतविशेषप्रत्यक्षत्वेऽपीति । (कै)

अपिना साधनप्रत्यक्षत्वेऽपीत्यर्थः ॥

इन्द्रियगोचरसाधनेति । (कै)

तत्र क्रियाकृतविशेषरूपस्वीकारादिविशिष्टस्य संरम्भरूपस्य
चेन्द्रियागोचरत्वं बोध्यम् ॥ अचित्तव्याख्येयस्थले उत्तमासिद्धा-
विष्टापत्तिसूचयन् चित्तव्याख्येयेत उदाहरणमाह

सुप्तेति ॥ (कै)

जागरेऽमतत्वेऽपि पारोक्ष्यं दर्शयति

अथवेति । (कै)

वैयाकरणानां शाकटायन इत्यनेन तस्याप्रतीतोक्तान्यचित्तता
च भाष्ये

वर्तमानकालमिति । (भा)

वर्तमानकालं वस्त्वित्यर्थः ॥

भवति वै कश्चित्स्वकृतमेव न जानाति पश्चादेव त्वमा कृतमिति पार्श्वस्थेभ्य
अत्रा प्रयुक्ते सुप्तोहं किल विललापेति किञ्चित्ज्ञानं सूचयति । 'अत्यन्ताप-
ङ्गव इति' । अपङ्गवोपलापः, कलिङ्गो नाम जुगुप्सितो देशः तत्र प्रविश्य
त्वया चिरकालं स्थितमिति कश्चिदुक्तस्तत्राह नाहं कलिङ्गं अगामेति, न
केवलमवस्थानमेव प्रतिषिध्यते किन्तुर्हि तद्वेतुभृतगमनमपीति भवत्यत्यन्त-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६३

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

(परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११५ ।)

मनस इति । (भा)

यद्यपि पातञ्जलानामन्तःकरणं व्यापकं तथापि तस्मिन्नाम-
विशेषो मनश्चिरस्थायिमध्यमपरिमाणं सङ्कोचविकामशालिज्ञान-
कारणमिति भावः । अत एव सदाज्ञानयौगपद्यं कदाचिद्यौग-
पद्यमपि इति दिक् ॥

जनपद इति । (कै)

कलिङ्गखण्डिकादिषु त्वया भुक्तमिति पृष्टे तत्कारणीभूतगमन-
प्रतिषेधादत्यन्तापङ्गवाच्चेति बोध्यम् ॥

तस्य सोममिति । (कै)

तदंशभूतं सोममित्यर्थः ॥ फलितमाह

ऋत्विग्भूत्वेति ॥ (कै)

त्वयाऽयोग्यादिति । (कै)

दार्वादेशीयादिति शेषः ॥

को मनुष्य इति । (कै)

यतोऽहं न प्रतिजग्राह अत इत्यादि । परेतु मरुतस्त्वयि प्रह-
रिष्यतीत्यग्निनोक्ते इन्द्रस्येदं वाक्यं खण्डिकादिषु भोजनवतः अयाज्य
ऋत्विक्कर्मकृतवतोऽमतो दार्वाजान् प्रतिग्रहीतुवां मनुष्यप्रहारो न
मम तद्देशगमनस्यैवाभावात् । ऋत्विक्स्यैवाकरणात् । दार्वाजनः
प्रतिग्रहस्यैवाग्रहणान्यपि तस्य न प्रहारे सामर्थ्यमित्यर्थमाहुः ॥

पङ्गवः, तथा दक्षिणापथं प्रविश्यायाज्ययाजनादिकं त्वया कृतमिति
कश्चिदुक्तः सङ्गाह नाहन्दक्षिणापथं पवित्रं श्रुति, अत्राप्ययाज्ययाजना
देहेतुभूतः प्रवेश एव प्रतिषिद्धतइत्यत्यन्तापङ्गवः, क्वचिदक्षिणापथं प्रविश्या-
ऽसौति वृत्तावेव पश्यते तत्र प्रविश्येदं कृतवानित्यर्थः ।

लट् स्मे । ३ । २ । ११८ ॥

प्रथमे वार्तिके इति । (कै)

यद्यप्युपमञ्जातविरोधात् द्वितीयवार्तिके लक्षणायुक्तस्तथापि लक्ष्यानुरोधादग्रिमभाष्याच्चात्रैव लक्षणेति भावः ॥ तत्र लक्षणा-
अयणे बौजमाह

तत्र स्मेति ॥ (भा)

भूतमात्रस्य विधानादिति । (कै)

आद्ये वार्तिके इति भावः ॥

निषेधादिति । (कै)

अनद्यतनलक्षणविशेषप्रतिपादने निषेधतात्पर्यादित्यर्थः ॥ एक-
स्मिन्विषये “लट् स्मे” “अपरोक्षे च” “पुरि लुङिति” सूत्रत्रय-
विषये भूतमात्रविध्यद्यतननिषेधयोर्विरोधः ।

पूर्वोक्त इति । (कै)

आद्ये पञ्चसूत्री लक्षणरूपः ॥

लट् स्मे । लिटोपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः । इयाज किलेत्यर्थः ॥

“लट् स्मे” ॥ ‘नलेन स्म एवाधायत इति’ । अधिपूर्वादिङः कर्मणि
लकारः, कर्माविवक्षायां वा भावे नलेनेति कर्त्तरि ढतीया, अथवा-
ऽधीयत इति कर्त्तरि बङ्गवचनम्, आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः, नलेनेति
सहयोगे ढतीया, अन्ये तु व्याचक्षते पुराकल्पे नलाख्यन्तृणा-
विशेषं हस्ते गृहीत्वाधीयाना अधीयते स्मेति ॥

मध्यमौ योगौ लक्ष्येते इति । (कै)

आद्य ताभ्यां पञ्चसूचीग्रहणेऽपि सूत्रत्रये भूतमात्र इति विशेषोक्तेर्मध्यमयोरेवैतत्फलमित्याशयेनेदमुक्तं

ननाविति । (कै)

नन्वोरितिच मध्यमौ योगौ इति प्रश्न इति । तत्र विनिगमकाभावादिति भावः ॥ भाष्ये “स्माद्यर्थमि”त्यतद्गुणसंविज्ञानो बह्वौद्भिरिति बोध्यम् ॥

विशेषमपश्यनिति । (कै)

अक्षरलाघवगौरवरूपं विनिगमकमित्यर्थः । अथचाफलविशेषस्यष्टतया तदसङ्गतिः स्पष्टैव ॥

अपरोक्षानद्यतनावितौति । (भा)

“परोक्षे चेति” सूत्रस्यपरोक्षग्रहणमिति बोध्यम् । एवं च तन्निवृत्तेरिवानद्यतन इत्यस्यापि निवृत्तिर्भविष्यतीति निषेधवार्त्तिकं व्यर्थमित्याशयः ॥ तन्निवृत्तौ यत्फलितं तदाह

तेनेति ॥ (कै)

इत्यचानद्यतनेति । (कै)

मण्डूकप्रत्येति भावः ॥ ज्ञापकमुपपादयति

यदि त्विति ॥ (कै)

द्वितीहपक्षेऽपि वेद्यर्थमुपपादयति भाष्ये

अथ बुद्धिरिति । (भा)

भूतमात्रे लटः सपुराणशब्दौ त इत्यर्थः ॥

निवर्त्यते इति । (कै)

लट् स्मे इत्यत्र परोक्षानद्यतनयोर्निवृत्त्या स भूतमात्रे सिद्धः ।
एवं चापरोक्षे इत्यस्यायमर्थः । उत्तरसूत्रद्वये परोक्षे इति निवृत्त-
मिति । तेन तत्रानद्यतनानुवृत्तिर्भवति । उत्तरवार्त्तिकं व्यर्थमेवेति
भावः ॥

प्रत्याख्यातुमाहेति । (कै)

प्रथमपक्ष इति शेषः । प्रथमपक्षे लाघवं स एव पक्षः
परिग्राह्य इति बोधयितुमिति भावः ॥

इदानीमिति । (कै)

तत्पक्षस्यैव ज्ञापकतया सूत्रं समर्थयितुमित्यर्थः ॥

मध्यमौ त्विति । (कै)

परोक्षग्रहणस्यापरोक्षग्रहणस्य च निवृत्त्या तत्सहचरितानद्यतन-
ग्रहणस्यापि निवृत्तेरिति भावः ॥ भाष्ये

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः स्म लक्षण पुरालक्षण-

श्चानद्यतने इति । (भा)

तत्र स्म लक्षणे इदं ज्ञापकं पुरालक्षणे तस्मिन् ग्रहणमिति
विवेको बोध्यः ॥ नन्वेवं ननुयोगेऽनद्यतने लट् शिटौ स्यातां
ताभ्यां येन नाप्राप्यभावेन तद्वाधायोगादत आह

ननाविति ॥ (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५६७
(अ. ३ । पा. २ । आ. २) (ननौ एष्टप्रतिवचने । ३ । २ । १२० ।)

ननौ एष्टप्रतिवचने । ३ । २ । १२० ॥

असमाप्तिविवक्षायां हेतुमाह

तत्कृतस्य अमादेरिति ॥ (कै)

प्रत्याख्यानमिति । (कै)

सूचारम्भं दृष्टासिध्येति भावः ॥ ननुशब्दयोगं लुङ्लङ्-
क्षितामनभिधानमाश्रयणीयमिति तात्पर्यम् ॥

ननौ एष्टप्रतिवचने । अनद्यतनपरोक्ष इति निवृत्तम् । भृतसामान्ये
लट् स्यात् । अकार्षीः किम् । ननु करोमि भोः ॥

“ननौ एष्टप्रतिवचने” ॥ एष्टमिति कमणि क्तः, एष्टस्य प्रतिवचनं
एष्टप्रतिवचनम्, एतौ तु वस्तुमात्रं दर्शितम् । ‘प्रश्नपूर्वके प्रतिवचन इति’,
उदाहरणे पूर्वांशः प्रश्न उत्तर उदाहरणं, एष्टग्रहणमर्थकं प्रश्नपूर्वकमेव
प्रतिवचनं, तन्न, विरुद्धम्पि वचनं प्रतिवचनं वचनाभिमुखं प्रतिवचन-
मित्यपि सम्भवान्, तस्मात् एष्टग्रहणमत्यन्तामन्नकाले चायं विधिरिष्यते
तत्र निवृत्तयामपि पाकादिक्रियायान्तत्कृतस्य अमादेःनुवृत्तिः, एवं च
अमादिदर्शनेन सैव क्रिया वर्तते इति शक्यं वक्तुमिति । वर्तमाने लङित्येव
सिद्धेः प्रत्याख्यातमिदम् । ननौ एष्टप्रतिवचन इत्यश्लिष्टं क्रियासमाप्ते-
रविवक्षितत्वादिति ॥

पुरि लुङ् चास्मे । ३ । २ । १२२ ॥

पूर्वविप्रतिषेधेनेति । (कै)

पुरि लुङ् चास्म इत्यतः स्मे लुङित्यतः पूर्व इति भावः ॥ ननु
अस्मे इत्युक्तेः स्मयांगे पुरि लुङित्यस्याप्रप्तिः कथं विप्रतिषेधोऽत
आह

ततश्चेति ॥ (कै)

पुरि लुङ् चास्मे ॥ अनद्यतनग्रहणं सगृह्यकल्पयानुवर्तते । स्ववार्जते
पुगाशब्दे भूतानद्यतने लुङ्लटौ वा स्तः । तयोर्भावे यथाप्राप्तम् ।
वसन्तीह पुगा क्रात्राः । अवात्सुः । अवसन् । ऊषर्वा । अस्मे किम् ।
नष्टेन स्म पुराधीयते । नडाख्यं तृणविशेषं हस्ते गृही-
त्वेत्यर्थः ॥

“पुरि लुङ् चास्मे” ॥ ‘अनद्यतनग्रहणमित्यादि’ । लुङ्ग्रहणं चात्र
लिङ्गं यदि हि भूतमात्रेयं विधिः स्यात् विभाषा लटो विधानात्तेन मुक्ते
लुङपि भविष्यति किं लुङ्ग्रहणेन, अनद्यतनग्रहणानुवृत्तौ तु लटा मुक्ते
लुङेव स्यादिति कर्त्तव्यं लुङ्ग्रहणम् । ‘अन्येपीति’ । लुङ्लिटावभिज्ञा-
वचने लट् अभिजानासि देवदत्त वत्स्यन्तीह पुरा क्रात्रा इति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५६६
(अ. ३ । पा. २ । आ. २) (वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ॥

ननु प्रवृत्तं न च विरतम् अथ च न वर्त्तमानमिति
विरुद्धमत आह

इहेत्यादि ॥ (कै)

न च तद्विरतमिति । (कै)

सर्वथा न समाप्तमित्यर्थः ॥

क्रियारूपत्वाभावादिति । (कै)

भूतभविष्यद्वर्त्तमानव्यवहारविषयत्वं एव भावत्वात्तस्या इति
भावः । त्रिविधव्यवहारविषय एव हि माध्यत्वमित्यभिमानः ॥ ननु
विद्यमानकालसम्बन्धित्वरूपं वर्त्तमानत्वममाध्यस्यापि सम्भवतीत्यतो
भाष्ये

वर्त्तमाने लट् ॥ वर्त्तमानार्थधातोर्लट् स्यात् । पचति । अधिश्रय-
णाधिरुधःश्रयणान्त एकफलावच्छिन्नो विततरूपो व्यापारकलापः पचे-
रर्थः । तस्य च वर्त्तमानत्वमाख्यापयितुमाप्तत्वं । तच्च लटो द्योत्यम् ।
स्यादेतत् । आत्मा अस्तीत्यादौ आरम्भाभावात्फथं लट् । आत्मा वा इद-

“वर्त्तमाने लट्” ॥ ‘प्राख्योपगिसमाप्तस्येति’ । अधिश्रयणादिरुधः-
श्रयणपर्यन्त ओदनफलावच्छिन्नो विततरूपो व्यापारनिचयः पचेरर्थः, एवं
सर्वत्र, स यावता कालेन निवर्त्तते स कालो वर्त्तमानः, तद्योगाद्वर्त्तमानो
धात्वर्थ इत्यर्थः, तेन निष्पन्नस्यार्थस्य भूतत्वादनिष्पन्नस्य च भावित्वा

६००

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(वर्त्तमाने ऋट् । ३ । २ । १२३ ।)

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

भूतेत्यादि ॥ (भा)

तद्वाच्ये

साध्यस्येति । (कै)

अनित्यत्वाद् वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वात् ॥

उत्पन्नस्यापीति । (कै)

भावस्येति शेषः । तेन ध्वंसव्यावृत्तिरिति केचित् । वस्तुतो ध्वंसस्यापि प्रलयेऽदर्शनरूपो नाशोऽस्त्येव न ह्यभावनाशः प्रतियोगिरूप एवेति नियमः । अधिकरणरूपत्वादिति परे ॥

प्रतिद्वन्द्व इति । (कै)

प्रतियोगीगताकाले तयोरसम्भवात्तद्विरोधिवर्त्तमानत्वमिति भावः ॥

वर्त्तमानत्वाभाव इति । (कै)

भूतादिविरोधिवर्त्तमानत्वाभाव इत्यर्थः । तादृशमेव वर्त्तमानत्वं सूत्रे विवक्षितं पूर्वं भूत इत्युक्तेरग्रे च भविष्यतीति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥

मेक एवाय आसीदित्यादौ भूतप्रत्ययाः । आत्मा भाविकल्पेऽपि पविष्यतीत्यादिभविष्यत्प्रत्ययाश्च कथमिति चेत् । एकस्या अप्यात्मसत्तायास्तत्तत्क्रियोपहिताया औपाधिकं भेदं परस्कृत्य सर्वनिर्वाहात् ॥

निष्पन्नानिष्पन्नव्यतिरेकेण राश्यन्तरस्याभावाद्वर्त्तमानाभाव इति चोद्यं परिहृतमिहाध्ययने प्रवृत्ता यदा भोजनादिक्रियां कुर्वन्तो नाधीयते तदाधीयत इति प्रयोगो न प्राप्नोति, नैष दीर्घः, आ फलनिष्पत्तेरध्ययनमपरिसमाप्तमन्तरालवर्त्ति तु भोजनादिकं नान्तर्गीयकं तस्यैव वाच्यवक्रिया,

Ain-i-Akbari, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each ...		Rs. 32
Ditto (English) Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Index to Vol. II, @ 2/- each ...	...	22
Akbarnamah, with Index, Fasc. 1-27 @ 1/8/ each ...	...	55
Akbarnamah, English Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-7; Vol. III, Fasc. 1-2, @ 1/4/ each ...	...	31
Arabic Bibliography, by Dr. A Sprenger @ /10/ ...	...	0
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each ...	...	6
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2 @ 1/- each ...	...	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1-3 @ 1/- each ...	...	3
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix Fasc. 1-21 @ 1/8/ each ...	...	31
Faras Nama, of Hashini ...	...	1
Ditto of Zabardast Khan ...	...	1
Farnang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each ...	...	31
Fihrist-i-Tusi, or Tusi's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each ...	...	4
Gulriz ...	...	2
Hadiqat'ul-Haqiqat, (Text & Eng.) ...	...	3
History of Gujarat ...	...	1
Haft Asman, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ /12/ each ...	...	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each ...	...	7
Iqbalnamah-i-Jahangiri, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	...	1
Isbah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each ...	...	51
Ma'asir-i-Rahimi, Part I, Fasc. 1-3 @ 2 each ...	...	6
Ma'asir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each ...	...	35
Ditto (Eng.) Vol. I, Fasc. 1-2, @ 1/4/ each ...	...	2
Memoirs of Tahmasp ...	...	1
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila, Fasc. 1-2 ...	...	2
Muntakhabu-t-Tawarikh, Fasc. 1-15 @ 10/ each ...	...	9
Ditto (English), Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 8 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/- each ...	...	16
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ /10/ each ...	...	11
Ditto Part 3, Fasc. 1-2 @ 1/- each ...	...	2
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 ...	...	0
Nisami's Khiradnamah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ /12/ each ...	...	1
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan ...	...	1
Qawaninu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut.-Col. D. C. Phillott ...	...	5
Riyāsu-s-Salātin, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	...	3
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/- ...	...	5
Shah Alam Nama ...	...	1
Tadhkira-i-Khushnavisān ...	...	1
Tubuqat-i-Nasiri (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each ...	...	14
Ditto Index ...	...	1
Tarikh-i-Firuz Shāhi of Ziyān-d-din Barni, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	...	4
Tarikh-i-Firuzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	...	3
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each ...	...	3
The Mabani 'L-Lughat: A Grammar of the Turki Language in Persian ...	...	1
Tusuk-i-Jahangiri (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- ...	...	1
Wis o Rāmin, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	...	3
Zafarnamah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /10/ each ...	...	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. XX @ 10/- each 10
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1899 (1900 to 1904 are out of stock) @ 8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1875 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (6), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16) @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members.

N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each year.

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer," Asiatic Society," only.

41-512

BIBLIOTHECA INDICA :
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1436.

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।
MAHĀBHĀṢYAPRADIPODDYOTA,
OR
A COMMENTARY ON PANINI GRAMMAR.

BY
NĀGEṢA BHATṬA
EDITED BY
PAṆḌIT BAHUVALLABHA ḠASTRI,
Lecturer on Panini and Vedas, Govt. Sanskrit College, Calcutta.
VOL. IV. FASCICULUS IV.

CALCUTTA :
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.
1920.

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.

M. PAUL GEUTHNER, 13, Rue Jacob, Paris, VIe.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied as some of the Fasciculi are out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	As.
Aṣṭavaiśya, Fasc. 1-5 @ -/10/- each	3	2
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	1	14
*Agni Purana (Text), Fasc. 4-14 @ -/10/- each	6	14
*Aitareya Aranyaka of Rig-Veda (Text), 2-4 @ -/10/- each.. ..	1	14
Aitareya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ -/10/- each	14	6
Altareyalocana	2	0
Amarakośha, Fasc. 1-2	4	0
*Anu Bhasyam (Text), Fasc. 2-5 @ -/10/- each	2	8
Anumana Didhiti Prasārini, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	1	14
*Aphorisms of Sandilya (English), Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	3	12
*Atharvāna Upanishads (Text), Fasc. 2-5 @ -/10/- each	2	8
Ātmatattvavivēka, Fasc. 1-3	1	14
Avadāna Kalpalatā (Sams. and Tibetan), Vol. I, Fasc. 1-13; Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/- each	24	0
Bālam Bhatti, Vol. I, Fasc. 1-2; Vol. II, Fasc. 1 @ -/10/- each	1	14
Bauddhastōtrasaṅgraha	2	0
Bauddhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	6	14
*Bhāmāti (Text), Fasc. 5-8 @ -/10/- each	2	8
Bhasavṛttī	0	10
Bhāṭṭa Dīpikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ -/10/- each	5	0
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-7 @ -/10/- each	4	6
Brahma Sūtras (English), Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Bṛhaddevatā, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	1	8
Bṛhadharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	3	12
Ātadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ -/10/- each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/- each	8	0
*Ātapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/- each	3	12
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ -/10/-	3	2
Ditto Vol. IX, Fasc. 1-2	1	4
*Ātasahasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1 @ -/10/- each	11	14
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 4-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	35	0
Ditto Vol. IV, Fasc. 7 @ 1/4/- each	1	4
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-10 @ -/10/-	1	14
Ālokavartika (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/- each.. ..	8	12
*Ānta Sūtra of Apastambā (Text), Fasc. 6-17 @ -/10/- each	7	8
*Ānta Sūtra of Cāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. IV, Fasc. 1 @ -/10/- each	10	0
Āri Bhāṣyam (Text), Fasc. 1-3 @ -/10/- each	1	14
Āri Cāntinātha Charita, Fasc. 1-4	3	8
Dāna Kāvya Kāvya	1	4

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६०१

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

(वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

क्रियारूपत्वाभावश्चेति । (कै)

यतो भूतभविष्यद् विरोधिवर्त्तमानत्वाभावोऽतः क्रियात्वा-
भाव इत्यर्थः ॥

यमपि भवान् मुक्तसंशयं वर्त्तमानकालं न्याय्यं मन्यते भुङ्क्ते देवदत्त इति,
अत्राप्यवश्यं भुञ्जानो हसति जल्पति पानीयं वा पिबति तत्र चेद् युक्ता
वर्त्तमानकालता इहापि युक्ता दृश्यताम् । उक्तञ्च

अत्र माध्यमिकाः । यदि गमनं नाम स्यान्नियतन्तद्रूते वाऽध्वजाते
परिकल्प्यतां गते गम्यमाने वा । सर्वथा च न युज्यते इत्याह ।

गतन्न गम्यते तावदगतं नैव गम्यते ।

गतागतविनिर्मुक्तं गम्यमानन्न गम्यते ॥

तत्रोपरतगमिक्रियमध्वजातं गतमित्युच्यते । आविश्यमानं गमि-
क्रियया वर्त्तमानं गम्यत इत्युच्यते । यद्रूपमुपरतगमिक्रियं तद् वर्त्तमान-
गमिक्रियायोगवाचिना गम्यते इत्यनेन शब्देनोच्यमानमसम्बन्धमिति
कृत्वा गतस्तावद् गम्यत इति न युज्यते । तावत् पृष्टे न च प्रतिषेधक्रमं

अत्र शाब्दिकाः ।

वर्त्तमाने लट् ॥ ३ । २ । १२३ ॥ प्रवृत्तस्याविगमे शिष्या भवन्त्य-
वर्त्तमानत्वात् ॥ (वा) । प्रवृत्तस्याविगमे शामितव्या भवन्ती । इहाधीमहे ।
इह वसामः । इह पुष्यमित्रं याजयाम इति । किं एनं काशं न
मिथ्यति ॥ अवर्त्तमानत्वात् । नित्यप्रवृत्ते च कालाविभागात् ॥ (वा)
नित्यं प्रवृत्ते च शामितव्या भवन्ती । तिष्ठन्ति पर्वताः स्रवन्ति नद्य इति ।

वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ॥ प्रवृत्तस्येति । इहाधीमह इत्यध्ययनं
प्रवृत्तं प्रारब्धं न च तद्विरतम् । यदा च भोजनादिकां क्रियां कुर्वन्तो
नाधीयते तदाऽधीमह इति प्रयोगो न प्राप्नोति इति वचनम् ।

तदुक्तं

चिभेदिकेति ॥ (कै)

भाष्ये

व्यवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्यते ।

क्रिया समूहो भूज्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभिः ॥

दर्शयति । अगतमिति न गम्यते । अगतं ह्यनुपजातगमिक्रियमनागतमुच्यते गम्यत इति च वर्तमानतो ऽनागतवर्तमानयोरत्यन्तभेदादगतमपि गम्यत इति न युज्यते । यद्यगतं कथं गम्यतेऽथ गम्यते न तद्रूपमिति गम्यमानेऽपि नास्ति गमनम् । यस्माद्रूपागतविनिर्मुक्तं गम्यमानं न गम्यते । इह हि गन्ता यं देशमतिक्रान्तः स तस्य देशो गतोऽयं च नातिक्रान्तः सोऽस्यानागतः । न च गतागतव्यतिरेकेण तृतीयमपरमध्वजातं पश्यामो गम्यमानं नाम । यतश्चैवं गम्यगम्यमानं

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । कालाविभागात् । इह भूतभविष्यत् प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानः कालः । न चात्र भूतभविष्यन्तौ कालौ स्तः ॥ न्याय्या त्वारम्भानपवर्गात् ॥ (वा) ॥ न्याय्या त्वेषा वर्तमान कालता । कुतः । आरम्भानपवर्गात् । आरम्भोऽज्ञानपवृत्तः । एव एव च नाम न्याय्यो

भवन्तीति । लट्ः पूर्वाचार्यसंज्ञा । नित्यप्रवृत्ते चेति । पर्वतास्तिष्ठन्तीत्यादौ स्थानादेः सर्वदा सद्भावात् । क्रियारूपत्वाभावात्तद्धर्मस्य वर्तमानत्वस्याप्यभाव इति भावः । भूतेति । साध्यस्यार्थस्यानित्यत्वादवश्यं भविष्यत्वेन भाव्यम् । उत्पन्नस्यापि नाशरूपात्त्वेन भूतभविष्यत् प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानो धात्वर्थो नित्यप्रवृत्तस्य भूतभविष्यत्त्वाभावाद्वर्तमानत्वाभावः क्रियारूपत्वाभावश्चेत्यर्थः । न्याय्यात्विति । अध्ययनं यदा प्रवृत्तं न चोपरतं तदा तस्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६०३
(अ. ३ । पा. २ । आ. २) (वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

आरम्भोऽचेति । (भा)

कर्मणि घञ् । आरम्भ इत्यर्थः ॥

न च विच्छिन्नरूपोऽपि स विरामाग्निवर्त्तते ।
सर्वैव हि क्रियान्येन सङ्कीर्णैवोपलभ्यते ॥

न गम्यते । गम्यते इति न प्रज्ञायते तस्मान्नास्ति गम्यमानम् । अतो
न तदुमिक्रियया आविश्यते न गम्यत इति । नास्ति गम्यमानेऽपि
गमनम् । अथास्यागन्तुः गच्छतो यस्वरणाक्रान्तदेशः स गम्यमानः
स्यादिति । नैवं चरणयोरपि परमाणुसङ्घातत्वात् । अङ्गुल्यग्राव-
स्थितस्य परमाणोर्यः पूर्वोदेशः स तस्या गतेरन्तर्गतः । पाषाण्यवस्थितस्य

वर्त्तमानकालो यत्रारम्भोनपवृत्तः ॥ अस्ति च मुक्त संशये विरामः ॥ (वा) ॥
यं खल्वपि भवान् मुक्तसंशयं वर्त्तमानकालं न्याय्यं मन्यते भुङ्क्ते देवदत्त
इति । तेनैतत्तुल्यम् । सोऽपि ह्यवश्यं भुञ्जानो हसति वा जल्पति वा पानीयं
वा पिबति । यद्यत्र युक्ता वर्त्तमानकालता दृश्यते । इहापि युक्ता दृश्यताम् ॥
सन्ति च कालविभागाः ॥ (वा) ॥ सन्ति च खल्वपि कालविभागाः तिष्ठन्ति

भोजनादिक्रियानान्तरीयकत्वादव्यवधायिका । अथवाऽध्ययनस्यैवावयव
क्रियेति भावः ॥ तदुक्तं हरिणा ।

व्यवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्यते ।

क्रियासमूहो भुज्यादिरन्तराल प्रवृत्तिभिः ॥

न च विच्छिन्नरूपोऽपि सो विरामाग्निवर्त्तते ।

सर्वैव हि क्रियान्येन संकीर्णैवोपलभ्यते ॥

तदन्तरालदृष्टा वा सर्वैवावयवक्रिया ।

तत्मादृश्यात् मतिभेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यते ॥

अथवाध्ययनस्यैवेति । (कै)

भोजनादिकं विना त इति वाक्यात् । तदवयवत्वेनैव तस्या-
ग्र इति भावः ॥

व्यवधानमिवेति । (हरिः)

अव्यवधायकोऽपि व्यवधानमिव प्राप्नोति ॥ अनिवृत्तोऽपि
निवृत्त इव दृश्यत इत्यर्थः ॥

तदन्तर्गलदृष्टा वा सर्वैवावयवक्रिया ।

सादृश्यात् सति भेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यते ॥

चरणापरमाणोर्य उत्तग्देशः सोऽस्यागतेरन्तर्गतः । न च परमाणु-
व्यतिरेकेण चरणमस्ति तस्मान्नास्ति गतागतव्यतिरेकेण गम्यमानम् ।
यथा चैवं चरणे विचारः एवं परमाणूनामपि पूर्वापरदिग्भागसम्बन्धेन
विचारः कार्य इति । अथाऽध्वगतं गम्यमानम् उक्तमुद्भूतजायमान-

पर्वताः स्यास्यन्ति पर्वतास्तस्यः पर्वताः इति । किं शक्यन्त एते शब्दाः
प्रयोक्तुमित्यतः सन्तिकालविभागाः । नावश्यं प्रयोगादेव । इह हि भूत-
भविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रियास्ताः तिसृतेरधिकरणम् । इह

नित्यप्रवृत्तस्य चेत्यस्योत्तरं सन्तीति । इहेति । प्रसिद्ध परिमाणा-
क्रियैव क्रियान्तरपरिच्छेदात्काल इत्युक्तम् । तत्र राज्ञां स्थितिर्भूताति-
भेदेन भिन्ना पर्वतादिस्थित्यादेर्भेदिकेति क्रियारूपत्वं कालत्रययोगस्योपपन्न
इत्यर्थः । उक्तञ्च हरिणा ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६०५

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

(वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

अन्तरालप्रवृत्तिभिः । (हरिः)

विच्छिन्नरूपोऽपि । (हरिः)

विच्छिन्न इव भासमानोऽपि ॥

अविरामात् । (हरिः)

फलानिर्वृत्त्या ॥

न निवर्त्तते । (हरिः)

सर्वथा न निवर्त्तते इत्यर्थः ॥

इति । एतदप्यनेनैवोक्तं प्राग्बोऽपस्मिमासश्च वर्त्तमान इति । इह-
तिष्ठन्ति पर्वताः । स्रवन्ति सिन्धव इति पर्वतादि स्थित्यादेः सर्वदाभावाद्

विचारेण । तस्माद् गम्यमानं न गम्यत इति सिद्धम् । तत्राह ।
गम्यत एव गम्यमानमिह हि ।

चेष्टा यत्र गतिस्तत्र गम्यमाने च सा यतः ।

न गते नागते चेष्टा गम्यमाने गतिस्ततः ॥

तावत्तिष्ठन्ति पर्वता इति संप्रति ये राजानस्तेषां याः क्रियास्तामु वर्त-
मानामु । स्थास्यन्ति पर्वता इति । इत उत्तमं ये राजानो भविष्यन्ति
तेषां याः क्रियास्तामु भविष्यन्तीषु । तस्यः पर्वता इति इह हि ये राजानो

परतोभिद्यते सर्वमात्मातु न विकल्पते (विकल्पते) ।

पर्वतादिस्थितिस्तस्मात् पररूपेण भिद्यते ॥

प्रसिद्धभेदाव्यापारा विरूपावयवक्रियाः ।

साहचर्येण भिद्यन्ते सरूपावयवक्रिया ॥

सर्वेवेति । (हरिः)

तथा च नान्तरीयकत्वात्तासां न व्यवधायकत्वमिति भावः ॥

पश्चान्तरमाह

तदिति । (हरिः)

तमदृष्टा सर्वा तदवयवक्रियैवेत्यन्वयः । एवं च स्वावयव-
क्रिया यथाङ्गस्य न व्यवधायिका तथा इमा अपीत्यर्थः । एवं
चात्र पक्षे भोजनाद्यप्यध्ययनशब्दार्थत्वेनाश्रितामिति तात्पर्यम् ॥
ननु कथं तदवयवत्वेन ग्रहोऽत आह

भूतभविष्यदभावान्तत्प्रतिद्वन्द्विरूपस्य वर्त्तमानस्याप्यभाव इति लग्नं न प्राप्नोति,
नैष दोषः, कालत्रयवर्त्तिनां राक्षां याः क्रियाः पालनादिका भूतादिभेदेन

तत्र चेष्टा चरणोक्तपरिच्छयलक्षणा । यतो वर्जतो गन्तुर्यत्रदेशे
चेष्टा गतिस्तत्रैव देशे सा च चेष्टा न गतेऽध्वनि सम्भवति नाप्यगते किन्तु
गम्यमाने एव । ततश्च गम्यमाने गतिः । यत्र हि गतिरूपलभ्यते
तद् गम्यमानम् । तच्च गमिक्रियया आविश्यते तस्माद् गम्यमानमेव

वभूवस्तेषां याः क्रियास्तास्ततिक्रान्ताम् । अपर आहुः । नास्ति वर्त्तमानः
काल इति । अपि चात्र श्लोकानुदाहरन्ति ।

न वर्तते चक्रमिषुर्नपात्यते न स्यन्दते सरितः सागराय ।

कुटस्थोऽयं लोको न विचेष्टितास्ति यो ह्येवं पश्यति सोऽप्यनन्धः ॥

ता इति । तासामेव कालरूपत्वात् कालस्य च क्रियाधिकरणात्वा-
दिति भावः । नास्तीति । निष्पन्नस्यार्थस्य भूतत्वादनिष्पन्नस्य भावित्वान्नि-
ष्पन्नान्निष्पन्नव्यतिरेकेण रूपान्तरस्याभावः । न वर्त्तत इति । परिवर्तन

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६०७

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

(वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

सादृश्यादिति । (हरिः)

तत्फलनिर्वाहकत्वेनेत्यर्थः ॥

सतिभेदे तु । (हरिः)

तुरप्यर्थे । अत्यन्तभिन्नाया अपि क्रियाया मध्यपातितया
तदङ्गत्वेन यद्वात् स्वाङ्गं न व्यवधायकमितिभावः ॥

भाष्यं

भिन्नास्ताः पर्वतस्थित्यादेर्भेदिकाः, ततश्च ये सम्प्रति राजानस्तत् क्रिया-
भेदेन भिन्नायाः पर्वतादिस्थितेर्वर्तमानत्वमेवं च कृत्वा भूतभविष्यत्काल-

गम्यते इति । एकोऽत्र गमिर्ज्ञानार्थः । अपरश्च देशान्तरसंप्राप्त्यर्थः
इति । एवमपि परिकल्प्यमाने गम्यमानं न गम्यत इति आह ।

गम्यमानस्य गमनं कथं नामोपपद्यते ।

गम्यमानं विगमनं यदा नैवोपपद्यते ॥

मौमांसको मन्यमानो युवा मेधावि संमतः ।

काकं स्नेहानुपृच्छति किं ते पतितलक्ष्मणम् ॥

अनागतेन पतसि अतिक्रान्ते च काक न

यदि संप्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्ययम् ॥

हिमवानपि गच्छति ॥

क्रियाया वर्तमानाया अभावादिति भावः । कुटस्थ इति । स्वरूपस्थो न तु
वर्तमानक्रियाविशिष्ट इत्यर्थः । अत एवाह । न विच्छेदितेति । व्यापारस्य
न कर्तव्यर्थः । एवं यो वेत्ति सोप्यनन्धः किं पुनर्योऽनुष्ठाता योगीत्यर्थः ।
स अविज्ञातमात्मतत्त्वं भावयन् प्रत्यक्षी करोति । तथा चोक्तं भगवता ।

नावश्यकमिति । (भा)

किन्त्वर्थसत्त्वादपौत्यर्थः ॥ ननु कालः क्रियाविकरणं न तु
क्रियाऽत आह

प्रसिद्धेति । (कै)

वस्तुतोऽनवस्थापत्यानित्यमिदम् । भाष्ये क्रियापदेन तदधि-
करणकालो लक्ष्यत इति वक्तुं युक्तम् ॥

तिष्ठतेरिति । (भा)

तत्तत्क्रियाविशिष्टतिष्ठतेरित्यर्थः ॥

योगोऽप्युपपद्यते तस्यः पर्वता नलदुःख्यन्तादिकाले, स्थास्यन्ति पर्वताः
कल्किविष्णुकाले, लट्युक्ताश्चेरेवार्थः ॥

इह हि गमिक्रियायोगादेव गम्यमान व्यपदेशमिच्छति । भवांस्तच्च
गम्यत इति ब्रवीति । एकैवात्र गमिक्रिया गमागमगम्यमानव्यपदेशो
भवतु । काममध्वगम्यत इति भूयः क्रियासम्बन्धो गम्यमानस्य न युज्यते
इति गम्यमानस्य गमनं कथं नामोपपत्त्यते कारणमाह ।

अनागतिक्रान्तं वर्त्तमानमिति त्रयम् ।

सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते ॥

क्रिया प्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् ।

तत् समीक्ष्यप्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविचारयन् ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥

मीमांसक इति । विचारकः । युवेत्यनेन प्रजायां पाटवं दर्शयति ।

मेधाविसंमत इति । मेधावी चासौ सम्मतश्चेति कर्मधारयः । षष्ठी समासस्य

महामाध्यपदीपोद्घोषः ।

६८६

(अ. ३ । पा. २ । व्या. २)

(वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

क्रियारूपत्वमिति । (कै)

तत्तद्राजक्रियासमानाधिकरणपर्वतादिस्थित्यादेरित्यर्थः ॥

आत्मा । (हरिः)

द्रव्यम् ॥

न विकल्पते इति । (हरिः)

न स्वरूपेणभिन्न इत्यर्थः ॥

विरूपावयवक्रियाः । (हरिः)

व्यापाराः प्रसिद्धभेदाः । न तु साध्यभेदा इत्यर्थः ॥ मरूपा-
वयवक्रियास्तु गिरिस्थित्यादयो राजक्रियादेः साहचर्येण भिद्यन्ते
इत्यर्थः ॥ साहचर्यमत्रकालघटितं बोध्यम् ॥

‘ गम्यमानं विगमनं यदा नैवोपपद्यते ’

इति । गम्यमानमिति । गम्यत इत्यर्थः । विगतं गमनं विगम-
नम् । एकस्या गमिक्रियाया गम्यमानमित्यत्रोपयुज्यत्वाद् द्वितीयाया
अभावाच्च । गम्यते इत्ययं अपदेशो विना गमनेन यदा नैवोपपद्यते

अपर आह । अस्ति वर्तमानः काल इति । आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते
इति । अपि चात्र श्लोकमुदाहरन्ति ॥

विसस्य वाला इव दह्यमाना न लक्ष्यते विवृतिः मद्भिपाते ।

अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः सृज्यो हि भावोऽनुमितेन गम्यः ॥

तु “क्तेन च पूजायामि” (पा. २ । २ । १२) ति निषेधात् । पतित
लक्षणांमिति । पातः पतितं तस्य किं रूपं नाम्येव पतनक्रियेत्यर्थः । अनागत
इति । अनागतत्वादेवासत्त्वात् । पातक्रियायाः पतसीति अपदेशोऽनुपपन्न

तासामेवेति । (कै)

अत्र यदुक्तं तदुक्तम् ॥

१क्रियाकारणत्वादिति । (कै)

आधारतयेति भावः ॥ कश्चित्

१क्रियाधिकरणत्वाद् (कै)

इत्येव पाठः ॥ इदानीं चणभङ्गवादीसूत्रमाक्षिपतीत्याह

१अपर आह नास्तीति । (भा)

वर्तमानकालक्रियानास्तीत्यर्थः । एवं च चणभङ्गुरे पदार्थे मात्रे क्रियाश्रयत्वसम्भवात् क्रियाया भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्विवर्तमानत्वाभावेन कालविभागानवगतेः

१ । अनेन नागेशभट्टीय कैयट पुस्तके इति पाठोऽस्तीत्यनुमीयते ॥

२ । उपलब्धकैयटग्रन्थे एवं पाठोऽस्ति .

३ । उपलब्धमहाभाष्ये 'अपर आहः' इति पाठोऽस्ति ॥

तदा गम्यमानं गम्यत इति परिपूर्णं वाक्यार्थो नास्तीत्यभिप्रायः । गम्यमानमित्येतावन्मात्रमेव सम्भवति द्वितीयक्रियाभावात् । न तु गम्यत इति । अथ गम्यत इत्यत्रैव गमिक्रियासम्बन्ध इष्यते । एवं सति गम्यमानव्यपदेशे नास्ति क्रियासम्बन्ध इति न परिपूर्णता वाक्यार्थस्य इत्याह ।

इत्यर्थः । अतिक्रान्त इति । तथैवक्रियाया असत्त्वात् । सर्वोलोक इति । क्रियाया वर्तमानत्वाभावेऽपि यदि पतसीति व्यपदेशस्तदाविशेषाभावात् पर्वतादावपि पतसीति व्यपदेशप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनागतमिति । एक एव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६११
(अ. ३ । पा. २ । आ. २) (वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

वर्तमाने लट् (पा)

इति सूचमसङ्गत मिति भावः । तद्धनयन् व्याचष्टे

निष्पन्नस्येति ॥ (कै)

रूपान्तरस्याभाव इति । (कै)

प्रतिक्षणमश्वरत्वादवर्तमानक्रियाश्रयत्वाभावेन सर्वथावर्तमानत्वा-
भाव इति भावः । अतीतानागतानां तत्त्वादेव न वर्तमान-
व्यवहारप्रयोजकता । क्रियां प्रतिद्रव्यस्य समवायिकारणतयो-
त्तरक्षणे क्रियावाच्या न तु उत्तरक्षणेऽन्यस्यैव भावादिति
तात्पर्यम् ॥ तदुपपादयति भाष्ये

गम्यमानस्य गमनं यस्य तस्य प्रसज्यते ।

ऋते गतेर्गम्यमानं गम्यमानं हि गम्यते ॥

यस्य वादिनो गम्यमानस्य गमनमिति पक्षः । गम्यमाने संज्ञाभूते
गमिक्रियाशून्ययोर्गमिक्रियामाधेयभूतामिच्छति । यस्य पक्षे ऋते गते-
र्गम्यमानमिति प्रसज्यते तस्य गतिरहितं गमनं स्यात् । यस्मादस्य गम्य-
मानं हि गम्यते । हि शब्दो यस्मादर्थे गतिरहितमेव गम्यमानं सत्
तस्य वादिनो गम्यते । गम्यत इत्यत्र क्रियोपयोगात्तस्माद् गतिरहितं
गम्यमानं प्रसज्यते । अथोभयत्रापि क्रियासम्बन्ध इच्छते । गम्यमाने
गम्यत इत्यत्र च ।

क्षणा उपलभ्यते नातीतो नाप्यनागतो न चैकस्य क्षणस्य गमनादिक्रियावेशः
सम्भवतीति भावः । सर्वत्रेति । कालवृत्तित्वाविवक्षायां दाप्रत्ययो न कृतः ।
क्रियाप्रवृत्ताविति । परिहारः । हेतुप्रयोजनं गमनस्य देशान्तरप्राप्तिसदर्थं
फलाच्चमित्यर्थः । इह प्रत्यभिज्ञानात् क्षणभङ्गनिर्गमे देवदत्तस्य देशान्तर-

६१२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

अपि चाच (भा)

इत्यादिना ॥

वर्तते चक्रम् (भा)

इत्यादिवर्तमानप्रयोगो निरालम्ब इत्यर्थः ॥ तदाह

परिवर्तनेति । (कै)

अत्र विचेष्टिता लोको नास्तीत्यनेन दृश्यस्य चणभङ्गुरता सूचिता । यद्यप्ययं लोकः क्रियाश्रयो नात्मा यतोऽयं कूटस्थोऽपरिणामीत्यर्थः । नापि लोकदृश्यः पदार्थः । यतो दृश्यस्येष्टाश्रयः स्थिरो नास्ति प्रतिचणपरिणामित्वात् पदार्थानामिति संसारानित्यत्वनिराश्रयबोधकस्तथाप्ययमर्थमादाय चणभङ्गवादिना स्वसाधकत्वेनोपन्यस्तः ।

एवमपि गम्यमाने प्रसक्तङ्गमनद्वयम् ।

येन तद् गम्यमानं च यच्च तु गमनं पुनः ॥

येन गमनेन योगाद् गम्यमानं व्यपदेशं प्रतिलभतेऽध्वा । तदेकं गमनं तत्र गमने ऽधिकरणभूते द्वितीयं गमनं येन न गम्यते । एतन्मतद्वयम् । गम्यमानस्य गमने सति प्रसक्तं भवतु गमनद्वयं को दोष इति चेत् । अयं दोषो यस्मात् । द्वौ गन्तागौ प्रसज्येते । प्रसक्ते गमनद्वये किं पुनः कारणद्वयप्रसङ्ग इत्याह ।

प्राप्तिर्निर्हेतुका न सम्भवाति गमनक्रियैव तस्यानिमित्तम् । तदालम्बनञ्च गच्छतीति प्रत्ययोऽवाधित उत्पद्यत इति सत्त्वं तावदगम्यते क्रियाय वर्तमानत्वाभावे च भूतभविष्यतोरप्यभावप्रसङ्गो वर्तमानो भूतत्वं भविष्यत्वञ्च प्रतिपद्यते । तत्रानेकान्तगममूहात्मकं क्रियाप्रत्ययरूपं बुद्ध्या संकलय्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६१३
(अ. ३ । पा. २ । आ. २) (वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

एवं यो वेत्तीति । (कै)

यथाकथंचिज्जानातीत्यर्थः ॥ अपि द्योत्यमर्थमाह

किं पुनरिति । (कै)

सर्वदा तथा भावनावानित्यर्थः । एवं चकादेः । क्रिया-
राहित्यज्ञानवानपि योगितुल्योऽत्यन्तास्थिरत्वस्य दृश्येषु यहात् ॥
आत्मन्यपरिणामित्वस्थिरत्वग्रहाच्च इत्युक्तं भवति ॥

अविकृतमात्मतत्त्वम् । (कै)

अपरिणाम्यात्मतत्त्वम् । स हि तथाजं 'भावयन्' तत्कारण-
तथा अविकृतमात्मतत्त्वं प्रत्यक्षीकरोतीत्यन्वयः । अत्रैवार्थं सम्प्रति-
माह

गन्तारं हि तिगस्कृत्य गमनन्नोपपद्यते ।

यस्मादवश्यं हि क्रिया स्वमाधनमपेक्षते ॥

कर्मकर्त्तारं वा । गमिक्रिया चैवं कर्त्तर्य्यवस्थिता ऽतो गन्तारम-
पेक्षते । नास्तिचैकस्मिन्नेव गच्छति देवदत्ते द्वितीयः कक्षेति । अतः
कर्त्तृद्वयाभावान्नास्ति गमनद्वयं ततश्च गम्यमानं गम्यत इति नोपपद्यते ।
अथ स्याद्यदायं देवदत्तः स्थितः स न भाषते पश्यति न तदेको ऽनेकक्रियो
दृष्टः । एवमेकस्मिन् गन्तारि क्रियाद्वयमभिधीयतीति । नैव शक्तिः हि
कारको न द्रव्यं क्रियाभेदाच्च तस्माधनस्यापि शक्तेः मिद एव भेदः

गच्छतीत्यादि प्रयुज्यत इत्यर्थः । अविचारयन्निति । कुत्रिकन्यकलङ्करहित-
मित्यर्थः । विमस्येति । विमस्य वाला विमे दह्यमाने दह्यमाना अपि न
प्रत्यक्षं दह्यमानत्वेनावसीयन्त । किं तर्ह्यनुमानेन विमान्तर्गतत्वात्तदाहे
तेषामपि दाहः प्रतीयत । तथा काश्चिद्विमानान् एकेकक्षणागच्छणे क्रिया

तथाचेति । (कै)

प्रकृतिपुरुषविवेकादेव हि तथा साक्षात्कार इति योग-
सांख्ययोः मिद्वान्तः ॥ अथ पदार्थानां स्थिरत्वेऽपि वर्त्तमान-
कालाभावमुपपादयति भाष्ये

मौमांसक इति ॥ (भा)

मन्यमानः (भा)

आत्मानं विचारकं मन्यमान इत्यर्थः ॥

संमतश्चेतीति । (कै)

अर्थान् मेधाविनामेवेति गम्यते ॥ पृच्छतिस्म पप्रच्छ ।
लट्स्मै इति लट् ॥ भाष्ये

१ । पा अ ३ । पा २ । सू ११८ ॥

न हि स्थितिक्रियया वक्ता स्यात् । इत्यमेकमिति चेत् भवत्वेवम् ।
न तु इत्थं कारकं किन्तर्हि शक्तिः सा च भिद्यत एव । अपि स सदृश-
क्रियाद्वयकारकत्वमैकदेशिकस्य दृष्टमतो नैकस्य गन्तुर्गमनद्वयम् । अत्राह ।
यद्यप्येवं तथापि गन्तरि देवदत्ते गमनमुपलभ्यते देवदत्तो गच्छतीति
व्यपदेशात् ततश्चिरोद्यत एव गमनं गमनाश्रयगन्तृमद्भावादुच्यते ।
स्यादेवं यदि गमनाश्रयो गन्ता स्यात् । कथमित्याह—

वैश्वलक्षणाविकृतिः प्रत्यक्षेण लक्ष्यते । तां तु त्रिभावा अस्तीति निश्चि-
न्वन्ति । त्रिषु कालेषु भावो भावना येषां ते त्रिभावा योगिनो ते
भावनावशेन त्रीनपिकालान् योगिप्रत्यक्षेण विदन्ति । सूक्ष्म इति ।
अनेकक्षणसमूहात्मकस्य धातुवाच्यस्य अर्थस्य क्रियारूपस्य युगपदसंनि-
धानादनुमीयत इत्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१५

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

(वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

अतिक्रान्ते च (भा)

नपतसौत्यन्वयः ॥ काकपर्याय काकतशब्दस्य काकतेति
संबोधनं संप्रति प्रयोगकाले

वर्त्तमानत्वाभावेऽपीति । (कै)

क्रियावर्त्तमानत्वाभावेऽपि यदि पतसीति व्यवहारस्तदायं
सर्वो शोकः पततीति व्यवहारविषयः स्यादित्यर्थः । तदाह

गन्तारं च तिरस्कृत्य गमनमोपपद्यते ।

गमने ऽस्ति गन्ताऽयं कुत एव भविष्यति ॥

गन्तारमन्तरेण निराश्रयं गमनमसदित्युक्तं ततश्च गन्तारं च
तिरस्कृत्य प्रत्याक्षाय गमनं नास्ति । अस्ति गमने कुतो निर्हेतुको गन्ता
अतो नास्ति गमनम् । अत्राह । विद्यत एव गमनन्तद्वतस्तेन व्यपदेशात् ।
इह गन्ता गमनेन युक्तः तद् योगाच्च गच्छति । यदि गमनं न स्याद्
गमनवतो देवदत्तस्य गच्छतीति व्यपदेशो न स्यात् । दन्ताभावे दन्ति-
व्यपदेशाभाववत् । उच्यते स्याद् गमनम् । यदि गच्छतीत्येव व्यपदेशः
स्याद् यस्मात्

गन्ता न गच्छते तावदगन्ता नैव गच्छति ।

अन्यो गन्तुरगन्तुश्च कस्तृतीयो हि गच्छति ॥

इह गच्छतीति गन्ता स तावन्न गच्छति यथा च न गच्छति
तथोत्तरेण प्रलोकत्रयेण प्रतिपादयिष्यति । आगन्तापि न गच्छति ।
आगन्ता हि नाम यो गमि क्रियार्गहितः । गच्छतीति च गमिक्रियायोग-
प्रवृत्तः शब्दः । यद्यमावगन्ता कथं गच्छति । अथ गच्छति नामाव-
गन्तेति तदुभयव्यतिरिक्तो गच्छतीति चेनेवं को हि नामगन्ता न
गन्तृविनिर्मुक्तस्तृतीयोऽस्ति योगवृत्तीति कथ्यते तस्मान्नास्ति गमनम् ।

हिमवानपि (भा)

इत्यादिभाष्यस्य व्यवहारः स्यादिति शेषः । अयं भावः ।
चित्रणस्थायिन्या अपिक्रियाया अतिसूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वरूप-
दोषवलात् ज्ञानासम्भवेनाज्ञातेन च व्यवहाराम्भवो ज्ञाते न च
व्यवहार इति ॥

प्रसङ्ग इति । (कै)

उक्तमेवार्थं दाढ्याय आह

अत्राह नागन्ता गच्छति नाप्यभयगृहितः । किन्तर्हि गन्तैव गच्छ-
तीति । एतदप्यसत् । किं कारणं यस्मात्—

गन्ता तावद् गच्छतीति कथमेवोपपद्यते ।

गमनेन विना गन्ता यदा नैवोपपद्यते ॥

गन्ता गच्छतीत्यत्र वाच्ये एकैव गमिक्रिया तथाच गच्छतीति
व्यपदिश्यते । गन्तेति तु व्यपदेशे नास्ति द्वितीया गमिक्रियेति । गमनेन
विना गन्ताऽगच्छन् गन्तेति यदा न सम्भवति तदा गन्ता गच्छतीति न
युज्यते । कामं गच्छतीत्यस्तु । गन्तेति तु न सम्भवतीति तदयुक्तम् ।
अथ गतियोगात् सगतिक एव गन्ता तथापि द्वितीयगमिक्रियाभावाद्
गच्छतीति व्यपदेशो न स्यादित्याह ।

पक्षे गन्ता गच्छतीति यस्य तस्य प्रसज्यते ।

गमनेन विना गन्ता गन्तुर्गमनमिच्छतः ॥

यस्य वादिनो गतिक्रिया योगादेव गन्तेति पक्षः तस्य गन्तुर्गमन
मिच्छतः स गन्तुर्गमनोद्गमनेन विना गन्ता गच्छतीति स्यात् द्वितीय
गमिक्रियाभावादतो गच्छतीति न युज्यते । गच्छतीति एतस्यार्थे गत
इति शब्दो गतेन विना गन्तेत्यत्र वाच्यः । तथोभयत्रापि गतियोग
इष्यते गन्ता गच्छतीति । एवमपि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१७

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

(वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

अनागतमिति ॥ (भा)

एक एवक्षण उपलभ्यत इति । (कै)

उपलभ्ययोग्यो भवितुमर्हतीत्यर्थः ॥

न चैकस्येति । (कै)

पूर्वक्षणवर्त्तौपदार्थगतः क्रियावेशज्ञानयोग्यः संभवतीत्यर्थः ॥

नन् कालवाचकत्वादेति भाव्यमत आह

गमने द्वे प्रसज्येते गन्ता यद्युत गच्छति ।

गन्तेति वोच्यते येन गन्ता सोऽन्यस्य गच्छति ॥

येन गमनेन योगाद् गन्तेत्युच्यते व्यपदिश्यते तदेकं गमनं गन्ता भवन् यत्र गच्छति यां च गतिक्रियां करोति तदेतद् गमनद्वयं प्रसक्तमतो गन्तृद्वयप्रसङ्ग इति पूर्ववद् दूषणं वक्तव्यम् । तस्मान्नास्ति गच्छतीति व्यपदेशः । अत्राह । यद्यप्येवम् । तथापि देवदत्तो गच्छतीति व्यपदेश-
मद्वावादूमनमस्तीति नैवम् । यस्माद्देवदत्ताश्रयैव नैवं चिन्ता किमसौ गन्ता स गच्छति उत गन्तुमिच्छति तद्व्यतिरिक्त इति सर्व्वथा च नोपपद्यत इति यत्किञ्चिदेतत् । अत्राह । विद्यत एव गमनं तदागम्भ मद्वावात् इह देवदत्तः स्थित्युपसर्जनगमनमागमते । न चाविद्यमानं कुर्म गोग प्रचार्यादिक-
मागमते । उच्यते । स्यादूमनं यदि तदागम्भ एव स्याद् यस्मात् ।

यस्माद्गतो नागमते गन्तुमागमतेऽगतः ।

नागम्यतेऽगम्यमाने गन्तुमागम्यते कृष्ट ॥

यदि गमनागम्भो भवेत्तदूते चाध्वन्यागम्यते गम्यमाने वा । तत्र वा तेन गमन्नागम्यते तद्विनामोपगत गमिक्रियं यदि तत्र गमनमागम्यते तदूतमित्येव स्यादतीतवर्त्तमानयोर्विगोधात् । अगतेऽपि गमनमागम्यतेऽना-
गतवर्त्तमानयोर्विगोधात् । नापि गम्यमाने तदभावात् क्रियाद्वयप्रसङ्गात्

कालेति ॥ (कै)

भाष्ये

सर्वत्र (भा)

इत्यस्य काले इति शेषः ॥

सर्वत्र च गतिर्नास्ति (भा)

इत्यस्य उपलब्धियोग्यो नास्तीत्यर्थः । अनुपलब्धिप्रमाणाच्च

कर्तृद्वयप्रसङ्गाच्च । तदेवं सर्वत्र गमनारम्भमपश्यन्नाह अगतेऽपि गमन-
मारभ्यते अनागतवर्तमानयोर्विगोधात् नापि गम्यमाने तदभावात्
क्रियाद्वयप्रसङ्गात् कर्तृद्वयप्रसङ्गाच्च । तदेवं सर्वत्र गमनारम्भो भवति ।
गन्तुमारभ्यते कुहेति । यथाच गमनं सम्भवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अतोऽस्ति गमनारम्भाद् गम्यमानं न चागतम् ।

यत्रारभ्येत गमनं स गच्छेत् गमनं कुतः ॥

इह देवदत्तो यदावस्थित आस्ते स तदा गमनमारभते तस्य
गमनारम्भात् पूर्वं न गम्यमानमध्वजातमिति । न च गतं यत्र गमन-
मारभ्यते । तस्माद्गत गम्यमानभावादेनयोर्न गमनारम्भः । अथ स्याद् यद्यपि
गमनारम्भात् पूर्वतः गम्यमानम् तथाप्यगतमस्ति तत्र गमनारम्भः स्यादिति
उच्यते । अगमनं कुतः । अनुपजातगमिक्रियमनारब्धगमिक्रियमगतं तत्र
गमनारम्भ इत्यसम्बन्धमेतदित्याह । अगते गमनं कुत इति । यद्यपि
गतागतगम्यमानेषु गमनारम्भो नास्ति गतागतगम्यमानानि तु सन्ति न
वा सन्तिगमने एतानि युज्यत इत्युच्यते । स्याद्गमनं यद्येतान्येव स्युः । सति
हि गमिक्रियाप्रारम्भे यत्रोपगतागमिक्रिया तद्गतमिति परिकल्प्येत यत्र
वर्तमानाद्गम्यमानं तद्गतमिति । यदा तु गमिक्रिया प्रारम्भ एव नास्ति
तदागतं किं गम्यमानं को विकल्प्यते । अदृश्यमान आरम्भे गमनस्यैव सर्वथा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१६

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

(वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

तदभावनिश्चय इति भावः । क्षणभङ्गवाद्येवात्र वक्तुं तु न युक्तं तस्य मेधाविसंमत इति विशेषणानुपपत्तेः । यदि संप्रति इत्यादेः तन्मते उक्तिसंभवाभावाच्च ॥ इदानीं सिद्धान्तमाह

क्रिया प्रवृत्ताविति । (भा)

भाष्ये क्रियारम्भे यो हेतुः प्रयोजकः फलं तदर्थं यदिचेष्टितं क्रियास्तदनुकूलत्वेन समौक्ष्यबुद्धिविषयीकृत्य बौद्धममूहस्य बौद्ध-

प्रारम्भाऽनुपलभ्यमाने किं मिथ्याध्वत्रयं परिकल्प्यते कुतो वा तद्व्यपदेश-
काग्रां गमनमित्युक्तमेतदत्राह । विद्यत एव गमनं तत्प्रतिपक्षसद्भावात्
यस्य च प्रतिपक्षोऽस्ति तदस्ति । आलोकान्धकाग्रावत् । पाशावाग्रावत्
संशयनिश्चयवच्च । अस्ति च गमनस्य प्रतिपक्षस्थानमित्युच्यते । स्यादगमनं
यदि तत्प्रतिपक्षस्थानं स्यात् । कथमिहेदं स्थानं गन्तुर्गन्तुस्तदपगमस्य वा
परिकल्प्येत सर्वथा च न युज्यत इत्याह ।

गन्ता न तिष्ठते तावदगन्ता नैव तिष्ठति ।

अन्यो गन्तुरगन्तुश्च कस्तृतीयोऽथ तिष्ठति ॥

यथा गन्ता न तिष्ठति तथोत्तरेण प्रलोकेनाव्यास्यति । अगन्तापि न
तिष्ठति स हि तिष्ठत्येव तत्किमपरया स्थित्या प्रयोजनमेकया स्थित्याऽ-
गन्तापरया तिष्ठतीति नैवं यस्माद्गन्ता तावत्तिष्ठतीति कथमेवोपपत्त्येते ॥

गमनेन विनागन्ता यदा चैवोपपद्यते ।

यदायं तिष्ठतीत्युच्यते तदा स्थिति विगोधिगमनस्य नास्तिर्ह्य-
प्रसङ्गात् इति पूर्ववद्दोषः । गन्तवगन्तुरहितस्त्वान्यो नास्ति । अत्राह ।
नागन्ता तिष्ठति नापि गन्तुरगन्तुस्त्वान्यः किं तर्हि गन्तैव तिष्ठतीति स्थित्या
च गमनम् । गन्तव्यपदेशो नास्ति । अतो गन्ता तिष्ठतीति नोपपद्यते ।
अत्राह । विद्यत एव गमनं निवृत्तिसद्भावात् । इह गतो निवृत्तमानः

६२०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

वर्त्तमानत्वमादाय गच्छतीति प्रयोगोपपत्तिरित्यर्थः ॥ चणभङ्ग-
वादे बुद्धेरप्येकस्या अभावादाह

इहेति । (कै)

कदाप्यवर्त्तमानस्य गणविषानाविव तुल्यस्य भूतभविष्यते
अपि त्वत्संमतेन संभवत इति गच्छतीत्यवाधितप्रत्ययस्त
सत्तायां मानमिति भावः ॥

स्थितिमारभते । गमनाभावेतु ततो निवर्त्तते उच्यते स्याद्रूपमनं यदि
तन्निवृत्तिरेव स्यात् । यस्मान्न तिष्ठति गम्यमानान्न गतान्नागतादपि । तत्र
गन्ता गतादध्वनो निवर्त्तते गत्यभावात् । अगतादपि गत्यभावादेव गम्य
मानादपि न निवर्त्तते तानुपभेद्यगमिक्रिया भावाच्च । तस्मान्न गति
निवृत्तिरत्राह । यदि गमनप्रसिद्ध द्विस्थित्यभावात् गतिरुपगम्यती । एवन्तर्हि
गमनप्रसिद्धये स्थितिं साधयामस्तत्सिद्धौ गमनसिद्धिस्तस्मादुद्दिश्यत एव
स्थानं प्रतिद्वन्द्विसद्भावात् स्थिते हि प्रतिद्वन्द्विगमनं तदस्थिति तस्य स्थितिर्गपि
प्रतिद्वन्द्विसम्भावात् एतदप्युक्तम् । यस्मात् संवृत्तिश्च निवृत्तिश्च गते समा
व्यत्र हि यद्गमनं स्थितिप्रसिद्धये वर्णितं तद्रूपं समं गतिदूषणेन तुल्य
मित्यर्थः । यदा गन्ता न तिष्ठति तावदित्यादिना गतिप्रसिद्धये स्थिते
हेतुत्वेनोपात्तया दूषणमुक्तमेवमिहापि स्थितिप्रसिद्धये गमनहेतुत्वे
नोपात्तेस्थानान्न गच्छति तावदित्यादिना श्लोकद्वयपाठपरिवर्त्तेन दूषणं
वक्तव्यमिति नास्ति गमनं तद्भावात् प्रतिद्वन्द्विनी स्थितिरपीति । एवं
तावद्रूपमनं गत्यातुल्यं प्रत्याख्येयम् । अथ स्याद्विद्यत एव स्थानं तदारम्भात् ।
इहेत्युपमर्दनस्याभमारभते कथं तन्न स्यादुच्यते । सम्प्रवृत्तिश्च गतेः समा
वाच्या । तत्र यथा पूर्वकृतेनारभ्यते कुहेत्यादिनाश्लोकत्रयपरिवर्त्तेन
स्थानं संप्रवृत्तिरपि गतेः समा । स्थानं निवृत्तिरपि गति निवृत्त्या समा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२१

(अ. ३ । पा. २ । आ. २ ।)

(वर्त्तमाने लट । ३ । २ । १२३)

गच्छतीति प्रत्ययोऽबाधित उत्पद्यत इति

सत्त्वं तावदवगम्यत इति । (कै)

एतेनानुप्रवेशोऽपि अप्रत्यक्षत्वं सूचितम् । अन्यथावयवगतस्य
समूहे आरोप इत्येव वदेत् ॥

नन्ववयवानामभावे समूहः सम्भवति तत्राह

तच्चानेकेति । (कै)

बौद्धवैकल्पिक एवायं समूह इत्यर्थः ॥

प्रत्याख्येया । यथा गतिनिषण्णो न तिष्ठति गम्यमानान्न गतान्नागतादपीति
गते दूषणमुक्तमेवं स्थिति निषेधेऽपि निर्गच्छतो स्थीयमानान्नास्थितादपीति
गत्या तुल्यं दूषणमिति नास्ति स्थितिर्नैतत्संभवतीत्याह ।

तदेव गमनं गन्तुः स एवेति न युज्यते ।

अन्य एव पुनर्गन्ता गतेर्गति न युज्यते ॥

कथं पुनर्न युज्यते इत्याह ।

तदेव गमनं गन्ता स एव हि भवेद् यदि ॥

एकान्त तदभावात् कुतो गतिप्रतिपक्षस्थितिमद्भाववादिनाङ्गतेः
मिद्विगिति । अपि च यदि गमनं स्यादगन्तु व्यतिरेकेण वा स्यादव्यतिरेकेण
वा सर्वथा च विचार्यतः प्रसज्येत । कर्त्तुः कर्मणा एव च येयं गमिक्रिया
मा यदि गन्तुव्यतिरिक्ता नान्या स्यात्तदा कर्त्तुः क्रियायाश्चैकत्वं स्यात् ततश्चेयं
क्रियायां कर्त्तेति विशेषो न स्यात् । न च क्विदिक्रियायाश्चेत्तुश्चैकत्वं
मतम् । यदेव गमनं स एव गन्तेति न युज्यते । अन्यत्वमपि अनयोर्यथा
नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अन्य एव पुनर्गन्ता गन्तुर्यदि विकल्प्यते ।

गमनं स्यादृते गन्तुर्गन्तास्याद्गमनादृते ॥

‘शब्दज्ञानानुपातौ वस्तुशून्यो विकल्प इति’ ।

१ पातञ्जल—यो—सू ॥ १ । ६ ॥

२ स न प्रमाणोपारोही । न विपर्ययोपारोही च । वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते । तद्यथा चैतन्यं पुरुषस्य रूपमिति । यदा चित्तिरेव पुरुषस्तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते ।

भवति च व्यपदेशो वृत्तिः । यथा चैत्रस्य गौरिति । तथा प्रतिसिद्ध वस्तुधर्मो निष्क्रियः पुरुषः, तिष्ठति वाणः स्यास्यति स्थित इति, गति निवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते । तथाऽनुत्पत्तिधर्मा पुरुष इति उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्मः । तस्माद्विकल्पितः स धर्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति ॥

शब्दज्ञानानुपातौ वस्तुशून्यो विकल्पः । ननुशब्दज्ञानानुपातौ चेदा गमप्रमाणान्तर्गतो विकल्पः प्रसज्येत निर्वस्तुकत्वे वा विपर्ययः स्यादित्यत आह स नेति । न प्रमाणविपर्ययान्तर्गतः । कस्माद् यतो वस्तुशून्यत्वेऽपीति प्रमाणान्तर्गतिं निषेधति । शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धन इति विपर्ययान्तर्गतिम् । एतदुक्तं भवति—क्वचिदभेदे भेदमागोपयति क्वचित् पुनर्भिन्नानामभेदम् । ततो भेदस्याभेदस्य च वस्तुनोऽभावात्तदाभासो विकल्पो न प्रमाणं नापि विपर्ययो व्यवहाराविसंवादादिति । शास्त्रप्रसिद्धमुदाहरणमाह—तद्यथेति । किं विशेष्यं केन व्यपदिश्यते विशेष्यविशेषणभावो नहि गवा गौर्विशेष्यते । किन्तु भिन्नेनैव चैत्रेण । तदिदमाह—भवति च व्यपदेशो वृत्तिः । व्यपदेशव्यपदेश्ययोर्भावो व्यपदेशः । विशेषणविशेष्यभाव इति यावत् । तस्मिन् वृत्तिर्वाक्यस्य यथा चैत्रस्य गौरिति । शास्त्रीयमेवोदाहरणान्तर्गं समुच्चिनोति—तथेति । प्रतिसिद्धो वस्तुनः पृथिव्यादेर्धर्मः पस्विन्दो यस्य स तथोक्तः । कोऽसौ निष्क्रियः पुरुषः । न खलु सांख्यीये राद्धान्तेऽभावो नाम कश्चिदस्ति वस्तुधर्मो येन पुरुषो विशेष्येतेत्यर्थः । क्वचित्पाठः प्रतिसिद्धा वस्तुधर्मा इति । तस्यार्थः—

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२३

(अ. ३ । पा. २ । आ. २)

(वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२२ ।)

पातञ्जलोक्तेः । समूहस्य वर्तमानत्वं तु प्रारब्धापरिसमाप्तत्व-
मुक्तमेव लुपि बौद्धमेव तस्य । अनेकक्षणसमूहात्मकं तदात्मकत्वेन
प्रसिद्धं क्रियाप्रबन्धरूपं तत्त्वेन च प्रसिद्धमविचारितक्षणमेव बुद्ध्या
विषयीकृतेत्यर्थः । अन्यथा पूर्वं सर्वथावर्तमानकालाभावस्योक्तत्वेन
तमसाध्येवेदुशोक्तेरसङ्गत्वापत्तेः । एवं वास्तववर्तमानक्रियाभाव-

प्रतीषेधव्याप्ताः प्रतिषिद्धा न वस्तुधर्माणां तद्वाप्यता भावाभावयोरुभय-
न्यादयं च तथा प्रतीतिरिति । लौकिकमुदाहरणमाह—तिष्ठति वागा
इति । तथाहि पचति भिनत्तीत्यत्र पूर्वापरौभूतः कर्मक्षणाप्रचय एक-
फलावच्छिन्नः प्रतीयत एवं तिष्ठतीत्यत्रापि । पूर्वापरौभावमेवाऽह—
स्थस्यति स्थित इति ॥ ननु भवतु पाकवत् पूर्वापरौभूतयाऽवस्थानक्रियया
वागाद्विघ्नया वागस्य व्यपदेश इत्यत आह—गति निवृत्तौ धात्वर्थमात्रं
गम्यते । गति निवृत्तिरेव तावत् कल्पिता तस्या अपि भावरूपत्वं तत्रापि
पूर्वापरौभाव इत्यहो कल्पना परम्परेत्यर्थः । अभावः कल्पितो भाव इव
चानुगत इव च सर्वपरुषेण गम्यते न गनः परुषव्यतिरिक्तो धर्मः कश्चि-
दित्यदाहृगान्तमाह—तथानुत्पत्तिधर्मेति । प्रमाणाविपर्ययाभ्यामन्या न
विकल्पवृत्तिरिति वादिनो बहवः प्रतिपेदिरे । तत्प्रतिबोधनायोदाहृगा
प्रपञ्च इति मन्तव्यम् ॥ ६ ॥

यदि हि गन्तृगमनयोरन्यत्वं स्यात्तदा गमननिर्गपेक्षो गन्ता स्यात्
गन्तृनिर्गपेक्षं च गमनं गृह्यते । पृथक् सिद्धं घटादिव पटः । न च गन्तुः
पृथक् सिद्धं गमनं गृह्यत इति । अन्य एवं एनर्गन्तागतेरिति न युज्यत
इति प्रसाधितमेतत्तदेवम् ।

एकौभावेन वा सिद्धिर्नैकौभावेन वा ययोः ।

न विद्यते तयोः सिद्धिः कथं नु खलु विद्यते ॥ इति ।

(वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १५३ ।)

(अ. ३ । पा. २ । आ. २ ।

मङ्गीकृत्यानुमितबौद्धसमूहरूपक्रियां तद्वर्त्तमानत्वं च बौद्ध-
माश्रित्य प्रयोगानुपपादना इदानीं वास्तववर्त्तमानक्रियां तत्तत्-
क्षणवर्त्तिणी योगिप्रत्यक्षप्रमाणिकामाश्रित्य समाधत्ते

अपर आह । अस्तिवर्त्तमानः

काल इति । (भा)

क्रियाक्षणं त्रिचणावस्थायित्वादिति भावः ॥

नास्ति गन्तृगमनयोः सिद्धिरित्यभिप्रायः । अत्राह इह देवदत्तो गन्ता
गच्छतीति लोकप्रसिद्धं तत्र यथा वक्ताभावं भाषते कर्त्ता क्रियां करोतीति
प्रसिद्धमेवम् । यथा गत्या गतिरभिव्यज्यते तां गच्छतीति न यथोक्तदोषः ।
तदप्यसत् । यस्मात् ।

गत्या यथोद्यते गन्ता गतिन्तां स न गच्छति ।

यथा गत्या देवदत्तो गच्छतीति अभिव्यज्यते । स गन्ता संस्तावन्न गतीः
प्राप्नोति यदि वा न करोतीत्यर्थः । यस्मान्न गती पूर्वोऽस्ति । गतेः पूर्वा
गतिपूर्वः । यदि गन्तागतेः पूर्वमिद्धः स्यात् स तां गच्छेत् कथम् । यस्मात्
कश्चित् त्वं विद्धि गच्छेति । कश्चिद्देवदत्तः कश्चिदर्थान्तरभूतं ग्रामं नगरं वा
गच्छतीति दृष्टः । न चैवं यथा गत्या गन्तेत्युच्यते । तस्याः पूर्वं सिद्धिरूपो
गतिनिरपेक्षो गन्ता नामास्ति यस्तां गच्छेत् ।

अथ मन्यसे यथा गत्या गन्तेत्यभिव्यज्यते तामेवासौ न गच्छति ।
किन्तर्हि ततोऽन्यां गतमिति । एतदप्यमद् यस्मात् ।

गत्या यथोद्यते गन्ता ततोऽन्यः स न गच्छति ।

गती द्वे नोपपद्येते यस्मादेकः प्रगच्छति ॥

यथा गत्या गन्ताभिव्यज्यते न त्वन्यामपि स गन्ता सन्न गच्छति ।
गतिद्वयप्रसङ्गात् । यथा गत्या गन्ताभिव्यज्यते गन्ता स न यां चापरां

आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते । (भा)

प्रत्यक्षेणेति शेषः ॥ क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानिनो यथा दूरत्व-
वशाद्गतिरनुमेया तथातिसूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वादेकैकक्षणानाच्छिन्ना
क्रियाप्यनुमेयेवेति भावः ॥ ननु कार्यणोत्तरदेशसंयोगादिना
एकैकक्षणवर्त्यतिसूक्ष्मवर्त्तमानक्रियायाः कथमनुमानमत आह भाष्ये

गच्छतीत्येतद्गतिद्वयं प्रसक्तं न चैकस्मिन् गन्तारि गतिद्वयमित्ययुक्तमेतत् ।
गतेन वक्ता वाचं भाषते कर्त्ता क्रियां करोतीति प्रयुक्तम् । तदेव ।

सद्गतो गमनं गन्ता त्रिप्रकारं न गच्छति ।

नासद्गतोऽपि गमनं त्रिप्रकारं न गच्छति ॥

गमनं सद्गतः त्रिप्रकारं न गच्छति । तत्र गम्यत इति गमन-
मिहोच्यते । तत्र सद्गतो गन्ता यो गमि क्रियायुक्तः असद्गतो गन्ता यो
गमि क्रियाशून्यः । सदसद्गतः य उभयपक्षेयस्वरूपः । एवं गमनमपि त्रिप्रकारं
गमिक्रियामम्बन्धेन वेदितव्यम् । तत्र सद्गतः गन्ता सद्गतमसद्गतं सदसद्गतं
त्रिप्रकारं गतं न गच्छति । एतच्च कर्मकारक परीक्षायामाग्याम्यते ।
एवमसद्गतोऽपि गन्ता त्रिप्रकारगमनं न गच्छति । सदसद्गतोऽपीति तत्रैव
प्रतिपादयिष्यति । यतश्चैवं गन्तृगन्तव्यगमनानि विचार्यमानानि न सन्ति ॥

तस्माद्गतिश्च गन्ता च गन्तव्यं च न विद्यते ॥

अत्र नैयायिकाः ।

वर्त्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥

वृन्तात् प्रच्युतस्य फलस्य भूमौ प्रत्यामौदतो यदृद्धं स पतितोऽध्वा
तत्संयुक्तः कालः, पतितकालः, योऽधस्तात् स पतितव्योऽध्वा तत्संयुक्तः कालः
पतितव्यकालः, नेदानौ तृतीयोऽध्वा वर्त्तते यत्र पततीति वर्त्तमानः कालो
गृह्येत, तस्माद्वर्त्तमानैः कालो न विद्यते इति ॥

तयोग्यभावो वर्त्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥

अपि चेति । (भा)

विसदाहे कालदाहवत् कारकसन्निपाते विह्वलिः । एकैक-
क्रिया यद्यपि न लक्ष्यते तथापि त्रिभावा योगिनस्तामसीति
वेदयन्ते इत्यर्थः । अनेन योगिप्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम् ॥ नन्वम्हा-
दादिव्यवहारः कथमत आह

नाध्वव्यङ्गः कालः, किन्त्वर्हि क्रियाव्यङ्गः पततीति यदापतनक्रिया
व्युपगता भवति स कालः पतितः कालः, यदोत्पत्स्यते स पतितव्यकालः
यदा द्रव्ये वर्त्तमाने क्रिया गृह्यते स वर्त्तमानः कालः । यदि चायं द्रव्ये
वर्त्तमानं पतनं न गृह्णाति कस्योपगममुत्पत्स्यमानतां वा प्रतिपद्यते पतितः
काल इति भूताक्रिया, पतितव्यकाल इति चोत्पत्स्यमाना क्रिया, उभयोः
कालयोः क्रियाहीनं द्रव्यमधःपततीति क्रियामम्बन्धं सोऽयं क्रियाद्रव्ययोः
सम्बन्धं गृह्णाति वर्त्तमानः कालस्तदाश्रयौ चेतरो कालौ तदभावे न स्याता
मिति । अथापि ॥

नातीतानागतयोरितरेतगापेक्षा सिद्धिः ॥

यद्यतीता नागतावितरेतगापेक्षौ सिद्धेताम्, प्रतिपद्येमहि वर्त्तमान-
विलोपम् । नातीतापेक्षाऽनागतसिद्धिः । नाप्यनागतापेक्षा अतीतसिद्धिः
कया युक्त्या केन कल्पेनातीताः कथमतीता नागतयोरिति तन्नोपपद्यते
विशेषहेत्वभावात् । दृष्टान्तवत् प्रतिदृष्टान्तोऽपि प्रसज्यते । यथा रूपस्पर्शा
गन्धरसौ नेतरेतगापेक्षौ सिद्धेते एवमतीतानागताविति नेतरेतगापेक्षा
कस्यचित् सिद्धिरिति । यस्मादेकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभावः । यद्ये
कस्यान्यतरगापेक्षामिद्विरन्यतरस्येदानौ किमपेक्षा यद्यन्यतरस्यैकापेक्षा
मिद्विरेकस्येदानौ किमपेक्षा एवमेकस्याभावेऽन्यतरस्य सिद्धतौव्युभयाभावः
प्रसज्यते । अर्थसद्भावव्यङ्गश्चायं वर्त्तमानः कालः विद्यते द्रव्यं विद्यते
गुणः विद्यते कर्म्मति । यस्य चायं नास्ति तस्य ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२७

(अ. ३ । पा. २ । व्या. २)

(वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।)

सूक्ष्मो हीति । (भा)

समूहान्यथानुपपत्तिवर्तमाने लुडिति शास्त्रं च तदनुमापक-
मिति भावः ॥

एकैकक्षणग्रहणे । (कै)

एकैकक्षणस्य वर्तमानग्रहणेन ग्रहणे तत्क्षणवच्छेदेन क्रिया-
वेशलक्षणाविकृतिः प्रत्यक्षेण न लक्ष्यते इत्युच्यते ॥ नन्वेकैक-
क्षणस्य सूक्ष्मत्वेऽपि समूहः प्रत्यक्षः स्यादत आह

वर्तमानाभावे सर्वग्रहणस्य तदनुपपत्तेः ॥

प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजम् न चाविद्यमानमसदिन्द्रियेण सन्नि-
क्ष्यते ; न चायं विद्यमानं सत्किञ्चिदनुजानाति प्रत्यक्षनिमित्तं प्रत्यक्ष
विषयः प्रत्यक्षज्ञानं सर्वत्रोपपद्यते प्रत्यक्षानुपपत्तौ च तत्पूर्वकत्वात् अनु-
मानागमयोरनुपपत्तिः । सर्वप्रमाणाविलोपे सर्वग्रहणं न भवतीति ।
उभयथा च वर्तमानः कालो गृह्यते कचिदर्थसद्भावव्यङ्गः । यथा द्रव्ये
द्रव्यमिति, कचित् क्रियामन्तानव्यङ्गः । यथा पचति छिनत्तीति, नाना-
विधाचैकार्था क्रिया क्रियामन्तानः क्रियाभ्यासश्च नानाविधा चैकार्थाक्रिया-
पचतीति स्थाल्यधिश्चयणमुदकासेचनं तण्डुलावपनमेधोपसर्पणमग्न्यभिज्वा-
लनं दर्वीघटनं मण्डुश्चावगममधोऽवतारगमिति । छिनत्तीति क्रियाभ्याम
उद्यम्योद्यम्य परशुं दारुणि निपातयन् छिनत्तीत्युच्यते । यच्चैदं पचमानं
क्रियमानञ्च तत्क्रियमाणं तस्मिन् क्रियमाणे ॥

कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथाग्रहणम् ॥

क्रियामन्तानोऽनाद्यश्चिकीर्षितोऽनागतः कालः पच्यतीति । प्रयो-
जनावसानः क्रियामन्तानोपरमोऽतीतः कालोऽपाक्षीदिति । आरब्धक्रिया-
मन्तानो वर्तमानः कालः पचतीति । तत्र या उपरता सा कृतता, या

अनेकेति । (कै)

एवं चावयवरूपा समुदायरूपा च क्रिया अनुमानगम्यैव इति तात्पर्यम् । तत्र पक्षेऽनुमितैकैकवृत्तिक्रियानुमानरूपां धात्वर्थ-समूहरूपारोपेणवर्त्तमानप्रयोग इत्याशय इति दिक् ॥

इति शिवभट्टसुतसतौगर्भजनागेशभट्टकृते महा-
भाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयस्य द्वितीये
द्वितीयमाह्निकम् ॥

चिकीर्षिता साकर्त्तव्यता, या विद्यमाना सा क्रियमाना । तदेवं क्रिया-सन्तानस्थस्त्वैकाल्यममाहाः पचति पच्यत इति वर्त्तमानग्रहणेन गृह्यन्ते क्रियासन्तानस्य ह्यत्राविच्छेदो विधीयते नागम्भो नोपगम इति सोऽय-मुभयथा वर्त्तमानो गृह्यते । अपरुक्तो व्यपरुक्तश्च । अतीतानागताभ्यां स्थितिव्यङ्गो विद्यते द्रव्यमिति क्रियासन्तानविच्छेदाभिधायी च वैका-ल्यान्वितः पचति क्षिनत्तीति । अन्यस्य प्रथामत्ति प्रभृतरर्थस्य विवक्षायां तदभिधायौ बहुप्रकारो लोकेषु उत्प्रेक्षितव्यः तस्मादर्न्तवर्त्तमानः काल इति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां नायवीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधं गाम्भीर्यादुत्तान इव सोष्ठवात् ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधि-
करणे ॥ ३ । २ । १२४ ॥

भाष्ये

लस्य (भा)

इत्यादि समानाधिकरणेनाप्रथमान्तं लवाच्यस्य कारकस्या-
योगादित्यर्थः ॥

ननु पञ्चन्तं द्वादन्तं पञ्चत्यादौ तत्सामानाधिकरण्यमस्यैवेत्यत-
आह

दृहेति ॥ (कं)

गुणभूते इति । (कं)

(लटः श्लेषानचावप्रथमासमानार्धि- (अ. ३ । पा. २ । आ. ३)
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

‘क्रियाप्रधानमाख्यातम्’ (भा)

इति सिद्धान्तादिति भावः ॥

१ तथाच यज्ञः प्रातिशाख्ये—कात्यायनः —

क्रियावाचकमाख्यातम्

उपसर्गे विशेषकृत् ।

मत्त्वाभिधायकं नाम

निपातः पादपूरणः ॥

एवं च ऋहदेवतायाम्—शौनकः —

क्रियाम् बह्वीष्वभिसंश्रितो यः

पूर्वापरीभूत इहैक एव ।

क्रियाभिनिर्गुत्तिवशेन मित्र

आख्यातशब्देन तमर्थमाहुः ॥

एवं चात्रयास्कः —

भावप्रधानमाख्यातम् ॥

तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः । पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे
व्रजति । पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम् ।

नामपदवाच्यार्थाश्रयक्रियायद्भ्यो भावः । पाक राग त्यागाख्यः । स
यत्र प्रधानं गुणभूता क्रिया । तदिदं भावप्रधानम् । किं पुनस्तदिति ।
आख्यातम् ॥ आख्यायतेऽनेन गुणभावेन अनेक कारक-प्रविभक्ता स्फु-
माणेव प्रधानद्रव्यभावाभिव्यक्त्युन्मुखीभूता क्रिया । तस्याश्च प्राधान्येन
प्रवर्त्तमानो भावः स्वात्मलाभप्रधान इत्याख्यातः ॥

आह । कथं पुनर्गुणभूता क्रियेति ? उच्यते । तदर्थत्वात् । तदर्थं हि
सा । भावार्था भावसिद्ध्यर्थमात्मलाभमनुभूयकारकेषु तदुल्लासौ पाकाख्यं
भावमभिनिष्पाद्यावसितप्रयोजनैकदेश एव तिष्ठो भवति । यस्य च यदर्थ

आत्मलाभस्तत्तद्गुणभूतं भवति । भावमिद्वर्षश्च क्रियाया आत्मलाभस्तस्माद्गुणभूतेति गम्यते । भावमिद्वैव चानुमीयते क्रिया परोक्षापि सती ॥

आह । कथं पुनः परोक्षा क्रियेति ? उच्यते । नहि सेन्द्रियाणा मन्यतमेन स्वरूपस्या सती कदाचित्पि सन्निकृष्यते । किं तर्हि ? तदवमाने योऽभिनिष्पद्यते भावः । तेन लिङ्ग्यते । ननमभिनिर्वृत्तां क्रिया यथा भावोऽयमभिनिष्पादित इति । नाभिनिर्वृत्ता चेदभविष्यद् यथैव सा क्रिया निर्वृत्तेर्नाभवदयं भावः । एवं साम्प्रतमपि नाभविष्यत् । अस्ति चायम् । तस्मादभिनिर्वृत्ता क्रियेत्येवमनुमीयते तदेतदाख्यातं क्रिया वाचकमपि सद्भावार्थत्वात् क्रियाया भावं प्रधानमुच्यत इति एवमेकं मन्यन्ते । एके पुनर्भावप्रधानमाख्यातमिति प्रकृत्यर्थप्रधानमिति मन्यन्ते । प्रकृत्यर्थविशेषणं हि प्रत्ययार्थादय इति । भावः । कर्म । क्रिया । धात्वर्थः । इत्यनर्थान्तरम् । स यत्र प्रधानं गुणभूतानि साधनानि तदिदं भावप्रधानम् । किं पुनस्तत् ? आख्यातम् । आख्यायन्ते स्त्री प्लुगणकानि क्रियागुणभावेन वर्तमानान्यनेन क्रिया च तेषामपि प्राधान्येन वर्तमाने व्याख्यातम् ॥

आह । कथं पुनश्च क्रियायाः प्राधान्यमिति ? उच्यते । स ह्यत्रशब्दवाच्या । अर्थगृहीतानि तत्साधनानीति । अतः प्राधान्यमत्र क्रियायाः । इतश्च प्राधान्यम् । कुतः ? विशेषप्रत्ययाधानात् । पचतीति प्रथमपुरुषैकवचनान्ते आख्यातशब्दो वर्तमानकालकर्तृविधयो यत्किञ्चिदविवक्षितविशेषमेव पक्कादिमाधनमात्मन आश्रयभावेनापलक्षयन्नेक क्रिया शक्तिमत्यपि पक्कादौ साधने पचिक्रियायामेव विशेषप्रत्ययमादधाति । नान्यासु क्रियासु । नापि विशिष्टे पक्कादौ साधने । यस्य यस्मिन्नर्थे विशेषेण वर्तते शब्दः । स एव तस्य प्रधानम् । विशेषेण च क्रियायामाख्यातशब्दो वर्तते । गुणभावेन कारकं । तस्माद्विशेषप्रत्यया-

(लटः शब्दप्रधानावप्रथमासमानाधि-

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

करणे । ३ । २ । १२४ ।)

धानाद्भावप्रधानमाख्यातमित्युपपन्नम् । अपि च क्रियाव्यापारविज्ञान परतया पृष्ठः— ' किं करोतीति देवदत्तः ' ? क्रियाख्यानपरतयैव प्रत्या चष्टे— ' पचतीति ' । नत्वोदनमिति पूर्वमुक्त्वा ततः पचतीति ब्रवीति ॥

अथ कथमुच्यते भावप्रधानमाख्यातमिति । षट्पा । अमूर्त्ता हि क्रिया निरुपाख्या । सा हि कारकैर्भिव्यज्यमानाकारकशरीरे च सन्ती शक्यते निर्दिष्टुम् । इतरथा हि अशरीरा सती सा न गृह्येत । अग्रहणा च सति कथमिव निर्दिश्येत । तत्रैवं सति कारकसमूहेनाभिव्यज्यमाना क्रिया यस्मिन्साधने विशिष्टमात्मीयं कार्यमारभते पाकाख्यं तदभिधान- शब्दोपपदैव साक्षादग्रहणासम्भवान्निर्दिश्यते । न ह्यनाश्रिता कदाचिदपि गृहीतपूर्वाकृतिरिति साक्षादग्रहणासम्भवः । तस्मादोदनकर्मकार्या देवदत्तकर्तृकौदनशब्दोपपदैव निर्दिश्यते । ओदनं पचति देवदत्त इति । तत्राविवक्षितस्वार्थं ओदनशब्दः । अपि च क्रियाव्यापारपिपृच्छिष्यैव पृष्ठः— किं करोतीति । क्रियाव्यापारमात्रमेव प्रत्याचष्टे—पचतीति । ततः किमिति पर्यनुयुक्ते शब्दान्तरेणापाकरोति देवदत्त ओदनमिति । तस्माच्छब्दान्तरवाच्यत्वात् साधनस्य पचतीत्यत्र क्रियैव प्रधानमित्युपपन्नम् । यत्पुनरेतदुक्तमोदनमिति पूर्वमुक्तेति । तत्र ब्रूमः । स हि पर्यनुयुक्तां साधनगतां भाविनीमाशङ्कमानः पर्यनुयोगमात्मनो बुद्ध्यावस्थकृत्वा तदपा- करणार्थमोदनमिति पूर्वं ब्रवीत्येवं तत्रापि द्रव्यविशेषपरिज्ञानार्थो द्वितीयः पर्यनुयोगोऽनुक्तो द्रष्टव्यः । तस्मात् पचतीति शब्दवाच्यत्वादत्र क्रियायाः शब्दान्तरवाच्यत्वाद् द्रव्यस्य क्रियैव प्रधानमिति । इतश्च न द्रव्य- प्रधानमाख्यातम् । एकस्मिन् वाक्ये द्वयोर्माख्यातयोरसमवायात् । पचतिपठतीत्युभयोः प्राधान्यादितरेतरेण समवायो नास्ति । न हीतगः शब्द इतरत्र गुणो भवति । द्रव्यशब्दे च समवायात् । समवैति द्रव्यशब्दे- नाख्यातशब्दः । पचति देवदत्त इत्युक्ते पचिक्रिया गुणभूतो लक्ष्यते देवदत्तः । तस्मादुपपन्नं भावप्रधानमाख्यातमिति । अपि चोक्तम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३३

(अ. ३ । पा. २ । व्या. ३)

(लटः श्रुतशान्तावप्रथमासमानाधि-
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

क्रियावाचकमाख्यातं लिङ्गतो न विशिष्यते ।

त्रौनत्र परुषान् विद्यात्काल तस्तु विशिष्यते ॥

तत्पुनरेतच्चतुः प्रभेदमाख्यातं भवति । कर्त्तरि । भावे । कर्मणि ।
कर्मकर्त्तरि चेति । पचतीति कर्त्तरि । भूयते । पच्यते इति भाव-
कर्मणोः । पच्यते स्वयमेवेति कर्मकर्त्तरि । चतुर्विधविवक्षितावयवार्थानि
प्रव्याख्यप्रधानानीति क्रिया एव प्रधानम् । तामभिदधत् तयैव लक्ष्य-
माण आख्यातसञ्ज्ञो भवतीत्युक्तम् ॥

एवं च ।

षड्भावविकारा भवन्तीति ^१वार्थ्यायणिः ।

जायते । अस्ति । विपरिणामते । वर्द्धते । अपक्षीयते विनश्यतीति ॥
जायते इति । पूर्वभावस्यादिमाचष्टे । नापरभावमाचष्टे । न प्रति-
षेधति ॥ अस्ति इति । उत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम् ॥ विपरिणामत इत्य-
प्रचयमानस्य तत्त्वादिकारम् । वर्द्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां
वार्थानां वर्द्धते विजयेनेति वा, वर्द्धते शरीरेणेति वा । अपक्षीयत
इत्यनेनैव आख्यातः प्रतिलोमम् । विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे,
न पूर्वभावमाचष्टे, न प्रतिषेधति ॥ अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव
विकारा भवन्तीति ह स्माह । ते यथावचनमभ्युहितव्याः ॥

क्रियेति— यावत् सिद्धमनिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यत ॥

१ वार्थ्यायणिः— “तिकादिभ्यः फिञ्” । ४ । १ । १५४ ॥ अपत्ये-
ऽर्थं फिञ् वर्ध्वाशब्दात् ॥

(लटः श्रुतशानच्चावप्रथमासमानाधि- (अ. ३ । पा. २ । व्या. ३)
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

भ्रुवादि (पा-अ १ । पा ३ । सू १ ।) सूत्रस्य भाष्यार्थप्रतिपादक-
हृग्ग्रन्थात् । क्रमजन्मनामेषां व्यापाराणां समूहं प्रतिगुणभृतैस्तत्तद्रूपेण
भासमानैर्वयवैर्युक्तः संकलनात्मिकयैकत्वबुद्ध्या प्रकल्पिताभेदरूपः समूहः
क्रियेति व्यवक्रियत इति द्वितीयकारिकार्थः । अत्रावयवाश्रयं पौर्वापर्यं
समुदायाश्रयमेकत्वम् । एतेन पूर्वापरौभूतक्षणसमूहस्य युगपदसंनिधाना-
देकाक्रियेति भाष्यासङ्गतिरित्यपास्तम् । क्षणान्तराणामवयवानां वस्तु-
भूतसमुदायाभावाद्बुद्ध्युक्तम् । पचति पच्यतीत्यादावसिद्धमपाक्षीदि-
त्यादौ सिद्धं वा साध्यत्वेन तत्प्रकारेणाभिधीयमानं क्रियां आश्रितेति
योगप्रदर्शनं क्रियतेऽवयवानां क्रमेणोत्पत्त्या अत एवाश्रितक्रमरूपाक्रिये-
त्याद्यर्थः । एकैकावयवेऽपि समूहरूपारोपादधिअयणकालेऽपि पचतीति
व्यवहारः । आरोपे च प्रतीतिरेव वलम् । अध्यासगृहीतयैव क्रियया-
ख्यातस्य संबन्धग्रहो बोध्यः । न चैवं धात्वर्थस्य गौणत्वापत्तिः । तदतिरिक्त-
मुख्यार्थप्रसिद्ध्या तस्य गौणत्वाभावात् । यस्य हि मुख्योऽन्योऽर्थोऽस्ति तत्रै-
वेदृशस्य गौणत्वात् । यदा तादृशानेकव्यक्तिवृत्तिजातिरेव क्रिया ।
व्यक्तिद्वारकं च तस्याः साध्यत्वम् । स्फोटवदस्याः क्रमवद्भिरपि क्रियाक्षणे-
रभिव्यक्तिः । फलस्यापि स्वजनकव्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण तथैव भागम् ।
अत एव तन्मात्र वाचकस्य धातुत्वसिद्धिः । अत्र केचित् । सिद्धत्वं क्रिया
काङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकं यद्वैजात्यं तद्रूपम् । साध्यत्वं च पूर्वापरौभूता-
वयवत्वसमानाधिकरणां कारकान्वयादियोग्यतावच्छेदकं क्रियान्तराकाङ्क्षा-
नुत्थापकतावच्छेदकं च यद्वैजात्यं तद्रूपम् । हिंसगाद्यवयवानां क्रियाप्रधा-
नत्वव्यवहारस्तु क्रियामात्रविशेषणत्वात् । स्वरादीनां तु स्वःपतिगि-
त्यादौ नामार्थेऽप्यन्वयः । अत एव न हिंसगाद्यर्थे कारकानामन्वयः । तेषां
क्रियान्तराकाङ्क्षासत्त्वात् । तत्र सिद्धत्वं पाक इत्यादौ घञादि बोध्यम् ।
साध्यत्वं तु सर्वत्रैव धातुप्रतिपाद्यम् । न च धातुतः क्रियान्तगाकाङ्क्षानु-

स्थापकतावच्छेदकवैजात्येनोपस्थितौ कृष्णं नमेचेत् सुखं यायादित्या-
दात्राकाङ्क्षा भावेनान्वयो न स्यादिति वाच्यम् । चेच्छब्दसमभिव्याहारेणा-
काङ्क्षोत्थानादित्याहुः । वस्तुतः साध्यत्वं निष्पाद्यत्वमेव तद्भूषणैव च बोधः ।
स्पष्टं चेदमुपपदमतिष्ठ (पा २ । २ । १६ ।) सुटकात्यर्थः (पा ६ । १ ।
१३५ ।) इत्यादौ भाष्ये । यद्यपि षट् कर्मानोत्थादौ षट्स्यार्थं साध्यमानत्वं
प्रतीयते । तथापि पदान्तस्ममभिव्याहारात्तथा । स्वतस्तु षटादिपदा-
द्वयसिद्धत्वेनैव प्रतीयते । सिद्धत्वं च सूक्ष्मरूपेण बोध्यम् ॥ यद्यपि
क्रियापि तथा तथापि शब्दशक्तिस्वभावात् स्थूलरूपेण साध्यत्वेनैव तस्याः
प्रतीतिः । इत्यस्य तु सूक्ष्मरूपेण सिद्धत्वेनैवेति न दोषः । पचति भवति
भुक्तेत्यादौ भवति भुक्तेत्यादीनां क्रियाकाङ्क्षादर्शनेन तादृशवैजात्येना-
भानात्कारकाद्यन्वया नापत्तिर्धातुत्वानापत्तिश्च । एवं कृष्णं नमेचेदित्यादौ
चेत्पदेनापि तथाकाङ्क्षायां तद्वैजात्येनाभानादोष एव । हि वगित्यादेश-
न साध्यत्वेन भानमिति न कारकान्वय इति दिक् । तत्र फलानुकूलः
फुत्कारादिव्यापारः समूहषट्कः फुत्कारत्वाधःसंवापनत्वादितत्तद्भूषणैव
वाच्यः प्रागुक्तहरिकारिकाभ्यां तत्तद्भूषणैव बोधलाभात् । अत एव देवदत्तः
पचतीत्युक्ते स फुत्कारादिमात्रवेति संदेहो न । नानार्थत्वमिष्टमेव । तत्र
यदा यो वक्तृबुद्धिस्तदा स वाच्यः । अत एव काष्ठानि पचन्तीति
सिद्धम् । तद्यापारस्य धात्वर्थत्वाविवक्षायां कार्यः पचतीति शक्तताव-
च्छेदकं तु पचित्वादिकम् । धातुत्वं तु न अतिप्रसक्तत्वात् । धातु-
त्वाद्यजानतोऽपि बोधाच्च । एतेन धातुत्वेन धातुमात्रस्य क्रियात्व-
वतिशक्तिस्तत्तद्भूषणं च तत्तद्भूषणवच्छिन्नबोधकत्वमित्यपान्तम् । गौर्वात् ।
तादृशशक्तियहस्यादृष्टमात्रार्थत्वाच्च फुत्कारं एव गृहीतशक्तिस्य व्यञ्जनेन
वह्निप्रज्वालनदशायां पचतीति नेष्टमेव । फुत्कारातिगिक्ते विक्रियानुकूल-
त्वाग्रहे तवापि तन्नेष्टमेव । याग इच्छा ज्ञानं वेति वादिविप्रतिपत्तिरपि

(लटः श्रुतशानचावप्रथमासमानाधि-
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

(अ. ३ । पा. २ । व्या. ३)

स्वीयस्वीयतावृशबोधानुसारादेवोपपन्ना । धातूनामनेकार्थत्वात् कदाचित्
क्रियात्वेन बोधोऽपि फुत्कारस्यातीतत्वमात्रेणापाक्षीदिति तु भूतत्वादेः
समुदाये एवान्वयात् । अस्ति भवति विद्यतीनामर्थः सत्ताऽनेककाल-
स्थायिनीति कालगतपौर्वापर्येण क्रमवतीति तस्याः क्रियात्वम् ।

तदुक्तं हरिणा—

आत्मभूतः क्रमोऽप्यस्या यत्रेदं कालदर्शनम् ।

पौर्वापर्यादिरूपेण प्रविभक्तमिवस्थितम् ॥

अस्याः क्रियायाः । यत्र क्रियायां कालदर्शनं कालगतपौर्वापर्यस्य
तत्रारोप इति हेलाराजः । यद्वा सत्ताविषयव्यापारार्थकत्वेन क्रिया
वाचकत्वनिबन्धनधातुत्वसिद्धिः । सत्ता चाऽऽवच्छाद्भावविकारादनुस्यूतं यद्रूपं
सदिति प्रत्ययवेद्यं तत् तद्विषयव्यापारास्वात्मभरणस्वरूपधारणपदाभ्या-
मुच्यते । आत्मस्वरूपे च सत्तैव सा चात्रस्थूलसूक्ष्मरूपात्मिका । म्रियती
तज्यागानुकूलव्यापारस्येवात्र तद्वैपरीत्येन तद्धारणानुकूलव्यापारस्य प्रतीतेः ।
स्पष्टं चेदं भूवादि (पा १ । ३ । १ ।) सूत्रे भाष्ये । तदुक्तं
निरुक्ते । षड्भावविकारा भवन्तीति वार्थायणिः । जायते । अस्ति ।
विपरिणमते । वर्द्धते । अपक्षीयते । विनश्यतीति । जायते इति पूर्व-
भावस्यादिमाचष्टे, नापरभावमाचष्टे, न प्रतिषेधति । अस्तौत्युत्पन्नस्य
सत्त्वस्यावधारणमिति । भावस्य निरूपपदभावशब्दवाच्यस्य जगत्कारणस्य
सत्तारूपब्रह्मणो निष्क्रियस्यापि षडैते विकारा इव विकारा माया
सहकारेण क्रियारूपा विवर्त्ताः । अन्यत्र प्रधानादिष्टप्रधानभाव इत्यादि-
रीत्या सोपपदभावशब्दप्रयोगः । दृश्यते च भारते याज्ञवल्क्यं प्रति रवि-
वाक्ये प्रयोगः ।

कृत्स्नं शतपथं चैव त्वं प्रणेव्यसि वै द्विज ।

तस्यान्ते च पुनर्भावे बुद्धिस्तव भविष्यतीति ॥

जायते इति च षड्भावेषु पूर्वस्य जनेरादिमित्युपलक्षणमुपक्रम-
प्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं जात इति व्यवहारं यावद्भावमाचष्टे तदापरं भाव-
मस्याख्यमसतो जन्मायोगाद्विद्यमानमपिनाचष्टे शब्दशक्तिस्वभावात् ।
नापि प्रतिषेधति निरालम्बनं जायत इत्यनापत्तेः । अस्तीति चोत्पन्नस्य
सत्त्वस्य सत्तावतस्तादृशस्थूलरूपस्यावधावर्णं धारणमाचष्टे इति तद्भाष्य-
कृतः । भावना फलयोरेकनिष्ठत्वाच्च गच्छतीत्यादाविव न स्पष्टं प्रतीतिः ।
आमन्नविनाशं कंचिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्नेऽस्तीत्युत्तराच्च तस्य
व्यापारवाचकत्वम् । अन्यत्र तु सुस्थतया निश्चिते किं करोतीति प्रश्नः
पाकादिगोचर एवेति निर्णयादस्तीति नोत्तरम् । किं च व्यत्यनुषते
इत्यत्र कर्त्तृणि कर्मव्यतिहारे इत्यात्मनेपददर्शनात्तस्य क्रियावाचकत्वम् ।
कर्मव्यतिहारश्च तत्र क्रिया व्यतिहार इत्युपमर्गप्रादुर्भ्यामिति (पा ८ । ३ ।
८७ ।) सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । घटो भवतीत्यादौ व्युत्पत्त्यनुकूलव्यापारोऽर्थः ।
न व्यापारश्च साध्यत्वेनाभिधीयमानाश्रयतैव पातञ्जलनये सर्वपदार्थाना-
मवस्थादिरूपेण प्रतिलक्षणपरिणामितया तत्तत्परिणामविशिष्टोत्पत्तिनिरू-
पितानामाश्रयतानामनेकतया पूर्वापरीभृतावयवकत्वाच्चेति । सत्तायामिव
कालगतपौर्वापर्यागोपेण वा । यद्वा सत्कार्यवादे कारणात्मना सदेव
यावत् स्थूलं रूपं न प्रतिपद्यते तावज्जायते इत्युच्यते । तत्प्रतिपत्तौ
त्वस्तीति तत्र तत्प्रापकव्यापाररूपागोपात्तस्याः क्रियात्वम् । अस्तौत्यस्य च
सत्ता भावयतीत्यर्थ इति बोध्यम् । ज्ञानं ब्रह्मेत्यादौ जानातेर्भावे ल्युट् ।
न च तस्याखण्डत्वेन नित्यत्वेन च पूर्वापरीभृतावयवकत्वेनाभानात् । कथं
तत्प्रकृतेर्जानातेर्धातुत्वमिति वाच्यम् । वृत्त्यभिव्यक्तज्ञाने वृत्तिधर्मागोपेण
तत्प्रतीत्यात्रापि तदारोपेण तत्त्वोपपत्तेः । ब्रह्मणो निर्विकारत्वनिर्धर्मक-
त्वादिव्यतिभिश्च तस्यारोपितत्वमेवोचितम् । शुद्धचित्तस्य तु अन्यचेवात्रापि
निषेधवाक्यसहकारेणाखण्डार्थबोधः । निषेधवाक्येरेव वा सः । एवमेव
ब्रह्मेत्यादौ नपुंसकत्वाद्यपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥

६३८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(लटः श्रुतशानचावप्रथमासमानाधि- (अ. ३ । पा. २ । व्या. ३)
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

इति क्रियेति । (कै)

इत्यस्य क्रियाप्रधानत्वादित्यर्थः ॥

क्रियान्तरयोगाभावादित (कै)

एकत्र विशेषणत्वेनान्वितस्य कारकस्यान्यत्र तथाऽन्वयायोगात्
कर्तृत्वाद्यतिरिक्तानभिहितगत्यन्तरविशेषाभावेन नियमेन प्रथ-
मान्तेनैव सामानाधिकरण्यादिति भावः ॥

प्राधान्येनेति । (कै)

‘सत्त्वप्रधानानि नामानि’ इत्युक्तेः ॥

१ तथाच महाभाष्ये भगवान् पतञ्जलिः—

कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति ॥ (पा २ । २ । १६) ॥

एवं शुक्लयजुः प्रातिशाख्ये कात्यायनः—

सत्त्वाभिधायकं नाम ॥

तथाच बृहद्देवतायां शौनकः—

शब्देनोच्चारितेनेह येन द्रव्ये प्रतीयते ।

तदाक्षरविधौ युक्तं नामेत्याहुर्मनीषिणः ॥

अष्टौ यत्र प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभूतयः ।

तन्नामकवयः प्राहुर्भेदे वचनलिङ्गयोः ॥

क्रियाभिनिर्वृत्तिवशोपजातः

कृदन्तशब्दाभिहितो यदा स्यात् ।

संख्याविभक्त्यस्यलिङ्गयुक्तयो

भावस्तदाद्रव्यमिवोपलक्ष्यः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३६

(अ. ३ । पा. २ । व्या. ३)

(लटः शब्दशान्तावप्रथमासमानाधि-

कगणे । ३ । २ । १२४ ।)

एवञ्चयास्तः—

सत्त्वप्रधानानि नामानि । मूर्त्तेः सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः । वक्ष्या ।
पक्षिः । इति ।

आख्यातजत्वान्नाम्नां प्रतिज्ञा क्रमं भित्त्वा पूर्वमाख्यातलक्षणमुक्तम् ।
पश्चान्नामलक्षणमुच्यते । किं पुनस्तत् ? सत्त्वप्रधानानि नामानि । लिङ्ग-
संख्ययोरत्र सद्भाव इति सत्त्वम् । तथा लक्षणोपपत्तेः । तद्व्येषु प्रधानं
गुणभूताक्रिया नामान्येव तानि । नमन्त्याख्यातशब्दे गुणभावेन । नमन्ति
वा स्वमर्थमाख्यातशब्दवाच्ये गुणभावेनेति नामानि । यथैव ह्याख्याते
विद्यमानमपि द्रव्यमविवक्षितमेवमिहापि विद्यमानापि क्रिया अविव-
क्षिता । द्रव्यपरत्वात् सत्त्वशब्दस्य तद्विक्रियाजनितमुत्तमकालं क्रियाशेष-
भूतमभिधाय धात्वर्थोऽसौ व्यावर्त्तते ॥

आह । कथं पुनर्नास्ति क्रियाविद्यत इति । विद्यमानापि वा विवक्षि-
तेति । उच्यते । प्रकृतिः । प्रत्ययो विभक्तिरिति त्रैधा विभज्यमान-
मेतावदेवैतन्नाम । तत्र प्रकृतिर्धातुगित्येकोऽर्थः । धातुश्च पुनः क्रियावचनः
स च नास्ति विद्यत इति तदभिधेयभूतया क्रियया भवितव्यम् । यथा-
वक्ष्यं यत्रार्थसत्र तदभिधायकः शब्दः । यत्र शब्दस्तत्र तद्व्याच्योऽर्थ इति ।
सम्बुद्धौ हि शब्दार्थो वाच्यवाचकत्वेन नित्यमिति । एवं तावत्क्रिया
विद्यते यत्पुनर्वैतदुक्तं विद्यमानापि क्रिया कथमविवक्षितेति ? अत्र
ब्रूमः । नास्ति यो धातुः सकृत्प्रयोजयति तेन प्रातिपदिकेनाभिभूतक्रिया-
भिधानशक्तिः प्रातिपदिकान्तर्लानवृत्तिरेव स्वमर्थमुद्भावयितुमशक्नुवन्
प्रातिपदिकार्थमेवानुवर्त्तमानो द्रव्यप्रधान एव भवतीत्येवं न विवक्षिता
क्रिया । सा तु विद्यमानापि विगृह्यमाणे नास्ति प्रातिपदिकनिवन्धना-
दुन्मुच्यमाना द्रव्यगतमर्थं प्रकाशयति । न प्राग्विग्रहादिति द्रव्यपरता
सत्त्वशब्दस्य गम्यते । तथाचोक्तम्-

(लटः श्रुतशानचावप्रथमासमानाधि- (अ. ३ । पा. २ । आ. ३ ।)
कग्यो । ३ । २ । १२४ ।)

निर्देशः कर्मकग्यां प्रदानमपकर्षणम् ।

स्वाम्यर्थोऽप्यधिकरणं विभक्त्यर्थाः प्रकौत्तिताः ॥

स्वीपुंभ्रपंसकभेदं निपातोपसर्गाणामपि वा क्वचिन्नामत्वमपेक्ष्य ब्रज
वचनेनोक्तं नामानीति । अपरे पुनर्भावकालकाङ्कसंख्यास्त्वत्वार एतेऽर्था
आख्यातस्य । तेषां भावप्रधानता भवति । अतो भावप्रधानमाख्यात
मित्युक्तम् । नाम्नोऽपि सत्ता द्रव्यं संख्या लिङ्गमित्येतेऽर्थाः । तेषां द्रव्य-
प्रधानमित्यतः सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तम् ॥

अत्र हरिः—

प्राप्तक्रमा विशेषेषु क्रिया सैवाभिधीयते ।

क्रमरूपस्य संहारे तत्सत्त्वमिति कथ्यते ॥

क्रियावाची धातुः सत्त्ववाचितामेति । गीयते क्रियासत्त्वे च सत्तैव ।
तथाहि । साधनपरिस्पन्दवशात्क्रियानां व्यक्तिस्थानीयानां विशेषशब्द-
वाच्यानां पौर्वापर्ये तद्गतापि जातिस्तथात्वेन प्रतिभासत इति सैव
साक्षात्सत्ताख्या क्रिया सकलधातुविषया । तस्या एवावान्तरोधात्वर्थभेद
इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । साधनसम्पर्कहेतुकप्रतीयमानरूपा परामर्शे सत्तैव
सत्त्वं द्रव्यमित्युच्यत इति सिद्धसाध्यरूपो द्विधाविवर्त्तः सम्भाषरूपस्य
परस्य ब्रह्मणः प्रतिपादितः । तदेव हि सर्वत्रानुगतम् । न चात्र दर्शने
सद्भ्यःसत्ता व्यतिरिक्ता भावत इति सर्वं तन्मयम् । ततश्च सर्वशब्दानां
सत्तावचनत्वाज्जातिपदार्थव्याप्तिः । यद्यपि च द्रव्यपदार्थेऽपि ब्रह्मद्रव्य
स्याभिधानमुपाधिभेदभिन्नस्य वक्ष्यति तथापि तात्पर्यभेदादवस्थाभेदः ।
जातिपदार्थे सर्वत्रान्वयिरूपं जात्यात्मना ब्रह्मविवक्षितम् । द्रव्यपदार्थनये
तु परिनिष्ठितरूपं परमार्थतयेति दर्शनविकल्पाश्रयमेवं च पक्षद्वयेऽप्येक-
पक्षीभावरूपः सिद्धान्तः । परमार्थदृष्ट्यात्र सर्वपार्श्वदत्वात्पुनरस्य शास्त्रस्य
दर्शनान्तगोपन्यासः । एष च सर्वत्रेवास्य 'यश्चकारस्याभिप्रायः । पदार्थ
चर्चाविषये ब्रह्मदर्शननयेनैव सम्बन्धादिविचारे विनिगमनात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४४१

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

(लटः शट्शानच्चावप्रथमासमानाधि-
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

सैव भावविकारेषु षडवस्थाः प्रपद्यते ।

क्रमेण शक्तिभिस्ताभिरेवं प्रत्यवभासते ।

षट्भावविकाशा भवन्तीतिऽस्माह भगवान् वाच्ययिगिरिति निरुक्त-
कारः । तत्र च भावस्य परमार्थरूपस्य सत्तात्मकस्य जन्मादयो विकाशा-
इत्यर्थः । सन्मात्रस्वभावा हि सत्त्वोत्तमोत्तरविकाशापत्तौ जायतेऽस्ति
विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति व्यपदेशमासादगति । प्रथम-
तरं च सन्मात्रं रूपमस्ति शब्देन नाभिधीयते अपि तु जन्मोत्तरकालभावो
तस्या अवस्था विशेषः । जन्मानन्तरभावि हि रूपं तस्या लोके सदिति
व्यवहार्यम् । ततः प्राक्पश्चाद्भावित्यः पुनरवस्था जन्मविपरिणामादिरूपेण
व्यवहार्याः । तथाहि । स्वशक्तिमाहात्म्यात्पूर्वं जायत इत्यवसीयते
पश्चादस्तीति । अवस्थितस्य विकाशापत्तिरिति विपरिणमते तच्च विपरि-
णमन् मूहूर्तमपि नावतिष्ठते इति वर्धते यावदनेन वर्धितव्यं ततोऽपक्षीयते
मूहूर्तमप्यनवस्थास्यादेव । अत एवोक्तं ततोऽपायेन युज्यत इति । ततोऽपि
विनाश इत्येवं क्रमस्थितिः । एवम्भूतास्तस्याः काश्चन शक्तयो विद्यते
येनैकैव सती तथातया विचित्रेण रूपेण प्रतिभासते । न च परिणति-
ः श्रानाभिप्रायेणायं विकारशब्दः । अनित्यत्वप्रसङ्गात् । अपि तु विवर्त-
पर्यायोऽयम् । तथाहि सर्वशक्त्यात्मभूतत्वाद् ब्रह्मणोऽनेकविकारप्रदर्शन-
मामर्थ्यलक्षणा अविद्याख्या शक्तिः कार्यभेदादपचरितनानात्वासमो-
ऽस्तीत्यागमविदः । इत्थं च स्वाभिरेव शक्तिभिर्व्यतिरिक्ताभिर्जन्मादि-
रूपतयाऽविद्यायामाभासते । तदेव ब्रह्मसर्वभावेण समानरूपं सत्तात्मक-
मन्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्याभावादित्येषोऽन्वयः ॥

यदि तर्हि स्वशक्तिमाहात्म्याज्जन्मादिरूपतया सत्तैवावभासते कथं
न युगपदवभासः । क्रमेणेति कथम् । न हि क्रमो नाम कश्चिन्क्रिया-
विशेष इत्याशङ्क्य कालाख्याऽपि शक्तिर्ब्रह्मण एवेत्याऽप्याह

(लटः श्रुतज्ञानचावप्रथमासमानाधि-
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३ ।

आत्मभूतः क्रमोऽप्यस्या यत्रेदं कालदर्शनम् ।

पौर्वापर्यादिरूपेण प्रविभक्तमिवस्थितम् ॥

योऽयं क्रियाणां क्रमः सोऽप्यात्मभूतोऽस्याः सत्तायाः । न केवलं ता
क्रिया एव क्रमवद्भ्यो व्यतिरिक्तस्य क्रमस्यासत्त्वेनानात् यत्र क्रमे इदं काल-
दर्शनम् । कालं नाम पदार्थान्तरं तीर्थिकाः पश्यन्ति पौर्वापर्यादिरूपेण
प्रविभक्तम् । कालस्य प्रविभक्तत्वादर्थनमपि प्रविभक्तमित्युक्तम् । तात्पर्येण तु
कालः पौर्वापर्यादिरूपेण प्रविभक्त इव क्रियोपाधिवशात् । क्रमाख्या हि
कालशक्तिर्लक्षणी जन्मवासु पदार्थेषु जन्मादिक्रियाद्वारक्रमेव पौर्वापर्येणाव
भासोपगमविधायिणी नापरो द्रव्यभूतः काल इति ॥

अर्थाद्विहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिता ।

जन्मादयो विकाराः षट्भावभेदस्य योनयः ॥

तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता ।

लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते ॥

अनपायोपजनविकारित्वान्नित्या ब्रह्मात्मिका सत्ता निरन्वयविनाशा
न हेत्वभावो नाम न भावाद्यतिरिक्तः । केवलं प्रागुद्धं च तिरोभावमात्रं
भावावभासस्य यदस्माभिरभ्युपगम्यते सैव नास्तिता कथ्यते । सत्तैव तिरो
भूता स्वकारणेषु शक्तिरूपतयाऽवस्थिता । वस्तूनां नाशो न तु विरूपा
ख्येऽसौ । समस्तेषु च भावेषु तिरोभूतेषु उपसंज्ञितक्रमः सिद्धरूप
तिरोभावो नाश इत्यादिनामपदप्रत्यायः । यदा तु सैव नास्तिता तिरो
भावावस्थारूपा साधनमस्यैवशास्त्रतीयमानस्वभावा विवक्षिता तदा-
ख्यातपदप्रत्याय्या पूर्वावस्थाऽपक्षीयत इत्युच्यते । तदुत्तरा तु विनश्यतीति
द्वौ भावविकागौ प्रातिलोम्यपरिणामलक्षणौ । तत्र च भवनधर्मणो
भावस्य भवनविरोधात्तिरोभाव मात्रं विनाशः ॥

एवं सत्ताप्रतियोगिनोऽपि प्रथमं तद्विकारत्वमवस्थाप्य जन्मनस्तदि
कारत्वं व्याचष्टे ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६४३

(अ. ३ । पा. २ । व्या. ३)

(लटः श्रुतशानचावप्रथमासमानाघि-
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

पूर्वस्मात्प्रच्युता धर्मादप्राप्ता चोत्तरं पदम् ।

तदन्तराले भेदानामाश्रयाज्जन्मकथ्यते ॥

कारणे शक्तिरूपेणावस्थानाख्यात् पूर्वधर्मात् प्रच्युता, धर्मेतिगामि
व्यक्तिप्रगुणां निष्ठापप्राप्तमत्ता. गृहीतक्रमा कार्याभिमुखोत्तरावस्था
विशेषमासादयन्ती, जायत इति व्यपदिश्यते नत्वमत एवोत्पादो जन्म ।
तद्यथा न सतोऽव्यन्तं विनाशः, तथाजन्मनापि नाभूतपूर्वस्याविर्भावा ।
एतच्च नाभावो जायते भावो नेति भावोऽनुपाग्यतामित्यादिना प्रकटयि
ष्यति । अत एव चावस्थामात्रत्वात्कार्यकारणयोर्भेदाद् यथा विवक्षां
जनिक्रियाकर्तृत्वोपपत्तिरङ्गुली जायत इत्यादौ । एतच्च निपुणतरं कारक-
ममुद्देशे वक्ष्यते । पूर्वापभावस्थान्तगालवर्त्तिक्षणापरम्पर्याक्रमविवक्षायां च
जनिक्रियान्वयो न उपगम्यादवस्थायाम् । तथा वक्ष्यति

पूर्वमवस्थामजहत् संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।

संमूर्च्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥

उत्तरावस्थायाश्च पूर्वावस्थामु समागोपात् कर्तृत्वम् । व्यावृत्तं हि
कारकं निरूपयन्तो जायत इति व्यवहर्न्ति । निष्ठायां एनमस्तीति जन्मो-
त्तरकाला मत्ता व्यपदिश्यते । ततोऽपि धर्मान्तगविर्भावोन्मुखतायां विप-
रिणामते । तत्रापि वृद्धौ वर्धत इति जन्मविशेषा एवेतं न पृथग्गोपात्ताः ।
तदयमानुलोम्यपरिणामः । तदेवं सत्तैवक्रियाविवर्त्तान्वयिणी । धर्मादेव
स्वपरः क्रियाभेदः सर्वधातुविषयः । तत्रैव च मिद्धरूपतायां द्रव्यता
मिद्धिर्हि निष्पत्तिरिति क्रियापूर्वभाविणी नात्यन्तमर्थान्तमुत्ता ॥

अथ यदुक्तं सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमानेति, तदिदानीं सम्बन्धिनं
दर्शयितुमाह ॥

आश्रयः स्वात्ममात्रा वा भावा वा व्यतिरेकिणः ।

स्वशक्तयो वा सत्ताया भेददर्शनहेतवः ॥

(लटः शृष्टशानचावप्रथमासमानाधि- (अ. ३ । पा. २ । आ. ३)
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

क्रियाद्रव्ययोः सत्तात्मकत्वप्रतिपादनात् तद्व्यतिरेकेण व्यस्वन्तरा-
भावाद् यद्यपि सर्वं सत्तात्मकपरब्रह्ममयं तथापि व्यवहारेऽविद्याप्रतिरूपं
यथावभासं भेदस्यासत्त्वस्यानपह्नवनीयत्वात् । इत्यादिसत्ताश्रयः प्रतिभागो-
ऽयमविरुद्धः । तदाश्रयः सत्तायाः स्वाधारो व्यञ्जकत्वात् भेददर्शनस्य
भेदावभासस्य न तु भेदस्यैव भावतो भेदाद्धेतुः । यद् यथा एकमपि मुखं
तैलोदकादर्शमणिद्वयपणादावनेकरूपमवभासते । एवं व्यञ्जकानां गवादीनां
भेदात्सत्ता गोत्वाश्रवत्वादिरूपतयाऽवभासत इत्यर्थः । स्वातीया वा मात्राः
कलाः परिकल्पिता भागा अंशा गोत्वादिमामान्यविषयाः परिच्छिन्न
विषयाः सर्वविषयायाः सत्ताया विच्छिन्नावभासतां दर्शयन्ति येन तैरेव
मा विच्छिन्नेवाविच्छिन्नाप्यवभासते । ते चाश्रयभेदादेव ततः परिकल्पित
भेदाः । तथाच

सामान्यान्यभिधीयन्ते सत्ता वा तैर्विशेषिता ॥

गोत्वादिभिः सत्ताभेदं वक्ष्यति । दृष्टस्य स्वांशैरेव परिकल्पितैर्भेदाव-
भासः । तद्यथा अवयविनः । आत्मापरोऽपि सद्भवति कल्पनानिर्मितेन
भेदेनेति, स्वग्रहणेन विशेष्यते स्वस्वासावात्मेति । दृष्टस्य काल्पनिको भेदो
यथा हन्त्यात्मानमात्मनेति । न ह्यात्मव्यतिरिक्तोऽन्यः कश्चित्प्रत्यवभासते ।
अर्थान्तरत्वेनावभासमाना वा देशकालेन्द्रियादयो भेददर्शनहेतवः ।
सत्ताया वा इहेदानौमिदमन्यत्रान्यदन्यदिति देशादिनिमित्तो वस्तुभेदः ।
तथा देशासत्ति विप्रकर्षकृतोऽन्यथावभासो वस्तूनाम् । यथाऽऽः

दूरे यथा वा मच्छत्सु महानल्पोऽपि दृश्यते ।

तथा रात्रौ नीलोत्पलादीनामन्यथावभासः, अन्यथाहनीति काल-
कृतो भेदः । तथाच कामलाद्युपहतनयनानां शुक्ले शङ्के पीतत्वावभास इति
इन्द्रियनिमित्तो भेदः । देशादावपि च सत्तायाः सम्बन्धिनोऽन्ये भेदका इति
विषयभेदान्नैतरेतराश्रयता । तथा चायमत्र परमार्थः । आत्मीया एव
शक्तयो योग्यताख्याः सत्तायास्तथाविधाः सन्ति याभिः विश्वप्रपञ्चं गच्छति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६४५

(अ. ३ । पा. २ । व्या. ३)

(लटः श्रुतशानच्चावप्रथमासमानाधि-
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

लङादिति । (कै)

लङादिवाच्यकारकसमानाधिकरणत्वमङ्वाच्यकारकसमानाधि-
करणस्येत्यर्थः ॥

अप्रथमान्तेन । (कै)

इतरार्थनेत्यादि ॥

प्रसज्येतेति । (कै)

अतरोव लङापि लकारार्थकर्तुः प्राधान्यस्यादिति भावः ॥
यद्यप्यन्तरङ्गाप्रथमा तथापि प्रधानानुरोधित्वेन वलवतीद्वितीयैव
स्यादित्यर्थः ॥

तद्यथा चिन्तामणिर्दर्शनां यथा मंशयमाकाङ्क्षानात्वं दर्शयति, तथा-
नन्तशक्तिं सन्मात्रं ब्रह्माविद्याविलसितमहं सामागिकप्रमादविषये
नानारूपं चकास्तीत्यन्ते वस्तुसतत्त्वमुद्घाटितम् ॥

अत्रेदमुच्यते यद्यपि तिङन्तोपस्थाप्ययोः कर्तृकर्मणोरप्रथमान्तेन
सामानाधिकरण्यं नास्त्येव तथापि कृदन्तोपस्थाप्ययोः सामानाधि-
करण्यदर्शनात् कृत्स्थानिप्रक्रियावस्थायां कल्प्यमानो लकारः प्रकृत्यर्थं
प्रति प्रधानभूते कर्तृकर्मणी अभिदधानः कल्प्यते । लकारवाच्यांश्च
निवृत्तोरविषेशेऽपि गुणप्रधानभावे वैलक्षण्यमस्तीति फलितोऽर्थः ॥
अप्रथमा इत्यादिकिम्—देवदत्तः पचति । कथं तर्हि सन् ब्राह्मणः ।
अत्राहुः । लटः श्रुतशानच्चाविति योगो विभज्यते । नन्वोर्विभाषा
(३ । २ । १२४) इत्यतो विभाषानुवर्त्तते । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन
यथादर्शनं प्रयोगोऽप्यवतिष्ठते ॥ अप्रथमा इत्यादितु योगान्तरं विषय
विशेषे श्रुतशानचोर्नित्यतायाः स्पष्टीकरणाय ॥

६४६ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 (लटः श्रुतज्ञानचावप्रथमासमानाधि- (अ. ३ । पा. २ । आ. ३)
 करणे । ३ । २ । १२४ ।)

कर्त्तव्यभिधानमिति . (कै)

तदभिधानशक्तिरित्यर्थः ॥

द्वितीयादौति । (कै)

द्वितीयाद्यर्थेत्यर्थः ॥

प्रतिपत्तुमित्यर्थ इति । (कै)

लङ्वाच्यस्याऽप्रथमान्तमामानाधिकरणं न भवति लङ्वाच्यस्य
 भवति यत्तत्र किं कारणं प्रतिपत्तुं शक्यं स्वभावातिरिक्तं न
 किमपौति भाष्यार्थ इति भावः । ततश्च शत्रादिविषयलटोऽस्त्येव
 शत्रुविधायकशान्तत्वलत्वस्वभावादप्रथमासमानाधिकरणमिति न
 दोष इति तात्पर्यः ॥ न तु लस्य कापि प्रयोगाभावेन कथमौ
 दृशस्वभावावगतिः इतः पक्षान्तरमाह भाष्ये

अथवेति ॥ (भा)

ननु यावदप्रथमासमानाधिकरण्यं न निर्णीतं तावदादेश
 एव न । आदेशं न चानुमानमित्यन्योन्याश्रयस्तमत आह

सिद्धानामिति ॥ (कै)

प्रक्रियार्थं विहितस्येति । (कै)

अनेन प्रक्रियार्थकल्पितानामबोधकत्वं दर्शयति

विषम उपन्यास इति- (भा)

वदत् प्रष्टव्यः किं प्रत्यक्षेण बाधनिश्चयादनुमानं न तु व्याप्ति-
 यद्विषयभावादिति । तत्राद्यं आह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६४७

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

(लटः शट्शानच्चावप्रथमासमानाधि-
कगणे । ३ । २ । १२४ ।)

यद्यपीति ॥ (कै)

प्रत्यक्षस्तेनामि- (भा)

इत्यादिग्रन्थेनापि भाष्ये तत्र बाधनिश्चयाभावः प्रतिपाद्यत इति
बोध्यम् । प्रत्यक्षेण तत्राभिमन्वन् एव पुरुषेण कृतो गृहीतो न तु
बाधः । प्रकृते तु विपरीतमित्यर्थः । लकाराप्रयोगनिमित्त-
कत्वेनान्यथामिद्वत्त्वाद्भावग्राहिणः प्रत्यक्षस्य बाधत्वमित्यन्वयः ॥

सामान्यतो दृष्टेन (कै)

कार्यकारणभिन्नलिङ्गकेन ॥

नह्यन्यथेति । (कै)

एवं च शट्शास्त्रवैयर्थ्यरूपानुकूलताकमहितमनुमानमन्यथा-
मिद्वत्प्रत्यक्षात्प्रवर्तमिति भावः ॥

रूपसहचारिणस्त्विति । (कै)

‘शुक्रभास्वरूपव्यापकस्येत्यर्थः । तमम् न तद्रूपवत् स्पर्शस्यो-
द्भूतस्येति द्रष्टव्यम् । तेन दीपप्रभायां स्पर्शाग्रहेऽपि अनेक-
दिकरूपस्य युगपद्ग्रहणेऽपि न दोषः ॥ व्याप्तिग्रहणाभावं समाधत्ते
भाष्ये

कस्यचिदिति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

१ ‘शुक्रभास्वरूपव्यापकस्य’ इति क चिद्विहित एतत्के पाठः ॥

२ स्पर्श प्रबन्धो हस्तेन यथा चक्रस्य मन्तवः ।

न तथालातचक्रस्य विच्छिन्नं स्पृश्यते हि तत् ॥

(लट् प्रथमान्तावप्रथमासमानाधि-
करणो । ३ । २ । १२४ ।)

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

न भूय इति ॥ (कै)

ननु लट् अप्रथमान्तसामानाधिकरण्यात् तदनुवादेन विहि-
तादेशस्थानित्वादित्यनुमानम् । तत्र दृष्टान्ताभावेन कथं व्याप्ति-
पक्ष इति चेत् । यः स्थानौ स आदेशसमानधर्मेति सामान्यतो
व्याप्त्यैव सहकारिविशेषवत्त्वाद्विशेषानुमिति । अत्रापि गृह-
विधायकशास्त्रमेवानुकूलस्तर्क इत्याहुः । 'वृक्षपर्णयोर्जातित्वादेश-
वद्भावः स्यादत आह

भाष्यकारेति । (कै)

व्यक्तिप्राधान्यविवक्षणादितिभावः ॥

भाष्ये

यदन्यत्रप्रथमासमानाधिकरणादिति । (भा)

अत्रावध्यवधिमतोः साजात्यादन्यत् किञ्चित् समानाधिकरण-
मेव गृह्यते । तेनाप्रथमान्तेन समानाधिकरणस्य लट् इति
फलति ॥ यथाश्रुते तु " कौर्वतः " इत्यादौ दोषापादनासंगतिः
स्पष्टैव ॥ नन्वापि " कुर्वतो देवदत्तस्य " इत्यादिपदान्तरसामा-
नाधिकरणमस्त्वैव इत्यत आह

'कुर्वत इति । (कै)

वृत्तिघटकातिरिक्तविशेषापेक्षमितिभावः ॥

१ वृक्षपर्णयोः—अयं वृक्षः । इदं पर्णमिति ॥

२ 'कौर्वत इति' इति बङ्गेषु पुस्तकेषु पाठः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६४६

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

(लटः श्रुतज्ञानचावप्रथमासमानाधि-
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

पदान्तरेति । (कै)

देवदत्तस्येत्यादीत्यर्थः ॥

देवदत्तादिना पदान्तरेणेति । (कै)

प्रथमान्तेनेति शेषः ॥

पूर्वस्मिन्नपीति । (कै)

समानाधिकरणसमामरूप “ कुर्वङ्गक्तिरि”त्यादिः “ कुर्वत्तर ”
इत्यादिश्च । कुर्वङ्गक्तौ “ १पुंवत् कर्मधारये ”ति पुंवत् ॥

ननु लक्षणान्तरे ‘ अपचत्कल्पं देवदत्तः ’ इत्यादौ स्यादत आह

लक्षणशेष इति ॥ (कै)

अन्तर्वर्त्तिसुपा प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धे किमुत्तरपदग्रहणेनेत्यत
आह

१पृथगिति ॥ (कै)

भाष्ये

आदेशनिमित्त इति । (भा)

तस्मिन् हि प्रातिपदिकत्वे सुबन्तत्वे च तद्धितोत्पत्तेरिति
भावः ॥ सुप उत्तरपदनिमित्तत्वम् उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वं
दर्शयति

१ पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । पा—अ ६ । पा ३ । मृ— ४४ ।

२ ‘ पृथगुत्तरेति ’ इत्यपि वज्रस्य पन्तकेषु ॥

६५०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(लटः श्रुतशानचावप्रथमासमानाधि- (अ. ३ । पा. २ । आ. ३ ।
करणे । ३ । २ । १२४ ।)

१सत्युत्तरपद इति ॥ (कै)

तिङादेशादिति । (भा)

तिङ्कृपादादेशादित्यर्थः ॥ एवं च पच् ल् इत्यत्र तिङो
नाधित्वा सुपि ममास उत्तरपदे श्चादितिङां बाधकमिति भावः ॥

निमित्तवन्ताविति । (भा)

उत्तरपदरूपनिमित्तस्य संपन्नत्वादपवादत्वेन श्रुतशानचावेवेति
भावः ॥ ननु पचतोत्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोरभावात्कथमादेश
प्रसक्तिरत आह—

अचापीति । (कै)

सुवेव प्रत्यय इति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५१

(अ. ३ । पा. २ । व्या. ३) (लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३ । २ । १२६ ।)

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ।

३ । २ । १२६ ॥

भाष्ये

क्रियाया गुणे इति । (भा)

क्रियायाः कारके इत्यर्थः ॥ कारकनिरूपितं यदा लक्षणत्वं
धात्वर्थस्य तदर्थमिदम् । तदाह

गुणशब्देनेति ॥ (कै)

यदा स्थानादिनेति । (कै)

कथमयं सूचयतीत्यादिप्रश्ने यदेदमुत्तरं तदा तथा सा लक्ष्या
भवतीति बोध्यम् ॥

'यदा त्विति । (कै)

यदा क्रियाया कारकं लक्ष्यते तदा तदर्थमिदमित्यर्थः ॥

१ उपलब्धकैयटग्रन्थे 'तु' घटितपाठो नास्ति । परं त्वनेन नागेश्वर-
भट्टीय कैयटपुस्तके 'तु' घटितपाठोऽस्तीत्यनुमीयते ॥

लक्षणां चिह्नम् । हेतुः फलं साधनं च । क्रियाया लक्षणां हेतौ च
यो धातुस्तस्मात्तदः प्रत्ययान्तोऽस्ति ॥ प्रयाना भुञ्जते यवनाः । इह प्रयनं
भुजिक्क्रियायाः परिचायकम् । अर्जयन् वमति । अर्जनं वमस्य फलम् ।
विद्वान् मुच्यते । ज्ञानं मोक्षसाधनम् । इह लक्षणत्वादिकं द्योतम् ।

६५२ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३ । २ । १२६ ।) (अ. ३ । पा. २ । व्या. ३)

देवदत्तो लक्ष्यते इति । (कै)

सूत्रसमानकालिकस्थानक्रियेत्यर्थः ॥

मृच्छते इति । (कै)

गुणशब्देनेत्यर्थः । अत्र पक्षेऽशुचित्वादिगुणस्येदं लक्षणं न तु क्रियाया इति भावः । अत्र पक्षे 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (३ । २ । १२६) इति सूत्रे गुणे लक्ष्ये उपसंख्यानं कार्यमित्यर्थः ॥

भाष्ये

कर्तुंश्चेति । (भा)

कर्तुंलक्षणभूतयोः क्रिययोर्वाचकाभ्यां पर्यायेणेत्यर्थः ॥

सदादयश्चेति । (भा)

प्रथमासमानाधिकरणार्थमिदं वाग्रहणस्यायमिति । “लटः श्रद्धशानचा” इति विभक्तसूचानुवर्तमानवाग्रहणस्य “सदादयश्च” इत्यादिवचनसमुदाय इत्यर्थः ॥ ननु क्रिययोरेव लक्ष्यलक्षणभावे “को देवदत्त” इति प्रश्ने एतदुत्तरं न स्यादत आह

स्थितिक्रियेति ॥ (कै)

सर्वनामपरामर्श इति । (कै)

एतद्रूपसर्वनामपरामृष्टदेवदत्तस्य लक्षणमिति फलितम् । अन्यथा

लङ्घ्यस्तु कर्त्रादिरेवेति बोध्यम् । परिचायकश्रयणाश्रययवनरूपानेकाश्रय-
निष्ठा वर्तमानाभुजिक्रिया । फलीभूतार्जनाश्रयकर्तृको वासः । श्रमक-
ज्ञानाश्रयनिष्ठे मोक्षस्य वाक्यार्थ इति दिक् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५६

(अ. ३ । पा. २ । व्या. ३) (लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३ । २ । १२६ ।)

वचनान्तरारम्भेऽपि तिष्ठतेः शब्दनापत्तिः । न हि तदाप्यक्रिया
देवदत्तस्य लक्षणं किन्तु तदुपलक्षितसूचणक्रियेति बोध्यम् ॥

समुच्चयमानमिति । (कै)

परस्परलक्षणता यत्र समुच्चयमानं सत्कर्तृविशेषस्य लक्षणा-
मित्यन्वयः ॥

यथा चैतन्येति । (कै)

तत् स्वरूपत्वात् पुरुषस्य यथा तत्र लक्षणत्वारोपेण शब्द-
प्रयोगस्तथाऽत्रापि तदारोपेण प्रत्यय इति भावः ॥

.भाष्ये

इति वक्तव्यमेवेति । (भा)

“लक्षणहेत्वोः” इत्यनेनासिद्धेः । यथाश्रुतसूत्रन्यासे सूत्रे
वाग्वहणानुवृत्तेरभावाच्चेत्यभिमानः ॥

तौ सत् । ३ । २ । १२७ ॥

प्रत्ययविधिरिति । (कै)

मदित्यस्य प्रत्ययस्य विधिरित्यर्थः ॥ भाष्ये

प्रकृताविति । (भा)

एवं च प्रत्ययविधौ श्रुतज्ञानचावित्यस्यानन्वयापत्त्या संज्ञा-
विधिरेवेति भावः ॥

१ धर्मासंबन्धयोरपीति । (कै)

‘लटः सद्’ (३।३।१४) इत्यादिविहितयोरित्यर्थः ॥ ननु
भूते श्रुतज्ञानचोर्बिध्यदर्शनादाह

वर्त्तमानसामौष्य इति ॥ (कै)

अतिदेशादिति । (कै)

तेन प्रत्ययवत् संज्ञायतिदेशेनैव सिद्धा तस्या अपि वर्त्त-
मानाधिकारे विहितत्वात् । “लटः सदा” (३।३।१४) इति

१ धर्मासंबन्धयोरपीति इति पाठः ग चिह्नितपुस्तके ॥

श्रुतज्ञानचौ मत्संज्ञौ स्तः ॥ तौ ग्रहणमामर्षादिह श्रुतज्ञान-
चोरानुपूर्वीमात्रं गृह्यते । अन्यथा प्रकृतयोर्वर्त्तमानार्थयोरेव संज्ञा स्यात् ।
लट्प्रदेशयोस्तु न स्यात् । तेन तद्योगे पृथगगुणेति न प्रवर्त्तते । लटः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५५

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

(तौ सत् । ३ । २ । १२७ ।)

वचनादेव भविष्यदर्थयोरपि मा सिद्धेत्यर्थः । शतशान्तावित्यस्य
मत् संज्ञावितिशेषः ॥ न तूक्तरीत्या मत् संज्ञामिद्विरत आह

वर्तमानवदित्यादि ॥ (कै)

न तु संज्ञेति । (कै)

अनधिकारादितिभावः ॥

ननु “लृटः सदा” (३।३।१४) इत्यनेन मल्लन्देन
विधानात् तद्विहितयोः मा सिद्धेत्यत आह

तथा लृट इति ॥ (कै)

भाष्ये

‘ब्राह्मणस्य पक्ष्यदिति । (भा)

यद्यपि “पूरणेति” (२।२।११) सूत्रेऽत्रामामर्थ्यात् समामो
नेतिभाष्ये उक्तं तथापि तत्रत्यसिद्धान्तोदाहरणस्य “ब्राह्मणस्य
शुक्लाः” इत्यस्योपलक्षणम् ॥

१ ‘ब्राह्मणस्य पक्ष्यन्’ इति उपलब्धवज्जुषु भाष्यपुस्तकेषु पाठः ॥

‘ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणाः’ इत्यपि वज्जुषु भाष्यपुस्तकेषु पाठः ॥

२ उपलब्धभाष्यपुस्तके “अमामर्थ्यादत्र न” “तत्रामामर्थ्यात्”
इत्येवं पाठोऽस्ति ॥

मद्वेति (३।३।१४) सूत्रं तु सत्सदृशौ स्त इत्यव परं स्यात् । यथा
अमो पितृपितृणाः मिच्छाः क्रियन्तामित्युक्ते मिच्छाशब्देन तदाकारतामात्रं
लक्ष्यते मुख्यार्थस्य बाधात् तथेहापीति दिक् ॥

६५६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

तौ सत् । ३ । २ । १२७ ।)

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

संनिहितस्यैवेति । (कै)

संनिहितगुणविशिष्टस्यैवेत्यर्थः । तादृशस्यैव तत्र बुद्धिस्थित्वा-
दिति भावः ॥

नालमिति । (कै)

वाच्यवृत्त्या वद् यथा प्रतीतेरिति तात्पर्यम् ॥

शब्देनैवेति । (कै)

योगविभागबोधनद्वारा बोध्यत इत्यर्थः ॥

शब्दत इति । (भा)

भाष्ये “आद्यादित्वात्” तृतीयान्तात् तसिरिति भावः ॥
भाष्ये

सदितियोगेति । (भा)

‘सद्’ इत्येव सूत्रे इत्यर्थः ॥

योगाङ्गमिति । (भा)

योगः सूत्रसमुदायरूपाष्टाध्यायी तदङ्गसूत्रत्वेन । तच्च योग-
विभागे सतीत्यर्थः ॥ ननु स्थानिनिर्देशाभावात् प्रत्ययाधिकाराच्च
आदेशत्वं कथं प्रत्ययस्येति च कथं लब्धमित्यत आह

१ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । ५ । ४ । ४४ ॥ तसि प्रकरणे आद्या-
दिभ्य उपसंख्यानम् । इति वार्तिकेन तृतीयान्तात् तस् प्रत्ययः ॥

२ ‘योगाङ्गे’ इति ‘ग’ पुस्तके पाठः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६५७
 (अ. ३ । पा. २ । आ. ३) (तौ सत् । ३ । २ । १२७ ।)
 'पूर्वसूत्रे इति । (कै)

प्रत्ययप्रकरणाच्च प्रत्ययस्येतिलब्धमिति भावः । अनुवर्तमान-
 प्रत्ययपदं षष्ठाविपरिणम्यत इति बोध्यम् ॥ ननु^१धातोरित्यधि-
 कारात् तृतीयधात्वधिकारविहितानामादेशेऽपि तस्यानामपि
 प्रसङ्गः कस्माच्चोक्तोऽत आह

तृजादीनामिति । (कै)

लोपविधानसामर्थ्यान्नभविष्यत इत्यनुषङ्गः । एमुल् विधानं
 तादेश प्रवृत्तये एव स्यात् । न हि स कश्चित्प्रयोगे श्रूयते इत्यभि-
 मानः ॥ नियमं साधयति भाष्ये

योगविभागतश्चेति । (भा)

ताविति योगविभागेन यतः सत्संज्ञकं विहितमतो

'लुटः सट् (भा)

इति योगविभागेन नियम्यत इत्यर्थः ॥ तद् व्याचष्टे

एवं तर्ही- (भा)

त्यादि ॥

तावेवेति । (कै)

तावित्यनेन पुनर्विहितौ । सदित्यनेन च प्रकान्तत्वाविशेषात्

१ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः (३ । २ । १२६) इति सूत्रे ॥

२ धातोः । ३ । १ । ६१ ॥

३ लुटः सदिति इति बङ्गषु पुस्तकेषु पाठः ॥

६५८

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

(तौ सत् । ३ । २ । १२७ ।)

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

सर्वेषामपि संज्ञा ॥ नन्वेवमपि “^१दिषोऽमित्रे” इत्यादिविहित-
शतुः संज्ञा न स्यादिति चेत्

लृटः सदा । (भा)

इति ज्ञापकात् तच्छब्देन शतत्वज्ञानचत्वाभ्यामेव परामर्शो न
तु लस्थानिकत्वादिविशेषस्याप्याश्रयणमित्याशयात्

लृट इवेति । (कै)

पूर्वविहितशतज्ञानज्मात्रानुवादेन विकल्पोऽनेन विधीयत
इत्यर्थः । एवं च लृट् लृटोरुभयोरपि प्रथमासमानाधिकरणे
आदेशविकल्पसिद्धिरितिभावः । एवं च यथान्यासेऽप्ययं विकल्पः ।
प्रथमासमानाधिकरणविषयपूर्वेतिध्वनितम् ॥

^१लादेशेष्विति । (कै)

वासरूपन्यायस्य अनादेशप्रत्ययविषयत्वादितिभावः ॥ साधना-
भिधानस्येष्टत्वादाह

अनिष्टस्यापीति ॥ (कै)

निघ्नाना इत्यादाविति । (कै)

अनुपदेशात् परत्वाभावादितिभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६५६
(अ. ३ । पा. २ । व्या. ३) (तृन् । ३ । २ । १३५ ।)

तृन् । ३ । २ । १३५ ॥

अताच्छील्यार्थमिति । (कै)

अनुपसर्गस्येति । (भा)

विशेषं वक्तव्यमित्यन्ये ॥ तत्रभावे कथं प्रशास्तेत्यत आह

तृजेवेति ॥ (कै)

नन्वेवं प्रशासितेति स्यादत आह

तृन् तृचाविति । (कै)

‘‘शंसि क्षदादिभ्यः’’ इति हरदत्तोक्तपाठे तु वृद्धिनलोपो
दुर्लभौ ॥ नन्वत्र गतिसमासे उभयथाप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
पूर्वेति कथं स्वरे विशेषोऽत आह

तादौ च (कै)

१ तंस्तृचौ शास्ति क्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ॥

इत्युपलब्धकैयटे पाठः ॥

तृन् तृचौ शंसि क्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ॥

इति हरदत्तकृतपदमञ्जर्यां पाठः ॥

एवं च उणादिसूत्रपाठेऽपि । २५० ॥

२ तादौ च निति कृत्यतो । ६ । २ । ५० ॥

६६०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(टन् । इ । २ । १३५ ।)

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

इत्यादि 'षुकीति प्रत्ययसंनियोगशिष्टतया ढन्त्वाहुणात् पूर्व-
मेव षुक्स्यादिति भावः ॥ ननु 'नेषते' रिङ् दुर्वारोऽत आह

नेषतेस्त्विति ॥ (कै)

त्विषेरिति । (कै)

तथा च तच्चानुपयोगात् सर्वशेष इति भावः ॥ भाष्ये

क्षत्तेति । (भा)

द्वाराधिकृतो रथः सूतश्चेत्याहुः ॥

---

१ नयते षुक् च । वा । अ ३ । २ । १३५ ॥

२ धात्वन्तरं नेषतिः । कथं ज्ञायते । नेषतु नेष्टादिति दर्शनात् ।
इन्द्रो वस्तेन नेषतु । गावो नेष्टात् ॥

३ त्विषेर्देवतायामकारस्योपधाया अनिट्वं च । वा । अ ३ ।
पा २ । सू १३५ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घातः । ६६२
(अ. ३ । पा. २ । व्या. ३) (ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः । ३ । २ । १३६ ।)

ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः । ३ । २ । १३६ ॥

ननु कद्वयमुपलभते अत आह

लक्ष्येति ॥ (कै)

तेनेति । (कै)

निर्देशेनासिद्धत्वं वाध्यत इत्यर्थः ॥

तदभावादिति । (कै)

असंहिता कृतार्धमात्राकालेन विच्छेदादवसानविषयत्वमिति-
भावः ॥ ननु संहिताया अविवक्षायां विभर्गोऽपि कथं तत्रापि
संहिताधिकारादिति स्पष्टमष्टमे भाष्ये इति चेन्न । पूर्वेण संहि-
ताया एवावसानकार्यनिमित्तत्वादिति भावः ॥

‘यद्येवं चत्वंस्यासिद्धत्वाद् ‘हृशि च’ (६ । १ । ११४) इत्यत्वं
प्राप्नोति । सूत्रो निर्देशः । तेन असिद्धत्वाभावादुत्वाभावे विसर्जनीयो
भवतीत्यर्थः ॥

६६२ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(समित्यष्टाभ्यो घिनुण् । ३ । २ । १४१ ।) (अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् । ३ । २ । १४१ ॥

उच्चारणार्थत्वमिति । (कै)

केवलौच्चारणार्थत्वमित्यर्थः ॥

शमिनौतरेति । (भा)

ननु ह्रस्वाभावे 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वं युक्तमिति कथं
दीर्घप्रयोग इति चेन्न । ताच्छीलिकानां प्रायेण रुदितुल्यताया
भगवतोक्तत्वेन संज्ञात्वात् 'संज्ञापुरण्योश्चे'तिनिषेधादित्याहुः ॥

१ तसिलादिष्व्वाकृत्यसुचः । ६ । ३ । ३५ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ३८ ।

अकार उत्तरत्र कुत्वार्थः । उकार उगितश्चेति ऋस्वविकल्पार्थः ।
शमिनितरा शमिनौतरा । नचैवं शमिनौ शमिन इत्यत्रोगिदचामिति
नुम्यसङ्गः । नुम् विधौ भल्ल् ग्रहणस्यापकर्षात् । इह च भल्लन्तत्वा-
भावादिति भाष्ये स्थितम् । वृत्तिकारस्तु उकार उच्चारणार्थः । नानुबन्ध
इत्याह । शमिनितरादौ चरूपेति नित्यमेव ऋस्वत्वमिष्यते इति तस्याश्रयो
न्यासकृतोक्तः । तदेतत् सर्वं भाष्यविरोधादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः ॥
उन्मादौत्यादौ तु वासरूपन्यायेन घिनुण् भविष्यति इति दिक् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६३

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३ ।) (निन्द-हिंस-क्लिश-खाद-विनाश-परि-
क्षिप-परिरट-परिवादि-व्याभाष-असूयो वुञ् । ३ । २ । १४६)

निन्द-हिंस-क्लिश-खाद-विनाश- परिक्षिप-परिरट-परिवादि-व्याभाष- असूयो वुञ् । ३ । २ । १४६ ॥ .

जातौ बहुवचनमिति । (कै)

तत्र बहुवचनस्य भगवता प्रत्याख्यानादेकव्यक्तिविषये जात्या-
श्रयणे फलाभावाच्चेदं चिन्त्यम् । प्रयोगबहुताश्रयबहुवचन-
मितिपरे ॥

‘असूजो वुञ्’ इति पाठः बहुषु मुद्रितमिद्वान्तकौमुदीषु
मुद्रितकाशिकासु मुद्रितपदमञ्जुषु च अस्ति परम् उपलब्ध महाभाष्ये
शब्दकौस्तुभे च एवं नास्ति । तत्र ‘असूयः’ इत्येवं पाठः ॥

णिदि कुत्सायाम् । लृह-हिमि-हिंसायाम् । क्लिश-विवाधने ।
खादुभक्षणे । क्षिप अदर्शने । ग्यन्तः भाविना णिलोपेन निर्देशः । अकस्तु
आगन्तुकः । केचित्तु विनाशीति ग्यन्तमेव पठन्ति । क्षिपि ग्टी-
उक्तार्थे । वदिर्ग्यन्तः । भाष-व्यक्तायां वाचि । असूयति कण्डूदियगन्तः ॥
समाहारद्वन्द्वः । व्यत्ययेन पुंस्त्वम् । पञ्चम्यर्थे च प्रथमा ॥ असूयति
भिन्नानामिहग्रहणं व्यर्थम् । गवुनैव रूपमिद्वेः । असूयतेस्तु गवुलि
प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तवृत्ति तु त्रिन्त्यादिर्गति स्वरे विशेषः ॥ इतरेषां
त्वेकाचत्वाच्च स्वरे भेदः ॥ ताच्छीलिकेषु वामरूपन्यायेन गवुल्लज्जादयो न
भवतीति ज्ञापनार्थमेतत् ॥

(जु-चङ्क्रम्य-दंदम्य-सृ-गृधि-ज्वल-शुच-लष- (अ. ३ । पा. २ । षा. ३)
पत-पदः । ३ । २ । १५० ।)

**जु-चङ्क्रम्य-दंदम्य-सृ-गृधि-ज्वल-शुच-
लष-पत-पदः । ३ । २ । १५० ॥**

सकर्मकार्यमिति । (कै)

१“अनुदान्तेतश्च चलादेः” इतिसूत्रे १चलनशब्दार्थादकर्म-
काद् इत्यतोऽकर्मकादित्यनुवर्तते । तच्च च सोपसर्गत्वेनान्तर्भावित-
तत्पर्यत्वेन वेति बोध्यम् ॥ २“सुददीपेति” युच्निषेधकम् ॥

१ अ ३ । पा २ । सू १४६ ॥

२ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । ३ । २ । १४८ ॥

३ सुद-दीप-दीक्षश्च । ३ । २ । १५३ ॥

जु-इति सौत्रोधातुः । गतिवचन इत्येके । वेगवचन इत्यन्ये ॥ क्रमु-
पादविक्षेपे । हुम-हम्म-मीमृ-गतौ । सृ-गतौ । गृधु-अभिकाङ्क्षायाम् ।
ज्वल-दीप्तौ । शुच-शोके । लष-इच्छायाम् । शल-हल-पल्लुगतौ । पद-
गतौ ॥

सुद-दीप-दीक्षश्च इत्यनेन युच्-निषिध्यते । सुद-क्षरणे । दीपी-
दीप्तौ । दीक्ष्य-मौग्ये ॥ सूदिता । दीपिता । दीक्षिता ॥

ननु दीपि ग्रहणं व्यर्थम् । ‘नमि कम्य रुम्यजनकमहिंसदीपो रः ।
३ । २ । १६७ ॥ इति रेणौव युचो वाधात् । ताच्छैलिकेषु वासरूपविधि-
र्नास्तीति पदिग्रहणेन आपितत्वादिति चेत् सत्यम् । तस्यानित्यत्वमनेन
जाप्यते । तेन कम्ना । कमना इह युज्योरेव समावेशो जाप्यत इति
भाष्यस्वरसः ॥ यदाह भवति युचोरेण समावेश इति वृत्तिकारस्तु
उपलक्षणीमिदं मन्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

ई६५

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

(स्पृहि गृहि पति दयि निद्रा तन्द्रा
अद्वाभ्य आलुच् । ३ । २ । १५८ ।)

स्पृहि गृहि पति दयि निद्रा तन्द्रा
अद्वाभ्य आलुच् । ३ । २ । १५८ ॥

ननु 'अतो दीर्घ' इत्यत्र तिङित्यनुवृत्त्या कथमत्र दीर्घ
इत्यत आह

तुरुस्तु इति । (कै)

अत एव 'ज्ञाजनोर्जे'ति दीर्घविधानस्याङ्गवृत्तपरिभाषा-
ज्ञापकत्वं संगच्छते ॥

प्रयोजनभावादेति । (कै)

नेत्संज्ञेति शेषः ॥

उभयचैकादेश इति । (कै)

लित्त्वरे प्रत्ययस्वरे वा कृते उकारेण गुणरूपे एकादेशे

१ अतो दीर्घो यजि । ७ । ३ । १०१ ॥

२ तुरुस्तुश्रम्यमः सार्वधातुर्क । ७ । ३ । ६५ ॥

३ अ ७ । पा ३ । सू ७६ ॥

४ अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः । परिभा ६३ ॥

५ लिति । ६ । १ । १६३ ॥

६ आद्युदात्तस्य । ३ । २ । ३ ॥

स्पृह-ईप्शायाम । गृह-ग्रहणे । पति-गतौ । गते चुगादावदन्ताः ॥
श्रीडोवाच्यः । श्रयानुः ॥ कथं-कपालुः स्पर्धानुगिति । कृपां स्पर्धां च
लातीति वियहे "मृगय्यादयश्च" (उणा-प्र-पा-सू-३७) इत्यनेन 'कुः'
प्रत्ययः ॥

६६६ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 (स्पृष्टि गृष्टि पति पदि निद्रा तन्द्रा (अ. ३ । पा. २ । व्या. ३)
 अद्वाभ्य आनुच् । ३ । २ । १५८ ।)

इत्यर्थः । एवं चेत्ते लकारोच्चारणवैयर्थ्येन सामर्थ्यात् नेत्वमिति
 भावः ॥ नन्वेवमपि 'अदङ्खलुः' इति स्यादत आह

अङ्खलुशब्दस्यापीति । (कै)

सिद्धिरिति शेषः ॥

धेट इति । (कै)

करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी तस्य च भौवादिकत्वात् स्मोर-
 भावेन द्वित्वाभाव इति भावः ॥

शिदाश्रय इति । (कै)

शपाश्रय इति भावः ॥

अथवेति । (कै)

संज्ञापूर्वकतया स्मोरभावेण द्वित्वं नेति अर्थः । द्वित्वं तु न
 संज्ञापूर्वकम् । विषयकोटौ संज्ञापूर्वकस्यैव तेनानित्यत्वबोधना-
 दित्याहुः ॥ भाष्यानुकूलेन संज्ञापूर्वक इत्यस्याप्रामाणिकत्वे तु
 इदं चिन्त्यम् ॥ परे तु 'अजस्ताव्यथिभ्यामिवात्रापि अद्धेति
 समुदायात् प्रत्यय इति न काचिच्छङ्केत्याहुः ॥ द्येयङ्त्वक्-
 नास्त्यनभिधानादिति बोध्यम् ॥

१ अत्र निपातनात्-अत्-शब्दस्य धा शब्देन समासे "अजस्ताव्यथि-
 तन्द्रावत्" विशिष्टात् प्रत्यये धातोर्विधानाभावात् सार्वधातुकत्वाभावा-
 च्छप आलोपस्यचाभावे अद्वा-लौच सिद्धे आलुञ् विधानमन्यतोऽपि
 विधानार्थं तेनेदं सिद्धमिति स्पष्टं भाष्ये ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६७

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

(आदृगमहनजनः किकिनौलिट्च ।

३ । २ । १७१ ।)

आदृगमहनजनः किकिनौ

लिट्च । ३ । २ । १७१ ॥

ऋकारगुण निषेधार्थादिति । (कै)

ऋधातोः किकिनोर्गुणनिषेधानिषेधयोः फले विशेषाभावः ।
'आरिरिति' रूपमेव गुणेऽतन्निषेधेऽपि 'अत आदः' इति दीर्घे
यणि च तदेवेति भावः ॥

ऋकारनिर्देशेति । (कै)

घेर्घग्रहणे इत्यर्थः ॥

जगुरिः । (भा)

इत्यादौ कित्वाद् गुणाभावे ओष्ठ्यपूर्वत्वाभावेऽपि कान्द-
सत्वादुत्तमम् ॥

भाष्यकारवचनेति । (कै)

संज्ञादि षष्ठसहचरितस्यैव पतेस्तत्र ग्रहणमित्यन्यविकरणस्य
तदभावः । यद्वा प्रभिद्धस्य पतेर्ग्रहणं तद् देवादिक्कस्य तस्य चद
रूपम् ॥

आदृ-इति-नायं तकारः कस्तर्हि दकारः । ऋदोग्रचिति वत् ॥ म
च मुखमुखार्थ इत्यर्थः ॥ अत्र भाषायामितिवपेक्षते इति ऋदत्तन्या-
सकारादयः ॥

६६८ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । २ । १७८ ।) (अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । २ । १७८ ॥

ग्रावस्तु इति । (कै)

विकृतोऽपि उपलक्षणम् ॥

तच्च कृते इति । (कै)

प्रत्ययसंनियोगशिष्टतयान्तरङ्गत्वादीर्घत्वे कृते इत्यर्थः ॥ ननु
दीर्घत्वं नस्यादित्ययुक्तस्यानुवादेन विधिलिङो ऽसंभवादत आह

संभावने इति । (कै)

दीर्घत्वं संभवेदिति नेत्यर्थः ॥ सद्यपि दीर्घवचनमामर्थ्याल्लक्ष्ये
लक्षणस्येति न्यायवाधे न पुनर्दीर्घप्रवृत्तिरेव युक्ता तथापौष्टा-
नुरोधात् संप्रसारणाभाव एव भाष्यकृतोक्तः ॥ भाष्ये

कार्यकृतत्वादिति । (भा)

विकारकृतलक्ष्यभेदस्तु नात्र न्याये आश्रीयते एतद् भाष्य-
प्रामाण्यात् ॥ क्वविप्रच्छोर्दीर्घित्यत्र वार्त्तिकसूत्रेणैव किपि सिद्धे-
दीर्घत्वार्थमेव ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ येन दीर्घसमुच्चये दिद्यु-
दादेरपि स्यात् । असमुच्चये जुञ्जर्नसिद्धोदत आह

१ लक्ष्येलक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तते । परिभा १२१ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६६

(अ. ३ । पा. २ । आ. ३) (अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । २ । १७८ ।)

दीर्घ इति ॥ (कै)

द्युतिगमिभ्यामन्वये वैयधिकरण्यापत्तिरित्येताभ्यामसम्बन्धो
दीर्घस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

दीर्यतेर्वेति । (भा)

एतद् भाष्यप्रामाण्यादेव 'दृधातुर्दिवादावपि बोध्यः ॥

जीर्यतेर्वेति । (भा)

अत्र पक्षे उक्ते चेन विधेयम् ॥

दधातेर्वेति । (भा)

'घुमास्या' इतीत्वम् ॥ इत्वमवकारादावितिवचनं तु भगवता
प्रत्याख्यास्यते ॥

१ दृ-हिंसायाम् । स्वा-परस्मै-सेट् ॥

२ घुमास्यागापा जहातिसां हलि । ६ । ४ । ६६ ॥

६७०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १८८ ।) (अ. ३ । पा. २ । आ. ३)

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १८८ ॥

प्रत्ययविधानादिति । (कै)

तेन हि विधेयविषये ऽयं न्यायो नानुवाद्यविषये इति
ज्ञाप्यते । कालस्वनुवाद्य इति भावः ॥ तेन

“पूजितो यः सुरासुरैः”

इत्यपि सिद्धम् ॥ भाष्ये

शीलित इत्यादि । (भा)

उक्तसमुच्चयार्थे नैवैतेषां संग्रह इति भावः ॥

कष्टं भविष्यतीति । (भा)

भविष्यतीत्यर्थे कष्टशब्द इत्यर्थः ॥

मतिरिच्छा न तु बुद्धिस्तस्याः पृथगुक्तत्वात् । ‘जनैरविदितविभवो
भवानिपतिः’ ॥ अज्ञानार्थेभ्यो भूतेऽपि क्तः ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ।
तथाच भाष्यम् ॥

शीलितो रक्षितः क्षान्त आकृत्यो जुष्ट इत्यपि ।

रक्ष्य रक्षितस्त्रोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥

क्षुत्तुष्टौ तथाक्क्षान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।

कष्टं भविष्यतीत्याङ्गरम्यताः पूर्ववत् स्मृताः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६७१
(अ. ३ । पा. २ । आ. ३) (मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १८८ ।)

पूर्ववत् (भा)

ग्रीणिताबुधतान्तवत्

वर्तमाने (कै)

इत्यर्थस्तदाह

न म्रियते इति ॥ (भा)

इति काशेऽपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनः गेश-
भट्टविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते तृती-
यस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

इति बज्रवल्गुभग्नमविरचिते विषमपदव्याख्याने तृतीयस्य
द्वितीयपादे तृतीयमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायस्वीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलङ्कारगाधे गाम्भीर्यावुत्तान इव सोष्ठवात् ॥

उणादयो बहुलम् । ३ । ३ । १ ॥

शास्त्रान्तरेति । (कै)

व्याकरणान्तर इत्यर्थः ॥

साधुत्वेति । (कै)

वर्तमानकाले तत्त्वार्थमिति भावः ॥

वाङ्मलकं प्रकृतेस्तनुवृष्टेः
प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।
कार्यसंप्रोषविधेस्तु तदुक्तम्
नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६७३
(अ. ३ । पा. ३ । आ. १) (उणादयो बज्जलम् । ३ । ३ । १ ।)

प्रकृतेः (भा)

इत्यस्य

तन्वीभ्यः (भा)

इति व्याख्यानमननुगुणमत आह

जाताविति ॥ (कै)

ननु तनुशब्दस्य प्रकृतेरिति विशेषणतया कथं समामोऽत आह

तनुशब्द इति । (कै)

तथाच गमकत्वात् समाम इति भावः ॥

तानवमिति । (कै)

व्याकरणान्तरे तामामन्पत्वं वृद्धेत्यर्थः ॥

बाहुलकमिति । (कै)

बह्वनर्थान् लाति १ इत्यर्थकबज्जलशब्दात् भावे वुञ्जा सिद्धमिति बोध्यम् । बहवोऽर्थाश्च प्रवृत्तिनिवृत्तादयो वृद्धैरुक्ताः ॥

नाम च धातुजमाह निरुक्ते

व्याकरणे शकटस्य च लोकात् ।

यत्र विशेषपदार्थममुत्थम्

प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदुत्थम् ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्यादिद्यादनुबन्धमेतच्छात्रमुणादिषु ॥

१ मनोज्ञादित्वदाद् वुञ् । तत्पुनर्बह्वर्थादानं बज्जलशब्दप्रवृत्ति-
निमित्तं बहवः पुनरर्थाः “क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरिति”ति ॥

६७४

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(उणादयो बज्जलम् । ३ । ३ । १ ।)

(अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

बह्वर्थादानमिति । (कै)

बह्वर्थग्रहणरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

तेनापठिताभ्य इति । (कै)

आकरणान्तरे पठिताभ्य इत्यर्थः ॥ भाष्ये

उणादयो दृश्यन्ते (भा)

इत्यादेर्वाकरणान्तर इति शेषः ॥ तदाह

यथा दृशेरुलज् (कै)

इत्यादि ॥

प्रायेणसमुच्चयनमिति । (कै)

आकरणान्तरे इत्यर्थः ॥ ननु स्वतन्त्राणामृषीणामेवं न्यूनं
शास्त्रे

कृतम् इति (कै)

पर्यनुयोगो युक्तोऽत आह

तावत्येव भवन्त्विति ॥ (कै)

प्रश्न इति । (कै)

ननु प्रकृतीनां निर्देशो ऽत्रेत्यादित्वया केन प्रमाणेन ज्ञातमिति
भाष्याच्चरार्थः ॥

तदिति । (भा)

नैगमरूढिभवमित्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६७५

(अ. ३ । पा. ३ । व्या. १)

(उणादयो बज्जलम् । ३ । ३ । १ ।)

जातावेकवचनमिति । (कै)

साधव इत्यनेनान्वयः । तेन ^१सुद्धिति पाठस्तु सम्यगेव ।
तस्य चाशेषेण संग्रहोऽशक्यस्तस्य साधुत्वं च सर्वसम्मतमतो ज्ञायते

प्रकृतेस्तनुदृष्टः (भा)

इत्यादीतिभाष्यार्थः ।

सुसाधवः कथं स्युरिति (भा)

भाष्यस्यातो बाज्जलकमितिशेषः ॥

ते (कै)

पाणिनिना बोधितसाधुत्वकाः कथं स्युरित्यर्थः । पाणिनिना
बोधित साधुत्वमेव सुसाधुत्वं सम्प्रतिप्रयोगार्हत्वात् । तदाह

अपरिपूर्णानामिति ।

सर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यः सर्वप्रत्ययानां तत्तद्रूपेण विधानं तु
ब्रह्मणापि दुरुपपादमिति भावः ॥ ननु तेषामेव व्युत्पादनं
कैर्वैयाकरणैः कृतमित्याशङ्क्याह भाष्ये

^१नाम च (भा)

इत्यादि ॥ तद् व्याचष्टे

^१ 'ते सुष्टु' इति कैयटपाठः ॥

२ अत्र निरुक्तम् तत्र नामान्याग्यातजानि इति शाकटायनो
नैरुक्त समयश्च । १ । १२ । २ ॥

६७६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(उणादयो बङ्गलम् । ३ । ३ । १ ।)

(अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

नाम खल्वपीति । (भा)

नाम धातुजमित्येवमाहनेरुक्ता इत्युच्यते ॥ तदाह

अन्यैः (कै)

इत्यादिना । पाणिनेस्तु तान्यव्युत्पन्नानीत्येवेति भावः । इदं च
'आयनेयी' ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ एवं च १ 'ह्रवापे'त्युणादि-
सूत्राणि शाकटायनस्येति सूचितम् ।

धातुजं नामेति ॥ (भा)

आह निरुक्ते (भा)

निरुक्तकारः ॥ शाकटायनस्य खल्वते व्याकरण आह

धातुजं नामेति (भा)

भाष्येऽन्वयः ॥

पदार्थः (भा)

इत्युच्यते शब्दः प्रयोजनवाचीत्याह

अर्थः प्रयोजनमिति ॥ (कै)

विशेषश्चासाविति । (कै)

उक्तप्रकृतिप्रत्ययादेः

१ आयनेयीनीयियः ष-ठ-ख छ-घां प्रत्ययादीनाम् । ७ । १ । २ ॥

२ ह्रवापाजिमिस्त्रदिसाध्यश्रुभ्यङ् । १ । १ उणा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६७७

(अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

(उणादयो वज्रलम् । ३ । ३ । १ ।)

यन्न समुत्थितम् (कै)

विशिष्टायाः उक्तायाः प्रकृतेरुक्तप्रत्ययोत्पादनेन व्युत्पादितमित्यर्थः ॥

संज्ञासु धातुरूपानौति (भा)

अवतारयति

'सर्वत्रेत्यादि ॥ (कै)

संज्ञासु (भा)

प्रसिद्धसंज्ञाशब्देषु ॥

१ प्रकृतिं वृद्धा प्रत्यय ऊहितव्यः । प्रत्ययं च । वृद्धा प्रकृति-
ऊहितव्या । न सर्वत्र ऊहः कर्तव्यः । किं तर्हि साधुत्वेनाभिमतस्य
संज्ञासुत्विति ॥

भविष्यति गम्यादयः । ३ । ३ । ३ ॥

विशेष इति । (कै)

सत्यपि वास्तवे विशेषे तस्याविवक्षितत्वात्, सामान्यस्यैव
विवक्षामाश्रित्य तदाश्रयो णिनिः । ^१अनद्यतनाख्यस्तु विशेषः ।
पश्चात् श्वः शब्दमहिम्ना गम्यते इति भावः ॥

विशेषवौति । (कै)

प्रथमत एव विशेषविवक्षायामित्यर्थः ॥

अपवादेति । (कै)

लुटो हि द्वावपवादौ णिनिर्लुट् च ॥ नन्वेवं श्वोगमिष्यती-
त्यादिप्रयोगानापत्तिर्णिनिना बाधादत आह

^१वासरूपेति । (कै)

सामान्यविवक्षायामिति भावः ॥ भाष्ये

पुरापचतीत्यनपशब्दत्वायेति । (भा)

भविष्यत्येवानपशब्दत्वं यथा स्यात् । भूते तु नेत्येतदर्थ-
मित्यर्थः ॥ तदाह

१ भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानम् । वा । किं पुनः कारणं न
सिद्ध्यति । लुटायं निर्देशः क्रियते । लुट् चानद्यतने लुटा बाध्यते तेन

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६७६

(अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

(भविष्यति गम्यादयः । ३ । ३ । ३ ।)

सतीति । (कै)

भविष्यद् भूतयोरसाधुत्वप्राप्तौ भविष्यत्येवानेन साधुत्वं क्रियते
न तु भूते वर्त्तमानकाले साधुत्वाभावे तु न मानं भाष्यादला-
भात् । कालस्यानुवाद्यतया तत्ककौण्डिन्यन्यायाप्राप्तेः । स भवि-
ष्यत् कालेन वर्त्तमानकालस्य बाधनादितिकैयटश्चिन्त्यः ॥

भूतेऽपीति । (कै)

भविष्यत्पदाभावे “यावद्” इतिसूत्रं यत्र निश्चितो लट्
ततोऽन्यत्रापि यथा स्यादित्यर्थं स्यात् । एवं च भूतेऽपि साधुत्वं
स्यादिति भावः ॥ दूषणान्तरमाह

शब्दोपात्तेति । (कै)

अनुवाद्यविषये तत्ककौण्डिन्यन्यायाभावादिदं चिन्त्यम् ॥

लट् एव विषये एते स्युः । न वा वाक्यार्थत्वाद् गम्यादयः शब्दो विशेषे
यत् सामान्यं तदाश्रयेण प्रवर्त्तन्ते अनद्यतनाग्यस्तु विशेषः श्वः शब्दमहिम्ना
गम्यते विशेषविवक्षायां तु लुडेव भवति । श्वोगन्ता ग्राममिति वामरूप-
विधिना च लट् अपि भवति तेन भविष्यति गमिष्यतीत्यादयः प्रयोगा उप-
पद्यन्ते ॥

* १ यावत् पुरा निपातयोर्लट् । ३ । ३ । ४ ॥

२ ‘ब्राह्मणेभ्यो दधिदीयतां तक्रं कौण्डिन्याय’ इतिन्यायः “मिदचो-
ऽन्यात् परः” (१ । १ । ४७) इति सूत्रे भाष्यं ॥

६८०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(यावत् पुरा निपातयोर्लट् । ३ । ३ । ४ ।) (अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

यावत् पुरा निपातयोर्लट् । ३ । ३ । ४ ॥

यावत् पुरादिष्विति । (भा)

भाष्ये आदिना इतः आरभ्य 'तुमुन्' सूत्रपर्यन्तसूत्रसन्दर्भ-
संग्रहः ॥

लङित्येतदनुवर्तिष्यते इति । (भा)

इत्यादिसूत्रसन्दर्भापलक्षणमिदम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६८१
(अ. ३ । पा. ३ । आ. १) । (लिप्यमानसिद्धौ च । ३ । ३ । ७ ।)

लिप्यमानसिद्धौ च । ३ । ३ । ७ ॥

भाष्ये

न लिप्यमानसिद्धिरपि लिप्सैवेति । (भा)

लिप्साव्याप्यैवेत्यर्थः । एवं च लिप्सायास्तत्रापि गम्यमानत्व-
मस्यैवेत्याशयः ॥

सिद्धिरहितायामिति । (कै)

भवान् ब्राह्मणान् आमन्त्रयिष्यतीत्यादौ । सिद्धिविषयोदा-
हरणं तु यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छतीत्यादौ ॥

अकिं वृत्तार्थोऽयमारम्भ इति ॥ * पूर्वसूत्रे किं वृत्तग्रहणं लिप्य-
मानसिद्धिरहिते लिप्सामात्रे किं वृत्तं यत्र यथास्यादकिं वृत्तमाभुदित्येव-
मर्थम् ॥

* किं वृत्ते लिप्सायाम् (३ । ३ । ६) इति सूत्रे ॥

ई८२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(तुमुन् एवुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ।

(अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

३ । ३ । १० ।)

तुमुन् एवुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ।

३ । ३ । १० ॥

भाष्ये

‘इत्यत्र षष्ठा इति । (भा)

अत्र सूत्रेऽकस्य भविष्यतीत्यन्वाख्यानवार्त्तिकेचेत्यर्थः ॥

ननु सामान्यएवुल्येवायं निषेधोऽस्त्वत आह

सतीति । (कै)

तदनुवादेन विहितो हि तदर्थको भवतीत्यर्थः ॥ भाष्ये

य एवासाविति । (भा)

भविष्यत्क्रियावाचकप्रसक्तिकत्वमेव एवुलि भविष्यत्वमितिभावः ॥

‘धातुसम्बन्धे इति । (भा)

‘लप्यन्ते’ (भा) इति धातुसम्बन्धोऽत्रेति भावः । न च
धातुसम्बन्ध इत्यनेनापि कालान्तरे प्रत्यया विधीयन्त इत्यस्यापि

१. अकेनोर्भविष्यदाद्यमर्णयोः (२ । ३ । ७०) इत्यत्र षष्ठाः प्रतिषेध
उक्तः स यथा स्यात् ॥

२ कथं तर्हि भविष्यत् कालता गम्यते । धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति ।
याजकत्वस्यैव भविष्यत्वं प्रतीयत इत्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६८३
(अ. ३ । पा. ३ । आ. १) (तुमुन् गुवलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ।
३ । ३ । १० ।)

भविष्यत् कालत्वमस्यैवेति वाच्यम् । धातुसम्बन्धे इत्यादिना तत्-
प्रत्याख्यानप्रकारस्मारणेनादोषात् । 'याजका' इत्यस्य तथा व्यव-
हरिष्यमाणा इत्यर्थात् ॥ तदाह

याजकत्वस्यैवेति । (कै)

तद्व्यवहारस्यैवेत्यर्थः ॥

यस्तर्हि । (भा)

तत्र लक्षणायां न प्रमाणमिति तत्र शब्दार्थ एव भविष्यत्व-
मिति भावः । तत्रापि प्रकरणाल्लक्षणेत्युत्तरम् । सम्बन्धशब्देन
प्रकरणमुच्यते इत्याह

तस्य च तावदिति ॥ (भा)

भाविष्याजकत्वादिकमारोप्येति । (कै)

तद्व्यवहारमित्यर्थः । श्रोतॄन् भोजको व्रजतीत्यादौ च भवि-
ष्यत्वेनैव धात्वर्थप्रतीतेर्निषेधसिद्धिरिति भावः ॥

कर्त्ता व्रजतीति । (कै)

करिष्यामीति व्रजतीत्यस्यार्थे इत्यर्थः ॥

१ यस्तर्हि न धातुसम्बन्धः । इमे ऽस्ययाजकाः इमे ऽस्यलावका
इति । एषोऽपि भूतकालः । कथं तर्हि भविष्यत् कालता गम्यते नम्ब-
न्धात् । भाविष्याजकत्वादिकमारोप्य तथाविधानादित्यर्थः ॥

भाववचनाश्च । ३ । ३ । ११ ॥

ज्ञापकेनेति । (कै)

यद्यपि तुमुन्लुङर्थे भावोऽसत्त्वभूतः । घञादिवाच्यस्तु सत्त्व-
भूत इति “तुमर्थे से सेन” इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तत्वेन
तेषां कथं तुमा लुटा वा बाधः । तथापि अर्थान्तरविशेषा-
विवक्षया भाष्ये बोध्यम् । एकदेशुक्तिर्वा इदं भाष्यम् ॥

यथाविहिता इति (भा)

सादृश्यद्योतकत्वान्नाययौ भावः ॥

लोकप्रसिद्धमिति । (कै)

यथा विधानं विहितानामेव तथा वाचकत्वमितिभावः ॥

वक्ष्णीति वचनः । ह्यल्युटो बङ्गलम् (३ । ३ । १३३) इति
कर्तरि ल्युट् करण एव वा । भाव उच्यते येन स भाववचनः । अत्र
पुरुषाः कर्त्तारः । भावाधिकाग्विहिता एव भाववचना भवन्ति ॥

१ तुमर्थे से सेनसे असेन् कसे कसेनध्यै अध्येन् कध्ये कध्येन् अध्ये
अध्येन् तवै तवेङ् तवेनः । ३ । ४ । ८ ॥ अस्यन्यः । कर्तुस्तुमुनोऽर्थ इति ।
कः पुनरसौ । भावः ॥ कुतो नु खल्वेतद् भावे तुमुन् भविष्यति न पुनः
कर्मादिषु कारकेषु ॥ घञादीनां तु धात्वर्थव्यतिरिक्तः सिद्धरूपो वाच्यः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६८५
(अ. ३ । पा. ३ । आ. १) (अण् कर्मणि च । ३ । ३ । १२ ।)

अण् कर्मणि च । ३ । ३ । १२ ॥

प्रतिप्रसवस्य लाघवादिति । (कै)

कां प्रति वामरूपेण एव ला वाधितस्याणः द्वजादयो वासरूपेण न भवन्तीति निषेधनिष्ठमात्रेण प्रतिप्रसवत्वं मिद्वानुवादेन च तन्निषेध निवृत्तिः । इत एवापूर्वविध्यपेक्षया लाघवम् । अप-
वादकादिविषये तु परत्वाण्वुलेव स्यान्नत्वण् । न च परत्वादयं कादीनामपि बाधकः । अपूर्वविधित्वापत्तेरिति भावः ॥

ततश्चेति । (कै)

अण्वचनो वाचको भवतौत्यर्थं कर्मण्युपपदे एव तस्य वाचक-
त्वमिति भावः ॥

कर्ममाचेति । (कै)

एवं च तत् सामर्थ्यात् परत्वेनापवादकादिविषयेऽपि प्रति-
प्रसवविधित्वमस्येति भावः ॥ ननु क्रियार्थोपपदे विधानार्थ-

१ चकारः सन्नियोगार्थ इति । अन्यथा पर्यायेण स्यात् । कदाचित् क्रियार्थायामेव क्रियायामुपपदे कदाचित् कर्मण्येव केवले । वचनं तु भविष्यतिकाले कादीनामपवादानां बाधनार्थं स्यात् । चकारात् सन्नियोगार्थात् समुदायस्यैव प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वमुपपदसंज्ञा तु प्रत्येकमेव भवति प्रत्येकं सप्तमी निर्देशात् । तेन केवलस्यापि कर्मणः समासो भवति ।

६८६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(अण् कर्मणि च । ३ । ३ । १२ ।)

(अ. ३ । पा. ३ । व्या. १)

मणित्वेवास्तु कर्मग्रहणं व्यर्थं केवलकर्मोपपदे सामान्यसूत्रेण
“कर्मण्यण्” इत्यनेनैव सिद्धेरत आह

वचनन्विति । (कै)

कर्म ग्रहणन्वित्यर्थः ॥

भविष्यति कासेति । (कै)

क्रियार्थोपपदे ऽसत्यपि कंवलदाय इत्यादौ कादिवाधनार्थमेव
स्यादितिभावः ॥ भाष्ये

चेनैवेति । (भा)

उपपदसंज्ञयोरपि समुच्चय इति भावः ॥ युक्त्यन्तरमाह

‘प्रत्येकं चेति ॥ (भा)

तथाचष्टे

कर्मण्यौति ॥ (कै)

१ अ ३ । पा २ । सू १ ॥

२ उपलब्ध नागेशभट्टीय विवरणे यद्यपि ‘प्रत्येकं वेति’ इति पाठो-
ऽस्ति तथापि वज्रसु महाभाष्यपुस्तकेषु-‘चेति’ दर्शनादत्र तथैव स्थापितः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६८७
(अ. ३ । पा. ३ । आ. १) (लृट् शेषे च । ३ । ३ । १३ ।)

लृट् शेषे च । ३ । ३ । १३ ॥

क्रियायामिति । (कै)

तन्निवृत्त्यैवोभयत्र सिद्धिरिति भावः ॥

युक्ता वाधितत्वादिति । (कै)

वासरूपन्यायाभावस्य ज्ञापनात् वासरूपन्यायेन खडिति हर-
दत्तस्तु चिन्त्य एव ॥

शेषग्रहणादिति (कै)

तत् सामर्थ्याद् योगविभाग इति भावः ॥ सूत्र पाठस्तु च
रहित इति तात्पर्यः ॥ अन्यथा “शेषवचनं क्रियार्थक्रियायां
प्रतिपदविध्यर्थमिति भाष्यासंगतिः ॥ चकारसत्त्वेहि तस्यायमर्थो
न शेषग्रहणस्येति स्पष्टमेव ॥ ननु तत्सामर्थ्यात् क्रियोपपदेनेत्यव
कल्पनास्यादिति मत्वा शङ्कते

साधीयः । (भा)

इत्यादि ॥ भाष्ये

निर्भज्यते । (भा)

विभज्यते इत्यर्थः ॥

लृट् शेषे इत्येवमुचितम् । चकारस्तु अपाणिनीयपाठः ॥

६८८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(लट् शेषे च । ३ । ३ । १३ ।)

(अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

अक्रियार्थोपपदत्वादिति । (भा)

क्रियार्थोपपदभिन्नोपपदार्थकत्वादित्यर्थः ॥ स्वाशयं प्रकटयति

एवं तर्ह्येति । (भा)

च घटितः पाठः कर्त्तव्य इति भावः ॥

'वार्त्तिककारस्येति । (कै)

तेन वार्त्तिककृततोऽयं च शब्दघटितोऽयं न्यास इति सूचितं
चकारं वार्त्तिककृतदुक्तेः ॥

-----

१ शेषः क्रियार्थोपपदादन्य' । क्रिया क्रियार्थोपपदं यस्मिन् भवि-
ष्यति काले ततोऽन्यो भविष्यन्नित्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६८
(अ. ३ । पा. ३ । आ. १) (लटः सदा । ३ । ३ । १४ ।)

लटः सदा । ३ । ३ । १४ ॥

सूचोपात्तानामिति । (कै)

इदं च वृत्त्यादिव्यवहारात् प्रयोगवलाच्चावसेयम् ॥

लट इति वचनं स्यानिनिर्देशार्थम् । अन्यथा संतुञ्जकौ प्रत्ययौ स्वतन्त्रौ स्यातां न त्वादेशौ ॥ कथं ओज्झीनाघ्रास्यमानेन इत्यन-
द्यतने श्लेषानचौ भवतः । उक्तोऽत्र परिहारे “व्यत्ययो बङ्गलम्” इति
कालव्यत्ययेन लट् ॥

अनद्यतने लुट् । ३ । ३ । १५ ॥

अनद्यतनेऽपीति । (कै)

‘लुट् शेष’ इति सूत्रेण केवलमभिविध्यति ज्ञापकेन अनद्यतन-
भविष्यतीत्यर्थः ॥ तत्रान्यतरनिर्देशेऽन्यतरस्मिन् न स्यादत आह

तन्त्रेणेति ॥ (कै)

एकशेषेणेति । (कै)

विभक्त्यन्तिकशेषेणेत्यर्थः ॥ एतच्च ज्ञापकं सदिषयल्लुट् एवेति
तदिषयल्लुटोऽनद्यतनेऽस्माधुत्वमेवेति केचित् । सामान्यतः अपूर्व-
ज्ञापकमित्यन्ये ॥ भाष्ये

परिदेवनम् । (भा)

अनुशोचनम् ॥

‘अस्तनीति (भा)

लुटः संज्ञा ॥

‘भविष्यन्त्यर्थे (भा)

लुडर्थे भविष्यत् सामान्ये इत्यर्थः ॥

१ अ ३ । पा ३ । सू-१३ ॥

२ लुटः पूर्वाचार्यसंज्ञा ॥

३ भविष्यन्तीशब्देन पूर्वाचार्यसंज्ञया लुडुच्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(अ. ३ । पा. ३ । आ. १) (पदरूजविशस्पृशो घञ् । ३ । ३ । १६ ।)
यैवमिति । (भा)

विशंवितम् ॥

अनभियुक्तः (भा)

अभ्यासहीनः । अद्यतनविषयमेतत् प्रयोगद्वयम् ॥

पदरूजविशस्पृशो घञ् । ३ । ३ । १६ ॥

स्पर्शनाम (कै)

इत्युदाहरणम् ॥

अन्यत्र (कै)

आध्यतिरिक्ते ॥

१ परिचयरहितः ॥

६६२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(सृस्थिरे । ३ । ३ । १७ ।)

(अ. ३ । पा. ३ । व्या. १)

सृस्थिरे । ३ । ३ । १७ ॥

कालान्तरस्य प्रापक इति । (कै)

प्राप्तिमानित्यर्थः । कालान्तरस्यायीति यावत् ॥

अस्थिरार्थमिति । (कै)

'दिसारो मत्स्यः'^१ (भा)

इत्येकदेशस्य कालान्तराप्रापका अस्थिरत्वम् ॥

बलम्

दृढोऽंशः । सारो बलमित्यपि शरीरे दृढशुक्रांशस्यैव बल-
पदार्थत्वादुपपन्नं न्याय्यस्यापि दृढत्वादेव तत्रापि सारशब्दः सिद्धः ।
एवं श्रेष्ठेऽपि 'खदिरसारादौ' कैयटोक्तस्थिरत्वाभावस्थित्यः ।
तस्मात् सूत्रस्यैव विषयपरिगणनमिदम् । त्रिव्येकरूपास्थिरत्वस्य
कैयटोक्तस्थिरत्वप्रतिद्वन्द्वितो निरूपयितुमशक्यत्वाच्चेत्यन्ये ॥

१ विविधं सरतीति ॥

२ उपलब्ध नागेशभट्टीय विवरणपुस्तके "मत्स्याः" इति पाठोऽस्ति
परम् उपलब्धमहाभाष्ये-"मत्स्यः" इति पाठः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६३
(अ. ३ । पा. ३ । व्या. १) (भावे । ३ । ३ । १८ ।)

भावे । ३ । ३ । १८ ॥

ततश्च शब्देनेति । (कै)

भाव इति शब्देनेत्यर्थः ॥

योऽर्थः । (कै)

मिद्धावस्थः ॥ नन्वेवं * “स्त्रियां क्तिन्” इति सूत्रासंगतिरत

आह

स्त्रियां भाव इति ॥ (कै)

नन्वेवमपि † “नपुंसके भावे” इत्यसंगतं तच्चार्यान्तरानुवृत्त्य-
भावादत आह

एवमिति ॥ (कै)

कर्त्तरीति । (कै)

‡ “कर्त्तरि कृद्” इत्यनेन तच्चेत्यर्थः ॥ लिङ्गसंख्ययोर्नाग्न-
रीयकत्वमुपपादयति

* अ ३ । पा ३ । सू ६४ ॥

† अ ३ । पा ३ । सू ११४ ॥

‡ अ ३ । पा ४ । सू ६७ ॥

नित्यानामेव शब्दानां साङ्ग्यस्य निवृत्तये ।

अन्वाख्यानाद् भावशब्दे षञि नान्योऽन्यसंश्रयः ॥

६६४

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(भावे । ३ । ३ । १८ ।)

(अ. ३ । पा. ३ । व्या. १)

सत्त्वेति ॥ (कै)

प्रातिपदिकमात्रं निर्दिश्यतामिति वदन्तं प्रत्याह

शब्देति । (कै)

न केवलाप्रकृतिरिति निषेधादिति भावः ॥ भाष्ये

कयाचिद् विभक्त्येति । (भा)

संख्याचयेत्यर्थः ॥

विनार्ये इति । (कै)

एवं यद्विना यन्न भवति तन्नान्तरीयकमित्यर्थः ॥

भाष्यकारवचनप्रामाण्यादेति । (कै)

वाशब्दो हेतौ । पृषोदरादित्वमित्यर्थः ॥

न खोपाभाव इति । (कै)

निषेधार्थकोऽननुबन्धको न शब्दो नास्त्येवेति भावः ॥ ननु

कण्टकस्य पुंस्त्वात् कंटकानीत्यनुपपन्नमतस्याह

कंटकशब्दश्चेति । (कै)

*चर्चुर्चादित्वादिति भावः ॥

* अ २ । पा ४ । सू-३१ ॥

न विनालिङ्गसंख्याभ्यां सत्त्वभूतोऽर्थ उच्यते ।

इत्यतन्त्रमुपादानं तयोर्न तु विवक्षितम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६५
(अ. ३ । पा. ३ । आ. १) (भावे । ३ । ३ । १८ ।)

प्रयोगमूलत्वादिति । (कै)

अनुवाद्यगतत्वादविवचेति तत्त्वम् ॥

न ह्यवेति । (भा)

भाष्यस्यानुवादे इत्यर्थः ॥ किञ्चिदधिकं वक्तुं विवचायामपि
न दोष इत्याह

अथवेति । (भा)

भाष्ये ह्यतोर्दृष्टान्तार्थं ग्रहणम् । यत्समभिव्याहारे साध्यत्वेन
भाषमाणं गुर्वर्थं इति तस्य सामान्यवाचित्वम् ॥

भिन्नलिङ्गेति । (कै)

पाकः पक्तिः पचतमिति भावः ॥

[भिन्नलिङ्गसंख्यानुगतेषु । (कै)

तदिशिष्टेषु ॥

सामान्यम् । (कै)

सत्त्वभावरूपसिद्धत्वाख्यम् ॥

तच्चेकं पुंस्त्वानुगतंचेति । (कै)

अत एव पक्तिर्भाव इत्याद्युपपद्यते धर्मपरस्यापि धर्मधर्मिणोर-
भेदात् सामानाधिकरण्यम् ॥

१ सत्ताख्यं सामान्यमपि भवति नामाध्यत्वेनाभिधीयते इति क्रिया-
सामान्यवाची भवतिर्भवति ॥

६६६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(भावे । ३ । ३ । १८ ।)

(अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

तदाश्रित्यति । (कै)

एवं लिङ्गसंख्ययोर्विवचायामपि न दोषः । न चैवं पक्ति-
रित्यादौ पुंस्त्वापत्तिः । तादृशविशेषगतसामान्यस्य भावशब्द-
वाच्यस्य सिद्धत्वस्य पुंस्त्वैकत्वयोः सत्त्वेऽपि तदाश्रयविशेषस्य नाना-
लिङ्गत्वात्सीत्वाद्युपपत्तिरितिभावः ॥

सामान्यमिति । (कै)

तद्गतसिद्धत्वाख्यो धर्म इत्यर्थः ॥

विशेषा इति । (कै)

तदाश्रया व्यक्तय इत्यर्थः । तासु भावविहितकृतप्रत्ययान्तवाच्या
अनेकलिङ्गा इति भावः ॥

कर्त्तृदिभेदादिति । (कै)

स्त्यादिभेदादित्यपि बोध्यम् । कचित्तु कैयटे तथैव पाठः ॥

सामान्यानुगत इति । (कै)

सिद्धत्वरूपसामान्यानुगत इत्यर्थः ॥

सविधिरिति । (कै)

प्रकार इत्यर्थः । यथा । एकस्मैवाचार्यत्वं मातुलत्वं सम्बन्धि-
भेदात् तथा एकस्मिन्नेव पाकादिषु माध्यत्वविशिष्टतत्तत्क्रियात्व-
रूपविशेषरूपताभावशब्दवाच्य सामान्यं चेत्यर्थः । तच्च तत्र यथा

आचार्यो मातुलश्चेति यथैको व्यपदिश्यते ।

सम्बन्धिभेदादर्थात्मास विधिः पक्तिभावयोः ॥

*Dhammapadam, Fasc. 2-3 @ -/10/- each	1	0
Dhammapadam, Fasc. 1 @ -/10/- each	1	10
Dictionary of the Kashmiri Language, Part I	10	0
Gadadhara Padhāt Kāśāstra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ -/10/- each	4	0
Ditto Kāśāstra, Vol. II, Fasc. 1-4	3	2
Gobhila's Gṛhya Sūtra, Vol. I	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 2-3 @ 1/4/- each	2	5
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	2	0
Ditto Gṛhya Sangraha	0	10
Haralāta	1	14
*Institutes of Vishnu (Text), Fasc. 2 @ -/10/- each	0	10
Kāla Vireka, Fasc. 1-7 @ -/10/- each	4	0
Karmapradīp, Fasc. 1	1	4
Kātantra, Fasc. 1-6 @ -/12/- each	4	8
*Katha Sarit Saṅgāra (English), Fasc. 4-14 @ 1/- each	11	0
Kavi Kalpa Lata, Fasc. 1	0	10
Kavindravacana Samuccaya	3	8
Kiranaṇvali, Fasc. 1-3 @ -/10/-	1	14
Kurma Purana, Fasc. 1-9 @ -/10/- each	5	10
*Lalita Vistara (English), Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ -/10/- each	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12;		
Vol. III, Fasc. 1-10 @ -/10/- each	19	6
Ditto Vol. IV, Fasc. 1-3 @ 1/4/- each	3	12
Maitra, or Maitrayaniya Upaniṣad, Fasc. 1-2	1	4
Manutikā Sangraha, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	1	14
Mārkaṇḍeya Purana (English), Fasc. 1-9 @ 1/- each	9	0
*Markaṇḍeya Purana (Text), Fasc. 4-7 @ -/10/- each	2	8
*Mīmāṃsa Darśana (Text), Fasc. 9, 11-17 @ -/10/- each	5	0
*Mirror of Composition (English), Fasc. 4	2	0
Mugdhabodha Vyākaraṇa, Vol. I, Fasc. 1-7 @ -/10/- each	4	6
Nirukta (2nd edition), Vol. I, Fasc. 1-2 @ 1/4/-	2	8
*Nirukta (old edition), Vol. IV, Fasc. 1-8 @ -/10/- each	5	0
Nityācārapaddhati, Fasc. 1-7 @ -/10/- each	4	6
Nityācārapradīpa, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	7	8
Nyaya Vartika Tatparya Parisudhi, Fasc. 1-7 @ -/10/- each	4	6
*Nyayavartika (Text), Fasc. 2-7 @ -/10/- each	3	12
Nyayasarah	2	0
Padumāwati, Fasc. 1-6 @ 2/- each	12	0
*Parāṣara Smṛti, Vol. I, Fasc. 2-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc.		
1-6 @ -/10/- each	11	14
Parāṣara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
*Paricista Pravaṇ (Text), Fasc. 5 @ -/10/- each	0	10
Pariksamukha Sūtram	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English), Fasc. 1-3 @ 1/4/- each	3	12
Prākṛita-Paṅgalam, Fasc. 1-7 @ -/10/- each	4	6
Prthviraja Vijaya, Fasc. 1-2	1	4
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3	12
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1	0	10
*Saddarśana-Samuccaya, Fasc. 2-3 @ -/10/- each	1	4
Sadukti-karna-mṛita, Fasc. 1 @ -/10/- each	0	10
Samarāicca Kaha, Fasc. 1-7 @ -/10/- each	4	6
*Samavada Saṁhita, Vol. I, Fasc. 1-4, 6-10; Vol. 2, Fasc. 2-6;		
Vol. 3, Fasc. 1-7; Vol. 4, Fasc. 1-6; Vol. 5, Fasc. 1-8 @ -/10/- each	21	4
*Sankara Vijaya (Text), Fasc. 2-3 @ -/10/- each	1	4
*Sāṅkhya Aphorisms of Kapila (English), Fasc. 2	1	0
*Sāṅkhya Pravachana Bhāṣya, Fasc. 2	0	10
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	2	8
Ditto (English), Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Siva Parināhya, Fasc. 1-2	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts	0	10
Smṛiti Prakāśha, Fasc. 1	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	3	12
Srauta Sūtra of Latyayana (Text), Fasc. 1-9 @ -/10/- each	5	10
Sri Śarīravarṣam, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	1	14
Suśruta Saṁhitā (English), Fasc. 1 @ 1/- each	1	1
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	2	1
Sunderanandam Kavyam	1	1
*Surya Siddhanta, Fasc. 2 @ 1/4/-	1	1
Syainika Sāstra	1	1
*Taittiriya Saṁhita (Text), Fasc. 17-45 @ -/10/- each	13	
*Taittiriya Aranyaka of Black Yajur Veda (Text), Fasc. 5-11 @ -/10/-		
each	4	
*Taittiriya Brahmana (Text), Fasc. 3-24 @ -/10/- each	13	

	Rs.	An.
*Tattva Pratiksha (Text), Fasc. 2-3 @ -/10/- each ..	1	4
*Tattva Brahmana (Text), Fasc. 13-18 @ -/10/- each ..	3	12
Tattva Vartika (English), Fasc. 1-15 @ 1/4/- ..	18	12
*Tattva Cintamani, Vol. II, Fasc. 7-10; Vol. III, Fasc. 1-2; Vol. IV, Fasc. 1; Vol. V, Fasc. 1-5; Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ -/10/- each ..	14	6
Tattva Cintamani Didhiti Prakas, Fasc. 1-6 @ -/10/- each ..	3	12
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1 @ -/10/- each ..	7	8
*Tattvarthadhigama Sutam, Fasc. 2-3 @ -/10/- each ..	1	4
Tirthacintamani, Fasc. 1-4 @ -/10/- each ..	2	8
Trikāṇḍa-Māṇḍanā, Fasc. 1-3 @ -/10/- ..	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ -/10/- ..	3	2
Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-14 @ -/10/- each ..	8	12
*Uttara Naishadha (Text), Fasc. 6-12 @ - 10/- each ..	4	6
Uvāṣagadāsā (Text and English), Fasc. 1-6 @ 1/- ..	6	0
Vajjalaggam, Fasc. 1 ..	0	10
Vallāla Carita, Fasc. 1 @ -/10/- ..	0	10
*Varaha Purana (Text), Fasc. 2-14 @ -/10/- each ..	8	2
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ -/10/- ..	3	12
Vayu Purana (Text), Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-7 @ -/10/- each ..	8	2
*Vedānta Sūtras (Text), Fasc. 7-13 @ -/10/- each ..	4	6
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1 @ -/10/- ..	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-5 @ 1/4/- ..	5	0
Ditto Vol. III, Fasc. 1 ..	0	10
Vishahitam, Fasc. 1 ..	0	10
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ -/10/- each ..	4	6
Vrhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ -/10/- ..	3	12
*Vrhanaradiya Purana (Text), Fasc. 3-6 @ -/10/- each ..	2	8
Yogaśāstra, Fasc. 1-5 ..	5	10
*Yoga Sutra of Patanjali (Text and English), Fasc. 3-4 (Fasc. 3, Re. 1/-, Fasc. 4, Rs. 2/-) ..	3	0

Rajasthan Series.

A Descriptive Catalogue of Bardic and Historical Manuscripts.		
Sect. i: Prose Chronicles. Part i: Jodhpur State. Fasc. 1 ..	1	0
Sect. i: Prose Chronicles. Part ii: Bikaner State. Fasc. 1 ..	1	0
Sect. ii: Bardic Poetry. Part i: Bikaner State. Fasc. 1 ..	1	0
Vacanikā Rāthōra Ratana Singhajī rī Mahesadāsōta rī Khiriyā Jagā rī kahi. Part i: Dīngalā Text with Notes and Glossary ..	1	8
Veli Krisana Rukamanī rī Rāthōra rāja Prithī Rāja rī kahi. Part i: Dīngalā Text with Notes and Glossary ..	1	8
Bardic and Historical Survey of Rajputana, Chanda rāu Jēta Sī rō ..	1	8

Tibetan Series.

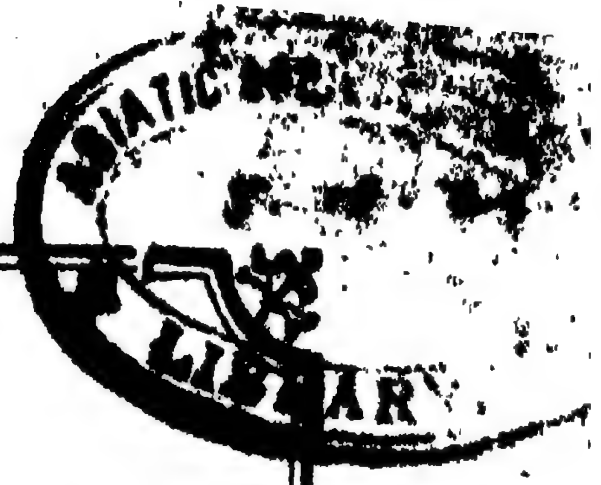
Amarakosah, Fasc. 1-2 ..	4	0
Amartika Kamdhenuh ..	1	0
Bauddhastotrasangraha, Vol. I ..	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each ..	4	0
Nyayabindu (A Bilingual Index) ..	1	0
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. 1-2 ..	2	0
Pag-Sam Shi Tin, Fasc. 1-4 @ 1/- each ..	4	0
Prajna Pradipah ..	1	0
Rtogs brjod dpag lkhri śiñ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-13; Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/- each ..	24	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/- each ..	14	0
Timed-Kun-Den ..	1	0
or Tibetan Texts. The Song of the Eastern Snow Mountain ..	1	0

Min.

Notice of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/- each .. 34 0
 Ditto (Palm-leaf and selected paper MSS.) @ 3/- each .. 6 0
 Report on Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0
 Catalogue of the Search of Sanskrit MSS., 1895-1900, 1901-1905, and .. 1 8
 N.B.—All cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the Treasurer, Asiatic Society, only.

Books are supplied by V.P.P.

30-11-20.

BIBLIOTHECA INDICA :
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1448.

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।
MAHĀBHĀṢYAPRADIPODDYOTA,
OR
A COMMENTARY ON PANINI GRAMMAR.

BY
NĀGEṢA BHATṬA
EDITED BY
PANḌIT BAHUVALLABHA ṢASTRI,
Lecturer on Panini and Vedas, Govt. Sanskrit College, Calcutta.
VOL. IV. FASCICULUS V.

CALCUTTA :
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.
1921.

INDIAN SOCIETY OF BENGAL

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA

AND OBTAINABLE FROM

Society's Agents—

Messrs LUZAC & Co., 46, Great Russell Street, London, W.C.

M. PAUL GEUTHNER, 13, Rue Jacob, Paris, VI.

Complete copies of these works marked with an asterisk * cannot be supplied as some of the Fasciculi are out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	As.
Açhvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ -/10/- each	3	2
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	1	14
*Agni Purana (Text), Fasc. 4-14 @ -/10/- each	6	14
*Aitareya Aranyaka of Rig-Veda (Text), 2-4 @ -/10/- each	1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ -/10/- each	14	6
Aitareyalocana	2	0
Amarakoṣha, Fasc. 1-2	4	0
*Anu Bhasyam (Text), Fasc. 2-5 @ -/10/- each	2	8
Anumana Didhiti Prasārini, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	1	14
*Aphorisms of Sandilya (English), Fasc. 1 @ 1/-	1	14
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	3	14
*Ātharyana Upanishads (Text), Fasc. 2-5 @ -/10/- each	2	14
Ātmatattvaviveka, Fasc. 1-3	1	14
Āvadāna Kālpalātā (Sans. and Tibetan), Vol. I, Fasc. 1-13; Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/- each	24	14
Bālam Bhatti, Vol. I, Fasc. 1-2; Vol. II, Fasc. 1 @ -/10/- each	1	14
Bauddhastōtrasaṅgraha	2	14
Bauddhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-3 @ -/10/- each	6	14
*Bhāmati (Text), Fasc. 5-8 @ -/10/- each	2	14
Bhāṣavṛitty	0	14
Bhāṭṭa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ -/10/- each	5	14
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-7 @ -/10/- each	4	14
Brahma Sūtras (English), Fasc. 1 @ 1/-	1	14
Bṛhaddevatā, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	1	14
Bṛhadharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	2	14
Ātadīpanī, Fasc. 1-2 @ -/10/- each	1	14
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/- each	8	0
*Ātapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ -/10/- each	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/- each	3	12
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ -/10/-	3	12
Ditto Vol. IX, Fasc. 1-2	1	14
Ātasaṣṭasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1 @ -/10/- each	11	14
*Āturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 4-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ -/10/- each	11	0
Ditto Vol. IV, Fasc. 7 @ 1/4/- each	1	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-10 @ -/10/-	1	14
Chakravartika (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/- each	2	12
*Śrauta Sūtra of Āpastamba (Text), Fasc. 6-17 @ -/10/- each	7	12
*Śrauta Sūtra of Cāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. IV, Fasc. 1 @ -/10/- each	10	0
Śrī Bhasyam (Text), Fasc. 1-3 @ -/10/- each	1	14
Śrī Cāṅkhāyana Charita, Fasc. 1-4	1	14
Śrī Kṛishṇa Kāṇḍikā, Fasc. 1-5 @ -/10/- each	1	14

निरूपकभेदाद् भिन्नम् । एवं प्रकृतेऽपि वाचकभेदात् कारक-
निरूपितं साध्यत्वं क्रियान्तरनिरूपितं च सिद्धत्वमिति बोध्यम् ॥

वाच्यत्वेनेति । (कै)

अनेकार्थत्वाद् धातूनां सिद्धत्वमपि घञन्तभूधातोरर्थ इति
भावः ॥

यत्सामान्यमिति । (कै)

साध्यत्वविशिष्टतत्तत्क्रियात्वरूपविशेषसत्त्वेऽपि यत्सिद्धत्वाख्य-
सामान्यं घञन्तभवतिवाच्यं तत्प्रत्ययार्थत्वनिर्दिश्यते इत्यर्थः । न
च तस्यैकत्वात् पुंस्त्वाच्च चिकीर्षा इत्यादौ टावादिनस्यादिति
वाच्यम् । तस्य भावसिद्धत्वरूपस्यैकत्वपुंस्त्वविशिष्टस्य विशेषणत्वेन
क्षिप्तात् । अविशेषणत्वेन भासमानेऽपि तेन स्वाश्रयपुंक्षिप्ता-
द्ययोग्यतापनीयते इति न दोषः ॥

सत्त्वरूपत्वमिति । (कै)

एवं च सिद्धत्वसाध्यत्वरूपो धर्मविशेषो धात्वर्थः । पाकादि-
पदार्थ इति भावः ॥

'आख्यातशब्दे (हरिः)

पचतीत्यादौ ॥

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता ।

प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धना ॥

६६८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।

(अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

३ । ३ । १६ ।)

भागाभ्याम् (हरिः)

प्रकृतिप्रत्ययाभ्याम् ॥

साध्यसाधन (हरिः)

क्रियाकारके बोधे इत्यर्थः ॥

—

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।

३ । ३ । १६ ॥

—

विधिप्रतिषेधयोरिति । (कै)

एकविषयत्वे विकल्पापत्तेस्तदितरकारकविषयता विधेयेति
भावः ॥ ननु भावविषयत्वमेव स्यादत आह

भावे चेति ॥ (कै)

ननु स्वार्थे विधानमपि भावे इत्येव सिद्धमत आह

साध्यमानेति । (कै)

अकर्त्तरौति तु सामान्यप्राप्तकर्त्तर्यसम्बन्धार्थं स्यादिति भावः ॥

भाष्ये

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६६
(अ. ३ । पा. ३ । आ. १) (अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।
३ । ३ । १६ ।)

विहित इति । (भा)

एवञ्च सामर्थ्यात् कारक एव भविष्यतीति भावः ॥ इतर आह

तेनेति ॥ (भा)

अकर्त्तरि संज्ञायामेवेति । (भा)

सामान्यतः “कर्त्तरि कृत्” इति सूत्रप्राप्तकर्त्तरि न किन्तु
भावे तच्च च संज्ञायामेवेत्यर्थः ॥

संज्ञाभूत इति । (भा)

संज्ञात्वं प्राप्त इत्यर्थः ॥

भावः । (भा)

भावप्रत्ययान्तम् इत्यर्थः ॥

यदर्थो विधिरिति । (भा)

नियमविधिरित्यर्थः ॥

योगविभागास्त्विति । (कै)

अकर्त्तरियहणाच्चेत्यपि बोध्यम् । नियमपक्षे तस्यापि वैयर्थ्या-
दित्याहुः ॥

उक्तो भावभेदो भाष्ये । (भा)

(अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।

(अ. ३ । पा. ३ । व्या. १)

३ । ३ । १६ ।)

शङ्खचतिरिक्तस्य छात्रस्य वाक्यमित्यन्ये । ^१भगवत एव
इत्यन्ये ॥ भाष्ये

^२नञिवयुक्तमिति । (भा)

प्रसज्यप्रतिषेधात् पर्युदासो न्याय्य इति भावः ॥

घञनुक्रमणमित्यादीति । (कै)

^१“ परिमाणाख्यायाम् ” इत्यादि घञ् विधानम् अजपोरेव
बाधकं न तु स्त्रीप्रत्ययानामित्यर्थकं हि तदार्त्तिकमिति भावः ॥
ननु ‘परिमाणाख्यायाम्’ इत्यत्र कारके इत्यनुवृत्त्यावपि कर्मणि
क्तिनं बाधित्वा घञ्ना भूदित्यर्थं तदावश्यकमिति चेन्न । परि-
माणाख्यायां भाव एव क्तिनं मन्यते । अभिधानस्वाभाव्यादिति
न दोषः ॥

१ एतद् वाक्यं भगवत एव नहि छात्रस्य । महाभाष्ये वृद्धेषु दृष्ट-
त्वात् ॥ प्राचीनमहर्षौणामेषा शैली ॥

२ नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । परिभा-७५ ॥

३ अ. ३ । पा. ३ सू. २० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७०१
(अ. ३ । पा. ३ । आ. १) (परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ।)

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ॥

परिमाणं परिक्षितिः तस्या आख्यानं कथनं तत्रेत्यर्थः ।
परिक्षित्तिस्य प्रत्ययार्थस्येति भावः ॥ साचैकादिशब्दैरुदाहरणेषु
स्यैव । पुनर्विधानादेवाजप् विषये भवतीत्यत आह

अन्यथेति ॥ (कै)

उपादानादनेनैवेति । (कै)

परिमाणाख्यायामित्यनेनैवेत्यर्थः । “निरभ्योः पूल्बोः” इति
च न कार्यमिति भावः ॥ विश्वासनिष्पावौ कर्मणि घञ्क्तौ ।
तण्डुलशब्देन शूर्पशब्देन च तत्पुरुषः । निश्चीयतेः सभावसाधनो
वा । निश्चायो राशिः । अत्र राशैकत्वेन परिच्छेदः । निष्पूयते
तृषाद्यपनयनेन स निष्पावस्तण्डुलराशिः । अत्रापि संस्थयापरि-
च्छेदः । “यद्वृद्धनिश्चिगमश्च” इति अप् प्राप्तिः ॥

१ परिमाणाख्यायामिति भावसाधनः परिमाणशब्दः । आख्यात-
माख्या उक्तिः । परिक्षित्तिसक्तौ मत्यामित्यर्थः । कस्य पुनः परिक्षितिः
प्रत्ययार्थस्य भावस्य कर्तृवर्जितस्य कारकस्य च ॥ तण्डुलनिश्चाय इति
निश्चीयते राशौक्रियत इति निश्चायो राशिः । तण्डुलानां निश्चाय इति
षष्ठौसमासः । अत्र राशैकत्वेन परिक्षितिर्गम्यते । अत्र अपि प्राप्ते घञ् ।
प्रावेण तु निश्चाय इति पाठः तत्राप्यर्थः स एव ॥

२ अ ३ । पा ३ । सू २८ ॥

३ अ ३ । पा ३ । ५८ ॥

(परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ।) (अ. ३ । पा. ३ । व्या. १)

बाध्यमाणापेक्षायामिति । (कै)

सामान्यचिन्तायामिदम् ॥ बाध्यविशेषचिन्तायामपि प्रकार-
विशेषमाह

समुदायापेक्षायां चेति ॥ (कै)

ननुभावे इत्यनेनैव सिद्धमत आह

कर्मण्यपीति । (कै)

परिमाणज्ञापनार्थं भाष्ये एकादिपदोपादानम् ॥ भाष्ये

अथापीति । (भा)

एवं च पाकादिशब्दानामसंज्ञात्वात् 'अकर्त्तरि च' इत्यनेन
सिद्धमित्यर्थः । एवं चासंज्ञार्थं परिमाणाख्यायामित्यस्य चारितार्थ-
मिति । अनयोर्विषये च सर्वग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥
समाधत्ते

अजपावपीति । (भा)

एवञ्च तण्डुलनिश्चाय इत्यादावप्यसंज्ञात्वादयोऽप्राप्तौ परि-
माणाख्यायामित्येव घञ् सिद्ध इति नार्थः सर्वग्रहणेनेत्यर्थः ॥
अजपोः संज्ञाविषयत्वे युक्तिमाह

यथा जातीयक इति । (भा)

अन्यथाऽसंज्ञायां तयोश्चारितार्थेन घञपवादत्वमेव नस्यादिति
भावः ॥

(अ. ३ । पा. ३ । आ. १) (परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ।)

बण्ठः (भा)

मृतभार्यः ॥ ननु धातुविशेषणात् सर्वेभ्य इति पञ्चम्यन्तात् सर्वे-
ध्विति कथं लभ्यतेऽत आह

सर्वेभ्य इति

तादर्थ्ये इति ॥ (कै)

नत्वपादाने 'ऽकर्त्तरिकारके' इत्युक्तेः सिद्धमत आह

तेनाधिकरणे इति । (कै)

अपादानन्तु दृष्टान्तार्थमिति भावः ॥ तद्दाहरणम्

अधीयते अस्मिन् इत्यध्यायः (भा)

स्त्राध्यायः काश्च इत्यर्थः ॥

णच् स्त्रियामिति सर्वेभ्य इति । (भा)

व्यावचोरीत्यादौ युजादिविषयेऽपीत्यर्थः ॥ भाष्ये

कर्मव्यतिहारे (भा)

इत्यादि । तत्र 'णज् विधायके सूत्रे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकोवर्त्तते
इत्यत्र णजभावत्वम् । १ "स्त्रियां क्तिन्" इत्यतः पृथग् ग्रहणं तु
व्यावचोरीत्यादौ युजादीनां बाधकानां बाधनार्थम् । न च

१ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् इति सूत्रस्याख्यानावसरे "स्त्री-
ग्रहणम् । व्यतिपाको वर्त्तते" इति भगवता महाभाष्यकारेणोक्तम् इति ॥

२ अ. ३ । पा. ३ । सू. ८४ ॥

(परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ।) (अ. ३ । पा. ३ । व्या. १)

१“व्यतिचादिषु” २“गुरोश्च इक्ष” इत्यस्यापि बाधप्रसङ्गः । स्त्रियां क्तिन् इत्यधिकारे एव कर्मव्यतिहारेण कततो णिच इतिन्यासेन सिद्धेः इति तद् वार्त्तिकार्थः ॥

इनुण् सर्वेभ्य इति । (भा)

साराविणमित्यादौ भावक्तादिविषयेऽपीत्यर्थः ॥

अभिविधाविति । (भा)

शब्दशक्तिस्वभावाद् भावे एवेनुण् सिद्धौ भावग्रहणं वासरूप-
न्यायेन पक्षप्राप्तक्तादिनिवृत्त्यर्थं “नपुंसकभावे” इत्यनन्तरमेव
वक्तव्ये पृथक् ग्रहणं तु कस्य बाधकानां स्वलर्थानामपि बाधनार्थं
पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥ क्वत् ल्युटो बाधस्तु नेष्यते इत्याह

न तु ल्युट इतीति । (भा)

एतद् वार्त्तिकार्थः ॥

उभयाधिकारादिति । (कै)

परिमाणाख्यायां भावेऽपीष्टेरिति भावः । उदाहरणयोर्भावे
क्तिन् । पूर्वसूत्रस्य भाष्यस्वरसात् ॥

घञाश्रयेति । (कै)

आश्रयायां तु ३“जनौ जृष् कस्त्रि”ति मित्त्वेन तारशब्दे

१ “तत्र व्यतिक्षादिषु दोषः” प्रकृतसूत्रभाष्ये ॥

२ अ. ३ । पा. ३ । सू. १०३ ॥

३ जनौ जृष् कसुग्जोऽमन्ताश्च । इति धातुपाठान्तर्गतगणसूत्रम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७०५

(अ. ३ । पा. ३ । व्या. १) (परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ।)

इस्त्रापत्तिरिति भावः ॥ ननु जृणाति णे व्रतादौ पथते ।
अत एव जृतये जनौ जृषति गणसूत्रे षकारोच्चारणम् । एवं
चतस्यामित्त्वेन तस्माद् घञि णिलोपेनापि सिद्धम् ॥

जार इतीति (कै)

चेन्न मितोऽमिति रूपव्यावृत्त्यर्थत्वात् । दारयतेर्यद्यपि पञ्चाद्यच्
सिद्धम् । तथापि अकावशक्ताविति स्वरव्यावृत्तये इदम् ॥

करणे वा इति । (भा)

पुंसिसंज्ञायां च इत्यनेन इदमुपलक्षणं न्युटोऽपि ॥

‘इडश्च । ३ । ३ । २१ ॥

ननु सूत्रेनैव सिद्धमत आह

प्रकृत्येति । (कै)

सजातीयत्वादित्यर्थः ॥ तथाच ‘स्त्रियां क्तिनो’ वाधार्थमिद-
मिति भावः ॥

कर्मणीति । (कै)

हरदत्तस्तु करणे इत्याह ‘निव्रियतेऽनेन’ इति निवृत्तिमा-
च्छादनं बाहुलकात् करणे क्तः । तदाह

अकृताच्छादनेति ॥ (कै)

१ इडश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसंख्यानम् तदन्ताच्च वा डीष् । वा ।
उपाध्याय इति । उपेत्य अस्मादधीयते इति अपादाने घञ् । अथ्याय
इत्यत्र कर्मणि घञ् ॥ अपादाने स्त्रियामिति घञ् अनुक्रमणमजपोर्विषय
इति वचनात् स्त्रियामप्राप्तो घञ् विधीयते ॥ उपाध्याया उपाध्यायीति ।
या स्वयमध्यापयति तस्यामेतद्रूपम् । पुंयोगे तु नित्यमेव डीष् । षू वायु
वर्णनिवृत्तेषु । वा । शारो वायुरिति । करणे घञ् ॥ शारो वर्ण इति ।
चित्रौ करणमत्र धात्वर्थः । चित्रौ क्रियतेऽनेनाश्रय इति । अत्रापि
करणे घञ् । वर्णान्तरसंपृक्तश्चेद् वर्णः शारः । निव्रियते आन्रियतेऽनेन
शारोरिति निवृत्तिमावरणमुच्यते । कृत्यल्युटो बाहुलमिति करणे क्तः ॥

२ पा अ ३ । पा ३ । सू ६४ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७०७
(अ. ३ । पा. ३ । व्या. १) (समि मुष्टौ । ३ । ३ । ३६ ।)

समि मुष्टौ । ३ । ३ । ३६ ॥

अङ्गुलीति । (के)

बुद्धमुष्टिनानेनाम्बाख्यायते ॥

मुष्टिकस्येति (भा)

भाष्ये ॥ मुष्टौ कुशल इत्यर्थे ^१आकर्षादित्वात् कन् निपातनम् ॥

(कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् । ३ । ३ । ४३ ।) (.अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ।

३ । ३ । ४३ ॥

भाष्ये

व्यतिपाकार्थमिति । (भा)

पुंलिङ्गे भावे मा भूदित्यर्थः । अकर्तृकारके तु न अनभिधानादिति भावः ॥

प्रकरणोत्कर्षादिति । (कै)

१ 'स्त्रियां क्तिन्' इत्येतदपेक्षयेति भावः ॥

बाधकानामिति । (कै)

व्यावचोरीत्यादौ २ 'ण्यसे'ति युच् । अत्रेदं बोध्यम् । क्तिनोऽयमपवादः । अत एव पक्षे 'वासरूपविधिना' सोऽपि । अन्येषां तदपवादानां तु पृथक् पाठेन पूर्वविप्रतिषेधकत्वनया बाधकः । अत एव व्यतीचाया असिद्धिः शङ्किता भाष्ये । विप्रतिषेधविषये वासरूपाप्रवृत्तेः ॥

१ धातुरिति वर्त्तते तस्य विशेषणं कर्मव्यतिहारग्रहणं कर्मव्यतिहारे वर्त्तमानादित्यर्थः । धातोश्च क्रियावाचित्वं न तस्य साधनकर्मव्यतिहारे वृत्तिः सम्भवति । अतो लौकिकस्य क्रियाकर्मणो ग्रहणम् ॥

२ अ ३ । पा ३ । सू ६४ ॥

३ ण्यसश्चो युच् । ३ । ३ । १०७ ॥

(अ. ३ । पा. ३ । व्या. १) (कर्मव्यतिहारे गच्छ स्त्रियाम् । ३ । ३ । ४३ ।)

णिज् ग्रहणं चेति । (भा)

इदं व्यावचोरीत्यादौ कवाधनार्थम् ॥

व्यावक्रष्टिरिति । (कै)

स्पष्टसायं प्रयोगो “वामरूप” सूत्रे ॥ व्यात्युचीति च माच-
काये क्रिञ्चेति स्त्यधिकारे वामरूपविधेरभावात् । व्यात्युक्ष्याम्
अत्र अपवादविप्रतिषेधेन “गुरोश्च” इत्यप्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः ॥
एवं च वामरूपसूत्रस्यप्रयोगानुष्ठानरूपभाष्ये विरोधात्

सिद्धन्तु (भा)

इत्यादि तत्सूत्रस्यवार्त्तिकमेकदेश्युक्तिरिति भावः ॥

व्यावचोरी व्यतीहेति । (भा)

बाङ्गलपहणात् साध्ये इति तात्पर्यम् ॥ पाठान्तरं तु स्त्रिया-
मित्यकरणप्रयुक्तलाघवाद् बाङ्गलकस्य तथाप्यावश्यकत्वाच्च वार्त्ति-
कोक्तमेव युक्तमिति ॥

—

१ वामरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ६४ ॥

२ अ. ३ । पा. ३ । सू. १०३ ॥

३ सिद्धन्तु अमरूपस्य बाधकस्य वा वचनात् ॥ वा ॥

अभिविधौ भावे इनुण् । ३ । ३ । ४४ ॥

'द्वयेऽपि प्रकृते इति । (कै)

प्रकरणे इत्यर्थः । द्वयोरपि प्रकृते इति पाठान्तरम् ॥

भावे एवेति । (कै)

णञ्वदिति भावः ॥

मध्येऽपवादा इति । (कै)

वाध्यसामान्यचिन्तयेदं सिद्धमिति वासरूपन्यायेन पक्षप्राप्तयो-
रपि तयोर्वाधनाथं भावग्रहणमिति भाष्याभिप्रायवर्णितमुचितम् ॥

वासरूप इति । (कै)

स्यधिकार एव वासरूपनिषेध इति प्राक् प्रतिपादनादिति
भावः ॥ भाष्ये

ये तस्येति । (भा)

कस्य वाचकाः स्वार्था इत्यर्थ उचितः कैयटोक्तार्थेनाक्षर-
स्वारस्यम् ॥ भावग्रहणफलादविशेषश्च । अत्राप्येवं करणात् पूर्व-
प्रतिषेधकस्येति तात्पर्यम् ॥

संकुटनमित्येवेति । (भा)

संकुटनमिति भवत्येवेत्यन्वयः ॥ अत एव 'पुंयोगादिति
सूत्रस्यः संकुटिनमिति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते ॥

एरच् । ३ । ३ । ५६ ॥

भाष्यकारवचनादिति । (कै)

ततो बाहुलकात् लुङ्पीति भावः ॥

स्वरे इति । (कै)

अपि आद्युदात्तं अच्यन्तोदात्तमित्यर्थः ॥

१ अ ४ । पा १ । सू ४८ ॥

२ वर्षमिति -- वृषभो वर्षगादिति भाष्यकारप्रयोगाद्वर्षगमित्यपि
भवति ॥ कल्यत इति कल्पः । अर्थत इति अर्थः ॥ मन्त्रत इति मन्त्रः ।
अपि प्रतिषिद्धे चान्व भवति ॥

ग्रहवृहनिश्चिगमश्च । ३ । ३ । ५८ ॥

भाष्ये

स एवास्य स्वर इति । (भा)

१याथघञिति सूत्रेणेति भावः ॥

स्तेये वर्तते इति । (भा)

हस्तादानविषये इति भावः ॥

किं तर्हि घञेवेति । (भा)

हस्तादानविषये इत्यर्थः ॥ प्रकृतसूत्रे निश्चिगमं स्तेयार्थं चेत् घञोऽप्राप्तेरचैव सिद्ध अस्तेयार्थं चेत् तन्न निपूर्वचिनोतेः पूर्ववि-
प्रतिषेधेन घञेवेष्टेरिति भाष्यार्थः । घञ् चेति पाठे चशब्दा-
देवार्थो द्रष्टव्यः ॥

ह्रस्वरेणेति । (कै)

१गतिकारकोपपदादिति विहितेन ॥

१ याथघञ्ज्ञानविप्रकाशम् । ६ । २ । १४४ ॥ य-अथ-घञ्-ज्ञ-
अच्-अप्-इच्-क-एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः ॥

२ गतिकारकोपपदात् ह्रस्वः । ६ । २ । १३६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७१३
(अ. ३ । पा. ३ । व्या. १) (स्तम्बे क च । ३ । ३ । ८३ ।)

स्तम्बे क च । ३ । ३ । ८३ ॥

अनेकेनेति । (भा)

१ घनाक्षर्घनप्रघणप्रघाणोद्धामापघनरूपेणेत्यर्थः ॥

अप्स्वरेणाद्युदेति । (कै)

निपातने तु निपातनात् फिषोऽन्त इति सिद्धिरिति भावः ॥

तच्चातो खोप इति । (कै)

प्रत्ययसंनियोगशिष्टतया विधानाद् 'आर्धधातुक' इति खोप इति भावः ॥ आदेशश्च स्थानिस्वरेणान्तरतम्यादन्तोदात्त इति तात्पर्यम् ॥

तस्य सर्वापवादत्वादिति । (कै)

यद्यपि पुंस्यं चरितार्थस्तथापि बहुलप्रवृत्त्यादिति भावः ॥

भाष्ये

१ मूर्त्तौ घनः । ३ । ३ । ७७ ॥ अत्र घन इति अत्रस्य काठिन्यमित्यर्थः ॥ अन्तर्घनो देशः । ३ । ३ । ७८ ॥ अगारैकदेशे प्रधगाः प्रधागाश्च । ३ । ३ । ७९ ॥ द्वारप्रदेशे द्वौप्रकोटाबलिन्दावाभ्यन्तरो वाङ्मस्य तत्र वाङ्मो प्रकोष्ठे निपातनं नागारैकदेशमात्रे । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यत इति अप् कर्मणि पक्षे वृद्धिश्च । उद्धन्येत्याधानम् । २ । ३ । ८० । अधिकरणे अप् ॥ अपघनोऽङ्गम् । ३ । ३ । ८१ । करणेऽप् ॥

अजबभ्यामिति । (भा)

हेतिरिति निपातनमपि अकरणे चरितार्थमिति भावः ॥
निपातित हेतिशब्दः कृतियूति इत्यादिना वृत्तेः क्तिनि इत्यन्ये ॥

स्त्रियां क्तिन् । ३ । ३ । ६४ ॥

‘क्तिष्वादिभ्य’ इति वचनं ‘गुरोश्च इल’ इत्येतत् प्राप्ति-
योग्यविषयम् ॥ ^१‘निष्ठायां वा सेटोऽकारवचनादि’त्यनेन समान-
योगचेमत्वाद् इत्याहुः ॥ एवं च सेटस्तत्सूचप्राप्तिविषया आवा-
दय इति फलितम् ॥

१ स्त्रियां क्तिष्वादिभ्यश्च । वा ॥

२ अ. ३ । पा. ३ । सू. १०३ ॥

३ निष्ठायां वा सेटोऽकारवचनात् सिद्धम् । वा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७१५
(अ. ३ । पा. ३ । आ. १) (स्यागापापचो भावे । ३ । ३ । ६५ ।)

१ स्यागापापचो भावे । ३ । ३ । ६५ ॥

बाध्यमात्रेति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तायाम् ॥

बाध्यसमुदायेति । (कै)

विशेषचिन्तायामपि प्रकारविशेषः ॥

१ स्यादिभ्य 'आतश्चोपसर्गे' इति प्राप्तस्य पचेत्तु धित्वात् प्राप्त-
स्यालोपवादः ॥

(वृजयजोर्भावे क्यप् । ३ । ३ । ६८ ।)

(अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

(कृजः श च । ३ । ३ । १०० ।)

वृजयजोर्भावे क्यप् । ३ । ३ । ६८ ॥

उत्तरेति । (कै)

भाष्ये तद्विषयोदाहरणदानादिति भावः ॥

कृजः श च । ३ । ३ । १०० ॥

वा वचनमिति । (भा)

इदमेव ज्ञापयति वर्णगौरवादपि 'योगविभागो गरीया-
निति भावः ॥

१ पित् करणमुत्तरत्र तुगर्थमिति ॥

२ योगविभाग इति कृजः क्यब् भवति ततः श च चकाराद् यथा
प्राप्तं चेति । तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति । अन्यथा चकारेणानन्तरस्य
क्यप् एव समुच्चयो न तु क्तिन् इति क्तिन्न स्यात् ॥ शकारः सार्वधातुक-
संशयः ॥

इच्छा । ३ । ३ । १०१ ॥

श्रे यगभाव इति । (भा)

भावार्थकत्वाद् यकः प्राप्तिः ॥

१ इषु इच्छायामित्यस्माद्भावे प्राप्रत्ययो भवतीति न त्वकर्त्तरि कारके स्वभावात् ॥ ' इच्छा-परिचर्या-परिसर्या मृगया-अटायामामुप-संग्रहानं कर्त्तव्यम् ' इत्यत्र प्राप्रत्ययो यक् च निपात्यते । परिचर्या—पृजा ॥ परिसर्या—परिसरगमत्र गुणोऽपि निपात्यते ॥ मृग—अगविषगो । चुडा-दावदन्तः । अत्र आतो लोपाभावो निपातनात् । श्रे यकि गिलोपः । मृगया ॥ अटतेः श्रे यकि यका मृह टकारस्य द्विर्वचनं पूर्वभागे यकारस्य निवृत्तिदौर्घ्वमित्येतत् सर्वं निपात्यते । हलादिशेषस्तु नास्ति । धाष्टिके द्विर्वचनेऽभ्याससंज्ञाविधानाद् यदात्वद्यर्थे शृङ्गातीनामिति यङन्तादप्रत्य-यार्दित्यकारस्तदा आतो लोपे यलोपे च अटाटेति भवति ॥

जागर्त्तरकारो वा । वा । वा शब्दात् पक्षे प्राः । तदा सार्वधातुके यक् । जाग्रो विचिण् णल् छिव् क्षिति गुणः ॥ जागर्या । जागरा ॥

१ षिद् भिदादिभ्योऽङ् । ३ । ३ । १०४ ॥

ननु गुह्यतः गिरिरत आह

गिरिशब्द इति ॥ (कै)

१ भिदादिभ्य इति— अत्र गणे भिदा छिदा इत्यङन्ता एव समुदायाः पठ्यन्ते तेषु भिदिच्छिदि प्रभृतयोऽङः प्रकृतयो यास्ता इह भिदादिशब्दन निर्दिश्यन्त इत्यर्थः । कुत एतत् । धात्वधिकारात् । भिदादिभ्यो धातुभ्य इति । भिदिर-विदारणे । छिदिर द्वैधीकरणे । विद ज्ञाने । क्षिप प्रेरणे । गुह्य-संवरणे । डुधाञ् धारणपोषणयोः । मिष्ट मेष्ट-हिंसासंक्षेपयोः । ऋ-गतौ । हृष्-हरणे । क्षि-क्षये । अथवा क्षि-निवासगतयोः । तू ऋवनतरणयोः । धृञ् धारणे । लिख अक्षरविन्यासे । युद प्रेरणे । पीड अवगाहने डुवप बीजतन्तु सन्ताने । वस-निवासे । मृ जूष् शुद्धौ । कृप कृपायाम् । इत्येता वेदितव्याः ॥

गुह्या गिर्योषध्योरिति वक्तव्यम् । वा । गिरिशब्देन तदेकदेश उच्यते । अन्यत्र गुडिः क्लिमेव भवति । आरा-हारा-कारा-तारा-धारा-इति । गुणे कृते दीर्घत्वं च निपात्यते । रेखा लेखेति । लिखेः पक्षे लकारस्य रेफो निपात्यते गुणश्च । चूडेति । चुदेर्लृत्वं दीर्घत्वं च निपात्यते । भित्तिरन्येति । भिद्यत इति भित्तिः कुड्यम् । छित्तिश्चिद्रम् । आरा शस्त्र्यामिति । शस्त्री शस्त्रजातिः स्वभावाच्च विशेषः परिगृह्यते । आरा प्रतोदः । अर्यन्ते प्रेर्यन्तेऽनया अन्वा इति कृत्वा । आर्त्तिरन्येति । धार्यते प्रपात्यते इति धारा । धृतिरन्येति । प्रीतिर्धैर्यं च ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७१६
(अ. ३ । पा. ३ । व्या. १) (एयासग्रन्थो युच् । ३ । ३ । १०७ ।)

एयासग्रन्थो युच् । ३ । ३ । १०७ ॥

भाष्ये

न पुनरादेरिति । (भा)

एवं च पाचिकानिष्टप्रसंग इति भावः । यत्तु प्रथमातिक्रमे
कारणाभावादादेरेव स्यादिति तन्न । तद्व्यायस्य शास्त्रेऽनङ्गी-
कारात् । (अत एवानुदात्तस्येति सार्थकम्) अत एव तित्स्वरि-
तमिति तद्यादाबन्तस्वरितमिद्धिरिति बोध्यम् ॥

अन्त्यस्येति । (भा)

आदेस्वाद्युदात्तस्येत्यनेन सिद्ध इति भावः ॥

इत्यनुवर्त्तनसामर्थ्यादिति । (भा)

इदं च चित्त्वेऽपि तदनुबन्धकपरिभाषया व्युटोऽप्यहणाशङ्का-
वारणायावश्यकमिति भावः ॥

१ युचश्चकारश्चिन्त्यप्रयोजन उदात्त इति हि वर्त्तते तत्सामर्थ्या-
दन्तोदात्तत्वं भविष्यति । प्रत्ययस्य रेणौवाद्युदात्तत्वसिद्धेः ॥

७२०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(रोगाख्यायां एवल् बहुलम् ।

(अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

३ । ३ । १०८ ।)

रोगाख्यायां एवल् बहुलम् ।

३ । ३ । १०८ ॥

धातुहृतोऽर्थः साधनमिति भ्रमं वारयति

क्रियेति ॥ (कै)

भावाधिकारेऽपि कारकनिवृत्त्यर्थमिदम्

इकृशितपाविति ॥ (भा)

क्वचिन्नेति । (कै)

“ भूवो वुग् लुङ् लिटोः ” इत्यादौ ॥

शित्करणादिति । (कै)

शित्करणस्य पिबाद्यादेशचारितार्थाद् इदं चिन्त्यं तस्मान्निर्दे-
शैरेव विकरणाः साध्याः ॥ भाष्ये

१ अ ६ । पा ४ । सू ८८ ॥

२ श्लिपः शित्करणासामर्थ्यादकर्तृवाचिन्यप्येतस्मिन् शब्दादयोभवन्ति ।
एवमभावकर्मवाचिन्यपि क्वचिद्यगपि भवति यथा “ विभाषा लीयतेः ”
अत्र लील्लिङोर्यका निर्देशः कृतः । श्यनि तु लीङ् एव ग्रहणं स्याद् न तु
लीनातेः । कथं पुनः शित्करणस्य सामर्थ्यं यावता पिबतिर्जिघ्रतिरित्यादौ
स्तिपि पिबाद्यादेशार्थं ग्लायत्यादावात्वप्रतिषेधार्थं च शित् करणं स्यात् ।
एवं त “ ह्युपसर्गात् सुनोति सुवतिस्यति ” “ विभाषा लीयतेः ” “ भवतेर्ण

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७२१

(अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

(गोमात्र्यायां गवल बज्जलम् ।

३ । ३ । १०८ ।)

पचेः पचतेरिति । (भा)

कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठौ प्रयोगानिति शेषो वा धात्वर्थ-
निर्देशेऽप्येतौ बाज्जलकात् । अत एव “ ईचतेर्नाशब्दम् ”
(वेदान्तदर्शः, अ १ । पा. १ । सू. ५) “ आहौ प्रभृतादिभ्यः ”
“ गच्छतौ परदारादिभ्यः ” इति प्रयोगाः सङ्गच्छन्ते ॥

कृत्संज्ञेति । (कै)

बाज्जलकादित्यन्ये ॥

एवं मत्वर्थोऽय इति । (कै)

प्रातिपदिकत्वादिभक्त्युत्तिरित्यनुषङ्गः । आर्धधातुकत्वाभावा-
दतो लोपाप्राप्तेः । स्वादित्वाभावेनाभत्वाद् “यस्येति लोपाप्राप्तेऽपि

उपसंख्यानम् ” “ ध्यायतेः संप्रसारणां च ” इत्येवमादिनिर्देशाच्चादयो
भविष्यन्ति ॥ वर्णात्कारः । वा । बज्जलवचनादेव क्वचित् वर्णसंघातादनु-
करणादपि भवति एवकार इति । काश्चिदप्ययान्तस्य कृदन्तत्वात् प्राति-
पदिकसंज्ञा भवति ॥ गार्दिफ इति । वा । काश्चिदप्ययमपवादः । कथं तर्हि
गकारादीनि नामानि वामरूपविधिना काश्चिदपि भविष्यति ॥

१ अत्र धातुवाचकः ईक्षतिशब्दः । धात्वर्थभूतेक्षणापगो लक्षणाया-
बोध्यः । ईक्षणं पर्यालोचनमध्यवसायः । तच्चाक्षतनस्य प्रधानस्य वीपपद्यते
चेतनधर्मत्वात् ॥

२-३ आहौरिति गच्छताविति च वार्तिकद्वयं प्राग्वहतेल्लुक् (४ ।
४ । १) इति सूत्रस्यम् ॥

४ अ ६ । पा ४ । सू १४८ ।

भाष्यकारेति । (कै)

बहुलग्रहणादिति मारम । तदाश्रयणे भाष्यकारवचनं हेतुः ।
बहुब्रीहेः स्वार्थिकोऽयं कः । षष्ठौतत्पुरुषाद् “गहादित्वात्”
केन कश्चित् साधयति ॥

हलश्च । ३ । ३ । १२१ ॥

भाष्ये

एत्येति । (भा)

आद्येऽर्थप्रदर्शनार्थमिदम् । वेज “आतो युक्” इति युक् ॥

१ गहादिभ्यश्च । ४ । २ । १३८ ॥

२ लेखो लेखनी ॥ विद्येत जायेत अनेन धर्माधर्माविति वेदः ॥
अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गो वीरुद् विशेषः ॥ घञ् विधौ-अव-
ह्वा-आधा-आवागानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् (वा) इति वार्तिकम् । अव-
क्रियन्ते अस्मिन्नवहाः । आध्रियन्ते अस्मिन्नाधाः । एत्य एतस्मिन्
वयन्ति आवायः ॥ वृत्तिकास्तु आधागावायशब्दौ सूत्रे प्रक्षिप्य चकारे-
णावहाशब्दं साधयति स्म विचित्राहि वृत्तेः कृतिवृत्तिकारेण ॥

३ आतो युक् क्षिण कृतोः । ७ । ३ । ३३ ॥

उदङ्को ऽनुदके । ३ । ३ । १२३ ॥

घञ्वद् घोऽपौति । (कै)

सूत्रेऽनुदक इति प्रतिषेधसामर्थ्यात् प्रत्याख्याने 'प्रायग्रहणा-
दिति भावः ॥

कर्त्तृकर्मणोश्च भूकृजोः । ३ । ३ । १२७ ॥

खल् न भवतौत्यस्योदाहरणमाह

षाक्येन सुभूयत इति ॥ (कै)

खित्करणसामर्थ्यादिति । (कै)

न च 'कृलमुद्रज इत्यादिवद् व्यवहितेऽपि 'कृद् ग्रहणपरि-
भाषया मुम् कर्त्तव्यत्वेन तत् कृतार्थमिति वाच्यं भाष्यप्रयोगेनैव
व्यवस्थाकल्पनादिति तत्त्वम् । बहुलग्रहणनेत्यन्ये ॥

१. उदङ्कोऽनुदकग्रहणं चानर्थकम् । अत्र कस्मान्न भवति । प्राय-
वचनाद् अत्र न भवति । यथा गोदोहनः प्रमाथन इति ॥

२. उदिकूले कृजिवहोः (३ । २ । ३१) इत्यत्र ॥

३. कृद्ग्रहणं गतिकां कर्त्तव्यस्यापि ग्रहणम् परिभा २८ ॥

(अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । ३ । १३० ।) (अ. ३ । पा. ३ । आ. १)

दुःसवोऽप्युपपदानौति । (कै)

समासस्तु पर्यायेणेति बोध्यम् ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । ३ । १३० ॥

छन्दसीत्यधिकारादिति । (कै)

“ छन्दसि गत्यर्थेभ्य ” इत्यतः ॥

इति श्रीशिवभट्टसूतोपाध्यायोपनामकसतीगर्भज-
नागेशभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते
तृतीयस्य तृतीये प्रथमाह्निकम् ॥

इति चट्टोपाध्यायोपनामकब्रह्मवत्सभग्नमंत्रिचिते महाभाष्यप्रदीपोद्-
घोतविधमपदव्याख्यानं तृतीयस्य तृतीये प्रथममाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

—*—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

—*—

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्णदर्शना ।

सर्वेषां नायब्राजानां महाभाष्यं निब्रम्भन ॥

अलङ्घ्यगाधं गाम्भाय्यादुत्तान इव मौष्ठ्यात् ॥

—*—

वर्त्तमानसामौप्ये वर्त्तमानवद्वा ।

३ । ३ । १३१ ॥

—*—

समौपमेवेति । (कै)

कालप्रकरणात् कालेन समानाधिकरणार्थमिति भावः ।

अत्रापि पक्षे षष्ठौ समाम एव ॥

१ अत्र केचिद् व्याचक्षते- समौपस्य भावः सामौप्यं भावं ह्यत्र ।
वर्त्तमानस्य सामौप्यं वर्त्तमानसामौप्यं पठाममामः वर्त्तमानस्य भूतभवि
ष्यन्तौ प्रति यत् सामौप्यं तत्र वर्त्तमानवत्प्रत्ययातिदेशोऽनर्थकः । ये हि
वर्त्तमानं प्रत्ययास्तं समौपभूतंऽपि तस्मिन् भवन्त्येव अतो वर्त्तमानं प्रति
भूतभविष्यतोर्यत्सामौप्यं तदत्र वर्त्तमानसामौप्यमित्युच्यते समौपद्वारकाच्च
वर्त्तमानस्य सामौप्येनाभिसम्बन्धात् समामो नानुपपन्नः यथा देवदत्तस्य

समासाप्रसङ्ग इति । (कै)

भूतभविष्यन्निरूपितवर्त्तमानस्य यत् सामीप्यं तत्र वर्त्तमान-
वत्प्रत्ययातिदेशोऽनर्थकः । ये हि वर्त्तमाने प्रत्ययास्ते समौपभूते
ऽपि तस्मिन् सिद्धा एवातो वर्त्तमाननिरूपितं भूतभविष्यतोऽर्थं
सामीप्यं तत्रेत्यर्थः स्वीकार्यः । तथाच वर्त्तमानपदेन समासाप्रसङ्ग
इति भावः ॥

सामीप्यसम्बन्ध इति । (कै)

. तृतीयातत्पुरुषः सामीप्यनिरूपितः सम्बन्ध इत्यर्थः । समौपे-
नाश्रयतारूपः साक्षात्सम्बन्धस्तयोरेवेत्यर्थः ॥

पारम्पर्येणेति । (कै)

तत्र समौपद्वारा सामीप्येन सम्बन्ध इति भावः । प्रति-
योगितासम्बन्धेनान्वयः । वर्त्तमानकालप्रतियोगिकसामीप्ये सती-
त्यर्थ इत्यन्ये । भूतादौ वर्त्तमानसामीप्ये सति वर्त्तमानवत्-
प्रत्यया इति वाच्योऽर्थः । एवं च तत्समौपे भूतादौ फलन्तीति
बोध्यम् ॥

गुरुकुलमिति । गुणेन नेति प्रतिषेधोऽपि न भवति यस्माद् गुणशब्दस्य
सम्बन्धिशब्दत्वाद् गुणाक्षिप्तस्य गुणिन एव समामनिषेधो न च वर्त्तमान-
सामीप्यस्य गुणी । भूतभविष्यतोस्तद्गुणत्वादिति तदिदं क्लृप्तं व्याख्यानं
ष्यञ् निर्देशश्च केवलं गौरवायैव स्यादित्यन्यथा वाच्ये । समौपमेव
सामीप्यम् । न चास्मिन् पक्षे ष्यञो वैयर्थ्यं स्वार्थेऽपि ष्यञ् भवतीति एत-
मर्थं ज्ञापयितुं ष्यञानिर्देशः कृत इत्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७२७
 (अ. ३ । पा. ३ । आ. २) (वर्त्तमानसामौष्य वर्त्तमानवदा ।
 ३ । ३ । १३१ ।)

तद्गुणित्वात्- (कै)

सामौष्यगुणित्वाद् इत्यर्थः ॥

तद्गुणित्वादिति (कै)

पाठे बङ्गब्रीहिः । अयमेव युक्तः पाठः ॥

वर्त्तमान इति । (कै)

प्रथमान्तेन वर्त्तमाने ये प्रत्यया इत्यर्थः कथं लभ्यतेऽत आह

सहचरितानामिति । (कै)

लक्षणयेति भावः ॥

रूपमात्रमिति । (कै)

न तूपाधिविशिष्टमित्यर्थः । वत्करणे तु वर्त्तमानेऽर्थे यथा
 भवन्ति तथा सामौष्येऽपि भवन्तीत्यर्थान्न दोष इति भावः ॥

लक्षणमात्रेति । (कै)

मात्रशब्दः कार्त्तुः ॥ भाष्ये

यौ तर्ह्येति । (भा)

शत्रन्तावित्यर्थः ॥ नत्वयमपि वर्त्तमानसमौष्यभूतभविष्यतोर्वि-
 धौयमानः कथमविशेषविरहित इत्यत आह

१ उपलब्धकैयटपुस्तके— 'तद्गुणित्वात्' इति पाठो नास्ति ॥

२ उपलब्ध कैयटपुस्तके— एवं पाठोऽस्ति ॥

७२८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(वर्त्तमानमामौष्ये वर्त्तमानवद्वा ।

(अ. ३ । पा. ३ । व्या. २)

३ । ३ । १३१ ।)

वर्त्तमानलक्षणादिति ॥ (कै)

एतद् योगविहित इत्यर्थः ॥ प्रयोगान्तरमप्याह भाष्ये

अयं योग इति ॥ (भा)

भाष्ये

शचाद्यर्थमिति । (भा)

द्वेषजादयोऽपि वर्त्तमान एव विधीयन्ते इति भावः । सुत्रः
शतुर्गजिङ्घानशश्च सर्वकालत्वमुक्तं '“ भूते इति सूत्रे भाष्ये ”
इति चानशस्त्रुक्तिः कैयटे चिन्त्या ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७२६

(अ. ३ । पा. ३ । आ. २) (आशंसायां भूतवच्च । ३ । ३ । १३२ ।)

१ आशंसायां भूतवच्च । ३ । ३ । १३२ ॥

सूत्रप्रयोजनं दर्शयति भाष्ये

आशंसानामेति ॥ (भा)

‘ आशंसायां भविष्यत्कालत्वं कथमत आह

आशंस्येति ॥ (कै)

ननु भविष्यन्त्यामाशंसायामेव प्रत्ययः कस्मान्नेत्यत आह

इह चेति । (कै)

एवं च कालस्य सर्वत्र लकारप्रकृत्यर्थे एवाश्वयस्य कृपत्वासा-
शंसान्तरान्वय इति भावः ॥

अपवादस्येति (भा)

भाष्यस्य अपवादस्य निमित्तमतिदेशाभावाद् इत्यर्थः ॥ तदाह

१ अत्र सूत्रे भूतशब्देन भूतमात्रमुच्यते न तु तद्विशेषोऽनद्यतनः ।
सामान्यातिदेशे च विशेषो नातिदिश्यते ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्त्तित-
व्यमित्युक्ते ब्राह्मणमात्रप्रयुक्तं कार्यं गम्यते न तु मातृगादिविशेषप्रयुक्तं
तेनानद्यतनप्रयुक्तौ लङ् लिटो न भवतः ॥

कश्चिदध्वानं जिगमिषुः पश्यति अमुष्मिन्नवकाशं कृपोभविष्यतीति ।
अनद्यतने कृपो भवितेति । समामाद्य कृपोऽन्तीति । अतिक्रम्य कृपो
भूदिति । अतिक्रम्योषितत्वात् कूप आसीदिति । अतिक्रम्योषित्वा विसृज्य
कूतो बभूवेति । तदत्र सर्वत्र कूपसंज्ञाया वर्त्तमानत्वं भूतभविष्यद् रूपत्व-
मिति सर्वत्र लङेव प्राप्नोति लुङादयस्तु वक्तव्याः । तदाह— अस्यार्थानां

(आशंसायां भृतवच्च । ३ । ३ । १३२ ।) (अ. ३ । पा. ३ । आ. २)

नाचापवादस्येति । (भा)

निमित्तमुपात्तमस्तीत्यर्थः ॥ ततः किमत आह

तचेति ॥ (कै)

कथं इन्द्रे चेति । (कै)

१“ विरूपाणामपि समानार्थानाम् ” इत्येकशेषारम्भादिति
तस्य भिन्नत्वाद्भिन्नार्थत्वमिति भावः ॥

उत्प्रेक्षणमिति । (कै)

तदपि इच्छाविशेष एव इत्यभिमानः ॥ नन्वाशंसायाः सम्भावनावयवत्ववाधितमत आह

अवयवशब्द इति ॥ (कै)

प्राप्यत्वेन निश्चयविषयत्वरूपे^१प्रधारितत्वस्याशंसाविषयेऽसंभवादाह

१ अ १ । पा २ । सू ६४ (एतत् सूत्रस्थवार्तिकम्) ॥

२ इदं मे भूयादिति मनसा विषयीकृतोऽर्थः प्रधारितोऽर्थ इति ॥

अप्रधारित इति पाठे— अनिर्धारितोऽवश्यम्भावितया अनिश्चित इत्यर्थः ॥

भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः कर्तुर्बिद्यमानार्थत्वादिति । (क्षिप्रवचने लट्
(३ । ३ । १३३) इति सूत्रस्थवार्तिकम्) । भवन्ती शब्दो लटः पूर्वा-
चार्याणां संज्ञा । यदि वचनेन वर्तमान एव लुडादयो विधीयन्ते । कूपो
भूदिति प्रयोक्तव्ये कूपो भविष्यतीत्यपि प्रयुज्येत तस्माद्यथा स्वकालमेता
विभक्तयः कालेषु प्रयुज्यन्ते । कथमिन्द्रियव्यापारस्य कालस्य कूपसत्तां प्रति
भेदकत्वेनाश्रयणात्तस्या अपि तत्कालत्वं ततस्त्वेन्द्रियव्यापारे भाविनि भवि-
ष्यद्भिभक्तिर्वर्तमाने वर्तमानविभक्तिर्भूते भूतविभक्तिरिति सिद्धमिष्टम् ।
उक्तञ्च हरिणा—

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७३१

(अ. ३ । पा. ३ । आ. २) (आशंसायां भूतवच्च । ३ । ३ । १३२ ।)

मनसेति । (कै)

सङ्ख्यात्मकत्वेनेत्यर्थः ॥ अनेनेच्छारूपताशंसाया उक्ता आशं-
सायाः प्रधारितार्थत्वासम्भवादाह

आशंसाविषयत्वादिति ।

अनिश्चित एवेच्छाविषयः । अनेनेच्छास्यतः तस्या उक्ताविधु-
रप्रत्ययः । विपरीतकारणं तेन सम्भावितस्यार्थस्य शङ्काप्राप्तित्वं
सूचितम् ॥ सम्भावनं नामाप्रधारित इति पाठे एकशेषे उत्कटत्वे-
ऽपि अन्यांशे अनुत्कटज्ञानसत्त्वादनिय्यरूपज्ञानविषयस्तेन ज्ञान-
विषयतोक्ताप्रधारितोऽर्थ इति पाठे अंशेऽवश्यभावित्वेनानिश्चित
इत्यर्थः ॥

अभिनीत एवेति । (भा)

शङ्काप्राप्तिरित्यर्थः ॥

ज्ञानमिति । (कै)

ज्ञानेच्छयोश्च भेदः स्पष्ट एवेत्यर्थः । तयोर्भेदे एकदेश्युक्तं
युक्तान्तरमाह भाष्ये

अर्थासंदेहो वेति । (भा)

तयोरर्थाविशेषेऽप्यालमर्थ्यादालमर्थ्यकृतो भेद इति भावः ।

तद्वृषयति

सत्तामिन्द्रियसम्बन्धात् नैव सत्ताविशिष्यते ।

भेदेन व्यवहारो हि वस्तुन्तरनिबन्धनः ॥

अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते ।

यः समासादनाद् भेदः स तत्र न विवक्षितः ॥

७३२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(क्षिप्रवचने लृट् । ३ । ३ । १३३ ।)

(अ. ३ । पा. ३ । आ. २)

आचार्य्येति ॥ (भा)

नालमर्थ्यमिति । (भा)

नियमेनालमर्थ्यं स गम्यते इत्यर्थः ॥

क्षिप्रवचने लृट् । ३ । ३ । १३३ ॥

भाष्ये

निष्पन्ने इति । (भा)

भविष्यतिभूतप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः ॥

अनाशंसार्थमिति । (कै)

आशंसायां पूर्वण भूतवदतिदेशाद्भविष्यत्यपि क्ताः सिद्ध
इति भावः ॥ आशंसाभावं दर्शयति भाष्ये

देवश्चेद् वृष्ट इति ॥ (भा)

तदेवाह

वस्तु स्वरूपेति । (कै)

नत्वस्याशंसाविषयतेति भावः ॥ वृष्टो जातायामेवं वादो
लोके इति वस्तुलोको भविष्यत् प्रयोगं न मृष्यति तस्मान्नमुख्या-
निष्पत्तिर्निष्पदेरर्थः किन्वन्या एवेत्यर्थः । अत एवाह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७३३

(अ. ३ । पा. ३ । आ. २)

(क्षिप्रवचने लट् । ३ । ३ । १३३ ।)

अप् शालीति । (कै)

अयमेव निष्पत्तिपदार्था ऽभिमतस्तस्येति भावः ॥

शालीनामिति । (कै)

पूर्वान्वयि ॥

तत्रैवेति । (कै)

अप् शालिबौजसयोगरूपनिष्पत्तावेवान्वयो निःपूर्वकपदेर्वर्त्तमानत्वात्तद्वाचकत्वादित्यर्थः । निष्पदंरित्युपलक्षणं संपदेरपि । निष्पत्तेरिति पाठे ऽयमेवार्थः । स्तिपानिर्देशात् श्यन् तु कर्त्तर्यकत्वाभावाच्चकृतः । यदा सत्कार्यवादे तत्रैव निष्पत्तेर्वर्त्तमानत्वं व्याख्यानमेव युक्तम् ॥ भाष्ये

हेतुभूतेति । (भा)

हेतुभूतस्य कारणत्वं प्राप्तिप्रसङ्गस्य कारणस्य कालं कार्यं आरोप्य प्रयोग इत्यर्थः । तदारोपफलमाह

कारणान्तरेति । (कै)

तेन चावश्यभावित्वं फलति ॥

कारणस्यैवेति । (कै)

अयमप्युपादानकारणत्वादिति भावः ॥

अन्यथेति । (कै)

वृष्टेः प्रागपि मेघोत्पत्त्यनन्तरमौद्दृशप्रयोगस्य दर्शनात् ।

तत्र च वृष्टेरपि वास्तवभूतत्वाभावात्तदुपपत्तिमपि दर्शयितु-
मिति भावः ॥

मेघादेरिति । (कै)

एवमेवानुत्पत्तेरिति भावः ॥ तत्राद्य पक्षे शङ्कते भाष्ये

यदि तर्हीति ॥ (भा)

अभिव्यक्तिरिति । (कै)

स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिरित्यर्थः । निष्पत्तिस्त्वत्रापशालिबीज-
संयोग एव तत्रापि कार्यमत्त्वादिति भावः ॥ तद्दर्शयति

एतदिति ॥ (कै)

कारणासामग्र्येति । (कै)

ननु कार्यसमधिगम्यं सामग्रीत्वं तथाच कार्यानुमाने इत-
रेतराश्रय इति चेन्न वृद्धपरम्परसामग्रीत्वग्रहात् तेनावश्यम्भा-
वित्वेन कार्यात्पन्नावनुमितायां तत्र कारणकालारोपेण भूत-
प्रयोगेऽपि स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिरूपमुख्यतनोत्तरमेव क्रियाकारित्व-
मिति भावः ॥ नन्वस्त्यर्थानामित्ययुक्तं नह्यसिः केषां चिद्धातू-
नामर्थोऽत आह

सत्तेति । (कै)

अस्तेरर्थो येषाम् इत्यर्थ इति भावः ॥ कर्तुर्विद्यमानत्वेऽपि
क्रियायाः कालत्रययोगदर्शनादाह

ततश्च सत्ताया इति । (कै)

कर्तृसत्तयोः समनियतत्वादिति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७३५

(अ. ३ । पा. ३ । व्या. २)

(क्षिप्रवचने लट् । ३ । ३ । १३३ ।)

अविकल्पितत्वादिति । (कै)

प्रयोगे इत्यर्थः ॥

यन्नवेति । (भा)

प्रयोगे इति शेषः ॥

वचनेन । (कै)

“अस्त्यर्थानाम्” इति वार्त्तिकेन

असिद्धविपर्य्यास इति (भा)

भाष्ये ॥

लोके इति । (कै)

शिष्टत्वहेतौ यतः शिष्टलोकानामभिद्धो विपर्य्यासो विपरीतः प्रयोगोऽत न विकल्पेन प्रयुज्यन्ते ऽन्यैरतोऽत्र यथा कालमेव प्रत्यया इत्यर्थः । किं पुनः कारणं वा न भाष्यन्ते किं च कारणं शिष्टानां विपर्य्यासामिद्धिरिति भावः । वास्तवकाल-भेदस्याभावाद्वचनेनैव साधनप्राप्तोत्येव विपर्य्यासादिकमिति भावः ॥

इन्द्रियव्यापारः । (कै)

तत्प्राप्तिः । इन्द्रियपदेनात्र कर्मिन्द्रियम् ॥

'सताम् । (हर्मिः)

वस्तूनाम् ॥

१ सतामिन्द्रियमन्बन्धात् मैव सत्ताविशिष्यते ।

भेदेन व्यवहारो हि वस्तुन्तर्निबन्धनः ॥

७३६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(क्षिप्रवचने लट् । ३ । ३ । १३३ ।)

(अ. ३ । पा. ३ । आ. २)

इन्द्रियसम्बन्धात् । (हरिः)

तत्त्वतप्राप्तिसम्बन्धात् । एकैव सत्ताकालभेदेन बुध्यते ॥

वस्त्वन्तरम् । (हरिः)

इन्द्रियव्यापारः ॥ तदेवाह

यः समासादनादिति ॥ (हरिः)

तत्र । (हरिः)

बुद्धिकर्मव्यवसायविषये ॥

वर्त्तमानेति । (कै)

वर्त्तमानार्थिकेत्यर्थः ॥

अस्तित्वं वस्तु मात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते ।

यः समासादनाद् भेदः स तत्र न विवक्षितः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७३७
 (अ. ३ । पा. ३ । आ. २) (नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामौप्ययोः ।
 ३ । ३ । १३५ ।)

नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामौ- प्ययोः । ३ । ३ । १३५ ॥

अपूर्वेति । (कै)

अद्यतनशब्दोपादानेन कस्यापि विध्यभावात् तत्र दृष्टत्वमात्रे-
 णातिदेशो वाच्यः । तथाच भूतान्ति रूपे ऽद्यतने लुङ्पि स्या-
 दिति भावः ॥ भाष्ये

लुङ् लुटोरिति । (भा)

भविष्यत्यद्यतने लुङ् । भूताद्यतने लुट् स्यादिति भावः ॥

अप्राप्तेति । (कै)

लुङ् लुटौ भूतभविष्यतोऽद्यतने दृष्टौ तत्राद्यतनवदित्युच्य-
 माने तस्मिन्नेवाद्यतने तयोरतिदेशोऽनर्थक इति कश्चिदंश-
 स्थाव्यः । तत्राद्यतनांशत्यागेनातिदेशं भूतानद्यतने तयोरति-
 देशोऽनर्थकः इति कश्चिदंशोहातव्यः । लुङ् भविष्यति तत्र
 लुटिति प्रयोगसिद्धावपि अद्यतनवदिति विद्ध्येत । तस्माद्
 भूताद्यंशपरित्यागेनातिदेशे आश्रयमाणे ऽयथाकालप्रसंग इति
 भावः ॥ भाष्ये

(नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामौप्ययोः । (अ. ३ । पा. ३ । आ. २)
३ । ३ । १३५ ।)

‘यथाप्राप्तमेवेति । (भा)

स्वैरेव विधायकैः स्वेषु स्वेषु कालेषु भवन्तीति न सङ्कर-
प्रसंग इत्यर्थः ॥

तेन परोक्षे इति । (कै)

परस्वच मानं चिन्त्यम् ॥ भाष्ये

लङ् लुटोः । (भा)

एवोपक्रमे उक्तेरिति दिक् ॥

१ यथा येन प्रकारेण प्राप्तं प्राप्तिर्यस्येति बज्ज्वीहिः । अव्ययीभावे
त्वम्भावः स्यात् । इच्छाद्यतनवचने सति विधानमिदं विज्ञायेत । तत्र
लङ् विधिप्रसङ्गे पूर्वविधाने ह्यद्यतनसंशब्दनेन विहितस्य कस्यचित् प्रत्य-
यस्याभावादद्यतने दृष्टस्यातिदेशो लट् चाप्यद्यतने दृष्टस्तेन तस्यापि भूत-
भविष्यतोः प्रसङ्गो लुङ्लुटोश्चायथाकालं विधिः प्रसज्येत लुङो विषये
लट् लटश्च विषये लुङ् । ननु च वत्करणान् सादृश्यार्थात् सङ्करो न
भविष्यति । नैतदस्ति । इह लुङ् लुटो भूतभविष्यतोरद्यतने च दृष्टो
तत्राद्यतनवदित्युच्यमाने तस्मिन्नेवादद्यतने तयोरतिदेशो ऽनर्थक इति कश्चि-
दंशो हातव्यस्तत्राद्यतनांशव्यागेनातिदेशो विज्ञायमाने भूतानद्यतने लुङ्
भविष्यदनद्यतने लट् इति सिद्धम् । यदा तु भूतभविष्यदंशपरित्यागेनाति-
देशस्तदा भूताद्यतने दृष्टस्य भविष्यदद्यतने भविष्यदनद्यतने च दृष्टस्य
भूताद्यतने विधानमिति संकरः स्यादेव । लट् चोभयत्र प्रसज्येत ।
वत्करणां तु यस्माद् धातोर्यस्मिन्नुपाधौ यः प्रत्ययो विहितः स तस्मादेव
तस्मिन्नुपाधावेव यथा स्यादित्येवमर्थं स्यात् तेन ‘पूङ्यजोः शानन्’ इत्यादौ
कालव्यत्यास एव भवति न धात्वादित्युच्यते । यदि पुनरयं द्वौ प्रतिषेधौ
कृत्वा तुष्णीमास्ते स्वैरेव विधायकैर्लङादय उत्सर्गाः स्वेषु स्वेषु कालेषु अप-
वादविनिर्मुक्तेषु भवन्तीति न सङ्करप्रसङ्गः । अतो यथा प्राप्तस्याभ्यनु-
ज्ञानान्नायं वतिः किं तर्हि मतुप । अनद्यतनमस्यास्तीत्यनद्यतनवत् ।
सामान्यविवक्षायां नपुंसकत्वम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७३६
(अ. ३ । पा. ३ । आ. २) (भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ।
३ । ३ । १३६ ।)

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ।

३ । ३ । १३६ ॥

१ उत्तरसूत्रे सप्रयोजनमेतदिति पाठः ॥

चिंशद्रात्र इति । (भा)

२ 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लीवम्' इति तु अस्मादेव भाष्यप्रयोगाद्
'लिङ्गमणिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य' इत्युक्तेश्चानित्यमितिभावः ॥

३ योऽयमध्वापरिमाण इति । (भा)

अपरिमाण इति हेदः ॥

नियमार्थमिति । (कै)

क्रियाप्रबन्धविषय इति भावः ॥

४ विधीति । (कै)

अक्रियाप्रबन्धादिति भावः ॥

१ उपलब्धकैयटे 'उत्तरसूत्रस्य प्रयोजनमेतत्' इति पाठोऽस्ति ॥

२ लिङ्गानुशासनसूत्रमिदम् (१३१ लिङ्गानु—सू) ॥

३ योऽयमध्वा अपरिमाणो गन्तव्यः तस्य यदवगं साक्रेतादिति ॥

योऽयमध्वा अपाटलिपुत्राद् गन्तव्यस्तस्य यत्पगं साक्रेतादिति ॥

४ विधिनियमसम्भवे च विधिरेव ज्यायान् इति ॥

(कालविभागे चानहोरात्राणाम् ।

(अ. ३ । पा. ३ । आ. २)

३ । ३ । १३७ ।)

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ।

३ । ३ । १३७ ॥

‘द्वन्द्वस्य प्राणि’ इत्यादिवत् अहोरात्राणामहोरात्रैर्विभागे
एकवत् स्यादतो वार्त्तिकम्

अनहोरात्राणामिति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

‘सम्बन्धसामान्य इति ॥ (कै)

१ अनहोरात्राणामिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी न कर्मणि नापि
कर्त्तरि ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७४१
(परस्मिन् विभाषा । ३ । ३ । १३८ ।) (व्य. ३ । पा. ३ । व्या. २)

परस्मिन् विभाषा । ३ । ३ । १३८ ॥

एकयोगे इति । (कै)

सामर्थ्यात् कालविभागनिषेधः । तर्हि देशविभागस्याहो-
रात्रैः सम्बन्धोऽस्ति इति भावः ॥

'पृथग्योगेति । (कै)

कालविभागग्रहणसामर्थ्याच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

१ इह 'भविष्यति मर्यादावचने ऽवस्मिन्' अहोरात्राणाम्
इत्येकयोगे कर्तव्ये एवम् योगकरणं परस्मिन् विभाषा इत्यत्र कालविभा-
गग्रहणसम्बन्धार्थमेवेत्यर्थः ॥

लिङ् निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ।

३ । ३ । १३६ ॥

कुतश्चिन्निमित्तात् क्रियाया अनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः ॥

साधनातिपत्तिः । (भा)

साधनविशेषविशिष्टक्रियातिपत्तिरित्यर्थः ॥

भूते च । ३ । ३ । १४० ॥

१“उताप्योः” प्राक् वा इत्यस्याधिकार इत्युक्ताऽन्यस्य तदन्तरमप्यधिकार इति लभ्यते तदन्वाचष्टे इत्याह

वक्ष्यमाणेति ॥ (कै)

तचेति । (कै)

तथापीत्यर्थः ॥

लृङ् प्रत्यय इति । (कै)

नित्यमितिशेषः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७४३

(अ. ३ । पा. ३ । आ. २)

(वोताप्योः । ३ । ३ । १४१ ।)

(गर्हायां लडपि जात्वोः । ३ । ३ । १४२ ।)

वोताप्योः । ३ । ३ । १४१ ॥

भाष्ये

विभाषागर्हाप्रभृताविति । (भा)

गर्हाविशिष्टप्रवृत्त्यर्थविभाषापदघटित 'विभाषाकथमि लिङ्
च' इति सूचप्रभृतीत्यर्थः ॥ अनेनेतरसूचत्यागे वीजमाह

गर्हायां लडपौति ॥ (कै)

गर्हायां लडपि जात्वोः । ३ । ३ । १४२ ॥

मा याजयन्तमिति । (भा)

ताच्छौच्यप्रतिपादनेन गर्हा यदनेन क्रियते तत्सर्वं याज-
नार्थमिति सर्वदा याजयन्नेवासाविति क्रियायाः समाप्तिरविव-
क्षितेति भावः ॥

१ वा आ उताप्योगित्यत्र आऽः प्रश्लेषः । तत्र आऽ उताप्योगित्य-
नेन सम्बन्धादन्त्यापेक्षत्वेनान्तगङ्गत्वाद्वा पूर्वं परेण महादगुणे कृते पूर्वं
प्रत्यन्तवद्भावाद् "ओमाडोस्व" इति पररूपम् । यथा आ उडा ओडा
अद्य ओडा अद्योडा । कदोडा । इति ॥

२ अ ३ । पा ३ । सू १४७ ।

३ एतत् सर्वं हरदत्तकृतपदमञ्जर्यां स्पष्टम् ॥

१अनवकृत्यमर्षयोरकिं वृत्तेऽपि ।

३ । ३ । १४५ ॥

ननु किं वृत्तेनेत्यर्थात् कथमुपपदत्वमत आह

अकिं वृत्तेति । (कै)

उपपदसंज्ञाया अन्यथापि भावात् तदा भविष्यतीत्यनुपपन्न-
मत आह

१उपपदसंज्ञाकार्यमिति ॥ (कै) .

१ अत्र अपि ग्रहणां शक्यमकर्तुं तथाऽकिं वृत्त इत्यपि विस्पष्टार्थ-
मेव । अस्सरितत्वादेव किं वृत्त इत्यस्याननुवृत्तेरविशेषेण प्रत्ययद्वयं भवि-
ष्यति । आह च भाष्ये—

किं वृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्रा किं वृत्तग्रहणार्थक्यमिति ॥

२ किं पुनरुपपदसंज्ञायाः प्रयोजनम् । अतिङिति प्रतिषेधात्
समासो न । यदा लटः सत्संज्ञकौ भवतस्तदा समासो यथा स्यात् । नास्य
लटः सत्संज्ञकौ भवतः । लटः सदा इत्यत्र भविष्यतीत्यधिकारात् ।
अयं तु कालमात्रे भवति इति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७४५
(अ. ३ । पा. ३ । व्या. २) (शेषे लृडयदौ । ३ । ३ । १५१ ।)

शेषे लृडयदौ । ३ । ३ । १५१ ॥

‘संभावनं तात्पर्येणेति । (कै)

यदि शब्दस्य संभावनार्थत्वेन संभावनं प्रतीयते इत्यर्थः ॥
तदेवाह

संभावने हि यदि शब्द इति ॥ (कै)

भाष्ये

‘न हि यदाविति । (भा)

चित्रीकरणं तात्पर्यपदगम्यं न तु अन्धो नाम पर्वतमारोचते-
त्यादावुदाहरण इव तत् समभिव्याहारं विनापि गम्यमिति
भावः ॥

• १ संभावनार्थो यदि शब्दः प्रयुज्यते ततश्च सम्भावनमत्र तात्पर्यार्थः
न चित्रीकरणम् ॥

२ नहि यदावपपदे चित्रीकरणं गम्यते किं तर्हि सम्भावनम् ।

(हेतु हेतुमतोर्लिङ् । ३ । ३ । १५६ ।) (अ. ३ । पा. ३ । आ. २)
 (इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ३ । ३ । १५७ ।)

१ हेतु हेतुमतोर्लिङ् । ३ । ३ । १५६ ॥

लक्षणहेत्वोरिति । (कै)

क्रियाया लक्षणे हेतौ च वर्त्तमानाद्धातोः कर्त्तरि शतशान-
 चावित्यर्थः । सूचस्य किं च लक्षणत्वादेस्तद् द्योत्यत्वेऽपि द्योतक-
 समुच्चयस्य दृष्टत्वादितिशब्देन तद्द्योतनेऽपि शचादिप्राप्तिरिति
 भावः ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १५७ ॥

१ कामप्रवेदनमिति । (भा)

प्रयोक्तुः स्वाभिप्रायाविष्करणमित्यर्थः ॥

१ वर्षतीति धावति । हन्तीति पलायते इति । अत्र शतशानचौ
 कस्मान्न भवतः । तदाह—

देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सद्बिधिः ।

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संश्लिखतः ॥

२ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ कामप्रवेदनं चेत् ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधौष्टसंपन्न- प्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ॥

नियोगेति । (कै)

नियोगः प्रवर्त्तना प्रवर्त्तकनिष्ठप्रवृत्त्यनुकूलोव्यापार एतदेव
प्रेषणम् ॥ भाष्ये

^१व्यापारणेति । (भा)

प्रवर्त्तनेत्यर्थः । एतेन नियोगः इष्टमाधनताज्ञानमिति परा-
स्तम् । “ हेतुमति च ” इति सूत्रस्य लोडादिणिचोः पर्यायत्वा-
शंकापरभाष्यविरोधापत्तेश्चेत्याहुः ॥

^२न्यायेति । (कै)

शब्दशक्तिविषयेत्यर्थः । अयं भावः । निमन्त्रणादिशब्दानां

१ विध्यधीष्टयोः को विशेषः । विधिर्नाम प्रेषणम् । अधीष्टं नाम
सत्कारपूर्विका व्यापारणा ॥

२ अ ३ । पा १ । सू २६ ॥

३ न्यायव्युत्पादनार्थं च प्रपञ्चार्थमथापि वा ।

विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम् ॥

अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुसृतं चतुर्विधम् ।

तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ॥

(विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधौष्टसंप्रश्न- (अ. ३ । पा. ३ । आ. २)
प्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।)

प्रयोजकनिष्ठव्यापारवाचकत्वस्य सर्वसंमततया विधिशब्दस्यापि प्रयो-
जकनिष्ठव्यापारवाचित्वं न त्विष्टमाधनत्वादिवोधकत्वमिति । स
चात्र प्रयुज्यमानलिङ्गादिरूपः । स च प्रेषणात्वेन लिङ् शक्यः ।
प्रेरणात्वं चाखण्डोपाधिः । एकस्यैव रूपभेदेन वाच्यवाचकत्वे उप-
पद्येते । स लोके पुरुषनिष्ठः । वेदे ईश्वरनिष्ठः । ^१वेदस्याकर्तृकत्व-
वादिनां मते शब्दनिष्ठः । शब्दरूपत्वाच्च स शाब्दीभावेनेत्युच्यते
इति मञ्जूषायां विस्तरः ॥

१ वेदस्याकर्तृत्ववादिनाम् मते इति । अपौरुषेयो वेद इति प्रामा-
णिकाः । न तत्राप्रामाण्यशङ्का सर्वज्ञेश्वरश्वासप्रश्वासरूपत्वात् । तथाच
“ अस्य महतो सुतस्य निःश्वसितमेतद् यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वा-
ङ्गिरम ” इति । अपौरुषेयत्वन्तु इदं मया कर्तव्यमिति बुद्धिपूर्वकं यत्नेना-
करणाद् एतावतैवाकर्तृकत्वव्यवहारः । वेदजनकत्ववदेव च जगज्जनकत्व-
मीश्वरस्येति बोध्यम् ॥ शाक्याद्यागमास्तु नैवं तेषां बुद्धिपूर्वं मोहनार्थत्वेन
कृतत्वस्मरणात् ॥ तदुक्तं सूतसंहितायाम्—

श्रुतिः सनातनी साध्वी सर्वमानोत्तमोत्तमा ।

प्राह् चद्वैतनैर्माल्यं निर्विकारत्वमात्मनः ॥

सर्गस्थित्यन्तमप्याह चेतनाचेतनस्य च ।

अतीन्द्रियार्थविज्ञाने मानं नः श्रुतिरेव हि ॥

श्रुतिः सनातनी शुम्भोरभिव्यक्ता न संशयः ।

शृङ्करेण प्रणीतेति प्रवदन्त्यपरे जनाः ॥

यदा साऽनादिभूतैव तदा मानमतीव सा ।

स्वतश्च परतो दोषो नास्ति यस्माद् द्विजर्षभाः ॥

स्वतो दोषो न वेदस्य विद्यते सूक्ष्मदर्शने ।
 अस्ति चेद् व्यवहारस्य लोप एव प्रसज्यते ॥
 परतश्च न दोषोऽस्ति परस्याभावतो द्विजाः ।
 स्वतो दुष्टोऽपि शब्दस्तु मानमेवाप्तसङ्गमात् ॥
 इति वार्त्तापि वार्त्तेव मुनीन्द्राः सूक्ष्मदर्शनाः ।
 स्वतो दुष्टः कथं मानं भवन्त्यन्यस्य सङ्गमात् ॥
 यत् सम्बन्धेन यो भावो यस्य प्राज्ञाः प्रसिद्धाति ।
 स तस्य भ्रान्तिरेव स्यान्न स्वभावः कथञ्चन ॥
 जपाकुसुमलौहित्यं विभाति स्फटिके भृशम् ।
 तथापि तत्र लौहित्यं भ्रान्तमेव न वास्तवम् ॥
 अन्यत्रान्यस्य धर्मस्तु प्रतीतो विभ्रमो मतः ।
 व्याप्तापेक्षी तु शब्दस्तु प्रामाण्याय न सर्वथा ॥
 अनाप्तयोगाच्छब्दस्य प्रामाण्यं मुनिपुङ्गवाः ।
 स्वतः सिद्धं तिरोभूतं स्वनाशाय हि केवलम् ॥
 यदा मा शङ्करेणोक्ता तदापि अतिरास्तिकाः ।
 प्रमाणं सुतरामाप्ततम एव महेश्वरः ॥
 सर्वदोषविहीनस्य महाकारुणिकस्य च ।
 सर्वज्ञस्यैव शुद्धस्य कथं दोषः प्रकल्प्यते ॥
 सर्वदोषविशिष्टस्य निर्घृणस्य दुःशात्मनः ।
 अल्पज्ञस्य च जीवस्य दृष्टाऽनामिर्हि मत्तमाः ॥
 अतः पक्षद्वयेनापि वेदो मानं न संशयः ।
 वेदोऽनादिः शिवस्तस्य व्यञ्जकः परमार्थतः ॥
 अभिव्यक्तिमपेक्ष्यैव प्रणेतेत्युच्यते शिवः ।
 तस्माद्वेदोपदिष्टार्थो यथार्थो नात्र संशयः ॥

(विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्न-

(अ. ३ । पा. ३ । आ. २)

प्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।)

ईश्वरस्य स्वरूपे च जगत् सर्गादिषु द्विजाः ।

अतीन्द्रियार्थेष्वन्येषु मानं नः श्रुतिरेव हि ॥

श्रुति साहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् ।

निश्चयात् साधयेदर्थं प्रमाणान्तर्मेव वा ॥

तस्माद्देवो महेश्वरः प्रमाणं सर्ववस्तुनि ।

अन्यथा न जडः शब्दोऽतीन्द्रियार्थस्य साधकः ॥

अत्यन्तमलिनानान्तु प्राणिनां वेदमार्गतः ।

पञ्चरात्रादयोमार्गाः कालेनैवोपकारकाः ॥ इति ॥

तत्र वेदप्रामाण्यसाधयितुं शब्दमात्रस्य प्रामाण्यं साधयन् शब्दस्य स्वतो दोषो नास्तीत्याह अस्ति चेदिति ॥ स्वतो दुष्टस्यैवाप्तसम्बन्धात् तद्वत्प्रामाण्येन प्रमाणत्वमित्यसङ्गतमित्याह स्वतो दुष्टोऽप्येत्यादि ॥ तद्वत्प्रामाण्यस्य भ्रमविषयत्वेन वस्तुमिध्यनियामकतापत्तिरिति भावः ॥ किं चासापेक्षे शब्दस्य प्रमाणत्वे तदासत्यं केन चिद् मानेन ज्ञातव्यं तत्राप्रामाण्यमपि मानान्तरेण इत्यनवस्था तस्मात् स्वतः सिद्धमेव शब्दस्य प्रामाण्यमनाप्तबुद्धिप्रभवत्वरूपकारणदोषेण तिग्मेभूतं क्रियते इति न व्यञ्जकादिवाक्यस्य प्रामाण्यमिति भावः ॥ ईश्वरो भोक्ता तद्रूपमेव ईश्वरस्याप्तत्वे मानमाह सर्वदोषविहीनस्येति ॥ तत एव सर्वज्ञत्वं तद् हीनत्वं च केनापि तद्दोषाद्यसाक्षात् करोत् । शङ्करकृतत्वं खण्डयति ईश्वरस्य स्वरूपे चेत्यादि ॥ शिवस्य तत्प्रकाशकत्वमेवोक्तम् ॥ शुद्धानुमानात् तत्सिद्धिर्नेत्याह श्रुतिसाहाय्येति । कुतर्कशङ्काकलङ्घयामादिति भावः ॥ श्रुतिविरुद्धमनुमानमनुमानाभास एव । यत् पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति न्यायभाष्योक्तेः ॥ वेदमार्गतः सार्वविभक्तिकस्तसिः । वेदमार्गेणैतत्पर्यः । हीनानामिति शेषः ॥ पञ्चरात्रादय इत्यादिना शाक्यादयः । तेनैतेषां वेदतुल्यता निरस्ता ॥ अत्यन्तमलिनानामित्यनेन उदितानुदितहोमकाधिकारिभेदेन प्रामाण्यव्यवस्थोक्ता ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७५१

(अ. ३ । पा. ३ । आ. २)

(विधिनिमन्त्रणानिमन्त्रणाधीष्टसंप्रश्न-
प्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।)

विधिरूपतेति । (कै)

प्रेरणेत्यर्थः ॥ यन्नियोगतः कर्त्तव्यं श्राद्धादि तस्य निमन्त्रण-
त्वाभावादाह

निमन्त्रणविषयत्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

ब्राह्मणेनेति । (भा)

शब्दब्रह्मात्मनोऽप्येवं सर्ववेदानुसारिणः ।

विवक्षा वाऽविवक्षा वा वक्तव्या विधिशक्तितः ॥

शब्दब्रह्मवादाभ्युपगमे तु ब्रह्मणोऽपि सर्ववेदात्मकदेहाधिसत्त्वात्
विवक्षाविवक्षे वक्तुं शक्येते च विधिशक्तितो जायते इत्यर्थः ॥

शब्दब्रह्मंति यच्चेदं शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते ।

तदप्यधिसृतं सर्वमेकैकं परमात्मना ॥

तेषामन्तर्गतेच्छानां वाक्यार्थप्रतिपादने ।

विवक्षा चाविवक्षा च जायते शब्दशक्तितः ॥

सन् सूत्रे भाष्येऽप्युक्तम्—

सर्वं चेतनावदिति ॥

एवमन्यत्रापि महाभाष्यकारेणोक्तम्—

न हि क्कन्दामि क्रियन्ते । नित्यानि क्कन्दामीति । तेन प्रोक्तम्
४ । ३ । १०१ । इति सूत्रे भाष्ये ॥

एवं वेदस्य नित्यत्वम् अपौरुषेयत्वं च इति सर्वेषां सिद्धान्तः ।
इत्यलमिति पक्षवितेन ॥

१ एवं तर्हि यन्नियोगतः कर्त्तव्यं तन्निमन्त्रणम् । किं पुनस्तत् । ज्वं
कर्त्तव्यं च । ब्राह्मणेन सिद्धं भुज्यतामित्यक्ते अधर्मः प्रत्याख्यातुः ॥

(विधिनिमन्त्रणानिमन्त्रणाधीष्टमंप्रश्न- (व्य. ३ । पा. ३ । आ. २)
प्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।)

मिद्धं हव्यं कव्यं वा भुज्यतामिति ब्राह्मणेनोक्तेऽर्थाद् ब्राह्मणं
प्रति तन्न प्रत्याख्यातुर्ब्राह्मणस्याधर्म इत्यर्थः । ब्राह्मणेनेत्युक्तेरन्य-
दीयनिमन्त्रणप्रत्याख्याने ब्राह्मणकृतेऽपि हव्यकव्यातिरिक्तविषया-
मन्त्रणप्रत्याख्याते नाधर्म इति लभ्यते ॥ “यदान्य” इत्यादि-
व्याख्याने कैयटकृते बीजं भाष्यानुग्रहस्य चिन्त्यः । सामान्यत एव
ब्राह्मणस्य आह्वादिनिमन्त्रणप्रत्याख्यानेऽधर्मः स्मृतिष्वपि स्मर्यते
इति बोध्यम् ॥

काम्यकर्मणौति ।

यत्र भोजनाद्यननुष्ठानेऽपि न प्रत्यवायस्तद्विषयाप्रवर्त्तनाऽऽम-
न्त्रणमिति तात्पर्यम् ॥

उत विषयेति । (कै)

लिङ्गादयस्तु द्योतका इति भावः ॥ विधादीनामर्थे इति वक्तु-
मुचितमत आह

आदिशब्दस्येति । (कै)

प्रेरयै भवन्तमित्यादितददाहरणं बोध्यम् ॥

निमन्त्रणादीनामिति (भा)

भाष्यस्य निमन्त्रणादिपदानामित्यर्थः ॥ भाष्ये

निमन्त्रयै (भा)

इत्याद्युपलक्षणं निमन्त्रयेदित्यादेरपि ॥ ननु निमन्त्रण इत्य-
स्यैकत्वेऽपि कर्त्तादिसंख्याश्रये द्विवचनवज्जवचने भविष्यत इत्यत आह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७५३

(अ. ३ । पा. ३ । व्या. २)

(विधिनिमन्त्रणानिमन्त्रणाधीष्टसंप्रश्न-
प्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।)

नाप्राप्तेष्विति । (कै)

एवं च कर्त्तव्यप्रतीत्यापत्तिरपि दूषणान्तरं बोध्यम् ॥

कर्त्तादिगतायाः संख्याया इति । (कै)

क्रियायासारोपिताया इति शेषः । वस्तुतः प्रवर्त्तकनिष्ठप्रेर-
णायाः प्रयोज्यकर्त्तृकत्वाभावात्तद्गतसंख्यारोपेण मानं वाच्यत्वे
च तस्या एव विशेष्यत्वं सा च एकैवेति द्विवचनाद्यनापत्तिः ।
धात्वर्थस्य कर्त्तृदित्वादिना द्वित्वादावपि तस्य विशेषणत्वाच्च द्विव-
चनादिनियामकता । कर्त्तादिवाधस्तु न युक्त इत्यर्थं स्फुटीभवि-
ष्यति ॥ अत एव भाष्ये

‘द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात् (भा-बा)

इत्येव हेतुरूकः ॥ विवृतं च

एकोऽयमर्थो निमन्त्रणं नाम तस्यैकत्वादिति । (भा)

अनेकविषयकमपि निमन्त्रणमिति तदर्थः । एतेन विशेष्य-
गतसंख्यैकवचनादिबोध्येति सूचितम् । अत एवात्र पक्षे भावकर्त्ता-
दीनां बोधानापत्तिरिति दूषणं नोक्तम् ॥ भाष्ये

‘इहापि तर्हि प्राप्नोतीति । (भा)

सङ्गादयस्तेभ्यो न स्युः । अनेन सिङ्गावाधितत्वादिति भावः ॥

द्योतकतापक्षीयं दूषणमुद्धर्त्तुमाह

१ उपलब्धविवरणे । द्विवचनाद्यमिद्वारेकार्थत्वादिति । पाठोऽस्ति ॥

२ उपलब्धविवरणे तु । इहापि प्राप्नोतीति । इति पाठोऽस्ति ॥

(विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्न- (अ. ३ । पा. ३ । आ. २)
प्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।)

सिद्धन्विति । (भा)

द्वितीयाकाङ्क्षस्य धातोः प्रकृते प्रत्ययार्थे कर्त्तादौ लिङि-
त्यर्थः ॥ कर्त्तादीनामपि द्योत्यत्वपक्षे

प्रत्ययार्थे (भा)

इत्यस्य प्रत्ययद्योत्ये इत्यर्थः ॥ नन्वेवं पश्य मृगो धावतौत्यादा
वपि लिङ् स्यादत आह

द्वितीयं विध्यादिकमिति । (कै)

द्वितीयशब्देन विध्यादिरेव गृह्यते इति भावः ॥

नियोज्यः (कै)

प्रेर्यः ॥

नियुज्यते (कै)

प्रेर्यते । प्रेरणाविषयधात्वर्थे यदा धातोर्लक्षणा तदा प्रकृत्यर्थे
प्रत्यय इति भावः ॥ प्रकृते प्रत्ययार्थे इत्यनेनामन्त्रणादीनामर्थे
इति पक्षेऽपि तत् त्यागसूचितः । विरोधाभावात् कर्त्ताद्यो
द्योत्या इति पक्षस्य “सूक्रमोः” इति सूत्रस्य भाष्यसंमततया चाद्ये
मानाभावाच्च । अत एव वाचकत्वपक्षे द्वित्रचनाद्यसिद्धिवत् तिबा-
द्यसिद्धिर्नोक्ता । भावकर्मकर्त्तर्यकलस्यैवात्मनेपदपरस्मैपदविभागेन
तद्विधानात् युष्मदस्मच्छेषसामानाधिकरण्याभावेन प्रथमपुरुषाद्य-
सिद्धिर्नोक्तः । अनियमस्य नोक्त इति दिक् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७५५

(अ. ३ । पा. ३ । आ. २)

(विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्न-
प्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।)

भिन्नमामन्त्रणं प्रतीति । (कै)

धात्वर्थातिरिक्तं प्रेरणारूपव्यापार प्रतीत्यर्थः ॥ प्राप्नोतु भवान्
इत्यादेरङ्गीकरोतु भवान् आमन्त्रणाङ्गीकारविषयाप्रेरणेत्यर्थः ॥
ननु पाकं पचतीतिवत् प्रवर्त्तनाविशेषरूपामन्त्रणस्यापि तदिशे-
षामन्त्रणान्तरविषयाकाङ्क्षा इत्यत आह

भेदपूर्विकाया इति । (कै)

तत्र सामान्यविशेषतयाऽभेदान्वयो न तु तथा प्रकृते इति
भावः ॥

आमन्त्रणं प्रतीति । (कै)

धात्वर्थव्यापारातिरेकेण प्रेरणां प्रतीत्यर्थः ॥ अत्रेदं तत्त्वम् ।
स्वविषयप्रेरणा तु नात्र प्रत्ययार्थः स्वेच्छयैव तत्प्रवृत्तिमिद्वे । स्वप्र-
वृत्तेः स्वप्रेरणानपेक्षत्वेन तस्यास्तदर्थत्वाभावात् । इदमेवाभिप्रेत्यो-
क्तम् । 'पुरुषो विधिगतिप्रतिबन्धक' इति न्यायविदः ॥ अत एव
भगवतोत्तमपुरुषविषये एवं शङ्कितं

विशिष्टकर्मकमिति ।

संबोध्यकर्मकमित्यर्थः ॥

अवश्यकर्तव्यतालक्षणम् । (कै)

अवस्थानुष्ठेयत्वलक्षणम् ॥

ततो भोजनादिष्विति । (कै)

तद्वोधनाथं च निमन्त्रये इत्यादिप्रयोग इति भावः ॥

(विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्न-

(अ. ३ । पा. ३ । आ. २)

प्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।)

बन्धेवं निमन्त्रणमित्यादौ निमन्त्रणादिपदप्रयोगोऽयुक्तो लोटैव
तदर्थप्रत्ययनादत आह

न त्वयं लौकिक (कै)

इत्यादि । धातूनामनेकार्थत्वाद् निमन्त्रणामन्त्रणशब्दावर्हत्वा-
र्थकौ । अर्हत्वं चावश्यकर्तव्यतालक्षणं कैयटोक्तम् । एवं च “अर्ह-
कृत्यत्तच्चस्य” इत्यनेन लिङ् लोटावुत्तमपुरुषविषये इति उक्तं
भवति इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

कथं पुनरिति । (भा)

धर्मिणो हि धर्माकाङ्क्षा न तु धर्मस्येति प्रश्नः ॥

स्त्रीत्वं च स्त्रीत्वेन (भा)

इत्यस्य स्त्रीताशब्द उदाहरणं प्रवर्त्तनाविषय एककर्तृकः
पाक इति बोधः ॥ अहं पाचयेयम् इत्यादौ पाकप्रवर्त्तनाऽवस्था-
नुष्ठेयेति बोधः ॥ भाष्ये

यावता चाचेति । (भा)

यद्यचेत्यर्थः ॥

बहुवचनेति । (कै)

अत एव सर्वलकारान्ते ‘लः कर्मणि’ इत्यकारि । इदं
चिन्त्यम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७५७

(अ. ३ । पा. ३ । व्या. २ ।)

(विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्न-
प्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१)

ल इति । (कै)

एतत् सूत्रस्य भाष्यस्वरूपस्याभ्यां ल इत्यस्यैकवचनान्तताया एव
लाभात् ॥

^१सूपां कर्मादय (भा)

इत्यस्यायं भावः । धात्वर्थक्रियाया इव प्रेरणायाः स्वन एक-
त्वेऽपि प्रेर्यगतसंख्यायाः स्वनिष्ठधात्वर्थे इव स्वनविषयकप्रेरणाया-
मप्यारोपात् ॥

द्विवचनादीति ।

वस्तुतो “ यावता च ” इत्यादिग्रन्थ एकदेशिनः । एवं न
प्रत्ययार्थं व्यापारे संख्यान्वयेऽपि प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-
बोधकत्वमिति व्युत्पत्तिभङ्ग इत्यपास्तम् । एकदेश्युक्तित्वे न क्षतेः ॥
नन्वेवमपि नियमेन न स्यादधिकार्यस्यापि भानादत आह

प्रसिद्धः (भा)

इत्यादि ॥

तच्च । (भा)

अर्थे । अत्र द्योतकतापक्षो युक्तः । पच इत्यादावपि तत्प्रती-
तेषु । संख्याकालकारकाणामिवास्या अपि द्योत्यताया एवौचि-
त्याच्च । एवं च प्रवर्त्तनाविषया पाक इत्येव इति बोध्यम् ॥

१ सूपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्याचैव तथा क्रिडाम् ।

प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ॥

७५८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ।

(अ. ३ । पा. ३ । व्या. २)

३ । ३ । १६३ ।)

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ।

३ । ३ । १६३ ॥

भाष्ये

स्त्रियाः प्रागिति । (भा)

इदमपि ज्ञापकं स्त्रीविकारादुद्धं कश्चिद् 'वामरूप' विध्य-
भावस्य इत्यर्थः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसत्तौगर्भजनागेशभट्टकृते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयस्य

तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

इति चट्टोपाध्यायोपनामकप्रसन्नकुमारात्मजस्वर्गमयीगर्भज-

बज्जवल्लभकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोतविषम

पदव्याख्याने तृतीयस्य तृतीये पादे

द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

—*—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

—*—

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां नायवं जानां महाभाष्यं निबन्धनं ॥
अलङ्घ्यगाधं गार्मार्थ्यावुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ॥

धातोः सम्बन्ध इत्यर्थेऽव्यावर्तकं तत् धातोः कारकसम्बन्धस्य
कारकान्तरं वा धातुसम्बन्धस्य सार्वत्रिकत्वात् । धात्वोः सम्बन्ध
इत्यर्थे तु समासो दूरपपादः । वृत्तौ संख्याविशेषस्याभावाद्
अत आह

सम्बन्धस्येति ॥ (कै)

द्वित्वमवगम्यते इति । (कै)

वस्तुतो द्वित्वाबोधेऽपि धातुत्वेनैव धातुद्वयबोध इति बोध्यम् ॥

गुणभूतयोरिति । (कै)

स्वार्थप्रतिपादनव्यययोरित्यर्थः ॥ नन्वर्थद्वारकसम्बन्धो धात्वो-

१ उपलब्धकैयटपुस्तके । “ गुणौभूतयोः ” इति पाठोऽस्ति ॥

७६०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ।) (अ. ३ । पा. ४ । आ. १)

रेवाश्रयितां कर्मत्वसमाप्तकर्तृकत्वादिवद् इति चेन्न । गोमानासी-
दित्यादौ प्रवृत्त्यनापत्तेः । न ह्यप्रयुज्यमानयोरर्थद्वारकोऽपि सम्बन्धो
वक्तुं शक्य इति भावः ॥ अर्थयोश्च कः सम्बन्ध इत्यत आह

विशेषणेति । (कै)

स च प्रत्ययार्थद्वारके वाक्यार्थ इति बोध्यम् ॥

अन्यस्मिन् काले इति । (कै)

उपपदोपाधिप्रकृत्यर्थानां तु न बोधः । वर्तमानस्य इत्या-
रभ्य कालान्यत्वस्यैव प्रतिपादनादिति भावः ॥

प्रकृतानामिति । (कै)

प्रकरणादिति भावः ॥

वर्तमानसत्तेति । (कै)

न च “तदस्यास्ति” इत्यत्र संख्यावद्वर्तमानकालोऽप्यविव-
क्षितः इति वाच्यम् । दण्डिनमानयेत्युक्ते दण्डस्याप्यानयनापत्तेः ।
इदं च तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ॥ भाष्ये

भूतकाल (भा)

इत्यादयो बहुव्रीहयः ॥

भाविव्यपदेशेति । (कै)

भाविव्यवहार इत्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६१

(अ. ३ । पा. ४ । आ. १)

(धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ।)

अग्निष्टोमयाजीति उत्तरमिति । (कै)

व्यवहरिष्यमाण इति शेष इति भावः ॥

यष्टतीति । (कै)

इत्यर्थः प्रतीयत इति शेषः ॥

‘भाविव्यपदेशादिति । (कै)

भाविव्यवहारविषयादग्निष्टोमयाज्यादिपदादित्यर्थः ॥

वाक्यार्थवशादिति । (कै)

जनितेत्येतत्समभिव्याहारान्न तत्प्रतीतेस्तस्य वाक्यार्थत्वमित्यर्थः ॥

व्यवहारस्य भविष्यत्व विषयभविष्यत्वकृतमिति भावः ॥ वैपरीत्य-
निवारणाय मूलयुक्तिं दर्शयति

विशेष्याया इति ॥ (कै)

भाष्ये

उपपदस्य (भा)

इत्यस्य गुणभूतस्येत्यर्थः । सूत्रारम्भे च नायं न्यायः । न्यायेन
वचनसंकोचे मानाभावात् । धातोः सम्बन्धं ताभ्यां धातुभ्यां ये ये
प्रत्ययास्तेऽन्यत्रापि काले भवन्तीति वाक्यार्थादित्याशयः ॥

सूत्रारम्भे इति । (कै)

तथाच सूत्रस्य धातोरस्यादेः सम्बन्धं मति धातोः प्रत्ययः
काज्ञान्तरे इत्यर्थ इति भावः । नन्वस्यादिप्रकृतिकत्वाभावात्
कथं तद्विषयत्वमत आह

१ उपलब्धकैयटे ‘भाविव्यपदेशविज्ञानात्’ इति पाटोर्जन्त ॥

अस्त्यादिविशेषणायेति ॥ (कै)

पूर्वोक्तेनेति । (कै)

गुणप्रधानभावरूपन्यायाश्रयणाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥

भाविशब्दस्येति । (कै)

यदि यत्कालं भावितया व्यवहृतं तदासौदिति हि तदथ
उचितः । न तु अतौतमासौदिति तथामति पर्यायत्वापत्तिरिति
भावः ॥

इत्येतस्मिन्निति । (भा)

इत्येतत् पदं तस्मिन् भवितेत्यर्थः । एवं प्रत्याख्यानं सूत्रं च
सन्दर्शेत्यादौ वर्त्तमानत्वमारोप्य शता तत्फलं तु तत्समानकाल-
त्वस्य दर्शने लाभः । शतस्थले क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतिः ।
यदा दर्शनकालिकं वासस्य वर्त्तमानत्वमाश्रित्य प्रत्ययः । एवमेव
ननु चोत्पततैव लोपं चोदिताः स्म इति मरूपसूत्रस्य भाष्यप्रयो-
गोपपत्तिः ॥

‘गोमानासौट् (भा)

इत्यत्र देवदत्तस्य विद्यमानत्वेऽपि गोमद्रूपस्यातीतत्वाद्भूते
प्रत्ययः । तत्रार्थाद् गवामप्यतीतत्वप्रतीतिरिति दिक् ॥

१ तदस्यास्यस्मिन्निति मत्प प्रत्ययो वर्त्तमानमत्ताविशिष्टेन प्रकृत्य-
र्थेन विशिष्टेऽर्थे विहितः । धातुसम्बन्धे तु प्रकृत्यर्थस्य भूतभविष्यत्वेऽपि
साधुर्भवति ततश्चायमत्रार्थः । गावोऽस्यामन् गोमानासौट् । गावोऽस्य
भवितागो गोमान् भवितेति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६३

(अ. ३ । पा. ४ । आ. १) (क्रियासमभिव्याहारे लोट लोटो हिस्वौ
वा च तध्वमोः । ३ । ४ । २ ।)

क्रियासमभिव्याहारे लोट् लोटो
हिस्वौ वा च तध्वमोः । ३ । ४ । २ ॥

भाष्ये

हिस्वयोरिति । (भा)

तद्विधायके इत्यर्थः ॥ ननु तिङ्षु कृत्येषु तेषामेवैतौ भवि-
ष्यत इत्यत आह

सामान्येति ॥ (कै)

लस्य कृत्वेऽपि हिस्वौ किमायातमित्यत आह

तच्चेति ॥ (कै)

अव्ययत्वमिति । (कै)

तदन्तस्य विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वादव्ययत्वमिति भावः ॥

हिस्वयोः

इत्यस्य हिस्वान्तयोरित्यर्थः ॥ ननु व्यतिकराणामात्मनेपदि
भ्योऽपि हिः परस्मैपदिभ्योऽपि स्त्र इत्याकारः । स चानुपपन्न
आत्मनेपदं संज्ञाभावेन लादेशत्वेन परस्मैपदसंज्ञासत्त्वेन वात्मने-
पदिभ्यो विधानानुपत्तेरत आह

यदौति ॥ (कै)

ननु तिङो हिस्वौ न च तावन्मात्रं पदं तस्य पदत्वादिति
पदादेशस्येत्ययुक्तमत आह

७६४

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(क्रियासमभिव्याहारे लोट् लोटो ह्रिस्वौ (अ. ३ । पा. ४ । आ १)
वा च तध्वमोः । ३ । ४ । २ ।)

पदशब्देनेति ॥ (कै)

निमित्तानौति । (कै)

निमित्तशब्दो नित्यनपुंसक इति भावः ॥ केचित्तु नामैकदेश
ग्रहणेन परस्मैपदात्मनेपदं पदशब्देन भाष्ये उच्येते इत्याहुः ॥

स्थानिवद्भावादिति । (कै)

न च ' 'सार्वधातुकमपिद् ' इत्यतिदेशान्निङित्वं स्यात् पदत्वा-
दिति वाच्यम् एतद्विषयेऽपि स्थानिवद्भावप्रवृत्त्या आतिदेशिक-
पित्तमादायापिदिति निषेधप्रवृत्तः । अन्यथात्वकरवामित्यादौ
गुणानापत्तिरिति दिक् ॥

स भवान् (भा)

इत्यादाविति । आदिखण्डे इति शेषः । तद् ध्वनयन्नाह

परस्येति ॥ (कै)

नन्वनन्तरस्येति न्यायाद् यावानित्यसङ्गतमत आह

योगविभागेति ॥ (कै)

भाष्ये

भुंक्ष्व (भा)

इत्यस्थानुप्रयोगे

भुनब्धै (भा)

इति पाठः ॥

पित्त्वेन स्वादेशः (कै)

इति पाठः कैयटे ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६५

(अ. ३ । पा. ४ । आ. १) (क्रियाममभिव्याहारे लोट् लोटो हिस्वो
वा च तद्ध्रस्वमोः । ३ । ४ । २ ।)

शर्वेषां तिङामिति । (कै)

तिङादेशत्वे चयितेऽप्यय दोष इत्यर्थः ॥

वृद्धकुमारौति । (कै)

एतद् भाष्यवार्त्तिकस्वरसात् क्रियाममभिव्याहार इति वार्त्तिकं
लोडन्तविषयकमेव द्रष्टव्यम् । अन्यथा तस्येतो भिन्नवचनत्वे गौरवं
स्याद् इत्याहुः ॥ दोषान्तरमप्याह भाष्ये

लोण्मध्यमेति ॥ (भा)

ननु सर्वेषां स्थाने इत्यर्थेऽसम्भवः परस्मैपदादिग्रहणाभावादत
आह

प्रसङ्ग इति शेष इति ॥ (कै)

दोषान्तरमप्याह भाष्ये

सूत्रं चेति ॥ (भा)

लोडादेशाविति । (कै)

लोडित्यस्य च लोड्दित्यर्थः । स्यानिवर्त्तनैव लोड्गणातिदेशस्य
मिद्वेः पुनर्लोड्दिति वचन लोट् स्थानिकहिस्ववदतिदेशार्थमिति
भावः ॥ अतिदेशफलमाह

तेनेति ॥ (कै)

वचनान्तरेणेति । (कै)

पुरुषादिमंजायां युष्मत् सामानाधिकरण्ये एकत्वं च तत्र च
व्यर्थस्तयोर्विधिरिति भावः ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ।

३ । ४ । ४ ॥

ननु क्रियारूपार्थप्रतीतेः कथमनभिव्यक्तपदार्थकत्वमत आह

संख्येति ॥ (कै)

नह्येकस्या इति । (कै)

एतेन समुच्चय एव सामान्यवचनस्येति नियमेऽपि प्रकृते न पपिष्यावृत्तिरित्यपास्तम् ॥ समुच्चयविषये सामान्यवचनस्येति वचनाद्व्यायवाधेऽपि प्रकृतविषयतया बाधे मानाभावादिनापि वचनं सिद्धमिति भाष्याचरार्थः ॥

नेष्टेति । (कै)

अत एव लुनौहि लुनौहि इत्येवायं लुनातीति भाष्ये व्यवहितप्रयोगः सङ्गच्छते । तेनानुप्रयोगशब्दार्थव्यभिचार उक्तः । पूर्वप्रयोगस्तु यदि नेष्टस्तदानभिधानाद् वारणीयः । यदेष्ट एव स इत्याहुः ॥

१ पदार्थानतिवृत्तौ यथार्थे यदव्ययमित्यव्ययीभावः । अनुप्रयोग इत्यनुशब्दो धात्वर्थानुवादी न पश्चाद् भावेनानन्तर्येऽर्थे तेन पूर्वव्यवहितप्रयोगोऽपि भवति । पूर्वस्मिन्निति वचनं विस्पष्टार्थम् । समुच्चये हि सामान्यवचनस्यानुप्रयोगं वक्ष्यति । तेन ततोऽन्यत्रायं विधिः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६७

(अ. ३ । पा. ४ । आ. १)

(समुच्चये सामान्यवचनस्य ।

३ । ४ । ५ ।)

समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३ । ४ । ५ ॥

भाष्ये

लघुत्वादिति । (भा)

सर्वविशेषानुगतैकसामान्यवाचकानुप्रयोगे सामान्यस्य सन्निहित-
विषये पर्यवसानात् सर्वेषां कालाद्यभिव्यक्तौ सिद्धायां विशेष-
वाचकनानाधातुप्रयोगे गौरवादिति भावः ॥

'क्वचिदेवेति । (कै)

अपर्यायविषय इत्यर्थः । एवं च तरुद्रुम वनस्पत्यादिषु पर्या-
येषु लाघवगौरवानादराद् न दोषः । इह तु पर्यायत्वं स्पष्ट-
मेवेत्याहुः ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च । ३ । ४ । ८ ॥

इदं नित्यत्वे विधानार्थं तदाह

नित्यार्थमिति । (कै)

पूर्वसूत्रेहि 'लिङर्थे लेङ्' इत्यत्राप्येतस्यां ग्रहणमनुवर्त्तते
इति भावः ॥

व्यवस्थितेति । (कै)

वेदे आपाद्यरूपाभावात्

सर्वविधीनां कन्दसि वैकल्पिकत्वाद्

अदोष इत्यन्ये ॥

करणं हेतुरिति । (कै)

तदुत्तरकालवद्धानस्येति भावः ॥

करणमवधिरिति । (कै)

तदस्तु दानस्य तत्कारणाभावेऽपि बह्वङ्गोद्भूत्वात् तत्करणे
सत्यपि बह्वङ्गस्तद्धानाभावाच्च व्यक्तिविशेषयोः सत्यपि पूर्ववर्त्तित्वो-
त्तरवर्त्तित्वे नियमे तद्वटितवारणत्वस्य नैतच्छब्दतो भानं किन्त्व-
वध्यवधिमद्भावस्यैवेति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६६

(अ. ३ । पा. ४ । व्या. २) (उपसंवादाशङ्कयोश्च । ३ । ४ । ८ ।)

भाष्ये इदमेवाशङ्काया अणुदाहरणं सम्भावनापरत्वेन तद्व्याख्या-
नस्य सम्भवात् सम्भावनैव यत्राशङ्कः तदाह

^१आशङ्कायामपीति । (कै)

अकारणादकार्योत्प्रेक्षाया अपि दर्शनादित्यपि बोध्यम् ॥

लिङ् प्रयोगेति । (कै)

लोकेऽपीत्यर्थः । एवं चानयोरपि ^२लिङर्थे लेङित्येव सिद्धे
इदं न कार्यमिति भावः

---

१ उपसंवादः परिभाषणम् । उपसंवादे तावत् । यदि मे भवान्
इदं कुर्यादहमपि न इदं दास्यामीत्येवं विधं परिभाषणलक्षणम् । तत्र च
कारणं हेतुर्दानं हेतुमदिति युक्त उपसंवादो लिङर्थः ॥ आशङ्कापि
कारणतः कार्यानुसङ्गम् । तत्रापि कारणं हेतुः । कार्यानुसङ्गं हेतु
मदित्याशङ्काऽपि लिङर्थे ण्व ॥

२ अ ३ । पा ४ । सू ७ ॥

(तुमर्थे सेसेनसे असेन् कसे कसेनध्यै (अ. ३ । पा. ४ । आ. १)
अध्यैन् कध्यै कध्यैन् शध्यै शध्यैन् तवै तवेङ् तवेनः । ३ । ४ । ६ ।)

तुमर्थे सेसेनसे असेन् कसे कसेनध्यै
अध्यैन् कध्यै कध्यैन् शध्यै शध्यैन्
तवै तवेङ् तवेनः । ३ । ४ । ६ ॥

ननु कर्मादिपदानुपादानात् कथं तेषु प्रसक्तिरत आह

क्रिययेति ॥ (कै)

ननु अवापहतो भाव इत्येतत् सत्त्वे घञादिवत्सिद्धे भावे
तु उणादयः स्युः । स्वार्थं विधाने तु साध्ये भावे इति विशेष-
णोऽत आह

साध्यमानेति । (कै)

वार्त्तिकेऽपि भावशब्देन साध्यभावस्यैव ग्रहणमिति भावः ।

‘तुमर्थे इत्यनुवादाच्च तुमोऽपि भावे सिद्धिरिति बोध्यम् ॥

१ कर्त्तेरि लुदिति वचनाद् भावस्तुमर्थो नोपपद्यत इति प्रश्नः
अपकर्षोऽपनयः स्वार्थश्च धातूनां भाव इति साध्यमानरूपः न एव हि
धातुवाच्यो भावः । घञादि वाच्यस्तु भावो धात्वर्थव्यतिगिक्तः सिद्धतारूपः ॥

उदीचां माडो^१ व्यतीहारे ।

३ । ४ । १६ ॥

नानुबन्धेति । (कै)

तेनानुबन्धविशिष्टस्याप्यात्वमिति भावः ॥

एकान्तत्वे इति । (कै)

अयमेव पक्षो न्याय्य इति ^१ 'तस्यलोपः' इति सूत्रं भाष्ये ॥

१ मेडोऽयं कृतात्वस्य निर्देशः कृतो न एनमांश मान इत्यस्य तस्य व्यतीहारे वृत्त्यसम्भवान्नित्यार्थः ॥

२ अ १ । पा ३ । सू ६ ॥

समानकर्त्तृकयोः पूर्वकाले ।

३ । ४ । २१ ॥

ननु कर्त्तृशब्देन शक्तेरपि तस्याश्च क्रियादयविषयभेदाच्चैक-
कर्त्तृकत्वं युक्तं क्रिययोरत आह

‘शक्तौति । (कै)

शक्तिमदुक्तैकत्वस्य शक्तेरारोपेणैककर्त्तृकत्वोपपत्तिरिति भावः ॥

भाष्ये

स्वशब्देनेति । (भा)

नाच धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियावृत्तिता किं तु स्वार्थ-
माचवृत्तितेति भावः ॥ पूर्वकालश्च क्वाद्योत्यस्तदाह

१ धात्वधिकाराद् धात्वर्थस्यैव समानकर्त्तृकत्वं विज्ञायते इत्याह
समानः कर्त्ताययोर्धात्वर्थयोरित्यादि ॥ निर्धारणे चायं षष्ठी । समान
शब्दश्चायमेकवाची ॥

२ ननु शक्तिः कारकम् । अन्या च पूर्वकालक्रियायाः शक्तिः ।
अन्या च उत्तरकाल क्रियायाः । तत् कुतः समानकर्त्तृकत्वं विज्ञायत
इत्याह शक्तिशक्तिमतोरित्यादि । शक्तिः शक्तिमांश्च शक्तिशक्तिमन्तौ ।
यश्च शक्त्याधारो या च शक्तिस्तयोरिह भेदो न विवक्षितः । तेन शक्त्या-
धार एक एव देवदत्तः कर्त्ता । स च उभयोरपि क्रिययोरेक एवेति
युक्तं समानकर्त्तृकत्वम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७७३

(अ. ३ । पा. ४ । व्या. १) (समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३ । ४ । २१ ।)

पौर्वकालद्योत्य इति ॥ (कै)

ननूकार्थामामिति न्यायस्य विषयोऽयं द्योतकस्थले प्रायस्तद-
प्रवृत्तेः । तद्ध्वनयन् वक्ष्यति

इह कस्मान्न भवति । आस्यते भोक्तुमिति । (भा)

अन्यथा तत्र तुमुन् नास्ति क्रियानिष्ठ पूर्वकालस्य द्योतितत्वा-
त्तदसंगतिः स्पष्टैवेति दिक् ॥ भाष्यं

तुशब्देनेति । (भा)

पूर्वशब्देनेत्यर्थः ॥ नन्वत्र 'विभाषाये' इति सूत्रेण भवत्येव
क्वात आह

पूर्वशब्दस्येति ॥ (कै)

तच्च ग्रहणादिति । (कै)

अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् ॥

भोक्तन्तरेति । (कै)

कर्तृपौर्वकाल्यमित्यस्य कर्तृतरमाध्यमजातीयक्रियापेक्षे 'पौर्व-
काल्यमित्यर्थ' इति भावः ॥ तद्ध्वनयन्नाह

कर्तृपौर्वेति ॥ (कै)

पूर्वकालत्वादिति । (कै)

तच्च भोजनफलकपूर्वकालमासनमिति बोध इति भावः ॥

१ प्राभाकरास्तु पूर्वप्रयुज्यमानादिति व्याचक्षते अनुष्ठानं पौर्व-
काल्यं नाद्वियन्त तद् भाष्यविरुद्धम् ॥

(समानकर्त्तृकयोः पूर्वकाले । ३ । ४ । २१ ।) (अ. ३ । पा. ४ । आ. १ ।)

तुमुन् समभिव्याहारे समभिव्याहृतक्रियायां पूर्वकालत्वं तुमुन्
द्योत्यं प्रतीयते । एवं तत्र क्वा स्यादिति तात्पर्यम् । एवं च
यत्र धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियावाचकत्वं तत्र क्वा तदाह

लट् चाच वासरूपेणेति । (भा)

अन्यथास्य पूर्वकालार्थकत्वाभावेन कथं वासरूपेण सः समा-
नार्थत्वे हि तत् सूत्रे प्रवृत्तेः । एवं च भुक्त्वाव्रजतौत्यादौ पूर्व-
कालभोजनकर्त्तृकं व्रजनमिति बोधः ॥ ननु स्यधिकारात् परतो-
ऽपि वासरूपविधेरभावात् कथमत्र तेन द्वयोरेव लङित्यत आह

'वासरूप इति । (कै)

तदुद्धं वासरूपविध्यभावस्तु क्वावित्क इति भावः ॥ ननु
वासरूपेण लटः सिद्धावपि कदाचित्तुमुनपि स्यादत आह

यदात्विति ॥ (कै)

नहीति । (कै)

तुमुनन्तार्थस्य स्वार्थफलकक्रियां प्रति विशेषणत्वनियमात् ।
क्वान्तार्थस्य च खोत्तरकालक्रियां प्रति विशेषणत्वनियमात् । न च
तदुभयं सम्भवतीतिभावः ॥

समानकर्त्तृकेति । (कै)

समानक्रियान्तरापेक्षं पौर्वकाल्यं यस्यास्तत्प्रतिपादनपरत्वादि-

१ इहास्यते भोक्तुमिति वासरूपेण लङ् भवति । यदा अमेः क्वा
भवति तदा भुजर्लडादय एव भवन्ति । न तु तुमुन् अनभिधानात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७७५

(अ. ३ । पा. ४ । व्या. २) (विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु । ३ । ४ । २४ ।)

त्यर्थः ॥ तत्र द्विवचनवङ्गवचनान्यतरावश्यकत्वेनैकतरोपादाने ऽन्यत्र
न स्यादितिसाधुत्वार्थमेव तत् । नतु विवक्षितमिति तात्पर्यम् ॥

“ इमौ चेद् व्याधितौ स्यातां देय स्यादिदमौषधम् ”

इत्यादौ लोके द्वित्वस्यातिवृत्त्या दर्शनात् ॥

गुणानां चेति । (कै)

प्रधानक्रियान्वये सम्भवति गुणभूतक्रियान्वयोचित इति भावः ॥

प्रत्येकानन्तर्यविवक्षायां मिष्टासिद्धिमप्याह भाष्ये

‘एवं च कृत्वेति । (भा)

तेन प्रत्येकानन्तर्याविवक्षायां क्त्वा न साधुरित्याहुः ॥

१ विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु । ३ । ४ । २४ ॥

साधनेति । (कै)

साधनान्तरजन्यस्तज्जातीय क्रियापेक्ष पौर्वकाल्यविषया इत्यर्थः ॥

न तु क्रियेति । (कै)

एककर्तृकभिन्नक्रियानिरूपितपौर्वकाल्यविषया इत्यर्थः ॥ साधन-
पौर्वकाल्यविषयाणामेव ग्रहणे प्रमाणमाह

तेषां हीति । (कै)

पूर्वादीनामित्यर्थः ॥ मानान्तरमप्याह

भाष्यकारेण चेति ॥ (कै)

प्रकृतसूत्रभाष्यपर्यालोचनया एवमेवेत्याह

यदि चेति ॥ (कै)

निः सन्देहा इति । (कै)

सन्देहान्निष्क्रान्तेति समासः ॥ संशयानुपपत्तिं दर्शयति

१ अग्रशब्दो देशविशेषवचनोऽप्यस्थि । प्रभोग्ये भुङ्क्त इति । इह
तु प्रथमशब्दसाहचर्यात् कालविशेष वाचिनो ग्रहणम् ॥ किमियं प्राप्ते
विभाषाहोस्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते । आभीक्ष्ण्ये इति वा
नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वा प्राप्ते । किं चातः । यदि प्राप्ते आभीक्ष्ण्येऽनित्य-
विभाषा प्राप्तेऽन्यत्र चेष्टा न सिद्ध्यति ॥

(अ. ३ । पा. ४ । आ. १) (विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु । ३ । ३ । २४ ।)

यस्मादिति ॥ (कै)

तदाभीष्टयेति । (कै)

उक्तार्थत्वेन क्वाणमुलोरप्राप्तेरिति भावः ॥ ननु पौर्वकाख्यो-
क्तावपि अभीष्टप्रतिपादनाय तयोः प्राप्तिरत आह

आभीष्टयं चेति । (कै)

एवं चावश्यकद्विवचनेनैव तद् द्योतनसम्भवेनास्य तच्चाप्य-
प्राप्तिरिति भावः ॥

तयोर्विधानम् । (कै)

तयोः प्राप्तिः ॥

पूर्वप्रथमेति । (कै)

यद्यपि पूर्वशब्दो देशवाचो तथापि प्रथमसावच्यं
नियामकमिति बोध्यम् ॥

निमित्तस्य चेति । (कै)

^१उपपदमिति महामंज्ञया प्रत्ययनिमित्तस्योपपदत्वं नहि
अभावस्योपपदमिति वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ भाष्ये

न वक्तव्यः (भा)

इत्युक्ते अवचने हेतुमाह

उक्तं चेति । (भा)

सो हेतौ । यत उक्तमतो न वक्तव्य इत्यर्थः ॥

^१ तत्रोपपदं सप्तमोऽस्यम् । ३ । १ । ६२ ॥

उक्तं वेति (भा)

पाठेऽपि वा शब्दोऽत्र चार्थे एव बोध्यः । अवचने वैकल्पिक-
हेत्वन्तरानुक्तेः ॥ नन्वननुवृत्तावपि आभीक्ष्ण्ये परत्वादिदमेवो-
चितमित्युभयत्र विभाषात्वमुचितमित्यत आह

पूर्वविप्रतिषेधादिति ॥ (कै)

ननु चेति । (कै)

साधनपौर्वकाल्यविषये क्रियापौर्वकाल्यस्यापि सत्त्वादिति
भावः ॥ वासरूपेण लडादीनां सिद्धत्वादिभाषाग्रहणं किमर्थ-
मिति शंकायामपि जापकार्यमित्युत्तरं बोध्यम् ॥ वासरूपन्या-
येन लडादिसिद्धेर्यर्थमेतदिति शङ्कते

कः पुनरिति । (कै)

वक्ष्यमानरीत्या जापकार्येत्युत्तरम् । एवं च प्रकृतसूत्रविषये
लडादि सिद्धर्थं विभाषाग्रहणं जापनफलं तु पूर्वसूत्रे णमुल्लिख्ये
वासरूपो नास्तौत्येव जाप्यते तदोत्तरसूत्रविषये ऽपि क्वातव्यादयो
न स्युः । तद्ध्वनयन्नाह

तच्च यदीति । (कै)

आभीक्ष्ण्य इति सूत्रे इत्यर्थः । अभिमतमर्थं यत्र विधी-
येते इत्येवं रूपमित्यर्थः ॥

‘स्वादुमि गामुल् । ३ । ४ । २६ ॥

. भाविप्रत्ययविषये इति । (कै)

गामुल् विषये इत्यर्थः ॥ स्वादुमीत्यनूद्यप्रत्ययविधानात्
प्रत्यये भाविनि मति पूर्वमेव निपात्यते इति भावः ॥

‘भावप्रत्ययविषये इति

पाठेऽप्ययमेवार्थः । यत्तु, एनं पाठं दृष्ट्वा भावप्रत्ययमात्रं
विषयं निपातनं क्वायोगेऽपौरिति तत्र स्वादोः कृत्वायवागूं भुङ्क्ते

अस्वादु स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते इति (भा)

भाष्यप्रयोगविरोधात् । ‘स्वादो कृत्वेतिवत् स्वादं कार-
मित्यत्रापौकारः स्यात्तदभावाय निपातनमित्यर्था भाष्यस्य ॥

‘स्वादुमि इत्यर्थं ग्रहणम् एतच्च व्याख्यानात्तन्मर्थः ॥

१ भाव प्रत्ययविषये मान्तत्वंनिपात्यमानं चोक्तं गुणवचनादिति
डोबन् भवति अकारान्तत्वादकारान्तत्वाभावादित्यर्थः ॥

२ स्वादो कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते इतीकारभावस्योदाहरणम् । अस्वादं
स्वादुं भुङ्क्ते इत्यव्ययस्य ॥ इह यदि क्वादयः प्रत्ययाः कर्त्तुमि कृदिति
वचनात् कर्त्तुमि स्युः । इह पक्वोदनो भुज्यते देवदत्तेनेति देवदत्तात्
तृतीया न स्यात् क्वाप्रत्ययेनानभिहितः कर्त्तुमि । अथ क्वाप्रत्ययेनाभिधाने
सत्यपि भुजिप्रत्ययेनानभिहितः कर्त्तुमि कृत्वानभिहिताश्रयाविभक्तिर्भवति
तृतीया । यद्येवमोदने द्वितीया प्राप्नोति किं कारणं भुजिप्रत्ययेनाभि-

विहित इति । (कै)

उकारान्तत्वाभावादित्यर्थः ॥

अव्ययार्थमेवेति । (कै)

अपूर्वविधानात् प्रतिप्रसवस्य लघत्वादिति भावः ॥

आ च तुमुनः (भा)

इत्यच चकारः किमपेक्ष इत्यत आह

पूर्वेक्तिरिति । (कै)

मान्तनिपातनमित्यस्य वक्तव्यमितिशेषः ॥

अभिविधौ चेति । (कै)

एवं च तुमुनन्ता धातुसम्बन्धाधिकारविहिता अव्ययकृत इत्यर्थः ॥ तुमुन्त्वसामान्यात् तुमुन् ण्वुन्तावित्यस्यापि ग्रहणं बोध्यम् । अत एवाग्रे भोक्तुमोदनः पच्यत इत्युदाहरणं संगच्छते ॥

समानाधिकरण इति । (भा)

स्नान्वयि समभिव्याहताख्यातवाच्य कारके इत्यर्थः ॥

धानेऽपि क्ताप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति तथा यदि कर्मणि स्युः पक्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्त इति देवदत्तात्तृतीया प्राप्नोति ओदनात् प्रथमा पक्वौदनो भुङ्क्ते देवदत्तेन पक्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्त इत्येव तु भवति तथास्मिन् णामुल्यपि स्वादुं कारं भुज्यते यवाग्देवदत्तेनेति यवाग्वा द्वितीया न भवति स्वादुं कारं यवागं भुङ्क्ते देवदत्त इत्यत्रापि कर्मणि द्वितीया भवति । एवमातुमुनो दृष्टव्यम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७८१
(अ. ३ । पा. ४ । व्या. १) (खादुमि गमूल । ३ । ४ । २६ ।)

भाष्ये 'ऽनुप्रयोगशब्देनेदमेवोच्यते सामानाधिकरणे कारके
वर्तमानाद्भातो रित्यर्थस्तेन तस्य धात्वर्थं प्रति विशेषणत्वमेवेति ॥

ननु सत्यन्यस्मिन् कारके कर्त्तृव कस्मादभिधीयतेऽत आह

असत्यस्मिन्निति ॥ (कै)

ननु अभिहिते प्रतिषेधात् कथमनभिहिताश्रयोविधि-
रत आह

पर्युदास इति ॥ (कै)

भिन्नधात्वर्थेति । (कै)

पाके ओदनगमने ग्राम इत्यर्थः । अस्य वचनस्य प्रयोजनं
दर्शयितुमित्यन्वयः ॥ भाष्ये

स इह दोषो न जायते इति । (भा)

१ तुमनि भोक्तुमोदनः पच्यते देवदत्तेन । इष्यते ग्रामो गन्तुं
देवदत्तेन । भोक्तुमोदनं पचति देवदत्तः । ग्रामं गन्तुमिच्छति देवदत्त
इति सर्वत्रानुप्रयोगाद्यत्र लादयस्तदनुगोर्धनं कर्त्तृकर्मणोर्विभक्तिर्भवति ।
तस्मादव्ययकृतः सामानाधिकरण इति वक्तव्यम् । केन सामानाधिकरणं ।
अनुप्रयोगेण । एतद्युक्तं भवति । अनुप्रयोज्यमानाद्भातोर्यस्मिन् कारके
लादयो विहितास्तत्रैवाव्ययकृतोऽपि भवन्तीति । एवं ह्यभाभ्यां कर्त्तृ
कर्मणोर्भिहितत्वाद्यथायथं विभक्तयः सिद्ध्यन्ति ॥

२ अनभिहित इति पर्युदासे चेतच्छोद्यं तदाहि सत्यभिधाने
नभिधाने च यतोऽनभिधानं तदाश्रया विभक्तिः प्राप्नोति परिहृति
भुजिप्रत्ययेनेति । अनभिहित इति प्रमज्जप्रतिषेध आश्रयगत इति
भावः । तदाहि यतोऽभिधानं तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति ॥

(स्वादुमि गमुल् । ३ । ४ । २६ ।)

(अ. ३ । पा. ४ । आ. १)

ननु अनभिहिताश्रया तृतीया सिद्धा द्वितीयाप्राप्तिरूपो
दोषश्च न तत् किमत्र प्रयोजनमिति प्रयोजन दर्शयितुमुपन्यास
इति कैयटासंगतिरिति चेदत्र वदन्ति

दर्शयितुमिति (कै)

कैयटस्य विचारयितुमित्यर्थः । स दोष इह न जायते
तस्मात्कार्य एतद्दाहरणविषये इति भाष्यार्थः । यदि प्रवर्जत
तदा एतत्प्रयोगाभावरूपमनिष्टं च स्यात् तस्मात् समानशब्द
एकपक्षाय इति तात्पर्यम् ॥

आख्यातादिपदवाच्येति । (कै)

अत्रेदं तत्त्वम् । उपात्तकारकाणां प्रधानान्वये सम्भवति न
गुणे शब्दान्वयः । अर्थत एव तदीयकारकाऽऽकाङ्क्षा शान्तौ
तत्रान्वये मानाभावात् ॥

तद्दारक इति (कै)

क्रियादारकः । गुणक्रियानिरूपिता शक्तिरपि गुणभूतेति-
भावः ॥ ननु चार्थान्वयेऽपि तत् क्रियानिरूपिता शक्तिस्तत्रास्त्ये-
वान्यथा ग्रामाय गन्तुमिच्छतौत्यादि न स्यात् । एवं च द्वितीया-
दिकं स्यादेवात आह

'तत्र प्रधानेति । (कै)

१ आख्यातपदवाच्या क्रिया विशेष्यत्वात् प्रधानं विशेषणभूतात्-
प्रधानं तद् दारेण तद्विषययोः शक्त्योरपि गुणप्रधानभावः । तत्र
प्रधानानुवर्तित्वाद् गुणानां तन्मुखप्रेक्षितत्वात्तद्विरुद्धस्वकार्यागम्भाभावाद्
यथा यथं विभक्तिसिद्धिरित्यर्थः ॥

अत प्रधानशब्देन सर्वतः प्रधानमाख्यातवाच्यक्रियैव तच्छब्देरेव
वस्तुस्वभावमाहात्म्यं न स्वसमानाधिकरणेतर शक्त्यभिभावकत्वात् ।
अत एव लुधं प्रति हन्तुं शक्यमित्यपि भवतीति पश्यशायां
कैयटेनोक्तं संगच्छते । तत्र शक्यमित्यस्यापि नामत्वेनेतरक्रियां
प्रति गुणत्वेन स्वसमानाधिकरणेतरशक्त्यभिभवे सामर्थ्याभावा-
दिति दिक् ॥

अन्ये तु समानाधिकरणे इत्यस्यानुप्रयोगेन इत्येव व्याख्यानात् ।
अयमपि प्रयोगस्त्विन्य एव । तद्वचनवादिमतेऽमिद्धेनचाख्याता-
नानुप्रयोगविषयं पक्ष उपहन्तुं शक्यमिति भाष्यप्रयोगामिद्धा
पक्षेः । तुमुना कर्मणो ऽनभिधानात् द्वितीयापक्षेरित्याहुः ॥

पृथक्कादिति । (कै)

भिन्नत्वादिरुद्धं यत् स्वकार्यं तदारम्भकत्वाभावादित्यर्थः ।
एतेन यदा यत्र शब्दान्वयस्तदातद्विभक्तः साधुत्वम् । ओदनं
पक्वा भुज्यते पक्वौदनः भुज्यते इत्युभयत्रापि साध्विति परास्तम् ।
प्रकृतसूत्रस्य भाष्यवार्त्तिकयोरनुक्तिमन्भवत्तत्वापक्षेरित्यलम् ॥ यत्
हरदत्तेन^१ “ वयं तु ब्रूमः । सकृच्छ्रुतस्य यगपदभाभ्यां सम्बन्धा-
भावादेकेनैव प्रधानेन शब्दो ऽन्वयः । इतरेण तु मनिधानादार्थ-
इति ” गुणनिरूपिताशक्तिस्तत्र नास्त्येवेत्युक्तम् । तत्र

१ प्रधानेतरयोर्यत्र द्वयस्य क्रिययोः पृथक् ।

शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरक्षते ॥

प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ॥

यदा गुणं तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते ॥

(वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । (अ. ३ । पा. ४ । आ. १)
३ । ४ । ३२ ।)

ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति । (भा)

मत्सूत्रस्य भाष्यप्रयोगविरोधापत्तेः । ग्रामस्य गतिकर्मत्वा-
भावेन चतुर्थप्राप्तेः । मम तु शाब्दान्वयाभावेऽपि तन्निरूपित-
कर्मत्वस्यात्मत्वेन परत्वाद् गत्यर्थकर्मनौत्यस्य प्रवृत्त्या न दोषः ।
एवं ग्रामाय गत्वा द्रक्ष्यतीत्यपि साध्विति दिक् ॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

३ । ४ । ३२ ॥

‘गोष्पदं प्रातीति । (कै)

तरयतीत्यर्थः ॥

१ नन्वस्मात् केऽपि वृत्तौ प्रमित्यनुस्वारश्रवणं न स्यात् ।

णमुलन्तात्तु भवतीत्यत आह

१ उपलब्ध् कैयट पुस्तके “गोष्पदं प्रतीति” पाठोऽस्ति ॥

२ ननु च गामुलि सति ‘कृन्मेजन्त’ इत्यव्ययत्वाद् विभक्तीनां
श्रवणं न भवति । तर्हि च गोष्पद प्रतर्गमिति भवति । कल्पवादौ च
गोष्पद प्रकल्प इति भवति । अज्ञातादिषु चाव्ययत्वादकञ् भवति के
तु सति सर्वमेतन्न सिद्ध्यति । उच्यते । इष्यते तावद्विभक्तीनां श्रवणमेकेन
गोष्पदप्रेषण इति तर्गादिषु चोपन्यस्तानि रूपाणि नेष्यन्त एव । एतच्च
भाष्ये ऊलोप प्रत्याख्यानादवस्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १८५
 (अ. ३ । पा. ४ । आ. १) (वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।
 ३ । ४ । ३२ ।)

गोष्पदप्रमिति ॥ (भा)

करणे इति । (कै)

तथा मति वृषधात्वर्थेन सामानाधिकरण्ये भवति ॥

बहुव्रीहाविति । (कै)

गोष्पदस्य परः प्ररणमत्र क्रियायामित्यर्थः ॥

लित्स्वरेणोकार इति । (कै)

तत उपपदसमासे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

कृतस्वरेणेति । (कै)

प्रत्ययस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः ॥

ननु च गोष्पदप्रमित्याद्यपि घञेन सिद्धं न भिद्यति यदि तावत्
 करण घञं विधाय तदन्तेन कर्मणि यथाः समासः क्रियते ततस्थायादि-
 स्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यादथ भावं यत्र व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः क्रियते
 गोष्पदस्य प्रणमस्मिन् वर्ष इति ततः उपपदप्रकृतिस्वरेण पसङ्कः । गोष्पद-
 प्रणमं गोष्पदप्रणम्यमित्यादि न च भिद्यति तस्मात् वर्षप्रमाण
 इति वक्तव्यम् ॥

१ प्रा प्रण इत्यस्याद्यातोः कः क्रियाविशेषणत्वात् कर्मत्व नपे-
 सृक्तत्वा न रूपभेदः । नार्थभेदः । न स्वभेदः ॥

२ वृष, सेवनेन । आदि पसम् लट् ॥ त्रय प्रातिबन्धनं । चुभा,
 आ, लट् ॥

३ लिति ई २ । १८३ ॥

करणे हनः । ३ । ४ । ३७ ॥

बाहुल्येनेति । (कै)

अन्ये तु हन्तिहिंसार्थ एव । पद्धत्यादौ हिंसारोप
इत्याहुः ॥ भाष्ये

पाण्युपघातमिति । (भा)

पाणिना वेदिं हन्तीत्यर्थः । हिंसा च प्राणि विषयेति भावः ॥

१ अर्थवत्त्वं हिंसार्थस्य विधानात् । वा ॥ अर्थवत्त्वं हन्तेर्गमूल
वचनम् । कोऽर्थः । अहिंसार्थस्य विधानात् । अहिंसार्थस्य हन्तेर्गमूल
यथा स्यात् । अस्ति एतदयं कश्चिद् हन्तिरहिंसार्थः । यदर्थो विधिः
स्यात् । अन्तीत्याहुः । पाण्युपघातं वेदिं हन्ति ॥

हिंसार्थानामित्यनेन गामुलि तृतीयाप्रभृतौन्यन्यतस्त्यामिति
विकल्पितः समामः स्याद् अतो हिंसार्थेऽप्यनेनैव गामुलेषितव्य इत्यर्थः ।
कथं पुनरिच्छमाणाऽपि लभ्यते । यावताऽहिंसार्थे हन्तो सावकाशोऽयं
विधिर्हिंसार्थानामित्यस्य तु हन्तिव्यतिरिक्तो हिंसार्थोऽवकाशः । हिंसार्थे
हस्तावभयप्रसङ्गे पश्यात् स एव विधिः प्राप्नोति इति ॥ अत्राहुः ।
यत्रैक एव धात्वर्थः सामान्यविशेषभावेन भिद्यमानो विशेषणविशेष्य-
भावमनुभवति सोऽस्य विषयः । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति
वचनात् । अत्यन्तभिन्न धात्वर्थसम्बन्धे तु तेनैव गामुलं भवतीति । एवं च
नित्यसमामार्थो यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्चेति । कोऽर्थः यथा विध्यनुप्रयो-
गार्थः सन्नित्यसमामार्थ इत्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७८७

(अ. ३ । पा. ४ । व्या. १)

(करणे हनः । ३ । ४ । ३७ ।)

सामान्येति । (कै)

यत्रानुप्रयोगेन णमुलन्तयोः सामान्यविशेषभावेनान्वयस्तत्र
इदमेव । यत्र तु भेदसम्बन्धनान्वयस्तत्र तेनैवेति भावः ॥

हिंसार्थानामिति ।

णमुलिं ' 'तृतीयाप्रभृतौन्यन्यतरस्याम्' इति वैकल्पिकः
समासः ॥

अधिकरणो बन्धः । ३ । ४ । ४१ ॥

यद्यपौदं वामरूपन्यायेन घञासिद्धं तथाप्यनिष्टमपि
प्राप्नोतीत्याह

ग्रामबन्धम् (कै)

इत्यादिना ॥

ग्रामे बद्धः ।

इति त्वपपाठः ॥ कर्मणि क्तस्य विषये भावविषये णमुल्लो-
ऽप्राप्तेः ॥ यद्यप्ययं साध्यो भावः । स च सिद्धस्वभावस्तथापि
सिद्धत्वस्याधिक्येऽपि तस्याचतेः ॥ भाष्ये

एवं वक्ष्यामीति । (भा)

संज्ञायाम् (भा)

इत्यनेनैकवाक्यता यत्र ।

कथम् । (भा)

इति संज्ञात्वाभावात् प्रश्नः ॥

उपमाने इति । (भा)

एवमधिकरणविषयेऽपि तेनैव साध्यमिति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७८५
(अ. ३ । पा. ४ । आ. १) (तिर्यच्यपवर्गे । ३ । ४ । ६० ।)

तिर्यच्यपवर्गे । ३ । ४ । ६० ॥

तिर्यक् शब्दोऽनृजबाची ॥

अपवर्गः ।

ममाग्निः तद् बाची च ॥

नह्येति । (कै)

‘मौत्रत्वेन शास्त्राप्रवृत्तौ तु तद्विनाशप्रसङ्गे वीजम् इत्यन्य-
दिति भावः ॥

‘ व्युत्पत्तिमात्रं चतस्रस्त्वत्रायवार्थाऽस्ति समुदायो हि अयमपवर्गं
वर्त्तते ॥

१ तिर्यच्चाति भवितुमर्हति । मौत्रोन्निर्देशः इति ॥

७६० महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(नाधार्य प्रत्यये चार्थे । ३ । ४ । ६२ ।) (अ. ३ । पा. ४ । आ. १)

‘नाधार्य प्रत्यये चार्थे’ । ३ । ४ । ६२ ॥

तथाचेति । (कै)

तदाचेत्यर्थः ॥

द्वैध कृत्येति । (कै)

डान्तेन समासे विभक्तिलोपः । एतद् भाष्यस्वरमात् प्रत्यय-
पक्ष एव तत्र न्याय्य इति तत्त्वम् ॥

नार्थमपीति । (कै)

निरनुबन्धकमादाय रूपाणां भिद्वेरनिष्ठाभावाच् च तदर्थत्वं
तदनुबन्धकपरिभाषाया अनित्यत्वेनिति भावः ॥

‘हिरुगिति । (भा)

नार्थत्वात् प्राप्तिः ॥

‘ नाद्या सहचरितोऽर्थो नाद्याशब्दाभ्यामुक्तः ॥

१ हिरुक् कृत्येति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(अ. ३ । पा. ४ । आ. १)

(कर्त्तरि कृत् । ३ । ४ । ६७)

‘कर्त्तरि कृत् । ३ । ४ । ६७ ॥

ननु “भावे” इति सूत्रं धातुमात्राद् घञविषये आवश्यक-
मत आह

घञित्येतावदिति । (कै)

भावपदोपादानविनापि अन्यप्रत्ययवत् स्वार्थं विधानेनैव भावे
सिद्धमिति भावः । ततः “पदञ्ज” इति कर्त्तर्यमिदम् ॥

किमर्थमिदमुच्यते । कर्त्तरि कृत् इत्यन्यदेषो स्वार्थविज्ञानात् ।
यत्र वचनेनार्थानिर्दिश्य तत्र प्रत्यामत्या प्रकृत्यर्थं एव प्रत्ययो भवति
तद्यथा गुप्तिज किद्भ्यः सनं यावादिभ्यः कन् इति एवमिमे कृतः स्वार्थे
स्युः स्वार्थे मा भुवन् कर्त्तरि स्युगिति ॥ ननु च यमिच्छति स्वार्थे आह तं
भावे यत्र भवताति । तन्नियमार्थं भविष्यति धञेव भावे नान्यः कृदिति ।
अमति ह्येतस्मिन् सूत्रे घञित्येतावत् सूत्रं कर्त्तर्यं धातोर्धञ भवतीति ॥

किमर्थमिदम् । कर्त्तरि कृत् इत्यादयो यथा स्युः क तर्हि स्युः । अग्नि
दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ताति स्वार्थं ॥ ननु च स्वार्थे यत्र प्रत्यय-
मिच्छति तत्र भावग्रहणं कर्त्तव्यं यथा घञादिविधौ भाव इति । नचैते
घञादयः स्वार्थे भवन्ति । किं तर्हि तस्य धर्मो मिद्वताख्ये । तथा
लकारादिविधौ “लः कर्मणि च भावे चाकर्मकभ्यः” (३ । ४ । ६६)
इत्यत्र सूत्रे लकारा अपि नैव स्वार्थे विधायन्ते । किं तर्हि । तस्य धर्मो
माध्यताख्ये । यद्यपि घञादीनां लकाराणां च भावे विधानं तथापि
शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेष विधयविभागो लभ्यते । घञादीनां हि धात्वर्थस्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

मिह द्रुत् । ३ । ४ । १७ ।)

(अ. ३ । पा. ४ । आ. १)

द्रुन् प्रतीतिः । (कै)

“धः द्रुन्” इत्येकं वाक्यं विधेयम् । तत् “कर्मणि”
इति नियमार्थमिति भावः ॥ परिहरति

एकमिदं वाक्यमिति ॥ (कै)

कथं कारकान्तरे इति । (कै)

एकवाक्येऽपि विशेषणोपादानं नियमफलमित्यर्थः

अ. ३ । पा. २ । सू. १७ ।

सिद्धतामेवाभिधातुं सामर्थ्यम् । लकाराणां सार्वभौममेव । तदेवं यदनिर्दि-
ष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति तस्मात् तद्वत्प्रत्ययेऽपि तत्रैव भवेयुः ।
अतः कर्त्तर्येव ते यथा स्युर्गतिवमर्थमिदमिति चेन्न न द्वयम् ।
कृदुत्पत्तिवाक्यानामयं शेषो वा स्याद्गवल् तच्चो कर्त्तरि “नेस्तिग्रहिपचा-
दिभ्यो ल्युगान्यचः कर्त्तरि” इति ॥ अर्थादिशो वा । निरूपेक्षैः स्वैर्विधाय-
कैर्वैकैर्दिष्टितानां कृतां पश्चादनेनार्थ आदिश्येत येन लक्षणान्तरेः कृतो
विहितस्ते कर्त्तरि वाच्ये भवन्तीति । तत्र यदि द्वितीयः पक्ष आश्रीयेत
ततो यथा तज्जादीनामनेनार्था आग्राह्येते तथा ख्यन्नादीनामपि । विशेषा-
नुपादानात् । ततस्तेऽपि कर्त्तरि स्युः । स्वेषु विधिवाक्येषु कर्मादीनामु-
पादानात् कर्मादिष्वपि ॥

ननु च ख्यन्नादिषु कर्मादिषु र्था विशेषविहितत्वात् कर्त्तृषु बाधको
भविष्यति । न । नाना वाक्यत्वात् । इह दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं
कौशिन्याय इति अभिन्नकालत्वादेकं वाक्यं विप्रश्नदानस्य प्रतिपादकमिति
तत्रेण दधि वाक्येन यदा तु पूर्वार्द्धे ब्राह्मणभोजन प्रकरणे दधि ब्राह्मणेभ्यो
दीयतामित्युच्यते उपरारहे तु तक्रं कौशिन्याय दीयतामिति न तदा
बाध्यबाधकभावः । तथा अस्मिन् पक्षेऽपि कालभेदेन वाक्यद्वयोच्चारणाद्
बाध्यबाधकभावो न लभ्यते तस्माद् दृष्टं उवाचं प्रकृतं इति ॥